تاریخ حسن

جلد دوم

در بیان تاریخ سیاسی کشمیر

از ازمنۂ قدیمہ تا سنہ ۱۸۸۵ میلادی

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرستِ مطالب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قُلِ اللّٰھُمَّ مٰلِکَ الْمُلْکِ تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ

تمہید دربیانِ ابداع عمرانِ عالم و اختراع دلائل اہل ملل و نحل

بدانکہ مذاہب مختار در امر زمان و عالم و حدوث و قدم آں سہ مذہب است۔ اول حدوثِ مطلق و ایں مذہب اکثر اہل ملل و مجوس وغیرہ است۔ دوم قدمِ مطلق یعنی قدم اصول عالم از افلاک و مواد و عناصر و انواع صور آنہا علی الاتصال بلا انقطاع دلیل مذہب فلاسفہ و آبادین است۔ سوم قدم بالنوع و حدوث بالشخص و ایں مذہب یہود است فقط۔ اما از مبدأ تکوین مرکز زمین و دائرۂ آسمان و از تدوین عمرانِ دنیا و لغیۂ عمراں ہیچ کسے را از افراد نوع انسان آگاہی نیست۔ بالجملہ علمائے ملل از جوشش خیالات طبعی خود عرصۂ دنیا را بمیزانِ قیاس سنجیدہ بہ نہجی معتقد می سازند۔ اما اقوال مختلفۂ آنہا با ہمدیگر مطابقت و موافقت نیست۔ بنابراں بعلت کثرت اختلاف اخبار آنہا مفید اعتماد اخیار نمی شود۔ بیت

پیرہ زالِ دہر را محرم نگشتہ ہیچکس چوں عروس احتلامی ہر کسے دیدش بخواب

حکمائے فارس قایل اند کہ دنیا قدیم است و قدیم را بدایت و نہایت

نیست۔ و ایشاں در اصطلاح خود صد ہزار را اسلام و صد سلام را شمار و صد شمار را اسپار نامند۔ و ایضاً یک دورۂ زحل را کہ عبارت از سی سال باشد یک روز تصور کنند و ہمیں سی روز را یک ماہ محسوب دارند و ہمچنیں دوازدہ ماہ را یک سال قیاس کنند۔ و ہزار بار ہزار سال چنیں را فرد گویند و ہزار فرد را ورد و ہزار ورد را مرد و ہزار مرد را جاد و ہزار جاد را داد و سہ ہزار داد را زاد خوانند۔ میگویند از دور اعظم اوّل کسیکہ باقی ماندہ آباد بود کہ تا مدّت صد زاد سال در خاندان آنہا دولت و رونق بخشید۔ و بعد ازاں یک اسپار سال ریاست الادبان بود۔ آں گاہ سرداری شائیان یک شمار سال فرمانہی کردند۔ پس یاسانیاں نود سلام سال و دوائی و کل شائیان شش ہزار و سی و دو سال طبل حکومت نواختند و بعد زرد شت ہمگی باجیائے دین بہی پرداختند۔ و حکمائے خطا والیغر عرصۂ دنیا را سہ دن مقرر کردہ اند چنانچہ شانکون و جانکون و خاون۔ و عرصۂ ہر یک دن دہ ہزار سال است۔ مطابق آں عمر دنیا سہ لک و شصت ہزار دن مقرر می دارند۔ از انجملہ تا آخر سنہ ۱۲۹۱ھ ہشتاد ہزار و ہشتصد و شصت و چہار دن و دو صد و سیزدہ سال باختتام رسید۔ و دو لک و نوزدہ ہزار و یکصد و نود و پنج دن و نہ ہزار و ہفتصد و ہشتاد و ہفت سال ہنوز باقی است۔

موبدانِ ہند قایلند کہ خالقِ قضا و قدر اوّلاً بقدرتِ کاملۂ خود سہ کس از کارگذارانِ عالم خیر و شر یعنی برہما و بشن و مہیشر مخلوق کردہ ہر سہ کس را خاصیتے و طاقتِ خاص بخشیدہ مظہرِ قدرت و ارادتِ خود

گردانیدہ است۔ چنانچہ برہما را پیدا ساختن و بشن را نگہ داشتن و مہیشر را فنا کردن۔ دریںصورت تنسیقِ امور قضا و قدر و تنظیم مہام خیر و شرِ متعلق ایں سہ والا گوہر است۔ از انجملہ پیدائش نوع انسان منسوب بہ برہما است کہ او را آدم حقیقی میدانند۔ و از ابتدائے ظہور او پیدائش نوع انسان در عالم موجود پندارند۔ گویند ایام دنیا یکصد سال است از عمرِ برہما و یک روز از عمرِ او ہزار دورہ است۔ و ہر یک دورہ بر چہار جوگ قسمت کردہ اند۔ اوّل ستیا یوگ و تعداد آں ہفدہ لک و بیست و ہشت ہزار سال است۔ دوم ترتیا یوگ و عرصۂ آں دوازدہ لک و نود و شش ہزار سال است۔ سوم دواپر یوگ و عمرِ آں ہشت لک و شصت و چہار ہزار سال است۔ چہارم کل جگ و شمار آں چہار لک و بیست و دو ہزار سال است۔ مجموع ایں چہار جوگ چہل و سہ لک و بیست ہزار سال است کہ عبارت از یک دورہ باشد۔ و در حالیکہ یکہزار دورہ کہ بمنزلۂ یک روز است از عمرِ برہما می گذرد آنرا بزبانِ ہندی کلپ گویند۔ و در ہر کلپ چہاردہ منو یعنی چہاردہ آدم بوجود می آیند۔ و مدت بقائے اولادِ ہر آدم ہفتاد دورہ و کسرے باشد۔ مدعا کہ تا حال نوبت شش آدم بسر رسید۔ و از آدم ہفتم بیست و ہفت دورہ منقضی شد۔ و از دورۂ بیست و ہشتم سی و ہشت لک و ہشتاد و ہشت ہزار سال تا مبدأ کلجوگ باختتام رسید۔ اکنوں کلجوگ می گذرد۔ و حکمائے ہند قایلند کہ تا آخر سنہ ۱۲۰۲ھ از عمرِ دنیا یک ارب و نود و پنج کرور و پنجاہ و ہشت لک و چہار ہزار و نہصد و نود و یک سال در گذشت۔ و اصحاب ملا رزدان از قدمائے ہندی گویند

که بعد سپری شدن مدّتِ سه لک و شصت هزار سال شمسی عالم هلاک گردد
و بهمانقدر مدّتِ هلاک مانده باز همچنان عود می کند - باز عرصهٔ معلوم
در گذشته نابود گردد و باز عود می کند بدینسان همیشه تا لانهایت می بود
گویند تا مبدأ سنه هجری از ایّام عالم موجوده که می گذرد یک لک و یازده
هزار و هفتصد و بیست سال سپری شده تا خاتمهٔ آن هنوز دو لک و چهل و
هشت هزار سال باقی ست - و منجّمانِ فارس قایل اند که عمر دنیا یک لک و
هشتاد هزار و نهصد و شصت و یکسال تا آخر سنه ۱۳۰۰ھ منقضی گشت - و
حکمائے بابل مثل بوزاسپ وغیره اعتقاد می دارند که ایّام دنیا همگی سه صد
هزار و هشتاد هزار سال ست - و حکمائے مصری گویند که ابتدائے آفرینش
کون منطقة البروج با معدّل النهار بزوایائے قایمه متقاطع بود و در عرصهٔ
یک صد سال یک دقیقه مایل می شود - چون بر یکدیگر باز منطبق شوند دنیا
نابود گردد - موجبِ آن طوفانِ نوح چهار لک و پانزده هزار و دو صد و چهل و
پنج سال گذشته در عالم واقع شده باشد - و حکمائے بربر قایل اند که قبل از
طوفانِ نوح معدّل به منطقه منطبق شده بود بدین بدوِ آفرینش بزعمِ ایشان
پیشتر باشد از زعمِ مصریان به چهار کرور و هشتاد و شش لک سال -

ابومعشر گفت منجّمانِ فارس اعتقاد می دارند که عمرِ دنیا دوازده هزار
سالست مطابق دوازده برج که مبدأ الف اوّل آن به حمل منسوبست
گویند در آخر هر الف ازین الوف زمانه سخت می آید - و وارد می شوند بلاهائے
بسیار در دنیا چه آخر هر برج در حدودِ منحوس ست - جمعی از منجّمان برآنند

کہ عمرِ دنیا نوزدہ ہزار سال ست مطابق دوازدہ بروج و ہفت سیارہ۔ وقومی از منجماں گفتہ اند کہ عمرِ دنیا نہ ہزار سالست مطابق نہ کوکب با راس و ذنب چنانچہ در تدبیر کواکب ثلثۂ علویہ عمرِ مردم دراز باشد۔ و در آخر کواکب سفلیہ اعمار کوتاہ گردد۔ وقومی از فلاسفہ می گویند کہ عمر دنیا ہفتاد وہشت ہزار سال ست از انجملہ دوازدہ ہزار در تدبیر حمل ویازدہ ہزار در تدبیر برج ثور وده ہزار سال در تدبیر برج جوزا۔ و عمر مردم دریں ربع طویل و زمانہ جمیل است وبعد ازاں تدبیر ربع دوم در عرصۂ بیست وچہار سال باشد۔ واعمار مردم دراں از گردۂ ربع اوّل قصیر باشند۔ و تدبیر ربع سوم پانزدہ ہزار سال ست و تدبیر ربع چہارم شش ہزار سال فقط۔

وحکمائے روم وفرنگ وشام واتراک وعرب اتفاق دارند کہ از مبدأ عالم وہبوط آدم تا وقوع سنہ ہجری ششہزار ویکصد وسی ویک سال بانقضا پیوست۔ علمائے یہود وبعضے مؤرخان بروایت توراۃ یونانیہ کہ منظور مؤرخاں ومحققان قدیم است وبطلیموس آنرا در مجسطی توثیق می نماید عمرِ دنیا از ہبوط آدم تا مبدأ سنۂ ہجری ششہزار ودوصد وشانزدہ سال شمسی ثابت می سازند۔ و فرقہ از یہود بتلقین قول موسیٰ اعتقاد میدارند کہ عمرِ دنیا ہفتاد ہزار سال ست منحصر در ہزار جیل کہ تعداد ہر یک جیل ہفتاد سال باشد۔ وہم مطابق قول موسیٰ علیہ السلام در زبور ست کہ عہد کرد حقتعالےٰ با ابراہیمؑ کہ تا عرصۂ ہزار جیل بقائے نوع بشر در دنیا می باشد۔ و ازیں جا یہود اعتقاد کردہ اند کہ عمر دنیا ہفتاد ہزار سال ست۔

علمائے اسلامیہ را دریں مسئلہ اختلافست۔ سعید بن جبیر از عبداللہ
بن عباس روایت می کند کہ دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت کہ تعداد آں
ہفت ہزار سال باشد از سالہائے آخرت۔ و سفیان ثوری از کعب احبار
روایت کرد کہ عمرِ دنیا ششہزار سال ست۔ وہب بن منبہ گفت گذشت از
دنیا پنجہزار و شش صد سال۔ ما نمیدانیم تمامی حقیقت آں زمان و کیفیت پیغمبراں
کہ دراں بودہ اند۔ گفتیم ما چہ قدر ست عمر دنیا؟ فرمود ششہزار سال۔ ابوہریرہؓ
گفت حقب ہشتاد سال ست از سالہائے آخرت کہ یک روز آں حصۂ ششم
دنیا است۔ و ابو محمد بن حسن الہمدانی در کتاب الاکلیل حقب را تشریح می کند۔
می گوید دنیا ہمگی یک جزو است از چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ جزو و ثلث
جزو از اجزائے حقب چنانچہ سنۂ قمری سہ صد و پنجاہ و چہار روز و خمس و سدس
یوم ست در حالتیکہ دنیا شش ہزار سالست کہ یک روز آں ہزار سال باشد
موجب آں سنین قمریہ ششہزار ہزار منفرد می شود۔ دریں صورت ہرگاہ ایں را
جزو گردانیم و در اجزائے حقب کہ چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ ثلث است آنرا
ضرب نمائیم آنگاہ ہشت ہزار ہزار و سہ صد ہزار و چہل ہزار ہزار از سنین
بیروں می آیند۔ چوں دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت بنا براں عمل مثل
سدس براں زیادہ کنیم اینقدر عمرِ دنیاست۔

و ابوالحسن علی بن حسین مسعود در کتاب اخبار الزمان می آرد کہ بر روئے
زمین مطابق منازلِ قمر بیست و ہشت امت بصورت مختلفہ بودہ اند و
منسوب بود ہر منزل را امتی مخصوص کہ دانستہ می شد آں امت بداں

منازل و کواکب ثابتہ را مدبّر امورات جزو و کل دانستہ پرستش می کردند و
اخبار آسمانہا می آموختند۔ پس قومی از ایشاں تمرد کردہ خونریزیہا کردند
و فساد نمودند۔ و جمعے بر طاعت خدا باقی ماندند، ابلیس ہم از قوم ایشان است۔
گویند آنہا سی و پنج قبیلہ بودہ اند و ہر قبیلہ را پادشاہے می بود۔ بعضے مؤرخان
اسلامیہ می آرند کہ در دنیا قبائل و اہلہائے بسیار بودہ اند از انجملہ است الطم
و الرم و الجن و البن و الحس و البس۔ حق سبحانہ و تعالیٰ آسمانرا ملائکہ
رونق داد و زمین را بہ جنیاں آباد ساخت تا آنکہ بگناہ خونریزی ایشانرا
بردست ملائکہ مقتول و محبوس نمود و آدم را آفریدہ امتحان ملائکہ و ابلیس
بسجدۂ وے کرد۔ پس شد آنچہ شد۔ آنگاہ زمین از بنی آدم معمور گشت۔

صاحب حجج الکرامۃ می نگارد کہ جمہور محدثین و مؤرخان اہل اسلام
و محققین ملت محمدیہ بر آنند کہ امر بدء خلق خارج از علم خلق است۔ جز خالق
کل احدے براں مطلع نیست و نخواہد شد۔ و حدیث صحیح ما المسئول
عنہا باعلم من السائل و آیات قرآنیہ حجت قاطع و برہان ساطع
در نفی علم وقت و بدء دنیا و فنائے آں ثابت است۔ آیۂ کریمہ۔ اَلَمْ
يَاْتِكُمْ نَبَاُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوْحٍ وَّعَادٍ وَّثَمُوْدَ
وَالَّذِيْنَ مِنْۢ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ۔ بیت

در بہار آں زاد و مرگش در دے است
پشّہ کے داند کہ ایں باغ از کے است

خلاصۂ مرام آنکہ در اثبات عمر دنیا و علما و حکمائے ملل و نحل را اختلافے بعید است

موجب آں قول ہیچکسی مطمئن خاطر نمی شود۔ اہل اسلام از علم ایں مسئلہ خود را عاجز و قاصر ہمی پندارند چراکہ وثوق و اعتبار آنہا ہمگی بر قول قرآن و حدیث است و از متن آں سندے نیافتہ اند۔ بلکہ نفی علم آں بحدیث و قرآن ثابت می شود۔ و بر قول مؤرخاں مطلقاً اعتماد نمی کنند۔ اینکہ بعضے مؤرخان تا ہجرت سید الکونین شش ہزار و دو صد و شانزدہ سال ثابت می دارند ایں قول یہود است کہ اصل آں از توراۃ یونانیہ ماخوذ کردہ اند۔ محققان مذہب محمدی را بر قول یہود اعتبار نیست۔ از آنجا کہ بعضے اہل خلاف از روئے بے علمی خود دریں باب علمائے اسلامیہ را تردید می کنند محض فضول و قصور فہم آنہا است حقیقت این است کہ احوال زمانہ پاستاں ہیچکس را واضح نشدہ۔ آنچہ کہ اہل ملل نقل بر می سازند فرعی است۔ ہمگی از عرصۂ پنج شش ہزار سال کوائف زمانہ کم و بیش بر جریدۂ روزگار یادگار است۔ صاحب ناسخ التواریخ می گوید کہ پیدائیش نوع انسان از آغاز تکوین کون بموجب تواریخ قدیم مطلقاً ثابت نمی شود سوائے آں از اختراع و احداث اسباب و اوزار و صنائع حکمائے قرون ماضی دریں جزو زماں چیزے بنظر نمی آید۔ چہ تمامی حرفت و صنائع ہمگی از دور کلجوگ در دنیا معمول است چنانچہ تا زمان حکومت کیومرث مرداں از پوست درخت و برگ آں پوشش میداشتند۔ اہل یوروپ تا عہد اڈورڈ اول پوست حیوانات از صمغ بلوط منقش ساختہ می پوشیدند۔ لامحالہ وزیر راجہ کرشن برہمن نام حکیمے کہ ہمعصر طہومرث بود حرفۂ درودگری و آہنگری و نوشتن و خواندن احداث نمود۔ و از عہد طہومرث و جمشید وغیرہ تا حال

وقت بوقت ابداع بدائع تہ زفہ نساجی وحلاجی وکسوت وقماش و سواری اسپاں وفیلاں وتربیت حیوانات اہلی وتیاری سفاین و ختراع اسباب حرب وضرب وحکمتہائے عملی لعمل می آید۔ ہرگاہ در قرون ماضی خلقت نوع انسان می بود البتہ از صنائع وحرفت کاری آنہا زمانہ خالی نمی بود۔

شک نیست کہ از ابتدائے پیدائش عالم چندین ہزار آدم بر منصۂ ظہور آمدہ باز پس در پردۂ اختفا خرامیدہ اند لیکن آنہا خاکی نہاد نبودہ اند۔ اصل بعضے از ہوا و اصل بعضے از نار بود۔ و قتیکہ خلقت یک آدم باتمام می رسید خلقت آدم دیگر کہ از عنصر دیگر می بود پیدا می شد۔ ظاہرا مورخان ہنود آنہا را آدم خاکی نہاد تصور کردہ اند چہ سخنانیکہ در باب عظم جثہ و طول عمر ایشاں می گویند و کارہائے عجیب کہ بآنہا منسوب میدارند موافق حال بشر نیست ہمہ حرف و صوت ست۔ بر تقدیر اگر باشند از قوم راجہ ہائے قریب العہد خواہند بود چنانچہ مورخان ہنود از عہد راجۂ الچھواک عرصۂ چہل لک سال تا حال می نگارند تحقیق نیست بلکہ مصنوعی است۔ چنانچہ حکمائے فرنگ بکمال تدقیق و تحقیق از عہد الچھواک تا حال عرصۂ چہار ہزار سال تصدیق نمودہ اند۔ و اقوال مورخان ملل دیگر ہم چنداں مطمئن خاطر نیست کہ از عہد ہبوط آدم تا ایندم ہمگی ہفت ہزار و سہ صد سال گذشتہ باشد۔ روزنامچۂ قدرتی در دنیا موجود نیست کہ بر آں اعتماد کلی کردہ شود۔ وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْاُمُوْرِ۔

بیت

حال ماضی ہیچکس را غیر حق تحقیق نیست　　خواب اگر الہام باشد لائق تصدیق نیست

تمّ کلامہ

اَوَنگِ اوّل

درحالیکہ مؤرّخان ومحققان قدیم در تشریح وتوضیح احوال زمانۂ باستان قاصر اند بنابراں وقائع نگاران کشمیر ہم بعدم وثوق اخبار از تحریر احوال زمانۂ پیشینہ قلم باز داشتہ ہمگی از ابتدائے دور کلجوگ تاحال برخی از احوال راجہ ہا وسلاطین می نگارند۔

صاحب ناسخ التواریخ رقم طراز است کہ در ملک کشمیر پیش از دور کلجوگ راجہ ہائے نامی وگرامی بسیارے می بودہ اند۔ چنانچہ پرسرام نواسۂ راجہ کشمیر است۔ وبعضے مؤرّخاں ثابت کردہ اند کہ سری رامچندر ملک کشمیر فتح کردہ بود ودر عہد حکومت خود بارہا بسیر کشمیر آمدہ تیرت ہائے اینجا را نمائش می فرمود۔ چنانچہ در پرگنۂ وُلر بالائے کوہ چہار چشمۂ عجیب مسمّیٰ رام کنڈ وسیتا کنڈ ولچھمن کنڈ وہنومان کنڈ بنام آنہا معروف است۔ ودر سابقہ زمان بتخانۂ رامچندر در آنجا معمور بود۔ ونیز راجہ للتادت در موضع شبرور دن یک بتخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کرد وبر سنگ دروازۂ آں نوشتہ بود کہ ایں بتخانہ را سری رامچندر ولچھمن بنا فرمود۔

---

[1] راجہ رامچندر پسر راجہ جسرتھ در ہندوستان راجۂ عظیم الشان بود امّا در ریعان جوانی باقتضائے مادر خود از ملک خود اخراج شدہ در موضع ڈنڈک وَن پرگنہ جمل جنگل نشین گشتہ دوازدہ سال در انجا کاسہ گدائی می کرد۔ عاقبت در ہندوستان رفتہ ملک پدر را متصرف گشت با راجہ راوَن شہریار لنکا محاربۂ عظیم ساخت۔ بسیار گرامی ونامی بودہ است۔ قصۂ او در رامائن مذکور۔

[2] تیرت۔ بزبان سنسکرت نام مقامات پرستش اہل ہنود است مثل سرچشمہ ہا ومعابد ومنادر وغیرہ

صاحب معیار الاخبار ثابت می دارد کہ سلطان سکندر ذو القرنین از راہ کشمیر بچین و خطا رفتہ است ۔ امّا مورّخان کشمیر بر زبان قلم نمی آرند۔ لیکن صاحب وقائع کشمیری می نگارد کہ سکندر فیلقوس هنگام یورش هندوستان بعضے برشگال در کشمیر گذرانید۔ امّا مورّخان هند آنرا تصدیق نمی کنند واللہ اعلم بحقائق الامور۔ مترجم رتناگر می نگارد کہ در زمانۂ قدیم میان کاستان کشمیر دیوان و راکهشسان[1] بود و باش می داشتند۔ چنانچہ نظاول و تاراج جلدبو دمحاربۂ او باسہ کارن[2] مشهور است۔ و بعد انعدام جلدبو خلقت نوع انسان در ینجا فراهم شدہ نا دیرگاہ از دست دیوان آزار مید یدند و مردمان همگی در موسم تابستان در ینجا آمدہ زراعت و کشاورزی میکردند۔ و در موقع زمستان بخوف کثرت برف و باران و بهول دیوان و راکهشسان باز هندوستان میرفتند۔ و تا عرصۂ بعید همچنیں رسم و آئین مقرر داشتند۔

قف۔ وقتی از اوقات چندر دیونام برهمنی فرتوت کہ بعلم و عمل ممتاز بود بعلت ضعف پیری و ناتوانی در میان غاری در ینجا پنهان ماندہ آذوقہ و اساب[3] زمستان بهم رسانیدہ بیاد خدا مشغول شد۔ چوں در حالت بارش و برف دیوان جوق جوق آمدہ آں برهمن فرتوت را از کمینگاہ بر آوردند و دو دیو هولناک بر دو کنارۂ سرچشمۂ نیلہ ناگ کہ زیر دامن کوهستان ناگام واقع است ایستادہ ماندہ آں برهمن را ایں دیو بکنار آں دیو و آں دیو بکنار ایں دیو بلعب و بازی می انداختند ناگاہ آں برهمن در میان سرچشمہ غلطیدہ فرو رفت و عالمی دید فسیح و وسیع کہ بالائی

---

[1] راکهشس قسمی است از دیوان ۔ [2] سہ کارن ۔ یعنی برهما و شن و مهیشر ۔ [3] خوراک ۔

عالیشان بارگاہی بادشاہی بر تخت[1] نشستہ حکومت می کرد۔ و برہمن پیش او دست بستہ رفتہ احوالِ خود از تطاولِ دیواں وکثرتِ برف و باراں و از حیرانی و پریشانی نوعِ انسان در پیشِ او بیان ساخت۔ و بادشاہ کہ فی الحقیقت خود نیلہ ناگ بود آں برہمن را بنا بر رحم و انصاف در پیش خود تقرب دادہ وکتابِ نیلہ مت پوران از خود تصنیف کردہ باو بخشید و وصیّت نمود کہ دیواں و راکھشساں را مطابق عمل کتاب بر مکاناتِ متبرکہ کہ مفصّلاً مرقوم است نذر وخیرات دادہ باشند۔ و بر وظائف و رقیہ ہا مداومت و مواظبت نمایند و در پوزش و پرستشِ آفریدگار اوقات بسر رسانند تا کہ از فساد دیواں و راکھشساں وکثرتِ برف و باراں محفوظ خواہند ماند۔

انگاہ در موسم بہار آں برہمنِ خجستہ اطوار بر کنار چشمہ سار رسانید۔ و اوّلِ بہار مردماں از ہندوستاں آمدہ بہ زندگانی آں برہمن ناتوان حیراں ماندند واز زبانِ او حقیقتِ حال شنیدہ وکتابِ نیکفال دیدہ آنرا در پیشِ افسرِ خود دریا دیو گذرانیدند و شادمانیہا کردند۔ پس اناں بفرمانِ دریا دیو براں کتاب عمل می نمودند تا کہ از شرور دیواں و راکھشساں و از کثرت برف و باراں در اماں یزداں محفوظ ماندند و در زمستان و تابستاں میانِ ایں بوستان بود و باش خود اختیار نمودند۔

پس بکثرتِ توالد و تناسُل دہاتِ موفور آباد شدہ اکابرانِ دہ جا بجا حکمرانی می کردند تا وقتیکہ مردمانرا استعداد سرکشی و تغلّب ہم رسید و از افسراں

---

[1] ظلم و تعدی۔

دیہات ہر کسے چند چند قریہ در تصرف خود گرفتہ بر سر بلندیہا و تنگنا ہا سر موقع قلعہ ہا تیار کردہ کوٹ نام نہادند۔ انگاہ در تمامی ملک کوٹھہ راج معمول شد۔ از انجملہ نامہای بعضے کوٹ ہا تاحال مشہور است۔ چنانچہ اندرکوٹ و ذیبہ کوٹ و شیرہ کوٹ و سودرہ کوٹ و سیالکوٹ و ددرکوٹ و پٹہ کوٹ وغیرہ۔ درآنزمان افسران کوٹ را سنز می گفتند۔ و در ملک کشمیر مدتے مدید کوٹھہ راج معمول بود۔ انگاہ بعضے کوٹھہ راج بر بعضیہا غلبہ کردند و بتطاول و تاراج و جدال و قتال باہمدیگر خونریزی ہا نمودند۔ فرد

گر نباشد بقوم حاکم و دبِ · بکدگر را خورند ہم از کیں

چونکہ مردماں از فتنہ و فساد و بغی و عناد عاجز آمدند بعضی کوٹھہ راجہ ہائے مغلوب و منکوب رجوع براجہ جموں داشتند و برای انتظام مہام سلطنت حصۂ ششم خراج شاہی باو مقرر کردند و پسرش مسمّی بہ دیا کرن با فوج گراں ہمراہ آوردند۔ دی قلع و قمع سرکشاں نمودہ دریں دیار سلطنت و حکومت قایم کرد۔ گویند تا عرصۂ شش صد و پنجاہ و سہ سال، پنجاہ و پنج کس از اولاد راجہ جموں بطناً بعد بطن در خطۂ کشمیر بکمال استقلال حکومت می کردند۔

امّا تشریح حکومت ایں قوم و توضیح اسامی آنہا از مؤرخانِ زمانہ ہیچکسے ضبط تحریر ننمود۔ گویند آخریں راجہ ہائے ایں طبقہ مسمّی راجہ سو مدت بود کہ در معرکۂ کوروواں و پانڈواں در جنگ مہابارت با شصت ہزار سوار جرّار زیر تیغ آمدہ لوای حکومتِ ایں دیار بر زمین افتاد۔ انگاہ باتفاقِ اعیانِ سلطنت آدگونند بر مسندِ راجگی جلوس نمود۔ فقط۔

(۱) راجہ آدگونند۔ باستصواب اعیانِ ملک پیش از کلجوگ بیست سال برحکومت کشمیر سرفرازی یافت۔ وبقولِ بعضے مؤرخاں از قومِ راجہای جموں بود۔ وبعضی اورا از احفاد راجہ متھرا میدانند۔ وی چراغ سلطنت راجئن انتظام فروغ دادہ ایّام حکومت بخوشنودی گذرانید۔

درآنزمان میانِ قلمرو ہندوستاں جراسند راجہ منہرا بود وی بمقابلہ سری کرشن جی لوای مخالفت ومحاربت افراشتہ خونریزی ہاکردند۔ وآدگونند کہ رشتہ دار جراسند بود با فوج گراں برای معاونت او برلبِ دریای جمنا رفتہ بالشکر سری کشن بجنگ پیوست وبعد محاربہ ومقاتلۂ بسیار دلاورانِ فوج آدگونند بالِ ہمت فروگذاشتہ مفرور شدند۔ وآدگونند خود داد شجاعت ومردانگی دادہ عاقبت از دست بلبھدرجی برادر سری کشن کشتہ شد۔ ومدّتِ ہفدہ سال بحکومت گذرانید۔

(۲) راجہ دمودر۔ بعد انتقالِ پدر باتّفاق اعیانِ کشمیر پیش از کلجوگ سہ سال تاج راجگی برسر دادہ بعدل واحسان در رعیّت پروری عالی شد واز تسلّط وتغلّب خود اکثر راجہ ہا در چاہِ مذلّت انداخت۔

دراں ایّام اشتہار[۱] عروسی دختر راجۂ قندہار در بلاد وامصار مشتہر گشتہ راجہای اطراف بخواہش سویمبر در انجا حاضر شدند۔ سری کشن ہم بدانسو نہضت فرمود[۲]

---

(۱) درزمان سابق راجہای ہندوستان چوں دختر بحدِّ بلوغ میرسید درملک ہند اشتہار دادہ تمامی راجہ زادہ درآنجا جمع میشدند کسے را دختر پسند خاطر میکرد ہمراہ او عقد مواصلت او منعقد می ساختند وایں فعل را جشن سویمبری گفتند۔ (۲) روانگی۔

دامودر کہ ہمیشہ در انتقام قاتلانِ پدر زنرّد دہی بود باستماع خبر بخواہش قصاص پدر بجانب قندہار رہ سپر شدہ باسری کشن بمحاربہ ومقاتلہ پیوست۔ عاقبت از دستِ سری کشن کشتہ شد رانی او جشومتی کہ حاملہ بود بامر سری کشن بحکومت رسید۔ سلطنتِ دمودر سیزدہ سال بود۔

(۳) جشومتی رانی۔ درسنہ ۱۶ بر سریر کاشگاری جلوس کردہ در سرانجام مہامِ شہریاری کارہای مردانہ نمود۔ چونکہ از راجہ دامودر حاملہ بود بعد انقضای ایّام سعود بال گونند از و متولد شد۔ حکومتِ او پانزدہ سال بود۔

(۴) بال گونند۔ بمشورۂ اعیانِ سلطنت درسنہ ۲۵ بعد بلوغ بحکومت مسلط گشتہ چندی در رتق وفتق سلطنت بہ نیکنامی گزرانید۔ عاقبت از دستِ ہرن دیو کشتہ شد۔ حکومتِ او چہل سال بود۔

اورنگ دوم در ذکرِ پانڈوال

ملّا احمد در دیباچۂ وقائع کشمیر رقمطراز است کہ این قلیل البضاعت بعد فراغت ترجمۂ مہابارت از حضور لامع النور ظلّ الٰہ کج کلاہ دارای دادگر رعیّت پرور حامیِ دینِ متین سلطان زین العابدین انار اللہ برہانہٗ مأمور شد۔ بخصوص ترجمۂ تواریخ راجہ ہای کشمیر حرسہ اللہ تعالیٰ عن الآفات واللہ میر بنفاذ فرمان لازم الاذعان سعی بلیغ کردہ شد در تفحص وتجسس پورانہا

لہ کشادولیت۔ ٹہ پوران نام کتابہای مذہبی وعلمی اہلِ ہنود است کہ بزبان سنسکرت تصنیف شدہ باشد وکتب تواریخ ہم بایں اسم مشہور است۔

ٹہ ترنگینی یعنی بحر ژرف ودرازہ ترنگینی یعنی دریائے حالات راجہ ہا۔

و ترنگینی ہای مؤرخانِ عہد دیرین کہ زیادہ از پانزدہ جلد مسموع بود لامحالہ بحادثۂ استیلای ذوالجود باعث تغلب دارای بت شکن کتابہای دیرینۂ اہل ہنود بالکلیہ نابود و مفقود شدہ بود و بکمال تفتیش وصول شد ہمگی راج ترنگینی کلہن پنڈت و کھیمہ اندر و چھو لاکر و پدمہ مہر۔ از آنجملہ بعلت اغراق[1] مفید نگشت نسخہ کھیمہ اندر۔ امّا ترجمۂ راج ترنگینی وغیرہ بمنہ و کرمہ فی الفور باختتام انجامید۔ آنگاہ بعد انقضای عرصۂ چند سال دستیاب گشت۔ بتوجہ پرجا پنڈت چند اجزای تاریخ دیرینہ مصنفۂ پنڈت رتناکر کہ بہ اوراق تو ذمرقوم بود عند المطالعہ یافتہ شد۔ از متن آن احوال سی و پنج کس از راجہای اوایل کلجوگ وغیرہ کہ پنڈت کلہن بعد و توق اخبار دنا یابی این نسخہ در مجبرۂ تعویق و تعطیل انداختہ بود۔ دلفرمان گیہان زمان افزایش نسخۂ رتناکر در متن ترجمۂ خود ملحق کردہ تکمیل و ترتیب آن باعث مسرت احبار روزگار گردید فقط۔ نامہ نگار[2] مطابق ترجمۂ صاحب وقائع کشمیر و ایراد احوال راجہای متروکہ کلہن پنڈت شروع نمود۔ کہ تا زمانِ گونند ثانی و توق آن ہمگی تحریر او شد۔

(۱) راجہ ہرن دیو۔ پسر دوم راجہ پرچہت کہ از نسل پانڈوان بود با برادر خود جنمہ جی علم مخالفت برداشت۔ چون در مقابلۂ او تاب مقاومت نیاورد با جمعی از معاونان خود در کوہستان جمبہ متواری شد و از مغارۂ کوہی فقیری یافت کہ از تلذذات لعانی دست باز داشتہ بیادِ خالق جہاں دانی بے خور و خواب شاغل ہمی بود۔ راجۂ مغرور کہ از جور زمانہ مقہور شدہ بود بقدمبوسی آن عابد مرتاض ممتاز گشت و در انجا اوقات منحوس خود در قلق و اضطراب بسر می برد۔

روزی فقیر کامل از حسن خدمات او خوشدل شدہ از مژدۂ کامرانی دلنوید

---

[1] مبالغۂ از حد۔ [2] مصنف۔

جهانبانی کشمیر خاطر او مسرور ساخت و هرن دیو برگفتار او اعتبار کرده از راه کوهستان
شرقی با جمعی از معاونان خود بجانب کشمیر نهضت کرده و در عسکر بال گونند رتبهٔ
ملازمت حاصل نمود و بسعادت ازلی و لیاقت جبلّی بر عهدهٔ وزارت و وکالت راجه
مدار الملک شد۔ و امرا و افسران عسکر بداد و دهش مطیع و منقاد خود نمود۔ و بوقت
فرصت بال گونند از دست متعلقان خود بقتل آورد۔

انگاه بیاوری بخت و معاونت ارکان مملکت دارای دولت و مالک
سلطنت شد۔ و از جود و سخا و بذل و عطا خاطر همگنان بدست آورده در رعیت
پروری و مرحمت گستری لوای سروری افراخت۔ و اطراف را ضبط و ربط نموده
از آبادی ملک و رعیت جمعیت حاصل کرده و خزاین و عساکر وفور بهم رسانید۔ عرصهٔ
سی سال حکمرانی کرده جهان فانی را پدرود نمود۔

(۲) راجه رام دیو۔ در ۵۵ لکه بجای پدر علم حکومت افراخته رتق و
فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت ساعی شد۔ دیو فوراحان با رعایای خود حصّهٔ
دهم خراج شاهی معیّن کرده و بر کریوهٔ متّن بابل نام شهری در غایت وسعت و
فسحت که تعداد عمارات آن یازده لک خانه می نگارند آباد ساخت۔ و بتخانهٔ
مارتاندی شود که هنوز یادگار است از سنگهای ثقیل و شقاق و رونما و
منقّش و مثبّت کار در غایت متانت و استواری زیاده از پنجاه ذرعه بلند
افراخت که بجای توصّل سنگها درزهای معمولی بنظر تامّل کسی نمی‌دید گویا از یک قطعهٔ
سنگ مخلوق بود۔ و بعضی سنگها زیاده از سه چهار ذرعه طویل و عریض است این
وقت اگر هزار کس جمع شود آن سنگ متحرک نتواند شد۔ و بیرون احاطهٔ وسیع

آں دیوار رفیع با حجار گراں بار ایواں دار کہ در پیش طاق رواق آں قطار ستونہای احجار از چار سو یکصد و بیست جفت پہلو دار بغایت شفاف و منقش و ملمع بطلا آراستہ بود بر جادۂ روزگار یادگار گذاشت۔ الحق اینچنیں تعمیر متین و پنتین در روی زمین کمتر خواہد بود و از کوہستان دچھن پارہ نہر آب آوردہ طراوت و نضارت شہر بجدی ساخت کہ نظیر آں در ربع مسکون امکان نبود۔

چوں برای تسخیر ممالک لوای عزمیت افراشت بعد تسخیر پنجاب و کابل و ملتان بطرف ماردار نہضت کردو آں ولایت از تصرف کچھوابہ برآوردہ دختران سرداران آں قوم در حرم خویش داخل ساخت۔ بعد ازاں بولایت لکھنو رفتہ متصرف شد حکومت آنجا بہ برادرزادۂ خود بخشید۔ از انجا مال غنیمت بسیار آورد۔ پس از سہ سال بملک قنوج رفت و در انجا دو سال توقف کردہ بجانب مالوہ لشکر کشید و بجوزۂ تصرف در آورد و قصبہ جات بسیار آباد ساخت و قلعۂ نردر را مرمت کرد و دختران راجۂ بیجانگر و دختر شیوہ رای بعقد در آورد دو سال در کوندوانہ بسر برد اکثر زمینداران عمدہ نابود ساخت۔ بعد ازاں بکوہستان سوالک برآمدہ جمیع رایان آنجا دو باجگذار نمود و با راجۂ کمایوں جنگ کردہ مغلوب ساخت۔ عاقبت دخترش گرفتہ ملک بوی مسلم شد۔ از انجا عنان عزیمت بجانب نگرکوٹ معطوف داشت و آں ولایت را غارت کردہ در ہنکوٹ رسید۔ از انجا بطواف بتخانۂ درگا رفت راجۂ انجا تحائف گذرانید۔ و دختر راجۂ نگرکوٹ بہ پسر خود نامزد ساخت از انجا بجانب قلعۂ جموں رفت راجۂ انجا فروتنی نکردہ بجنگ پیش آمد عاقبت مہزوم

شده قلعه مفتوح گشت وخلق کثیر اسیر آورد واموال واسباب وافر دریافت
از آنجا بجانب کشمیر رجعت کرده بعد دو سال باز بجانب هند نهضت ساخت۔
واز ملتان درمیانِ سفاین تا حدود بنگاله وکنارِ دریای شور سیر فرموده
قریب پانصد راجه باجگزار گردانید۔ وعالم عالم دُرّ وجواهر ومال وافیال
بدست آورد وبراه قنوج رجعت کرده بکشمیر رسید جشنی عظیم ترتیب داد۔
مردانِ شجاع را نواخته ثلث غنیمت بخلق قسمت فرمود۔

باتّفاقِ اهلِ هند مثل رام دیو راجه عظیم الشّان کسی نبوده مدّتُ
العُمر خود سه صد هزار ماده گاو ال خیرات بخشید۔ وخدمت فقرا وسادهوان
بسیار میکرد۔ ودر بذل وایثار آنها دادِ جوانمردی میداد۔

قف۔ مارو سوامی ومارو سوامی دو فقیر کامل از بلادِ سلهٹ[1]
با او مُلاقی شده بود که در تسخیر ممالک همواره برای معاونت وامداد همراه او
میرفتند۔ وبکمالاتِ باطنی درمیانِ مجلس ناگاه غایب می شدند وباز خود را
ظاهر میکردند۔ مدّتها بخوردن وخوابیدن ودیدن رغبت نمی کردند۔ و
مردمان ایشان را دیوتا یعنی ملک سیرت میدانستند۔

راجه عرصهٔ شصت ونه سال طبل حکومت نواخته فرزند خود جانشین ساخت۔
وخود را پوست آهو پوشیده در مندر پارتی شور که بر چشمهٔ بهون آباد کرده بود
با مرشدانِ خود ده سال مصاحبت وموانست نمود۔ انگاه از مندر مذکور هر سه
کس غایب شدند وبا کالبد عنصری از دارِ دنیا درگذشتند۔

---

[1] سلهٹ (بنگال)

(۳) راجہ بیاسدیو۔ در ۱۶۴ ؁ تخت و تاج را از شوکت و سطوت سواج داده مثل پدر عادل و باذل و عالی خبر بود۔ و از اطراف ہند بیدخواناں طلبانیده علوم غریبہ را رواج داد و جابجا مدرسہ ہا بنا نمود۔ و در پرداخت سپاه و رعیت ہمیشہ مشغول می بود و از عدل و احسان و بذل و امتنان ملک را خضارت و نضارت بخشید۔ نہر آبیکہ پدرش در میان شہر بابل جاری کرده بود و در موسم زمستان بباعث یخ بندی مسدود میگشت راجہ برای رفاه مردم در میان شہر حوضی وسیع عمیق کہ از چہار سو نردبان سنگیں افراختہ بود آباد نمود۔ کہ از فیض جاری آں اہل شہر بہره ور میشدند۔ انگاه برای دیدن معابد ہند تنہا بلباس فقیری بر آمده لکہا صرف نمود۔ و دراں ایام راجہ جوتت شہریار مار وار اشتہار سویمبر دختر خود موسومہ بہ کالاین داده بود۔ بیاسدیو تنہا بر موقع جشن حاضر شده عروس او را از دور دیده پسند خاطر نمود و عقد مواصلت لبستہ با ساز و سامان فراواں در کشمیر رسید۔ و یکہزار پیکر مہادیو از طلا و نقره و نود و نہ ہزار عدد سالگرام از ہندوستان ہمراه آورده در بتخانہ مارتانڈی شور وغیره بتخانہ ہا برای پرستش موجود داشت۔ و پنجاه و شش سال حکومت کرده درگذشت۔

(۴) راجہ درنا۔ بعد وفات پدر در ۲۲۰ ؁ اورنگ سلطنت را رونق بخشیده رتق و فتق سلطنت بکام دل نمود و بلباس حقیر سر دروازۂ بتخانۂ پدر خود می نشست از صبح تا شام دادرسی مظلوماں میساخت۔ و بر موقع عدالت دو فلوس ملزم را جرمانہ میکرد و سر موئی بکسی آزار نمیداد۔ و برای سیاست ظالماں در پیشگاه خود شکنجہ استاده کرده بود کہ در عمر خود ہمگی یک کس را در شکنجہ کشید

وراجہ گوشت جانداراں گاہی نمی خورد و پرستش اصنام نمیکرد۔ می گفت کہ از کردۂ پرستش دادرسی افضل است۔ و دوکانداراں دوکانات بغیر قفل واگذاشتہ بخانہ میرفتند۔ و در زمانِ او مردمان مانند پسر درکنار مادر آسودہ ماندند و رانی او مارگی دیوی بتخانہ مارگی شوری در موضع کوٹھیر آباد ساخت۔ پنجاہ وہشت سال حکمرانی کردہ انتقال نمود۔

(۵) راجہ سہم دیو۔ بجائی پدر در ۲۵۹؁ خلعت حکومت در بر کردہ بجود و احسانِ فراواں عالمیا نرا دلخوش ساخت۔ و عمر عزیز خود در ریاضات شاقہ و پرستش اصنام بسر برد۔ و مدّت العمر گوشت جانداراں برخود حرام کرد و آبادی دہات و عمارات منادر از حد نمود۔ موضع سہم پور آباد کردۂ اوست۔ و در سطح اندرون کشمیر مردمانرا گنجائش آبادی نماندہ بر فلال جبال بود و باش اختیار نمودند۔ وشاگا عموزادۂ او بر دختر زمینداری گرفتار گشتہ جبراً دست بدامن او انداخت و راجہ داد گرآں بکبیر را از جاں گذرانید و مادر او ازیں غصۂ جانکاہ برشمشانِ[1] او رفتہ خود را در آتش بسوزانید۔ راجہ بعد ازیں واقعہ تا چہار روز بدرد جانسوز مبتلا بودہ انتقال نمود۔ حکومت او پنجاہ و چہار سال می نگارند۔

(۶) راجہ گوپال چند۔ بر مسند حکومت پدر در ۳۳۲؁ جلوس نمود و بصعوبت امراض بدنی و ضعف قوای انتظام مہام مملکت بکام دل نتوانست کرد۔ وششو پال کہ وزیر باتدبیر او بود بپرداخت ملک و رعایا می ساخت۔ درآں زمان راجۂ ختن بر قلمرو کاشغر لشکر کشیدہ قبضہ نمود و حاکم انجا خسر پورۂ گوپال دیو بود

---

[1] جائے کہ در انجا ہنود مردگان خود را می سوزانند۔

بقتل رسانید۔ پس شنشو پال با فوج گراں بمقابلۂ او سبقت کردہ بر کوہ لونگ محاربہ و مقاتلۂ فریقین روی داد و فوج شنشو پال را درمیان حضیض درۂ کوہ معکرہ بود واز تیغ کوہ گولہ ہای سنگ بید رنگ می غلطید و لشکر شنشو پال بغیر جنگ درچنگ نہنگ اجل افتادہ ضائع شد و بوقوع این واقعہ گوپال دیبوا دستہ پا شکستہ بآزار جگر انتقال نمود۔ حکومت او سیزدہ سال و سہ ماہ بود۔

(۷) راجہ وزیانند۔ برادر گوپال چند در ۳۴۵ لـ تاج شاہی برسر نہاد و بعد رتق و فتق سلطنت بہمراہی پنجاہ ہزار سوار جرار و یک لک پیادہ بجانب کاشغر یلغار نمود۔ و با راجۂ ختن جنگہای عظیم بکار برد و بیاوری بخت کاشغر و ختن را قبضہ کرد۔ و در حالت صلح دختر راجۂ ختن سمرن رانی درعقد آورد و حکومت ختن بوی باز داشتہ رجعت نمود۔

و در ضبط و ربط اطراف و عدل و انصاف مثل پدر توفیق یافت۔ و بمقام بیجبارہ بتخانۂ وزیہ ایشری بجمال متانت و سنگینی و رنگینی سہ صد درعہ مرتفع ساخت و درمیان آں گاوی نر در مغناطیس با طلسم دیگر معلق استادہ بود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بودند و دہ لک اشرفی در تلمیع آں بتخانہ صرف شدہ بود۔ حکومت او بیست و پنج سال۔

(۸) راجہ سوکھ دیو۔ فرزند گوپال چند در ۳۷۰لـ عروس سلطنت در بر گرفتہ ہموارہ در عیش و عشرت و سیر و شکار مصروف ماند و زمام اختیار ملک داری در دست راما نند پسر دیانند نہادہ در تمشیت انتظام ملک سستی پذیرفت چنانچہ حدود پنجاب را راجہ چیترا بھہ والی دہلی متصرف شد۔ و ممالک ترکستان از دست

رفت و ذخایر و عساکر تخفیف یافت۔

پس راماننداز روی بغاوت و خیرہ سری سوکھہ دیو را در کوہستان امرناتھ بموقع شکار گرفتار نمود و در آب لمبودری غرق کردہ از جان گذرانید و خود بکمال استقلال بر مسند شاہی جلوس نمود۔ حکومت سوکھہ دیو چہل و چہار سال بود۔

۹ راجہ رامانند۔ در ۲۱۲۴ھ بر تخت شوکت نشستہ مضافات کشمیر را ضبط و ربط فرمود و راجۂ جموں را تدارک واقعی کردہ نگرکوٹ فتح نمود۔ و رعایا را خراج شاہی حصّہ پنجم مقرر ساخت و اکثر خیرہ سران از تیغ گذرانید۔ و در بسط و کشاد ملک ہمت گماشتہ بندگان خدا را دلخوش ساخت۔ حکومتش پنجاہ و ہفت سال بود۔

۱۰ راجہ سندیمان۔ جانشین پدر شدہ در ۲۱۸۱ھ عروس مملکت بعدل و رافت آراست۔ و زیر دامن کوہستان شمالی سندمت نگر نام شہری وسیع آباد نمود کہ دریای بہت[1] میان آن جاری بود و بر لب دریا عمارات رفیع و کوشکہای منیع معمور ساخت۔ و بست و یک بتخانہ سنگین احداث نمود۔ از انجملہ بتخانۂ مہا دیو در غایت متانت و رفعت افراشت و در ضمن آں سہ صد ہیکل مہا دیو از طلا و نقرہ موجود داشت۔ از انجملہ دو ہیکل مرصّع کار اعجوبۂ روزگار بود۔ و بتخانۂ زنیشی شور کہ بر کوہ سلیمان واقع است از اعمال حسنہ یادگار نہاد۔

پس با فوج گران عزیمت ہندوستان کردہ تا قنوج فتح نمود۔ بعد دیدن مقامات و معابد ہندوستان بجانب کابل و قندھار یلغار ساخت۔ و راجۂ قندھار در پناہ آمدہ دختر خود پارتی دیوی پیش کش نمود۔ از انجا مراجعت کردہ درمیان دریای اتہک[2] کشتی

---

[1] دریای جہلم۔ [2] اٹک۔

غرق شدہ پا رتی طعمۂ نہنگ اجل گشت و راجہ بہایت منغص و مغموم ماند۔ پس راجۂ فرزند دختر دوم خود کہ از اولی جمیل بود فرستادہ خاطر او خورسند نمود۔ حکومت او شصت پنج سال بود۔

(۱۱) راجہ مرہن دیو و کامن دیو۔ بعد وفات پدر مرہن دیو در ۵۳۶ افسر حکومت بر سر نہادہ برادر خورد کامن دیو را رتبۂ وزارت بخشید۔ و بعد چندی از روی فساد و عناد ہر دو مخالف یکدیگر شدہ در معرکۂ جنگ و جدل پیوستند۔ اعیان ملک درمیان آمدہ ملک کشمیر را دو حصہ کردند۔ حصۂ شرقی را مرہن دیو قابض گشت۔ و حصۂ شمالی را کامن دیو متصرف شد۔ مرہن موضع مرہامہ آباد ساخت و در انجا بتخانۂ رفیع ترصیص نمود۔ و خلق خدا را بعدل و احسان و بذل فروان دلخوش کرد۔ کامن پای تخت خود در ستدمت نگر انداختہ در جور و تعدی رعایا مستعد گشت و بندگان خدا را بسیار رنجانید چنانچہ اکثر مردم جلای وطن کردہ در حکومت مرہن راجہ آسودند۔

ہمدران زمان ستارۂ دُم دار طلوع کردہ شبانہ مانند بدر کامل تابش میداد۔ ہمدران سال بارش و باران بکثرت بارید و بمقام چکدرماری عظیم الجثہ از آسمان غلطیدہ و روز متحرک بود و تا یک سال لاشۂ او ضایع نہ گشت۔ اندران وقت حصۂ بالا را مرہن راج و حصۂ پائین را کامن راج می گفتند۔ رفتہ رفتہ بمراج و کامراج شہرت یافت۔ مرہن پنجاہ و پنج سال حکومت۔

(۱۲) راجہ چندر دیو۔ در ۵۹۱ بعد وفات پدر کامن دیو بطلسم گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و درگہہ دیو فرزند او محبوس داشت۔ پس باستقلال تمام شب و روز مخمور عیش و سرور ماندہ در غور و پرداخت رعایا قصور نمود۔ سہ صد و شصت

زن در عقد داشت و ایام سال تمام ملاعبت ہر یک بسر می برد۔ حکومتش پنجاہ دو سال بود۔

(۱۳)، راجہ آننت برادر چندر دیو در ۲۶۹۳ ق خلعت راجگی در بر کردہ علم تجبر افراشت۔ نہایت سفاک و بیباک بود و بر خلاف برادر سیاست کردہ ہزار نام مردم بدار کشید۔ و بیست و ہشت سال حکمرانی کردہ در گذشت۔

(۱۴)، راجہ درپتا دیو بعد وفات پدر در ۲۷۲۱ ق تاج راجگی بر سر نہادہ رعیت پروری و دادگستری شیوۂ خود نمود۔ و در موضع شادی پورہ نانہ جوالامکھی معمور ساخت۔ گویند راجہ بسیار دلاور و جرار بود۔ روزی بر سر راہ شیری دید کہ زیادہ از یک صد من ثقیل بود و از دست چپ بر داشتہ بیک سو گذاشت۔ عاقبت برادرش ہرنام دیو باغی شدہ فریقین در جنگ و جدل خونہا ریختند ناگاہ تیری در چشم درپتا دیو رسیدہ از جہان در گذشت۔ حکومت او پنجاہ و یک سال بود۔

(۱۵)، راجہ ہرنام دیو در ۲۷۷۲ ق کوس حکومت نواختہ ہمیشہ در شغل ہای لہو و لعب عشرت و عیش مشغول ہمی بود۔ و باغات انگور جابجا غرس کردہ خانہ بخانہ خمخانہ ہا احداث نمودہ اعلی و ادنی بنوشیدن خمر مایل ساخت۔ و در صحن دولتخانہ او از شراب حوضی مملو بود کہ عموماً از آن شراب می نوشیدند و در حالت نشأ شراب سخت سیاست میکرد و زن ہای مردمان بزور میگرفت۔

عاقبت دُرگا نام سپہ سالار را از روی شوربختی خود رایت مخالفت بر داشتہ باہمدیگر بحرب و ضرب پیوستند و انہار خون جاری کردند۔ آخر دُرگا غلبہ کردہ دولتخانہ

شاہی را آتش کشید و شہر بابل را یک حصہ بسوزانید۔ پس از اہل شہر لک ہا مردم جمع گشتہ بر فوج درگا ریختند و کالبد او را بزخم تیر و شمشیر ریز ریز کردہ عسکرش تباہ نمودند۔ موجب آں ہر نام نسبت رعایا خراج دو سال معاف ساخت۔ و بعد چند ماہ رنگو بچۂ درگا با جمعی از اوباش کنگاش نمودہ راجہ نامور لقصاص پدر در شکارگاہ جنگل شکار اجل کرد۔ و حکومت راجہ سی و نہ سال بود۔

(۱۶) راجہ سلکن دیو بخلافت پدر در ۷۶۱ لکی افسر ایالت بر سر دادہ شب و روز در عیش و طرب و لہو و لعب مصروف ہمی بود لیکن عدل و داد منصفانہ میکرد۔ و در میان ہفتہ روز شنبہ انتظام امور ملکی و نصفت و سیاست میکرد و شش روز در عیش و کامرانی بسر می برد۔ بیست و ہشت سال حکومت کردہ در گذشت۔

(۱۷) راجہ سینادت در ۷۸۹ لکی افسر پدر بر سر نہادہ در حمق و رعونت نادرۂ روزگار بود۔ روزی آئینہ در دست گرفتہ مشاہدۂ جمال خود میساخت و زنش بالای دوش سر نہادہ عکس او در میان آئینہ ظاہر گشت۔ بنابراں راجہ بر وی عتاب کردہ کہ ترا با شخص آئینہ الفت خواہد بود فی الحال بینی او قطع نمود میگویند کہ وزیر خود را فرمان داد کہ برای من حور بہشت باید بود وزیر مجبور شدہ دختری خوبروی و پاکیزہ بر بود و لباس آراستہ حاضر ساخت کہ ایں دختر داروغۂ بہشت است کرور دینار کابین میخواہد راجہ فی الحال کرور دینار ربا و بخشیدہ انتظام امور مملکت وزیر بکام دل می ساخت و راجہ نقش دیوار بود۔ ہفدہ سال حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۸) راجہ منگلادت در ۸۰۶ لکی برادر خود را در شبستان قتل کردہ

باعانتِ اعیانِ ملک تاج حکومت بر سر داد۔ و در ترقی باغات انگور کوشش بسیار نمود که در ہر خانہ خمخانہ ہا احداث کردہ ترقی شراب بحدی رسانید کہ از آمدنی شراب لکھا جمع خزینہ می شد۔ و شغل ساز و سرود گاہی از دست نمیداد۔ قمار بازی بحدی رواج یافت کہ اعلیٰ و ادنیٰ بداں اشتغال میداشتند۔ و در زمان حکومتش دودی در ہوا پیدا شدہ از تجرۂ آں بسیار مردم از جہاں درگذشتند و مدتِ حکومتش سی و نہ سال بود۔

(۱۹) راجہ کہیمہ اندر در ۸۲۵ئہ بر مسند حکومتِ پدر جلوس کردہ بعد ضبط و ربط اطراف بعیش و عشرت مایل گشت و در سیر و شکار شوق بسیار میداشت۔ قف۔ گویند افسونی آموختہ بود کہ بزور افسوں درخانہ ہای مردم درآمدہ کسی او را نمیدید۔ و بازنہای بیگانہ فعلِ فاحشہ را فاعل گشتہ روی خود سیاہ می ساخت۔ روزی درخانۂ دُرنا وزیر درآمدہ با عورت او مباشرت نمود و در انجا انگشترین زرین از دستِ او فتادہ نزد وزیر رسید و وزیر انگشترینِ او را بشناختہ آتش کینہ در کانونِ سینۂ او مشتعل گشت و شبانگاہ راجۂ مذکور را از دستِ ملازمانِ خود بقتل رسانید۔ و شصت و شش سال در عدل و داد و نصفت گذرانید۔

(۲۰) راجہ بہیمہ سین در ۹۱۱ئہ باعانت اعیانِ مملکت بر مسند حکومتِ پدر جلوس نمود۔ نہایت شجاع و دلاور بود و در سفاکی و بیباکی عدیل نداشتہ و از فسق و فجور و شراب خوری دقیقۂ نگذاشت۔ و رعایا را در باج و خراج افزایش کردہ بدعاتِ موفور ایجاد نمود۔ و مندر کوٹی شور بر کنارہ بہت آباد ساخت۔

وموضع سمپور از تعمیرات اوست۔

چوں راجہ ختن قلمرو کاشغر را پیشتر قابض شدہ بود راجہ بھیمہ سین بر سر او فوج جرار تعیین ساخت چوں بر کوہ فراقرم رسیدند ہمہ ہا زیر برف غرق شدند واحدی را زندہ نیافتند۔ ودر زمانِ او ترجن نامِ ساحری از ہند رسید کہ بزور سحر مردمان را در باطن مریض میکرد وظاہرًا بلباسِ طبیبی آمدہ از آں مریض زرہای بسیار میگرفت و باز صحیح میکرد۔ روزی رانی راجہ بسحر مریض ساخت ویکہزار اشرفی ازو گرفت شاگرداو این سخن افشا کردہ راجہ ساحرِ مذکور بدار کشید۔ قف۔ گویند بر سرِ دار شکلِ آں نابکار بصورتِ خرس متشکل شد۔ ومدتِ حکومتِ راجہ شصت ویک سال وہفت ماہ بود۔

(۲۱) راجہ بیندرسین پسرش در ۹۷۲ء خلعتِ جہانداری در بر کردہ فسق و فجور وقمار وخمار را رواج داد مردمِ عام وخاص بارتکاب افعالِ شنیعہ چنداں مغرور شدند کہ نامِ خدا فراموش کردند۔ وجاہ وثروت وآبادی ملک بحدی رسید کہ ہر احدی دمِ فرعونی میزد راجہ ہموارہ در عیش وطرب ولہو ولعب مصروف ہمی بود وشورا ندرو زیر انتظامِ سلطنت میساخت۔

عاقبت راجہ از وزیر خود بیدل گشتہ فی الحال از رتبۂ خودش معزول ساخت وزیر سر بشورش آوردہ بمحاربہ وپیکار لشکر راجہ مغلوب کرد۔ عاقبت وزیر از اسپ غلطیدہ در دستِ راجہ اسیر گشت وراجہ پوست از تن او جدا ساخت۔ ونیز راجۂ نگرکوٹ از متابعت راجہ سر پیچیدہ بر موقع محاربہ ومقاتلہ مقتول شد۔ ومدتِ حکومتِ راجہ چہل وشش سال بود۔

(۲۲) راجہ سندر سین پسرش در ۲۱۰۱ کہ بر تخت راجگی قدم نہادہ در فسق و فجور و عیش و سرور مسرور گشت۔ بمقتضای اَلنَّاسُ عَلیٰ دِینِ مُلُوکِہِم ابتدای عہد ہر تمام دیو مردماں در فسق و فجور و شراب نوشی و قمار بازی ارتکاب نمودہ نامِ خدا بر زبان نیاوردند۔ و مانند قوم فرعونیاں کفرانِ نعمت کردہ بخالقِ حقیقی بغی ورزیدند۔ و در کوچہ و بازار بی محابا مثل حیوانات افعال قبیحہ میکردند۔ میگویند کہ شخصی با دختر خود مباشر فعلِ شنیع شدہ بود شوہرش در پیش راجہ استغاثہ نمود راجہ مستغیث را العلت افشای راز حبس کردہ ملزم رہا نمود۔ داورِ حقیقی برای نصیحت و آگاہی این قوم شخصی عابد و زاہد مرتاض از فرقہ کونہ گراں موسوم بہ نندہ گیت ملہم ساخت کہ این قوم عنود را بوعظ و نصائح از عصیان و شنائع باز دارد و راہ سعادت و ہدایت نماید۔ آں کونہ گر بالہام داور گروہ شقاوت شعار را بمواعظ بسیار و اندرز بیشمار سبیل نجات نمودہ ہیچ یکے نصیحت او بسمع رضا اصغا نکرد۔ بلکہ بتمسخر و استہزا پیش آمدہ خاطر او رنجانیدند۔ پس آں سفالگر بالہام داور بر کوہی کہ آنرا فی الحال کرالہ سنگر میگویند پناہ گرفت و بحکمِ منتقمِ حقیقی پاسی از شب گذشتہ زلزلہ سخت بوقوع آمد کہ بصدمۂ آں در نفسِ شہر زمین خسف شدہ چشمۂ آبی بکمالِ جوشش منفجر گشت و آں چشمہ را فی الحال ولرناگ میگویند۔ و از جانب بارہ مولہ متصل کھادہ نیار بصدمۂ ہماں زلزلہ کوہ پایۂ غلطیدہ راہ برآمد آب مسدود نمود۔ ازیں جہت طغیانِ آب دفعۃً بجوش آمدہ آں قوم و آں شہر را در ورطۂ عقاب و عتاب بیکدم غرق ساخت۔ چنانچہ علامات و امارات آں شہر درمیانِ تالاب اولر ہنوز موجود است کیفیت

آں در بحث تالاب اولر گفته شد۔ حکومت سندرسین چہل و یک سال بود۔

انتباہ۔ مخفی نماند کہ راجہ ہای فرقۂ پانڈواں بیست و دو پشت عرصہ یکہزار سال دریں ملک حکومت کردند۔ و بشامت کفران نعمت و ارتکاب معصیت کہ چند پشت براں اصرار نمودند بغضب الٰہی یکبار تباہ شدند۔ و بعد انقطاع حکومت آنہا در خطۂ کشمیر یکدو ماہ بی استقلالی بود۔ کسانیکہ فراز رفعت و دامنۂ کوہسارہا موجود ماندہ بودند اتفاق کردہ راجۂ لوٗ کہ از قوم راجہ ہای مالوہ در حدود لولاب جاگیردار بود بہ راجگی برداشتہ طوق انقیاد او بگردن انداختند۔

اورنگ سیوم

(۱)، راجہ لوٗ باجتماع اعیان ملک در ۱۰۵۹ لہٗ بر سریر حکمرانی نشستہ بعدل و رفاہ رعایا و خشنودی عموم برایا گوی نیکنامی ربود۔ و اطراف کشمیر را ضبط در ربط ساختہ در ترہیب و تخویف مخالفاں بخوبی پرداخت و سرمایۂ زندگانی خود در کامرانی و شادمانی بسر برد۔

و در میان درۂ لولاب شہر لولو بعمارات کثیرہ و اسواق و دکاکین دلپذیر معمور ساخت کہ تعداد عمارات آں بقول کلہن پنڈت ہشتاد لک خانہ و بروایت رتناکر ہشتاد ہزار خانہ مشہور است۔ حکومت او شصت سال بود۔

(۲)، راجہ کوشی شی پسر راجہ لوٗ در ۱۱۱۹ لہٗ تاج حکومت بر سر نہادہ موضع کولر[1] در جاگیر برہمناں بخشید۔ حکومت او ہفدہ سال بود۔

(۳)، راجہ خگندر پسرش در ۱۱۳۶ لہٗ سریر آرا شدہ شہر کاکاپور و کھونہ موہ

---

[1] واقع در دو چہن پارہ۔

که الحال دو موضع هستند، برای پای تخت خود آباد ساخت. و عرصهٔ سی سال حکومت کرده دنیا را پدرود نمود۔

(۴)، راجه سوریانند در ۱۱۶۶ سجای پدر افسر حکومت بر سر نهاده موضع سوند[1] و شورت[2] آباد ساخته به برهمنان بخشید۔

گویند نرینه فرزندی نداشت الّا یک دختر ماه پیکر کتابون نام که بحسن سیرت و صورت آراسته و از جمیع علوم و فنون پیراسته بود. روزی ایرانی سوداگری با جواهرات نفیسه پیش راجه رسید و راجه بعدم وقوف جوهر شناسی با او چندان التفات ننمود۔ چون سوداگر را محرومی افزود خود را در پیش دختر راجه رسانید. وی تمامی جواهرات از تاجر خرید کرده بقیمت شایان و انعام فراوان او را بخوشی رخصت داد۔

پس سوداگر توصیف و تعریف آن دختر در پیش بهمن اسفندیار که شهریار ایران دیار بود اظهار نمود. بهمن بر حسن و جمال و اطوار و کردار او شیفته شده حکیم طماسپ را بخواهش خواستگاری دختر پیش راجه فرستاد. و راجه عهد مواصلت کتابون موجب رضای او با بهمن منعقد کرده با تحائف و نفائس بسیار بهمراهی شیر برادرش که نامِ او لولو بود در پیش بهمن روانه ساخت و بهمن بکمال شادمانی با نیس جای داد عیش و کامرانی داده زندگانی بسر میبرد. و بعد چند سال از غداری لولو که شیر برادر زنش بود دنیای فانی را پدرود کرده مملکت خود در باخت. عاقبت لولو هم یا داش کردار خود دریافت. حکومت راجه چهل و هفت سال بود۔

(۵)، راجه گودر که از خاندان دیگر بود در ۱۲۱۳ افسر فرمانروایی بر سر داده

---

[1] در پرگنهٔ اسلام آباد۔ [2] در پرگنهٔ دیوه سر۔

موضع ہست ہیل وقریۂ گودہرآباد کردہ وقف برہمناں نمود۔ حکومت او سی ودو سال بود۔

(۶)، راجہ سورن پسر گود در ۱۲۴۵ءك بجای پد نشستہ پرگنۂ آدون آباد ساخت۔ وبرای طراوت وخضارت آں جوی سُونہ مَن حفر نمود وآثار نیکنامی در رعیت پروری او تا مدت بسیار یادگار بود۔ سی وپنج سال حکومت کردہ درگذشت

(۷)، راجہ جنگ در ۱۲۸۰ءك بجای پدر بر حکومت مقرر شدہ ایام بہ نیکنامی بسر برد۔ ودر حدود کامراج دو قریہ آباد ساخت یکی را زالوُر۔ ودوم را باغ زالوَر نام نہاد۔ ودر بذل وعطا وجود وسخا سی ودو سال حکومت کردہ درگذشت۔

(۸)، راجہ سچی نر در ۱۳۱۲ءك خلعت حکومت پدر دربر کردہ در رتق وفتق وضبط وربط بخوبی پرداخت۔ وموضع شانگس درکوہار وقریۂ شار در پرگنۂ وہو آباد ساخت۔ ومدت چہل سال حکومت نمود۔

(۹)، راجہ کلگندر برادر زادہ سچی نر در ۱۳۵۲ءك چاربالش حکومت را رونق بخشید وبعدل واحسان فراواں ہمگنان را آسودگی رسانید ودر ضبط وربط مضافات وآئین معاملات قانون دلخواہ بعمل آورد۔ ودر حدود کامراج برکریوۂ بلند لونگر نام شہری آباد ساخت کہ تعداد عمارات آں مؤرخان سیزدہ لک خانہ تحریر کردہ اند۔ واز جوی رنبی آرہ سد بندی نمودہ میان شہر نہری جاری ساخت ودر ضمن شہر بتخانہ ہای بسیار یادگار گذاشت چہل وپنج سال حکومت کردہ وداع نمود

(۱۰)، راجہ بلدیو در ۱۳۹۷ءك جانشین پدر شدہ در عدل ورافت وسخاوت

لہ در سائر المواضع پائین۔ ؎ در پرگنۂ دیوہ سر۔

لوی سعادت برد و موضع بلہ پور آباد ساخت۔
گویند راجہ بحکم شہریار اجین پود دی برای تسخیر کشمیر فوجی کثیر تعین نمود۔ و بلد یو بمقابلۂ او برآمده غنیم را در محاربت و مبارزت مغلوب ساخت۔ و دختر راجہ موسوم بہ بیہلک دیوی بود کہ بر حسن و جمال او یکی از قوم اجنہ موسوم بہ ناگی ارجن عاشق شد عاقبت بعد مشقت با ہمدیگر عقد مواصلت بستہ باز بمفارقت انجامیدند۔ قصۂ آں بہدت رتناگر طویل می نگارد ہر کرا خواہش دیدن باشد از متن آں بجوید۔ پنجاہ و سہ سال حکومت رانده انتقال نمود۔
(۱۱) راجہ نل سین در ۱۴۲۵ء ملک مملکت پدر را منتظم گشتہ بیار ظالم و سفاک بود و خلق خدا را بمشقت و اذیت رنجانید۔
قف۔ گویند در حکومت خود از نوع انسان یک لک نفر بقتل رسانید۔ نام او بر زبان خاص و عام بموجب سفاکی تا حال مشہور است۔ چہ مردم سفیہ را نل سین میگویند۔ عاقبۃ الامر در دو لخانہ او را آتش واقع شده مع سہ فرزند و عیال خود طعمۂ نہنگ آتش گشت۔ ع

آه مظلوماں کند فرزند ظالم را کباب

در سفاکی و بیباکی بیست و پنجسال بسر رسانیده دنیا فرو گذاشت۔ لعنۃ اللہ علی الظالمین۔
(۱۲) راجہ گوکرن کہ از قوم راجہ ہای جموں بود باتفاق رؤسا در ۱۴۷۵ء لوای حکومت افراخت و بندگان خدا را بعدل و انصاف وجود و اعطاف نواخته اقاصی و ادانی را دلخوش ساخت۔

چوں بخواہش دیدنِ معابد و منادر در ہند رفت راجۂ قنوج بمقابلۂ او لشکر کشیدہ عاقبت صلح نمود۔ پس راجہ در ہر جا طواف تیرتھا کردہ و لک ہا روپیہ خیرات بخشیدہ بعد سہ سال رجعت فرمود۔ و زیر دامنِ کوہ پرہ دمن[1] پیٹ بتخانہ شارکا دیوی بکمال رفعت آباد ساخت۔ و موضع برنڈ برای مصرف آں جاگیر گذاشت حکومت او سی و شش سال بود۔

(۱۳) راجہ پرہلاد فرزند او در ۱۵۱۱ لک بر تختِ شوکت جلوس نمود و بر کوہ شیرہ کوٹ[2] بتخانۂ پرتی شور معمور ساخت۔ دُرنا نام فقیری یافت کہ بتربیت او از دنیا منسلی شد۔ و مبُور نام وزیر خود بر حکومت دنیا مقرر گذاشتہ خود را لباس سنیاسی[3] پوشیدہ حکومت او یازدہ سال۔

(۱۴) راجہ مبُور در ۱۵۲۲ لک تاج راجگی بر سر دادہ در رعیّت پروری و دادگستری ممتاز بود و بحُسن انتظام خاص و عام را دلخوش ساخت۔ ناگاہ بر زوجۂ عمزادۂ خود کہ او را لولری نام بود مفتون گشت و چندی بسوز درون دلخون بود عاقبت بنالہ و آہ و اویلا بر داشت۔

ع

کہ عشق و مشک را نتواں نہفتن

مجنوں وار سر بصحرا دادہ بیخور و خواب در قلق و اضطراب مانند سیماب بیتاب ہمی بود و غزلہای عاشقانہ میخواند و ترانہ ہای دردمندانہ میگفت۔ و شب و روز لولو لولو ورد زبان او می بود۔ چنانچہ سرود لولو و لولری و مبُور ورد مشہور است۔ آخر الامر

---

[1] کوہ ماران۔ [2] شیرہ کوٹ نام سنگیست بابا شکور الدین ریشی در کوہہا مہ است۔ در زمان سابق آنرا بوسنگری می گفتند۔ [3] درویش تارک الدنیا۔

تولری ہم آشفتۂ وی گشتہ محبوس داشتند تاکہ بمُورا از جاں درگذشت و ہماں لحظہ تولری ہم جاں داد و در یک شمشان ہر دو را بسوزانیدند۔

قف۔ از شمشانِ او ہماں زماں شلاج نی جوشید۔ مدت حکومتش ہشت سال بود۔

(۱۵) راجہ پرتاب شیل کہ از خیل راجہ گلگندر بود بعد جنون بمُورا باتفاق ارکان و اعیان شہر در ۵۳۱ھ دیہیم جہانبانی بر سر نہادہ عروس مملکت را بعدل و احسان زیب و زینت افزود۔ و پرتاب نگر نام شہری زیر دامنۂ کوہ آلر آباد نمود۔ و بتخانۂ پرتاب شور در بجبہ بون معمور ساخت۔

قف۔ گویند جادوگر زنی بر راجۂ مذکور عاشق شدہ بود او را بشکل سنگ سالگرام[1] متصور کردہ در بغلش انداختہ از نظر غایب شد۔ حکومت او سی و شش سال بود۔

(۱۶) راجہ سنگرام چند پسر پرتاب شیل در ۵۶۶ھ تاجدار کشمیر شدہ موضع سنگرام پور آباد ساخت خلق خدا را بعدل و احسان بنواخت۔ ہمگی یک سال و چہار ماہ حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۷) راجہ لارک چند برادر سنگرام در ۵۶۸ھ افسر راجگی بر سر دادہ در تنسیق و تنظیم امور مملکت بی بدل بود۔ و زیر دامنۂ کوہ و ترکنگ در پرگنۂ لار و واقع است شہری وسیع لارک نگر نام آباد نمود۔ و در میانِ آں از دامنۂ کوہ نہری جاری ساخت

[1] سالگرام سنگے باشد بیضوی شکل صاف و شفاف و مخطط کہ از رود خانہ گنڈکا ندی می آرند و اہل ہنود آنرا پرستش میسازند و بعضے کارشناس سنگ سالگرام از سنگ کلان شکستہ ہمی کشد مانند لعل بدخشاں کہ درمیان سنگ متکون باشد

گویند انصادم ونراکم عمارات چنداں بود کہ از سمت شرقی آں بزغالہ بربام عروج کردہ تا نہایت غربی آں عبور نمود واز ہیچ جا انفصال نبود ہنوز بنیاد خانہ ہا از انجا بنظر می آید سوا بجوی لاری کہ الحال در قصبۂ لار میگذرد از اعمال اوست سی و یک سال بحکومت گذرانید۔

(۱۸) راجہ بیرم چند فرزند او در ۱۵۹۹ق‌م بر وسادۂ جہانبانی جلوس نمود شب و روز در عبادات و ریاضات بسر می برد۔

قف۔ گویند ہر صبح از یک صد تیرت غسل کردہ یکصد بتخانہ را پرستش می ساخت۔ ہر چہ در روز از باج و خراج جمع می شد شام بمساکین و غربا قسمت کردہ میداد و ذخیرۂ شب نمیگذاشت۔ یکروز از نذر و خیرات معمولی خود فارغ شدہ بود برہمنی دست سوال دراز نمود راجہ گفت اینوقت مرا معذور دار فردا ترا دلخوش سازم گفت بلکہ ترا تا فردا زندگانی نخواہد بود من از کہ میخواہم راجہ خود را بوی حوالہ کرد و گفت مرا در بازار بفروش برہمن او را در بازار میبرد ناگاہ تاجری او را بشناخت و ہزار اشرفی دادہ خرید نمود راجہ شب در خانۂ تاجر ماندہ فردا ہزار اشرفی بوی ارزانی داشت تاجر قبول نکرد و گفت مثل تو راجہ خرید کردہ ام رایگاں از دست نتوانم داد راجہ دہ ہزار اشرفی بوی بخشید تاجر گفت اگر دہ ہزار لک خواہی داد منظور ندارم راجہ مجبور شدہ گفت پس چہ میخواہی تاجر گفت میخواہم کہ مدت العمر خود از خانۂ من نانِ شب تناول خواہی کرد پس حقوق خود بتو خواہم بخشید راجہ از جاں قبول نمود تا سہ سال از خانۂ او نانِ شب تناول میکرد۔ و در عہد او آبادی ملک بدرجۂ زمانِ اول رسید۔ چہل و پنجسال بحکومت پرداختہ

انتقال نمود۔

(۱۹) راجہ بیکھن پسرش در ۶۴۴ھ عروس سلطنت را بزیور معدلت و مرحمت رونق بخشید و از عقل و تدبر بہرۂ وافر داشت لیکن زوجہ اش چکرہ رانی بغایت دانا بود کہ انتظام مہام سلطنت را برای صایب خود آرائش میداد۔

فف۔ میگویند کہ چکرہ رانی تغیر لباس کردہ شبانہ درمیان شہر دورہ می ساخت شبی از شبہای دید کہ رکھیشری مرتاض درمیان کرتیچی[1] با زوجۂ خود سخنان میکرد زوجہ اش گفت کہ چکرہ رانی بسیار دلاور و داناست تعجب کہ شبانہ تغیر لباس کردہ مانند مردان شبگردی می سازد۔ ہرگاہ این زن مرد و شوہرش زن بودی چہ خوش بودی۔ رکھیشر گفت ہمچنان خواہد شد۔ ہمانوقت چکرہ رانی در خود آثار رجلیت یافتہ درحیرت افتاد و رکھیشر را پابوسی کردہ عجز و ابتہال نمود رکھیشر گفت کہ این سخن شدنی بود بر شوہرت علامت نسوان پیداست۔ چون چکرہ رانی بخانہ رسید و شوہر خود بصورت زن دید کیفیت رکھیشر بیان ساخت راجہ درچاہ غم و اندوہ افتادہ یکماہ مخفی بود عاقبت زہر خوردہ از جان درگذشت۔ چکرہ رانی لباس سنیاسی پوشیدہ درپیش رکھیشر عمر خود بسر رسانید۔ حکومت راجہ ہفدہ سال بود۔

(۲۰) راجہ بہگونت برادر بیکھن باعانت چکرہ رانی در ۶۶۱ھ لباس فاخرۂ شہریاری پوشیدہ در رتق و فتق سلطنت بخوبی پرداخت۔ سہ بتخانہ آباد ساخت۔ چہاردہ سال بحکومت گذرانید۔

---

[1] کہ تیچ۔ نے خانہ۔

(۲۱) راجه اشوک که از احفاد راجه سچی نر پسر شکنی بود در ۱۶۷۵ قم سریر آرای سلطنت کشمیر شده در پرگنهٔ کهاهور پاره شهر سیر بعمارات بلند و کوشکهای دلپسند که تعداد آن مؤرخان شش لک خانه می نگارند آباد ساخت. و حوالی آن قلعهٔ شهر پناه بکمال متانت و استواری افراخت. و موضع پنگلنه و ویتوت آباد کرده به برهمنان بخشید. و مذهب جین یعنی بوده مذهب که تذکرهٔ آن در حصّهٔ اول گذشت برای خود پسندید و در ترویج آن بدل و جان کوشیده احکام آن درین ملک شایع کرد. و در قصبهٔ بیجباره مندرهای سابقه ویران نمود و بجای آن بتخانه های مذهب خود بکمال رفعت و سنگینی معمور ساخت. و متصل آن مندری دیگر اشوکیشور نام بنیاد نهاد. و در موضع هوکه لتری[1] و ونته هیل[2] منادر جین بسیار آباد نمود.

عاقبت بمخالفت ملیچان[3] و عدم متابعت آنها ترک دنیا کرده زیر دامن کوه بدشیر بر چشمهٔ نراین ناگ بتخانه بوتی تتری آباد ساخت که تا حال موجود است. و در انجا عمر عزیز خود بسر رسانید. و پنجاه یک سال حکومت کرده درگذشت.

(۲۲) راجه جلوک پسر دوم راجه اشوک در ۱۶۲۶ قم لوای حکومت افراخته مخالفان را قلع و قمع نمود و در بذل و عطا و سخاوت و دادگستری نیکنامی حاصل کرده و در بسیاری آبادی ملک همیشه ساعی بود. و موضع باره وله در لار از تعمیرات اوست. کلهن پنڈت او را ملک سیرت پنداشته بصفات پسندیده موصوف

---

[1] در پرگنهٔ دنیو ۱۲ [2] در پرگنهٔ دنیو ۱۲ [3] ملیچ. وچه رو چمار و چنڈال هر چهار طایفه بتان را پرستش می سازند. و گوشت جانوران خود مرده میخورند و پس خوردهٔ هر طایفه حلال میدانند و گوشت سگ و گربه و شغال وغیره می خورند ۱۲

میدارد۔ و پنڈت اوده بهت که موحد عصر و یگانه دهر بود مربی او شده و تعلیم و تلقین او مذهب بهود یکبار ترک داده برخلاف پدر مذهب شیوه اختیار کرد و پوزش مندر وزیه ایشری و ننده کیشور برخود الزام نمود۔ و بزور ریاضات شاقه وصفای باطن در خرق عادات مشهور روزگار بود۔

قف۔ گویند هر روز برای پوزش اصنام لار و بیجباره و باره موله برا پال سوار شده میرفت۔ گویند ماری مسخر کرده بود که هر روز بر و سوار شده بهر جا میرسید و حفاظت ماراں بخوبی می ساخت۔ اکثر بتخانه های شیوه بکمال زینت و تکلف بیاراست موجب آں بهوده مذهب را رونقی نگذاشت۔

قف مشهور است که عورتی از و سوال نمود که مرا چیزی خیرات بده راجه گفت هرچه میخواهی میدهم۔ پس عورت مذکور بصورت دیوی متمثل گشته از راجه گوشت انسان طلب ساخت و راجه بر قتل کسے راضی نشده خود را باو تسلیم نمود و آں عورت بکمال خشنودی او را دعای توفیق عبادت فرمود فقط۔

انگاه راجه برای تسخیر ممالک عزم جزم کرده از قلمرو هندوستان تا قنوج و بهار دیار لبیا ر در قبضۂ اقتدار در آورد۔ و بقول تمرناشک تا قندهار و باختر تسخیر امصار نموده اقتداری و اعتباری بهم رسانید۔ و بعد تسخیر بلاد و اطراف و ضبط و ربط مملکت چهل رعیت کرد جمعی از اهل حرفه و سوداگر همراه آورده در کشمیر آباد ساخت۔ و ثروت و شوکت و جمعیت ملک بحدی رسانید که خواطر اقاصی و ادانی بسان گلدسته شگفته شد۔ و تا زمان او در کشمیر انتظام عهده داران ملکی نبود راجه برای انتظام مهام مملکت عهده داراں مقرر کرده هر کسے بر عهدۂ خود متعهد ساخت

اوّل عہدۂ دیوانی برای انتظام داد و ستد ملکی۔ دوم عہدۂ خانسامانی محافظ مداخل و مخازن۔ سوم داروغۂ تورخانہ یعنی محافظ اسلحہ و اقمشہ و امتعہ۔ چہارم بخشی برای انتظام افواج پنجم وزارت برای استصواب و طلب مشورت۔ ششم داروغۂ صدر برای تقسیم خیرات و مبرات۔ ہفتم نقیب برای سزادہی و خبرگیری سپاہان و زمینداران۔ مدعا کہ در رسوخ انتظام ملک داری و عدل و احسان و درستی و راستی بی مثل بود۔

گویند گوٹی پنڈنام دوائی یافتہ بود کہ ازاں کیمیا میکرد و علم سیمیا نیکو می میدانست۔ عاقبت بمقام کپال موچن بر منبع نہر سون گل در قصبۂ شوپیان جاں بحق تسلیم نمود و زوجۂ اوایشان دیوی بسیار مرتاض و صاحب ہمت بود کہ ماتر چیکہ و بہت مال بنا کردہ بجا بجا جاں بخشید و از شاگرد بیاسدیو نندی پوران را تعلیم کردہ بالتزام عقیدۂ نندی شور مذہب بہود را انکار نمود۔ حکومت راجہ شصت سال بود۔

(۲۳)، راجہ دمودر برادر راجہ جلوک کہ در جمیع صفات پسندیدہ ہمتای او بود در ۲۸۶۷ء ک بر تخت شاہی جلوس کردہ خلق خدا را بعدل و احسان آسودگی بخشید موضع گوڈہ ستہو بنا کردۂ اوست۔ و بر کریوۂ دامودر برای پای تخت خود شہری بعمارات کثیر آباد ساخت۔

قف۔ روزی بتقریب شراد[2] بر لب دریای بہت برای تغسیل میرفت و

---

[1] در پرگنۂ اچھ ۱۲ [2] شراد۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است معیّن کہ بروز وفاتِ مُردگان خود ادا می سازند ۱۲

اسرایلہ دو برہمن از وطعام خواستند راجہ گفت بعد غسل وشراد شمارا سیر خواہم کرد و
آں دو برہمن او را دعای بد کردہ صورتش شکل مار متمثل شدہ در صحرا پریشاں گشت۔
کیفیت آں در ذکر کریوہ دامودر مشروحاً گفتہ شد۔ حکومت راجہ سی و دو سال بود۔

قدوم میمنت لزوم حضرت سلیمان ع در کشمیر

ملا احمد در ترجمۂ رتناکر مطراز است کہ بعد مسخ شدن دامودر پسرش نرندر
در سنہ ۱۸۰۱ کلی بر وسادۂ حکمرانی جلوس نمود و بعد عرصۂ چند در سندیمان نام شخصی
کہ از بزرگ زہیشران ملک مغرب بود در کشمیر وارد نمود کہ بزور ریاضات شاقہ
از جناب کبریا رتبۂ یافتہ بود۔ کہ دیماں یعنی جنیان او بر ہوا می رفت۔ و قوم جنیاں
و پرندگاں مطیع فرمان او شدہ بودند و با او ہمراہ میرفتند۔

چوں اریکۂ او مانند شہباز در تمامی حدود کشمیر سیر کردیں بر قلعہ کوہ جیٹہ لدر
یعنی کوہ سلیمان قرار یافت۔ و بمشاہدۂ ایں حال عام و خاص در انجا جمع گشتہ
سطوت و شوکت او دیدہ متحیر شدند۔ و راجہ نرندر باستماع خبر حاضر آمدہ
از حضور او فور شفقت و عنایت مسرور شد و ہر کسی باندہای حاجات و مطالب
خود از و مراد رسید۔

چونکہ از ہنگام غرق شدن شہر سندمت نگر سطح اندرون کشمیر تا بیچارہ
ہمیشہ سیلابی میشد مردماں بسبب تنگی غلہ مدام عاجز می بودند۔ بخدمت او
از برای کشیدن آب التماس نمودند۔ و از پیشگاہ سندیمان جمعی از جنیاں
برای بر داشتن سنگہا کہ بسبب زلزلہ میان دریا بمقام کھادہ نیار غلطیدہ بودند
مامور شدند۔ مطابق فرمان سندیمان جنود جنیاں سنگہا از قعر آب ... داشتہ

آب را بند و دادند تا کہ زمین سطح اندرون ظاہر گشت۔ و راجہ نرند مصاحبت و مجالست آنجناب برای خود پسندیدہ از حکومت ایں دیار دست بردار شد۔ و سندیماں را خواہش او منظور شدہ بمصاحبت و مجالست خاص سرفراز نمود۔

گویند از شاہزادہ ہای ترکستاں او را سہ کس برادیکہ عالی ہمراہ بودند۔ ہشک، کنشک، زشک، درینجا بنا بر رعایت جبلی ایشانرا ملک کشمیر جاگیر بخشید۔ و نیز بسیاری از مردمان ایں دیار گرویدۂ خود گردانید و تا یک ہفتہ سیر و سیاحت کشمیر نمودہ رجعت فرمود۔

مترجم یعنی ملا احمد میگوید کہ ازینجا صاف معلوم می شود کہ سندیمان حضرت سلیمانؑ خواہد بود چہ اہل مشرق او را سندیمان یعنی مرد مرتاض میگفتند۔ در روی زمین ہر کس را معلوم است کہ تخت حضرت سلیمانؑ بر ہوا می پرید طیور و جنیاں او را مسخر شدہ بودند۔ و نیز بنا بر تجنیس لفظی مردمان کشمیر سلیمانرا سندیمان گفتہ اند۔ ازاں بعد کوہ جیٹھ لدرک را کوہ سلیمان و کوہ سندیمان می گویند۔ ایضاً خطۂ کشمیر را باغ سلیمان نام نہادہ اند۔

(۲)، ہشک، کنشک، زشک، در ۱۸۱۶ باعانت حضرت سلیمانؑ بر حکومت کشمیر مستقل شدند۔ و خلق اللہ را بعدل و احسان دلخوش نمودند و ہر سہ کس سہ قریہ آباد کردند۔ چنانچہ ہشک موضع اشکورہ در پرگنہ کرہن۔ و کنشک کانسپور در دہو و زشک موضع ذکرو در پہاک غیر ازیں زشک برای آبادی موضع ذکرو نہر آبی از سندلار جاری ساخت۔ بعد آں ہر سہ کس تا مدت چہل و یک سال باتفاق حکومت میکردند و مردم بسیار را بمذہب خود گرویدند۔

قبل ازیں شخصی شاکہہ سہم نام از عرصۂ یکصد و پنجاہ سال تا اینوقت در خطۂ کشمیر ترویج بہودہ[1] مذہب می ساخت و بسیاری از مخلوقات داخل این ملت کردہ بود۔ واز متابعان او ناگ سین نام شخصی در موضع ہاردن برای اشاعت مذہب بہود بدل وجان میکوشید و دران ایام برہمنان را با مردم جبین[2] برای امورات مذہبی نزاع برخاستہ جانبین در محاربہ و مقاتلہ خونہا ریختند چون ہشک وکنشک را چندان استعداد فوج نبود در تثبیت این امر عاجز آمدند پس باتفاق برہمنان ابہی مینو کہ از اولاد راجہ بیرم چند در دچھن پارہ جاگیر دار بود بر سریر سلطنت نشست۔ و ہشک وکنشک از حکومت معزول شدند۔

(۳) راجہ ابہی مینو در ۱۸۳۹ءگ باتفاق عوام تاج حکومت بر سر دادہ مردم بہودہ مذہب را قلع وقمع نمود۔ ہمدران زمان چندراچارج نام برہمنی فاضل و کامل بود وی کتاب مہابانش از ہند آوردہ برہمنان اینجا را تعلیم داد و کتاب چندرہ بیاکرن از خود تصنیف کردہ مروج ساخت۔ چون بتعلیم و تلقین شاکہہ سہم و ناگہہ سین مردمان از مذہب خود منحرف شدہ بودند و بالزام مذہب بہود وردو وظائف و عبادات معمولی خود ترک دادہ افعال شنیعہ میکردند و بنحوست آن در ین ملک برف بکثرت بارید تا کہ راجہ و باشندگان اینجا در موسم زمستان بجدود پنجاب وبمبر وغیرہ ہر سال جلای وطن میکردند۔ و چندرا چارج مخلوق را بتہذیب و تالیف قلب بر استقامت ملت قدیمی خود تحریص و ترغیب می ساخت موجب آن مردمان اینجا یار مذہب بہودہ ترک کردہ ملت قدیمی

---

[1] بدھ۔ [2] جین۔ فرقہ ایست از مذہب ہنود۔

خود باز پسند نمودند۔ و بر کتاب نیلہ مت پوران عمل کردہ نذر و خیرات بدستور بر خود گرفتند۔ پس برکت آں از آفت برف محفوظ ماندند۔ راجہ ابھی مینو موضع ابہہ پور در پرگنہ بانگل آباد ساختہ بہ برہمناں بخشید۔ و چندراجارج را جاگیر دادہ بتعظیم و تکریم پرورش می ساخت و مجلس مباحثہ مردم بودہ ماہمین منعقد می بود دراں مذہب بود را بسیار خرابی می نمود۔ بیست و سہ سال بحکومت گذرانیدہ دنیا فرو گذاشت۔

صاحب گلزار کشمیری می نگارد کہ ہمیں چندراجارج کتاب نیلہ مت پوران از نیلہ ناگ برآوردہ است یا از خود تصنیف کردہ است فقط۔ واللہ اعلم۔

اورنگ چہارم

(۱) راجہ گونند سوم کہ از قبیلہ راجہ کو بود در ۱۸۶۲ک تاج حکومت بر سر نہادہ در عدل و احسان و رفاہ انام بکام دل کوشیدہ خلق خدا با سائش و آسانی رسانید۔ و از حسن عقیدہ و نیکی اعمال او غلبہ مذہب جین و کثرت برف ازینجا دفع شد۔ سی و پنجسال حکمرانی کردہ از جہان فانی درگذشت۔ و بیمن حسن نیت او بسیاری از احفاد و ذریات او درین ملک حاکم شدند۔ و عرصہ دو ہزار و شش صد سال لوای حکومت افراشتند۔

(۲) راجہ وبیشن در ۱۸۹۷ک بخلافت پدر افسر بر سر دادہ در آسودگی رعایا پنجاہ و سہ نیم سال بسر رسانید۔

(۳) راجہ اندر جیت در ۱۹۵۱ک بجای پدر نشستہ ولایت کشمیر و اطراف ہند را متصرف شد و مملکت خود بہ نصفت و عدالت آباد ساخت۔ سی و پنجسال

وشش ماہ نرد حکومت باختہ لباط حیات در نوشت۔

۴، راجہ راون بعد وفات پدر در ۱۹۸۶ک افسر ایالت بر سر دادہ از قلمرو ہندا مصار بسیار تسخیر نمود۔ عرصۂ سی سال حکمران بود و برای پوزش اصنام ونی تو نام بتخانہ آباد ساخت۔ صاحب گلدستۂ کشمیر آنرا مندر بادشاہ پنداد غلط است۔ مترجم زناگرمند بادشاہ را لوکی شری نام کردہ است۔

۵، راجہ وبیش دوم پسر راون در ۲۰۱۶ک بر تخت جلوس نمود۔ چون علم موسیقی خوب ورزیدہ بود ہمیشہ بسمع ساز و سرود مشغول ہمی بود طبعی موزون داشت او را شاعر بزرگ میدانستند۔ سی و شش سال بحکومت گذرانید۔

۶، راجہ نر در ۲۰۵۲ک بجای پدر تاج و افسر رواج داد اگرچہ عادل و باذل بود اما بامور خود کمال دلبستگی داشت کہ شب و روز در مصاحبت و مجالست او صرف اوقات میکرد و در غور و پرداخت رعایا چندان فرصت نمی یافت۔

قصہ۔ یکی از زہاد مذہب جین در موضع کانرسک بت میداشت۔ و بزور جوگ مایا طلسمی می ساخت کہ وی ہر کسے را میدید و ہیچکسے او را نمیدید بایں علم در خانہای رعیم درآمدہ با زنان بیگانہ فساد میکرد تا آنکہ بارانی راجہ ہم مداخلت نمود۔ راجہ ازیں معنی خبر یافتہ بآتش قہر و غضب مشتعل گشت۔ و تمامی منادر و معابد و خانہای بودان را آتش کشید و دہات جاگیر و مال و دولت آنہا بہ برہمنان بخشید۔ و برلب دریای بہت بمقام چکدر متصل بیجبارہ شہری آباد ساخت و درانجا دولتخانۂ خود بکمال رفعت و آراستگی ترصیص نمود۔

ملہ رکنر ہم نام داشت۔

قف۔ مؤرخاں می نگارند کہ در حکومت او بتاک نام برہمنی بود دے
دختر شیشرم ناگ بعقد خویش در آورد و راجہ نر بروی عاشق شدہ برای مواصلتِ
مباشرت خود او را جبر کرد و شیشرم ناگ بقہر آمدہ بر شہر مذکور باران آتش افشاند۔
شہر و شہریان را در یک آن ویران ساخت۔ پس رمنی خواہر شیشرم ناگ از روی
غضبناکی تا بیست میل سنگباران کردہ شہر مذکور معدوم شد۔ قصّہ آں در ذکر
شیشرم ناگ بیشتر مشروح است۔ حکومت راجہ نر سی و نہ سال و نہ ماہ بود۔

(۷)، راجہ سدہ در ۲۰۹۲سنہ ک پسر راجہ نر کہ بوقت حادثۂ پدر از بیجبارہ ہمراہ
شیر مادر بیروں رفتہ بود بعد فوت پدر مسند نشین اورنگ حکومت گشتہ در عدلِ
انصاف و سخاوت و شجاعت بی ہمتا بود و در آسودگی رعایا و بہبودی برایا ہمیشہ
کوشش می نمود۔ و مدّت شصت سال حکومت کردہ در شہر عدم آسود۔

(۸)، راجہ اوت پلاک در ۲۱۵۲سنہ ک بجای پدر نشستہ پیوستہ در رفاہ رعایا
ساعی بود۔ سی سال در حکومت بسر برد۔

(۹)، راجہ ہرنباکہہ در ۲۱۸۲سنہ ک اورنگ پدر را رونق تازہ بخشیدہ موضع
زنل[1] آباد ساخت۔ سی و ہفت سال و ہفت ماہ بحکومت گذرانید۔

(۱۰)، راجہ ہرنیہ کُل فرزند او شصت سال بعدل و داد سلطنت کردہ در ۲۲۷۹سنہ ک
درگذشت۔

(۱۱)، راجہ وسہ کُل پسر او شصت سال بحکومت گذرانیدہ در ۲۳۳۹سنہ ک
از دنیا درگذشت۔

[1] زنل۔ در پرگنۂ پہاک ۔

۱۲، راجہ مہرہ کل پسر وسہ کل در ۲۳۳۹ کلی لوای حکومت افراشتہ از سفاکی وبیباکی وخشناکی یکتای زمانہ بود کہ باندک گناہی مردمانرا قتل میکرد۔ وہیچ روزی بغیر خونریزی نمی آسود وبر ہیچکسے رحم نمی کرد۔ سباع وطیور باُمید خوردن گوشت مقتولاں ہمراہ وی میرفتند۔ ودر عہد او یکی از والیانِ ترکستان بر کشمیر حملہ آور شدہ راجہ بکمال جودت ومردانگی بعد محاربہ ومقاتلہ بسیار اورا شکست داد۔ وچند کُل نام نہری در پرگنہ کہاہور پارہ حفر نمود۔ واز کرکوہ آمرو آگر سنگی عظیم آنرا سدِّ راہ گشتہ بحیلہ وتدبیر اصلا متحرک نشد راجہ نہایت متفکر شدہ بعد چندی شخصی را در خواب دید وی گفت ہر زنیکہ از فسق وفجور عفیفہ وپاک دامن بیاشد چوں بر سنگ مذکور دست نہد فی الحال نابود گردد۔ راجہ مطابق الہامِ غیبی فرقۂ زنانرا از ہر سو فوج فوج جمع آوردہ از دست مالیدن ہیچ زنی آں سنگِ گراں اصلا متحرک نشد تا آنکہ راجہ بقہر آمدہ زنانرا بعلت زناکاری وطفلانرا بہبانۂ حرامزادگی ومردانرا بتہمت دیوثی قتلِ عام نمود۔

قف۔ مؤرخاں تعداد مقتولاں از عورات وطفلاں ومرداں ناسہ کرور بعضی تاسہ لک روایت میدارند۔ عاقبت چندروتی نام دختر کوزہ گری حاضر کردند وی بکمال عتاب بجانب راجہ خطاب کرد گفت ای راجہ چرا در روز اول خاتونان خود را ایں امر نفرمودی کہ بزور عفت سنگ را بیکدم نابود میکردند شاید کہ ایں قدر خون بیگناہاں بار گردنت نمیشد وہرگاہ از دست سودن آنہا سنگ تحرک نمیکرد باز ہم میدیدیم کہ ایں سیاستی کہ بر مردم کردی بر خود ہم

سلہ آمرو آگر۔ نام قریہ در کہاہور پارہ ۱۲

میتو استنی کرد این بگفت و دست حق پرست بر آں سنگ نہاد بجنبش آورده بکسو انداخت۔ یکروز در محلسرا در آمده رانی خود را پارچۂ زرکار در بر دید که بران صورت راجہ سنگالدیپ[1] مطبوع بود و بمعاینہ آں دیگ قہرش بجوش آمده سوگند خورد تا که راجہ سنگالدیپ را سزا ندہم ہیچ کاری دست نمی کنم و ہمہ یراق و سامان درست ساختہ با لشکر عظیم سنگالدیپ نہضت کرد و در اثنای راه راجۂ لات و چول دکرنات مطیع ساخت از انجا سفاین و کشتی ہا بہم رسانیده در سنگالدیپ عبور نمود و بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار راجۂ انجا با فوج بے شمار بقتل آورد و دیگری بجای او نصب کرده فرماں داد که بعد ازیں بر پارچہ ہا شکل آفتاب تصویر سازند۔

ووقت معاودت در ہر جا تطاول و تاراج کرده اسباب و دولت بسیار بہم رسانید۔ وقتیکہ بر کوه پیر پنچپال رسید ناگاه فیلی از کتل غلطیده وہنگام غلطیدن بسیار فریاد و غوغا نمود راجہ را صیحۂ او خوش آمده یکصد فیل در انجا بزیر غلطانیده خنده و خوشحالی نمود از انجا آں مکان را ہست ونج می گویند۔ و در کشمیر رسیده بمقام ہول لاڈ شہر مہر پور آباد ساخت۔ و برہمنان قندہار را جاگیرات عطا نمود۔ بہر حال اقسام ظلم و تعدی آں سفاک نہ بمرتبۂ ایست که در تحریر آید۔ ہفتاد سال حکمرانی کرده مرض صعب و دردناک بروی طاری شد۔ روزی برای ہون[2] آتشی افروختہ بود و خود را بجای اہوت در آتش سوزان

[1] سراندیپ۔ [2] ہون۔ نوعی از خیرات است که اہل ہنود آتشے افروختہ برہمناں بگرد اں نشستہ ماکولات در آتش سوزانند با عتقاد ایشاں آتش فرشتہ است او را خوردنیہا خوردن مید ہند و آں خوردنی را اہوت میگویند۔

امد اخت سوختہ شد۔

قفت۔ حاضراں از غیب آوازی بشنیدند کہ مہرہ گل سہ کرور خون کردہ نجات یافت۔ والعہدۃ علی الراوی۔

(۱۳) راجہ بک بعد انتقال پدر در ۲۰۹ ک عروس مملکت را بزیور عدل و احسان آراستہ مندر بک سوامی بمقام بکہ شور معمور ساخت و نہری بک نام باصراف زر کثیر حفر نمود۔ و شہر پنوچہہ درمیان درۂ کوہ آباد کرد۔ و در عہد او جوگی[1] زنی بٹہا نام درینجا پیدا شدہ بر حسن و جمال او خاطر راجہ شیفتہ گشت۔ روزی آں ساحرہ بتقریب قربانی راجہ نامدار را مع اعوان و انصار و خویشانِ خود در محلس جگ[2] برای خوردن ضیافت بردہ بود و ساحرۂ مذکورہ درانجا بزور جادو ہمہ ہا را بجاں ساخت ہمگی یک فرزند راجہ کہ کہتی نند نام داشت زندہ ماند۔ و حکومت راجہ شصت و دو سال و نہ ماہ بود۔

(۱۴) راجہ کہتی نند در ۲۴۷ ک باتفاق ارکانِ مملکت بر سریر سلطنت نشستہ سی سال بحکومت گذرانید۔

(۱۵) راجہ وسہ نند در ۲۵۰۲ ک بجای پدر رونق افروز مسند حکمرانی شدہ بسیار رشید و دانا بود و دانشمنداں را اعزاز و حرمت افزود تصنیفات عشقیہ بسیار فرمود۔ مدت پنجاہ و دو سال کامرانی کردہ عالم فانی را پدرود نمود۔

(۱۶) راجہ نر بعد رحلت پدر در ۲۵۵۴ ک افسر بسر دادہ شصت سال بحکومت بسر بردہ از سر در گذشت۔

[1] جوگی۔ فرقہ ایست از فقرای ہنود۔ [2] جگ۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است۔

(۱۷) راجہ اچھہ پسر راجہ تر در ۲۶۱۴ کلیجگ عروس مملکت تا شصت سال دربر گرفته دنیا را وداع نمود۔ اچھہ بل از تعمیرات اوست۔

(۱۸) راجہ گوپادت بعد وفات پدر در ۲۶۷۴ کلیجگ فرمانروای کشور شده تمامی سرحدات کشمیر در قبضهٔ اقتدار در آورد۔ و در رعیت پروری و دادگستری بی همتا بود۔ و موضع کہلی در ناره ناد و قریهٔ کہاگ در بیروه و مایه گام در کروهن و اسکندر پوره در بانگل و شانگس از تعمیرات اوست۔ و دهات موفور برہمنان و فقیران را جاگیر بخشید و مندرها آباد نمود۔ و نیز بتخانهٔ زشتی شور را که بر کوه سلیمان واقع است تجدید و ترمیم فرمود۔ و موضع گوپه کار و چہواره برای لنگر آں بتخانه وقف نمود۔ و در قلمرو خود جانور کشتی هیچکسی را کردن نداد۔ مدت شصت سال و شش ماه سلطنت کرده درگذشت۔

(۱۹) راجہ گوکرن پسرش در ۲۷۳۴ کلیجگ دیہیم اقبال برسر نهاده پنجاه و هشت سال سلطنت رانده انتقال نمود۔

(۲۰) راجہ نرندر آدت بعد انتقال پدر در ۲۷۹۲ کلیجگ سریر آرای سلطنت شده سی و شش سال و سه ماه بحکومت گذرانید۔

(۲۱) راجہ انده جد شتر در ۲۸۲۸ کلیجگ جانشین پدر شده ازانکه چشمان او حقیر بودند یا بینائی کلی نداشت بنابراں او را انده یعنی کور لقب کرده بودند۔ اوایل در عدل و انصاف و رعیت پروری مشغول همی بود۔ عاقبت بصحبت مردم اراذل مزاج او منحرف شده شیوهٔ ظلم و جور و جفا و شراب نوشی و حرام کاری و فسق

له زشتی شور۔ از تعمیرات راجہ سندیمان اوّل بود گوپادت مرمت نمود۔

فجور و فساد و عناد برای خود اختیار کرده زن های مردمان بزور میبرد۔ واز خویشمندان و بندگان نفرت گرفته با مردم ظالم و فاسق واہل رزالت الفت نمود و از سفاکی و بیباکی دقیقہ باقی نگذاشت۔ تا آنکہ سپاہ و رعیت از حرکات او متنفر گشتہ حاکمان اطراف کہ از قدیم متابعت راجہ ہای اینجا میکردند رو گرداں شدند۔ و ارکانِ دولت و اعیانِ رعیت اتفاق کردہ در موقوفی او کنگاش نمودند۔ جدشتر از بیمروتی ابنای روزگار حذر کردہ با دو سہ کس بجانب ہند فرار شد و در انجا یکی از راجہا اورا قابو کردہ از جان گذرانید۔ حکومت او پنجاہ و ہشت سال بود۔

مترجم رتناگر قمطراز است کہ آخر حکومت انندہ جدشتر سکندر فیلقوس کہ اورا مردمانِ مشرق ہمایوں می گفتند با لشکر انبوہ بتسخیر ہند یورش آوردہ چوں از آب نیلاب[1] عبور نمود راجہای قلمرو ہند را تزلزل افتاد۔ و برادر راجہ انندہ جدشتر موسوم بہ ابیس ترکہ حاکم اطراف کوہستان بیرونی کشمیر بود بعزلب طوبی سکندر با نفایس ارمغان فایز گشت و برای مقہوری برادر خود انندہ جدشتر استمداد نمود و سکندر لشکری بمعاونت او مامور ساخت۔ و انندہ جدشتر از روی مخالفت اخوان تاب تقابل در خود ندیدہ بجانب ہند مفرور گشت و ابیسترملک کشمیر را متصرف شد و انندہ جدشتر از راجہ پورن[2] طلب اعانت نمود وی بمقابلہ سکندر جنگ میکرد و در اثنای جنگ انندہ جدشتر در معاونت معاونِ خود کشتہ شد۔ متقارن آنحال سکندر بسبیل کوہستان جنوبی در ملک کشمیر سایۂ نزول انداخت و چندگاہ در سیر و شکار بسر برد۔

---

[1] دریائے اٹک۔ [2] پورکس۔

روزی باقتضای کردگار در موقع شکار تیری بر بازوی سکندر رسیده چون تیرانداز را ماخوذ کردند وی از طرف راجه ابیسٹر موکّل قتل سکندر بود۔ سکندر بغضب آمده ابیسٹر با متعلقان خود بقتل آورد و حکومت کشمیر به راجه پرتاب که از راجهای مالوه جدّ بکرماجیت بود ارزانی داشت۔ و خود را بدار الملک خود رجعت فرمود واللہ اعلم

سکندر[1] فیلقوس

مؤرّخان ہند می نگارند که سکندر فیلقوس پیش از ظہور عیسیٰ سه صد و پنجاه سال از دار الملک روم ظہور یافت و در اندک فرصتی ممالک عراق و روم و عرب و فرنگستان وغیره مفتوح ساخت قبل از عیسیٰ ۳۳۱ سال بر تسخیر فارس یورش آورد۔ و حملۂ سیوم پادشاه آنجا دارا ابن داراب بن بہمن بقتل رسانید و مملکت ایران و خراسان در حوزۂ تصرّف خود در آورد۔

از آنجا که راجگان اقلیم ہند در عہد حکومت داراب بطرف ایران باجگذار و فرمان بردار شده بودند بخیال آن سکندر بعد ضبط و ربط مملکت ایران و خراسان عزیمت تسخیر ہند بخاطر آورد و قبل از سنۂ عیسوی ۳۲۷ سال با جمعیت لشکر بیشمار از آب نیلاب[2] عبور ساخت و راجگان ہند را صولت و شجاعت خود متزلزل انداخت۔ چونکه از عرصۂ سه چہار سال افواج شاہی در میان برفانی کوہستانہا شداید و مصایب سفر از حد کشیده بودند و در محاربات و مقاتلات تنگ مایه و افسرده شده بودند و در موسم گرما میان پنجاب رسیده بعارضۂ بخار اکثر ما معلول شدند۔ بنا براں بر یورش ہندوستان مبادرت ننمودند۔

---

[1] این سکندر غیر از سکندر ذو القرنین است که پیش ازین بمدّت دو ہزار[2] سال بوده است۔ [2] دریای سنده

درآن زمان در کشمیر و ہندوستان سہ راجہ نامی بودند۔ یکی ابیسار فرمانروای کشمیر و اطراف کوہستان آن۔ دوم ٹیکسا ئیلز راجہ دوابہ دسندساگر کہ درمیان سند و جہلم واقع است۔ سیوم راجہ پورن شہریار ہستناپور۔

ابیسٹر با تحائف و نفایس کثیر سکندر را استقبال نمود و ٹیکسائیلز بخدمت مشرف شدہ سکندر را بخانہ خود دعوت نمود و بکمال شان شایان لوازم ضیافت بجا آورد۔ سلطان سپاہان تر مردہ را در انجا گذاشتہ خود برلب دریای جہلم قیام ساخت۔ واز انطرف راجہ پورن با جمعیت افواج پورش آوردہ برکنارہ آن روی دریا صفوف محاربہ آراست۔ و دریای جہلم بسبب برسات طغیانی بود سکندر را عبور دریا نہایت مشکل شد عاقبت دہ میل بالا رفتہ شبانہ از دریا عبور نمود۔ و راجہ پورن بعد محاربہ و مجادلہ بسیار اسیر کردہ بود فورم رحمت بر ملک خود باز قایم ساخت۔ از انجا بروایت وقایع کشمیر[1] سکندر بسیر کشمیر نہضت کرد۔ لیکن مورخان ہند رفتن سکندر بہ کشمیر بر زبان قلم می آرند۔ اما تحریر صاحب وقایع کشمیر ہم خالی نتوان بود۔

مختصر کہ سکندر ملک دوابہ و پنج[2] بہ راجہ پورن عطا کردہ خود از چناب و راوی عبور نمود۔ و در مقام سنگلا شانزدہ ہزار مردم شاید از قوم تاتاری بقتل آورد۔ از انجا قصد تسخیر ملک بہار مرکوز خاطر سکندر بود لیکن لشکریان پورش ہندوستان اصلا دمہ تنگ رفتند لاچار تسخیر ہندوستان برعزیمت دوم معطل داشتہ عزم معاودت مصمم فرمود۔ دو ہزار کشتی فی الفور درست ساختہ یک

---

[1] ملک الشعرا ملا احمد۔ [2] ٹھٹھہ ہم میگویند۔

لک وبیست ہزار سپاہ و دوصد زنجیر فیل بسواری سفاین بسبیل رودخانہ سند روانہ ساخت۔ وباقی افواج بہر دو لب رودخانہ در خشکی کوچ کردند۔ سکندر باشتیاق آزمونہای دریا خود از راہ تری نہضت کرد۔ وبعد مسافت پانصد کروہ سفاین بدہانہ دریا رسیدند۔ ازانجا سکندر خود براہ خشکی راہی شد ونیارکس کہ افسر عسکر بحری بود سفر دریا بہفت ماہ باتمام رسانید۔ سکندر قبل از سنہ عیسوی ۳۲۳ سال وفات یافت۔

(۲۳)، راجہ پرتاب اُوت در ۲۸۸۶ یا بفرمان سکندر یا باتفاق اعیان کشمیر تاج حکومت کشمیر برسر دادہ در تمشیت امور مملکت وآسودگی سپاہ ورعیت بدل وجان کوشید۔ سی و دو سال بحکومت گذرانید۔

(۲۴)، راجہ جلوک ثانی خلعت حکمرانی در ۲۹۱۸ در بر کردہ سی و دو سال در جہانبانی گذرانید۔

(۲۵)، راجہ تونجاین در ۲۹۵۰ بر مسند پدر جلوس نمود۔ ورانی او واک پشتا نام عورتے دانا بود وبرہنمونی او گلزار خاطر سپاہ ورعیت سرسبز نمود ہمیشہ در عدل وعطا مشغول می بود۔ ومندر تنگی شور وبتخانہ ہرداس متصل بیجبارہ آباد ساخت وشہر کنگ بعمارات رفیعہ آباد نمود۔ ودر مضافات شہر مندر اتما شری احداث فرمود کہ گنبد آں باسراف یک لک اشرفی زراندود کردہ بود۔

ف۔ گویند در حدود مراج درختان بیشمار نہال کرد وبحسن نیت او فوراً شکوفہ آوردہ از اثمار گرانبار شدند فقط۔ ودر ماہ بہادرون آنقدر برف بکثرت بارید کہ مزروعات تلف شدہ قحط عظیم روی داد راجہ خزاین خود

خالی کردہ از لعل وجواہر ونقد وجنس ہرچہ سرمایہ داشت بمحتاجان بخشید باوجود آن قحط رفع نشد۔

قف۔ راجہ نیکنام ازچارہ کار لاچار شدہ برکشتن خود اقدام نمود زوجہ او ازین مرام آگاہ گشتہ شوہر خود را از کشتن خود منع ساخت۔ شبانگاہ ہر دو بدعا وزاری بدرگاہ باری ملتجی شدند پس باجابت دعای آنہا ہر صبحگاہ دد کبوتر بریان از آسمان ہرکس ایکنا رمیرسیدند تا مدامیکہ قحط رفع شد۔ ودا گپنٹا موضع راموہ وکیموہ آباد کردہ جاگیرہ برہمنان بخشید۔ واز بطن خودش فرزندی نداشت بوقت انتقال راجہ برتمشان اوسنی شد۔ حکومت راجہ سی وشش سال بود۔

(۲۶) راجہ بجی در ۹۸۶ کلہ باتفاق اعیان ملک بحکومت رسید وی از کار نادہای شہر بود شہر بیجبارہ آباد کردہ پای تخت خود نمود۔ ومندر بجیشور بکمال رفعت وسنگینی افراخت۔ ومدّت ہشت سال بحکومت گذرانید۔

(۲۷) راجہ جی اندر در ۹۹۴ کلہ باعانت سندمت وزیر برمسند خلافت پدر نشستہ چندی بعدل واحسان گذرانید عاقبت از وزیر خود بیدل شدہ تا دہ سال محبوس داشت ومال ومتاع او تمام بغارت برد امّا مردم خاص وعام از نیک نیتی وزیر خشنود بودند وبجای خود می گفتند کہ وزیر عنقریب راجۂ اینجا خواہد شد۔ این سخن بسمع راجہ رسیدہ حکم داد کہ وزیر را بردار کشند حسب الحکم وزیر بردار رسیدہ از جان گذرانیدند۔ پس راجہ رازحمتی ورنجی مستولی شدہ بعد چند روز بہمان آفت دنیا را رخصت نمود۔ وحکومت او سی وہفت سال بود۔

چونکہ جی اندر را فرزندی نبود تاج سلطنت کشمیر چند روز بی سرماندہ آنشان دلیع

تام شخصی مرتاض و صاف ضمیر مربی سند من وزیر در موضع الیشہ باری منزوی شدہ بود وی باستماع حادثۂ سندمن وزیر برای سوختن لاشۂ او زیر دار آمدہ کالبد او از دار فرود آوردہ بر تغسیل او متعد گشت۔

قف۔ ایشان دیو بر پیشانی او نظر کردہ این سہ فقرہ نوشتہ دید۔ (۱) تا کہ این شخص زندہ ماند مفلس باشد۔ (۲) تا دہ سال قید ماندہ بر دار بمیرد۔ (۳) بعد آں راج خواہد کرد۔) ایشان دیو بخاطر خود سنجید کہ ازین سہ فقرہ مضمون دو فقرہ بعمل آمد البتہ مضمون فقرۂ سوم ہم معطل نخواہد ماند پس لاشۂ او ہمچناں بر دار نہادہ کمینی مہیا ساخت و ہموارہ با و نگاہ داشتہ منتظر قدرت خدای بود۔ یکشب دید کہ میدان نورانی شد و چند عورت جوگنی آمدہ لاشۂ او از دار فرود آوردند و او را زندہ ساختہ با خود مشغول مکالمہ و معاشرت کردند ایشان دیو تمام شب در خوف ماندہ نہایت متعجب شد و بوقت صبح جوگنیاں خواستند کہ لاشۂ او بدستور بر دار کشد۔ مقارن آنحال ایشان دیو تیغ بدست گرفتہ جوگنیا نرا ترسانیدہ غوغا بر داشت موجب آں عورتاں غائب گشتند و یکی از آں میاں آواز داد کہ ای ایشان دیو این شخص را بباعث ما خدا زندہ ساخت تو چرا بر سر ما خنجر کشیدی این راجہ سندیمان است راجۂ بزرگ خواہد شد۔

چوں وزیر زندہ گشت و مرشد خود را در پای افتاد در آنحال مردم از ہر سو جمع آمدہ بدیدن وزیر متعجب شدند کسانیکہ او را بیشتر میدانستند بمجرد دیدن بشناختند اعیان شہر بنظر حسن اخلاق و نیک سیرتی او را تکلیف حکومت نمودند وی قبول نکرد۔ آخر الامر بامر مرشد خود بر حکومت کشمیر اقدام نمود۔

(۲۸) راجه سندیمان معروف به آری راج در ۳۰۱۳ک باتفاق اعیان شهر
تاج حکومت بسر داده در تشبیت امور مملکت و پرداخت سپاه و رعیت ساعی
گشت و بندگان خدا را راحت و آسودگی بخشید جائیکه بسر دار کشیده بودند
مندر سندیشور معمور ساخت۔ و در موضع ایث برانی برای تعظیم مرشد خود بتخانه
بنیاد پوی یادگار نهاد۔ و از رودخانه ست لار برای آبادی پرگنهٔ پهاک نهر
آری کل جاری ساخت۔ و در پرگنهٔ لار موضع آری احداث کرده برای مصارف
بتوی وقف نهاد۔

عاقبة الامر دنیای غدار را اعتبار ندیده اکثر اوقات در عبادات ریاضات
و پرستش بتخانه ها اشتغال میداشت۔ و هر صبح هزار شولنگ[1] درست کرده برآب
پرتش میساخت۔ و بمصالح ملکی و امور جهانبانی چندان نمی پرداخت۔ و مردم
از وضع او تبنگ آمده پریشان خاطر شدند او نیز این معنی دانست که مردمان
از من دلگیر اند و اعیان ملک را در پیش خود طلبیده گفت که تا حال بالتماس شما
مهمات حکومت بسر رسانیدم اکنون بصلاح من دیگر کسے را بر حکومت بردارید
و حرام هنود ... دارید۔ انگاه پوست آهو پوشیده از مسند سلطنت برخاست
و در غار بومه زوه چندگاه منزوی شده از نظر غائب گشت۔ بنا بران آن غار را
غار آری رای میگویند۔ چهل و هفت سال بحکومت گذرانید۔

واز حکومت او سیزده سال گذشته سنهٔ بکرمی شروع یافت۔ واز سنهٔ
کلجوگ سه هزار و هفتاد و هشت سال گذشته بخوف طوالت اینجا ضبط کرده شد

[1] شولنگ۔ اهل هنود شکلی مثل آلت انسان مدور یا از سنگ یا از گل درست می سازند برای پرستش می کنند۔

در آخر حکومت راجه سندیمان از افواه مشهور شد که گوپادت نام شخصی نبیرهٔ راجه
آنده چند شنید در زیر سایهٔ راجه تندما اوقات گذاری میکند او را میگواهن نام فرزندیست
لایق و دلاور. چنانچه درین ایام راجه پراگ جوتش برای دختر خود امرت پربا نام
اشتهار سویمبر کرده بود بموجب آن میگواهن بامر پدر خود بجشن سویمبر
حاضر جلسه شد و امرت پربا سایهٔ حباب را بر سر او دیده بنظر قبول پسندید و خود را
کدخدای گردانیده است.

پس میگواهن با مال و منال کثیر و عروس دلپذیر باز آمده در قندهار
اوقات بسر میبرد. باستماع این خبر اعیان کشمیر که بسبب ناتوانی سندیمان دلگیر
شده بودند بجانب میگواهن پیغام فرستاده برای حکومت طلبیدند که بروقت
استعفای راجه سندیمان در کشمیر رسید. حکومت این شش راجه یکصد و نود
و دو سال محسوبست.

اورنگ پنجم

(۱) راجه میگواهن در سنه ۳۴ بعد استعفای آری راج بر سریر سلطنت
نشسته گلستان کشمیر را بعدل و انصاف نضارت بخشید و ممالک اطراف را ضبط و
ربط نموده از کشتن طیور و حیوانات و اکل لحم و سمک ممانعت کلی ساخت و صیادان و
قصابان را برای وجه کفاف اقطاع بخشید. در حکومت او هیچ جاندار را آزار
نرسید بلکه بحسن نیت او حشرات و درنده بر آزار کسے قادر نشدند و شبها
تغیر لباس کرده در شهر سیر میکرد. و فقیران و بینوایان را بینهایت مال و نعمت بر در می‌انداخت
و مکان میگهدت و میگهگام و میگامٹ معمور ساخت.

در آن اثنا خبر شنید که در قلمرو هندوستان جانداران را آزار میرسانند
بخواهش ممانعت آن فوج ظفرموج و یراق و سامان مهیا کرده بجانب هندوستان
رایت جهانگیری افراشت و اکثری از راجهای هندوستان مطیع فرمان او شده از آزار
جانداران درگذشتند هرکه فرمان او منظور نکرد شوکت و مملکت او تباه شد رفته
رفته بر کناره دریای شور رسید۔

نقل۔ روزی با اعیان مملکت برای تفرج در دریا تشریف میبرد ناگاه
اندوهناک آوازی شنید که در حکومت راجه میگواهن مرا کشتند راجه با استماع این
سخن در غضب آمده خود برای تفحص این فریاد متوجه شده دید که شخصی
را چند کس او را بسته کرده میبرند راجه تحقیق حال پرسید یکی از ایشان
گفت که ما را فرزندیست که اکنون بعلت بیماری قریب الموت رسیده و دیوتا
تقاضا نموده است که مردان از آن خبر غیب می شنیدند آنجا بسبب آن از خود آواز شنیدم
که او را انسان قربان باید کرد حالا این آدمی رسید و تحقیق رسید با قتل ایشان او
فدای فرزند خود خواهیم ساخت۔ راجه گفت که در عهد من قتل جانور ممنوع است
شما را طاقت نیست که آدمی زاده بیگناه را سر راه گرفته بقتل رسانید ایشان در جواب
گفتند که از موت آن فرزند بسیار کسان از ایشان خواهند مرد حالانکه کشتن
یک کس شما را منظور نیست در فنای این قدر کسان خون آن راجه جواب
خواهند داد۔ راجه گفت این مسافر بیگناه را بگذارید و در بدل او جان من فدای
فرزند خود نمائید آنها استهزا دانسته خنده کردند و راجه خنجر گرفته بر کشتن خود
اقدام نمود در آن حین گلها از آسمان بر راجه افتادن گرفت۔ ناگاه از غیب

شخصی روحانی بیدا شدہ دست راجہ بگرفت واز کشتن خودش باز داشت دراں آن ہمہ کساں از نظر راجہ غایب شدند۔ و راجہ در ورطۂ حیرت افتادہ آں شخص روحانی گفت ای راجہ اعزاز عالم غیب برای امتحان تو آمدہ بودند۔ ومنم موکل سحاب دانہا شفقت و رحمت تو بہ خلق خدا دیدہ مطیع و منقاد تو گشتم اکنوں مدعای خود از من بخواہ۔

راجہ گفت برای تسخیر جزیرۂ سنگلدیپ و جزیرۂ لنکا[1] از تو اعانت می خواہم آں شخص گفت کہ من برای معاونت تو از درگاہ ماموررم۔ انگاہ راجہ نیک نہاد با جیش پرطیش و خیول و افیال با عانت موکل غیبی از دریا عبور کردہ در جزیرۂ سنگلدیپ رسید و بیش راجہ انجا طوق انقیاد در گردن انداختہ امتناع کشتن جانوراں برخود منظور ساخت و باتحاف و تحایف و نفائس بے شمار رایت اعتبار افراخت۔ پس راجہ بکمال نصرت و شوکت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔

قف۔ روزی برہمنی ضعیف کہ در کنار او پسری نحیف بود در پیش راجہ استغاثہ نمود کہ این جگر گوشۂ من از مدت بیمار است منجماں میگویند کہ بغیر قربان حیوانی بہ نشود انجا کہ کشتن حیوانات ممنوع است اکنوں در بدل حیوان مطلق این حیوان ناطق ضایع خواہد شد۔ راجہ بشنیدن این سخن متحیر گشت و آں برہمن را تسلی دادہ وعدۂ جواب بر فردا نہاد۔ راجہ تمام شب در فکر آں برہمن پریشان بود و بجای خود سنجید کہ جان من عاقبت فنا شدنی است اگر انیوقت قربان این برہمن زادہ میشود عین سعادت است۔

---

[1] لنکا۔ جزیرہ ایست در بحر شور الحال بجزیرۂ سیلوان مشہور است۔

علی الصباح برہمن راگفت کہ عوضِ حیوان جانِ من فدای فرزند خود کن برہمن
گفت کہ این امر خطیر خاطر پذیر ہیچکسی نتواند شد۔ پس راجۂ نیک محضر خنجر بر داشتہ بر
کشتن خود اقدام نمود ناگاہ آن شخص روحانی پیدا شدہ راجہ را از قتل خود باز داشت و
بر علو ہمتِ او آفرین و مرحبا نمود۔ برہمن زادہ را فی الحال شفای کامل حاصل شد۔

قف۔ شبی راجۂ نیکنام در حرمسرای خود بخواب آسودہ بود آوازی از دور
شنید "دزد دزد"۔ در آنوقت از زبانِ راجہ بر آمد کہ دزدانرا بگیرید بعد دو سہ
روز چند عورت پیش راجہ آمدہ التماس نمودند کہ بروز شوہرانِ ما کہ موکلانِ
چشمہ ساران بشکل ماران ہستند شبانہ برای سیر بر آمدہ بودند مردمان آنہارا دزد
پنداشتہ غوغا کردند و از زبانِ حضور حکم شد کہ دزدانرا ببندند موجب آن موکلانِ
غیبی شوہرانِ ما بستہ کردہ محبوس داشتہ اند۔ راجہ تبسم کردہ گفت کہ دزدان خلاص
نمایید ہمانوقت آنہارا از بند رہائش دادند۔ بعد ازان موکلانِ چشمہ سار مطیع او
شدہ باشکال گوناگون پیش راجہ حاضر می بودند۔

روزی راجہ در سیر تالاب اولر بود و باد صرصر ہیجان شد نزدیک بود کہ سفینہ
غرق می شد دران حالت لکھا ماران در آب پیدا شدند و کشتی راجہ بر دوش گرفتہ
بساحل نجات رسانیدند۔ و بعد چندگاہ راجۂ ماروار از اطاعت راجہ منحرف شدہ
عاملانِ او بیدخل ساخت و بر قتل جانوران اقدام نمود راجۂ نامدار باستماع اخبار
بالشکر بیشمار در ماہ مارچ جانب ماروار نہضت کردہ در اثنای راہ لشکریان از
بی آبی عاجز شدند۔ ناگاہ موکلانِ چشمہ ساران بشکل ماران در آنجا رسیدہ بسیار
چشمہا جوشیدن گرفت۔ و بکثرت آب سیلاب شد و افواج شاہی سیراب گشت۔

پس بجدال و قتال پیوستند و راجهٔ ماروار در دست دلاوران جرار گرفتار شده میگواهن او را حبس کرده ملک ماروار در قبضهٔ اقتدار خود در آورد۔ از انجا بجانب سورت متوجه شده بلاد سورت و قنوج مفتوح ساخت۔

و بعد انتظام آن سواد براه ٹهٹه و بهکر بسمت کشمیر معاودت نمود چون برلب دریای سنده جائیکه آبهای پنجاب لاحق به اٹک می شوند رسید دریا بسبب بارش برشکال طغیانی شده بود راجه نامدار از روی عدم امکان سفائن در لشکر عبور دریا متردد گشت۔ ناگاه جمعی از ماران پیدا شده بر روی دریا هیأت جسری خود دار گشت و بذریعه آن تمامی افواج و افیال و جهول و اسباب اندر با عبور کرده بجانب کشمیر راجع شد۔ و تا اینجا تمامی راجگان هندوستان همرکاب عسکر بودند و درینجا هر کس را بجلاع فاخره نواخته رخصت نمودند۔ اهل هنود در حق او بسیار حکایات عجیبه می نگارند بنا بر تطویل ترک شد۔

قف۔ میگویند که سایهٔ ابر همیشه برسر اوی بود و بوقت بارش کالای او تر نمی شد۔ موجب آن او را میگواهن می گفتند۔ میگ یعنی ابر و واهن بمعنی سواری والله اعلم۔ سی و چهار سال حکومت کرده در گذشت۔

(۴) راجه سرشٹ سین بعد انتقال پدر در ۶۸ سنه افسر حکومت برسر نهاده در ضبط و ربط ملک غیر مضبوطه پدر نامدار کوشش بسیار بکار برد و عمر عزیز خود در عدل و انصاف صرف کرده بتخانهٔ ماترچکر و به ور شیشور وغیره یادگار نهاد۔ و برای اوقاف آن محاصلات علاقهٔ کانگر معمول داشت۔ سی سال حکومت کرده فرو گذاشت

دو پسران و باقی بگذاشت ... تو... ان۔

(۳۰) راجه هِرَن در شکه ۹ وارث ملک پدر شده تورمان رایت وزارت
افراشت. عاقبت مزاج تورمان از متابعت برادر منحرف شده سکهٔ خود جاری
ساخت و هرن از حرکت او آشفته شده تورمان را محبوس داشت. و زوجهٔ او
انجنا که دختر راجه اندر از ثمرة الفواد راجه های سورج بنسی[1] بود بوقت حادثهٔ
شوهر فرار اختیار کرده بمقام اندرکوٹ[2] در خانهٔ کلالی قرار یافت. چون از شوهر
خود آبستن بود بوقت وضع پسری ازو متولد گشته پرورسین نام نهاد و زوجهٔ
کلال شش فرزند او را پرورش میکرد تا که پرورسین بلوغ رسید و مردم او را پسر کلال
میپنداشتند. در حالت خوردی آثار بزرگی از چهرهٔ او باهر بود و هنگام ملاعبت
با جماعت طفلان بر سر تختی نشسته خود را خطاب راجگی میداد. و طفلان دیگر را
بمنصب وزارت و امارت و ملازمت مقرر داشته حکمرانی میکرد و پیوسته
به این تخت و نشانه بازی مشغول می بود. اتفاقاً برادر انجنا جی اندنام بجستجوی
خواهر خود در هر جا میگردید. عاقبت در اندرکوٹ جائیکه پرورسین با طفلان
ملاعبت میکرد رسید و پسری دید با فر و شکوه دارائی که بر سریر رفعتی نشسته
بر کودکان حکمرانی میکرد جی اندر را شفقت و محبت بی دردل هیجان کرده چیزی
نتوانست گفت. شبانگاه دنبال او در خانهٔ کلال در آمده خواهر خود را شناخت
و از ایام مفارقت و مهجوری خود با او گریه میکرد. پرورسین باعث گریه و کیفیت
آمد از مادر خود پرسید و مادرش گفت که این شخص برادر من است و پدرت

---

[1] سورج بنسی. نام قبیله چنانچه دو فرقهٔ راجهای هندوستان بیشتر عالی تبار و نامدار بوده اند
یکی سورج بنسی دوم چندر بنسی فقط. [2] در نسخهٔ دیگر "نگرکوٹ" دیده شد.

تورمان ظلم برادر خود محبوس است و بفراق او گریه میکردیم۔ پر۔ ورسین بشنیدن احوال پدر شعلہ در گشتہ روز و شب در ورزش کشتی و پہلوانی در خانہ جی اندلسر میبرد۔ و ہمدراں ایام ہرن شجاعت بعضی ارباب نام تورمان را حکم اطلاق بخشید۔ وی چند روز در مؤالفت بسر برده بتقضای ناگہانی از جہان فانی درگذشت۔

انگاہ پر۔ ورسین مرافقت خالوی خود برای دیدن معابد و تیرتہا[1] بہندوستان رفت۔ بعد ازاں راجہ ہرن را ایام کامرانی بسر آمده سی سال و دو ماه حکمرانی کرده درگذشت۔ چونکہ فرزندی نداشت چراغ سلطنت بی نور مانده داعیان مملکت بجانب راجہ بکرماجیت کہ دراں ایام تاجدار ہندوستان بود عرضداشت خود برای تسلط کشمیر و فرستادن حاکم فرمانروا فرستادند۔ پیشتر ازاں یکی از برہمنان پنجاب ماترگپت نام کہ عالم و عاقل و مرتاض بود برای حصول وجہ کفاف در پیش راجہ بکرماجیت رفتہ بود و از عرصۂ شش ماه در آرزوی خاص ایام افلاس بسر میبرد۔

روزی در موسم سرما راجہ بکرماجیت از خواب بیدار گشت و شمعہا بہبود ہوا گل شده بودیں و شاقان درگاه را آواز داد آنہا بموجب استیلای خواب کسی بیدار نشد و ماترگپت بیرون دولتسرا در صحن باغ آشفتہ حال نشستہ بود وی آواز راجہ شنیده بجستجو رفت و شمعہا افروختہ بارباب صحبت گشت۔ راجہ از وی پرسید کہ از شب چہ قدر باقی باشد؟ برہمن گفت یکنیم پہر۔ راجہ گفت چگونہ دانستی کہ یکنیم پہر باقیست؟ ماترگپت یک اشلوک بکمال فصاحت بدیہہ منظوم کرده پیش راجہ ادا نمود کہ مضمون آں ایں بود۔

---

[1] تیرت۔ پرستشگاه اہل ہنود۔

ترجمۂ شلوک۔ بواسطۂ شدّت سرما بدنِ من آماسیدہ گشت کہ مانند دانۂ لوبیا پوست از بدنِ من کفیدہ گردد۔ وآتش من چناں ضعیف گشت کہ از بسیاری دم کردن باآں لبہای من نزفیدہ شد۔ واز شدّت گرسنگی کام وگلوی من خشک گشت۔ ودر دریای غم وحسرت مستغرق ماندہ خواب از دماغ من ہمچناں دور رفتہ است کہ کسے زنے رابے عزّت کردہ راندہ شدہ باشد۔ وعیکہ کسی بزرگ شخصی زمینی جاگیر یافتہ باشد وآں زمین مطلقاً کم نمی شود۔ ہمچناں ایں شب دیجور برمن کم نمی شود۔ فقط۔

راجہ بمضمون اشلوک وفصاحت وبلاغت آں فہمیدہ نہایت محظوظ وممنون شد۔ وبرپریشان حالی آں برہمن ناتوان حیراں ماندہ بعوض صلہ وانعام حکومت کشمیر بوی بخشیدن مصلحت دانست۔ وہماں وقت بنام اعیان کشمیر جواب خط ترسیل نمود کہ ماترگپت برحکومت آندیار مقرر شدہ شما متابعت او نمایند۔ فردا ماترگپت سردربار حاضر آوردہ فرمان حکومت کشمیر درلفافہ پیچیدہ بوی تفویض نمود۔ وگفت کہ ایں فرمان فوراً نزد اعیان کشمیر باید رسانید۔ پس ازاں انعام شایاں تو عطا خواہد شد۔

برہمن بنومیدی تمام فرمانِ راجہ در دست گرفتہ روانۂ کشمیر شد۔ وقتیکہ درہیرہ پور رسید فرمانِ عالیشان بامیراں تفویض نمود وبمطالعۂ آں اُمراطبل شادی نواختہ ماترگپت را لباس شاہی پیراستہ برمسند حکومت جلوس دادند۔

اِنتباہ۔ درینجا برخی از احوالِ راجہ بکرماجیت بنابر تقریب سخن دربسط تاریخ ایراد کردہ شود۔

تسلط یافتن راجہ بکرماجیت بر ممالک ہندوستان و کشمیر

مؤرخان ہندی می نگارند کہ راجہ بکرماجیت از قوم پوار بود و در اوصاف حمیدہ واطوار پسندیدہ او قصص وحکایات بسیار در تواریخ ہنود بطور افسانہ مذکور و مشہور است درین مختصر گنجایش آں ندارد۔

مختصر آنکہ راجۂ موصوف در عنفوان شباب اوقات خود بلباس فقرا در سیاحت اکثر بلاد ہندوستان با سادہواں بسر می برد۔ چنانچہ ریاضات شاقہ در صحبت ایشاں کشیدہ فقیر کامل شدہ بود چوں بعمر پنجاہ سال رسید بنوید آسمانی قدم در بادیۂ سپاہگری نہادہ بتسخیر ممالک پرداخت۔ وحکمت ازلی ہمچناں بود کہ او بدولت عظمیٰ اعتلا یافتہ خلق خدا را از پنجۂ جور وجفای راجہای ظلم پیشہ نجات بخشید۔ روز بروز کارش ترقی پذیرفت و در اندک زمانی ولایت نہروالہ و مالوہ بحیطۂ تصرف در آورد۔ و در جود و رافت ولطفت ہمچناں سعی بلیغ نمود کہ در اندک فرصتی مشہور آفاق شد۔ واعتقاد اہل ہنود آنست کہ آنچہ در خاطرش میگذشت بی قصور و فتور بظہور می پیوست۔ وہرچہ کہ در شب و روز از خیر وشر ولفع وضرر ممالک محروسۂ او واقع می شد بی خلل ونقصان چوں روز روشن بر و واضح میگشت باوجود ادّعای سلطنت با خلق خدا برادرانہ سلوک میکرد۔ و در منزل خود بغیر کوزۂ گلی وحصیری نداشت۔

وبلدۂ اوجین احداث کردہ در انجا پای تخت خود قرار داد۔ وقلعۂ دہار بنا نہادہ جہت سکونت خود اختیار نمود۔ وبتخانۂ مہاکال در اوجین معمور ساخت۔ دیرای برہمناں وجوگیاں اقطاع ہا مقرر کردہ در انجا ساکن گردانید واکثر اوقات

خود صرف پرستش خدا و خدمت خلق می نمود ۔ واز افعال و اقوال او قصہ ہای عجیبۂ غریب در تواریخ ہند مبسوط است ۔ وتاریخ سال وماہ از عہد تولّد او در دفاتر ثبت می نمایند ۔ وبکرماجیت معاصر اردشیر بود داست بعضی او را ہم عہد شاپور پندارند آخر عمر خود ملک کشمیر را منصرف شدہ بیکی از شاعراں بعوض صلہ وانعام بخشید ۔

عاقبۃ الامر شالباہن نام زمینداری از دکہن بر د خروج نمود دبر ساحل دریای نربدہ طرفین معسکر ساختہ آتش محاربہ افروختند پانہ شالباہن غالب آمدہ بکرماجین را بقتل رسانید و مدت حکومتش نود و سہ سال بود ۔

(۱) ماترگپت بفرمان راجہ بکرماجیت در سنہ ۱۳۰ تاج حکومت کشمیر بر سر نہادہ بکار سلطنت پرداخت واعیان وارکان دولت را حسب مدارج ندمای بے شمار وخلعتہای زرکار عطا نمود ۔ وخویشان ومتعلقان خود را نعمت فراواں ومناصب مناسب وتبایان بخشیدہ ارجمند گردانید ۔ واز نفایس کشمیر تحایف بسیار ولطایف بیشمار مہیا کردہ راجۂ بکرماجیت را نزل خدمت فرستاد ۔ ودر عدل واحسان رعایا متوجہ گشتہ قتل جانوراں در ملک خود ممنوع ساخت ۔ واز آمدنی ملک ہرچہ در روز جمع می شد شب بمساکین وفقرا بخشیدہ خزینہ خالی میداشت ۔ وعرصۂ چہار سال ونہ ماہ جام حکومت نوشیدہ از انتقال راجہ بکرماجیت خبر شنید ہمانوقت ترک سلطنت کردہ بنیّت قبول ریاضت بملک کاشی رفت ۔ فقط ۔

پیشتر گفتہ شد کہ پرورسین بمرافقت خالوی خود بخواہش طواف معابد وتیرت ہا در ہندرفتہ بود چوں از پوزش اصنام وتقبیل معابد ومنادر فارغ شد بجستجوی عابدان روشندلاں بہر جا سیر میکرد ۔ وعاقبت در حدود کوہستان

دکہن اشوپاد نام فقیری کامل دید و بعد اکتساب فیوض باطنی از زبان او مژدۂ جہانبانی شنید۔ امّا بنظر افلاس و ناتوانی خود اطمینان خاطر او نشده تا یکسال با زد در انجا بعبادت معبود خود اشتغال ورزید۔ بار دوم از زبان اشوپاد نوید حکمرانی شنیده عازم مُلک خود گردید۔ در اثنای راه جمعی کثیر از اُمرا و رفقای پدر خود با او مُلاقی شده چوں از وفات راجه ہرن و تسلّط ماترگپت خبر شنید برای تسخیر کشمیر منطقۂ ہمّت بربسته در حدود نگرکوٹ که الحال آنرا کانگره گویند رسید و در انجا افواج بسیار از دیار پہار و اطراف کشمیر جمع کرده اکثر بلاد پنجاب مفتوح ساخت۔

و برای تسخیر کشمیر با خود تدبیر دلپذیر سنجیده که ماترگپت را بکرماجیت مُلک کشمیر خیرات بخشیده است۔ بہتر آنست که اوّل با معاون او که راجه بکرماجیت است بجنگ و محاربه پردازم انگاه تصرّف بلاد کشمیر چنداں دشوار نیست بنا براں با لشکر و سامان فراوان بآہنگ جنگ راجه بکرماجیت عزیمت ہندوستان نمود۔ و در اثنای راه خبر شنید که بکرماجیت کسوت حیات دریده از دنیا در گذشت باستماع این خبر پرورسین با فرزندان او جنگ کردن شرط مُروّت ندانسته بازگشت آمد۔ و بعد چندروز خبر شنید که ماترگپت ترک سلطنت کرده باراده رفتن کاشی در لاہور رسید۔ و پرورسین بمرافقت چندکس از اُمرای خود نزد ماترگپت رفته باعث ترک سلطنت ازو پرسید و ماترگپت گفت که بسبب انتقال راجه بکرماجیت مرا چنداں عبرت افزود که از سلطنت مستعاره نفرت کردم و کسوت گدائی خلعت پنداشته رایت مسافرت افراشتم اکنون قبای

سلطنت برقامتِ زیبای تو راست آمده از من مبارک باد۔ پروسین بجای خود سنجید که بکرماجیت این برہمن را ملکِ کشمیر خیرات بخشیده است ہرگاه من ازو واپس بستانم شرطِ مروّت نباشد۔

پس بنظرِ والاہمتی ماترگپت را گفت که تا حال ملک کشمیر بکرماجیت بتو بخشیده بود اکنون من ترا عطا کردم برہمن تبسّم کرده گفت بکرماجیت من حقیر را اینقدر عطیۂ کثیر بخشیده بود اکنون حقوق عطیۂ او چگونه فراموش کنم که عطیۂ تو قبول سازم وہرگاه انعامِ تو بپذیرم انعامِ او را با انعامِ تو مساوات گردد پس فضیلت او چه خواہد ماند۔ از انجا برہمن روانه کاشی شده ده سال عبادت کرده درگذشت۔ و پروسین تا حینِ حیات او ہرسال خراج کشمیر بعد وضع اخراجات بجانب او میفرستاد۔ و ماترگپت بمساکین و غربا می بخشید و خود کاسه گدائی میکرد۔

(۲) راجه پروسین در ۱۳۵ بعد ترخیص ماترگپت بکشمیر آمده در ضبط و ربطِ مملکت و آسودگی سپاه و رعیّت پرداخت و در عدل و انصاف و بذل و الطاف مصروف مانده از اقرانِ زمان مافوق شده دو سه سال بکمالِ استقلال انتظام این محال بدرجۂ کمال رسانیده با فوجِ فراوان عزیمت ہندوستان نمود۔ ممالکِ بسیار از اطرافِ ہندوستان تا ساحلِ دریای شور در قبضۂ خود آورد۔ و شیلادت پسر بکرماجیت که از دستِ مخالفان ہراسان و در دشت پریشانی حیران بود۔ پروسین تمامی مخالفانِ او از جنگ و محاربه مغلوب و منہزم ساخته شیلادت را بر ممالکِ محروسۂ پدر خود تسلّط بخشید۔ و تختِ سنگاسن که

از بزرگان میگو ابن دردست بکرماجیت افتاده بود از شیلادت گرفته بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ بعد چندگاه شیلادت از متابعت راجه سرکشی کرده رایت بغاوت افراشت راجه پرورسین بالشکر خود برسر او تاخت آورده درمعرکه اسیر نمود وبعلو همت خود خطای او بعفا بخشید و بر ملک موروثی خود بدستور قایم ساخت۔ بعد چندگاه وی از روی تیره بختی باز سرکشی نمود راجه او را بار دوم قهر کرده باز عفو فرمود۔

گویند شیلادت شش مرتبه بغی ورزیده پرورسین هر دفعه او را سرکوبی ساخته باز بقور عطا خط بخشید۔ ومرتبهٔ هفتم راجه بکمال قهر مملکت او ضبط کرده آن باغی محبوس داشت۔ و بعد چندگاه باز بکمال همت و دریا دلی از تقصیرات او درگذشته بدستور بر حکومت ملک خود مختار ساخت۔ گویند بنا بر علو همت خود هر بلادی که بیورش جدال و قتال مسخر میکرد حکومت انجا وارثان ملک را بدستور میداشت۔ واز مملکت موروثی خود هیچکسی را معزول نمیکرد۔

و بعد ضبط و ربط بلاد و امصار خواست که در خطهٔ کشمیر شهری دلپذیر آباد کرده نام خود بر جادهٔ روزگار یادگار گذارد بنابران برهنمونی یکی از روحانیان شهر سرینگر که فی الحال معمور و مشهور است حوالی کوه ماران بعمارات فراوان که تعداد آن مؤرخان سی و شش لک خانه می نگارند آباد ساخت۔ حقیقت آن در حصهٔ اول گذشت۔ و مدت شصت سال حکومت کرده بساط حیات درنوشت۔

(۲) راجه جدشتر پسر راجه پرورسین که از بطن رتنه پربا لکی متولد شده بود در ۱۹۵ سریر آراگشته خود را بعدل و احسان و رعیت پروری نیکنام ساخت۔ سی و نه سال و سه ماه حکومت کرد۔

(۴)، راجه نرندر آدت در ۲۳۴ سنه بجای پدر افسر بسر داده محکمهٔ اسناد از خود ایجاد نمود۔ و سیزده سال بحکومت پرداخت۔

(۵)، راجه تونجاین پسر دوم جدشتر در ۲۴۸ سنه تاج راجگی بر سر داده شردول پسر نرندر وزیر ساخت۔ و بعد چندگاه فیما بین آنها آتش نفاق مشتعل گشته شردول کشته شد و پسرش سربسین هفت ساله بود وی بخوف راجه همراه مادر خود در نگرکوٹ گریخت۔ و راجه نگرکوٹ او را بامادی پذیرفته نگهداشت۔ چون بسن تمیز رسید لشکری انبوه جمع کرده از راجه جموں امداد گرفته بکشمیر یورش آورد و تونجین بمقابلهٔ او برآمده در کوهستان بانهال آتش جدال و قتال افروختند و تونجین کشته شد۔ حکومت او چهل و سه سال بود۔

(۶)، راجه سربسین بعد کشتن تونجین در ۲۹۲ سنه بر حکومت کشمیر مسلط گشت و محی لفا نزاع قلع و قمع کرده ابواب نصفت و معدلت مفتوح داشت و ممالک محروسهٔ پدر و ریاین تمام قبضه کرده دو مرتبه بهندوستان رفت و بلاد بسیار مفتوح ساخت و دختر راجهٔ قنوج بعقد آورد و برچشمهٔ وچارناگ مندر بوٹی شور ترصیص نمود۔ چهل و هشت سال حکومت کرده شنقار شد۔

(۷)، راجه گمندهر بسین در ۳۴۰ سنه تاج شاهی بر سر داده بحکومت پرداخت بسیار ظالم و سفاک بود شب و روز در عیش و سرور مسرور می بود و از روی غفلت و غرور ممالک پنجاب و اطراف دور از تصرف او بدر رفت۔

گویند قوالی از هند آورده بود که بنوای ساز و سرود و لحن درود جانوران را بیهوش میکرد۔ راجه از مجالست او گاهی فراغت نمیدید تا که انتظام ملک برهم

خورد۔ وچھمن نبیرۂ تونجین در دہن پارہ جاگیردار بود وی باجمعیت قلاش و اوباش

بشہر آمدہ دو نخانہ راجہ در محاصرہ گرفت و فوج شاہی از معاونت راجہ باز ماندہ بغنیم پیوست تا ہفت روز جنگ قائم بود۔ عاقبت گندہرب عاجز آمدہ امان خواست۔ وچھمن مال و مملکت را متصرف گشتہ گندہرب بین را محبوس داشت۔ ایام حکومتش سی و ہفت سال بود۔

(۸) راجہ چھمن در ۳۷۰۷ بر حکومت کشمیر تسلط یافتہ بدادگری و رعیت پروری پرداخت و اطراف و مضافات کشمیر کہ در عہد گندہرب بین سرکش شدہ بودند بضرب و حرب مطیع ساخت۔ و راجۂ ملتان سوکرم پال بغی ورزیدہ راجہ لچھمن با فوج گراں عزیمت ملتاں کرد چوں در حدود پنجاب رسید زیر درختی رومال سرخ بر روی نہادہ بخواب رفت و عقاب آسمانی رومال سرخ گوشت پارہ پنداشتہ پرواز آورد و بقصد برداشتن رومال بر روی راجہ مخلب زدہ دیدۂ از حدقہ بدرکشید راجہ بوقوع ایں حادثہ نہایت متالم گشتہ بعد سہ روز از جہان درگذشت۔ و مدت حکومت اوسی و دو سال و شش ماہ بود۔

(۹) راجہ شورک برادر راجہ در ۳۷۴۱ جانشین شدہ با جیش و لشکر بہ ملتان رفت و سوکرم پال در قلعہ متحصن گشتہ شورک تا عرصۂ یکماہ بلوازمات قلعہ کشائی پرداخت۔ و سوکرم پال عند العجز خراج معمولی بر خود الزام کردہ مقدمہ بمصالحہ انجامید۔ پس راجہ مظفر و منصور بجانب کشمیر رجعت نمود و در رتق و فتق سلطنت پرداخت۔ پس راجۂ داردو باغی شدہ حدود کامراج را غارت نمود۔ راجہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ بجنگ پیوستند و راجۂ داردو از حربگاہ منہزم

شدہ بکوہستان گریخت وراجہ تعاقب او ایلغار نمود ... ردمار دارد و لشکر راجہ درمیانِ درۂ کوہستان گرفتہ راہ رسد رسانی از ہیچ سو نگزاشتند و از بالا سنگہا ریختہ ہمہ را تلف کردند و راجہ اسیر ساختہ در قلعۂ پٹن محبوس داشتند۔ و بجرادت پسر لچھمن از کشمیر جمعیت ہم رسانیدہ بر ملک داردو ایلغار نمود ... ملک داردو را غارت کردہ قتل عام نمودہ در پٹن رسید۔ قلعہ گیان سر راجۂ شورک بریدہ از قلعہ بیرون انداختند و بجرادت قبول کردہ قلعہ مفتوح ساخت۔ از آنجا مظفر و منصور باز آمدہ بر سریر سلطنت نشست۔ مدت حکومت شورک پنجاہ و یک سال بود۔

(۱۰۱) راجہ بجرادت در ۲۷ٹھہ ب بر مسند ایالت کشمیر جلوس نمود وجی اندر فرزند شورک شورش بر داشتند در حدود مراج تا کیال جنگہای عظیم کردند و ہیچکس غالب و مغلوب نشد۔ عاقبت مصلحان درمیان آمدہ صلح کردند و ہنگام ملاقات جی اندر را درمیانِ خیمہ بقتل رسانیدند و لشکریانِ او بجوش آمدہ بمحاربہ آویختند۔ و از جانبین دو ہزار کس کشتہ شدند۔ بجرادت ظفریاب گشتہ بشہر آمد و در عدل و داد و رعیت پروری بے ہمتا بود مناور بسیار تعمیر ساخت۔ و تبخانہ وزیر الیشری رام مرمت نمود و در عہد او غلہ ارزان بود۔ بقیمت چہار تنگہ یک خروار شالی بفروختند۔ مدت دہ سال و ہشت ماہ حکومت کردہ شنقار شد۔

اِنتباہ۔ پنڈت کلہن احوال شش راجہ از راجۂ لونجین تا راجۂ بجرادت درکتاب خود ننوشتہ است۔ راقم موجب نقل رتنہ پوراں درج نمود۔

(۱۰۲) راجۂ رنادت در ۱۷ٹھہ ب بجای پدر جلوس نمود و عموم رعایا و برایا

---

[1] نام سکہ کہ در زمان سابق رواج داشت۔ معلوم می شود کہ لفظ "ٹکہ" ہمیں تنگہ است۔

بعدالت ونصفت دلخوش ساخت - ودر فرق سرش مثل ناقوس علامتی معود و مرتفع بود - و در شجاعت وسخاوت وریاضت وعبادت او یگانہ عصر میدانستند ودرزدیکی آنجا بتخانۂ رفیع وشفاخانۂ وسیع معمور ساخت - گویند دریں ملک دارالشفای مریضاں از مخترعات اوست - ودر ہمہ منڈ ویعنی مسافرخانہ برای آسایش ابن السبیل مقرر نمود -

ورت سین والی دکھن روزی برلب دریا تماشا میکرد واز آب دریا دختری ماہ پیکر برداشت ومہر فرزندی پرورده باسم نارمہہ موسوم ساخت چوں بسن بلوغ رسید ہنگامہ عروسی او جگ سومبر مشتہر ساخت وراجہ رنادت بنظر عروس دلبر جلوگر شدہ بایجاب وقبولیت بر مسند مواصلت او جلوس نمود - وآں عورت نہایت نیک نیت وخوش خصلت بود - رعایا را بعدل واحسان خوش میداشت - وبنادت از بطن او متولد گشت -

چوں عمر راجہ بآخر رسید باتفاق رانی نیک نہاد درغار بومہ زوه درآمده از نظر مردم غائب شد - وبعد ازاں کسی روی ایشاں ندید تمامی افواج و اعیان تاسہ روز بر درآں غار منتظر بودند - روز چہارم درماه ساون بقدر یکہ دست برف حوالی آں غار بارید ولشکریاں بسیار ضائع شدند - مدت حکومت راجہ شصت سال وسہ ماه بود -

(۱۲) راجہ وبنادت پسر رنادت در ۳۱۵۴ب استقلال یافت - مترجم ترنگنی نگارد کہ وبنادت بعمر یازده سالگی مرافقت عموی خود منگلادت بسیر ہندوستان رفت وبعد دیدن معابد ومنادر ہنود در کوہستان سوالک

ورود نمود۔ در آنجا گنپت نام عابدی مرتاض دید کہ مدت یکصد سال در غار منزوی شدہ بود و بیادت تعلیم و تربیت او ریاضات شاقہ کشیدہ تا عرصہ دوازدہ سال بغیر یک پیالہ شیر از نوع غذا ہیچ نمی خورد۔ و بتوفیق ازلی صفای دل حاصل کردہ بذات وحدت واصل شد۔ و بعد انقضای عرصہ بیست سال باشارہ مرشد خود بکشمیر آمدہ در تجبانہ نزدیکی شور قراز کوہ سلیمان یکسال منزوی گشت۔

چوں راجہ بیادت در غار عدم دخول یافت اعیان ملک بیادت را بابت تخت نشینی ملتجی شدند و بیادت اصلا منظور نکرد۔ عاقبۃ الامر عموم رعایا و برایا لکھا جمع شدہ با برام والحاح آنہا و بیادت امر سلطنت قبول نمود۔ و از جمیع رعایا و برایا عہد گرفت کہ در حکومت من اصلا دروغ نگویند و خلاف وعدہ ننمایند وحق الناس نخورند و بکشتن جانوران اقدام ننمایند۔ بعد وثوق میثاق از تجبانہ فرود آمدہ بمقام گگرہ بل برای خود معبدی از نی افراخت۔ و متصل آں دو گنجینہ متین برای مدخل خراج مراج و کامراج تخصیص نمود۔ و اذن عام داد کہ ہر کسی از رعایا منجملہ فصل پیداوار حصہ دہم خراج شاہی بعد ختم تمام سال بدست خود از راہ روزن در گنجینہ اندازد۔ و اہل عملہ کہ برای سرانجام مہام جہانبانی و انتظام معاملات و نفاذ احکامات در ملک مقرر بودند سر بسر تخفیف نمود و بر سر رعایا بوجہی مداخلت کسی نگذاشت۔

و برادر خود دیکر بادت افسر عسکر فرمودہ کلید خزینہ کامراج در قبضہ او نہاد کہ بعد انقضای یکماہ دروازہ گنجینہ برکشادہ تنخواہ سپاہیاں و ملازماں فہمیدہ میداد۔ و مفتاح خزینہ مراج در قبضہ خود گرفتہ آنچہ کہ درمیان او زر جمع میشد

بوقت شام مساکین وغربا قسمت میکرد برای فردا چیزی نمیگذاشت۔ وبرای آنروقۂ خود قدری زمین از دست خود آباد میکرد وعشر آن داخل بیت المال نموده بقیۂ آن بصرف اغذیۂ خود بقناعت میکرد۔ وتا انقضای ایام حکومت او ہرکسی از رعایا مجملۂ فصل ہیہ اداء حصۂ دہم نقد کرده بدست خود درمیان خزینۂ می انداخت

قف۔ ہرگاه کسے درادان حصۂ دہم ذرۂ قصور میکرد فی الحال ببلای سخت مبتلای شد وہرگاه کسی حق الناس میخورد دریکساعت از غیب سزا میدید۔

قف۔ واگر کسی بدزدی اقدام میکرد دستش خشک می شد۔

قف۔ ودرعہد او ہیچ فردی را آزار ومضرت نمیرسید وبحسن نیت او درندگان وحیوان ووحوش وطیور بکسی مزاحمت نمیکردند۔

قف۔ گویند بزور ریاضت بہ آب میرفت ہرچہ کہ بزبان خود میگفت فی الحال میشد واز دعای نیک وبد ہرچہ کہ بر زبان می راند اصلا رد نمی گشت۔ وہرگاه کسی از رجال با فعال شنیعہ ارتکاب میکرد فی الحال بدعای بد او سزا می یافت و مدت العمر خود یک خرقہ پوشید وگوشت ونمک گاہی نخورد۔ ومدت چہل وہفت سال بدین منوال گذرانیده از حجره غائب شد۔

انتباه۔ ذکر وینادت بغیر رتناکر ہیچکسی ایراد نکرده است۔

(۱۳) راجہ بکرمادت۔ در ۵۷۸ لوای حکومت افراشت وخلق خدا برأفت ومعدلت واحسان دلخوش داشت۔

قف۔ واز درگاه کبریا بدعا درخواست نمود۔ کہ درعہد حکومتش ہیچکسی نمیرد ہمچنان بوقوع آمد کہ درعہد او کسی نمرد روزی سیاحی را درراه مرده دید ہمانوقت

جان بحق تسلیم نمود چون کالبد عنصری او بآتش دادند نوختن پس جسد او به ہر موکٹہ گنگا فرستادند و دریای گنگا لاشۂ او بہوا انداختن۔ گویند در ہوا ناپدید شد والعہدۃ علی الراوی۔ ایام حکومتش چہل و دو سال بود۔

(۱۴) راجہ بالادت پسر بکرمادت در ۶۲۰ھ بر سریر سلطنت نشستہ خود را جیانند نام نہاد و کنک وشترگن را رتبۂ وزارت بخشید۔ بعد ضبط و ربط اطراف کشمیر بالشکر فراوان بہندوستان رفت و تا کنارۂ بحر محیط بلاد و امصار بسیار فتح نمود و در حدود بنگالہ برای بود و باش مردم کشمیر شہر کالپی آباد ساخت۔ و در شہر مالوہ بنا در بسیار تخصیص نمود۔ و اطراف ہند را در جمیع بلاد و بقاع سیاحت کردہ چند سال در شہر قنوج طرح اقامت انداخت و آخر عمر بجانب کشمیر رجعت نمود۔

گویند جیانند را دختری ماہ پیکر بود کہ اننت لیکھا نام داشت روزی منجمی در پیش راجہ رسید وی بموجب کمالات علمی از مقدرات غیبی خبری بیان نمود کہ این دختر سلسلۂ حکومت خاندان شمارا خاتمہ خواہد شد و بعد انتقال تو شوہرش تاج حکومت کشمیر بر سر خواہد نہاد۔ جیانند بجای خود سنجید کہ آدمی پست فطرت گاہی صاحب سلطنت نتواند شد بقصد آن عقد مواصلت آن دختر ہمراہ فرزند داروغۂ اصطبل کہ او را درلب درول میگفتند منعقد ساخت و آن شخص نیک محضر بموجب خوشخوئی خود محبوب و مطلوب عام و خاص گردید۔ و راجہ ہم چند قریہ باو جاگیر بخشید۔ و اننت لیکھا را عنفوان جوانی بجوش آمدہ پنہانی بجانب جوانان خوشرو نگاہ میداشت۔ و وزیر کہنگ کہ بہ نسیم بہار جوانی مثل گلنار شگفتہ شدہ بود با او بساط نشاط و کامرانی گستردہ ہم آغوش عشرت و شادمانی

گردید۔

روزی دُرلب درون درحرم سرا درآمده دید که آن هر دو بلبل جوانی درگلزار کامرانی گلچین گشته و از بادهٔ وصال مخمور و مدهوش مانده بکمال اهتزاز درخواب ناز آسوده بودند۔ دُرلب درون را بدیدن آن چراغ بصارت بی نور گشته و دود غضب از ایوان دماغش درگذشت خواست که آن تیز درون را از صرصر قهر و غضب شمع حیات در یکدم گُل کند لیکن بموجب عقل دور اندیش و نظر پاس ناموس خویش بر دامن خهنگ وزیر نوشته گذاشت از روی معاینه فعل شنیع تو خواسته بودم که ترا نابود گردانم امّا از روی نیک بینی و فراخ حوصلگی خود دیده و دانسته ترا بگذاشتم۔

خهنگ وزیر از خواب استراحت بیدار شده مضمون دامن مطالعه نمود و زهره آتش آب شده از افعال شنیع تائب گشت۔ و در خیر اندیشی دُرلب درون بدل و جان مشغول ماند۔ بالادت سی و پنج سال جام حکومت نوشیده طعمهٔ شاهین اجل گشت۔ تا اینجا ترنگ سیوم ختم شد۔

اورنگ ششم در ذکر راجهای کارکوٹ بنسی

(۱) راجه درلب درون داماد بالادت در ۶۵۵ ء بیاوری خهنگ وزیر تاج حکومت بر سر نهاده خلق الله را بعدل و احسان و بذل و امتنان آباد ساخت و از بطن اننت لیکها ملهن نام پسری داشت که راجه بالادت در حین حیات خود متبنّی کرده بود وی بعمر سی سالگی ارتحال نمود۔ دران زمان بکثرت باران دریای بهت طغیانی شده سدّ ناوه بوده که راجه میگواهن مستحکم کرده دریا

جہت را زیر دامن کوہ ماران عبور داده بود از جا بر داشته در گل مجرای اصلی خود مفتوح کرده بسبیل سابقه جریان یافت ہمانروز میدان وتالن مرگ را طوفان ساخته تالاب ڈل متموج گشت و راجه در الف را از آن خود را استعداد ندیده در ترمیم آں کوشش نمود۔ سی و شش سال حکومت کرده شنقار شد۔ واز حکومت او بیست و چہار سال گذشته سنه ہجری شروع یافت۔

(۲) راجه پرتاب پیڈ پسر ملہن که او را نام اول درلبک بود بعد وفات پدر کلان خود در ۶۹۱ بر تخت جلوس نمود۔ و ہنومان را رتبه وزارت بخشید۔ و در حدود کامراج تاپر نام شہری آباد کرده تختگاه خود قرار داد۔ و قرین قصر نگارین بتخانه سنگین و متین بلند افراشت۔ و از اطراف و اکناف تاجراں و حرفتگراں طلب داشته در حصن حصین حصانت خود نگهداشت۔

و دراں زمان نون نام شخصی ملک التجار ملک مالوه دریں بلده رسید۔ و از نفایس بدیعه و نظایف عجیبه تحایف بےنظیر بنظر راجه گذرانید۔ و متصل دولتخانه راجه برای اقامت خود کاشانه رفیع و بتخانه منیع معمور ساخته۔

شبی راجه کامگار برای نشاط و انبساط تاجر نامدار با جماع اعاظم روزگار عالیشان محفلی بنمایش شمعہای کافوری و آرایش سامان سروری بنازوادای یکہزار و دو صد رقاصه طناز و با ہنگ سرود خنیاگراں نغمه ساز بکمال نزہت و امتیاز آراسته فرمود تاجر مخمور تا طلوع مشعل نور در اقتباس شعاع فرحت و سرور مسرور بود۔ اما بصعود دود شمعہای کافور دماغ او بصداع رنجور گشته مزاج او نہایت آشفته شد۔

روز دوم سوداگر نامور در آرایش بزم مهمانداری راجہ داد گرپرداختہ طاق و رواق وثاق خود بہ لوای لعلهای شب افروز روشن ساخت۔ راجۂ ستودہ خصال بشنیدن صدای خلخال و نوای ارغنون وتال و بدیدن ضیای لعلهای بیضا مثال ولقای ماہرویان زہرہ خیال و بنوشیدن ایاغ مالامال سرمست بادۂ عشرت و مسرت گشت۔ وتا سہ روز علی التوالی عیش و عشرت و خوشحالی بود۔ بقضای کردگار راجہ کامجوی را از مشکوی سوداگر خوشخوی ماہ روئی بنظر آمدہ برآہوی خال رخسارش پیان موی گیسوی آدا شفتہ شد۔ و سوداگر ہنگام وداع تمامی ساز و سامان بزم عشرت و فراغ و لعلهای شب چراغ نذر خدمت راجہ فرمود۔ ووالی دست قبول برآں گذاشتہ ہمہ چیز ہای ارزانی داشت ہمگی بروی آن نگار مفتون گشتہ لیل و نہار مجنون وار درکلبۂ غم و اضطرار محزون و بیمار و خونبار ہمی بود و از افشای راز احتراز میکرد۔ ع

عشق دود است کسی دود لساز مسدود

عاقبت خبر مشتہر گشت و سوداگر از دلبر خود دل برداشتہ راجہ داد گر را برای رفع علالت و اندوہ پیشکش ساخت و راجہ بخوف بدنامی و لحاظ ناموس خود او را نپسندید۔ سوداگر برعایت ناموس راجہ آں ماہ رو بہ کشیشان دیر نہاد بو نذر کردہ راجۂ نیک نہاد را پنہانی پیغام فرستاد کہ آں پریزاد از عقد من بدرافتاد اکنوں بمراد دل از موبدان دیر خریدہ کشت زار آمال را بوصال او طراوت بخشند۔

راجہ بشنیدن این خبر دلبر خود را از کشیشان بتخانہ خریدہ در شبستان وصل

رسانید۔ وبمجالست وموانست او عمر عزیز خود در عیش وسرور گذرانید۔ وازبطن او سہ پسر متولد گشت۔ یکے چندراپیڈ۔ دوم تاراپیڈ۔ سوم للتادت پیڈ۔ راجہ پرتاب بعدل ورأفت واحسان پنجاہ سال حکومت گذرانید۔ وچندراپیڈ جانشین کردہ از دنیا درگذشت۔

(۳)، راجہ چندراپیڈ کہ نام اصلی او بجرادت بود در ۱۴۱ ھ بر مسند پدر جلوس نمود۔ وبعدل ودادونصفت، وسداد خلق خدا را بمراد رسانید۔ روزی برہمنی بر سر راہ مقتول شدہ بود زوجہ او در پیش راجہ استغاثہ نمود باوجود تفحص وتجسس بسیار قاتل او دستیاب باشد راجہ را دگر سہ شبانروز بجواب خور بسر برد۔ ققف۔ روز چہارم در خواب دید شخصی را از روحانیان وی فرمود کہ برصفحہ سنگین تبخانہ خود آرد طحین بذریعہ پرویزن مانند برف بپاشند وکافہ انام از خواص وعوام برصفحہ سنگین گذرانیدہ ہر کس رانقشہ پا باید دید برقفش ہر شخصیکہ دو نقش پا برابر اطرآرد ثابت گردد اورا قاتل برہمن پندارند۔ وجہ آں این است کہ روح مقتول ہمیشہ دست بدامان قاتل آویختہ دنبال میباشد۔

چوں راجہ مستبشر این بشارت گشتہ فردا برصفحہ سنگین تبخانہ آرد بغربال افشاند وتمامی اہل شہر زن ومرد جمع کرد۔ فرادفراد برآں معبرش گذرانید۔ وقتیکہ آں شخص قاتل گذرکرد دو نقش پا برسطح آن ثابت گشت واورا ماخوذ کردہ برای قصاص بدار کشیدند۔ عاقبت از قتل برہمن اقرار نمود۔

ونیز آوردہ اند کہ راجہ مزبور برای تعظیم تربہون سوامی طرح تبخانہ افگندہ درتربیع اساس آں قوس واقع شد۔ ومتصل آں تبخانہ کاشانہ کناسی بود۔

راجہ نیا۔ زہنما دانید ابرای رفع تو ّس بنیاد آں تبخانہ برسطح زمین شرفیہا گسترده درخواست قطعۂ زمین فرمود پاره دوز ہابر دول ہمتی خود منظور نکرد ہر چند راجہ بعجز و مدارا مدام ابرام میکرد ہر گز نشنید چوں ابرام از حد گذشت۔ پاره دوز گفت اگر میخواہی ایں قطعۂ زمین از من بزور یا بزر اصلا نتوانم داد و ہرگاه می آئی در خانۂ من برہنہ پا میخواہی از من قطعۂ زمین لطور خیرات البتہ میتوانم بخشید۔ راجہ فی الفور از تخت فرود آمده در سنگاه کفش گر پا برہنہ تشریف برد و پاره دوز قطعۂ زمین بطور خیرات بلا عوض چیزی باو بخشید۔ پس راجہ عمارت تبخانہ بسر رسانید۔ و ہشت سال و ہشت ماه سلطنت گذرانیده بملک جاودانی بگذشت۔

(۴) راجہ تارا پیڈ کہ نام اصلی او اودیا دت بود در ۵۰ بکرمی بعد وفات برادر افسر حکومت بر سر داد۔ و برخلاف برادر داد گر شیوۂ ستمگری و سفاکی و خونریزی شعار خود ساختہ از جور و جفا و ظلم و دغا خلق خدا را آسیب و آزار سخت رسانید و لشدائد آزار و مکائد اطوار او مردم ایند یار در جنگلہا و کوہسارہا فرار اختیار کردند و خانہ ہای ایشان خراب شدند۔ راجۂ جبار خود در شعاب کوہسارہا رفتہ مفروریاں بزجر و قہر بشہر آورده اکثرہا از تیغ گذرانید۔

موجب آں بعضی اطراف مملکت از قبضۂ او بدر رفت کافۂ انام از خواص و عوام تباہی او از خدا بدعا میخواستند۔ عاقبت بسزای کردار خود گرفتار آمده امراض شدیده برو غالب گشت۔ و عرصۂ چہار سال و بیست و چہار روز در سفاہت گذرانیده درگذشت۔

(۵) راجہ للتا دت پیڈ کہ لقب او مکتا پیڈ بود در ۵۴ بکرمی بعد ارتحال برادر

ستمگر عروس مملکت بزیور عدالت و نصفت آراستہ اطراف مُلک کہ در عہد پدرش از دست رفتہ بود در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و بعد ضبط و ربط سلطنت و رتق و فتق مملکت لوای عزمیت افراشتہ با فوج گراں و سامانِ فراواں پنجاب و دہلی فتح کرد۔ پس با راجۂ قنوج بشودام نام محاربہ و مقاتلہ نمودہ مغلوب و منکوب ساخت و وزیر او مینترشرما گرفتار کردہ محبوس داشت۔

عاقبت الامر راجۂ مغلوب حلقۂ مطاوعت در گردن انداختہ خراج شاہی برخود الزام نمودہ ملک محروسۂ خود را باز قابض شد۔ للتادت از انجا نہضت کردہ گورہ دیش تا دریای کالکا مفتوح ساخت۔ و شہر کلنگ را قابض گشتہ جانب بہار ایلغار نمودہ راجۂ بہار بعجز و انکسار پیش آمدہ بحکومت خود باز منتقل شد۔ از انجا براہ دریای گنگ با فوج ظفر موج بر ملک بنگالہ یورش آورد و بعد جدال و قتال بسیار راجۂ بنگالہ غرق لجۂ ہزیمت ساختہ مال و اسباب و فیل و دواب غنیمت یافتہ تا کنارۂ دریای شور امصار و دیار بسیار فتح نمود۔ بعد ازاں بطواف جگناتھ جی بہرہ یاب شدہ برہمنان انجا را فراوان نذر و خیرات بخشید۔ پس بطرف دکہن نہضت کردہ راجہای آں سواد را حلقۂ انقیاد بگوش انداختہ بر ممالک محروسۂ خود باز قایم ساخت۔ اما رٹا نام زنی کہ بحکمرانی بعضے ممالک دکہن سرفراز بود با لشکر انبوہ و فیلان کوہ شکوہ بمحاربہ و مجادلہ پیش آمدہ کوششہای مردانہ بکار برد۔ عاقبت بر آستانۂ اطاعت سر نہادہ بحکومت خود باز فایز گشت۔ پس مضافات بنگالہ را تا کنارۂ دریای کاویری قبضہ کرد۔ و از انجا خمخانۂ شراب نارجیل کہ گاہی بدیدہ ندیدہ بودند دستیاب شد و

نوشیدن آب ا افواج را ماندگی راه و مضرت عزم رفع گشت۔

وبعد تسخیر جزائر سراندیپ و سنگالدیپ و گجرات و مالوه در قبضۂ اقتدار خود بدست آورد۔ دوارکا و اوجین فتح کرده براه پنجاب عنان عزمیت سمت کابل وخراسان معطوف داشت۔ وبعد تسخیر ممالک کابل و هرات وخراسان جانب بخارا یکه تاز ساخت۔ مومن خان حاکم بخارا بمقابله و مقاتله پیش آمده چهار بار در جنگ و پیکار داد شجاعت داده عاقبت مهزوم شد۔ بعد تعاقب بعید دست بدامان امان آویخته باج وخراج قبول نمود۔ از انجا رایات عالیات افراشته ممالک سمرقند و تاشقند وخوقند وکاشغر و ترکان وختن بمحاربه ومصالحه در قبضۂ اقتدار در آورد و جمیع بلاد وبقاع ترکستان مفتوح ساخت۔ ومال و متاع و دولت بیشمار و افراش و افیال بسیار بهم رسانید۔ واز راه تبت رجعت کرده بعد دوازده سال در خطۂ دلپذیر ورود یافت۔ ویازده کرور دینار نذر بتخانۂ بوتیشور نهاد وجالندهر ولاهور در تصرف وتناوان خود گذاشت۔

وهنگام تسخیر هندوستان و ترکستان از هر شهر و هر مکان دانشوران عاقل و عالمان فاضل و استادان کامل که در علوم غریبه و فنون عجیبه ممتاز شده بودند انتخاب کرده همرکاب خود بکشمیر آورد۔ ازانجمله جنکن نام هوشمندی عجیب و ارجمندی نجیب که در فن کیمیا دانا و در علوم غریبه بی همتا بود برای وزارت و مصاحبت خود پسندید و انتظام مهام مملکت را برای رزین او ناظم وناسق گردید۔

قف. گویند عسکر شاہی ہنگام تسخیر ملک بہکر بموجب غلبۂ غنیم بسوی برتافتہ مفرور شدند. و در عرض راہ دریای قہار پیش آمدہ کہ عبور آں مشکل بود وزیر با تدبیر جوہری از بغل کشیدہ در قعر دریا انداخت و آب را در وسط شقی پیدا شدہ راہ عبور ظاہر گشت و لشکر و اسباب و خیول و دواب بآسانی گذر کردہ ہرکس از مہلکہ نجات یافت. و وزیر جوہری دیگر بگوہر اول نمودہ بجذبۂ آں جوہر ند دریا بردست وزیر رسید و آب دریا بدستور جاری شد.

قف. و بموقع تسخیر ہندوستان شخصی مضروب مجروح و مقطوع الانف در پیشگاہ راجہ حاضر شد. و بطریق دادخواہاں عرض نمود کہ مالوکا سمندر ولایتی است بعید و در حوالی آں ریگستان مزید و کوہستان شدید واقع است. و در عرض راہ آبادی نیست فرمانروای آنجا از بادۂ غرور مخمور است کہ بسبب صعوبت و کربت راہ ہیچکسی از مخالفاں در ملک او نمیرسد بالفعل از بدی خیراندیشی او را فہمایش کردہ بودم کہ دریں زمان راجہ للتادت بیاوری بخت سرکشانرا زیر و زبر میسازد متابعت او بر ما واجب است کہ ملک و مال محفوظ ماند و رعایا را زحمت و زوال نرسد بصدور ایں قصور مرا در شکنجۂ تعذیب در آوردہ بایں حال رسانید. للتادت ورا معالجہ کنانید تا کہ جراحتہای او بالتیام رسید.

پس آں بدکیش ہمیشہ للتادت را برای تنبیہ و تادیب راجۂ ملک خویش ترغیب و تحریص می ساخت. و للتادت کوائف راہ و گذرگاہ

آنحدود واز و استفسار نمود و آں شخص بیان کرد که تا ملک ما همگی دو راه است۔ از انجمله یک راه آسان است و آب و علف هرجا امکان۔ امّا تا عرصهٔ سه[1] ماه برابر رفتن است۔ و راه دوم تا عرصهٔ پانزده روز طی کرده شود لیکن بسیار دشوار و صعب گذار است و آب و علف نایاب۔ راجه بر طبق اظهار او ضروریات دو هفته را از همه چیز سرانجام داده با لشکر جرّار از راه دشوار ایلغار نمود و تا عرصهٔ دو هفته میان ریگستان و کوهستان رفته نهایت راه پدیدار نشد۔

پس قُلاوز[2] بد کردار را بدربار عالی حاضر کردند و حقیقت راه پرسیدند۔ اظهار ساخت که این طریق دشوار را بانی نیت مُدعای من این بود که مثل تو کجکلاهی با شوکت و سطوت شاهی از دست لشهٔ هلاک گردد و راجهٔ ملک ما را از دست تو آزاری نرسد۔ راجه نا موروتمامی عسکر منصور این خبر در ورطهٔ خوف و خطر افتاد۔ و راجه دادگر لشکر خود را بدلاسا تسلّی فرمود و خود در حالت سوگواری بکمال عجز و زاری بدرگاه باری التجای رستگاری نمود۔

و چنکن وزیر از روی تدبیر عروق زمین را تشخیص کرده بر موقع مناسب چاهی عمیق حفر نمود تا که آب ظاهر شده لشکر و دواب سیراب گشت۔ از انجا بقدر امکان ظروف آب همراه برداشته بعد قطع مسافت بعید وارد آن ملک شدند۔ و راجه انجا را قلع و قمع کرده براه دیگر رجعت نمودند۔ همچنین حالات عجیبه و واقعات غریبه از کارنامه های وزیر بسیار یادگار است۔

وقتیکه راجه للتادت در خطهٔ دلپذیر قیام ساخت و در آبادی

---

[1] در نسخهٔ دیگر "بدرقه" یافته شد۔ و قلاوُز لفظ ترکیست بمعنی راهبر و مقدمهٔ لشکر و سوار انیکه محافظت لشکر کنند۔

حالِ مملکت و رعایا و تجدید دمات و قصبہ جات و تعمیر عمارات و تبخانہ ہا و مہمان سرا و شفاخانہ بسیار کوشید۔ از انجملہ للتاپور و نیچت پور و بپت پور و پہلہ پور و قصبۂ ہیو جہہ و پرسپور و لوکہ بہون از عمارات اوست۔ و در موضع للتاپور تبخانۂ سوریج تکھی آباد کردہ خراج قنوج برای اخراجات آں وقف نمود و در موضع ہا کورہ مندر مکتا سوامی و بر کوہ مہادیو مندر مہادیو سوامی معمور ساخت۔ و در تلمیع قبۂ ہر یک تبخانہ یک لک ہزار تولۂ طلا صرف نمود۔ و در موضع پرسپور بر بلندی کریوہ مندر پری ہاسہ کیشو بکمال رفعت و متانت ترصیص نمود و قبۂ آنرا باسراف سی و دو لک و شانزدہ ہزار تولۂ نقرہ تلمیع ساخت و در صحن آں یک ستون حجری بطوالت پنجاہ دستہ و بروایت بعضی پنجاہ درعہ از یک لختۂ سنگ نصب کرد۔ و متصل آں در موضع دیور مندر مکتا کیشو در غایت بلندی و سنگینی آباد ساخت کہ ہشتاد و چہار ہزار تولۂ طلای احمر بر فرق قبۂ آں تلمیع کردہ بود و ہشتاد و چہار ہزار بیکہ بہو دہ اوتار از طلا و نقرہ و روی درست نمودہ در میان تبخانہ ہای پرسپور نصب کرد۔

و در ترمیم تبخانۂ مارتانڈی شور کہ بر کریوۂ مٹن واقع است مبلغی کثیر صرف نمود۔ و مندر زیشٹی شور کہ بر بلندی کوہ سلیمان نمایاں است بترمیم و تجدید درست فرمود۔ و بر بلندی چکدر کہ در بیجبارہ واقع است بذریعۂ دولاب آب جاری ساخت۔ و بترمیم و تجدید انہار و سد بندی ہا ترقی مزروعات بدرجۂ اعلیٰ رسانید۔ و در قلمرو ترکستان تبخانۂ نرسنگہ اوتار بنا نمود۔ و در موضع شیر دون یک تبخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کرد و بر سنگ دروازہ

آں نوشتہ بود کہ ایں بتخانہ سری رامچندر و لچھمن بنا فرمود۔
قف۔ ودیگی ساختہ بود کہ برابر ہزار کس طعام دراں پختہ می شد و صد ہزار کس را
روزمرہ از طبخ خوردنان میداد۔ و زوجۂ او چکرہ رانی چکری پور در کوہامہ آبادی
ہفت ہزار خانہ معمور ساخت۔
وللتادت راجۂ عادل و باذل و نیک محضر و رعیت پرور بود امّا دو خصلت
مذموم در ذات او مخلوق بود۔ یکی آنکہ در حالت مستی حکم بیجا می کرد۔ دوم آنکہ بر
عہد و پیمان و ایمان مستقیم نبود چنانچہ راجۂ گور را از بنگالہ بعہد و سوگند ہمراہ
آوردہ در پنجا بقتل رسانید۔ باستماع ایں کلام نافرجام متوسلان و منسوبان
او با جمعیت انام بعزم انتقام دریں مقام رسیدہ صمصام خون آشام از نیام
برکشیدند و بسیاری از امرای خدام بقتل آوردند و مندر پری ہاسہ کیشو و مکتا کیشو
را درہم و برہم ساختہ عمارات را آتش کشیدند و غارت کردہ بمردانگی رجعت
نمودند۔ للتادت در آخر عمر خود سنجید بد نظم و سیاست ہندوستان کردہ در حدود
ترکستان باز نہضت ساخت و از وسط ایشیا امصار و دیار بسیار در قبضۂ
اقتدار در آورد۔
عاقبت در اقامت آں سواد استقامت کردہ خیال آمدن کشمیر بخاطر
نگذاشت امرا و ارکان و اعیان ملک کشمیر عرضداشت نوشتند کہ اوقات عمر عزیز
جہانبانی در کشورکشائی و حکمرانی در گذشت۔ اکنوں مہجوران حسرت و حرمانرا بدیدار
خود مسرور سازند و دریچ کشتی حیات بساحل مقصود برسانند۔ و راجۂ نامدار
در جواب نوشت کہ بہ نیروی بازوی اقبال ممالک کثیر کہ در نزہت و فسحت بینظیر اند

و در وسعت آباد شمالی تاحال فتح کردم هنوز خاطرم از جهانگیری و سیاحت مطمئن نگرد و بجانب کشمیر رجعت کردن و در اینجا آرمیدن اقتضای طبیعت نیست. و دو فرزند دلبند من کوپیا پیڈ و وزرادت در اینجا ساخت از این دو هر کرا قابلیت پندارند بسلطنت بردارند. واز قانون مجوزهٔ اینجانب قدم بیرون نگذارند۔

دفعۂ اوّل:۔ آنکه ملک کشمیر محصور و مامون است بقلاع جبال رفیعه اگر رؤسا و اراکین شہر منحرف نباشند دشمن دیار دیگر اصلا قابض و متصرف این بلاد نتواند شد نگذارند که در ملک غبار فساد و عناد مرتفع گردد۔

دفعۂ دوم:۔ آنکه از مردم کوہستان بغیر ثبوت خطا عمدًا مصادره بگیرند و ہموارہ در شکنجۂ رعب و ہیبت مبتلا دارند چراکه درحالت فراخی و بیغمی در شعاب جبال بخیال خیره سری روا دار فتنه و آزار میتوانند شد۔

دفعۂ سیوم:۔ آنکه کشاورزان را قوت لایموت زائد از یک سال نگذارند که بسبب فراغت و فراخی معیشت در کار کشاورزی و زراعت کشی کاہلت نکنند و غلبه و سامان کشت و کار وافر نگذارند که بر زمین دیگران حریص نشوند۔

دفعۂ چہارم:۔ بذرگران ولایت کشمیر در محنت زراعت کشی تکلیف باربرداری بر پشت ہمیشه مشغول دارند تاکه برای لباس و خوراک ہمیشه محتاج باشند موجب آں ساکنان شہر را ہیمه و ذگال و اسباب لابدیه رسانیده دہند و بابت کمتر نفعی باہل شہر محتاج باشند۔ نباید که روستائی را مواش و اسپان و خورش و پوشش و دار و عقار و وضع زناشوئی با اہل شہر متشابه میباشد که از تونگری تن آسانی بجوید و رنج زرع و مؤنت خدمت را کما ینبغی تن ندہد

وازبی نیازی تاجر شود و اشیای کارآمدنی را گران فروشی کند ہرآینہ سررشتہ ارزانی چیزہا و ضابطۂ خدمت منقطع گردد و انتظام شہر برہم خورد۔

دفعۂ پنجم:۔ آنکہ سلاحداران را پیوستہ دریکجا قرار ندہند ورنہ مرتکب فساد شوند۔

دفعۂ ششم:۔ آنکہ در تمتین قلعہ ہا و محافظت طرق و شوارع کوشش نمایند و بوقت فراغت از معاندان غافل نباشند و اسباب حرب و ضرب و سرمایۂ غلات در قلعہ ہا موجود دارند۔

دفعۂ ہفتم:۔ آنکہ اہل عملہ و محاسبان دفتر را باہمدیگر رابطۂ خویشاوندی کردن ندہند۔ ع یکے دزد باشد یکے پردہ دار۔

دفعۂ ہشتم:۔ آنکہ شہریار را ممکن نیست کہ بذات خود در امورات جزوی و کلی قبضہ کردن میتواند۔ پس لازم است کہ در حق محاسبان و مستوفیان و اہل کار و عمال خوردہ جوئی و کاوش نکند کہ بسبب آن اہل کار را تنگی معاش عائد گردد۔ پس بکمال بی اعتباری و بی اعتمادی خلل اندر امور مملکت خواہند شد۔ فقط۔

پس راجہ نیکنام بقیۂ عمر عزیز خود در حدود ترکستان بسر بردہ در انجا انتقال نمود۔ بعضے میگویند کہ در وقت مراجعت از راہ گلگت نہضت کردہ چون بکوہ آریاتک کہ فی الحال آنرا دیوہ سوئی میگویند رسید باخیل و حشم و فوج و [illegible] زیر برف غرق شدہ فردی زندہ نماند۔ مدت جہانداری اوسی و شش سال ہشت ماہ بود۔

(۶) راجہ کولیا پیڈ در ۷۹۱ ب بر مسند خلافت پدر جلوس نمود و برادران دیگر در مطاوعت او موافقت نمودند۔ و امرا و ارکان دولت خزاین و دفاین بخیانت بردند۔ راجہ در انتظام آن بخوبی تفحص و اہتمام نمود۔ و مثیر شرما کہ یکی از وزرای نامی بود بعلت نافرمانی ماخوذ کردہ بر قتل او مستعد گشت لیکن بجای خود سنجید کہ بغیر قتل معاونان وزیر انتظام مملکت مستحکم نگردد و بابت گناہ یک شخص ہزاران بیگناہ کشتن در بارگاہ وحدت گناہ کبیرہ است از اینجا حکومت مستعارۂ دنیا را ہیچ اعتباری نیست پس برای رضای آفرینندۂ خود تقیۂ ایام را بر یاضت پردازم و دنیای جیفہ بسگان بگذارم۔

علی الصباح لباس فقیری پیراستہ بر کوہ استروَن منزوی گشت واز ابنای زمانہ وحشت نمود۔ وزیر باستماع اخبار از اطوار خود بیزار گشتہ بمقام برنگ یعنی شاردا پور خود را بموافقت رانی غرق دریا کرد۔ حکومت راجہ ہمگی یک سال و پانزدہ روز بود۔

(۷) راجہ وزرادت برادرش در ۷۹۲ ب لوای حکومت افراشتہ نہایت ظالم و شہوت پرست بود و در مشکوی خود سہ صد و شصت رانی برای عشرت داخل نمودہ شب و روز در مصاحبت لعبتان طناز اوقات صرف میکرد۔ و سازو سامان متادر کہ پیور کہ پدرش سرانجام کردہ بود صرف نغمہ و عشرت نمود۔ و برای اندک قصور ملازم را قتل میکرد۔ عرصۂ ہفت سال خونہای بیدریغ ریختہ جرایم کثیرہ بگردن او ریختہ در ملک جہنم بگریخت۔

(۸) راجہ پرتہوا پیڈ پسر وزرادت در ۷۹۹ ب بر تخت جلوس نمود از جور و جفا

وظلم وایذا خلق خدا را بسیار آزار رسانید۔ چہار سال ویکماہ در سفاکی گذرانیدہ باغوای برادر معزول شد۔

(۹) راجہ سنگرام پیڈ برادرش طبل حکومت نواختہ ہفت روز در فتنہ و فساد بسر برد۔ عاقبت از دست برادر خود جیاپیڈ کشتہ شد۔

(۱۰) راجہ جیاپیڈ فرزند صغیر وزارت در ۳۸۰۲ بر اریکۂ جہانبانی بحکمرانی نشستہ عدالت ونصفت شعار خود ساخت۔ ودر انتظام مہام مملکت بخوبی پرداخت۔ بعد ضبط وربط اطراف ومضافات کشمیر بتسخیر ہند وپنجاب وخراسان بالشکر فراوان کہ شمار آں سہ لک سوار و پنج لک پیادہ بیست و پنجہزار اسپان کوتل بازین ولجام مرصع وزرکار ودہ ہزار پالکی با قبہ ہای زریں وآویزہ ہای زردیں وغیرہ اسباب وآلات شاہی بناحیت ہند راہی شد۔ چوں بمقام پریاگ کہتر رسید نود ہزار ونہ صد ونود ونہ اسپ دریجا تصدق نمود وبرلوح سیمیں کندہ گذاشت کہ ہرگاہ کسی یک لک اسپ دریجا صدقہ کند نام من از لوح سیمیں محو سازد۔

از انجا رایت جہانگیری افراشتہ بارادۂ تسخیر خطا وختن عزم جزم نمود عاقبت بنابر سببی عزیمت مزبور موقوف شدہ بجانب ہندوستان نہضت کردو تا لب دریای شور تمامی ممالک ہندوستان مفتوح ساخت۔

پس تمامی خیل وخدم در قنوج گذاشتہ بلباس سنیاسی[1] سیر کنان در شہر پوندر وردن واقع گوردیش رسید ووالی انجا راجہ جی انت

---

[1] سنیاسی۔ فرقۂ ایست از فقرای ہنود۔

بود دی در مند کومارجی جشن شاہی میکرد و کملا نام رقاصۂ بی نظیر که دلپذیر راجه بود بخوش طرازی رقص و بازی میکرد۔ وجیا پیڈ در حالت سیر و تفرج بدانجا رسیده بالای سنگی بتماشا بنشست و کملا را بر جمال خورشید مثالش نظر افتاده از خیال نغمہ سازی و طنازی باز مانده او را بکمال دلنوازی و عشوه طرازی بخانۂ خود مہماں ساخت۔ چوں در شبستان عشرت در آورد ہر لحظہ با او دمسازی و عشوه بازی میکرد امّا راجه از کنار او ہر دم کناره میساخت۔ و بعد چند روز کملا بگرم جوشی اشتیاق باعث عدم انبساط و اختلاط از راجه پرسید و راجه مضمون اشلوک او را جواب داد۔ (بہادر شخص تا که مقصود خود حاصل نکند با عورت اصلا نه پیوندد تا که آفتاب دورهٔ خود ختم نکند در شبستان شام نرود) کملا از وصال او مایوس مانده برای توقف کردن چند روز التجا نمود و راجه به پذیرائی التماس او چند روز در انجا توقف فرمود۔

شبی غوغائی شنید که شیر مردم در شخصی را دماغ از سر بر آورده بر آنا ر مخلوق کینه ور شده بود راجه از روی ہمّت و جلادت خود در کمینگاه شیر تاخت آورده برابر او علم تقابل افراخت و بی تحاشا بازوی چپ در دہان او در آورد و از دست راست خنجر برداشته شکمش پاره پاره ساخت۔ فردا خبر کشته شدن شیر در شہر مشہور شده تماشائیان انگشترین راجه از دہان شیر کشیده پیش راجۂ خود رسانیدند و راجه از نقش نگین نام جیا پیڈ بشناخته به تجسّس و تفحّص از خانۂ کملا سراغ او دریافت۔ پس بکمال اعزاز و اہتزاز او را لوازم مہمانداری بجا آورده دختر خود کلیاں دیوی بعقد مواصلت او نامزد

ساخت وحَیُ اَنَنت را لبعضے راجہای اطراف غالب آمده متصرف ممالک محروسۂ او شده بودند جیاپیڈ آنہا را مغلوب و مہزوم ساختہ ممالک بسیار و مال و منال بے شمار در قبضۂ اقتدار حَیُ اَنَنت درآورد۔ ازانجا بکمال شوکت و عظمت رجعت کرده در قنوج رسید۔ و بعد تشیید مبانی سلطنت ہند با جاه و جلال بجانب کشمیر معاودت نمود۔ و خسر پلوده آس نذ که بروقت عزمیت ہندوستان در کشمیر منتظم خلافت شده بود بخیال خیره سری درینجا از عرصۂ سه سال لبسر خود حکومت میکرد چون از مراجعت راجۂ نامدار خبر شنید با جیش ولشکر بجنگ راجۂ نامور جسارت نمود بمقابله و محاربه پیوست عاقبت از دست چنڈالی[1] کشته شد۔

جیاپیڈ بر مسند حکومت باستقلال تمام کوس شہامت نواختہ خود را وینادت ثانی نام نہاد۔ و شہر اندرکوٹ احداث کرده درانجا پای تخت خود قرار داد۔ و متصل دولتخانہ خاص دو بتخانہ متین از احجار تراشیده ترصیص نمود۔ و از اندرکوٹ سمت مغرب محلات عجیب و منادر غریب تعمیر کرده بدوارکا موسوم ساخت فی الحال آنرا نبرکوٹ میگویند۔ (چنانچہ ڈاکٹر بولر صاحب در ۱۸۷۷ء در مقام دوارکا یکدو درعۂ زمین حفر کرده علامات چیزے آنجا کیفودریافت نمود) وجیاپیڈ چندکس از اکہشال بذریعۂ سفیر از وبیشن راجۂ لنکا طلبانیده و از دست آنہا تالابی وسیع و عمیق پُر کرده برسر آن جیپور نام شہری آباد ساخت۔ وملہان پور ہم از تعمیرات اوست۔ و کلیان دیوی کلیان پور و کملا دیوی کملا پور بنام خود ہا یادگار بگذاشت۔

---

[1] چنڈال۔ فرقۂ ایست ارذل الناس و مردار خوار مذہب پرستان۔

روزی جیا پیڈ بطرف مشرق رفتہ درخانۂ راجہ بھیم سین برای تحقیق حالات تنہا داخل شد و در اینجا سدہ نام شخصی کہ خسر پورۂ ذز بود جیا پیڈ را بعیافہ شناختہ محبوس داشت۔ عاقبت جیا پیڈ بہانہ فرضی از اینجا رہائی یافت۔ و بعد چندگاہ با زبسیر ہند برآمدہ بکنار دریای شور رسید و ارمڈی راجۂ نیپال باستقبالش آمدہ غاشیۂ مطاوعت بر دوش نہاد لیکن بموجب بادہ گوئی منافقاں درمیانِ ایشاں تاثیر ناموافق افتادہ ارمڈی بجزایر گریختہ رفت وجیا پیڈ بطفیل او تعاقب نمود۔ ناگاہ بباعث ناواقفی راہ تمامی لشکریانش درغرقاب فنا نابود شدہ خود را بر شاخ درختی آویختہ بسلامت ماند۔

چوں راجۂ ارمڈی از حقیقت تباہی او آگاہی یافت جیا پیڈ گرفتار کردہ در جزیرۂ کال گنڈ محبوس داشت۔ و دیو شرما وزیر جیا پیڈ لشکر خود برلب دریا گذاشتہ در جزیرۂ کال گنڈ بتغیر لباس پیش راجہ ارمڈی رفتہ التماس نمود کہ من ہرگونہ فرماں بردار و خیر خواہ ایشاں ہستم و در محبوسی جیا پیڈ نہایت خرسند شدم اکنوں میخواہم کہ تمامی مال و ملک و دولت جیا پیڈ درقبضۂ بندگان سامی درآید مگر وزرای کشمیر اصلا متابعت حضور منظور نخواہند کرد۔ بنابراں میخواہم کہ نزد جیا پیڈ رفتہ بہانہ و فریب بابت متابعت حضور بنام وزرا ازو نوشتہ میگیرم تاکہ تمامی ملک و دولت بی مزاحمت و مشقت در تصرف اولیای دولت درآید۔ وارمڈی در دام طمع پابند شدہ وزیر را ملاقات جیا پیڈ رخصت داد وزیر باتدبیر جیا پیڈ را آموزش کرد کہ لشکر کشمیر برلب دریا موجود است ایشاں از فصیل قلعہ خود را بزیر اندازند و در اینجا مشکے پُر باد خواہند دید

براں سوار شدہ خود را بالشکر برسانند۔

قف۔ پس وزیر با تدبیر پوست از بدن خود برداشت وسناچہ پر باد درست کردہ بر سر موقع مہیا داشت و راجہ از انتقال وزیر نہایت افسوس کردہ بر سناچۂ مذکور سوار شدہ از دریا عبور نمود۔ انگاہ با جیش وجنود خود بمقابلۂ راجہ ارٹری بجنگ پیوست و بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار ارٹری گرفتار کردہ محبوس داشت و شہر او خراب ساختہ پامال او را قتل عام نمود امّا بابت وزیر ہمیشہ مغموم می بود۔ پس انتظام ممالک ہند بحسن سرانجام منتظم ساختہ با غنیمت بسیار بجانب کشمیر رجعت کرد۔

قف۔ گویند شبی مہا پدم ناگ کہ باعتقاد اہل ہنود بہر صورت کہ خواہد خود را ظاہر نماید پیش راجہ آمدہ گفت کہ من در ملک کشمیر آسودہ بودم فی الحال افسونگری آمدہ است میخواہد کہ مرا گرفتار کردہ در ملک ماروار کہ در انجا آب نیست ببرد اگر مرا نگہداری کان طلا از کشمیر بتو نشان خواہم داد۔ روز دیگر راجہ تفحص کردہ آں برہمن افسونگر بدست آورد و بمرافقت او در پرگنۂ اولر بر منبع مہا پدم ناگ نہضت کرد و آں برہمن بفرمانِ راجہ افسوں خواندہ فی الحال چشمہ خشک شدہ مارہای مہیب پیدا گشت۔

آخر الامر راجہ مہا پدم ناگ ہا کنانیدہ افسونگر را ندہای بسیار دادہ از شہر بدر کرد و شب دیگر مہا پدم ناگ راجۂ نامدار را در واقعہ گفت اگر سرّ ما فاش نمیکردی کانِ طلا بتو می نمودم اکنوں کان مس کہ در کوہ کامراحست بتو بخشیدیم فردا راجہ بر مقام موعود رفتہ کان مس بر آورد و از آمدنی مس یک ارب دینار

مسکوک ساخت۔

صاحب جامع التواریخ می آرد کہ درحالت عزیمت ہندوستان رانی راجہ جیاپیڈ بزیارت بتخانہ می رفت ناگاہ برہمن زادہ برحسن وجمال او مفتون گشت ومجنون وار درکوہ وصحرا بدرد سوزشب وروز بسر می برد۔ عاقبت بحالت مرگ رسید و مادرش از سوز درون واقف شدہ وبمکر وحیلہ درخانۂ جانانۂ او درآمدہ بارانی راجہ موانست ومحرمیت بہم رسانید۔ روزی بعجز وانکسار درپیش رانی اظہار کرد کہ ایں شکستہ بال را قادر لایزال فرزندی عطا کردہ بود اکنوں بربستر مرگ افتادہ است معالجۂ او در قبضۂ اختیار شماست ہرگاہ از جان اماں یابم بشرح آں بپردازم۔ رانی بعجز وزاری او نظر کردہ بگوش گذاری غصہ او مایل گشت۔ چوں برحقیقت حال واقف شد از برہمن خود تعمیہ پرسید کہ ہرگاہ شخصی بحالت نزع رسیدہ باشد کسی او را معالجہ کند بہ شود وآں علاج فی الحقیقت گناہ کبیرہ باشد کفارت آں از روی حکم مذہب چگونہ ادا تواند شد۔ برہمن گفت کفارت آں نذر دادن وخیرات کردن است۔

رانی بفحوای ایں کلام آں عجوزہ را تجویز داد کہ فرزند خود را مخفی طور بمشکوی عالی برساند وہیچکسی را واقف ایں راز نگرداند آں عجوزہ مجنون خود فی الحال درحرم سرای لیلے رسانید رانی بکمال دلستانی ومہربانی خود را بلباس فاخرہ و زیورہای متکاثرہ آراستہ کردہ وآں دلدادۂ خود بکمال دلبری دربر کشیدہ شبی در عیش نشاط وکامرانی گذرانید ومفتون خود را بنوشدار وی وصال حیات جاودانی بخشید۔ وبعد ترخیص او در فکر رفع عصیاں افتادہ درپیش ہماں برہمن خود

حقیقت حال بیان نمود برہمن گفت کہ کفارت این گناہ کبیر بغیر از سوختن وجود خاکی ادا نتواند شد کہ برای انچنین افعال شنیعہ نذر وخیرات کافی نیست۔

پس آن زن مردانہ صفت در صحن خانۂ خود از چوب صندل انبار ہیزم اندوختہ بروقت فرصت افروختہ خود را در میان آتش سوختہ حیات ابدی حاصل نمود واین حرف در شہر مشتہر گشتہ ہر یکی بر ہمت والای او تحسین میکرد۔

وبعد چندگاہ راجہ جمجاہ از تسخیر ممالک فارغ شدہ بوطنگاہ خود رجعت کرد۔ واعیان وارکان دولت بنا بر مصلحت وقت باعث انتقال رانی ہمگی قضای ناگاہ وموت ناگہانی ظاہر کردند اما سخن مشہور اصلا مستور نتواند شد۔

شبی از شبہای دیجور راجہ مبرور برای شبگردی در شہر بر آمدہ بردوکان زرگری رسید جمعی دید کہ قصۂ عشق برہمن زادہ وحسب حال رانی کہ بزبان کشمیری منظوم شدہ بود بخوش آوازی وطنازی سرود میکردند۔ وراجہ پنہانی حقیقت وفات رانی خود ناگہانی شنیدہ آتش کینہ در کانون سینۂ او مشتعل گشت۔ وفردا بر مسند حکومت نشستہ سرود سرایان شبانہ دوکان زرگر طلبانیدہ افسانہ کہ شبانہ ترانہ میکردند در میان جلسۂ عالی سرود کنانیدہ ہمنشینان خود بفہمانید۔

پس برہمن زادۂ عاشق وبرہمن مجتہد در پیشگاہ خود از تیغ گذرانید۔ وامرای دربار واعیان روزگار ومحرمان شبستان خود یکبار بقتل آورد۔ وبسیاری از جوتشیان[1] وپنڈتان وبیدخوان وبرہمنان را زندان بیجان کرد و

[1] جوتشی وپنڈت عالمان علم سنسکرت۔

از جور و جفا و ظلم و بلا خلق خدا را محنت و ایذا رسانید۔ و از کتب شاستر ہای
ہنود ابنارہا جمع ساختہ در سد راہ انداختہ بالای آں خاک فراختہ سدی
استوار نمود کہ سد مذکور تا فی الحال مو سومہ بو میگویند کہ در عرض راہ تولہ مولہ واقع
است۔ بہرحال تا عرصۂ چہار سال قیل و قال برداشت۔ و برہمنا نرا جاگیرات
ضبط کردہ ہر گونہ تباہی و خرابی افزود۔ بنابراں از فرقۂ برہمناں اکثرہا فرار
اختیار کردہ باطراف دیگر درگذشتند۔ از انجملہ نود و نہ کس درمیان دریای
چندرہ باگا غرق آب شدند۔

یک روز جمعی از برہمناں در دیوان او آمدہ گفتند کہ راجہای سابقہ
برہمنانرا اعزاز میکردند و از جور و جفای تو اینفرقۂ برگزیدہ پریشان گشت
البتہ از دلشکنی ایں طائفہ آفتی بر جان تو خواہد رسید راجہ بغضب آمدہ فرقۂ
برہمناں از پیشگاہ خود بدر کشید و یکی از برہمناں دست بر داشتہ بر و نفرین
کرد فی الحال ستون خیمہ غلطیدہ پای او مجروح ساخت و قرحۂ مذکور منجر بہ ناسور
شدہ کرمان اذیت میرسانیدند عاقبت بہماں آزار از جاں درگذشت۔
سی و چہار سال بحکومت گذرانید۔

(۱۱) راجہ للتا پیڈ فرزند جیا پیڈ در ۸۳۲ ء افسر حکومت بر سر نہادہ
در عیش و عشرت و کامرانی و امور شہوانی مشغول گشت۔ و زیا دیوی دختر میفروشی
ہمبستری خود پسندیدہ بر حسن و جمال او شیدا بود۔ و با مردم ارزل و کمینہ
موانست و موافقت میداشت۔ موجب آں در انتظام سلطنت او خلل پذیرفتہ
موضع سونہ پارہ و فہلہ پورہ احداث کردہ جاگیر برہمناں بخشید۔ یازدہ

سال و نہ ماہ حکومت کردہ شتخفار شد۔

(۱۲)، راجہ سنگراما پیڈ برادرش در ۸۵۰ ب تاج راجگی برسر دادہ ہفت سال عروس مملکت را ہم بغت کردہ درگذشت۔

(۱۳)، راجہ چیپٹ جیا پیڈ فرزند للتا پیڈ کہ از بطن جیا دیوی بوجود آمدہ بود در ۸۵۷ ب بر تخت جلوس نمود۔ و خالوی او پنج تا برادر بودند۔ پدم۔ آوت پل۔ کلیان۔ مم۔ دم۔ و ہر پنج برادر در امور مملکت دخیل شدہ ذخایر و دفاین راجہای پیشین خالی کردند و سپاہ و رعیت را تباہی نمودند۔ و در انتظام مملکت خلل انداختہ فتنہ ہا افراختند۔ چیپٹ جیا پیڈ بعد حکومت دوازدہ سال معزول کردہ برادرش سلطنت برداشتند۔

(۱۴)، راجہ اجتا پیڈ در ۸۶۹ ب باعانت آوت پل بجای برادر خود جلوس نمود و زمام اختیار مملکت بدست ہماں بدکیشاں بود کہ مردم رعیت را از جور و جفا محنتہا میرسانیدند و آمدنی ملک را پنج حصہ کردہ اجتا پیڈ را یک حصہ میدادند۔ اینفرقہ اگرچہ از قوم رذیل بود لیکن از جود و سخا و بذل و عطا بر ہمگناں گوی سبقت بردند۔ و آوت پل موضع آوت کل آباد ساخت۔ و از دست پدم پدماں پور کہ فی الحال آنرا پانپور میگویند تعمیر یافت۔ و از تعمیرات دم مندر دم سوامی۔ و از عمارات کلیان مندر کلیان سوامی مشہور بود۔ مم در زندگانی خود پنجاہ ہزار مادہ گاو خیرات بخشید۔ عاقبۃ الامر مم و آوت پل باہمدیگر مخالفت شدہ بحرب و ضرب پیوستند پسر مم مستی بتو درم در حربگاہ برآمدہ از دلاوران جنگی جمعی مقتول ساخت و مم غالب شدہ

اَجتا پیڈ را بعد حکومت سی و ہفت سال معزول کردہ فرزند سنگرام پیڈ بر تخت نشانید۔

(۱۵) راجہ اننگا پیڈ بباوری مُم در ۹۰۶ ؁ بر تخت نشستہ سوکہ ورم اپسر آدت پل او را مخالفت میکرد۔ بعد عرصۂ سہ سال از حکومت معزول شد۔

(۱۶) راجہ اُدت پلا پیڈ در ۹۰۹ ؁ بر حکومت ایندیا مسلط گشتہ وزیر او بتخانہ رتنہ سوامی آباد ساخت۔ دو سال بحکومت گذرانیدہ از دست شش کشتہ شد۔ و سلطنت راجہای کارکوٹ بنسی باختتام رسید بعدہ راجہ دو صد و پنجاہ و چہار سال و شش ماہ بود۔ تمام شد ترنگ چہارم۔

اُورنگ ہفتم در ذکر راجہای خمّار

(۱) راجہ اُونتی ورما کہ از قبیلۂ راجہای خمّار بود باعانت شیر ورم وزیر کہ برادر علاتی او بود راجہای کارکوٹی را بحرب و ضرب مغلوب کردہ در ۹۱۲ ؁ بر سر ریر سلطنت جلوس نمود۔ و دفاین و خزاین ہر چہ ذخیرۂ راجہای پیشین بود در یک روز وقف محتاجان ساخت۔ و بغیر از چتر و تاج از اسباب راج چیزی موجود نگذاشت۔ و در عدالت و شجاعت و لطفت بے ہمتا بود کافۂ انام را بانعام اکرام دلخوش ساخت۔ و از امصار و بلاد عالمان فاضل و کامل طلبانیدہ علوم غریبہ را رواج داد۔ و در عہد او مکتا کیڈ و شیوہ سوامی و آنند دون و پنڈت رتناگر وغیرہ دانای اکمل صاحب تصانیف بودہ اند۔ چنانچہ رتناگر تاریخ کشمیر از عہد کلجگ تا زمان خود برابر تصنیف کردہ است۔ و پنڈت کلٹ وغیرہ در علم شیوہ پورانہا تصنیف کردہ مذہب شیوہ را رواج دادند۔ و شود رما

دانای بی ہمتا بر منصب وزارت ممتاز بود و شورہ پور از تعمیرات اوست۔ و در عہدا و زلزلۂ شدید واقع شدہ از کہادہ بیار کوہ پارۂ غلطید و دریای بہت راستہ آب گشتہ تا حدود بیجبارہ سیلاب نمود و بسبب طغیان آب و نقصان فصل در ملک کشمیر غلہ نایاب شد و خروار شالی القیمت یکہزار و پنجاہ تنگہ ارزش یافت۔ راجہ برای کشیدن آب و تخفیر منفذ آل سوء دانا کہ از وزرای او بود فرستاد و بحسن تدبیر او مردمان سنگہا از مخرج آب برداشتند تا کہ سیلاب فرو رفتہ زمین ظاہر شدہ بہر جا سدبندیہا و مرمت آبجوہا نمودند و آبادی مزروعات بجدی رسید کہ خروار شالی القیمت سی و شش تنگہ ارزش یافت قصۂ آن مشروحًا در ذکر قصبۂ سوپور درمیان حصۂ اوّل مفصّل گفتہ شد۔

و راجۂ مذکور در عہد خود شہر اونتی پورہ بترتیب اسواق و دکاکین معمور ساخت و در انجا بتخانۂ سولج مکھی ترصیص نمود۔ و بمقام بیجبارہ مندر تری پری شوری و مکتا شری یادگار گذاشت۔ و مندر وزیہ اشری را ترمیم فرمود۔

گویند علاقۂ بیجبارہ در تصرف شوردما بود و معتبران او کشیشان دیر را آسیب ہا میرسانیدند کہ بعدم امکان غلہ بر اکل ساگ قناعت میکردند روزی راجۂ نامدار بتقریب پوزش در مندر وزیہ اشری در آمدہ موبدان دیر را دید کہ بر لنگ مہادیو[1] کہ در انجا تعبیہ شدہ بود ساگ جنگلی نذر می نہادند راجہ بمعاینہ این حال از حقیقت محال آگاہ گشتہ وہمانوقت شوردما حاضر کردہ

---

[1] لنگ مہادیو۔ نام بتے کہ بصورت آلت مبا شد۔

بظہور این قصور بر فور از تیغ گذرانید۔ و در حکومت راجہ قتل جانوران بری و بحری ممنوع ساخت۔ بالا تو می بگ ست تجویز داده بود که ہمیشہ مرا پس پشت ایستاده مانده ہر لحظہ بآواز خوش این شلوک[1] خوانده باشد که مضمون آں این است۔

"جاه و حشم ناپائیدار است بهتر آنست که مردمان بی دست و پا را دستگیری
کرده باشی چہ خبر است که سررشتۂ فردا در دست کدام کس می باشد
پس آنوقت پشیمان و پریشان چہ نیکی خواہی کرد۔"

ہمسانکہ از زبان ادای شلوک می شنید و بران عمل میساخت۔ سی و ہفت سال و سہ ماه طیل حکومت نواختہ بمرض شدید مبتلا گشتہ در مندر تری پری شوری انتقال نمود۔

(۲) راجہ شنکر ورما در سنہ ۹۲۹ ب باعانت رتنہ در دن لیسر شور ورما خلعت راجگی پیراستہ سوکھہ ورما وزیر و نایب خود فرمود۔ و بعد چندگاه میان راجہ و وزیر نزاع افتاده باہمدیگر بحرب و ضرب پیوستند۔ عاقبت سوکھہ ورما مہزوم شد و شنکر ورما اقتدار کلی یافت۔ انگاه باراده جہانگیری رایت عزمیت افراختہ با جمعیت یک لک سوار و نہ لک پیاده و سی صد زنجیر فیل بجانب اطراف نہضت ساخت۔ و دمنور و پکلی و پنجاب مسخر کرده راجہ ببر را محبوس داشت۔ و راجہ نگرکوٹ پرتھوی چند را حلقۂ متابعت بگوش انداخت۔ و علیخان والی گجرات بعد جدال و قتال بعجز پیش آمده ملک محروسۂ خود را باز منصرف شد۔ پس از راه سند بجانب خراسان ایلغار نمود و از کابل و غزنین و ہرات تا کوه ہندوکش

[1] شلوک۔ لفظ سنسکرت بمعنی فقرۂ عبارت مقفا۔

بلاد و امصار بسیار فتح نمود و از راه بدخشان و گلگت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ و بر زمین پنج ستھر شنکر پٹن نام شہری آباد ساخت کہ الحال آنرا پٹن میگویند۔ و دو تبخانہ سنگین و متین کہ تاحال موجود است در انجا بنا نہاد۔ و اسباب تبخانہ ہای پرسپور برداشتہ در منادر معمورۂ خود نصب فرمود۔ و در قمار بازی و شہوت پرستی یکتا بود و مال و دولت و خزینہ رایگان تلف نمود۔ و در اندک زمان خزینہ ہا خالی کردہ لوای ظلم و بدعت افراشت۔ و برہمنان مستحقان را وجہ معیشت نگذاشت و اسباب و سامان تبخانہ ہای دیرین از میان برداشتہ و تخم جور و جفا کاشتہ اعالی و ادانی در چاہ مذلت و پریشانی انداخت۔ و کار و بار امور سلطنت از دست رعایا بغیر اجرت سرانجام میداد۔ چنانچہ در تعمیرات شہر پٹن مردمان بغیر اجرت کار میکردند۔ و در اوزان و پیمانہ و درعہ از کردۂ معمولی نقصان کردہ قیمت اجناس خوردنی بیفزود۔ و سر نسب ان زمانہ پست کردہ و قوم رذیل را رتبۂ اعلی دادہ ہیچکس را حیثیت اصلی نگذاشت۔ و برای امر قصبیر منتظمان کثیر متقل نمودہ انتفاع خود و مفاد دیگران نصیب منتظمان فرمود۔

عاقبت بکمال جاہ و حشم بجانب شمال نہضت کردہ تا دریای سند رسید و بوقت معاودت میان درۂ کوہ باشارۂ برادران از دست مخالفان تیری بگلوی او خلیدہ در انجا از جاں درگذشت۔ و اعیان مملکت بخیال فتنہ و فساد لاشۂ او پنہان داشتہ ہیچکسے را واقف این امر نکردند۔ و تا شش روز مبارعت تمام وارد کشمیر شدہ لاشۂ او بآتش دادند۔ حکومت او ہژدہ سال و ہشت ماہ و چہار روز بود۔

(۳)، راجه گوپال ورما فرزند او در ۹۶۸ء علم شوکت افراخته برخلاف پدر
در بذل وعدل ورعیت پروری و دادگستری پرداخت امّا مادر او سوگند رانی جام
عصمت وناموس شکسته با وزیر وخزانچی پنهانی نرد معاشرت وکامرانی می باخت۔ و
گوپال ورما را باصغای این ماجرا آتش غیرت درکانون سینه افروخته شده رطوبت
اصلیش سوخته گشت بهمگی دوسال جام حکومت نوشیده قالب عنصری انداخت و
اعیان وارکان مملکت را باهمدیگر خلاف ونزاع افتاده هرکسی از بغض وعناد وفتنه
وفساد علم بغاوت افراخت۔ مدّت حکومت گوپال ورما همگی دوسال ویکماه بود۔
(۴)، راجه سنکت ورما برادر گوپال ورما همگی ده روز بر مسند حکومت جلوس
کرده برخاست نمود۔
(۵)، سوگند رانی در ۹۷۰ء لوای حکمرانی افراخته گوپال پور وگوپال مٹ
وسوگندا پور آباد ساخت۔ در آنوقت قوم انگی وبنایک وتانتری ارکان دولت
بودند وباهمدیگر فتنه وفساد ورزیده رخنه انداز سلطنت شدند۔ سوگند رانی از
تمشیت احکام عاجز آمده نرزنته ورما معروف به پنگو که از پسران وزیر شور ورما
بود قائمقام خود فرمود۔ وفرقهٔ تانتریان درین باب مخالفت نموده بعد دوسال
سوگند رانی معزول کردند وپارته پسر نرزنته ورما که هنوز خوردسال بود بحکومت
برداشتند۔

(۶)، راجه پارته در ۹۷۲ء برتخت جلوس نمود وبباعث خوردسالی او
زمام اختیار در قبضهٔ امرا بود دران ایّام سوگند رانی در حبس خانه انتقال نمود۔
ومیر درون پسر شنکر درون وسوگند آدت که ارکان سلطنت بودند باتّفاق

یکدیگر ذخایر و دفائن را نمائین شده خزائن بسیار بجود اندوختند۔ و ہمدران ایام بکثرت باران رُود بار ما طغیانی شده بوقوع سیلاب مزروعات خراب وغلہ نایاب گشت و نائرہ قحط افروخته ہزاران جان بعدم نان سوخته شد ولاشہا ی مُردگان در میان آب مثل حُباب گردیده طعمۂ ماہیان می بودند۔ وبعدم انتظام حکومت وفساد سلطنت تاراج وغارت بعمل آمده در ملک تباہی وخرابی افزود۔

نرزنته ورما با پسر خود پارتهه ہمیشه جنگ وجدل میکرد گاہی پدر غالب گشته تاج حکومت برسر مینہاد وگاہی پسر نصرت یافته بحکومت می پرداخت بی شرمی وزناکاری بحدّی رسید که رانی نرزنته ورما با وزیرہ سوگندآدت کامراتی می ساخت۔ دران حال میر درون ہمشیرۂ خود بعقد نرزنته ورما بخشید و آن دوشیزه ہم فی الفور بعشق سوگندا وزیر گرفتار گردید۔ مدّعا که پارتهه باعانت فرقۂ تانتریان پانزده سال ونہ ماه حکومت کرده معزول شد۔

(۷)، راجه نرزنته ورما در ۹۸۸ھ بر حکومت کشمیر استقلال یافت عرصہ یکسال درہرج ومرج گذرانیده شتفاده شد۔

(۸)، راجه چکره ورما در زندگانی پدر خود نرزنته ورما در ۹۸۹ھ قایم مقام سلطنت شده بود امابموجب سرکشی اُمرا در انتظام حکومت او استحکام نشده قوم نیایک دانگی فساد ما میکردند عاقبت فرقۂ تانتریان شیرو رما پسر دوم نرزنته ورما بحکومت برداشتند۔ وچکره ورما بعد حکومت ده سال وسه ماه معزول کردند۔

(۹)، راجه شیرورما برادر چکره ورما باعانت تانتریان در ۹۹۹ھ بر تخت

نشسته در امور جهانبانی خوب ماهر بود اما اعیان مملکت را رشوت کمتر داد که

بعد یکسال از حکومت معزول کردند۔

(١٠) راجه پارتهه در سنه بر مسند حکمرانی جلوس یافته یکسال ده برج و مرج

گذرانید و بغلبهٔ تانتریان معزول شد۔

(١١) راجه چکرورما بار دوم در سنه بر مسند حکومت استقلال یافت و

کارهای ملکی بمردم اوباش و قلاش تفویض نمود و ذخائر و دفائن در صرف اعمال

ناستوده بهبا و هدر نمود عاقبت بمخالفت تانتریان در حدود مراج در خانه

سنگرام ڈانگر گریخته رفت۔ مدت حکومتش شش ماه بود۔

(١٢) شنبوردون پسر میر دون بعد مفروری چکرورما بپا مردی تانتریان

سه ماه و بیست روز بحکومت پرداخت۔ و چکری ورما با سنگرام ڈانگر عهد

کرده باتفاق اعوان و انصار او بشهر آمد و از جماعت تانتریان پنج شش

هزار کس بقتل آورد و شنبوردون را از ملک گریزانیده خود بر تخت جلوس نمود۔

(١٣) چکرورما مرتبهٔ سیوم در ١٠٠٢ب بیاوری سنگرام ڈانگر دیهیم

راجگی بر سر نهاده بو فور جاه و حشم مغرور گشته خلق خدا را بجور و جفا مقهور و مجبور

ساخت۔ و دو دختر قوال که در حسن و جمال بی مثال بودند بر موقع رقص پسند

کرده در حرم سرا داخل نمود۔ از انجمله هنستی بر مسند ازدواج ممتاز ساخت و

متعلقان او که از قوم ڈوم بودند در امور ملکی و مالی دخیل فرمود و مردم چمار و

اراجیف را مدارج اعلی داده اعیان و ارکان ملک پامال و خسته حال نمود و زنهای

برهمنان بزور میبرد۔ و سنگرام ڈانگر را که معاون و مددگار او بود بعزیمت دغا

مقتول ساخت۔ پس متعلقانِ او موقع یافتہ راجہ و رانی در شبتانِ کامرانی بقتل آوردند۔ مدّت حکومت او یکسال و یک ماہ بود۔

(۱۴) راجہ اُونمتا ورما پسر پارتہہ بمرضی وزیراں در ۹۲۷ء بر مسند حکومت نشستہ از کردۂ چکرہ ورما در ستمگاری و خونخواری چالاک بود۔ اَرزل النّاس را بر وزارت و امارت اختصاص داد و اہلِ بلاغت و فصاحت را در چاہ نکبت انداخت و بیگناہاں را برای امتحان شمشیر ناحق میکشت۔ و زنان حاملہ را برای دیدن قرارگاہ نطفہ شکم چاک میکرد۔ و بر ہنمونی پردہ گفت خویشان و برادران خود بقتل رسانید۔ و پدرش پارتہہ کہ در زیندرہا بفقر و ادبار روزگار میکرد بصد خواری از تیغ گذرانید۔ و فرقۂ ڈانگراں در ملک تاخت و تاراج کردہ تباہی نمودند راجہ دو سال و یکماہ حکومت کردہ بعلّت دق گرفتار شد چوں از خویشانِ خود نشاں نگذاشتہ بود رانی او طفلکے موسوم بہ شیرورما در حالت نوزادگی پنہانی متبنّٰی آوردہ بود راجہ از روی بیخبری او را زادۂ خود میدانست و ے را در ایّام رنجوری جانشین خود ساختہ از جہاں درگذشت۔ حکومت او دو سال و یکماہ بود۔

(۱۵) راجہ شیرورما در ۹۲۹ء بخلعت شاہی پوشیدہ بعد چندروز برای درشن مندرجی سوامی عزیمت کرد۔ و کمل دروں کہ بکثرت افواج در حدود مراج رواج یافتہ بود بمقابلۂ او آمدہ بجنگ پیوستند و شیرورما بسبب قلّتِ لشکر بشہر آمدہ در شبتان خود مخفی نشست۔ و کمل دروں تعاقب کردہ در قصر شاہی داخل شد فردا برہمنان و اعیانِ ملک جمع کردہ برای تخت نشینی خود

التجا نمود۔ واعیان ملک حکومت او ناپسند کردہ راجہ شیسکر کہ از احفاد برورسین بود بحکومت بر داشتند حکومت شیروردما یک ماہ بود۔ تا اینجا تعداد حکومت راجہ ہای خمار نود وچہار سال بود۔ ترنگ پنجم ختم شد۔

اَدرنگِ ہشتم

(۱) راجہ شیسکر باتفاق برہمناں واعیان ملک در ۶۳۰۰ب بانی مبانی حکمرانی شدہ برہمنا نرا روز اول در محفل شاہی بار نداد وبیرون در برآمدہ بجانب برہمناں التماس نمود کہ انتظام سلطنت بغیر از حکم محکم مستحکم نگردد۔ ہر کرا حکم سُست باشد حکومت او درست نیست۔ اکنون بامداد شما رتبۂ حکومت دریافتم و تعظیم و تکریم معاونان خود درہر حال فرض است اما تعظیم غیر سطوت شاہی را فروغ نگذارد ایشاں خیال مصاحبت یکسو گذاشتہ مجالست من کمتر جویند وبغیر مطالبہ گاہی پیش من نیایند باین اطوار وقار و اعتبار خود حاصل نمودہ در حل وعقد امور جہانبانی فرد لاثانی شد۔

و رہزنانرا از مہابت او زہرہ آب میگشت۔ و اہل حرفہ و سوداگر شبانہ دوکانہا را تختہ بند نمیکردند واہل شہر درہا مفتوح میداشتند۔ و تاجرانرا در دربار او بار دشوار بود۔ و سرکشان و فتنہ گراں بہ کار کشاورزی مشغول داشت۔ و شراب نوشی و قمار بازی مطلقاً ممنوع ساخت و برہمنانرا بغیر آموختن علم شغلی دیگر نگذاشت۔ و حق پرستاں بتعین وجہ کفاف از فکر اہل و عیال مستغنے ساخت۔ و فقیرانِ حیلہ گر از مردم فریبی باز داشت۔ و نسوانرا در متابعت شوہراں مجبور کرد۔ و مصاحب و وزیر و منجم و طبیب و مشرف و عدلیتی را

بابت سہو وخطا و اغلاط سخت ترسانید۔ و برہمنان را از جود و عطا فارغبال کردہ در تعلیم و تدریس مشغول داشت۔ و مدرسہ ہا و مسافرخانہ ہا و شفاخانہ ہا در ہر جا آباد ساخت۔ و در مصارف آں لکہا مصروف میداشت۔ و بر عہد و پیمان ہمیشہ استقامت میکرد و گاہی دروغ نمی گفت۔ و در ملک بحدی امن و امان بود کہ کسی را مداخلت و مزاحمت کسی نمیرسید۔

عاقبت بدرد شکم مبتلا گشتہ برادر عم خود وزیٹ ولیعہد نمود آن کینہ توز ہمگی مدت شش روز بحکمرانی گذرانیدہ از روی غرور جوانی و بطالت و جہالت در حکومت او پریشانی مردم افزود۔ و راجہ از اطوار او بیزار شدہ از حکومت معزول ساخت و فرزند خود سنگرام کہ بسیار خورد سال بود ولیعہد خود فرمود۔ و مدت نہ سال و نہ ماہ بحکومت گذرانیدہ از دست پردہ گُپت مسموم شد۔

(۲) راجہ سنگرام دیو در ۱۵۰۱ب بحکومت رسید دیرہ گپت زمیندار پرگنہ آدون خلل انداز حکومت او گشتہ وزرای او تباہ نمود۔ و سنگرام دیو در خلوت گرفتہ سنگے بر شکم او بستہ غرق دریا ساخت و خود بر مسند ایالت جلوس نمود۔ حکومت سنگرام دیو شش ماہ بود۔

(۳) راجہ پردہ گُپت در ۱۵۰۱ب بعد کشتن سنگرام دیو تاج راجگی بر سر دادہ جور و جفا بر رعایا و برایا دراز کردہ اقاصی و ادانی بسر پنجۂ بیداد رنجہ ساخت۔ رانی گوری زوجۂ راجہ یوشکر کہ در حسن و جمال بے مثال بود او را برای ازدواج خود پیغام فرستاد رانی در جواب گفت کہ تبخانۂ شوہرم در فلان موضع ناتمام است وقتیکہ تعمیر آں با تمام رساند در بزم وصال من بلا مضایقہ کامرانی نماید۔ پردہ گُپت

در اندک زمانی تعمیر تیجانہ بانصرام رسانید۔ ورانی مذکورہ خود را بلباس فاخرہ آراستہ در انبار ہیزم آتش دادہ خود را بسوزانید۔ پروہ گپت را باصغای این ماجرا زیر و زبر گشتہ از تیمار فراق آن دلدار بیمار افتاد۔ و در تیجانۂ سری شور ردوح راجہ سنگرام معاینہ کردہ فی الفور جان داد۔ حکومت او ہمگی یک سال و سہ ماہ و سہ روز بود۔

(۴) راجہ بھیمہ گپت بعد وفات پدر در ۱۶۱۰ بر تخت جلوس نمود روز و شب در لہو ولعب و جور و تعب و شرب شراب و چنگ و رباب پرداخت و خزائن و دفائن در قمار بازی و نغمہ سازی درباخت و خود را و ہمنشینان خود را کسوت و زیور آئین نسوان پوشیدہ بان وحشیان بدمستی مینا و بگتان و لولیان را لکھا روپیہ انعام بخشیدہ قدر و منزلت آنہا افراخت و خوش آمد گویان او را گنگن ورش یعنی ابر زرپاش می گفتند۔ و دختر بھیمہ شاہ والی لہرکوٹ مستی دیدالنی در عقد مواصلت در آوردہ در دام الفت و محبت او ہمیشہ گرفتار میبود۔ و پہلگن وزیر ہم دختر خود چند لکھا با و پیشکش نمود و خلق خدا از جور و جفا بسیار رنجانید و اہل فضل و فطانت را ذلت و محنت رسانید۔

قف۔ روزی در حدود بارہ مولہ برای شکار بر کوہسار عروج کرد در انجا شغالی دید کہ از دہان او زبانہای آتش شعلہ میداد بدیدن آن ترسیدہ فی الحال بعلت سرخچہ جان داد۔ ہفت سال و شش ماہ و یازدہ روز مدت بحکومت گذرانید۔

۵، راجہ ابھی منیو در ۲۴ئلہ جانشین پدر شدہ مادرش دیدارانی کفالت امور مملکت برخود گرفت۔ و در عہد او میان شہر آتش قہر آلہ افروختہ عمارات شہر اکثر سوختہ شد۔ و امرای سلطنت را باہمدیگر نزاع و فسا د افتادہ در انتظام سلطنت رخنۂ کلی رو داد۔ پہلگن وزیر کہ از مخالفان شریر بود بجانب پنوچہہ مفرور گشت۔ و دیدارانی بالشکر کثیر دنبال او تعاقب کردہ در بارہ مولہ بین الفریقین جنگی عظیم واقع شد۔ و دیدارانی پہلگن وزیر را گفت کہ اگر شوہرم از سر میگذشت ترا طاقت بغاوت و مقاومت منیود شنیدن این سخن پہلگن وزیر سلاح از دست دادہ در کوہستان پنوچہہ انزوا نمود۔ بعدہ مہمن شور و شر بر داشتہ برکر یوہ پانیور لوای بغاوت افراشت۔ و نرواہن وزیر بمقابلۂ او داد شجاعت دادہ زمرۂ باغیاں از تیغ گذرانید۔ و مہمن بصدمۂ جا دو از جاں درگذشت و بعد ازاں راجہ تہنگن با فوج کثیر برای تسخیر کشمیر یورش آوردہ لتشور رسیہ لا از مقابلۂ او کارہای رستمانہ کردہ مہزوم گردانید و یراق و سامان فراواں بدست آوردہ در خزینۂ رانی رسانید۔

عاقبت بسبب نفاق لتشور رسیہ لا رایت بغاوت افراشت۔ و نرواہن وزیر بعد قتال و جدال کثیر فرقۂ شریر از قلمرو کشمیر اخراج نمود۔ بعد ازاں رانی بنسبت ہنگ وزیر بیحرمتی کردہ آنقدر رنجانید کہ وزیر مذکور بر خود کشی اقدام نمود۔ پس دیدارانی وزیر پہلگن را از پنوچہہ طلبانیدہ لشکر بایں او ملک رانجوبی غارت کردہ ہرج و مرج بر داشتند۔ و ابھی منیو سیزدہ سال و دو ماہ حکومت کردہ بمرض دق درگذشت۔ و شصت و چہار تجانہ آباد

ساخت. ابهی مین بهو یادگار گذاشت و مکانات سوختهٔ سرینگر را ترمیم ساخت.

(۶) راجه نند ه گپت پسرش بر تخت نشسته بوئی وزیر ناظم ملک شد. دیدارانی مصلح اعمال هر دو میبود بعد چندگاه دیدارانی از در رنجیده خاطر گشته مسموم ساخت. حکومت او یک سال و یکماه و نه روز بود.

(۷) راجه تریهون گپت برادر نندی گپت بفرمان مادر خود در سنه ۱۰۳۸ ب تاج حکومت بر سر نهاده بعد دو سال از دست مادر نامهربان بیجان شد.

(۸) راجه بهیمه گپت پسر تریهون گپت باهتمام دیدارانی در سنه ۱۰۴۰ ب بر مسند حکمرانی جلوس نمود. رانی باهتمام خود انتظام امور جهانبانی میپرداخت. بوئی وزیر را خیال مخالفت دیده مسموم ساخت و بجای او دبوکلش که محرم راز اندرونی بود بوزارت برداشت و ننگ و ناموس شاهی بالای طاق نهاده همراه تنگ گوجر که از پونچه آمده بود عقد مواصلت بسته بر مسند موافقت او آرام یافت. و قتیکه بهیمه گپت بسن تمیز رسید از متابعت پدر جدید سر پیچید و رانی از افعال او رنجیده از جان گذرانید. پنجسال و چهار ماه حکمران بود.

(۹) دیدارانی در سنه ۱۰۴۶ ب بر مسند جهانبانی لوای حکمرانی افراشته وزرای جاودانی که از اقیاد امر رانی سر جنبانی میکردند بحبس و قتل رفع و دفع کرده تنگ گوجر را استقلال وزارت بخشید. و دران ایام پرتهی پال راجهٔ راجور از جیب بغاوت سر کشیده برای سرکوبی او با لشکر و سامان کثیر تونگ وزیر مامور شد که بعد جدال قتال بسیار راجه مغلوب گشت. و تونگ وزیر خانمان راجه ویران کرده در شهر آتش

کشید و راجہ اسیر کردہ محبوس داشت۔ دیدا رانی از جہانِ فانی دل بر داشتہ برادر زادۂ خود سنگرام راج ولیعہد ساخت۔ و بعد حکومت ہژدہ سال و چہار ماہ و ہشت روز انتقال نمود۔ تا اینجا ترنگ ہشتم ختم شد۔

اورنگ نہم

(۱) راجہ سنگرام راج پسر اودی راج در ۱۰۴۲ھ تاج راجگی بر سر نہادہ وزیر ٹونگ را اختیارات ملکی بخشید۔ از بذل و عدل و انصاف خلق خدا خشنود ساخت و برہمنان پرسپور شور بر داشتہ رایت بغاوت افراشتند و بعد قتال و جدال کثیر اسیر گشتہ مال و جانِ خود برباد دادند۔

ہمدراں زماں مطابق ۳۹۸ھ سلطان محمود غزنوی بقصد تادیب آنندپال کہ در حین تسخیر ملتان خیرہ سری کردہ بود لشکری جمع کردہ بجانب لاہور یورش آورد۔ آنندپال از رایان ہندوستان و از راجہ کشمیر استمداد نمود۔ موجب آں راجہ سنگرام افواج جرار با فری وزیر ٹونگ بمعاونت آنندپال مامور ساخت۔ چوں تمامی راجگاں در میدانِ پشاور جمع آمدند با لشکر سلطان بجدال و قتال آمیختہ شور محشر بر انگیختند۔

عاقبۃ الامر آنندپال وکیل فرستادہ با سلطان مصالحہ نمود۔ و بعد از وفات آنندپال سلطان محمود باز برای تسخیر پنجاب از آب نیلاب عبور کردہ قلعۂ نندونہ را محاصرہ نمود و ترہ لوچن پال پسر آنندپال طاقت مقاومت در خود ندیدہ مردان کاری در قلعۂ نندونہ گذاشتہ خود بجانب کشمیر رفت۔ و سلطان بعد فتح قلعۂ نندونہ بتعاقب ترہ لوچن پال سمت کشمیر رایت اجلال افراشت و

تروچن پال از تعاقب سلطان خبر یافته بجانب کشتوار و جموں مفرور گشت و سلطان با جیش و جنود فراوان داخل کشمیر شد۔ ملا احمد نگارد که سنگرام راج تاب تقابل در خود ندیده با تحائف و نفائس بسیار خود را بملازمت رسانید۔ سلطان فرمود چرا خود را نیلون کردی راجه در جواب گفت که اهل اکرام خدمت و تواضع مهمان موجب افتخار و ترقی اغنیا را خود پندارند۔ سلطان محمود از حسن تقریرو محظوظ شده بخلاع فاخره سرفراز نمود و خراج شاهی مقرر کرده حکومت کشمیر بوی ارزانی داشت۔ و سلطان مدت سی و یک روز در سیر و سیاحت اینجا بسر برده تمامی اسباب زر و طلا که در بتخانه های بجبهاره و بهیپور وغیره موجود بود ضبط نمود جمعی کثیر با سلام آورده در بتخانه کوه سلیمان بوقت پیشین داخل شد و مؤذن سر در دوانه اذان گفت سلطان درمیان بتخانه نماز پیشین ادا کرد۔ پس پسر راجه سنگرام هری راج همراه گرفته از راه راجور رجعت فرمود و قلعه لهرکوٹ را یکماه محاصره کرد و بسبب کثرت برف و باران ترک محاصره کرده بغزنین رفت و در ۴۰۹ھ سلطان بعزم تسخیر بلاد قنوج اشهب عزمیت را جولان داده چون از آب سندھ عبور نمود از اینجا برای سیر و سرور و تفرج خاطر بجانب کشمیر نهضت ساخت سنگرام راج تحف و هدایای لائق و نذرانه معمولی بخدمت گذرانیده مرهون الطاف و اعطاف بیپایانی گردید۔ سلطان مدت یکماه و نه روز بسیر و تماشای کشمیر بسر برده براه بیره اپیت معاودت فرمود و در جنگل یاروان ملاقات رامود ریشی فائز گشته التماس نمود که برای فتح قنوج مرا مدد دعا فرمایید ریشی گفت بعد فتح قنوج کلید سومنات هم بتو بخشیدند۔ و راجه سنگرام حسب الحکم تا قنوج شامل عسکر بود۔

انتباہ۔ از انجا کہ گفتگوی آں سلطانِ عالیشان درمیان آمد شایان تاریخ نویسی آنست کہ برخی از احوال آنشاہ والاجاہ برای تفریح خاطر بینندگاں ایراد کردہ شود۔ واللہ الموفق والمعین۔

تسلط یافتن سلطان محمود غزنوی بر ممالک ہندوستان و بہ آمدن و کشمیر

مؤرخانِ ہند رقمطراز ندکہ سلطان محمود دین امیر ناصر الدین سبکتگین از اولاد نوشیرواں بود کہ صیت کشورستانی و جہانبانی او قاف تا قاف مشہور است کہ بمیامن اجتہاد در امر غزا اعلام اسلام مرتفع ساخت ہنگام واقعۂ پدر در نیشاپور بود و برادرش میرزا اسمٰعیل موجب وصیت پدر در قبۃ الاسلام بلخ بر تخت نشست و بزرگ برادر خود سلطان محمود را از متروکات پدر محروم ساخت و باندرز و نصایح اصلا مؤثر نگشت۔

عاقبت سلطان محمود با لشکر جرار بمقابلۂ او تاختہ بعد حرب و ضرب شدید برادر خود در بند انداختہ در قبۃ الاسلام بلخ بر تخت سلطنت پدر جلوس نمود و بگتوزن کہ در خراسان امیر الامرا بود از متابعت او سر پیچید و سلطان او را بحرب و ضرب از خراسان بار کشید و خود بحکومت بلخ و خراسان متوجہ گردید۔ چوں طنطنۂ دولتش باطراف رسید خلیفۂ بغداد القادر باللہ عباسی خلعتی گرانمایہ و خطاب یمین الملۃ و معین الدولہ مرسول داشت۔ و در ۳۹۰ھ متوجہ ہندوستان شدہ چند قلعہ قبضہ کردہ رجعت نمود۔ و در ۳۹۱ھ سہ صد و نود و یک سلطان بار دوم عزیمت ہندوستان نمودہ با جمعیت دہ ہزار سوار بہ پشاور در آمد۔ و جیپال شہریار لاہور با دوازدہ ہزار سوار و سی ہزار پیادہ و سی صد زنجیر فیل بمقابلۂ

سلطان صفوف محاربہ ترتیب داد و بعد حرب و ضرب شدید جیپال با شانزدہ کس از پسران و خویشانِ خود اسیر گشت و پنجہزار ہندو بقتل آمدند سلطان غنایم بسیار بدست آورد۔ از انجملہ شانزدہ رشتۂ مروارید کہ در گردن اسیران بود بدستِ سلطان افتاد کہ قیمت ہر یک رشتۂ مروارید یکصد و ہشتاد ہزار دینار بود۔ و سلطان محمود از پشاور بقلعۂ کلندہ رفتہ مفتوح ساخت۔ جیپال باج و خراج برخود گرفتہ با جماعت اسیران از بندنجات یافت۔ و سلطان قلع و قمع افغانان کردہ بغزنین رفت۔

و بار سیوم در ۳۹۵ھ ہوای ہندوستان در سرش افتادہ بجانب بھاطنہ کہ در حدود ملتان است نہضت فرمود و راجہ بجراو با جمعیت رجال و افیال بمحاربہ پیش آمدہ سہ روز جنگ عظیم بود۔ و سلطان محمود در لشکر خود سستی یافتہ روی نیاز برزمین نہاد و از معبود لایزال بعجز و ابتہال استمداد نمود۔ روز چہارم خود بجنگ برآمدہ بجراو از جناح مفرور شد چون تعاقب غنیم دید خود را از دستِ خود بکشت سلطان آن ولایت قبضہ کردہ بغزنین رجعت نمود۔

و در ۳۹۶ھ عزیمت تسخیر ملتان نمود ابوالفتح والی ملتان باتفاق آنندپال بچہ جیپال بجنگ سلطان سبقت کرد۔ و آنندپال خود در پشاور آمدہ در جنگ سلطان مغلوب گشتہ در سیالکوٹ رسید سلطان بتعاقب او مسارعت کردہ در موضع سودرہ بکنار آب چناب قیام ساخت۔ و آنندپال بجانب کشمیر گریختہ رفت سلطان تعاقب او نکردہ بجانب ملتان یورش آوردہ ابوالفتح ہفت روز در محاصرہ گرفت عاقبت ابوالفتح ابواب صلح مفتوح داشتہ بیست ہزار دینار طلای احمر خراج

شاہی بر خود التزام نمود۔ پس سلطان بغزنین رفت۔ و در ایام محاصرۂ ملتان
ایلک خان والی بخارا کہ پیشتر از دوستان سلطان بود الحال رایت مخالفت افراشتہ
بتسخیر خراسان متوجہ گشت چون سلطان محمود بغزنین رسید لشکری باشکوہ و
حشری انبوہ بہم رسانیدہ بجانب بلخ متوجہ شد۔ از انطرف ایلک خان از آب جیحون
عبور کردہ ہر دو لشکر مانند دو بحر زخار رو بیکدیگر آوردہ حملہ ہا نمودند۔ سلطان
محمود جبین نیاز بر زمین سودہ از خالق کائنات استعانت نمود آنگاہ بر فیل ژیان
سوار شدہ بیان شیر غران در لشکر دشمنان در آمدہ بیک حملہ ہمہ را متفرق گردانید
بطفیل ادعا زبان یکبار حملہ آور شدہ دمار از روزگار ترکان بر آوردند ایلک خان
و قدر خان بہزار حیلہ از معرکہ جان بدر بردہ تا ممالک خود ہیچ جا عنان نکشیدند
سلطان مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود۔

و در ہمین شب خبر رسید کہ الیا مرتد شدہ بدین خود باز گردید و عاملان
سلطان از ملک بدر کشید۔ پس سلطان علی الصباح عنان عزیمت بجانب ہندوستان
معطوف داشت و امرائیکہ اقطاع ہندوستان داشتند پیشتر بعجالت تمام رفتہ
الیا را گرفتار کردہ بدرگاہ گذرانیدند۔ و سلطان چہار صد ہزار درم از وگرفتہ
محبوس داشت۔ پس سلطان عطف عنان کردہ بغزنین آمد۔ و در سنہ ۳۹۸ھ بقصد
تادیب آنندپال کہ در حین تسخیر ملتان خیرہ سری کردہ بود لشکری جمع کردہ بجانب
لاہور ایلغار نمود۔ آنندپال بحال گشتہ از راجایان اجین و گوالیار و کالنجر و قنوج
و دہلی و اجمیر و کشمیر امداد گرفتہ در صحرای پشاور حشری عظیم بر انگیختہ در حرب مسلمانان
بمرتبہ ساعی شدند کہ زنان زیورات خود فروختہ بشوہران خود مدد فرستادند

و در حملهٔ اول سی هزار کس از قوم گهکران در لشکر سلطان آمده در یکساعت چهار هزار غازی از تیغ گذرانیدند نزدیک بود که سلطان مغلوب میشد ناگاه فیل آنندپال بصدای تزنگ خدنگ و تفرنگ جنگ سراسیمه گشته رو بگریز نهاد - و لشکر اطراف این معنی را حمل بر گریز مقدم ملوک هند نموده همگی راه هزیمت پیش گرفتند - و عبدالله طائی و ارسلان جاذب با قشون هشت هزار سوار دنبال گریختگان تاخته هشت هزار سپاه بقتل آوردند - و سی زنجیر فیل و مال و منال کثیر غنیمت یافتند -

آنندپال عاقبت وکیل فرستاده خراج شاهی قبول کرده با سلطان صلح نمود پس سلطان مظفر و منصور برای فتح قلعهٔ نگرکوٹ که از اعجوبهٔ قلاع هندوستان بود عزیمت فرمود - و قلعهٔ مذکور از عهد راجه بهیم بر قلعهٔ کوهی معمور بود اهل هند آنرا مخزن الاصنام میدانستند - و راجهای اطراف نقود و جواهر و انواع نفائس بدانجا میفرستادند - و این معنی سبب تقرب درگاه باری تصور می نمودند ازین جهت در میان آن قلعه از طلا و نقره و جواهر و دُر و مرجان خزائن قارونی جمع شده بودند - چون سلطان بمحاصرهٔ آن پرداخت ساکنان قلعه همگی برهمنان و خادمان بتان بودند طاقت حرب و ضرب در خود ندیده روز سیوم دروازهٔ قلعه کشاده مفتاح خزائن و دفائن زیر پای سلطان انداختند - و سلطان با تنی چند از خاصان بقلعه در آمده هفت لک دینار سرخ و هفت صد من آلات زرین و سیمین و دو دلیست من طلای خالص و دو هزار من نقرهٔ خام و بیست من انواع جواهر که از زمان بهیم ذخیره اندوخته شده بود بتصرف دیوانیان در آمد - و بعد از آن سلطان بغزنین معاودت

نمود۔

و در ۴۰۱ھ سلطان لشکر بغور کشید حاکم آنجا محمد بن سوری رایت محاربت افراخته لشکرش تباہی پذیرفت و خود بدست غازیان اسیر گشت عاقبت نگین زہر آلودہ مکیدہ از جان درگذشت و آں دیار در تصرّف سلطان در آمد۔ ہمدریں سال سلطان از غزنین بملتان آمدہ قلعۂ ملتان بجبر و قہر مفتوح ساخت و بسیاری از قرامطہ و ملاحدہ بقتل رسانید۔ داؤد بن نصیر زندہ اسیر کردہ در قلعۂ غور محبوس داشت۔ و در ۴۰۲ھ باز ہوس سیر ہندوستان بخاطر آوردہ با لشکر انبوہ بطرف تہانیسر توجہ نمود از آنجا کہ تہانیسر بزرگ پرستشگاہ ہنود بلا تشبیہ ہمچو مکۂ معظمہ است و در آنجا بتخانۂ بود کہ اہل ہنود از قدیم بتہای بسیار در میان آں تعبیہ کردہ بودند اعظم اصنام را جگ سوم می گفتند و بزعم ہنود پیدائیش آں از مبدأ پیدائیش دنیا بود۔ چوں سلطان محمود از آب نیلاب عبور کرد آنند پال بنا بر رعایت عہود کہ در میان بود خدمات شائستہ بجا آوردہ افواج شاہی از قلمرو خود بتواضع و تکریم گذرانید۔ و رای دہلی از تمامی راجگاں ہندوستان استعانت نمود کہ ہمہ با لشکرہای خود بامداد او در دہلی رسیدند۔ و سلطان محمود پیش از اجتماع آنہا بہ تہانیسر رسیدہ شہر خالی دید و بتخانہ ہا را غارت کردہ اصنام ہا بشکست۔ و جگ سوم در غزنین فرستادہ بر سر راہ بدل زینہ نہادند۔ و چنداں خزائن از بتخانہ ہا کشیدند کہ شمار آں از حصر بیروں بود۔ و از یک بتخانہ قطعۂ یاقوت احمر یافتند کہ وزن آں چہار صد و پنجاہ مثقال بود۔ سلطان بعد تاراج بتخانہ ہای تہانیسر بدار الملک غزنین رجعت کرد۔

و در سال چہار صد و سہ ارسلان جاذب فتح غرجستان کرد شاہ سار ابو نصر

حاکم آن دیار گرفتار کردہ بغزنین آورد۔ وہمدراں سال بعضی از بلاد خراسان که در تصرف خلیفه بغداد بود انتزاع نمود۔ و در سنه ۴۰۲ چہار صد و دو سلطان بجانب پنجاب نہضت ساخت و قلعہ نندونہ را محاصر نمود۔ دراں وقت ترہ لوچن پال پسر آنند پال حاکم لاہور بود چوں طاقت تقابل نداشت مردان کاری در قلعۂ نندونہ گذاشتہ خود برای استمداد نزد راجۂ کشمیر رفت و سلطان قلعہ را محاصرہ کردہ بہ نقب نی و ادوات قلعہ کشائی پرداختہ اہل قلعہ عاجز نمود۔ عاقبت قلعہ مفتوح کردہ مال موجودہ آنجا بر داشتہ قلعہ بیکی از معتمداں تفویض ساخت۔ و خود بتعاقب ترہ لوچن پال بولایت کشمیر رایت شوکت افراخت چوں موکب منصور از راہ راجور سایہ انداز خطۂ کشمیر گشت، راجۂ آنجا بزور و اقبال استقبال کردہ تحائف و ہدایای عزیب و عجیب نذر خدمت گذرانید سلطان بحال او ابواب احسان مفتوح داشتہ خراج شاہی معمول کردہ بر مملکت خود بدستور قائم ساخت چون ترہ لوچن پال بجانب دیگر مفرور گشت سلطان از درۂ کشمیر غنیمت بیشمار گرفتہ جمعی کثیر بدین اسلام آشنا کردہ یکماہ در کشمیر گذرانیدہ بغزنین آمد۔

ودراں ایام آب دریای نیلاب بسبب غلطیدن پارۂ کوہ چندگاہ مسدود شدہ بود روزیکہ موکب سلطان برلب دریای سندھ رسید دریای نیلاب یکبار طغیانی گشت و شہرہا ویراں ساخت و در فوج شاہی ہم تباہی رسید اما بخیر گذشت۔ و درسال چہار صد و ہفت جمعی از اوباش بر سر خوارزم شاہ کہ بزنۂ سلطان بود ہجوم آوردہ او را قتل کردند سلطان با صغای این ماجرا بجانب خوارزم رایت افراشتہ قاتلان خوارزم شاہ را از تیغ گذرانید و مملکت خوارزم با میر التونتاش الحاجب

داشت۔ از انجا بلخ آمدہ زمستان در شہر بست گذرانید۔ و در ۴۰۹ھ چہار صد و نہ اوّل بہار با جمعیت یکصد ہزار سوار خاصہ و بیست ہزار نفر غازیان ترکستان وغیرہ برای تسخیر دار الملک قنوج متوجہ گشت و از آب نیلاب عبور کردہ بخواہش سیر و سیاحت جانب کشمیر نہضت ساخت و راجہ انجا تحف و ہدایای گرانمایہ گذرانیدہ بعطوفت جہانبانی مفتخر گشت و مدت سی و نہ روز در سیر و تماشای کشمیر گذرانیدہ براہ راجور رایت نہضت افراخت۔ و راجہ سنگرام دیو حسب الحکم در مقدمۂ لشکر ظفر اثر روان شد۔ چون فوج دریا موج در قنوج رسید و راجہ کورہ بدیدن کثرت سپاہ و تجمل وجاہ متحیر گشتہ بال ہمت فرو ریخت و طوق انقیاد بگردن انداختہ بعنایات سلطانی مرہون عطوفت و مہربانی شدہ ولایت قنوج بوی تفویض یافت۔ و بعد سہ روز سلطان متوجہ میرٹھہ شدہ راجہ ہردت والی انجا از قلعہ گریختہ رفت و قلعہ گیان دو لک و پنجاہ ہزار روپیہ و سی زنجیر فیل پیشکش دادہ امان یافتند۔

پس بر قلعۂ مہاون کہ بر لب دریای جون واقع است یورش آورد راجہ گلچند مرزبان انجا زوجہ و فرزندان خود را قتل کردہ بسینۂ پر کینہ خود خنجر غیرت انداخت و دیوانیان سلطان ہشتاد فیل کوہ شکوہ و مال و منال انبوہ در دست افتاد۔ و از انجا جانب متھرا ایلغار کردہ بی مزاحمت غیری آن بلدہ را غارت نمود و بتخانہ ہای موفور شکستہ و سوختہ اموال بی نہایت بدست آورد۔ از انجملہ پنج پیکر اصنام از طلای خالص یافتہ اند کہ در حدقۂ آنہا بجای چشم یواقیت نصب کردہ بود مجموع پنجاہ ہزار دینار می ارزید۔ و در حدقۂ یکی یاقوت ازرق نصب کردہ بودند کہ چہار صد مثقال وزن داشت چون آن صنم شکستند سی صد مثقال طلا حاصل شد۔ و بنان سیمین

از خورد و بزرگ زیاده بر صد عدد بودند چوں آنها را درهم شکستند صد شتر بار شد۔
آنگاه عمارات را آتش زده بعد بیست روز ازانجا کوچ کردند۔ بعد ازاں قلعهٔ متین
برلب دریا دیدند که در تصرف راجه دهلی بود و راجهٔ انجا بصولت سلطان گریخته رفت
وسلطان درونِ قلعه درآمده چند بتخانهٔ دیرینه دید که عمارت آں از چهار هزار سال
ترتیب یافته بود و سلطان اموال ایشان بیکران کشید بر قلعهٔ منج رایت افراشت
و پانزده روز بلوازمات محاصره پرداخته قلعگیاں عاجز شدند و بعضے ها خود را
از قلعه فرو انداختند۔ و بعضی ها خود را مع زن و فرزند در آتش سوختند۔ و بعضے ها
دروازهٔ قلعه کشاده چنداں جنگ کردند که همه ها بقتل آمدند۔ سلطان غنائم قلعه
قبضه کرده چندپال رفت و ساکنانِ قلعه مال و متاع گرفته بکوهسارها مخفی شدند
سلطان بقیه اموال بحوزهٔ تصرف درآورده غلهٔ بسیاری از ذخیرهٔ قلعه بسپاهیان
خود قسمت کرد ازانجا بر سر چندرای که راجهٔ مغرور و خودرای بود یورش آورد و او
نیز شیوهٔ چندپال سلوک داشته بکوهستان گریخت۔

گویند چندرای را فیلی عجیب و بی همتا بود سلطان بارها قیمت گراں داده
خواهش آں فیل کرده بود و هنگام صبح آں فیل کوه پیکر بغیر فیلبان داخل عسکر شده
قریب سراپردهٔ سلطان آمد او را بدست آورده خوشحالیها کرده خداداد نام نهادند
وسلطان بعد تسخیر قلاع و بلاد بسیار مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود۔
چوں غنائم ایں عزیمت را شمار کردند بیست هزار هزار دینار و هزار هزار درم
بشمار آمد و پنجاه هزار برده و سی صد و پنجاه فیل و دیگر نفائس خارج ازیں بود۔ و از
جملهٔ چیزهای نفیس جانوری بود بشکل قمری که هرگاه طعام زهرآلوده در مجلس حاضر میشد

آں موضع اضطراب میکرد واشک میریخت - دیگر نگینہ یافتہ بودند کہ از فصد در آن عظیم فوراً التیام میگرفت -

وہمیں سال در غزنین مسجد جامع ترصیص یافت - واصل عمارت مسجد از سنگ مرمر و رخام مربع و مسدس مثمن و مدور بر آوردند بطرزی کہ بینندگان متحیر میشدند - ودر سنہ ۴۱۲ اثنا عشر واربعمائۃ سلطان اصغا کرد کہ راجہ ہای ہندوستان راجہ قنوج را بابت متابعت سلطان ملامتہا کردند - چنانچہ راجہ نندا مرزبان کالنجر برسر راجہ کور لشکر کشیدہ از تیغ گذرانید - سلطان را باستماع این خبر آتش قہر بجوش آمدہ با جیش وسامان فراوان عزیمت ہندوستان نمود - چون بکنارہ دریای جون رسید راجہ پنجاب ترہ لوچن پال کہ چند کرت از پیش سلطان گریختہ رفتہ بود بالفعل برای اعانت وامداد راجہ نندا بالشکر فراوان برسر راہ سلطان آمد چوں دریای قہار مانع بود ہیچکسے از دلاوران عسکر عبور دریا نتوانست کرد - سلطان باہشت نفر غلامان خاصۂ خود از دریا عبور فرمود وبطفیل او متابعان ہفت غلام از آب گذر کردہ لشکر ترہ لوچن پال درہم آوردہ شکستند - ترہ لوچن باتنی چند مہزوم شد و غلاماں میان شہر یکہ دران نزدیکی بود در آمدہ غارت کردند - سلطان از انجا روی بملک نندا آورد - وراجہ نندا با جمعیت سی وشش ہزار سوار وچہل وپنج ہزار پیادہ وسی صد وچہل فیل برابر سلطان آمدہ معسکر ساخت - وسلطان جمعیت او معاینہ کردہ بعالم پناہ عجز وزاری نمود - وازیں یورش نہایت غمگین گشت چوں شب در آمد خوفی عظیم در خاطر نندا افتادہ تمامی اسباب بجای خود گذاشتہ فرار اختیار نمود - وسلطان بتعاقب او دویدہ دست بغارت دراز نمودہ وکوہ کوہ مال غنیمت در دست

غازیاں افتاد۔ ازانجملہ از یک بیشہ پانصد و ہشتاد فیل یافتند۔ چوں از ملک پنجاب
لجمعی نبود برہمیں اکتفا کردہ بغزنین رجعت فرمود۔

و در ہمیں سال ولایت قیرات و ناردین کہ از ممالک سرحد ہندوستان است
مفتوح ساخت و متوطنان آں دیار باسلام درآوردہ۔ گویند از ناردین سنگے منقور و
منقوش یافتند کہ باعتقاد ہنود از بنای آں چہل ہزار سال رفتہ بود۔

و در ۴۱۳ھ سلطان قصد سیر کشمیر فرمودہ در اثنای راہ قلعہ لوہر کوٹ را محاصرہ
فرمود و در تردّدات محاصرۂ آں مدّت یکماہ اوقات صرف نمود چوں استحکام آں
بیش از بیش بود دست تسخیر آں نرسید۔ ازانجا رایت معاودت افراشتہ
دار السرور لاہور مضرب خیام ساخت۔ ترہ لوچن پال تاب تقابل نیاوردہ براجۂ
اجمیر پناہ برد سلطان بلدۂ لاہور را تصرف کردہ بمعتمدان خود سپرد و ممالک اطراف
پنجاب را غارت کردہ سکہ و خطبہ جاری ساخت و اوّل بہار بغزنین رفت۔

و در ۴۱۴ھ از راہ لاہور باز قصد ولایت راجہ نندا کرد چوں بقلعۂ گوالیار
رسید تا چہار روز در محاصرۂ قلعہ قیل کردند و قلعہ گیان سی و پنج زنجیر فیل پیشکش
آوردہ صلح نمودند۔ ازانجا سلطان بہ کالنجر رفتہ در میان گرفت و راجہ نندا
سی صد فیل ذمہ گرفتہ طلب صلح شد و سلطان منظور فرمود۔ راجہ نندا بقصد
امتحان سی صد فیل بغیر فیلبان در صحرا سر داد و ترکاں ہمہ ہا گرفتار کردہ سوار شدند
و اہل قلعہ حیراں ماندند۔ پس راجہ نندا بزبان ہندی در مدح سلطان شعری گفتہ
نزد او فرستاد و سلطان نہایت خوشدل شدہ منشور حکومت پانزدہ قلعہ در
صلۂ او بخشید۔ و نندا جواہرات و اشیای نفیسہ در بدل آں بخدمت سلطان ارسال

نمود تا دست از دیار او باز داشته بغزنین رفت۔
و در سنہ خمس عشر و اربعمائۃ مردم ماوراء النہر از علی تگین تظلم نمودند سلطان بمدافعت او از آب جیحون عبور کردہ سرفرازان ماوراء النہر پیشکشہا گذرانیدند و یوسف قدرخان بادشاہ ترکستان باتحائف و ہدایا پیشوائی کردہ و علی تگین خبر شنیدہ بگریخت عاقبت گرفتار گشتہ محبوس شد۔ و درہماں سال سلطان عزیمت سومنات بخاطر آوردہ دہم ماہ شعبان بالشکر خاصہ پنجاہ و پنجہزار و از پیادگان مطوعہ کہ بغیر مواجب ہمرکاب میرفتند سی ہزار سوار عازم سومنات گردید چوں ببلدۂ ملتان رسید بیابان بی آب و علف درپیش بود حکم فرمود کہ ہرکسی برای چند روزہ آب و علف ہمراہ بردارد و بابت مصرف خاصۂ سلطان از آب و علف ہشت ہزار شتر بار ہمراہ بود۔ چوں ازاں بیاباں خونخوار درگذشت قلعۂ اجمیر را غارت کردہ بطی مسافت مشغول گشت۔ و در اثنای راہ چند قلعہ بغیر جنگ بچنگ آمدہ تسلیم دیوانیان سلطان شد۔ و از شہر پٹن گجرات آب و علف ہمراہ برداشتہ در سومنات رسید و بر ساحل دریا قلعۂ دید سر بفلک کشیدہ و آب دریا بفصیل آں رسیدہ و برہمنان بتہا برسر دیوار برآمدہ افواج را تماشا میکردند و می گفتند کہ سومنات شما را درینجا آوردہ ہمہ ہا را ہلاک گرداند۔ و روز دیگر لشکر جلادت آئین بپای قلعۂ متین آمدہ نردبانہا نہادہ بالای بارۂ قلعہ صعود کردند۔ و ہندواں بمدافعت آنہا کوشیدہ تا ہنگام شام اعلام حرب قایم بود۔ روز سیوم رایان اطراف ہندوستان جمع گشتہ صفہا کشیدند و آتش ہیجا چناں ہیجان یافت کہ آسماں را دیدن احوال مبارزاں جگر میسوخت۔ و در نصف روز بموجب غلبۂ لشکر برہم دیو و دابشلیم و نہنی در لشکر

اسلام پدید آمد۔ وسلطان محمودؒ مضطرب گشته بگوشهٔ فرورفت۔ وخرقهٔ مبارک جناب شیخ ابوالحسن[1] خرقانی قدس سره بدست گرفته روی نیاز بدرگاه داور کارساز بزمین نهاده گریه میکرد وفتح قلعه بوسالت خرقهٔ آں بزرگوار از درگاه منجواست ودراں حالت غازیاں حمله آورده دریکدم پنجهزارکس از هنود بقتل آوردند ناگاه رعب وهراس برمردم قلعه غالب گشته از جنگ بازماندند۔ وبرهمناں ومجاوراں سومنات قریب چهار هزارکس در کشتیها سوار شده فرار اختیار کردند وفوج سلطان آنهارا سد راه گشته اکثری غرق لجهٔ فنا شدند پس سلطان باعماید درگاه بقلعه در آمده عمارات آنرا تفرج فرمود انگاه از درون قلعه به بتخانه درآمده جائی دید طویل وعریض که پنجاه وشش ستون حجری وقائمهٔ سقف آں شده بود۔ وسومنات صنمی دید از سنگ تراشیده طول آں پنج درعه وسلطان بضرب گرزه روی آں بشکست۔ پس کالبد اورا چهار قطعه کردند دوقطعه درغزنین برده در آستانهٔ مسجد جامع ودیوانگاه سلطنت بدل زینه نهادند ودوقطعهٔ دیگر بمکهٔ معظمه ومدینهٔ منوره فرستادند۔

بیت

گه او دیر بگرفت وشد سجده گاه | گه او کعبه بذرفت وشد قبله گاه
گهی مسجد افگند وبتخانه بست | گهی کعبه آراست بت بر شکست
تماشای او گه چناں گه چنیں | نهد تهمت فعل بر آں واین

وقتیکه سلطان محمودؒ قصد شکستن سومنات نمود جمعی از براهمه بعرض مقربان سلطان رسانیدند که اگر سلطان در شکستن سومنات مبادرت نفرماید بعوض آں سلطان را

---

[1] مروی است که جناب مولی الاعلی والا دانی شیخ ابوالحسن خرقانی همدراں مجلس بطور خرق عادت بر سلطان جلوه گر شده فرمودند ای سلطان مرا پیش خدا منت فروختی اگر تسخیر دار الاسلام تمام دنیا بعنو بوسالت این خرقه ام از حق جل وعلا میخواستی میسر بود

اینقدر مبلغات خواہیم داد واركان دولت این سخن بسمع اعلیٰ رسانیدند سلطان فرمود اگر من این کار میکنیم پس مرا محمود بت فروش میگویند بهتر آنست که مرا محمود بت شکن خواهند گفت پس سومنات بشکستند واز بطن او که مجوف بود آنقدر جواہر تابدار ولآلی شاہوار برآمدند که از کردهٔ آنچه برہمنان میدادند صد چنداں بود۔ ودر بتخانهٔ سومنات بوقت خسوف وکسوف مردمان زیاده از سی صد ہزار کس جمع میشدند و از اقصی ممالک نذورات بدانجا می آوردند۔ وراجہای ہند دو ہزار قریه وقف سومنات کرده بودند۔ وعلی الدوام دو ہزار برہمن سومنات را پوزش میکردند وہر روز باب گنگ او را غسل میدادند وزنجیر گرہ یال بوزن دو بیست من از طلای احمر بود و پانصد مغنیه ورقاصه وسی صد مرد سازنده ملازم او شب و روز میبودند۔ وہمچنین سی صد کس از برای ریش تراشی وسر تراشی زائراں در انجا موجود بودند۔ واکثر راجہا دختران خود در انجا نذر میکردند۔ وشبانه روشنائی از لعل شبچراغ میبود۔ واز خزانهٔ سومنات بتہای طلا ونقره چنداں برآوردند که از حساب متجاوز بود وآں قدر جواہر نفیسه ونقود وافره داخل خزانهٔ سلطان شد که عشر عشیر آں در خزانهٔ ہیچ بادشاہی نتواند بود۔

القصه سلطان محمود از مہم سومنات پرداخته برای سرکوبی راجه پرم دیو والی نہروالۂ گجرات رفت وپرم دیو در قلعهٔ کہنده متحصن گشت وحوالی آں آبی عمیق حاوی بود وسلطان از آب عبور کرده پرم دیو از قلعه گریخته رفت۔ سلطان داخل قلعه شده مردم حصار از تیغ کین گذرانید وزنان واطفال اسیر کرده اموال وجواہر برآورده بخزانهٔ عامره داخل ساخت۔ از انجا سلطان بنہرواله رفت خیال داشت که

ودر انجا پای تخت خود مقرر سازد ارکان دولت پسند یدند۔ پس دابشلیم مرتاض را حکومت نہروالہ وسومنات وغیرہ تفویض نمود۔ وی خراج شاہی بر خود گرفتہ بحکومت نشست۔ سلطان بعد از دو سال وشش ماہ زینت مراجعت افراشتہ در ۴۱۷ھ بغزنین رسید۔ وہمدرین سال بر ملک جتان لشکر کشید چوں در ملتان رسید یکہزار وچہار صد کشتی درست کردہ از راہ سندھ ساگر ملک جتان ایلغار نمود۔ وبعد جدال وقتال بسیار سلطان فتحیاب شدہ ہمہ را اسیر کردہ بغزنین رسانید۔

ودر ۴۱۸ھ برای تدارک ترکمانانِ سلجوقی توجہ فرمودہ ہزارہا از تیغ گذرانید۔ وخزائن ودفائن کہ حکام دیالمیہ بسالہای دراز اندوختہ بودند بشقت بدست آورد وفرقۂ قرامطہ را قتل عام نمود۔ وولایت ری واصفہان بامیر مسعود داد چوں بغزنین رسید بمرض سوء القنیہ مبتلا گشت وبہماں مرض بسیوم ربیع الاول ۴۲۱ھ بعمر شصت سالگی درگذشت سلطنت او سی وپنجسال بود۔ واز عدالت او نقلہا می آرند۔

از آنجملہ روزی شخصے بدادخواہی آمد وگفت خواہرزادۂ بادشاہ ہر بعد بخانۂ من می آید ومرا بضرب تازیانہ میکشد وبازنِ من تا صبح می باشد۔ سلطان گفت ایں سخن باکسے مگوی وقتیکہ آں ظالم بخانۂ تو می آید آنوقت در فلاں مکان بمن خبر کن کہ مقصود خود بیبنی آمد بخانہ رفت وتا سہ روز کس نیامد ودر شب سیوم خواہرزادۂ سلطان آمدہ او را از خانہ بدر ساخت وآں شخص بر موقع موعود رفتہ سلطان را خبر کرد۔ وسلطان محمود بخانۂ دادخواہ آمدہ خواہرزادۂ خود را در آغوش آں عورت خوابیدہ دید فی الحال شمع را گل کردہ سرش از تن جدا ساخت پس جرعۂ آب طلبیدہ نوشید آمرد دست بدعا

سلطان آمیختہ التماس نمود بآں خدائیکہ ترا ایں شوکت داد بامن بگوی کہ فرونشانیدن شمع وطلبیدن آب چہ بود۔ سلطان فرمود شمع نشانیدن برای آں بود کہ مبادا از دیدنش صلۂ رحم مانع ایں امر می آید وطلب آب نمودن ایں بود کہ دریں سہ شبانروز خواب وخور برخود حرام کردہ بودم اکنوں مطلب تو برآوردم تشنگی برمن غالب بود جرعۂ آب طلبیدہ نوشیدم فقط۔

راجہ سنگرام راج بعد فتح ولایت قنوج از سلطان محمود رخصت انصراف گرفتہ بدار الملک خود رجعت نمود۔ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت۔ وبعد چندگاہ ونکہ لونگ از دست مخالفان خود بلا اجازت راجہ کشتہ شد۔ وبدر شیور بر منصب وزارت مستقل گشت وی اکثر تنخانہ ہا غارت نمود ومردم اراذل واوباش ما پیش آورد وانتظام سلطنت شکست۔ وراجہ سنگرام سی سال ونہ ماہ حکومت کردہ درگذشت۔

(۲) راجہ ہری راج پسرش بر سریر سلطنت نشستہ ہمگی بیست ودو روز حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۳) راجہ اننت راج برادر ہری راج در ۱۰۹۵ بیاوری قوم نیایک وانگی بعمر دہ سالگی برتخت نشست۔ وشری لیکھا رانی راجہ سنگرام برای مسندنشینی خود مستعد شدہ بود۔ اما اعیان ملک حکومت او پسند نکردند ورانی بہوای جہانبانی راجہ اننت دیو را بہانی زہر رسانید امّا بادموثر نگشت۔ اگرہ راج برادر سنگرام راج بعزم تسخیر ملک از لوہر کوٹ آمدہ بجنگ پیوست۔ و دلاوران اننت دیو غلبہ نمودہ بدن اورا ریزہ ریزہ کردند۔ ودر لوہر کوٹ رفتہ قلعہ را آتش کشیدند وقتیکہ راجہ بحد بلوغ رسید رودر پال را رتبۂ وزارت بخشید ویک نیم لک سکہ درماہ تنخواہ ساخت۔ ودیہ پال

او را هشتاد هزار سکه مقرر نمود. پس راجه بهیمو ق رودرپال دست جور و جفا بر خلق خدا دراز کرده جور پیشه گان را رواج داد. چنانکه داروغهٔ اصطبل باختیار خود مردم را غارت میکرد و ذلک نام شخصی مسخره وضع بود که در میان مجلس راجه را خنده می کنانید وی بکمال خود سری تطاول میکرد گویا شریک راجه بود. وعذیر از قبه های بتخانه ها طلا برداشته برده راجه بوجهی باز پرس آن نکرد. و آدت پل وزیر دوم مدرسه برای تعلیم مردم اعمی قایم ساخت. و راجه جلندر دو دختر ماه پیکر نذر فرستاد راجه دختر خورد شری متی بخود منسوب کرده دختر کلان به آدت پل عطا نمود. و شری متی نهایت عاقل و نیک طینت سنسکرت خوان بود برهست کتها که بزبان بهاشا بود بذریعهٔ سوم بٹ برهمن ترجمهٔ آن سنسکرت کنانید.

و وزیر تربهون و فرقهٔ ڈانگران چهرهٔ بغاوت افروخته بر قتل راجه مستعد شدند راجه با قوم بنایک و انگی متحد گشته بعد کارزار بسیار وزیر را مغلوب کردند و از بارهموله بدر کشیدند و معاونان خود را انعام وافر بخشیدند. برهمه راج خزانچی با رودرپال مخالف شده باتفاق راجه های حدود شمالی لوای بغاوت افراشت. و هنگام تقابل راجه داردوا از دست رودرپال کشته شد و مخالفان هزیمت خورده منتشر شدند و رودرپال مال غنیمت و سر راجهٔ دارد در پیش راجه گذرانید. و راجه جنبه از دایره اطاعت قدم بیرون نهاده امنت راج آن بدمنش را بسرزنش آورده محبوس داشت. و شری متی رانی بتخانهٔ گوری شور و سویه مٹ آباد ساخت. و برهمنان بیچاره را یک صد و هشت قریه جاگیر بخشید از بسکه راجه گرویدهٔ او بود با استصواب و منهدی او ترک جور و اعتساف نموده بر انصاف و رعیت پروری مستعد شد و خزاین و دفاین و

سامان و اسپان مستحقان زمانه صدقه و خیرات بخشید. و پنجاه و سه سال و چهار ماه راج کرده بالحاح و ابرام شری متی کاشد یو فرزند خود را ولیعهد ساخته ترک سلطنت نمود.

(۴) راجه کلشد یو در ۱۱۴۵ قبل مسیح یکهزار و یکصد و چهل و هشت با جازت پدر افسر بر سر نهاده شانزده روی بد صلتی با مردم قلاش و اوباش صحبت داشته مرتکب افعال شنیعه و انواع قبیحه گشت و بر دختر عموی خود چسپیده شد لیل و نهار در کوچه و بازار سگ وار شگرد بد پرده نشینان را پردهٔ عصمت دریده خرابی و تباهی می ساخت.

شبی در خانهٔ امیری تنها داخل شد و حارسان او را دزد پنداشته گرفتار کردند چون بشناختند بگذاشتند. اننت دیو چون این واقعه شنید پسر خود را اندرز پدرانه و نصیحت مشفقانه فرمود چشمان او سرخ شد و راجه بضرب طبانچه رخسارهٔ او رنجه کرد و آن بدگهر بهانهٔ درد سر بر بستر علالت غلطید و راجه بنابر شفقت فردا بعیادت او نهضت نمود و دربانان همراهیان او را از در درآمدن ندادند. راجه بعد ورای حرکت حزین غمگین گشته از حکومت دنیا بیزار شد. و با مال و دولت و عورت در بیجباره رفته در بتخانهٔ بجیشور بعبادت پرداخت. و کلش دیو تهیدست مانده با جمیع لشکر خود بر جنگ پدر مستعد شد. و مادرش بوساطت برهمنان پند و نصایح کرده ازین خواهش مذموم باز داشت لیکن ابوزش اندرون خانهای مصاحبان و متعلقان پدر آتش کشیده خاکستر نمود. پس اننت دیو را دیگ قهر بجوش آمده فرزند او هرشد یو برای جهانداری در بیجباره طلبید. و کلشد یو باستماع اینخبر در پای پدر افتاده و بعجز و نیازمندی او را از قهر باز آورده همراه خود بشهر رسانید. و بعد دو ماه بصلاح او باشان در قید کردن پدر فلاح و بهبودی خود

دانست۔ وراجہ اننت از کنگاش پسر ارجمند واقف گشتہ در بجبارہ رجعت نمود و کلش دیو ملازمان و متعلقان پدر را ماخوذ کردہ بعضیہا در کاہ پیچیدہ بسوزانید و بعضیہا آب شمشیر سیر گردانید۔ ازیں ہرج و مرج مخلوق در زحمت و بلا مبتلا شدند۔ اننت دیو در دست شری متی مجبور بود وی در گرفتاری کلش دیو کاہی مصلحت ندا د۔ تا آنکہ آں بدگہر زیادہ ترخیرہ سر شدہ در فکر تخریب پدر افتاد۔

شبی در بجبارہ رفتہ دولتخانہ راجہ و مکانات شہر را آتش کشیدہ بسوزانید و دولت و سرمایۂ راجہ تمام بباد داد۔ لیکن راجہ ورانی بمشقت تمام اندرون مجبوعہ کردہ نجات یافتند۔ وبریاز دی شری متی یک لعل بدخشی بود بقیمت ہفت لک روپیہ فروختہ ملازمان و متعلقان خود را خوراک و پوشاک بخشید و مکانات سوختہ را مرمت نمود۔ بوقوع اینواقعہ راجہ از دنیا نہایت دلگیر شدہ دلباس گدائی برخود پوشیدہ در کنج تاریک بریاضت پرداخت۔

باوجود ایں حال پسر ناخلف باغوای مفسداں پدر خود را پیغام فرستاد کہ اگر ایشاں را ہوس آرزوی زندگانی باقی است در کوہستان بوجہہ رفتہ بعبادت بسر برند ورنہ امید حیات نگذارند۔ اننت دیو باستماع ایں خبر غمناک شدہ با دل صد چاک رانی خود را گفت کہ موجب عقل ناقص تو از دولت و اعتبار و نام و آرام و مال و جان دست شستم ہر فرزندیکہ در قصد پدر باشد در اصل نسل او البتہ فرق باید بود۔ رانی در جواب او چند الفاظ سخت بیان نمود و راجہ بغضب آمدہ کارد در سینۂ خود انداختہ سرمایۂ حیات درباخت و شری متی آہ و واویلا پرداخت و اعوان خود را ہرش دیو تفویض کردہ تجویز داد کہ او را بر سر جہانبانی بنشانند و

از آسیب پدر خود یعنی کلشدیو رہا نند۔ بعد آں ہرشدیو را مفتاح مخازن تفویض کردہ کلشدیو را پیغام فرستاد کہ بر نعش پدر حاضر باشد یک روز در آمدن او انتظار کشید و کلشدیو بنعش پدر حاضر نشد۔ روز دوم ستری ستی خود را بزیور و حلیہ آراستہ بر شمشان شوہر مع سہ خدمتگار و چہار کنیزک ستی[1] شد۔ و ہرشدیو در بذل و عطا وجود سخا گنجینہ ہا صرف کردہ رفاہ خلق و نیکنامی خود حاصل نمود۔ و کلشدیو او را دشمن بخیلی پنداشتہ در بیجبارہ آمد و ہرشدیو را دلاسا و مدارا کردہ ہمراہ خود بشہر برد۔ بعد ازاں کلشدیو از افعال خود منفعل شدہ در پرورش خلق خدا و آبادی رعایا مایل گشت و خرج موافق دخل خود کردن گرفت۔ و مخبراں جابجا تعین کردہ از احوال ملک و رعایا واقف گشتہ تدارک آں بخوبی میساخت۔ و در پرہیزگاری و ثابت قدمی دخل دادہ دبدبۂ شجاعت و دلاوری بہر سو انداخت۔

لیکن در شہوت رانی قایم ماندہ ہفتاد و دو دختر دوشیزہ و پاکیزہ از اطراف ولایت طلبیدہ شبستان خود پرستان ساخت۔ و از شرب شراب و رقص و سرود و تال ہمیشہ مخمور میبود۔ متصل بیجبارہ مندر کلشی شور آباد ساخت۔ قریب موضع تربہون شہر کلش احداث نمود۔ دراں حال سہج پال راجۂ راجور انتقال فرمود و کلشدیو پسرش سنگرام پال را جانشین پدر نمود اما مدن پال برادر سہج پال بدعوی وراثت شور برداشت۔ کلشدیو لشکر جرار با فکر جیانند تعین کردہ مدن پال را در کشمیر محبوس داشت۔

پیش ازیں دبدبۂ شجاعت راجہای کشمیر چنداں نماندہ بود بالفعل کلشدیو

[1] ستی۔ باصطلاح ہنود زنے را گویند کہ در شمشان شوہر خود را زندہ بسوزاند۔

ولولۂ شجاعت و سیاست خود مشہور ساخت۔ یکروز دربار رازمنی بکمال تجمل ترتیب داده تمامی راجهای اطراف کشمیر و اعیان و ارکان ملک بر موقع جلسه حاضر کرد و هشت کس از راجهای ریاست بیرونی برای ندرگذرانی آمده شامل دربار شدند. یکی راجه کرتی والی ابهی پور دوم راجه استهه والی چنبه. سوم راجه گلشن والی بلاس پور. چهارم راجه سنگرام والی راجور. پنجم راجه آدت کرشن والی لوهرکوت. ششم راجه پوان گج والی عوری. هفتم راجه کاپرسی والی خاندیس. هشتم راجه گوتم والی کشتوار. در خدمت و مدارای راجها پروامن زیره مقرر شده بود. چون جلسه شاهی بکمال تزک و شان شایان باختتام رسید. از راجها و اعیان ملک هر کس را خلاع فاخره و نفایس عجیبه بخشید. دران ایام دریاها بسبب سرما یخ بست شده بودند بنابراں هر کسے مبارعت تمام معاودت نمود. بعد آن مفسدان درمیان راجه و هرشد بو طرح نفاق انداختند. و هرشد بو بفرمان راجه در حبس خانه اسیر شد و مادرش تاب مفارقت نیاورده بر خودکشی ارتکاب نمود پس کلش دیو را مزاج معلول گشت موجب آن وُت کرش پسر دوم از لوهرکوٹ طلبید و لیعهد گردانید. و بمقام تا ند کهتر قالب عنصری فرو گذاشت. ایام حکومتش هشت سال بود.

(۵)، راجه وُتکرش در ۴۱۵۶ یکهزار و یکصد و پنجاه و شش تخت و تاج را رواج داد و برادر خود و جی مل را وزیر ساخت. و هرشد بو که بحکم پدر محبوس بود و جی مل در باب خلاصی او التماس نمود راجه استدعای او منظور نکرده ازین رو درمیان آنها خصومت افتاد و جی مل بطرف لار گریخته سامان حرب و ضرب بهم رسانید و بر برادر خود خروج نموده در محلۂ ناشون محاربۂ فریقین روی داد. وُت کرش بجای خود سنجید که اگر فتح نصیب من گردد هرشد بو را رهائی بخشم و اگر مخالف غلبه کند پس او را مقتول سازم. بنابراں موٴکلان

زندان زاد و انگشترین خود نشان داد و گفت ہرگاہ انگشترین سبز نگین در پیش شما خواہد رسید ہرش دیو را خلاصی بخشند و اگر انگشترین سرخ نگین خواہد آمد پس او را قتل کردہ نابود سازند فردا با برادر خود بمحاربہ و مجادلہ پیوستہ و تکرش در جنگ مغلوب گشت دار روی اضطراب و انقلاب بغلط انگشترین سبز نگین بدست فرزند خود در زندان فرستاد سپاہان انگشترین سبز نگین دیدہ ہرشدیو را از بند خلاص کردند۔ چوں ہرشدیو در معرکہ در آمد بجی مل را تقویت پیدا شدہ لشکر برادر را قتل عام نمود۔ و تکرش مغلوب و منکوب گشتہ بسینہ خود خنجر انداختہ از جان درگذشت۔ مدت حکومتش بیست دو روز بود۔

(۶) راجہ ہرشدیو باتفاق اعیان ملک و اعانت بجی مل در ۱۱۵۶ ب بر تخت نشستہ در دوست نوازی و دشمن گدازی ساعی شد۔ و در بذل و عدل و رافت و احسان توفیق یافت۔ دروازہای نشیمن شاہی را از چہار سو زنجیرہای عدل آویخت کہ دادخواہان بی مزاحمت دربانان بحضور میرسیدند۔ و اعیان و ارکان سلطنت را بر مناصب مناسب اختصاص داد۔ و بجی مل وزیرالملک گردانید۔ بعد چندی از رقی نفاق بداندیشان میان ایشان فساد و عناد افتاد موجب آں بجی مل رایت نقاب بر داشتہ باہمدیگر بحرب و ضرب پیوستند۔ و بجی مل در خود تاب مقاومت ندیدہ بجانب کشمیر اطفار ساخت۔ چوں درمیان درۂ کوہسار رسید قضارا لختۂ برفی از فرق کوہ لخشیدہ بجی مل را با معاونان خود در شہرستان عدم رسانید۔ و ہرشدیو بعد چندگاہ صحبت قلاش و اوباش مؤثر گشتہ از طور و طرز اول برگشت و در ارتکاب افعال ذمیمہ اشتغال داشت۔ و در محفل شاہی ہر روز ہزار شمع می افروخت۔ و سی صد و شصت

لعبت خوشروی دلنواز باندازۂ ناز وطراز انتہی باکرہ ای با شرت ایام سال تمام
درحرمخانہ داخل ساخت ۔ باوجود آں از حرام کاری تا اجتناب نمیکرد ۔ چنانکہ
از ہمشیرۂ خود ہم احتراز نمود ۔ و ذخائر راجہای پیشینہ دا سباب وسامان ممالک
دیرینہ جمع کردہ نصیب قوالاں و لولیاں و خوش آمد گویاں فرمود ۔ چنانچہ روزی
یک رسی را صد ہزار درستی انعام بخشید ۔ و دیوان نامدار رائی اعتبار کردہ
مردم تلاش رادباش را رتبۂ مصاحبت و مجالست افزود و بصلاح و مشورۂ آنہا
انتظام مملکت می ساخت ۔ بعد وازیں فتور اعیان و ارکان سلطنت بیدل
گشتند و جمعیت انتظام خلل افتاد ۔

روزی مٹ و تیرام برقتل راجہ اقدام نمودند راجہ برکنکاش آنہا
واقف گشتہ واز قوم وقبیلۂ خود بیزار شدہ ہمہ را از تیغ گذرانید وفردی موجود
نگذاشت ۔ پس بترغیب شیران خود برای تسخیر دارد وبوقت ایلغار نمود چون
درمیان کوہستان بمقابلۂ دشمناں صفوف محاربہ ترتیب داد شبانہ برف و
باراں بشدت بارید ہ لشکر شاہی را تباہی گشت ۔ راجہ از میدان کارزار فرار
اختیار کردہ بطفیل اجیش موخور در دریای کرشنہ گنگا غرق شد و غنیم تعاقب نمودہ
نزدیک بود کہ راجہ را گرفتار میکردند لیکن اچل وسوسل پسران عموی راجہ دلیرانہ
نبرد مردانہ ساختہ مخالفاں پس پا کردند و بزدلی راجہ وشجاعت برادران او در ملک
شہرت یافت ۔ آنگاہ راجہ بہون یورش آوردہ علاقۂ لوہر کوٹ را غارت نمود ۔
ازیں سو گندہرب سپہ سالار بفرمان راجہ برسراد تاختہ از پا درانداخت ۔ پس راجہ
سنگرام پال راجۂ راجور باغی گشت و گندہرب با سہ ہزار سپاہ برای گوشمالی او مامور

شد۔ وسنگرام پال با جمعیت ہشت ہزار سپاہ تقابل کردہ دو صد سپاہ از کشمیر وچہار صد از آنسو تقبل آمد۔ عاقبت سنگرام پال مغلوب گشتہ خط متابعت نوشتہ داد۔ و در ۵۶ اول ماہ بہادروں بارش باران شدت کردہ دریاہا طغیانی گشت۔ وفصلہا خام شد قحط غلہ بحدی رسید کہ قیمت خروار شالی تا پانصد دینار رسید۔ چہ ہموزن مس میفروختند۔ ویک تولہ پشم شش دینار ارزش یافت ونمک ومصالح حکم طلا گرفت خلق خدا بسیار تلف شد فقط

دپنڈت کلہن از بی وقوفی وسادہ لوحی راجہ قصہ ہای بسیار نقل میکند نمونہ ازاں ایراد کردہ شود۔ یکی از مصاحبان خاص عورتی موقرہ بزیورات و ملبوسات آراستہ در پیشگاہ راجہ استادہ کرد وگفت کہ ایں والدہ ماجدہ ایشاں از بہشت آمدہ چیزی میخواہد راجہ بزیر پای او افتادہ مبلغی کثیر دادہ مرخص نمود۔ ودیگری چند عورت حاضر کردہ گفت اینہا دیویاں ہستند واز عالم بالا برای دیدار شما آمدہ اند۔ راجہ نذر خدمت آنہا گذرانیدہ نہایت دلخوش ساخت۔

وشخصی تصویر زوجہ راجہ دکہن کہ بحسن وجمال معروف بود بنظر او گذرانیدہ وراجہ بدیدن آں دالہ وشیدا گشتہ روزگار با ضطرار بسری برد وبرای حصول وصال آں بدیع الجمال خیال تسخیر دکہن بخاطر آورد۔ واعیان دولت اینکار را باعث تباہی سلطنت دانستہ نہایت مجبور شدند۔ ومدن نام مسخرہ بود کہ بہزل وتمسخر در مصاحبت راجہ تقرب داشت اورا التجا کردند کہ راجہ را بنوعی ازیں ارادہ باز دارد۔ ومدن ذمہ دار ایں امر شدہ روزی

در خدمت راجہ عرض کرد کہ امشب در واقعہ نامۂ بدست من افتاد چوں مطالعہ کردم زن راجہ دکہن نوشتہ بود کہ من حوری بودم از بہشت بعزم دیدن شما از انجا بیروں برآمدم و در راہ بدست راجہ دکہن افتادم لاچار بعقد مواصلت او گرفتار شدم اکنوں منیچہ اہم کہ بنوعی خلاص کردہ خود را بخدمت راجہ رسانم۔ بالفعل از خواص خود چند کنیزک فرستادم کہ تا رسیدن من در خدمت او حاضر باشند البتہ بر فلان تاریخ در انجا خواہند رسید راجہ بشنیدن آں شادماں گشتہ در انتظار پرستاراں چشم در راہ منتظر می بود۔ و بر وقت موعود مدن چند کنیزک گلبدن بزیور و زینت آراستہ در پیش راجہ حاضر کرد و راجہ بی شعور بدیدن آنہا مسرور گشتہ بعیش و سرور پرداخت۔

وقتی راجہ مذکور در علاقۂ راجور رفتہ بود و با فوج و حشم یکماہ در انجا قیام کردہ قیامت قایم ساخت۔ مردماں عاجز شدند مدن مسخرہ مبلغی رشوہ دادہ برای انعطاف عنان عزمیت راجہ التماس نمودند و آں مکار در حضور راجہ عرض کرد کہ در ذیل کوہسار لشکر ترکاں وارد شدہ است۔ درینجا توقف کردن خود را بدہان اژدہا دادن است۔ راجہ بشنیدن این خبر بغیر تامل و تحقیقات بکمال اضطراب بکشمیر آمد۔ و اشجار مثمر و غیر مثمر در صحن خانۂ او مرتفع شدہ بود گفت شاخہای درختاں از دیوارہا سر بر داشتہ در حرمخانہ نگاہ میکنند۔ و بہمیں وسوسہ ہمہ ہا از بیخ قطع کنانید۔ و پٹہ رانی حرم محترمۂ او بود شبانہ از آغوش راجہ جدا شدہ با فیلبان پیوست راجہ بتعاقب او رفتہ از بغل فیلبان کشید باد بخشید قصۂ او در افواہ عوام مشہور است۔ و از روی بیوقوفی و بی پروائی

او در انتظام مملکت خرابی بعمل آمده اعیان ملک وارکان دولت از روی بزدلی او خیره سر شدند۔ وقوم لون وڈانگر در مراج وکامراج شورش برداشتند۔ راجہ برای تدارک آنہا افسران لشکر تعین کردہ اکثر ہا بقتل آوردند۔ وبسیاری از برہمناں بعلت خود سری از تیغ گذرانیدند وسر ہای آنہا بر شوارع عام آویزاں کردند۔ واز روی سفاکی وخونریزی او ڈانگر ولون جمعیت کردہ در لولاب شور برداشتند۔ وراجہ بمدافعت آں ہا لشکر کشید جنگ وفساد تا دیرگاہ جانکاہ بود۔

دریں اثنا از عمزادہ ہای خود راجہ بیدل شدہ در قصد تجسس آنہا افتاد آں ہر دو از خطور خاطر راجہ واقف گشتہ بطرف راجور گریختہ رفتند۔ واز انجا اوچل یکصد سپاہ جمعیت کردہ بعزم تسخیر کشمیر از راہ بارہ مولہ در کامراج رسید۔ وقوم ڈانگر ولون با او اتفاق کردہ در پرسپور صفوف محاربہ آراستند وہر چند بمقابلہ آنہا برآمدہ فریقین بحرب وضرب پیوستند۔ اوچل تاب مقاومت نیاوردہ منہزم شد۔ راجہ از تیخانہ ہای پرسپور ودیگر اسباب وآلات وبتہای طلا ونقرہ بغارت بردہ بشہر رجعت کرد۔ اوچل در بارہ مولہ پای استقامت افشردہ برادرش سوسل با فوج لبیار از پنجاب آمدہ با او پیوست وراجہ بمدافعت آنہا فوج جرار تعین کردہ فریقین بجنگ پیوستند۔ ودر میدان رزم سوسل را پای ہمت از جا رفتہ لاچار در پہاڑ فرار اختیار نمود۔ اوچل بعد دو سہ روز از راہ کوہیاسہ در لار رسید ہر چند بمدافعۂ او فوج فرستاد در معرکۂ کارزار سردار فوج راجہ بی سر شدہ ہیص وبیص افتاد۔

دخالوی اوچپل آنند نام از کامراج باعتضاد قوم ڈانگر ولون شورش برداشت وہرشدیو چندر راج را برای سرکوبی او مامور ساخت۔ وآنند در معرکہ کشتہ شدہ لشکر او پریشان گشت۔ وسوسل از راہ شوپیان باز آمدہ در بیجبارہ شور برداشت۔ وچندر راج از بارہ مولہ بمقابلۂ او ایلغار کردہ از دست سوسل در جنگ کشتہ شد۔ وسوسل با جیش خود بشہر آمدہ با فوج اوچپل لاحق گشت پس ہر دو دلاور در شہر در آمدہ شور محشر برداشتند۔ ہرشدیو فیل تیزرا شراب دادہ بمقابلۂ دشمنان انداخت واز دست اوچپل تیری بگوش فیل رسیدہ بازگشت گشت ولشکر ہرشدیو را پامال کردہ درہم وبرہم ساخت پس ہرشدیو مغلوب شدہ رو بہزیمت نہاد۔ واوچپل دولتخانۂ راجہ را آتش کشیدہ خاکستر گردانید۔ ہشتاد کس از خیل وخدم وحرمہای راجہ بسوزانید وقوم لون وڈانگر دست تطاول دراز کردہ شہر را غارت نمودہ خزانۂ راجہ بتاراج بردند۔ ہرشدیو بہمراہی دو کس در خانۂ زمینداری پنہان شدہ سہ شبانروز گرسنہ بود۔ اوچپل سراغ یافتہ در کمینگاہ او در آمدہ از تیغ گذرانید۔ یازدہ سال وہشت ماہ وبیست ودو روز حکومت کرد۔

(۷) راجہ اوچپل در ۱۱۶۸ بکہزار ویکصد وشصت وہشت بکرمی ہماریکہ کامرانی بحکمرانی نشست وعروس مملکت را بزیور عدل ونصفت آراست وبذات خود ہرکس را دادرسی میکرد۔ وبرای تحقیق حالات خلق بتغیر لباس شبانہ سیر نمودہ تدارک ہر امر فوراً میساخت۔ ومخبران صادق جابجا تعین کردہ از ہر جا اخبار طلبیدہ در ظلم گدازی وچارہ سازی پرداخت۔ وغلات موفور

در ذخیرہ ہا سرمایہ کردہ بوقت حاجت ارزاں فروختہ خلق خدا را از صدمۂ قحط بر کشیدہ نگہداشت۔ و دزداں را منصب و جاگیر مقرر کردہ از دزدی و قزاقی باز داشت دیندگان و فاضلان و ہنر پروراں را قدر و منزلت افراخت۔ و فرقۂ ظالمان و مرتشیاں و غمازاں را در چاہ مذلت انداخت۔ کلہن پنڈت میگوید کہ اوصاف ہر قدر کہ در دنیا پیداست ہمہ ہا در ذاتِ او مخلوق بود۔ امّا دو خصلت مذموم از و صادر می شد یکی آنکہ نسبت ہر وضیع و شریف بدزبانی و دشنام کاری می ساخت۔ دوم اینکہ خصومت پیشہ گانرا باہمدیگر متنازع کردہ خونہا بر زمین می انداخت۔

بعد چند سال از اوصاف پسندیدہ خود کیبار برگشتہ خیال غرور در استکبار بخاطر آوردہ باہرکس بخصومت برخاست۔ چنانچہ فرقۂ ڈانگرانرا بنظر حقوق معاونت سابقہ چند سال بعہدہ ہای جلیلہ معزز داشتہ بود عاقبت درمیان قبیلۂ آنہا بحکمت عملی نفاق و خصومت انداختہ و باہمدیگر خونریزیہا کنانیدہ از پا در انداخت۔ و سوسل را برعایت اخوّت و استحقاق معاونت ایام فاد قدر و منزلت افزودہ اوّلاً بر حکومت لوہر کوٹ وغیرہ مامور ساخت بپاسنہ با او نرد مخالفت باختہ رنجیدہ فرمود۔ وی علم بغاوت افراشتہ بافوج بیاد بمقابلۂ برادر خونخوار مبادرت نمود۔ از نیو اد اسحل بالشکر جرّار حملہ آور شدہ فریقین بجرب و ضرب پیوستند و سوسل مغلوب گشتہ مفرور شد۔ بار دیگر جمعیتی بہم رسانیدہ بمقابلۂ راجہ باز آمد و گنگہ چند برای مدافعت او در بارہ مولہ معسکر ساخت بعد جدال و قتال سوسل بطرف دارد و گریختہ

رفت از اینجا براہ کرناو در لوہرکوٹ رسید۔

اِنتباہ۔ لوہرکوٹ درمیان راجوروا کنور سابقہ شہری معمور بود فی الحال نام ونشان آں معدوم۔ دراں زمان راجہ داندو خروج کردہ درکامراج شور برداشت۔ عاقبت درمعرکہ تاب تقابل نیاوردہ بازگشت رفت۔ و از پشت ہرشد پسری صغیر موجود بود بکھاجر نام داشت راجہ اورا دشمن خود پنداشتہ حوالۂ جلاد نمود و جلاد اورا ریسماں درگردن انداختہ بالای پل بدار آویخت ہمانوقت ہوا تیرہ و تارگشتہ بادصرصر طوفان برانگیخت ناگاہ ریسماں از گردن آں بیگناہ گسیختہ بدریا افتاد و یک عورت اورا از دریا برداشتہ نزد راجہ نروام والی مالوہ رسانید۔ و راجہ اورا بسان فرزند پرورش کردہ درفن سپاہگری و جوانمردی یگانۂ عصر شد۔

ہمدراں زمان درخانۂ سوسل از بطن دختر راجۂ نگرکوٹ فرزندی بلند پایہ و ارجمند تولد یافتہ نام اوچی سنگہ گذاشت۔ ہمدراں ایام سنگرام پال راجۂ راجوار از دنیا نقل کردہ راجہ اوچل فرزند او سوم پال بجای پدر نشانیدہ ہمراہ سوسل صلح و صفا نمود۔ و ہمدراں عہد بمقام سویم جی کہ درحدود کامراج است آتش غیبی جلوہ گر شدہ اوچل برای زیارت آں قصد نمود و درعرض راہ فرقۂ ڈانگراں با جنود او با شاں بر سر راجہ شنخونی آوردہ بجنگ پیوستند۔ و راجہ با وجود قلت لشکر غالب آمدہ مخالفاں مغلوب ساخت۔ اما خود از معاوناں جدا گشتہ دور افتاد مخالفاں برگشتہ شدن اوگماں بردہ خوشحالی کردند۔ چھوڈو رڈ دو برادر کہ از احفاد راجہ جشکر بودند بسلطنت برداشتند

چونکہ فرد اراجہ بر تخت نشستہ دیدند در کوہستان کامراج گریختہ رفتند و درانجا جمعیتی بہم رسانیدہ منتظر وقت میبودند.

روزی راجہ اوچل در صحن حرم سرا تنہا میرفت شخصے بہانہ استغاثہ در پیش او آمدہ موی سرش بگرفتہ بر زمین انداخت۔ دراں حالت دو شمشیر بر سرش انداختہ یکدم لعدم رسانید۔ پس معاونان و مددگاران راجہ تمام از تیغ گذرانیدہ با جامہ ہای خون آلودہ بر تخت جلوس نمود۔ وگگنہ چندر پسر بہوی چند سپہ سالار راجہ درلار رفتہ بود وی با صغای این ماجرا بسارعت تمام در شہر رسیدہ و تیغ خون آشام از نیام برکشید مخالفانرا قتل عام کردہ رڈ و برادرش بر تختۂ عدم نشانید۔ ولاشۂ اوچل از خاک و خون بر داشتہ نشمشان رسانید بعد ادای مراسم سوگواری سلہن برادر اوچل را تاج راجگی بر سر نہاد۔ مدت جہانداری اوچل دہ سال و چہار ماہ و یک روز بود۔

(۸) راجہ سلہن در سنہ ۱۱۷۹ یکہزار و یکصد ہفتاد و نہ باعانت گگنہ چندر بر تخت جلوس نمود۔ سوسل باستماع اخبار با لشکر بسیار از کشتوار ایلغار کردہ رایت خصومت افراشت۔ عاقبت در جنگ بتنگ آمدہ مہزوم شد گگنہ چندر مشیر مملکت شدہ فرقۂ ڈانگرانرا از تیغ و تبر زیر و زبر گردانید وسلہن بنا بر شور بختی خود با گگنہ چندر رشتۂ موافقت گسستہ بمخالفت بر خاست گگنہ چند از وبیزار گشتہ سوسل را برای آمدن کشمیر ترغیب داد۔ پیش از ورود او اعیان ملک سلہن را از حکومت عزل کردہ گگنہ چندر را امور سلطنت تفویض

کردند۔ و سوسل موجب پیغام گگنہ چند با لشکر فراوان در یاری مولا رسید۔
وازین طرف گگنہ چند با فوج گران بر آمدہ بازار جنگ گرم کردند و سرہای
سروران و پردلان بباد دادند۔ عاقبت در لشکر سوسل شکست عظیم افتادہ
سوسل در دست گگنہ چند اسیر گشت و گگنہ چند او را مراتب حرمت و عزت
نگہداشتہ بشہر آمدند۔ و سلہن در دروازہ ہای قلعہ مسدود کردہ بود چون
دانست کہ کار از دست رفت درہای مفتوح ساخت و سوسل در قلعہ آمدہ
بحکومت پرداخت۔ سلہن و لوٹن ہر دو برادر در قلعۂ لوہر کوٹ محبوس
داشت۔ حکومت سلہن ہمگی سہ ماہ و بیست و ہفت روز بود۔
(۹) راجہ سوسل در ہمان سنہ رایت ملکداری افراشتہ بخوف
غداران ہمیشہ مسلح می بود و غیر از مردم معتمد ہیچکسے را بمجلس خود آمدن نمیداد
و باغیان و طاغیان از اجلای وطن نمود و گگنہ چند ہم از ملک اخراج کرد۔ وی
با پسر او بچل سازش نمودہ در بیجیارہ شورش برداشت۔ سوسل بمدافعۂ
آنہا یورش آوردہ از معرکہ ہر دو منہزم ساخت۔ و گگنہ چند در قلعۂ
آہنیان پرسپور پناہ گرفت و سوسل بتعاقب او دیدہ قلعہ را درہم و برہم
کرد و پسر او بچل مفرور گشت۔ گگنہ چند بخواہش صلح خود بخود در پیش راجہ
حاضر آمدہ با ہمدیگر متحد و متعہد شدند۔ و گگنہ چند بر حکومت تبت اقتدار
یافت و موضع گگنہ گیر دولا را حداث نمود۔ بعد چندگاہ جماعۂ از قوم ڈانگیان
کسوت مخالفت پوشیدہ سوسل را در شکارگاہ گرفتہ مجروح ساختند۔ وی
از روی جرأت و جلادت خود از مہلکہ جان بسلامت برد و فردا بازلشکر نمود

بر سر مخالفان یورش آورده مقتول و منکوب ساخت۔

همدران ایام راجه دیهوک والی پر یاک کهتر بخواهش زیارت تیرتهای کشمیر عزیمت کرد۔ و بکهاجر پسر هرش که در پیش راجه ٔ مالوه ایام بسر می برد همراه او بکشمیر آمده جماعتی از قوم کهسان و اکثری از کشمیریان که راجه سوسل جلای وطن کرده بود با او ملحق گشت۔ و از سوم پال راجه ٔ راجوری و ڈگرپال راجه ٔ بهلول پور مدد گرفته برای تسخیر کشمیر رایت همت افراشت۔ و دران ایام سوسل گلگنه چندر را ببهانه ٔ ضیافت نزد خود آورده مع سه پسر گلو افشرده و خفه کرده بعدم رسانید۔ ازین کردار ناهنجار سرداران لشکر و افسران دیگر از و بیدل گشته فتنه ها برانگیختند۔ پس سوسل لشکر خود آراسته بمدافعه ٔ بکهاجر لشکر تعین ساخت۔ و بکهاجر طبل و غا نواخته باعتضاد سوم پال بجنگ پرداخت۔ و تا هفت ماه بازار گیر و دار جنگ و پیکار گرم بود۔ بکهاجر در جمیع محاربه غالب آمد و لشکر راجه مغلوب گشته در شهر آرمید۔ پس سوسل اهل و عیال در لوهرکوٹ فرستاده خود بمقابله ٔ بکهاجر استقامت کرد۔ و هر وقت در معرکه عاجز می شد و از عسکر او هزاران سپاه تلف گشت۔ و قوم ڈانگر دست تطاول دراز کرده در میان شهر غارت انداختند۔ و محلات راجه سوخته خاکستر گردانیدند۔ تا دو سال در ملک هرج و مرج و همیص بود۔ بکهاجر گاهی غالب و گاهی مغلوب میشد۔ چون راجه زبونی یافت مردمان از وی کناره گرفتند۔ بیگے بخیر از کس همراه گرفته در موضع تاپر در خانه ٔ ملک سهه بٹ که یکی از امرای معزولی او بود رسید و وی در تعظیم و مهمانداری پرداخته بکهاجر را پیغام فرستاد که سوسل خود دست من مغلوب است

تلیان مل سپہ سالار بکھاجر مباعث تمام ایلغار کرده شبانه بر سر راجه ریختیم
فریقین بمحاربه آمیخته خونها ریختند۔ عاقبت سوسل گریخته درمیان کوهستان
بدست رهزنان افتاد معاونان او بقتل رسیده سوسل تن تنها در لوهر کوٹ
متحصن گشت۔ وجاه وحشم وخیل وخدم تمام بباد داد۔ ایام حکومت اولگی
هشت سال وشش ماه وهژده روز بود۔

(۱۰) راجه بکھاجر در ۸...۱۱ بعد مدافعه سوسل خلعت اولگی پیراسته
در اندک فرصت دشمنان خود مغلوب ساخت که مردمان از هیبت او میلرزیدند
وخزینه ها که از راجه سوسل باقی مانده بود بر سپاهان قسمت کرد۔ وعیبا نام شخصی را
باستحقاق خدمات سابقه مدار المهام ملک گردانید۔ وچندگاه بعدل ونصفت
واحسان گذرانید۔ عاقبت بصحبت منافقان وغلامان بهرزه کاری شاغل
گشت۔ وحرکات خود را با فعال وحرکات ناشائسته صرف نمود واہل فطرت
ووالامنزلت از صحبت او اجتناب کرده بعزلت نشستند۔ وامرای روزگار
از کردار او بیزار گشته بخیال سرکشی مخالفت ورزیدند بازار فتنه وفساد رواج
یافت۔ دران اثنا میبٹ نام سرداری بیہانهٔ گرفتار کردن راجه سوسل در
لوهر کوٹ فرستاد پانه با زوجهٔ او که بیار دلربا وخوشنما بود آمیخته در حرم
خود داخل کرد ودر دام محبت والفت او اسیر گشته بوجهی پرداخت مهمات مملکت
ننمود۔ میبٹ را باستماع خبر ذیره وزیر شده با راجه سوسل اتفاق کرده هردو بر
تسخیر کشمیر مستعد شدند۔ وجمعی از امرای نامدار که از کردار راجه بیزار شده بودند سوسل
را برای تسخیر کشمیر نامه وپیغام فرستاده تحریض نمودند۔ وسوسل با جیش وجنود خود

از لوہر کوٹ خروج کردہ در بیجبارہ علم محاربہ افراشت۔ وسوم پال راجۂ راجدیو که طرفدار و سپہدار بکہاجر بود جماعۂ کثیر از فوج ترکان وطوائف مختلفۂ ہندوان ہمراہ گرفتہ بمقابلۂ راجہ سوسل بجدال و قتال پیوست۔ وسوسل باوجود قلت سپاہ بر قلب دشمن تاختہ از ہم متفرق ساخت۔ وخالوی سوم پال کہ سردار بزرگ بود از دست سوسل کشتہ شد۔ وترکانیکہ در ترکتازی مشہور بودند درکمند بازی سوسل گرفتار گشتند۔

عاقبت سوسل غلبہ کردہ بجانب سرینگر ایلغار نمود وبکہاجر بمقابلۂ او افسران نامی فرستادہ ہمہ ہا با راجہ سوسل پیوستند۔ انگاہ سوسل باقتدار واعتبار تمام داخل شہر شد۔ ومردمان شہر کہ از ظلم بکہاجر تبنگ آمدہ بودند بمعاونت وامداد سوسل قدم افشردند۔ وبکہاجر را از شہر بدر کردہ در قلعۂ راجوری رسانیدند۔ مدت حکومت بکہاجر ہمگی شش ماہ و دوازدہ روز بود۔

(۱۱) راجہ سوسل مرتبۂ ثانی در ۱۱۸۸ء یکہزار و یکصد و ہشتادہ ہشت تاج جہانبانی بر سر دادہ بر تخت حکمرانی جلوس نمود۔ وبکہاجر از راجہای کوہستان امداد حاصل کردہ در بیجبارہ رایت عناد افراشت۔ ازین طرف سوسل لشکر کشیدہ بجرب وضرب پیوستند وبسیاری از پاہان سوسل بی سر شدند۔ بکہاجر در عمارات چکدر آتش کشیدہ فراوان مال واسباب وانسان ودواب ضائع کرد۔ سوسل خود در میدان مبارزت جولان دادہ بجنگ پلنگانہ وحرب مردانہ روز محشر انگیخت۔ وبکہاجر را چوگان جلادت در میدان افتادہ بکوہستان بگریخت۔ وقوم لون وفرقۂ ڈامرا گاہی راست وگاہی چپ ہر دو کس را کرشمہ دادہ ملک مملکت تباہ کردند وسالہای

بسیار میان این دو راجہ منازعت و خصومت بطوالت انجامید و جنگهای عظیم واقع شد۔ گاهی بکهاجر ظفر یاب میشد و گاهی سوسل فتحیاب میگردید۔ ازین جهت باشندگان این دیار از زحمت و آسیب بسیار عاید گشت۔ و قحط شدید برخاست۔ راجہ سوسل متعلقان خود را ناحق و بیجهت رنجانیده عمداً بیدل ساخت۔ مردمان حسب ضرورت نزد بکهاجر رفته باو سازش میکردند چون از انجا هم روی بهی نمی‌دیدند باز نزد راجه می آمدند کار ایشان از هرجا لاحاصل بود۔ سوسل از نفاق و دغای اعیان و ارکان دولت دلگیر شده در نفاذ امور سلطنت عاجز آمده فرزند خود جی سنگه از لوهرکوت برآه باریموله طلب داشته ولیعهد خود گردانید۔ جی سنگه در عنفوان جوانی صاحب شجاعت جلادت بود و در امور حکمرانی و انتظام جهانبانی ثانی نداشت۔ مردمان از حکومت او شادمانیها کردند۔ حکومت سوسل این مرتبه همگی یک سال و سه ماه و بیست و چهار روز بود۔ فقط۔

(۱۲) راجه جی سنگه که او را زیه سیهم دیو نام اصلی بود در سنه ۱۱۸۹ باستصواب پدر خود رایت جهانداری افراشت۔ و پدرش سوسل بطور وکالت و نیابت او مهمات مملکت میراند۔ و ملچندر لوازمات مدار المهامی و سپه سالاری بجا می آورد۔

انتباه۔ میگویند که ملچندر بن سوسرم چندر از فرقۂ راجهای جنس بنسی بود۔ که قوم آنها را چندران می گفتند همیشه بکمال ابهت و احتشام در علاقۂ نگرکوت یعنی کانگره حکومت میکردند۔ ملچندر از روی غلبۂ معاندان

ترک وطن کردہ بوساطت محبت و مودت سابقہ در نزد راجہ جی سنگہ پناہ یافت۔ راجہ برعایت حقوق مودت سابقہ وجہ کفاف او از جاگیر پرگنۂ لار مقرر کردہ عہدۂ وزارت و سپہ سالاری بوی ارزانی داشت چنانچہ اولاد و ذریت او پشت در پشت تا زمان حکومت شاہان چنت بر مناصب امارت و وزارت شرفیاب گشتہ کارہای پسندیدہ کردہ اند کہ تذکرۂ آں در اوراق آیندہ کردہ شود۔ جی سنگہ در استمالت مردم پرداختہ اعالی و ادانی بجود مایل ساخت۔ اما بعضے فتنہ کہ در زیر خاکستر مثل شرر پنہان ماندہ بگرمجوشی عناد اخگر فساد را ہوا میدادند۔ راجہ بمضبوطی عہد و پیمان و وثوق ایمان در شہر اشتہار داد کہ سررشتۂ قضا و قدر در دست کارگذاران کارگاہ تقدیر است کام و ناکام ہر فعلیکہ از انسان صادر میشود سرنوشت قدرت اوست۔ بنابراں ہر کسکہ از امرا و عموم رعایا در کجبازی زمانۂ ماضی بنسبت ایں خاندان نوعی قصور کردہ باشد برای عفو جرایم خود بی تحاشا در درگاہ ما حاضر آید تا کہ بعنایات مربیانہ از تقصیرات او درگذشتہ بعفو و عطا سرفراز شود۔ و باستماع ایں مژدۂ جانبخش بعضی متمرداں در پیشگاہ شہریار باریافتہ بعفو جرایم خود مورد الطاف و اعطاف شدند۔ و عموم رعایا و برایا بوفور رحمت و لطف و معدلت او در آرام نشستند۔

بعد چندگاہ کہاجہ بکپال شور و شر بعضے از مردمان کوہستان با خود موافق ساختہ با راجہ مسول جنگہای عظیم و آویزشہای نوعیم بکام میبرد کہ گاہی غالب و گاہی مغلوب می شد۔ ایں دو راجۂ معزول ہمیشہ با ہمدیگر بکارزار مشغول می بودند۔ و جی سنگہ در انتظام مہام سلطنت و استمالت رعایا جمعیت خود می ساخت۔ چوں استعداد دلو پید بحد کمال رسید بعضے اہل نفاق در میان پید و پسر طرح منازعت انداختہ با وجوی یکدیگر شدند و جی سنگہ

از پدر خود متوحش شدہ و با راجہ راجچند سازش کردہ بکہاجہ را پیغام آشتی فرستاد مُقارن آں حال رتن شخصے کہ از معتمدان سوسل بود باغوای وزیر بکہاجہ راجہ سوسل را غافلانہ بقتل رسانید وسراو ہمراہ گرفتہ نزد بکہاجہ میرفت و در اثنای راہ یکی از امرای جی سنگہ اورا گرفتار کردہ نزد راجہ رسانید۔

و بعد چندگاہ بکہاجہ در عرصۂ باہنال باعانت کہسان شورش برداشت۔ و جی سنگہ خود در بیجبارہ رفتہ استقامت کرد۔ و اودی چند سپہ سالار خود با لشکر جرار برسر بکہاجر تعین ساخت۔ و در حدود باہنال میان فریقین آتش کارزار و شعلہ گیر و دار سر بفلک کشید بکہاجر روز بروز قوت می یافت۔ عاقبت اودی چند سپہ سالار با قوم کہسان کہ معاون و مددگار بکہاجر بودند سازش کردہ بخود مایل ساخت ازیں رو بکہاجر را کمر طاقت و ہمت بشکست و در اثنای جنگ تیری بچشم آں نہنگ رسیدہ رخت حیات از دنیا بربست۔ بعد اختتام معرکہ بکہاجر لوٹن برادر سلہن کہ در قلعۂ لوہرکوٹ محبوس بود دیگر سجتہ چند بار شورش نمود۔ و دلاوران جی سنگہ ہر دفعہ اورا سرکوبی کردہ در کوشش اخیر کشتند۔

پس ازاں جی سنگہ باستقلال و اجلال تمام بے منازعت و اختلال اہل ضلال در رتق و فتق سلطنت و عدل و داد نصفت مصروف ماندہ صاحبان فطرت و فطنت را عزت و حرمت بخشید و از مصاحبت و مجالست اہل بطالت و رذالت دامن کشید و در عہد او پنڈت کلہن عالم بی بدل بود در پیشگاہ راجہ بر عہدۂ مصاحبت و رتبۂ امانت اعتبار داشت۔ تاریخ راج ترنگینی بطلاقت و رنگینی مشتمل بر احوال راجہای کشمیر ابتدای عہد کلرجوگ تا حکومت جی سنگہ بزبان سنسکرت مسلسل و منظوم از طبع او

اوست۔

ہمدراں زمان در ۶۲۵ھ چنگیز خان والی ترکستان یورش کرده ملک افغانستان را در قبضۂ اقتدار خود درآورد۔ ویکی از افسران عسکر با لشکر فراوان برای تسخیر پنجاب وکشمیر تعین ساخت۔ جی سنگه با جنود راجه ہای پنجاب بر آب نیلاب بمقابلۂ او بحرب وضرب پیوسته بر سواحل دریا انہار خون جاری کردند۔ مقارن آں حال جی سنگه دزیر خود ملچند را فرمان داد که کسی از اہل فراست در عسکر ترکان بجاسوسی باید فرستاد تا که تجسس احوال وتفحص طاقت ولشکر آنہا بخوبی تحقیق کرده بیابد۔ ملچند بجای خود سنجیده ہیچکسی از متابعان خود سزاوار این امر خطیر نیافت۔ لاچار خود را تغیر لباس کرده شبانه در عسکر ترکان تنہا بشتافت وخطی نوشته در میان پاپوش ہمراه برد خراماں خراماں درجیش ترکاں درآمده از ہر سو تجسس وتفحص نمود چوں در میان خیمه بربالش افسر عسکر رسید خط وپاپوش برسر او گذاشت وخود تفتیش احوال بخوبی کرده رجعت نمود۔

فرداسردار غفلت شعار از خواب استراحت بیدار شده خطی از میان پاپوش برداشته مطالعه نمود نوشته بود منم ملچند افسر لشکر جی سنگه رسیدم اینجا دیدم که در خواب غفلت سرمست شده بودی بخواستم که سرت از تن برداشته خلق خدا را از شداید ومکاید تو برہانم لیکن مخالف را در حالت غفلت کشتن شرط مروت ومردانگی ندیدم۔ بنابران از سر خون تو درگذشتم۔ اینچنیں رجال غفلت سگال را لازم نیست که بہرزه درائی وخودرائی با دلاوران شجاعت ہیشه رایت منازعت افرازند وخود را بدہان اژدہا بسپارند۔ چوں افسر

عسکر ترکان بر مضمون نامہ اطلاع یافت با راجہ کشمیر طرح مصالحہ انداختہ رجعت نمود۔
وجی سنگہ بعد مراجعت سعادت بپای تخت کشمیر معاودت فرمود ولچھندرا ہر دو تبت
جاگیر بخشیدہ قدر و منزلت افزود۔ بعد آں لچھندر در موضع گگنہ گیر قلعہ سنگین مستحکم
کردہ در انجا بعیش و عشرت پرداخت۔ وجی سنگہ بیست و ہفت سال بحکومت
گذرانیدہ عاقبت از دست ترکان کشتہ شد۔

کلہن پنڈت احوال راجہ سوسل وجی سنگہ ول چیندر بشرح و بسط تمام قریب
دو ہزار شلوک در کتاب خود می نگارد بسبب طوالت و فضولی آنرا ترک داده نمودہ جی
نوشتہ شد۔ و بعد وفات جی سنگہ لچھندر را از روی لیاقت و فطانت استحقاق
حکمرانی در خود بود اما بنا بر رعایت جوانمردی و حقوق نمک خوارگی پرمانو پسر جی سنگہ
بجای پدر نشانید۔

(۱۳) راجہ پرمانو بیا دری لچھندر در ۱۲۱۶ بمرتبہ خلافت یافتہ در حمق
و رعونت ممتاز بود۔ چنانچہ بمقتضای سفاہت و بطالت لچیندر را قدر و منزلت
نگذاشت۔ و دو کس از اشرار قبیح اطوار بر عہدہ وزارت برداز نمود۔ و ہمیشہ
کیش ظلم و جفا پیشۂ خود ساختہ روا دار آزار مردم گردید۔ در اں اثنا آفتاب
حیات لچھندر بغروب رسید و یک لک و ہفتاد ہزار اشرفی نقدی و چہار صد من
طلا گذاشتہ ازیں دار ناپایدار درگذشت۔ با ستماع اختلال احوال پرمانو
و وفات لچیندر راجہای اطراف بھکلی و راجہ جموں و کشتوار و تبت از مطاوعت
راجہ سر بدر کشیدہ خودسری اختیار کردند۔ و پرمانو را دو کس از شعبدہ بازاں
ملحق گشتہ اشکال شعبدہ باو نمودند و گفتند کہ ایں صور تہا از عالم بالا فرشتہ

یعنی دیوتا برای امداد و اعانت تو می آیند البتہ ہمین دبرکت قدوم آنہا جہانبانی جادوانی یافتہ ہموارہ حکمرانی و کشورستانی خواہی ساخت۔ ہمچنین از روی مکاری وطراری بہانہ وفریب وعیاری زرہای بیشمار انگرفتہ مفلس و بینوا کردند۔ مدت نہ سال وشش ماہ و دہ روز حکمرانی کردہ درگذشت۔

(۱۴) راجہ ورتی دیو پسرش در ۲۲۵ھ بر تخت ایالت جلوس کرد ہمگی ہفت سال درحکمرانی بسر بردہ بملک جاودانی لشتافت۔ چونکہ درجہان فانی تو بادۂ زندگانی نداشت از وارثان سلطنت ہیچکس را لیاقت حکومت نبود پس اعیان ملک بنابر معاونت و ترغیب فرقۂ لون راجہ اوپیہ دیو کہ سزاوار حکومت نبود بموجب قحط رجال السلطنت بر داشتند۔

(۱۵) راجہ اوپیہ دیو در ۲۳۲ھ بر مسند حکومت جلوس نمود واز دست او بغیر تباہی وخرابی چیزی بعمل نیامدہ از حماقت او قصہ ہا مشہور است۔

آوردہ اند کہ روزی در تالاب ڈل سیر کشتی میکرد ناگاہ بر روی آب نظر افگند چون عکس چہرۂ خود در آب دید خندید از آنسو عکس خود نیز ہمچنان خندان دید پس بغضب آمدہ بر عکس روی خود طپانچہ کشید و انگشترین خودش در آب فرو رفت از انجا بر سطح آب خطی کشیدہ گذاشت۔ وقتیکہ بدولتخانہ رسید یکی از مصاحبان خود را پرسید کہ انگشترین تو کجا ضایع شد گفت در سیر تالاب میان آب افتادہ بود در انجا خطی کشیدہ ام تا کہ علامتی باشد فردا در انجا جستجو باید ساخت

گویند سنگہای خورد را پسران سنگہای کلان دانستہ تجویز ساخت کہ سنگریزہ ہا را شیر مدہند تا کہ پرورش یافتہ بالیدہ خواہند شد۔ مدت نہ سال

وچہار ماہ بحکومت گذرانیده انتقال نمود۔

(۱۶)، راجہ رسہ دیو برادر او بیہ دیو در ۱۲۴۱ء بر تخت جلوس نمود بہرچند بسلطنت راضی نبود اما باستصواب فرقۂ لون کہ صاحب قبایل واہل جودت بود متحمل این امر گردید۔ دو برہمن طرار کہ از یک تبار بودند بملازمت راجہ اعتبار تمام حاصل کردہ داعیہ سلطنت بخاطر آوردند۔ واعلام فسادوعناد برپا داشتند۔ چون جماعۂ لون از نیکخواہان راجہ بودند بنابران کار برہمنان رونق پذیر نشدہ وراجہ باستقلال تمام ہژدہ سال وسیزدہ روز بحکومت گذرانید۔

(۱۷)، راجہ جگدیو در ۱۲۵۹ء بکنگاش امرا برسر امارت قدم نہادہ رسوم جفا کہ سابقہ معمول بود برطرف کردہ عموم رعایا از قاصی ودانی خوشحال ساختہ گروہ مفسدان را تادیب بلیغ نمود۔ بعد از چندگاہ امرا و وزرا بواسطۂ طمع فاسد اورا از سلطنت برداشتہ بجانب ہند اخراج کردند۔ کہ اہل نام یکی از وزرا کہ صاحب عقل وکیاست بود با راجہ موافقت کردہ ہر دو از ملک بدر رفتند۔ چون مسافتی بعید قطع کردند راجہ بتدبیر وزیر روشن ضمیر بجانب کشمیر باز رجعت کرد۔ و درینجا بجمعیت قلیل مخالفان خود را منہزم کردہ دوبارہ بر تخت جلوس نمود۔ و برہنمونی وزیر در رفاہ خلق وآسودگی رعایا پرداختہ گوی نیکنامی ربود۔

گویند در جود وسخا وبذل وعطا از کردۂ حاتم اجود بود۔ اہل کشمیر اورا جگدیو داتا می گفتند۔ عاقبت پدم نام شخصی کہ از خویشان راجہ صاحب اقتدار واعتبار بود بطمع سلطنت راجہ را مسموم کردہ بر تخت عدم نشانید۔ حکومت او چہاردہ سال وسہ ماہ وسہ یوم بود۔

(۱۸) راجہ راذہ دیو از بنی اعمام جگدیو بود پیشتر بخوف شر از سمت گشتوار قرار داشت۔ و در آنجا خبر وفات راجہ شنیده رجعت نمود۔ و در کہاہور پاره جمعیتی بہم رسانیده و در قلعۂ سیر علم استقامت افراشت۔ از ینسو پدم بعد کشتن جگدیو ہنگامہ آراستہ مستعد سلطنت شده بود چون از یورش راذه دیو خبر یافت با جمعیت خود بمقابلہ او برآمده راذه دیو او در میان قلعہ متحصن ساختہ محاصره نمود و از جانبین در جنگ و جدل و رد و بدل داد شجاعت واده خونہای بسیار ریختند روزی شخصی کفش پاکیزه که از نقش و نگار آراستہ بود بطور تحفہ نزد پدم آورد۔ و پدم بتماشای آں مشغول شد۔ ناگاه پیاده از عقب آمده او را مقتول ساخت۔ قلعہ گیان طبل شادی نواختہ از قلعہ بیروں آمدند۔ و باجتماع اعیان ملک و ارکان سلطنت راجہ راذه دیو بر تخت جلوس نموده منافق و مخالف با او موافق گشت و از اکابراں ہرکس را بدلاسا و مدارا استمالت ساختہ بالطاف خسروانہ نوازش کرد۔ طایفۂ لون کہ بانواع فساد و عناد خیره سر شده بودند ہمچناں مطیع و منقاد خود گردانید کہ بارہای علف بر سر خود برداشتہ در شہر میرسانیدند کہکہ چندر پسر لچہندر کہ ہمیشہ بخطاب سپہسالاری کامگاری یافتہ بود۔ راجہ راذه دیو او را بر عہدۂ قدیمی خود نامداری داده اقتدار و اعتبار کلی بہم رسانید۔ امّا بموجب تقدیر قدیر در سنہ ۶۳۷ھ جہان فانی را پدرود نمود پس پسر وی بلاد چندر بر عہدۂ پدر خود ارجمندی یافت۔ و بموجب فتنہ انگیزی مردم اجلاف راذه دیو بہ نسبت او خلاف ورزید۔ بنا براں بلاد چندر زاہ بغاوت و خیره سری فراشتہ نیمۂ شہر را متصرف گشت۔ و در محلۂ بلدیمر جایگاه

خود قرار داد و محلہ مذکور بنام خود مشہور ساخت۔

برہمناں بموجب حکم توجہی و بی التفاتی راجہ آنا بحر میتی در خود دیدہ با خود کنگاش کردند کہ راجہ را از مسند حکومت بردارند و بجای او دیگری را نصب گردانند۔ راجہ بر کنگاش آنہا نوعی مطلع شد حکم فرمود کہ طایفہ بہٹ را تاراج نمایند۔ چون سپاہان بغارت پنڈتان مشغول گشتند در آن وقت اکثر پنڈتان از نسب خود منکر شدند۔ چنانچہ تاحال مشہور است (بٹو نہ بٹو) یعنی بہٹ ہستی جانشان بہٹ نیستم۔ دران زمان جملا چارج نام شخصی فاضل بود کتاب بار ناس بچار در حساب کبیسہ تصنیف نمود۔ و راجہ موضع جمال نگر از پرگنہ آدون در جاگیر او بخشید۔ و راجہ در حکومت خود دو قریہ آباد ساخت۔ یکی لاجور دوم زلو حکومت او بیست و سہ سال و سہ ماہ و بیست و ہفت روز بود۔

(۱۹) راجہ سنگرام دیو پسر رازہ دیو در ۲۹۷ ھ بجای پدر بر وسادہ فرمانداہی قدم نہادہ در نگہداشت افواج کوشش بلیغ بکار بردہ بلادچیت را رتبہ سپہ سالاری بخشید۔ وی در محلہ بلدبر تعمیرات شاہی افراخت۔ و در موضع سلہ بر گنہ دچھن پارہ قلعہ سنگین و متین آباد ساخت۔ و سنگرام دیو از کردہ راجہای سابقہ تسلط و استیلای تمام حاصل نمود و خیل و خدم و لشکر و حشم بغایت افزود۔ و مخالفان و سرکشان بہ ترہیب او جانب جوانب گریختہ رفت۔ و برادر خود سورج دیو را رتبہ مدار المہامی بخشید قدر و منزلت او با خود مساوی میداشت وی از روی شوربختی دغدغہ ہم چشمی بخاطر آوردہ علم بغاوت افراشت راجہ بر کنگاش او آگاہ گشتہ از حکومت برداشت۔ سورج بخوف جان در

قلعۂ گگنہ گیر زیر دامن بلا چند پناہ گرفت۔ و راجہ برای تدارک محافظ مخنو لشکر کشید۔ چون متمرداں در خود تاب مقاومت ندیدند در اسکردو مہزوم شدند و ٹونگ حاکم اسکردو فوجی کثیر از اطراف کوہستان جمع کردہ برای اعانت سوبرج با راجۂ کشمیر رایت تقابل افراخت۔ و راجہ بشنیدن اخبار لشکر جرار بر راجۂ اسکردو تعین کردہ خانمان ٹونگ را قلع و قمع نمود و ملک او تباہ ساخت۔ سوبرج پریشان حال شکستہ بال در تنگنای جبال در آمدہ و در حالت آوارہ گردی از معاونان خود مہجور ماندہ در دست معاندان خود گرفتار گشت۔ راجہ اعضای او از ہم پاش پاش کردہ مرزبان شہر عدم ساخت۔ عاقبت از کشتن برادر بعلت مرض شدید گرفتار شد۔ و در ۵۰ھ بلا چند راز دار فانی بملک جاودانی بشتافت۔ و پسر او سنگرام چند قائم مقام پدر شدہ در قصبۂ بجبارہ محلۂ سنگرام و چندہ بار آباد ساخت۔

بعد ازاں پسران کلہن کہ عموزادۂ او بودند شورش برداشتہ ملک را غارت کردند۔ راجہ در مقابلۂ آنہا عاجز آمدہ در نزد راجۂ راجور بامید اعانت نہضت ساخت۔ متعاقب او طائفۂ ڈانگراں خروج کردہ در ملک کشمیر ہیص و بیص انداختہ ملک را غارت کردند۔ و بعد چند روز سنگرام دیو با لشکر انبوہ از راجور معاودت کردہ با پسران کلہن محاربہ و مقاتلہ نمودہ دستگیر ساخت۔ با وجود کمال قدرت بقتل ایشاں راضی نشدہ مرہون عنایت و مہربانی فرمود۔ و شاعران و عالمان را در حکومت خود بپایۂ قدر و منزلت افزود۔ ہمگی شانزدہ سال و دہ یوم حکومت کردہ پدرود نمود۔

(۲۰) راجہ رام دیو پسر سنگرام دیو در ۱۳ھ بخلعت حکومت در بر کردہ

مخالفان پدرسر بدار کشید۔ و در پرگنۂ دچھن پارہ برکنارۂ جنوبی دریای لدر قلعۂ متین استوار ساخت۔ و در عہد او پرتھی راج وزیر مدار المہام شدہ بود کہ بحسن تدبیر او انتظام مملکت میشد۔ گویند راجہ بی اولاد بود لچھمن نام برہمن پسری متبنیٰ کردہ ولیعہد خود قرار داد۔ بیست و یک سال و دوازدہ روز حکومت کردہ ارتحال نمود۔

(۲۱) راجہ لچھمن دیو در ۳۳۴ھ بتاج ولیعہدی برسر دادہ موجب پست فطرتی و دون ہمتی خود بار سلطنت نتوانست برداشت۔ دران زمان کچل نام ساحری کہ در علم طلسمات و نیرنجات ماہر بود و بزور شعبدہ و افسون مردمانرا بگریہ می آورد برسم سیر و سیاحت وارد کشمیر شدہ زیر دامن کوہ سلیمان قیام نمودہ چونکہ مردمان کشمیر لبیار سست اعتقاد ہستند جوق جوق در پیش او میرفتند و در دام مکر و فریب او ہزاران مردم گرفتار آمدہ مطیع و منقاد او شدند تا آنکہ ساحر داعیۂ سلطنت بخاطر آوردہ انواع فساد در عرصۂ روزگار بنیاد نہاد و بغیر عسکر و لشکر تسخیر شہر نمودہ ارکان دولت در مدافعۂ او عاجز آمدند۔ عاقبت باتفاق سنگرام چندر لشکر فراہم کردہ کچل ساحر را مغلوب کردند۔ راجہ عرصۂ سیزدہ سال و سہ ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۲) راجہ سہم دیو پسر لچھمن در ۳۴۸ھ بر تخت نشست۔ و سنگرام چندر از لار خروج کردہ با راجۂ جدید بجدال و قتال پیش آمد عاقبت در معرکۂ جنگ کشتہ شد۔ پسر او رامچندر طوق متابعت بگردن انداختہ بر منصب آبای خود سرفراز گشت۔

ہمدران ایام شنکراچارج کہ سرآمد دانایان زمانہ بود در شہر رسیدہ با کچل ساحر در مباحثہ و مناظرہ مبالغہ نمود و افسون و نیرنگ او را یکبار زوال دادہ بہجوم عوام بروز منڈہ دہم از ملک اخراج کنانید۔ انگاہ با علمای بہودہ بحث و مناظرہ

کردہ ہمہ را مغلوب و ملزم ساخت۔ و اکثرہا از تیغ گذرانیدہ مذہب شیوہ را درین ملک رونق و رواج داد راجہ نسبت شنکراچارج آداب و تعظیم و انواع خدمات بجا آوردہ او را مرشد و مربی خود میدانست و فرمان او را اصلا تخلف نمیکرد۔

شنکراچارج عمر عزیز خود زیر دامن کوہ سلیمان گذرانیدہ انتقال فرمود۔ و زوجۂ او آلات زیور و اسباب خود فروختہ در موضع مران حوضی سنگین درست کردہ وقف عام نمود۔ گویند در ملک کشمیر از عہد سابقہ رسمی معمول بود کہ ہرگاہ زنی مرتکب افعال شنیعہ میشد پدر او را محبوس کردہ مصادرہ می گرفتند۔

روزی راجہ سہم دیو از مطربۂ رعنا کہ عطا گلی نام داشت سرودی شنیدہ نہایت محظوظ گشت و مغنیہ را اجازت داد کہ انعام خاطر خواہ از من بخواہد مطربہ التماس نمود کہ درین دیار بگناہ دختر پدر را تعزیر میازند معافی آن میخواہم۔ راجہ بموجب التماس او آن بدعت رفع نمود۔

گویند سہم دیو چند گاہ در استمالت رعایا و افعال خیر و صلاح اشتغال میداشت عاقبت باغوای اہل فساد منحرف بعناد گشتہ مرتکب افعال شنیعہ و اعمال قبیحہ گشت تا کہ امرا و وزرا از کردار او بیزار شدہ در صدد خرابی او افتادند۔ و درنام شخصے کہ از مقربان راجہ بود وی باغوای بعضے امرا بر قتل راجہ اقدام کردہ بقتل رسانید۔ چہاردہ سال و پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۳) راجہ سہہ دیو در ۳۶۲ ہ بیاوری بخت بر تخت پدر جلوس کردہ رام چند را رتبۂ سپہ سالاری بخشید و در رتق و فتق سلطنت و انتظام مملکت نوزدہ سال و چہار ماہ گذرانیدہ و بمقتضای إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ شَيْئًا هَيَّأَ أَسْبَابَهُ در عہد او منگل

از اطراف آمده دینجا اقامت کردند۔

یکی شاه میرزا ولد شاه طاهر بن نورشاه که از سواد کنر آمده در باره موله قیام نمود۔ وجه آمدنش این بود که جد او نورشاه از اہل اللہ صاحب کرامات و خوارق عادات بود وی شاه میرزا را در صغر سن بکنار گرفته فرموده که از عالم غیب الہام کرده‌اند که این فرزند دلبند پادشاهی کشمیر خواهد ساخت۔ بلکه فرزندان او تا چند پشت نسلاً بعد نسل در آنجا طبل ایالت و سلطنت خواهند نواخت۔

از انجا که مردمان کنر سواد را بخوارق عادات و کشف و کرامات نورشاه اعتقاد کامل بود۔ وقتیکه شاه میرزا بسن بلوغ رسید او را بشارت جد بزرگوار خود آگاهی داده برای رفتن کشمیر تحریک نمودند۔ موجب آن شاه میرزا با عیال و اطفال خود در سنه ۷۲۰ھ بکشمیر آمد۔ و راجه سهه دیو موجب رعایت علو نسب او را موضع داده وی را از پرگنه کروهن جاگیر بخشید۔ و بمصاحبت و مجالست خود معزز گردانید۔ و در تاریخ فرشته مرقوم است که شاه میرزا از نسل پانڈوان بود۔ چنانچه شاه میرزا بن شاه طاهر بن نورشاه بن آل بن کرشت بن نیگودر و نسبت نیگودر با ارجن دیو که یکی از پانڈوان بود می رسد۔ و احوال پانڈوان در مهابارت مذکور است۔ و این شاه میرزا جد سلاطین کشمیر است۔

دوم رینچن شاه پسر تعین که والی تبت بود بمخالفت عموی خود مغلوب و پریشان حال بکشمیر آمده برای حصول امداد و اعانت به رامچند التجا نمود۔ و چند سال باُمید استعانت و امداد در موضع گگنه گیر آسوده وظیفه او از خزینه راجه معمول بود

سیوم لنکر چک که جد فرقهٔ چکان است از ولایت دارد بخوف مخالفان

درکشمیر آمده درپناه راجه قرار یافت ... خان درنسب او نقلیات عجیبه می نگارند بجای خود گفته شود۔

همدران زمان بلکه پیش ازاں مردمان کشمیر از جادۂ هدایا بازمانده درارتکاب افعال شنیعه واطوار قبیحه اصرار نموده درفسق وفجور وجرم وقصور مغرور گشته از خیرات و مبرات وامور حسنات بازمانده درلهو ولعب وجور ونعب وخمار وقمار کوشیده از افعال خیر وصلاح بالکل محروم شده بودند۔ منتقم حقیقی آن قوم را بپاداش کردار گرفتار کرده درورطۂ ابتلا انداخته بعدم رسانید تشریح آں این است که:۔

در ۷۲۴ھ ذوالقدر خان که از نبایر هولاکو خان بن چنگیز خان بود مردم کشمیر اورا ذوالجو میگویند با جمعیت هفتاد هزار سوار جرار از ترکستان براه کابل آمده امصار بسیار را قتل عام نمود۔ پس اشهب عزم را بجانب کشمیر جولاں داده اول بهار درملک رسید۔ وراجه سهه دیو باستماع خبر دربیں وعسکر خود طاقت مقاومت وتاب مصادمت ندیده لاچار با قوم وتبار خود بجانب کشتوار فرار اختیار نمود۔ وذوالقدر خان صمصام خون آشام از نیام برکشیده ساکنان اینجا را از خواص وعوام قتل عام نمود۔ ونسوان وطفلاں دردست تاجران ترکستان که همراه خود آورده بود بیع کرده خزینه ها اندود۔ ومال ومتاع ودواب وخیول از هر کس بغارت برده عمارات شهر را به آتش کشیده با خاک یکساں ساخت۔ واز مزروعات بهاری یکدانه تخم ریزش نشده فصل سعبیه درآخور اسپاں انداختند۔ ورامچند سپه سالار سهه دیو درحدود پرگنه لار میان قلعۂ گگنه گیر استوار مانده بسیاری از ابرار درپناه خود نگهداشت۔ وبعضی ستمرسیدگاں درمغارهای کوهسار متواری گشته از قهر اشرار محفوظ ماندند۔ وبعضی ها در اطراف

تبت وگلگت وکشتوار گریختہ از مال وعیال فارغبال شدند۔ ذوالقدرخان مدت هشت ماه از روی عناد بنیاد ملک برگشتہ بخریب وتہیب وقتل نموده در موسم زمستان بشدت برودت ہوا وصعوبت سرما ونایابی غلہ مجبورشده درفکر مراجعت افتاد واز مردم اسیر تفحص وتجسس سبیل بہندوستان نموده آنہا براه کوہی کہ از فرق کوه برهٔ دیوه سر میگذرد رہنمونی کردند۔ واو اسباب کشمیر خیاه بزار کس زنان وبچہ همراه برداشتہ باراده ہندوستان از کشمیر بار رفتند۔ وقتیکہ بر فرق کوه دیوه سر رسیدند باد سموم وزمین گرفت ـ واز آسمان برف وژالہ باریدن آغاز نہاد شدت تند آہنگ بصدای لمن الملک الیوم لله الواحد القہار از بالا غریده لبعیلت قہر قہار لشکر اشرار را زہره دریده طوفان برف طغیان کرده فرقہ اشرار ومجبوسان این دیار زیر برف غرق شده فردی برای اخبار زنده نماند۔ فرد

بیک لمحہ از حکم عالم پناه ہزاران ہزرسید ران شد تباه

چون بعد ہلاکت قوم اشرار این ماندگان این دیار از کمینگاه کوہسار برآمدند واز خویش وتبار خود احدی بر صفحہ روزگار یادگار ندیدند از زندگانی خود ما بیزار گشتہ خونبار شدند۔ مدعا کہ از جملہ صدکس فردی زنده مانده درمیان دمات تیک یک خانہ قرار گرفتند۔ ودرمیان شہر ہمگی یازده کس بنیاد عمارت نو انداختند۔

رامچند رسپہ لار کہ در نواحی لار میان حصار گگنہ گیر قرار کرده بود با قوم وتبار خود درقلعہ اندرکوٹ آمده در آنجا سکونت خود اختیار نمود۔ ورینچن وشاه میرزا کہ بوقت حادثہ درذیل حمایت او آسوده مانده بودند مصاحبت وملازمت او سرفراز شدند۔ سہہ دیو از حکومت کشمیر دلگیر مانده در دیار کشتوار بواسطہ رشتہ مصاہرت راجہ قرار اختیار نمود۔

و در سنه ۷۲۵ھ پس ماندگان کشمیر فراخور وسعت و طاقت خود در آبادی کوشیده خرمنها جمع کردند۔ چون در خطهٔ کشمیر هیچکسی منتظم و فرمانروا نبود فرقهٔ کهسان از کوهستان بسر شورش برداشتند در حدود مراج غارت کرده از غلات و حیوانات و مال و متاع هرچه دریافتند بغارت بردند۔ و مصیبت زدگان کشمیر از تطاول فرقهٔ کهسان خائف گشته بجانب رامچندر رجوع کردند۔ رامچندر رینچن و شاه میرزا را با جمعی معدود بمدافعهٔ قوم کهسان مامور ساخت۔ و رینچن بکمال همت و جلادت در کمینگاه کهسان مستعد مانده و شبانه آن قوم شریر را بحسن تدبیر اسیر کرده دست و پای آنها بریده بدار کشید۔ چون مردمان از شر کهسان فارغ شدند رینچن را بطور سلامانه و شکرانه چیزی نقد و جنس پیشکش نمودند۔ رینچن منجمله آن چیزی به رامچندر داده چیزی بخود هضم نمود۔ مقارن آن همان بخاطر او خیال امارت ملکداری افتاده شاه میرزا را با خود موافق کرده هر دو در مدافعهٔ رامچندر مستعد شدند۔

در همدران ایام رینچن در پرگنهٔ لار رفته بود رامچندر را پیغام فرستاد که چند بار زگال از ساکنان آن محال گرفته روانه سازد۔ همان روز جمعی از مردمان تبت غلات بر اسپان بار کرده بشهر میرفتند۔ رینچن آنها را با خود موافق کرده جوالها از زگال پر بار نمود و درمیان زگال آلات حرب پوشیده داشته همراه خود در اندرکوت رسانید و زگالها در حجره انداخته دروازهٔ آن مقفل گردانید۔ شبانگاه دروازهٔ حجره کشاده آلات حرب بدست مردمان تبت و معاونان خود داده در شبستان رامچندر درآمده رامچندر را از تیغ گذرانید۔ و متعلقان و پیروان او بیرخاش و پیکار مستعد شده همه را بعدم رسانید۔ راون چند پسر رامچندر گرفتار کرده محبوس ساخت۔ و بعد اختتام

مقدمهٔ اندرکوٹ رینچن بر جناح تعجیل روانهٔ شهر شده در انجا باستقلال تمام بر مسند امارت جلوس نمود۔

اورنگ دهم در ذکر سلاطین کشمیر

(۱) رینچن شاه در ۷۲۵ھ مطابق سنه ۱۳۸۱ب بر سریر مرزبانی استقلال حکمرانی یافته بانی مبانی جهانبانی گشت۔ تا که همه ها مطیع و منقاد او شدند۔ و کوٹه رین دخت رامچندر در عقد ازدواج خود در آورده برادرش راون چندر را افهام رعایت و مرحمت فرموده بخطاب رینه گی یعنی مدار المهامی سربلندی داد۔ و هر دو تبت و لار در جاگیر او بخشیده از خیال قصاص پدر برانداخت۔ و شاه میرزا عهدهٔ وکالت داده مدار کارخانهٔ حکمرانی برو گذاشت۔ و اتالیقی پسر خود که حیدر خان نام داشت باو تفویض نمود۔ و راجه بهه دیو که در واقعهٔ ذوالجو بجانب کشتوار فرار شده بود بامید سلطنت موروثی خود رو بکشمیر آورد۔ چون رنگ تقدیر بر خلاف مدعا دید با غلبهٔ رینچن که ادنای او بود سر بر نکرده آوردن نتوانست و طاقت مقاومت در خود ندیده لاچار فرار اختیار کرده در کشتوار قرار نمود۔ و رینچن در رتق و فتق سلطنت و آبادی ملک و رعایا مشغول شد۔

اشاعت مذهب اسلامیه در کشمیر

مؤرخان مدت فرمانروائی راجها تا عهد رینچن چهار هزار و چهار صد و چهل و پنج سال شمسی می نویسند۔ و تا این زمان درین مکان طریقهٔ مذهب هنود رواج داشت۔ اما هیچکسے بر صرافت خود نبود تعدد و اختلاف مشارب۔ و تنوع و تکثر مذاهب بسیار داشت۔ از انجمله بمقتضای اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِهِمْ در مذهب بود

تکثر و رواج بیشتر بود۔ وغیر ازیں مذاہب مختلفہ مثل کھتری و ویش وکابت و پاسی دناگ پرست وغیرہ بسیار فرقہ دریجا سکونت میداشتند۔ چوں در واقعۂ ذوالچو مطلق بسیاری بقتل رسید وجمعی قلیل بمذاہب مختلفہ موجود ماند۔ وقتیکہ رینچن کہ بمذہب بھود بود بسریر جہانبانی استقلال یافت وبکثرت اختلاف مذاہب و ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در ملک ماتحت خود یک ملت مروج سازد چونکہ دخول مذہب شیوہ متعذر بود و در مذاہب دیگر متردد ماند۔ پس با دل خود سنجید کہ فردا کسیکہ اول صبح می بنیم بمذہب او گرایم۔

بامداداں جناب سید شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ رحمۃ اللہ دید کہ بر ساحل آب وی دریای بہت نماز میگزارد۔ ونماز و نیاز او پسندیدہ با اہل وعیال خود بمذہب او گروید۔ وطوق اسلام بگردن انداختہ خود را بملک صدر الدین ملقب ساخت۔ فردا بمتابعت او راون چند پسر رامچند روسران سلطنت وعامۂ خلائق جوق جوق بر دست سید بزرگوار بشرف اسلام مشرف گشت۔ "طلوع آفتاب دین احمدی"

۷۲۶ھ

تاریخ ایں واقعہ گفتہ اند۔ بیت

یار من بہر محفل آرائی شد تماشای ہر تماشائی

روی او کرد دعوی اسلام موی او کرد کفر آرائی

کفر و اسلام ابجنگ ورد خود در آں جنگ با تماشائی

رینچن شاہ بعد یافتن دولت اسلام برای مرشد بزرگوار خود خانقاہی رفیع بر کنارہ دریای بہت ترصیص نمود۔ وایں اول خانقاہیست کہ در کشمیر تعمیر یافت۔ و در آنجا برای آمد و رفت مسافران ومحتاجان لنگر جاری ساخت

وبجہت مصارف مطبخ واخراجات خانقاہ چند قریہ از پرگنہ ناگام تعین فرمود
کہ تا زمان شاہان چغتہ بدستور معمول بود وفقرا ومساکین از آنجا راتبہ میخوردند
ازیں جہت آں محلہ را اہل لنگر میگفتند۔ وزینجن شاہ برای سکونت خود دولت خانہ
شاہی آباد ساخت کہ فی الحال مرقد حضرت سید محمد ابن ویسیؒ در آنجاست متصل
آں مسجد جامع در غایت وسعت معمور ساخت وخود در آنجا نماز جمعہ ادا میکرد
وبعد چندگاہ مسجد جامع سوختہ شدہ بجای آں مسجدی قصیر از احجار تراشیدہ
ترصیص نمود کہ تاحال موجود است۔ وآنرا ریشن مسجد میگویند۔ وزینجن شاہ
ہمگی دو سال وہفت ماہ بحکومت گذرانیدہ انتقال نمود۔ متصل خانقاہ بن شاہ
سمت جنوب آسود۔

۲۱، اُودن دیو برادر سہہ دیو کہ در واقعۂ ذوالجو بطرف ہیکی مفرور شدہ بود
بصوابدید ارکان ملک کشمیر آمدہ بمناکحت کوٹہ رانی ممتاز گشت۔ ودر سنہ ۲۸ ہجری
مطابق سنہ ۱۳۸۴ بکرمی بر مسند ایالت کشمیر جلوس نمود۔ وشاہ میرزا وبیچہ بٹ کاکاپوری
را رتبۂ وزارت وسپہ سالاری بخشید۔ ودر سنہ ۳۲ھ اُوردن نام ترکی از راہ
بہیر پور با فوج کثیر داخل کشمیر شدہ در انتظام حکام اینجا خلل انداز گردید۔ واُدون دیو
باستماع خبر از روی حمق وبزدلی بجانب تبت گریختہ رفت۔ لیکن شاہ میرزا بفرمان
کوٹہ رین براندفاع دشمن خونخوار کمر ہمت استوار کردہ بجانب اکابران وسرکشان
دمات کہ خودسر بودند خطہا نوشت کہ قبل ازیں در واقعۂ ذوالچو بر سر ما چگونہ واردات
شدید رسید واکنوں مخالف دیگر بر سر ما یورش کردہ در ینوقت ہرگاہ تغافل
وتکاسل جائز دارند البتہ خرابی ملک وبدنامی ما وبدشمن کامی حاصل خواہد شد۔

بعد اصغای پیغام سرفرازان وسروران اطراف ازاوباش واشراف کنگاشش اتفاق نموده بمقابلۂ لشکر ترک علم تقابل فراشتند۔ وجانبین بجدال وقتال داد شجاعت داده از کشته ها پشته ها افراختند۔ وسردار ترک پس پا گشته بصلح وصفا رجعت جنت بیا رنمود۔ وشاہ میرزا بکمال استقلال طبل فیروزی نواخته بمرتبۂ اعلی اقتدار یافت۔ واودون دیو از تبت معاودت کرده از روی بزدلی وپست فطرتی خود در رتق وفتق امور مملکت اعتباری ندید۔ وتمامی انتظام ملکداری باہتمام شاه میرزا سرانجام میشد وپیران او در پرگنات حکومت میکردند۔ واودواپو پانزده سال ودو ماه سلطنت مستعاره بسر برده انتقال نمود۔

بعد وفات او کوته رین در قلعۂ اندرکوٹ رفته بمعاضدت برادران خود لوای شوکت افراشته عرصۂ پنجاه روز به بی استقلالی گذرانید۔ شاه میرزا عرصۂ زمانه خالی دیده بتقویت کرامت جد خود داعیۂ سلطنت بخاطر آورد۔ واز اندرکوٹ بشهر آمده با اعیان ملک سازش کرد۔ پس بموجب رعایت سابقه ولاحقه همه ها تردد ونفاق مطیع ومنقاد او شدند۔ وبوثوق ایمان عهد وپیمان کرده او را سلطنت برداشتند۔ وپیچه بٹ از متابعت او سرپیچیده از تیغ گذرانیدند۔ انگاه شاه میرزا کسوت شاهی آراسته خود را به سلطان شمس الدین ملقب ساخت۔

(۲) سلطان شمس الدین در ۷۴۳ھ مطابق ۱۳۹۹ بکرمی باتفاق اعیان ملک بر سریر سروری جلوس نمود ودر آبادی ملک ورعایا پرداخته باز میندازان حصۂ پنجم خراج شاهی معمول ساخت۔ ودر اندرکوٹ بجانب کوته رین پیغام تزویج خود فرستادوی نظر بر کوکه گی او نموده منظور نکرد۔ وسلطان با لشکر

بمجادلۂ او برخاستہ قلعۂ اندرکوٹ را محاصرہ نمودہ کوتہ رین در حالت مجبوری بنکاح ادا اقرار داد و عقد نکاح منعقد کردہ ہمراہ او بشہر آمد. شبانگاہ در شبستان عالی خود را بلباس فاخرہ و زیور متکاثرہ آراستہ بر موقع وصال کارد بر سینۂ خود زدہ رودہ ہا بدر کشیدہ گفت کہ قبولیت من ہمین است۔ و فرقۂ لون ہا باہم دیگر متفق گشتہ شورش بر داشتند۔ سلطان بمدافعت آنہا استقامت کردہ ہمہ را از تیغ گذرانید۔ و ماگرین دچکان را اعتبار کلی بخشید و افسران عسکر و منتظمان مملکت گردانید۔

و سنۂ ہفت رکھیشران کہ تا حال در دفاتر و معاملات ہیچ معمول بود منسوخ کردہ سنۂ کشمیری از خود اختراع نمودہ مبدأ آں از جلوس شمس الدین شاہ کہ سر کردۂ سلاطین کشمیر است از سال ۷۲۵ھ مقرر ساخت کہ تا حکومت شاہان چغتہ معمول و مروج بود۔ کیفیت آں در جلد اول مشروح است۔ سلطان مدت سہ سال و پنجماہ جام حکومت نوشیدہ شربت اجل گوارا ساخت۔ و در موضع سنبل مدفون است مشہور بمقبرۂ سلطان پادشاہ۔

تاریخ[1]

آمدہ شمس باز زیر سحاب

بروایت تاریخ فرشتہ چہار پسر از و یادگار ماند۔ میرزا جمشید و میرزا علی شیر المخاطب بہ علاء الدین و میرزا شامک معروف بہ شہاب الدین و میرزا ہندال مشہور بہ قطب الدین۔ و بقول بعضی مؤرخاں شہاب الدین و قطب الدین فرزندان علاء الدین اند۔

(۲) سلطان جمشید در ۷۴۰ھ مطابق ۱۴۰۳ بکرمی بر سریر ایالت نشستہ در عدل و احسان و رعیت پروری کمر ہمت بر بست۔ بعد چندگاہ علاء الدین

لوای بغاوت افراشتہ در حدود زینہ پور با برادر خود بحرب وضرب پیوست۔ ودر بیخبری شبخونی دادہ جمشید را شکست داد۔ انگاہ جمشید پای استقامت استوار کردہ بتخریب زینہ پور ایلغار نمود۔ وسپاہان علاء الدین کہ در زینہ پور بودند بقتل رسانید۔ پس علاء الدین یورش آوردہ جمشید لطرف کامراج منہزم شد۔ وسراج الدین وزیر جمشید شاہ کہ محافظ تختگاہ سرینگر بود علاء الدین را بیغام کردہ تخت وتاج باو تفویض ساخت۔ جمشید بعد ازین واقعہ کمر نبستہ سلطنت را وداع نمود۔ ودر ہمان ایام بقضا پیوست۔ حکومت او چہار دہ ماہ بود۔

(۵) سلطان علاء الدین در ۷۴۸ھ مطابق ۱۴۰۴ بکرمی بر مسند حکمرانی جلوس نمود۔ ومحلہ علاء الدین پورہ آباد ساخت۔ وبرادر خود شہاب الدین را رتبہ وزارت بخشید ودر آخر حکومتش بسبب بارش بی وقت قحط عظیم واقع شدہ خلقتی انبوہ ضایع گشت۔ وطایفہ لون ونیا یک مخالفت در زیدہ در کشتوار گریختہ رفتند وسلطان بلطایف الحیل ہمہ را بدست آوردہ محبوس داشت۔ ودر قلمرو خود فرمان داد کہ زن بدکارہ از شوہر خود میراث نبرد بصدور این حکم بسیاری از نسوان فاحشہ لباس پرہیزگاری پوشیدند۔

صاحب وقایع کشمیری نگارد کہ در زمان سلطان علاء الدین جناب سید جلال الدین مخدوم جہانیان جہانگرد قدس سرہ خطۂ کشمیر را بقدوم میمنت لزوم خود طراوت ونضارت بخشیدند۔ ہمگی دو سہ ہفتہ سیاحت اطراف فرمودہ رجعت نمودند۔ سلطان قدری آبادی شہر کردہ بقضا پیوست دوازدہ سال و ہشت ماہ وسیزدہ روز بحکومت گذرانید۔ تاریخ وفاتش این است۔ فرد

بہر تاریخ وفات سلطان ہاتفی گفت مکانش فردوس
۶۹۱ھ

در محلۂ ملک آنگن از فتحکدل بالاتر مدفون است۔

(۶) سلطان شہاب الدین موسوم بہ شیراشامک در ۶۹۱ھ مطابق ۴۱۶۶ لوکی
برمسند شاہی جلوس نمود۔ تاریخ
ہاتف غیب بہر سال جلوس گفت برگو شہنشہ نامی
۶۹۱ھ

نقلست کہ در ایام شاہزادگی روزی بخواہش شکار میان درۂ کوہسار
از آبادی دور افتادہ تشنہ لب شدہ بود واز ملازمان خود سہ کس ہمراہ داشت
یکی رای شردل دوم جنڈا سیوم آختہ جی ناگاہ للہ عارفہ از درۂ کوہ بر آمدہ
یک پیالہ شیر بشہاب الدین بخشید شہاب الدین قدری نوش کردہ بہ جنڈا داد۔
وی اندکی نوشیدہ بہ رای شردل بخشید وی تمام نوشیدہ آختہ جی را چیزی نگذاشت
و عارفہ بشارت داد کہ شہاب الدین بادشاہ عظیم خواہد شد۔ جنڈا و رای شردل
وزیر و سپہ سالار او خواہند بود۔ آختہ جی را زندگانی کوتاہ است۔ چون بجانب
شہر معاودت کردند آختہ جی در اثنای راہ تباہ شد۔

وقتیکہ شہاب الدین بر تخت جلوس نمود جنڈا را رتبۂ سپہ سالاری داد۔ و
رای شردل بہ وزارت و انتظام مملکت مختار ساخت۔ بحسن تدبیر او باج و خراج
ملک و پرگنہ بندی مقرر شدہ کہ تا عہد چغتہ باقی بود۔ مورخان می نگارند کہ بعد
خرابی ذوالجو آبادی کشمیر بہر در ایام آہستہ آہستہ ترقی پذیرفت لیکن بعدم
استقلال حکومت ضبط و ربط اطراف نبود چہ سرکشان و سرداران اطراف
و پرگنات چند چند قریہ در تصرف خود گرفتہ حکمرانی میکردند۔ و بجانب حاکم

شهر چیزی بطور تحفه و ارمغان میفرستادند و حاکم شهر را طاقت مقاومت آنها نبود۔ وقتیکه شهاب الدّین رایت حکومت افراشت سرکشان و خیره سران را قلع و قمع کرده در چاه مذلّت انداخت روزیکه فتحنامه از جائی نمیرسید آن روز را داخل عمر خود نمیدانست

بعد انتظام خطّهٔ دلپذیر در تزئین و تنظیم مضافات کشمیر پرداخت۔ اوّلاً از راه باره موله عزیمت کرده ولایت پکهلی دگبر سواد و ملک کهکران مسخّر ساخت۔ بعد ازاں با لشکر گران در تبّت رفته با والی کاشغر محاربهٔ عظیم ساخت۔ و ملک تبّت و اسکردو از تصرّف او نزع کرده در قبضهٔ اقتدار خود درآورد و از آنراه به گلگت آمده ملک داردو و اطراف آں ضبط نمود چند را با لشکر انبوه به کشتوار تعیّن کرده کشتوار و جموں فتح کرد بعد ضبط و ربط اطراف و انتظام مملکت در ۷۶۳ھ به تهیئه اسباب حرب و ضرب پرداخته ساز و سامان جیش و لشکر مهیّا ساخته با جمعیت پنجاه هزار سوار و پنج لک پیاده از راه باره موله لوای عزیمت افراخت۔ و سیّد حسن بهادر فرزند سیّد تاج الدّین بیهقی که از بنی اعمام حضرت امیر کبیرؒ بود میر لشکر ساخت۔ وی با جمعیت بیست هزار سوار و یک لک پیاده بر سم منقلائی پیش پیش میرفت هر جا که میرسید فتح میکرد گویا مقالید فتوحات در دست او بود۔

بجملهٔ نخستین ملک یوسف زئی و سواد بجور و پشاور فتح نمود۔ از انجا بجانب کابل نهضت ساخت۔ و سلطان احمد خان مرزبان کابل بجنگ پیش آمده منهزم شد۔ و سیّد حسن بتعاقب او دویده گرفتار کرد مدّت هشت ماه محبوس بود۔ عاقبت بشفاعت سیّد تاج الدّین از حبس فارغ گشته بر ملک موروثی خود باز تسلّط یافت۔ و سلطان شهاب الدّین خواهر او در عقد نکاح خود در آورد۔ و خواهر خود

بمواصلت او نامزد ساخت۔ وصبیۂ او را بعقد ازدواج سلطان قطب الدین سرِ بلندی بخشید۔ ماز انجا رایت جہانگیری افراشتہ بدخشان ولمغان وغزنین وغور وقندہار وہرات فتح نمود۔ پس از آں تسخیر خراسان ایلغا کردہ ممالک بسیار در قبضۂ اقتدار درآورد۔ دیر کوہ ہندوکش رسیدہ افواج را مضرت وآسیب بسیار رسید۔ بنا برآں کوس مراجعت نواختہ ممالک سندہ وملتان را مفتوح ساخت۔ از انجا ایں منصور افراشتہ قلعۂ لاہور را محاصرہ نمود۔ وبعد آویزش بسیار ممالک پنجاب را متصرف گشت۔ وسیالکوٹ ولوہرکوٹ وجموں با جمیع اطراف مفتوح ساخت۔ وبعد تسخیر پنجاب بر دریای ستلج خیام دولت افراخت۔ وفیروز شاہ شہریار دہلی باستماع آں لشکر کثیر بمقابلۂ بادشاہ کشمیر تعین ساخت۔ وبین الفریقین جنگہای عظیم واقع شد۔ عاقبت بفرمان حضرت امیر کبیر قدس سرہ کار بصلح انجامیدہ ملک پنجاب را تا حدود سرہند شہاب الدین متصرف گشت۔ وفیروز شاہ را سہ تا دختر بود حضرت امیر ہرسہ بمناکحت اقربای سلطان نامزد ساخت۔ چنانچہ اول در عقد حسن خان فرزند شہاب الدین صبیۂ دوم در عقد ازدواج سلطان قطب الدین دختر سوم بعقد مواصلت سید حسن بہادر افتخار یافت۔

صاحب وقائع کشمیری نگارد کہ در ایام محاربۂ سلطان شہاب الدین با فیروز شاہ جناب حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ بقدوم میمنت لزوم خود خطۂ کشمیر را رونق بخشیدند۔ وسلطان قطب الدین کہ نائب سلطنت بود خدمات ایشان کما ینبغی بجا آورد۔ وآنجناب بعد چہار ماہ مراجعت فرمودہ بمقام فیروز پور با سلطان شہاب الدین ملاقات کردند۔ وبین المتخاصمین تجویز مصالحہ نمودند

مقدم شریف تاریخ است۔ فقط

بادشاہ بعد مصالحہ کوس نصرت نواختہ انتظام ممالک دور و نزدیک بخوبی ساختہ بجانب کشمیر لوای معاودت افراخت۔ ودر ضبط وربط امور جہانبانی و تسخیر بقاع و فتح قلاع لاثانی بود و بواسطۂ صدور امور بدیعہ وحالات عجیبہ عہدا از عجایب روزگار می شمرند۔ ہرجا کہ اشہب تسخیر را جولان میداد آں سواد را قبضہ کردہ باز بمالکان ملک عطا می ساخت۔ بعد تسخیر ممالک در آبادی ملک و رعایا سعی موفور بکار برد۔ محلۂ شہاب الدین پورہ کہ الحال بہ شہام پورہ مشہور است آبادی شصت ہزار خانہ آراستہ پای تخت خود گردانید۔ ودر انجا مسجد جامع آباد فرمود کہ ہنوز بنیاد آں موجود است۔ ویکہزار چھاونی بابت سکونت افواج معمور ساخت۔ آخر عمر در فکر تخریب بتخانہ ہا افتادہ بتخانۂ بجبشور کہ در بیجبارہ بسیار مرتفع بود شکست ودر نفس شہر ہرجا کہ بتخانہ ہای ہنود موجود بود ویران ساخت۔

ودر ۷۷۷ھ بباعث سیلاب دہ ہزار خانہ ویران شد۔ ودر ہماں سال بادشاہ حسن خان وعلی خان پسران خود را بگفتۂ زن دیگر کہ بامادر ایشاں نزاع میداشت بجانب دہلی اخراج نمود۔ وبعد چندگاہ بمرض شدید بر بستر افتادہ حسن خان را از دہلی طلبانید وی در جموں رسیدہ بود کہ شہاب الدین محتضر شد وبرادر خود ہندال معروف بقطب الدین را جانشین کردہ انتقال نمود۔ تاریخ

ز دربار کشمیر چوں رخت بست شہاب دگر قطب جایش نشست

نوزدہ سال وسہ ماہ حکومت گذرانید۔ ودر محلۂ بلدیمر برلب دریا مقبرۂ اوست۔ از مقبرۂ سلطان زین العابدین بجانب شمال بمسافت سی قدم بر سر آں گنبدی سنگین

مرتفع بود پرتاب سنگه که از اہل کاران نبیرسنگه بود مقبرۂ مذکور زیر عمارت آورده

۷، سلطان قطب الدین در سنہ ۷۸۰ مطابق سنہ ۴۳۵ کبرمی بر سریر جہانبانی لوای حکمرانی افراشت۔ و محلۂ قطب الدین پوره آباد کرده در انجا عمارتی رفیع و باساتین متین ترصیص نمود۔ و در قلع و قمع بنیاد اہل فساد و در ترویج عدل و احسان و سداد بر اقران خود گوی سبقت ربود۔ باوجود اشغال جہابنانی رغبت کمالات علمی بسیار میداشت۔ و حاکم لوہرکوٹ رایت بغاوت افراشته باعسکر محاربه و مجادله نمود عاقبت کشته شد۔

و سلطان برادرزادۂ خود حسن خان را از دہلی طلبیده باموراتِ ملکی دخیل ساخت۔ بعد چندگاه بنابر یاوه گوئی مخالفان سلطان ازو بیدل گشته بگرفتن او فرمان داد۔ و حسن خان باستصواب رای تیردل که وزیر پدرش بود بجانب لوہرکوٹ با مخالفان سلطان که در انجا بودند پیوست۔ سلطان از رای شیردل بدگمان شده محبوس داشت وی از بند گریخته خود را به حسن خان رسانید۔ و در انجا ہردو اتفاق کرده رایت مخالفت برداشتند۔ و بعضے زمینداران آن سواد ہردو کس گرفتار کرده پیش سلطان فرستادند۔ سلطان رای تیردل را قتل کرده حسن خان را محبوس داشت۔

و در زمان سعادت قیران او مطابق سنہ ۷۸۱ ہفصد و ہشتاد و یک جناب امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ بقدوم میمنت لزوم خود خطۂ کشمیر را مرتبۂ ثانی جنت نظیر فرمودند۔ و از رفقاء سادات ہفصد کس ہمراه داشتند۔ و در محلۂ علاء الدین پوره فروکش فرمودند۔ و برلب دریا صفۂ سنگین افراشته پنجوقت نماز بران ادا میکردند۔ سلطان باخلاص تمام آداب محبت و ارادت بجا آورده اندرز و نصایح

ازاں جناب شنیدہ بکار می برد۔ چنانچہ بموجب خبری دوخواہر مگا لیفعد آوردہ بود بفرمودہ آنجناب یکی مطلقہ ساخت۔ وحضرت سید کلاہ مبارک خود تیمنا بسلطان بخشید وسلطان تعظیما آنرا در تاج خود نہاد۔ پس فرزندان او تا عہد فتح شاہ آں کلاہ در تاجہای خود می نہادند۔ و فتحشاہ کلاہ مذکورہ در کفن خود پیچیدہ برد۔

ملا احمد می نگارد کہ حضرت امیر شش ماہ در کشمیر گذرانیدہ اوایل ۷۸۵ھ بجانب تبت عزیمت فرمودہ در بلاد کاشغر وختن وغیرہ دین متین را رواج داد۔ و در شہر افسوس بزیارت غار اصحاب کہف فائز گشتہ در ۷۸۵ھ بجانب کشمیر باز رجعت فرمود۔ و در ۷۸۶ھ براہ پکلی تشریف بردہ در حدود کنر سواد جان بحق تسلیم نمود قصۂ آں در حصۂ سیوم گفتہ شود۔

سلطان قطب الدین شانزدہ سال وپنجماہ و دو روز طبل حکومت نواختہ انتقال نمود۔　　تاریخ

قطب بر خاست زروی کشمیر　　از سر جاہ سکندر بنشست

در محلہ لنگر ہٹہ در مقبرۂ سنگین متصل روضۂ پیر حاجی محمد مدفون است۔ و دو پسر از و یادگار ماندند۔ یکی میرزا شکار ملقب بسلطان سکندر۔ دوم میرزا ہیبت۔ بعد وفات پدر سلطان سکندر بر تخت جلوس نمود۔

(۸) سلطان سکندر بت شکن باستصواب مادر خود کہ لورہ نام داشت در ۷۹۶ھ مطابق ۱۴۵۱ بکرمی بر اریکۂ حکمرانی جلوس نمود۔　　تاریخ

شاہ عادل سکندر ثانی　　کہ از و یافت سرفرازی تاج
ملک روشن بنور شرع از وست　　گرچہ بودہ ز ظلم چوں شب داج

۷۹۹ھ
بہر تاریخ سال سلطنتش عقل گفتا بشرع داده رواج

اُمرا و ارکان دولت را مطیع و منقاد خود گردانید۔ و او از جمیع سلاطین کشمیر بشوکت و عظمت و کثرت لشکر ممتاز بود۔ مہابت بسیار داشت۔ باج تمغا از اہل ہنود و مسلمین معاف نمود۔ و در اوایل مادر سلطان دخل در مہمات ملکی نموده بوجہ نیک سرانجام میداد۔ شاہ محمد کہ برادر سلطان بود در پردہ نرد مخالفت میباخت۔ بسمع این خبر مادر سلطان دختر و داماد خود از میان برداشتہ محبوس داشت۔ و رای مادری کہ وزیر اعظم بود ہیبت خان برادر سلطان را زہر داده ہلاک گردانید۔ و سلطان از کردار و اطوار وزیر بیدل گشتہ در فکر مدافعہ او افتاد۔ اما بخوف نقصان انتظام مملکت فرصت نگاه میداشت۔ وزیر بر حقیقت حال واقف شده برای دفع کدورت خاطر بخدمت سلطان التماس نمود کہ زمینداران تبت کوچک باغی شده اند۔ اگر حکم باشد بنده در آنجا رفتہ گوشمالی متمردان نماید۔ سلطان را این امر پسند آمده او را رخصت داد۔ وزیر با لشکر کثیر بجانب اسکردو نہضت کرده آن ولایت قبضہ نمود و تمامی تبت ہا از شرق و شمال مسخر فرمود۔ و در آن حدود جمعیتی بہم رسانیده بغی ورزید۔ سلطان با لشکر فراوان بمدافعت او مسارعت کرده در سرحد تبت جنگ واقع شد۔ و رای مادری ہزیمت خورده بکمند ذلت گرفتار گشت۔ بعد چندگاه در زندان زہر خورده از جان درگذشت۔ سلطان اطراف تبت وغیره در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و در شجاعت و سخاوت و مروت مشہور شد۔ و از شنیدن آوازۂ جود و احسان و بذل و امتنان او دانشمندان عراق و خراسان و ماوراء النہر وغیره بلاد بملازمتش آمدند۔ و علم

غلغلۂ اسلام را در مملکت کشمیر رواج تمام پیدا شد و نمونۂ عراق و خراسان گردید

و در ۷۹۶ ہجری حضرت میر محمد ہمدانی خلف الصدق جناب امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہما دریں دیار فرحت آثار بعمر سیزده و دو سالگی برافقت سیصد رفقا تشریف ارزانی داشتند۔ و مدت بیست و دو سال دریں بلاد اقامت فرمود وسلطان در بجا آوری خدمات آنجناب بجان و دل کوشیده بحسن ارادت و عقیدت در حلقۂ مریدان ایشان درآمد۔ و در محلۂ نوہٹہ برای اقامت آنجناب عالیشان قصرہای رفیع و وسیع معمور ساخت۔ ونیز حسب الامر ایشان خانقاہ معلّٰی در نفس شہر و خانقاہ والا در موضع دچی۔ و خانقاہ اعلیٰ در موضع ترال۔ و خانقاہ کبرویہ در موضع ... ترصیص نمود۔ و برای خرج مطبخ و مصرف خانقاہ معلّٰی سہ قریہ جاگیر بخشید کہ تا دور حکومت سنگان بدستور معمول بود۔ و ملک سہہ بٹ کہ مشیرِ وزیر سلطان بود حضرت سید اورا باجمیع توابع و لواحق مسلمان ساختہ دختراو بی بی بارعہ در حبالۂ نکاح خویش درآورد۔ و سہہ بٹ را ملک سیف الدین نام نہاد۔ و رسالہ در علم تصوف تصنیف کردہ بسلطان بخشید۔ و بطفیل حضرت میر بسیاری از سادات عظام و علمای فخام وارد این مقام گشتند سلطان ہر کس را بحسن ارادت اقطاع و مناصب بخشید۔ و در بجا آوری خدمات ایشان بجان و دل کوشید۔

و از ابتدای سکونت راجہ ہا دریں دیار بتخانہ ہای بسیار عجوبۂ صنعت روزگار یادگار ماندہ بود۔ کہ بمعاینہ صنعت ابداع و اختراع تعمیر آں عقل عقلا پریشان میشد سلطان سکندر لوای تصلب افراختہ بتخانہ ہای مذکورہ از بیخ برانداختہ باخاک یکسان ساخت۔ و از احجار بعضی بتکدہ ہا مساجد و مقابر برافراختند۔ اولاً برای انہدام

بتخانہ مارتانڈ مشہور کہ بر کریوہ متن از تعمیرات راجہ رام دیو یادگار بود تا یکسال کار خانہ جاری ساخت و خرابی آن اصلا نتوانست کرد۔ عاقبت بنیاد آں چند سنگ کشیدہ در جوف بتخانہ ہیزم بسیار جمع کردہ آتش افروختند۔ و اشکال و تصاویر دیوار آں کہ از طلا ملمع شدہ بودند تباہ کردند و حصار احاطۂ آں از بیخ برکندہ فرو ریختند۔ کہ آثار آں ہنوز حیرت افزاست۔ و ہمچناں بتخانہ ہای بیجبارہ کہ زیادہ از سہ صد بودند با خاک تیرہ یکسان ساخت۔ خصوصاً بتخانہ وزیہ ایشری کہ از ہمنامی و گرامی بود از بیخ برکند۔ گویند ہنگام شکستن آں شعلہ ہای عظیم از آتش پیدا شدہ کہ سلطان و ارکان دولت میدیدند۔ و ہنود آنرا حمل بر کرامات معبودان خود میکردند و چیز ہا میگفتند و سلطان آنرا طلسمات دانستہ از تخریب آں باز نماند تا کہ از بنیاد آں سنگی ظاہر شد بر روی سنگ بخط سنسکرت منقوش بود "بسم اللہ منیتر نیہ نشنت وزیہ ایشری" یعنی بسم اللہ یک افسونی است کہ ویران میکند بتخانہ وزیہ ایشری را۔ سلطان از سنگہای آں بتکدہ مسجد جامع بیجبارہ معمور ساخت و بتخانہ بجبیور سابقاً سلطان شہاب الدین اندک خراب کردہ بود سلطان سکندر بنیاد آں برکندہ خانقاہی برای خانہ مان سید محمد قریشی ترصیص نمود۔ و عوام آنرا وجاتر خانقاہ میگفتند۔ راجہ گلاب سنگہ خانقاہ مذکور را ویران کردہ بتخانہ جدید آباد ساخت۔ و ہمچناں بتخانہ پری ہاسہ کیشو و مندر کناکیشو از تعمیرات للتادت در پرسپور معمور بود سلطان آں ہر دو بنیاد شکستہ را مسمار کردہ سنگہای آں در سد بندیہا صرف نمود۔ و ستون حجری کہ در انجا بطول پنجاہ دست و بقول بعضی پنجاہ گز موجود بود بشکست۔ و از بنیاد آں بتکدہ صندوقی بر آمدہ بر ورقی از مس نوشتہ یافتند کہ بعد اینقدر مدت ہا دم ایں بتکدہ سکندر نام بادشاہی خواہد بود۔

وصورت بدہ اوتار کہ در دست خواہد شکست۔ ودر محلہ اسکندپورہ متصل دولتخانہ شاہی دو بتخانہ عالی بود یکی مہاشری از تعمیرات پرورسین۔ دوم تاراپیٹ بنا کردۂ راجہ تاراپیڈ سلطان آں ہر دو بتخانہ دیرینہ مسمار کردہ از مصالح آں مسجد جامع درمیانہ شہر آباد ساخت۔ دبتخانہ کالی شوری سابقاً سلطان قطب الدین مسمار کردہ بود بجای آں سلطان سکندر خانقاہ معلی معمور فرمود۔ وبرای ترویج مذہب محمدی اہل ہنود را تکلیف کلی رسانیدہ درمیان شہر مشتہر ساخت ہر کسکہ دین محمدی قبول نکند ازیں ملک گریزد ورنہ دست از جان بشوید۔ موجب آں بعضی ہنود فرار اختیار کردہ بجانب اطراف نقل کردند وبعضیہا حلقۂ اسلام بگردن انداختہ آسودہ ماندند۔ وبعضے برہمنان بر قتل خود راضی شدہ از جان درگذشتند۔ گویند سلطان سکندر سہ خروار زنار در آتش بجہ زانید۔

عاقبت بتجویز میر محمد ہمدانی قدس سرہ از قتل برہمنان باز ماندہ نسبت آنہا جزیہ قرار داد۔ وتمامی کتب اہل ہنود جمع آوردہ درمیان تالاب ڈل غرق کردہ برسر آں سنگ وخاک انباشتہ سد ونالہ مرگ احداث نمود۔ الحال آنرا سدالیشہ بری میگویند۔ دبتخانہ ایشی شور کہ در الیشہ براری معمور بود مسمار کردہ سنگہای آں در تسدید سد مذکور صرف نمود۔ ودر عہد سلطان منہیات وبدعیات نامشروع مثل شرب شراب وقمار وغیرہ سرسبر ممنوع بود۔ ونوای آلات سرود مثل بربط وچنگ وعود ومزمار وساز وشنیدن ہیچ جا ظاہر نمیشد۔ وآواز کوس وکرنا بغیر معارک ومقدمات محاربہ وپیکار مسموع نمیگشت۔ ہمگی ہمت وتمامی نہمت در ترویج دین متین مصروف میداشت ودر ضبط وربط اطراف ممالکت ورتق وفتق امور سلطنت بر اقران دوران گوی سبقت

ربود- ہر جا کہ لوای عزیمت افراخت طبل فتح و فیروزی نواخت -

ہمدراں زمان سعادت اقتران صاحبقران ثانی امیر تیمور گورگانی بعد تسخیر ترکستان و خراسان عنان عزیمت بجانب ہند معطوف داشتہ آں سواد میمنت مواد را در قبضۂ اقتدار در آورد- چوں ذکر امیر تیمور درمیان آمد بنا بر ربط تاریخ نویسی برخی از احوال آں بادشاہ دیں پناہ دریںجا گفتہ شود-

تسلط یافتن امیر تیمور گورگانی بر ممالک ایران و خراسان و ترکستان و ہندوستان و کشمیر

مولانا شرف الدین یزدی رقمطراز است کہ امیر طرغی نام شخصے از رؤسای شہر سبز کہ آنرا شہر کش ہم میگویند صدرنشین مسند امارت بود- و در خدمت شیخ شمس الدین کہ از اولیای عظام آں مقام بود آمد و رفت میداشت- روزی از زبان آں شیخ بزرگوار بشارت شادمانی دریافت کہ از صلب فرزند تو عنقریب فرزندی بوجود خواہد آمد کہ ولایت ایران و توران و خراسان و ہندوستان مفتوح خواہد ساخت-

وہمدراں زمان از حرم محترمۂ امیر طرغانی کہ فرزند ارشد امیر طرغل بود در سنہ ۷۳۶ تیمور شاہ متولد گشت- چوں بسن شباب رسید روزی با چندکس از متعلقان خود در خدمت شیخ شمس الدین شرف اندوز صحبت شد و حضرت شیخ فرمودند کہ امروز صحبت ما با کسے است کہ بادشاہی نصف دنیا خواہد کرد- و امرای عظام کہ در خدمت آں عالی مقام حاضر بودند ہریکی امید ایں نوید بخود منسوب داشت- و امیر تیمور از روی فروتنی خطور ایں امر خطیر بخاطر خود ہمی آورد لیکن موجب تقدیر قادر بیچون نیر اقبال آں ہمای ہمایون فال در ربع مسکون پرتو جلالت انداخت- و اوایل سنہ ۷۷۱ھ در شہر بلخ افسر جہانبانی برسر داده در تزاید جاه و حشمت و ترقی عیش و مملکت پرداخت

بمدد گاری حضرت باری طبل جہانداری نواختہ برای تسخیر ممالک و امصار لوای عزیمت افراخت. و سرہای سروران و سرکشان در خاک و خون انداخت۔ و ہمای نصرت و فیروزی ہمیشہ ہمعنان اومی بود و بر موقع عزیمت گاہی روی ہزیمت نمود ہر جاکہ تاخت شاہان عالی شان مغلوب ساخت۔ اولاً بلاد امصار خراسان و افغانستان بیورش سہل و آسان زیر فرمان در آورد۔ ہنگاہ یکران عزیمت را تسخیر عراق و فارس و آذربائیجان جولان داد و مظفر و منصور بجانب توران نہضت فرمود و تا مدت مدید در حدود ترکستان محاربات شدید با سرفرازان نزدیک و بعید پدید آورده رایات عالیات را لعزم تسخیر ہندوستان اہتزاز داد. و در ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء بر ساحل دریای نیلاب کہ الحال بہ اٹک معروف است خیام دولت افراشت۔ و در اینجا عرضداشت سلطان سکندر شہر یار کشمیر مخصوص اقبال و امتثال حکم اشرف و انقیاد امر و ایجاب سکہ و خطبہ اقدس بنظر اشرف حضور صاحبقران مشرف گشت جمجاہ از افعال شائستہ و اطوار بائستہ سلطان سکندر دلخوش شدہ یک زنجیر فیل و تمغای شاہی مصحوب توقیا و فولاد برای سلطان ارمغان فرستادہ اظہار تودد و خشنودی ساخت۔ و سلطان سکندر بادای شکریہ آن تحایف و نفائس فراوان مصحوب مولانا نورالدین بجناب صاحبقران ارسال کرده التماس حصول شرف پابوس خدمت نمود۔ صاحبقران سفیران خود را راہی ساخت و گفت وقتیکہ رایت عزیمت از ہندوستان بجانب پنجاب مراجعت فرماید سکندر شاہ در اینجا بملازمت مشرف گردد۔ انگاہ صاحبقران از نیلاب بجانب پنجاب نہضت کرده تسخیر بلاد و اطراف کامیاب گشتہ در دہلی رسید۔ و سلطان محمود تغلق با جمعیت سپاہ و لشکر خود بمقابلت او رایت محاربت افراشتہ بعد حرب و ضرب شدید مغلوب و مہزوم گردید۔ و تیمور شاہ بر تخت دہلی

اجلوس کردہ سکہ وخطبہ جاری ساخت۔ بعد انقضای ہشت روز چند ہزار سوار برای تحصیل
غلہ وخراج باطراف پرگنات مامور ساخت۔ ہزبران بر خاش خو دست تطاول حال
رعیت انداختہ آتش فسادا فروختند۔ ومردم عوام بازدحام تمام الویۂ بغاوت
افراشتہ بمقاتلہ پیوستند وعسکر شاہی بجوش آمدہ متمردانرا قتل عام کردہ تا سہ روز انہار
خون در دہلی جاری کردند۔ ودست تطاول دراز کردہ ہرچہ یافتند بردند۔ ولنصف شہر
آتش کینہ افروختند۔ واز لاشہای مردگان انبارہا اندوختند۔ مختصر کہ تیمور شاہ
تا عرصۂ پانزدہ روز در دہلی قیام کردہ تا ساحل دریای گنگ امصار وقصبہ جات
را تاخت وتاراج وقتل عام نمود۔ انگاہ بجانب دکھن ایلغار فرمودہ چوں در ذیل کوہ سوالک
رسید رایان خودرای آن نواحی بصف آرائی وجنگ آزمائی جسارت کردہ تا مدت
شانزدہ روز فیمابین آتش مقابلہ ومقاتلہ افروختند۔ عاقبت ہزبران شاہی اقوام
مرہٹیان را نہب وغارت کردہ قتل عام نمودند۔

پس تیمور شاہ بجانب سمرقند عنان عزیمت معطوف داشتہ چوں در وزیرآباد
خیام دولت افراشت حاکم انجا دو طوطی سفید رنگ کہ در شیرین کلامی معروف بودند تحفۂ
خدمت گذرانیدہ بوفور عطف جہانبانی مورد الطاف ومہربانی گردید۔ ازانجا
بجانب جموں عسکر ظفر پیکر تعین ساختہ جان نثاران درگاہ راجہ انجا اسیر کردہ بحضور
گذرانیدند۔ وبادشاہ بوفور رحمت ملک خودش بازدادہ باج گذار نمود۔ ودرانجا
لوفیاد فولاد وزین الدین کہ برسم رسالت جانب کشمیر رفتہ بودند واحکام واجب
الاذعان بنام شاہ سکندر والی انجا بردہ بودند با ایلچیان اویاردوی اعلی رسیدند و
عرضداشتند کہ سلطان سکندر احرام بندگی بستہ روی نیاز بقبلۂ اقبال آوردہ بود

بموضع چتھیان رسیده ازاں مرحله مولانا نورالدین که از جانب او برسالت آمده بود با او پیوست و تقریر کرد که امرای دیوان اعلیٰ مقرر فرمودند که سی هزار اسپ و صد هزار درست که هریک بوزن دو نیم مثقال باشد والی کشمیر از ولایت خود سرانجام نماید و بجهت امتثال آں امر سلطان بازگشت رفت. تا که بعد از اتمام آں مهم دیگر باره متوجه شود و از پابوس حضور فایز گردد. چوں ایں معنی بسمع اعلیٰ رسید بادشاه آنرا نپسندید. فرمود که شاه سکندر را تکلیف مالایطاق کردند و زیاده از اندازهٔ وسعت ولایت او طلبداشتند بنور عقل که چراغیست رخشان روشن و هویداست که از هر مملکتی مبلغی مطالبه باید نمود که درخورهٔ وسعت و فسحت آں باشد تا شرائط نصفت و عدالت مرعی ماند. و رسولان صدق خدمت گذاری شاه سکندر بعرض رسانیدند. پادشاه زین الدین را حکم داد که سلطان سکندر را گوید که بوجهی تردد نماید و تا تاریخ سیزدهم ماه رجب ۸۰۱ھ خود را بر لب آب سندھ برساند.

بعد ازاں بادشاه بر ساحل چناب اکثر مرزبانان هندوستان که همعنان موکب نصرت بودند رخصت کرده بمساکن و ماوای خودها درگذشتند. پس ازاں از دریای چناب عبور کرده بسیاری از افواج شاهی غرق لجه تباهی گشتند. ازانجا بجانب اٹک لوای عزیمت افراشت. و شاه سکندر بمجرد ورود فرمان احرام ملازمت بسته در باره موله رسید. ازانجا خبر شنید که صاحبقران بر جناح تعجیل از آب سندھ عبور کرده بجانب سمرقند متوجه گشت. پس ایلچیان کاردان همراهی فرزند خود شاهی خان با تحائف و هدایای شایان بخدمت اشرف فرستاد و خود با خیر و سعادت معاودت فرمود. شاهی خان در سمرقند بملازمت رسیده از پیشگاه والا تا هفت سال

رخصت معاودت نیافت۔ و در ۸۰۷ھ در موسم سرما برودت هوا شاه والا جانب چین و ختا رایت جهانگیری افراشت و در عرض راه ترم مخدوم را رخصت انصراف بسمرقند بخشید چند روز متواتر در شرب شراب ارتکاب کرده شبهای معاشر با طل شده و مزاج متغیر گشت و تب محرقه اشتداد یافت و مخالف مزاجش ناخت آورده ناساخته ناساخته ماند۔ ساخته هم ناساخته ساخت۔ چنیر اقبال از سرش انداخته سلطنت و مملکتش باخته شد۔

تاریخ

سلطان مرآنکه چرخ زد لخون کرد — در خون عدو روی زمین گلگون کرد
در هفده شعبان بجنت آمد — فی الحال ز رضوان سر پا بیرون کرد

بعد انتقال صاحبقران شاهی خان در ۸۰۸ھ از سمرقند مراجعت کرده بقدمبوس پدر بزرگوار فایز گشت۔ مدعا که سلطان در عدل و رأفت و احسان و جود و سخاوت و امتنان و کسر اصنام و رفع بدعات و ترقی اسلام مدت بیست و چهار سال و نه ماه و شش روز بسر برده بآزار تپ محرقه علیل گشت۔ و پسران خود میر خان و شاهی خان و محمد خان بحضور طلبیده بوفاق و اتحاد وصیت نمود۔ پسر بزرگ خود میر خان را علی شاه خطاب داده سلطنت برداشت بتاریخ ۲۲ ماه محرم ۸۲۰ھ از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت و در احاطهٔ مندر[1] کوکی شری سمت شمال مدفون شد۔ فوت سکندر تاریخ است۔ ۸۲۰ھ شعرا و فصحا مرثیات و تواریخ داد سخنوری داده اند۔ صاحب بهارستان شاهی وفات سلطان در ۸۱۶ھ می نویسد واللہ اعلم۔

(۹) سلطان علی شاه در ۸۲۰ھ مطابق ۱۴۷۳ بابرادر نگ جهانبانی بحکمرانی

---

[1] له الحال به ڈمٹ بادشاه مشهور است۔

بنشست. ملک سیف الدین را رتبهٔ وزارت بخشید و باستصواب او در تخریب و تعذیب فرقهٔ هنود علم تعصب افراخته جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت و جمعی ازین ملک فرار شدند و جمعی جزیه اختیار کرده بر جور و جفا اصطبار ورزیدند. و بعضیها بر خودکشی اقدام نمودند

همدران زمان والی کاشغر با فوج گران یورش کرده هر دو تبت را قبضه نمود و سلطان از روی عدم استقامت خود تغافل گذرانید. و بعد مدت تخیل سیف‌الدین بعالم جاودانی بگذشت مردی عاقل و فاضل و دانا بود. از اصابت رای و حدت ذهن او نقلها می آرند میگویند که وقتی دو مادیان از دو مالک به ییلاق رفته بودند در آنجا هر دو زائیدند که یک مادی سقط شده و بچهٔ دوم از هر دو مادیان شیر مینوشید. عاقبت به نسبت آن کره هر دو مالک متنازع شده مرافعه بطول انجامید. و کسی فیصله آن نتوانست کرد. عاقبت مثل مقدمه به سیف‌الدین گذرانیدند و ملک آن هر دو مادیان بر ساحل دریای بهت استاده کرده کره بر ساحل دیگر فرستاد. چونکه مادر اصلی بجانب بچهٔ خود نگاه کرد بموجب شفقت ذاتیه خود را بدریا انداخته از دریا عبور کرد و مادی دیگر بوجهی اضطراب ننمود پس کره بمالک آن مادی بخشید.

آورده اند که کاتبی پیر فرتوت زوجهٔ داشت جوان آن عورت با جوانی پیوسته باو عقد نکاح بربست و مقدمه بر سیف‌الدین افتاد و در پیش او هر دو شوهرش ثبوت کامل گذرانیدند ملک متردد ماند. آنگاه آبگیر از قلمدان خود کشیده برای آوردن آب بدست آن عورت داد و آن عورت بفراست تمام آب در قلمدان انداخت ملک دانست که آن عورت از کاتب است بوی ارزانی داشت.

نقل است که کاذری بود مفلس از روی افلاس خود خیالی بخاطر آورد که

در خانهٔ خود شبانه نقبے داده فردا غوغا می کنم که دزدان کالای مردمان بردند انگاه
پوشاک مردمان فروخته بضاعتی حاصل کنم شبانه در خانهٔ خود نقب کندن گرفت
و پاسبان او را دزد پنداشته اسیر کرد و گاذر دست تنگی پاسبان انداخته
غوغا برداشت و پاسبان را زد و کوب نمود. فردا مقدمه به سیف‌دین افتاد ملک
مدتی در تحقیقات آن تامل نموده فرق حق و باطل نتوانست کرد. یک روز خدمتگار خود را
تعلیم فرمود وی خود را مرده ساخت و زوجهٔ او مویه کنان پیش ملک آمده از
مردن شوهر خود خبر داد و ملک او را کفن پوشانیده در تابوت نهاد و گاذر و پاسبان را
از حبس کشیده فرمان داد که این میت را به بیرون رسانیده به خانگاه خود مدفون سازند
هر دو کس در میان برف و گل ولای آن میت را بکدوش گرفته افتان و خیزان به ره
می رفتند. پاسبان به گاذر گفت ناحق مرا تو در گرفتار کردی نمیدانم که ترا در نقب
دادن چه غرض بود. گاذر گفت که من پوشاک مردمان به بهانهٔ دزدان میخوردم تو مرا
ناحق گرفتار کردی میت از تابوت برخاست که من هم برکت راست گفتاری شما
زنده شدم پس بازگشت بشهر آمدند. و گاذر را سزا دادند.

بهر حال سیف‌دین مردی عاقل و منصف مزاج بود چهل سال در وزارت
گذرانید. بعد انتقال او شاهی خان رتبهٔ وزارت یافت و به معدلت و نصفت
خلق خدا را دلخوش ساخت. و علی شاه مدت شش سال و نه ماه در حکومت بسر برده
عزیمت طواف حرمین الشریفین بخاطر آورد. و برادر خود شاهی خان ملقب
به زین العابدین که از عنفوان جوانی آثار بلاغت و شجاعت و سعادت و فطانت
از ناصیه‌اش لایح بود بر مسند ایالت مستقل داشت و خود از راه جموں با حیل و

خدم و جاہ و حشم بصوب حجاز متوجہ گشت۔ و محمد خانرا بابت اطاعت و فرمانبرداری او اندرز نمود۔ چوں در جموں رسید راجۂ آنجا کہ پدر زن کوچک او بود اورا از ترک سلطنت شنعت کردہ از خواہش حج باز داشت و لشکری از خودش ہمراہ دادہ براہ پہکلی باز گشت روانہ ساخت۔ زین العابدین باستماع این خبر کینہ ور شدہ سامان جیش و عسکر از تیغ و خنجر آراستہ بمدافعۂ او بشتافت۔ و بمقام اوری دو جیش پرطیش باہم دیگر صفوف محاربہ و مقاتلہ آراستہ بجدال و قتال با افسران سرکش پی سپر کردند۔ عاقبت زین العابدین ہزیمت خوردہ در سیالکوٹ رفت۔ و علیشاہ بار دیگر بر تخت جلوس نمود۔

چوں دراں ایام جسرت خان گہکر کہ در سمرقند از بند صاحبقران گریختہ آمدہ در پنجاب تسلطی تمام حاصل کردہ بود زین العابدین با و پناہ بردہ بمساعدت او لشکری انبوہ فراہم کردہ بکشمیر آمد۔ علیشاہ با لشکر بیکران از کشمیر ایلغار کردہ با ہمدیگر بجنگ پیوستند و علیشاہ مغلوب گشتہ در دست جسرت خان اسیر افتاد و زین العابدین مظفر و منصور بجانب کشمیر نہضت فرمود و مردم شہر کہ ہواخواہ او بودند خوشحال شدند۔

(۱۰) سلطان زین العابدین در ۸۲۳ھ مطابق ۱۴۸۰ بکرمی بر سریر جہانداری جلوس نمود۔

ع

سایۂ الطاف خدای واہب

تاریخ جلوس اوست۔ و بحسن استعداد خود در ضبط و ربط اطراف مملکت ساعی گشتہ سرکشانرا طاقت مخالفت نگذاشت۔ و در رعیت پروری علم نیکنامی برافراشت برادر صغیر خود محمد خانرا عہدۂ وکالت و نیابت بخشید مہمات جزدی و کلی

با درجوع نمود۔ وخود تشخیص قضایا میکرد۔ وطمت دینہ داحمد رینہ کہ از قوم چنداں بودند بر عہدۂ سپہ سالاری مقرر ساخت۔ وملک مسعود ٹھاکور را خطاب مدار الملہامی داد ورسومات بد کہ از سابقہ ماندہ بودند کلاً برانداخت ونرخ نویسی دور کرد۔ وقواعد وضوابط خود بر تختہ ہای مس کندہ کردہ شہر ودہ مروج ساخت تاکہ رسوم ظلم از ملک برافتاد۔ وجرمانہ ومصادرات کہ شقداراں از رعایا میگرفتند برطرف نمود۔ وحکم عام کرد کہ سوداگراں مال تجارت باندک نفعی فروخت سازند وغبن فاحش در سودا ننمایند۔ ومجوسان عہد سلاطین سابقہ آزاد ساخت۔ وہر ولایت کہ فتح میکرد مال غنیمت انجا بر عساکر قسمت کردہ میداد۔ وبدستور ملک محروسۂ خود بر رعایای انجا خراج شش یکی مقرر می ساخت۔ وسرکشان وفتنہ گراں را گوشمالی دادہ از مرتبۂ اعلیٰ بدرجۂ ادنیٰ میرسانید ومساکین وفقرا را نوازش کردہ بدرجۂ اوسط نگاہ می داشت تاکہ باغی نشوند۔ وعورات بیگانہ را بنظر خواہر و مادر و دختر میدید۔ وبروی نامحرماں نگاہ نمیکرد ودر مال غیر بنظر خیانت نمیدید و گز وجریب وپیمانہ واوزان افزون ساخت۔ گویند کان مس یافتہ بود ووجہ خرج خود از آمدنی کان مذکور صرف میکرد۔

ودر عہد سلطان سکندر بت ہای نقرہ وطلا شکستہ مسکوک کردہ بودند ودراں زکسادی پیدا شدہ بود سلطان حکم فرمود تا بر مس خالص کہ از کان حاصل میشود سکہ بزنند ورائج سازند۔ چنانچہ فلوسہای عہد او تاحال موجود است ودہ فلوس یک پاو پنجہ است کہ در آنوقت مروج بود۔ واگر بیست فلوس فروش کنند یک دجب یعنی چہار گرہ برابر است۔

وهنگام غضب مجرم را سیاست نمیکرد و هرچه در حق او بزبان خود دعای بد
میکرد وای را معلوم نمیشد که سلطان بر دشمنا گشت بلکه رضامند میرفت و مهمات
او در ضمن می شد. باوجود کثرت شوکت بوضع حقیر میرفت و در جمع خزائن و دفائن
راغب نبود و فراست و حدت ذهن بمنزلهٔ داشت که مقدمات مشکل را بدیهه فیصله
میساخت. چنانچه در عهد او زنی از روی عناد که با انباغ[1] خویش میداشت و هیچ
حیله او را صالح نمی توانست کرد شبی پسر صغیر خود را بکشت و صباح تهمت خون
پسر بر انباغ خود کرده بدادخواهی نزد سلطان رفت. و سلطان آن قضیه را
بدانایان درگاه سپرد چون آنها از تشخیص معامله عاجز آمدند سلطان آن عورت
متهمه را در خلوت طلبیده پرسید که اگر این پسر از دست تو کشته شده است
من راست بگو تا بر تو عفو کنم والا ترا بسیاست رسانم. وی جواب داد که من
از کشتن این کودک بیخبر هستم هرچه خواهند حکم فرمایند. سلطان گفت اگر از تو
این فعل صادر شده است بیا برهنه شو و بحضور مردم در خانه خود بیرو. آن عورت
گفت که مرا هزار بار کشتن بهتر است لیکن این امر دشوار اصلا نتوانم کرد. آنگاه
سلطان آن زن مدعی طلبید در خلوت از و پرسید که راست بگو این طفل که
کشته است آن زن گفت اگر انباغ من کشنده این پسر نباشد مرا بجای او باید
کشت. سلطان گفت اگر تو راست میگوئی بحضور مردم برهنه شو آن زن فی الحال
این سخن منظور کرده خواست که برهنه شود. سلطان مانع این امر گشته فرمود
که [illegible] این کار ازوست فی الحال او را زیر تازیانه گرفتند تا که بفعل خود اقرار

[1] انباغ - هرگاه دو زن در عقد نکاح یکمرد باشند نسبت آنها با همدیگر انباغ گویند و بعربی آنرا ضره می نامند و بکشمیری [illegible] حسن

نمودہ بسیاست رسید۔

وسلطان در ملک خود شہر ساخت کمال مسرور شدند واز زبان شہریان و دہقانان در هند باین تقریب رسم دزدی از قلمرو او برافتاد۔ وطایفۂ کوکہ بتیان که از قدیم کوکہ های سلطان بودند تسلط و تغلب مخل انداز امور سلطنت شدند۔ وسلطان از منی لغت آنها ستوہ آمدہ بطایف الحیل آنگروہ بدنہادرا در نوشہرہ بقتل رسانید۔

بیت

سرکشی با بادشاهان عاقبت محمود نیست سنگ بر فلاک دادن وی خود شکستن است

ومحلۂ نوشہرہ بکثرت عمارات واسواق ودکاکین از خود اعمارت نمود۔ ودر آنجا طرح دولتخانه انداخته پای تخت خود مقرر ساخت۔ وبرای نشستگاہ خود والا منظری دوازدہ طبقه بلند افراشت که در ضمن هر طبقه پنجاہ حجرہ بود۔ ودرمیان هریک حجرہ پانصد مردم جلوس میکردند واز طاق درواق دالان بطرفہ ما انجوبہ صنعت روزگار بود نام آن زینه ڈب ما می گفتند وبرالسنہ عوام رازدان یعنی خانۂ بادشاہ مشهور بود۔ واز سندلار نهری بصرف زر کثیر آوردہ در صحن آن قصر جاری ساخت۔ پس در فساد وبغاوت چکان بعضی متمردان آن را آتش کشیدند وتا یکسال بنیاد آن میسوخت۔

وبعد تشیید مبانی سلطنت تسخیر ممالک تبت که در عهد سکندر شاہ والی کاشغر آنرا قبضه کردہ بود لوای عزیمت افراشت وبا جمعیت یکصد هزار پیادہ وپنجاہ هزار سوار از راہ لار یلغار کردہ بمقام شی زی در مضافات تبت اتفاق محاربت افتاد ووالی کاشغر با لشکر انبوہ از کوہ قراقرم عبور کردہ بجنگ پیوستند وبسیاری از

سرداران سرکش بی سر شدند۔ و فوج سلطان اگرچہ از کردہ مخالف کمتر بود لیکن باعانت غیبی غنیم مغلوب و مہزوم گشت۔ و سلطان رایت نصرت افراختہ ہردو تبت در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔

و در سال دوم باتفاق جسرتخان گہکر نواحی پنجاب را مضرب خیام ساختہ ممالک محروسۂ خود را از پیشاور تا دریای ستلج ضبط و ربط نمود و بعبور دریای ستلج با بادشاہ دہلی صفوف محاربہ آراستہ بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید معرکہ بصلح انجامیدہ موجب قرارداد سلطان شہاب الدین تا حدود سرہند سلطان زین العابدین متصرف گشت۔ و بعد بندوبست ممالک پنجاب بجانب کشمیر معاودت کردہ بجمعیت خاطر و فراغت دل در بسط بساط معدلت و آبادی مملکت پرداخت۔ و امرا و سرداران لشکر را باقطاع و نوازشہا بنواخت۔ و سایر مبارزان و دلاوران عسکر را بانعام و اکرام دلخوش ساخت۔

و در عہد وی کافۂ انام از خواص و عوام اہل ہنود و اسلام اوقات خود بامنیت و رفاہیت میگذرانیدند۔ و فراخی معیشت و جمعیت خاطر و وسعت ماکولات و ارزانی غلات در عہد وی چندان بود کہ تشریح آن بتطویل انجامد۔ و در معماری ملک و آبادی رعایا مساعی جمیلہ بکار بردہ اکثر قریات معطلہ و اراضی غیر مزروعہ کہ باستیلای ذوالجو خراب و ویران شدہ بود بسعی تمام آباد ساخت۔ و در عہد او جابجا سد بندیہا و مرمت آبجوہا و تعمیر پلہا بعمل آمدہ ہیچ زمینی بی آب و زراعت نماند مگر جائیکہ علم سلطان بآن نرسید و بسیار زمینہا آباد کردہ وقف محتاجان ساخت۔ از آنجملہ ہفت مقام نام

افزود و موسوم کرد۔ و زینه گیر در کامراج۔ زینه پور در حصه مراج۔ و زینه کوٹ پرگنه
سلیرالمو افیم پائین۔ و زینه ڈب در موضع مخصوص به راز دانی۔ و زینه کدل معروف
و زینه بازار از زینه کدل تا نایدکدل و زینه ڈیب در نال اولر۔

و اوقات عزیز خود اکثر در سیر و سیاحت اطراف وطن و پرگنات کسیر و شکار
و صعود کوهسار تا بتالاب تا لبسر میبرد۔ و هر جا که موضع نزهت و جای دلکش می‌یافت در آنجا
طرح باغات و عمارات انداخته بعیش و عشرت اشتغال میداشت خصوصاً در زینه گیر
بامی سیم که مسمت آن دو میل مربع بود باغچها در آن و گلزار و انهار آراسته بر چهار
گوشه آن عمارات عالیه افراشته از عجوبه روزگار بود و حوالی آن عمارات امرا و اکابر
بترتیب گلزار و در دو تاریخ معمور بود۔ و ناله بهره بکمال شقت از مجرای اصلی بسته و کرده انهار
آن در تمامی میدان زینه گیر بهر سو جاری ساخت۔ و مزروعات و محصولات آن بعلما و
فضلا در اقطاع بخشید۔ و در تحفیر آنجو وقت بد نالهٔ بهره کهما و بصرف خود تاریخ

چو شد تحفیر آن جوی گرامی		خرد تاریخ گفتا جوی نامی
۸۵۹

هم در آن زمان پانڈو چک که رئیس و سرغنهٔ قوم چکان تر به کام بود و با قوم و
تبار خود در آنجا سکونت میداشت۔ چون زینه شاه باغات زینه گیر معمور ساخت و اکثر
اوقات در آنجا میگذرانید پانڈو چک از روی بدکیشی و کوته اندیشی خیال کج بخاطر آورد
بلکه بسیفه آمد و رفت پادشاه نسبت طائفه مانصدیج خواهد رسید۔ بنا بر آن جمعی را
خیره آن کرده شبانه عمارات شاهی را آتش کشیده خاکستر نمود۔ و زینه شاه باستماع
این واقعه غیرت کشیده موضع تره گام را به آتش بیداد مشتعل ساخته ویران گردانید

له ڈیب۔ لفظ کشمیری بمعنی جزیره۔

و پانڈو چک با قوم و تبار خود بطرف دارو گریخته رفت. و سلطان عمارات منهدمه را باز تعمیر ساخت. پانڈو چک فرصت یافته آن عمارت ها را باز آتش کشیده فرار اختیار نمود. بعد ازان سلطان مردمان دارد و را استمالت و مدارا نموده مطیع ساخت آنها پانڈو چک را با قوم و تبار خود گرفتار کرده در پیشگاه سلطان رسانیدند و پانڈو چک را بضرب تازیانه هلاک کردند و اعوان و انصار او از تیغ گذرانیدند. و زنان و طفلان آنها در موضع هرل پرگنه ونتر فرستادند. چون طفلان آنها خورد سال بودند بعنفوان جوانی رسیده با طایفهٔ نیایکان که سرخیل مردمان آنطرف صاحب ثروت و جودت بودند سلسلهٔ قرابت و خویشاوندی مستحکم کرده در موضع ترهه گام باز سکونت اختیار کردند. از آنجمله حسین چک بن پانڈو چک که بعد وفات پدر متولد شده بود از پیشگاه سلطان بعطوفت و مکرمت ممتاز گشت. فقط.

و سلطان اکثر اوقات در سیر تالاب اولر بسر میبرد. و در میان تالاب بتخانهٔ راجه سندمت که ذکر او در اورنگ دوم گذشت موجود بود. دیر وقت نقصان آب بعمق نظر معاینه میشد سلطان بر فرق آن سفینهٔ فراخ نصب کرده بالای آن سنگ و خاک انباشته جزیرهٔ وسیع و بلند افراخت و به زینه ڈینب موسوم ساخت. و بالای آن عالی منظری سه آشیانه بلند افراخت طبقهٔ اول از سنگهای تراشیده. طبقهٔ دوم از خشتها. طبقهٔ سیوم از چوب احداث نمود متصل آن مسجدی تصبر قبه دار سنگین ترصیص فرمود که تاحال موجود است. کیفیت آن در ذکر تالاب اولر مفصل گفته شد.

و در زینه پور عمارات رفیع و باغات وسیع معمور ساخت. و از قصبهٔ تنوپیان نهر آبی سد بندی کرده در زینه پور جاری کرد. و آب تالاب ڈل منقام جبه کدل

حال بہت میشد۔ وسلطان مجرای اصلی آں مسدود کردہ درمیان شہر نالہ مار حفر نمود و آب تالاب میان نالہ مار برای آبادی مزرعات در پرگنہ ایچن جاری ساخت۔ و بر نالہ مار ہفت جسر سنگین برای عبور و مرور مردم بلند افراخت۔ و تبخانہ تا پرو تبخانہ اندکوٹ کہ از دست دارای بُت شکن مسمار شدہ بود سُلطان سنگہای آں بتکدہ ہا فراہم کردہ از اندر تا سوپور برای آمد و شد مردم سدی متین ابداع فرمود۔ و موضع راد و گام برای مرمت آں وقف نمود۔ و بعضی اشیاء روائج و حبوبات کہ دریں ملک نبود از امصار و بلاد طلبیدہ زروع ساخت۔ ودرمیان اسواق شہر سرکہای سنگین و ناودانہا بترتیب عجیب آراستہ ند صفای شہر و آراستگی دکاکین و اسواق دقیقہ فرو نگذاشت۔ و از بلاد ہندوستان و خراسان علما و فضلای بسیار طلبانیدہ بمناصب و جاگیر خدمات آنہا بجا آوردہ ہموارہ از فیض صحبت آنہا فائز میشد۔

از انجملہ مولوی کبیر و ملا احمد کشمیری و ملا پارسا و ملا محمد و قاضی حمید الدین و مولانا نادری و ملا ضیائی و ملا مدیحی ہمیشہ مصاحب و ندیم اومی بودند۔ و کتب احادیث از حرمین الشریفین بکمال ہوس طلبداشتہ در مطالعہ آں ہمیشہ مشغول می بود۔ سوای آں کتب علوم غریبہ و فنون عجیبہ از ہر ملک طلبیدہ مروج ساخت۔ و مدرسہ ہای بسیار ابداع فرمود۔

مولوی کبیر استاد سلطان بود در صغر سن بہرات رفتہ تحصیل علوم نمود و سلطان بتکلیف ندیم اورا طلبیدہ منصب شیخ الاسلامی یعنی صدارت بوی بخشید۔ و در نوشہرہ متصل دولتخانہ برای او مدرسہ بنا کردہ و برای وظائف طالبان علم جاگیر مقرر نمود و عالمی از تعلیم و تدریس او مستفیض گشت۔

هرکس را جاگیر و منصب بخشید - چنانچه صحاف و کاغذگر - قالین باف و جلدگر قلمدان ساز و حکاک و مهرکن و قابله ها از سمرقند آورده در کشمیر آباد ساخت - و جمعی از زیرکان مدرک خیال انتخاب کرده باطراف و اقصار فرستاد تا که هر یک صنعتی آموخته باز آمدند و در اینجا موجب تربیت و تعلیم آنها فنون عجیبه در ملک خود شایع گردانید - و علم موسیقی را بسیار شایق بود - مغنیان و اهل نغمه را انعامات شایسته میداد -

و ملا عودی نام شخصی از خراسان آمده سلطان را بنواختن عود بسیار محظوظ کرده نوازش موفور یافت - و ملا جمیل نام حافظی در خوانندگی و خوشخوانی ثانی نبود - خوانندگیهای خوب در مجلس سلطان می کرد و سلطان را رقتی تمام دست میداد - و در صلهٔ آن چندان زر به ملا جمیل می بخشید که شرح آن مقدور نیست - نقشهای ملا جمیل در کشمیر مشهور است -

جیبو نام آتشبازی بود که چشم روزگار پیش از آن ندیده بود و در فن آتشبازی اختراعات بدیعه ظاهر نمود - در این ملک تفنگ از مخترعات او ست - و در حضور سلطان داروها ساخت و هنرها نمود و مردم را تعلیم داده در جمیع علوم فایق بود - و مجلس سلطان از اهل نغمه و ارباب طرب که در حسن صوت و قوالی و آواز خوش یگانهٔ زمانه بودند و حرکات و سکنات نظیر نداشتند رشک بهشت می بود - و رقاصان و طناب بازان در زمان او پیدا شدند - و بعضی خواننده ها از آن قبیل بودند که یک راگ در دو مقام ادا می نمود - و اکثر سازهای اهل طرب از عود و رباب و طنبور و غیره بزر گرفته بجواهر مرصع کرده بود -

و سومه نام شخصی بزبان کشمیری شعرها می گفت - و در علوم هندی مثلی نداشت -

و زین چوت نام کتابی در بیان حالات سلطان تصنیف نمود۔

و بودی بحر راشاہ نامهٔ فردوسی تمام یاد بود۔ و در مجلس سلطان همیشه یاد میخواند۔ و زین نام کتابی در علم موسیقی بنام شاه پرداخته نوازشها یافت۔ و سلطان بزبان فارسی و هندی و تبتی خوب تکلم میکرد۔

و در خدمت مشائخ کبار و اولیای روزگار مثل شیخ بهاء الدین گنج بخشؒ و جناب شیخ نور الدین ریشیؒ و شیخ بین منطقی و سید ناصر الدین بیهقی و غیره اهل حال و اصحاب کمال بهره اندوز صحبت گشت۔ و در خدمت سید حسین منطقی اخذ بیعت کرده تربیت و تعلیم از ایشان در علوم باطن حاصل کرده بود۔

روزی از خدمت آنجناب درخواست تبرک نمود ایشان وعده بر فردا نهادند۔ صباح چیزی در آستین گرفته پیش او آمدند و فرمودند که برای شما تبرک آورده ام فی الحال فرزندی که همان وقت زائیده بود در کنار او نهادند گفتند که این فرزند خود بتو تبرک بخشیدم۔ محمد آئین نامه باید ساخت۔ پس حرم محترمهٔ سلطان که از قوم سادات بیهقی بی اولاد بود آن دُرِ گرانمایه را پرورش نمود و از صفای باطن و خلوص سلطان مؤرخان قصه ها می نگارند۔

نقلست که روزی سلطان در قصر زینه لنک تنها نشسته بود۔ حاجی خان فرزند سلطان باغوای شیطان خیال قتل بادشاه بخاطر آورد۔ و سلطان بروی او نظر کرده فرمود که تسبیح من در مسجد افتاده است برو و زودی رفته بیارند حاجی خان در مسجد رفته دید که سلطان آنجا تسبیح در دست گرفته وظیفه میخواند و از روی حیرت باز آمده سلطان از و درخواست تسبیح نمود۔ و حاجی خان پشیمان شده بپای او افتاد۔

ب‌ایج هنس از کوهستان مان تالاب بدست آورده نزول ندامت ساخت۔
ذف۔ میگویند که در پیش آں هر دو جانور شیر و آب باهم مخلوط کرده میگذاشتند ایں ابراي شیر منقار ا آب جدا کرده می نوشیدند و آب خالص باقی میداشتند۔
قتف۔ مورخان هود بعضی قصص و حکایات غریبه که بعید از عقل می نماید بحسن اعتقاد خود تحقیق دانسته در تصانیف خود نقل می آرند۔ از آنجمله قصه عجیب در خوی سلطان می نگارند که بعد حکومت بیست سالگی سلطان زین العابدین بمرض موت علیل افتاده بر موقع ارتحال رسید۔ بشیری بٹ و دو دی بٹ که همیشه در مصاحبت و خدمت سلطان ممتاز بودند شخصی از جوگیان کامل که در علم سیمیا ماهر بود بحسن التفات و نیکوئی خدمات او را در خانه خود نگاه میداشتند۔ چون بوقوع احتضار شاه حیران و پریشان شده بودند در پیش آں جوگی بکمال عجز و ابتهال در خصوص حصول صحت سلطان التجا نمودند۔ و جوگی مذکور که از حسن خدمات آنها ممنون و ثنا کرده بود بیان نمود که مرگ سلطان امر ناگزیر است اصلا علاج پذیر نتواند شد۔ اکنون بنا بر رعایت حقوق شما من روح خود در قالب پادشاه حلول کرده او را زنده گردانم و کالبد عنصری خود تفویض بشما میسپارم باید که آنرا بحفاظت تمام در جای خلوت نگهدارند تشود که ضایع گردد و آں هر دو کس بچاپلوسی و فریب او دلتسلی داده بر بالین سلطان زیر پرده مخفی داشتند همیں که روح پادشاه از بدن نقل کرد روح جوگی از قالب خود برآمده به بدن پادشاه حلول شد۔ و مصاحبان سلطان فوراً کالبد جوگی را برداشته بآتشکده شمشان سپردند۔ و سلطان صحیح و سالم از بستر علالت برخاسته بانتظام امور مملکت پرداخت۔ درحالتیکه جوگی کالبد خود معدوم یافته و از جام حکومت و سلطنت متمتع گشت۔

بعد از آں عرصہ سی و دو سال بحکومت گذرانید میگویند کہ موجب رعایت مذہب خود اہل ہنود را ہر نوع حمایت و رعایت مرعی میداشت فقط العہدۃ علی الراوی۔

فرد۔ بدینگونہ گفتار مردم بسے است
مرا گوش بہ گفتہ ہر کسے است

مدعا کہ مثل سلطان حاکم عادل و فاضل و باذل و کامل و شجاع و عیاش و مرتاض و محتاط و حلیم و کریم و رسا و دانا دیگری در دنیا مخلوق نگشت ہمیشہ از تعصب و ریا و بد و جفا و ظلم و دغا فارغ می بود۔ می آرند کہ سلطان در اوایل حکومت محمد خان برادر خورد وکیل و ولیعہد خود مستقل ساختہ بود۔ بعد انتقال او حیدر نام پسرش جانشین پدر ساختہ مہمات ملکی باو گذاشت۔ و مسعود بٹ و شیرو بٹ کوکہ ہای سلطان بودند و در امور مملکت اعتباری داشتند آنہا با ہمدیگر ہمچشمان خصومت نمودند کہ شیرو مسعود بٹ را قتل نمود و سلطان بقصاص مسعود بٹ شیرو را بکشت۔
گویند سلطان بعد قتل شیرو کوکہ یک لک روپیہ زر کشمیری برای ترویج روح او خیرات فرمود۔ و ثمرۂ نخل زندگانی سلطان سہ پسر بودند یکی آدم خان کہ در نظر سلطان ہمیشہ خوار می بود۔ دوم حاجی خان کہ او را بسیار عزیز میداشت۔ سیوم بہرام خان۔ عاقبۃ الامر سلطان زادہ ہا با ہمدیگر متنازع شدند و بنظر دفع نزاع آنہا سلطان آدم خان را جمعیت لشکر ہمراہ دادہ برای سرکوبی باغیان تبت رخصت داد۔ و آدم خان در تبت رسیدہ باغیان قرعز را مہزوم و مغلوب ساختہ و غنایم بیشمار آوردہ بنظر سلطان گذرانید و بنوازش خسروی سربلندی حاصل کرد۔ پس از آں حاجی خان از پیشگاہ سلطان بر حکومت لوہر کوٹ ستودی

یافت - بعد چندی حاجی خان از برادرخود آدم خان متردد شده بدون اجازت سلطان با فوج گران بجانب کشمیر ایلغار کرده لوای مخاصمت افراشت واز ممانعت سلطان اصلا باز نماند -

بعد ازاں سلطان بالشکر فراواں در میدان پیل بعزم جنگ قیام ساخت وحاجی خان از کردار خود بیزار شده بود اما موقع انابت نیافت لاچار بجدال و قتال مشتغل گشته از جانبین سرداران نامی کشته شدند - وآدم خان داد شجاعت ومردانگی داده از صبح تا شام در حرب وضرب قایم بود - عاقبت حاجی خان تاب مقاومت در خود ندیده بجانب بهیره پور منهزم شد - وآدم خان بدنبال و تعاقب کرده جمعی کثیر از گریختگاں بقتل رسانید - وحاجی با معدودی چند در بهیره رفته بعلاج مجروحان مشغول شد وسلطان مظفر ومنصور معاودت کرده از سرهای مخالفاں مناره بلند افراخت واسیران لشکر حاجی خان از تیغ گذرانید ومنوبان خان را تاخت وتاراج کرده مصادره های سخت رنجانید - اکثری از فوج حاجی خان در نزد آدم خان پناه گرفتند - وسلطان بعد ازین واقعه آدم خان را ولیعهد ساخته در انتظام سلطنت وآبادی ملک بخوبی پرداخت -

همدراں زمان در ۸۷۵ھ بباعث کثرت بارش بهاران فصل شالی خام مانده تمام مانده قحط عظیم واقع شد وبسیاری از بندگان خدا ضایع گشت - ازین واقعه سلطان همیشه ملول واندوهگین می بود وغلات موفور از اطراف دور طلبیده بر رعایا تقسیم نمود تاآنکه قحط دفع شد -

بعد چندگاه آدم خان خیره سر شده در حدود کامراج دست تاراج

دراز کردہ انواع ظلم و فساد بنیاد نہاد و ہر چہ از مردم مید ید میبرد۔ و دادخواہان پیش سلطان مستغیث شدہ ہر حکمی کہ سلطان باو میفرستاد قبول نمیکرد۔ عاقبت در قطب الدین پورہ استقامت کردہ علم بغاوت بر داشتہ فوج بسیاری جمع کرد و سلطان ازو متوحش شدہ باستمالت و مدارایان بجانب کامراج مامور ساخت و پنہانی بجانب حاجی خان فرمان فرستاد کہ بسارعت تمام با جمعیت خود معاودت نماید و حاجی خان باستماع پیغام ایلغار کردہ در قصبۂ سوپور قیام ساخت۔ و آدم خان او را در جنگ شکست دادہ قصبۂ سوپور را غارت نمود۔ سلطان باستماع این آشوب افواج قاہرہ بر سر آدم خان تعئین کردہ بمقاتلہ پیوستند۔ و بسیاری از بہادران آدم خان زیر تیغ آمد لشکر او مہزوم شدہ در حالت ہزیمت از کدل سوپور عبور کردہ بباعث شکستن پل سہ صد کس از نامداران عسکر او غرق لجۂ فنا شدند۔ روز دوم سلطان بافوج گران بجانب سوپور نہضت فرمود۔ و بر ساحل جنوبی دریای بہت قیام ساخت۔ و آدم خان بر لب شمالی دریا رایت تقابل افراخت۔ فرد

ہمین لست آخر زمانرا نشان پسر با پدر جنگ جوید عیان

حاجی خان در حدود بارہ مولہ ہزیمت خوردہ منتظر اعانت پدر بود و برادرش بہرام خان بفرمان سلطان تا بارہ مولہ استقبال نمودہ ہر دو برادر باہمدیگر خصوصیت بسیار اظہار کردند۔ پس با جمعیت فراوان بمحاربۂ آدم خان یورش آوردہ در دوآبگاہ رسیدند۔ و آدم خان در مخاصمت پدر و برادر عاجز آمدہ بجانب پنجاب مفرور شد و سلطان باتفاق حاجی خان سریر خلافت را رونق بخشید و بوفور مرحمت حاجی خانرا ولیعہد خود ساختہ زمام اختیار مملکت بوی تفویض ساخت۔ حاجی خان برای تلافی

تقصیرات سابقہ در بجا آوری خدمات پدر کمر بستہ میبود چنانکہ سلطان از کردۂ ہمہ فرزندان او را عزیز میدانست۔ چنانچہ کمر شمشیری کہ مکلل بجواہر زواہر بود بوی عطا نمود و مناصب و جاگیرہا مقرر فرمود۔

بعد چندی سلطان بواسطۂ حرکات شنیعہ و اطوار قبیحہ از حاجی خان رنجیدہ گشت۔ دراں اثنا مزاج سلطان بعلت اسہال دموی متغیر شدہ مہمات شاہی معطل ماند۔ و بعضے امرا آدم خانرا پیغام کردہ طلبیدند۔ سلطان با و التفاتی نمود و آدم خان با برادر خود حاجی خان چند روز بصلح پیوست۔ و بہرام خان سخنان پریشاں درمیان آوردہ باز بواسطۂ خودرا مخالفت انداخت۔ و بعضے نیکخواہاں بعرض سلطان رسانیدند کہ کسی را از فرزندان خود ولیعہد گرداند۔ سلطان از روی بدکرداری آنہا بتقدیر حوالہ نمود و آدم خان از پدر خود رخصت گرفتہ از برادران مفارقت نمودہ در قطب الدین پورہ نشست۔

و بعد چندی حاجی خان و بہرام خان مسلح شدہ بمدافعت آدم خان کمر بستند و ہر روز بجنگ ادبیر فتند و بیماری سلطان ازیں فتنہ روز بروز افزوں میشد و درہماں ایام مزاج بادشاہ متغیر گشتہ اطبا از معالجہ عاجز شدند۔ چوں یکشب و روز بیہوش بود آدم خان لشکر۔ نوشہرہ گذاشتہ خود بعیادت پدر رفت۔ و حسن خان کچھی کہ یکی از امرای نامدار بود ہماں شب با چندکس از امرا با حاجی خان بیعت نمود۔ و روز دیگر آدم خانرا از خانہ بفریب بدر کردند و حاجی خان در دولتخانہ درآمدہ دفائن و خزائن و اسپان طویلۂ سلطانرا متصرف گشت۔ و لشکر بسیاری

---

[1] محلات شاہی۔

جمع کردہ بیرونِ قلعہ مستعد ماند۔ آدم خان در خود تابِ مقاومت ندیدہ از راہ بارہ مولہ قصد ہندوستان نمود۔ و نوکران از و بیدل گشتہ مفارقت کردند۔ زین لنگ سپہ سالار حاجی خان با جمعی از سپاہان بتعاقب او مسارعت کردہ از دست آدم خان مع خویشان و برادران خود کشتہ شد۔ و حسن خان بن حاجی خان از پونچھ آمدہ با پدر خود ملحق گشت۔ و حاجی خان از آمدن او قوت یافتہ کارش بمرتبۂ اعلیٰ رسید۔ و سلطان بعمر شصت و نہ سالگی پنجاہ و یک سال و دو ماہ و سہ روز حکمرانی کردہ بعالم جاودانی بشتافت۔ فرد

فغان زین چرخ دولابی کہ ہر روز　بچاہی افکند ماہِ شب افروز

در مزار سلاطین پیش روی مرقد پدر بزرگوار خود آسود۔ تاریخ

سلطان زین العابدین نہ خیمہ زد بخلد برین　بی نور شد تاج و نگین بی نور شد ارض و سما
از ہر تاریخش عیان بی سر شدہ اندر جہاں　عدل و کرم علم و علم جاہ و حشم صلح و صفا

تاریخ

دریغا پادشاہِ مسلمین رفت　امام وقت زین العابدین رفت
جہان تاریک شد از ماتمِ او　کہ خورشید زمان بر زمین رفت
کشید از آسمان سر ہاتفِ غیب　ندا در داد ماہِ ملک دین رفت

در ملک کشمیر برابر سلطان زین العابدین ہیچ بادشاہی صاحب شوکت عظمت و نصفت و سخاوت نبود بنا بران او را بڈ شاہ یعنی بادشاہ کلان میگویند۔ طبعی موزون داشت قطب تخلص میکرد این اشعار از نتائج طبع وقاد او مشہور است۔ غزل

ای نگہ در شمع رویت عالمی پروانۂ　وز لب شیرین تو شور لیست در ہر خانۂ

ماہ من گر میتوانی رحم کن بر بیدلان
گر تو ماند این حکایت در جہان افسانہ

من بچندین آشنائی میخورم خون جگر
آشنا از حال من شد ای پری بیگانہ

گشتہ ام دیوانہ و جائی ندارد خانہ ام
شب بکوی یار آیم روز در ویرانہ

قطب مسکین گر گناہی میکند بیشش مکن
عیب نبود گر گناہی می کند دیوانہ

بعد انتقال سلطان حاجی خان ولیعہد شدہ خود را سلطان حیدر لقب نہاد۔

(۱۱) سلطان حیدر شاہ اوایل ۸۷۴ھ مطابق ۱۴۷۰ء بنو نشیمن سکندر جلسہ مسند نشینی بکمال تجمل آراستہ افسر جہانبانی بر سر نہاد۔ وراجگان ریاستہای اطراف برای تعزیت و تہنیت آمدہ بخلاع فاخرہ نواختہ مرخص نمود۔ و بہرام خانرا رتبہ وزارت بخشیدہ پرگنہ ناگام در جاگیر او مقرر نمود۔ وحسن خانرا ملک کامراج جاگیر دادہ ولیعہد خود گردانید۔ ازین رو درمیان ارکان دولت تذبذب افتاد۔ وحسن خان در ممالک محروسہ پنجاب رفتہ بعد شش ماہ با مال و منال بسیار رجعت نمود۔ و سلطان شب و روز در لہو و لعب مخمور و مسرور ماندہ اوضاع اجداد خود درہم و برہم ساخت۔ وفرقہ ہنود را بتعصب تغلب بسیار رنجانید آنہا بغیرت آمدہ بعضی مساجد و مقابر جدیدہ را کہ سلطان سکندر از مصالح مندرہا معمور کردہ بود آتش کشیدہ فرو ریختند۔ و سلطان زیادہ تر بغضب آمدہ بعضے صنادید ہنود از تیغ گذرانید و بعضیہا غرق دریا کردہ بعضیہا را مثلہ[1] کنانید و امرا دست تعدی دراز کردہ رعایا را تباہی کردند۔ و لولی حجام نام شخصی از مقربان سلطان بود ہر چہ او میگفت سلطان بدان عمل میکرد۔ و او از مردمان رشوت میگرفت و ہر کہ بد میشد سلطانرا باو منحرف میساخت۔ وحسن خان کچھی کہ بیشتر در بعیت او

[1] مثلہ۔ لفظ عربی است کنایہ از بینی و گوش و آلت بریدن۔

سبقت کردہ بود برعایت لوہا جہام بقتل رسید۔

وآدم خان لشکر بسیاری جمع کردہ بقصد انتزاع ملک جموں رسیدہ بود چوں خبر قتل حسن خان اصغا کرد فسخ عزیمت کردہ برفاقت ملک دیو راجۂ جموں بجنگ مغولاں کہ دراں نواحی آمدہ بودند رفتہ در آنجا تیری بردمان او رسید۔ ازجہان درگذشت۔ وحیدر شاہ کالبدِ او بکشمیر طلبانیدہ در محلۂ سہہ یار متصل نوکدل مدفون ساخت۔

وہم دراں ایام بواسطۂ شرب مُدام امراض صَعب بحال بادشاہ عارض گشت۔ وامرا در خفیہ با بہرام خان اتفاق کردہ خواستند کہ او را بشاہی بردارند۔ واز آنکہ ایں خبر بہ فتح خان ولد آدم خان کہ بفرمان سلطان بجانب سرہند رفتہ قلاع بسیار فتح کردہ بود رسید بالشکر جرار بطریق ایلغار خود را بکشمیر رسانیدہ غنایم بسیار بخدمت آورد۔ امّا چوں بی رخصت آمدہ بود اہل غرض سخنان مشوش گفتہ مزاج سلطان از او متغیر کردند واز خدمات او چیزی محسوب نشد۔

الغرض روزی بادشاہ بر ایوان گچ دار برآمدہ بشرب شراب مشغول بود در حالت مستی پایش لغزیدہ بر زمین افتاد و جان داد۔ مدّت حکومتش ہمگی یکسال و دو ماہ بود۔

(۱۲) سلطان حسن شاہ بعد انتقال پدر بسعی ملک احمد یتو برخلاف مرضی بہرام خان در بتخانہ نوشہرہ در ۸۷۷ھ مطابق ۱۵۳۲ بکرمی جلوس نمود۔ و ملک احمد یتو را کہ در چھچہ بل مدفون است بر مسند وزارت نشانید۔ جہانگیر ربنہ و احمد ماگری را سپہ سالار و رئیس ملک گردانید۔ روز دوم بعضی کسان کہ از فساد و عناد آنہا متوہم میبود مقید ساخت۔ و خزائن اندوختہ بمردم ایثار کرد و بہرام خان بخوف جان با پسر خود بہندوستان رفت و در اثنای راہ سپاہان از او جدا شدند۔

آنگاه حسن شاه ضوابط و قواعد زین العابدین که در زمان شاه حیدر مختل شده بودند مجدداً درست نمود. و بعضی مفسدان نزد بهرام خان رفته او را بجنگ ترغیب کردند. و بعضی امرا نوشته فرستاده او را طلبیدند. چون در صوبهٔ مرج رایت استقامت افراشته سلطان بسیر دنیا نگر رفته بود از شنیدن اخبار بی اعتباری مقابلهٔ عم خود در سوپور رسیده و تازی بت با لشکر گران با بهرام خان محاربه نموده در موضع تواله پور محاربهٔ سخت بوقوع شد. اتفاقاً بهرام خان را تیری بر سینه رسید شکست یافت و او را جشابی تیر بر پیشانی او دو بهرام پسر گرفتار کردند. و ملک منازع و جمعی از ایشان به دست عارت برده بحال تباه نزد شاه رسانیدند و میل در چشمان او کشیدند بعد سه روز وفات یافت. و زین بدر که وزیر سلطان زین العابدین بود بابت تدفین بهرام خان با ملک احمد یتو متنازع گشته بجهت تیغ دفن کنانید. و حسن شاه او را گرفتار کرده بهمان میل بهرام خان چشمان او هم کور ساخت. و بعد سه سال در حبس خانه وفات یافت.

ملک احمد یتو در انتظام مهام مملکت مستقل گشته ملک تازی بت میر لشکر بود. و در ان ایام حاکم بهلول لودی وغیره از جیب بغاوت سر کشیده مرتکب فساد شدند. و تازی بت با لشکر آراسته برای سرکوبی خیره سران ایلغار نمود. و عجب دیو راجه جمول تازی بت لشکر خود برای اعانت همراه داده بجانب پنجاب یورش ساخت. و تاتار خان که از جانب پادشاه دهلی حاکم پنجاب شده بود بمقابلهٔ تازی بت در حدود سیالکوت بجنگ پیوستند و از طرفین خونهای بیدریغ ریخته تاتار خان شکست خورد. و تازی بت ولایت او را تاراج نموده شهر سیالکوت خراب ساخت.

حسن شاه را از بطن حیات خاتون که صبیهٔ سید حسن بن سید ناصر بیهقی بود دو پسر

متولد شد یکی محمد خان دوم حسین خان۔ محمد خان برضاعت زوجہ ملک تازی بٹ پرورش یافت۔ و حسین خان بکنار ملک احمد یتو پرورده شد۔

درآں زمان میان ملک احمد۔ و تازی بٹ رنجش خاطر واقع شده بمخالفت یکدیگر کمر بستند موجب آں میان امرای سلطنت خلاف و تنازع برخاسته جنگہای عظیم واقع شد تا آنکه شبی جمعیت نموده در دیوان خانہ شاہی بمحاربہ پیوسته نشیمن شاہی را آتش کشیدند بدیں سبب سلطان ملک احمد یتو را با جمعی از خویشان مقید ساخته اموال و بتاراج داد۔ و او در زندان از جان گذرانید۔ و سید ناصر بیہقی که نزد سلطان زین العابدین بسیار مقرب بود از ملک اخراج نمود۔ و ہم دراں ایام سید محمد امین ویسی که پسر خوانده زین العابدین بود بدرجہ شہادت رسید۔ شہید کشمیر تاریخ است۔
۸۶۸

بعد چندگاه سلطان حسن شاه سید ناصر بیہقی از ہند طلبید۔ چوں دیر نپاں زیست انتقال نمود۔ بعد آں سلطان سید حسن پسر سلطان سید ناصر که پدر حیات خاتون بود از دہلی طلبیده زمام اختیار ملک بدست او داد۔ و سید حسن مزاج سلطان از امرای کشمیر منحرف ساخته جمعی کثیر از اعیان ملک بقتل رسانید۔ و ملک تازی بٹ محبوس ساخته ما بقی از رعب و ہراس گریخته بہند رفتند۔ و جہانگیر رینہ از امرای بزرگ بود بقلعہ لہر کوٹ پناه گرفت۔

و سلطان بمتابعت پدر خود در نای و نوش و نغمه و ساز با لعبتان طناز ابنار گشته یکہزار و دو صد قوال ہندی ملازم داشته روز و شب در استماع راگ و رنگ و عود و چنگ اشتغال میساخت۔ و بحال افواج و رعیت و انتظام مملکت نپرداخت۔ موجب آں بعیر خطه دلپذیر در تصرف سلطان چیزی نماند تمامی سرحدات خود سر شدند۔ باز ہم سلطان

دوازدہ لک روپیہ نقدی وہزار اسپ از ممالک بیرونی نذر و تحائف میرسیدند۔

و در ۸۸۵ھ آتش قہر آلہ افروختہ در محلہ اسکندر پورہ و علاء الدین پورہ سی و یک محلہ تخمیناً دہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع و خانقاہ معلی ہر دو شعل نذر گردانید۔ و سلطان در تجدید تعمیر ہر دو مقام محمود دست ہمت افشاندہ از کردہ سابقہ بنقش و نگار و خطوط کتابہ دیوار زینت و رونق بسیار بکار بردہ درست نمود مسجد آتش عملے التقوی تاریخ است قصہ آں شرحاً در حصہ اول گفتہ شد۔

و در ۸۹۲ھ میر شمس عراقی از جانب سلطان حسین میرزا والی خراسان بطور سفارت بکشمیر آمدہ مراسلہ شاہی مع یک پوستین کیشی از پوشش خاص سلطان بحسن شاہ ارمغان آورد و پیغام فرستادن بعضی تحائف و نفائس کشمیر کہ خواہش خاطر سلطان خراسان بود ظاہر ساخت ہمدراں ایام حسن شاہ را کثرت جماع و تشرب شراب زحمت اسہال طاری شدہ ضعف کلی بحال او راہ یافت و وصیت نمود کہ پسران من صغیر اند یوسف خان بن بہرام خان یا فتح خان بن آدمخان کہ در ولایت مسرو تہہ است بہ سلطنت بر دارند۔ و محمد خان ولیعہد سازند۔ سید حسن بظاہر قبول کرد و سلطان بہماں بیماری درگذشت۔ تاریخ

افسوس آں سلطان حسن خاقان علم قیصر حشم
بگذشت از بزم زمن سوی شبستان عدم
از بہر سالش یک قلم بیدل شد از اندوہ و غم
قصر و لوا ناز و ادا نوش د دوا باہ و صنم

و بعد انتقال بادشاہ میر شمس عراقی عرصۂ ہشت سال در کشمیر توقف کرد ظاہراً در سلک مریدان بابا اسماعیل درآمد و در باطن بابا علی نجار را مذہب شیعہ مرغوب ساختہ

خود بجانب خراسان رجعت نمود۔ و در عہد فتح شاہ باز بکشمیر آمدہ مذہب شیعہ را رواج کلی داد قصۂ آں در حصۂ اول گفتہ شد۔ و سلطان عرصۂ دوازدہ سال بحکومت گذرانید

اِنتباہ۔ تا اختتام حکومت سلطان حسن شاہ انتظام سلطنت اندک باستقلال بود اگرچہ اعیان وارکان از بدوضعی ایں دو بادشاہ متردد بودند ظاہرا در نفاذ امور مملکت انحراف نمیکردند۔ و بعد انتقال حسن شاہ تمامی امراو وزرا در میدان مخالفت و معاندت قدم نہادند بعضیہا در موافقت محمد شاہ بن حسن شاہ استقامت ورزیدند و بعضیہا در حمایت و مددگاری فتح شاہ کمر همت بستند فیمابین ہر دو شاہزادہ تفرقہ و فساد انگیختہ عاقبت بجدال و قتال آویختہ خونہای بیشمار ریختند۔ خصوصاً بعضی امرای چکان کہ دراں زمان بر عہدہ ہای ضروری و کوکلتاشی ممتاز بودند بجانب شمس عراقی رجوع ارادت آوردہ مذہب شیعہ قبول کردند موجب آں در میان اعیان بیشتر فساد و عناد مذہبی واقع شد و در صدد تخریب و ترہیب یکدیگر افتادند۔ تا کہ تباہی و خرابی سلطنت نمودند۔

(۱۲) سلطان محمد شاہ در سنہ ۸۹۲ مطابق ۱۵۴۴ بکرمی باعانت سید حسن بیہقی زیب ایالت از نشست و بعہد صغیر سالی بود سادات بیہقی متکفل مہمات سلطنت شدہ ہیچکس را در امور مملکت دخل سخن نگذاشتند۔ بلکہ ملاقات سلطان ہم بکسی میسر نبود۔ امرای کشمیر ازیں معنی تنگ آمدہ بسعی باتفاق راجہ جموں کہ از خوف تاتارخان لودی بکشمیر آمدہ بود سید حسن را با سی کس از اعیان سادات در باغ نوشہرہ بقید کشتند و کلہای بعیت بریدہ دراں طرف جعیت کردہ بمخالفت نشستند۔ و سید محمد پسر سید حسن بیہقی کہ خالی بن

لہ معاندت۔ با یکدیگر دشمنی کردن۔ ۲ ترہیب۔ یعنی ترسانیدن۔

الالان بود با جمعیت خود بمحافظت سلطان مستعد ماند. و در چنین شبی که این فتنهٔ عظیم
واقع شد هر کسی بخود درمانده بود یوسف خان بن بهرام خان آمده در خانهٔ جهدی دینه
تلاش کرد که اعادهٔ سلطنت بر دارد. سید علی خان بیهقی بر این آگاهی شده یوسف خان را
در زندان بیجان ساختند. و بعضی برآنند که در قتل یوسف خان والیا سیر دنی الفور از تیغ در
گذشتند. و نام یوسف خان سلطان دلاوری که از مدت بوده تهیه بوده زاده از سه لقمهٔ نان
خون بها نه تناول نمیشود شیشهٔ پیر مرد در پیش خود نگهداشت بعد از آنکه نوش کرده
نزدیک تغیره و گره از غصه بیاد نشست و در آنجا از دنیا درگذشت.

سید علی خان و سید محمد وغیره بجنگ مخالفان استقامت کرده از طرفین مردم بسیاری
بقتل رسیدند. دزدان علانیه در شهر آمده غارت میکردند. و سادات حوالی خانهٔ
خود خندق حفر کرده از شر دزدان محفوظ ماندند. و خانه‌های مخالفان که در شهر دو بات بود
آتش کشیده بخاک آمیختند.

سلطان شاه جهانگیر ماگری که در قلعهٔ لوهرکوت اوقات گذاری بسر میبرد حسب طلب امرا
بکشمیر آمده موافقت سادات اصلا منظور نکرد. روزی داؤد ماگری بن جهانگیر ماگری
و فیروز ماگری از پل عبور کرده بجنگ سادات قدم افشردند. داؤد ماگری در جنگ کشته شد
و سادات طبل فیروزی نواخته از سرهای مقتولان مناره افراختند. روز دیگر خواستند که
کرده از پل عبور کنند و مخالفان پیش آمده در میان پل جنگ عظیم واقع شد. ناگاه پل شکسته
جمعی کثیر از جانبین غرق دریا شدند.

بعد از آن سادات بجانب تاتارخان رجوع کرده استمداد نمودند. تاتارخان باعانت
سادات لشکری آراسته تعیین ساخت. چون بمقام بمبر رسیدند راجهٔ آنجا با ایشان جنگ

کرده مردم بسیاری بقتل رسانید مخالفان باستماع اینواقعہ شادمان شدند۔ و میان
وامرای کشمیری تا دو نیم ماه جنگ قایم بود۔ عاقبت امرای کشمیر سه فوج شده از آب بہت
عبور کردند و با فرقۂ سادات بجنگ پیوسته اکثری از سادات بقتل رسانیدند۔ و بقیہ
روی فرار بشہر آوردند۔ امرا بتعاقب انہا دویده قتل و غارت کرده در شہر آتش زدند
وآں آتش نزد خانقاه معلی رسیده منطفی گشت وآسیبی بخانقاه نرسید و عدد کشتگان
دراں روز بده ہزار رسید۔ ایں واقعہ در ۸۹۲ھ روی داد۔

سید محمد بن سید حسن بعمر ہفده سالگی بود در خانہ گدائی متواری گشت مخالفان
بر سر دیوان آمده بخدمت سلطان سلام کرده او را از خود ساختند۔ و سید علی خان
با دیگر سادات از ملک اخراج کردند۔ چوں ہر کدام از امرای عظام دعوی سرداری میکرد
در چند روز میان ایشان آتش کینہ و فساد ملتہب گشت چراغ سلطنت بی نور شد۔
و فتحشاه بن آدم شاه بعد وفات تاتارخان لودی از جالندر بقصد
انتزاع مملکت موروثی خود عزم کرده در علاقہ راجوری قیام ساخت۔ و امرای کشمیر
جوق جوق نزد او میرفتند۔ فتحشاه ہر کس را انعام داده از خود می ساخت۔ خیال
داشت کہ جہانگیر ماگری بمن متوجہ خواہد شد لیکن جہانگیر ماگری بتوہم آنکہ مخالفان
او اول رفتہ با فتحشاه ملحق شده بودند جرأت ملاقات او نمود و فتحشاه جمعیت خود
درست کرده بجانب کشمیر متوجہ گشت۔ و محمد شاه باستماع خبر میدان کہ جوار عسکر
ساخت و فتحشاه از راه ہیره پور آمده در پرگنہ آدون رسید چشمہ آبی در میان
گرفتہ مقابل یکدیگر نشستند و از طرفین صفوف محاربہ ترتیب یافتہ نایرۂ محاربہ
مشتعل گشت۔ و فتحشاه غلبہ آورده لشکر محمد شاه را کار بہزیمت رسید لیکن

جهانگیر ماگری پای ثبات افشرده قریب پنجاه کس از سران عسکر فتحشاه بقتل آورده منهزم ساخت نزدیک بود که فتحشاه در جنگ جهانگیر ماگری اسیر شود یکی از منافقان بشهرت باطل مشهور ساخت که محمد شاه در دست مخالفان گرفتار گشت و جهانگیر ماگری را تشویش خاطر افزوده از تعاقب فتحشاه باز ماند۔ و محمد شاه طبل فیروزی نواخته خانمان تازی بٹ را بتهمت سازش فتحشاه غارت کنانید۔ و فتحشاه در بهرام کله استقامت کرده مرتبۂ دوم جمعیت بهم رسانیده تسخیر کشمیر کوشش نمود۔ و جهانگیر ماگری بمقابلۂ او بر آمده بر کرپوره ناکام بجنگ پیوستند۔ و زیرک بٹ از نوکران فتحشاه بود سوداخی یافته با جمعی قلیل بجانب شهر انفرار نمود۔ و ملک سیف ڈار با جمعی از امراکه در بند بودند بر آورده با خود ملحق ساخت۔ و جهانگیر از سازش سیف ڈار متوحش گشته پنهانی با راجۂ راجوری که فتحشاه را امداد آمده بود پیغام نمود که از معاونت فتحشاه باز مانده باماباشد۔ موجب آں راجۂ راجوری با جهانگیر ماگری متفق شده فتحشاه را هزیمت داده از هیره پور گذرانیدند۔ و فتحشاه بملک جموں رفته آں بلاد را متصرف گشت و لشکر بسیاری بهم رسانیده باردیگر بتسخیر کشمیر رایت افراشت۔ و جهانگیر ماگری با سادات بیهقی که سابقه از ملک اخراج کرده بودند دامن مواسات گسترده باهم متفق شدند و سادات بیهقی که در جلادت مردانه بودند در محاربه و مقاتله داد شجاعت داده جمعی کثیر بدرجۂ شهادت رسیدند و ملک سیف ڈار وغیره از جانب فتحشاه آویزشهای نمایاں بکار بردند۔ عاقبت منهزم گشته در جبال ها متواری شدند۔

و بعد چندی باز جمعیت بهم رسانیده بجنگ پیوستند و بعد مقاتلۂ بسیار

کار بجائی رسید کہ چکیں با محمد شاہ نماند و خزائن او تمام رفت و جہانگیر ماگری زخمی شدہ بگوشۂ فرار نمود۔ و سید محمد با فتحشاہ ملحق گشت۔ و محمد شاہ مدت نو سال و ہفت ماہ در پریشان حالی و فتنہ سگالی بسر بردہ باتفاق بعضی معاندان بطرف کوہستان راہ فرار اختیار نمود۔ فتحشاہ بن آدم خان بن سلطان زین العابدین مظفر و منصور داخل شہر شدہ بر تخت شوکت جلوس نمود۔

(۴۲) سلطان فتحشاہ در ۸۹۵ھ مطابق ۴۶ ۵۶ لکری باتفاق و اعانت ملک سیف ڈار افسر شوکت بر سر نہادہ بحکومت پرداخت۔ چندگاہ زمام اختیار مملکت در قبضۂ اقتدار ملک سیف ڈار بود و در متابعت فتحشاہ نہایت گرمجوشی میکرد لیکن فتحشاہ موجب نفاق معاندان از وی برگشتہ در معاونت منافقان او افتاد۔ چنانچہ ملک شمس چک و سرہنگ رینہ و موسیٰ رینہ باہمدیگر موافقت کردہ بمخالفت ملک سیف ڈار و سید محمد ابیات نماز نفاق افراشتند و بباعث تمام لشکرہای شہر بریدہ بمقام داملہ بجدال و قتال آویختند۔ و در عرصۂ کارزار خونہای بیشمار ریختند۔ و ملک سرہنگ رینہ اسپ سواری سیف ڈار را پی بریدہ بر زمین انداخت و ملک بپای پیادہ در میدان ہیجا پای استقامت افشردہ حملہا میکرد اما باز دمم عوام از پا در افتادہ مرزبان ملک عدم شد۔ و ہمدران گیرودار بپاداش کردار تیری بچشم سرہنگ رینہ ازجان درگذشت۔ چون سرفرازان جانبین بعدم پیوستند آتش محاربہ منطفی گشت و ملک شمس چک بر مسند وزارت سرفرازی یافت اما براہ عدل و انصاف مثل سیف ڈار نشتافت۔

قف۔ بدانکہ در طایفۂ چکان دو قبیلہ اند۔ اوّل قوم لنگر چک کہ موطن

اصل او بر شال دار دواست۔ مؤرخاں در نسب او اغراق و مبالغہ می نویسند۔ می گویند کہ عورتے برائی آوردن آب ہر روز برلب دریا می رفت۔ روزے یکے از قوم دیواں بصورت نوع انسان کہ بسیار قوی ہیکل و تنادر بود میل بمباشرت آں زن نمود۔ رفتہ رفتہ صحبت آنہا برار شدہ، عورت مذکور از نطفۂ او حاملہ گشت۔

بعد انصرام ایام معہود آں زن بارور ہنگام وضع از جان درگذشت متعلقان او مانند مادر رستم پہلو پیش دریدہ فرزندے قوی ہیکل و جسیم از شکم او برکشیدند و باسم لنکر چک موسوم کردہ بناز و نعم پروردند۔ چون بعنفوان جوانی دررسید از روئے شجاعت و جلادت ذاتی برہمگناں تفوق یافتہ، سرغنۂ آں قوم شد۔ و لنگر چک نبیرۂ اوست کہ بموجب تغلب مخالفاں برائے استعانت و استمداد درکشمیر نزد راجہ سہدیو آمدہ در موضع ترہہ گام پرگنۂ کتر بود و باش اختیار نمود۔ و پانڈو چک و حسین چک و کاجی چک از احفاد اوست کہ بمتابعت شمس عراقی مذہب تشیع اختیار نمودند و قریب سی و دو سال بسر خود بادشاہی کردند۔

فرقۂ دوم قوم شمس چک بن بلمت چک کہ جدّ آنہا از گلگت آمدہ در موضع کپوارہ سکونت ورزید۔ و قرابت آنہا با چکان ترہہ گام بسیار بعید شدہ بود۔ و باہمدگر ہمیشہ مخالفت و منازعت می داشتند۔

ملک شمس چک اوّل در حلقۂ ملازمان سیّد محمد بیہقی ممتاز بود۔ در ثانی پیش ملک نوروز بیتو بن ملک احمد بیتو شرف اختصاص یافتہ بواسطۂ شجاعت

و حلاوتِ خود شهرتے و اعتبارے بهم رسانید۔ بعد ازاں پیش ملک سیف دار رتبهٔ ملازمت و هم نشینی حاصل کرده دختر حسین چک بن پانڈو چک در عقد آورد و احفاد او همیشه بر مذهب حنفی راسخ ماندند۔

بهرحال قوت و شجاعت و دلاوری و شوکت و سپاهگری و مبارزت در ذاتِ چکانِ اصلی دو جبلی بود۔ والدِ این نامه نگار می فرمود که یکے از نسلِ چکانِ ترهگام پیش خدمت سردار عظیم خان شده بود کلاه تتری بر سر و کفش اوزبکی در پای مسلح و مکمل همرکاب سردار می رفت۔ و بالائے او باهودرج فیل برابر بالا بود و سردار را از هودج فیل بر داشته بزیر می آورد۔

مختصر که ملک شمس چک چندی در ضبط و ربط امور مملکت پرداخته با سید محمد بیهقی نرد مخالفت در باخت و باتفاق کاجی چک و بعضے امرا در میدان مخالفت علم محاربت افراخت۔ و سید محمد با محمد شاه پیوسته ابراهیم ماگری و حاجی پدرو و ملک عیدی رینه را با خود موافق کردند و در مدافعه و محاربهٔ شمس چک ایستادند و در نفس شهر متصل خانقاه بلبل شاه فریقین بمحاربهٔ مقابله پیوستند و جانبین در جنگ و جدال و رد و بدل داد شجاعت و دلاوری دادند۔

عاقبت شمس چک از معرکه روئے هزیمت بر تافت و از پل عالی کدل عبور کرده در زال ڈگر علم استقامت افراخت۔ بطفیل او کاجی چک بر سر پل رسیده دید که فرش پل از یک فرجه بر داشته برده اند و بکمال اضطراب

اسپ خود را بتازیانہ مہمیز داده از یک پایۂ پل بر پایۂ دیگر شلنگ
انداخت. و در عقب او چند سواران دیگر از معاونان شمس چک بسر
پل رسیده، بمتابعت کاجی چک اسپان خود جہانیده ہمہ در آب غلطیدند
چوں کاجی چک بالشکر شمس چک لاحق شد ہر دو از زنے قلت
طاقت صورت مقاومت و استقامت در خود ندیده ہزیمت زده بجانب
کامراج عزیمت کردند. و سید محمد و ابراہیم ماگری و موسیٰ رینہ بتعاقب آنہا
دویده، موضع تریہ گام را آتش کشیدند. و شمس چک و کاجی چک بجانب
داردو فرار اختیار نمودند. و فتح شاه در نوشہره پنجاب گریختہ رفت
و سید محمد و ابراہیم ماگری بعد تخریب بیوت غدراں بجانب سوپور معاودت
کرده بر ساحل دریا با خیل و حشم رخت اقامت انداختند.
چوں ملک شمس چک از کرناو خبر مراجعت اعدا اصغا نمود بر جبتہ
قہقری مسارعت کرده با ملک بہرام ڈار و ملک عثمان و دتی ملک و سایر
جماعت ڈانگراں اتفاق کرده برائے سبتجوئی مخالفاں مستعد شدند. و فوراً
خبر سبتجوئی آنہا بہ محمد شاه و سید محمد رسید. فی الفور موسیٰ رینہ را با جمع
معدود بر لب دریا گذاشتہ خود بجانب دیگر در کمینگاه بہ نشستند. آخر شمس چک
با معاونان خود بر فوج موسیٰ رینہ تاخت آورده بحرب و ضرب پیوستند. و دراں
اثنا سید محمد با متابعان خود بر سر مخالفاں یورش کرده مردم بسیاری از جانبین
بقتل آمدند. و بر بدن کاجی چک پنجاه زخم شدید رسید بلکہ گوش او مقطوع شد.
عاقبت شمس چک خایب و خاسر گشتہ در تریہ گام محل استقامت ندیده در نوشہره

با فتح شاہ ملحق گشت۔ حکومت فتح شاہ ہمگی سہ سال بود۔

دہا سلطان محمد شاہ بار دوم در ۸۹۸ھ مطابق ۱۴۹۶ء باعانت سید محمد بیہقی بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود۔ دراں زمان سلطان حسین میرزا والی خراسان از خلل باطنی شمس عراقی وقوف یافتہ از ملک خود اخراج نمود وی از روی ارتباط والتفات سابقہ بعد عرصہ دوازدہ سال باز بجانب کشمیر رجعت نمود و دریجا در اشاعت مذہب امامیہ کوشید ملک موسیٰ رینہ وکاجی چک وغازی چک را مرید وشیعہ خود گردانید۔ میر سید محمد از حرکات ناپسندیدہ او رنجیدہ فی الفور بجبر و اکراہ او را بجانب اسکردو اخراج نمود۔ بوقوع اینواقعہ موسیٰ رینہ از ملازمت سید محمد دلگیر ومتغیر گشتہ با ابراہیم ماگری وحاجی پڈر عہد وپیمان موثق کرد۔ وبا فتحشاہ وشمس چک کہ در نوشہرہ پنجاب خراب بودند بتوسل مراسلات موافقت نمودہ ایشانرا برای آمدن کشمیر ترغیب داد وآنہا بر عہد وپیمان ایشان اعتماد کردہ بجانب کشمیر متوجہ شدند در ہیرہ پور رسیدند ملک موسیٰ رینہ وحاجی پڈر وابراہیم ماگری وغیرہ باجمعیت بسیار استقبال کردہ باتفاق تمام لوای خصومت افراشتند۔ ازیں سو محمد شاہ وسید محمد باجمعیت خود بمقابلہ آنہا یورش کردہ برپشتہ خامپور بمقابلہ ومحاربہ پیوستند۔ اگرچہ جمعیت عسکر محمد شاہ کمتر بود لیکن از روی شجاعت وجلادت سید محمد مخالفانرا روز اول تاب مقاومت نماندہ پس پا شدند۔

وروز دوم باز در میدان جنگ ترکتاز کردہ از جانبین خونہای بید سیغ ریختند۔ قریب بود کہ لشکر فتحشاہ مغلوب میشد لیکن بموجب مشیت ایزدی سید محمد در عرصہ کارزار میان خس وخار اشہب سبکرفتار اتگاپو ساخت۔ ناگاہ دفعۃً جای

عمیق کہ از آبادی کہنہ در انجا موجود بود غلطیدہ معاونان و گریزندہ او کوششہا میکردند و دراں حالت گروہ باشکوہ مخالفاں سر وقع رسیدہ گرداگرد آنہا محاصرہ کردہ از تیغ و سنان ہمہ را بجاہ عدم انداختند۔ و محمد شاہ بی دست و پا آوارہ دشت کربت و ابتلا گشتہ بجانب نوشہرہ عنان عزیمت معطوف داشت۔ و اندراں معرکہ گیرو دار یکہزار و ہفتصد سوار جرار از فوج محمد شاہ بقتل رسیدند۔ از انجملہ یکہزار و دو صد کس را در پا موزہ ہای زعفرانی داشت۔ گویند دراں زمان رسم چناں بود کہ بغیر گردان دلاور و شجاعت پیشہ موزہ زعفرانی بدیگری جایز نمیداشتند و اقربای سید محمد نعش او بر داشتہ در مزار سلطاناں نہم ماہ آشت ۸۱ کشمیری ہشتاد و یکم دفن کردند۔ و سہ فرزند او در موضع سویہ بوگ در خانہ بہرام ڈار باقی ماندند۔ یکی سید مرتضیٰ کہ در علاقہ تبت از کوہ غلطانیدہ بقتل رسانیدند۔ دوم سید ابراہیم دو نیم سال در تبت محبوس شدہ بود عاقبت رہائی یافتہ در نوشہرہ با محمد شاہ ملحق شد۔ سیوم سید یعقوب کہ درحالت طفولیت در خانہ شیرمادر پنہاں بود از شر مخالفاں محفوظ ماند۔ ایں مرتبہ حکومت محمد شاہ در کشمیر نہ سال بود۔

(۱۶) سلطان فتحشاہ مرتبہ دوم در ۹۰۰ھ مطابق ۵۵۸ بکرمی بر سریر جہانبانی جلوس کردہ شمس چک را رتبہ وزارت بخشید۔ و دولتخانہ سید محمد بیہقی کہ بعد چندیں سال با تمام رسیدہ بود بتزئین نقش و نگار و ترتیب طاق و رواق و منظر و ایوان بر عمارات بدیعہ امتیاز داشت دریکروز از بیخ بر انداختہ با خاک یکساں ساختند۔ و در تحسر و تاسف آں مردماں بزبان کشمیری شعرہای افسوسناک گفتہ اند و بعد وفات سید محمد سہ روز گذشتہ ۱۲ ماہ آشت سنہ کشمیری ہشتاد

وبکم پاسی از شب گذشته زلزلۂ عظیم واقع شد. وخانه های کثیر با خاک تیرہ آمیخت وجاهای بسیار تلف شده تا عرصۂ سه ماه زمین متحرک بود. وبعد آں برور قرار یافت۔

میر شمس عراقی که در علاقۂ اسکردو اشاعت ملّت خود میساخت۔ چوں خبر شهادت سید محمد بیهقی بشنید بر جناح تعجیل رجعت کرده در محلۂ جڈی بل لوای استقامت افراخت۔ ودر ترویج مذهب خود علانیه مبادرت نموده هزاراں مردم بخود مایل ساخت۔ ودر محلۂ جڈی بل خانقاهی رفیع دو طبقی ترصیص نموده خانقاه معلّی را بغریب تجدید تعمیر از بیخ برانداخت۔ کیفیت آں در حصۂ اول گفته شد۔ ملک شمس چک تا عرصۂ چهار ماه حقوق وزارت بکام دل سرانجام داده امرای دیگر را در امور مملکت دخلی نگذاشت۔ موجب آں موسیٰ رینه چاڈوره وابراهیم ماگری نے مخالفت باخته با فتحشاه موافقت ویکرنگی ساخته شمس چک را سر دیوان گرفته محبوس داشتند۔ چوں در کشتن ملک سیف ڈار و تخریب دولت ڈانگراں باعث حکومت ملک شمس چک بود۔ لاجرم موسیٰ رینه برای کشتن او بهرام ڈار ودیٰ ملک تعئین ساخت۔ وآنها با تبعه ولحقهٔ خود جمّ غفیری بعد نماز خفتن در محبس شمس چک درآمده بر قتل او اقدام نمودند۔ چوں ملک شمس چک دانست که اینها بر قتل من مستعد شده اند وبیکپای او را زنجیر بزرگ مغلول بود وپای دیگرش فارغ داشت واز قسم سلاح بغیر کارد بغلی چیزی نیافت یکبار مانند شیر خونخوار از جای خود برجسته انهماں کارد صغیر تا دروازه سی کس را مقتول ساخت وبعضی را مجروح گردانید۔ چند مرتبه بدبیناں بر سر مخالفاں حمله ها آورده دست هیچکس برو نرسید۔ بلیت

بچوب ولسنگ وبخشت وبشت
ملک شمس چک شصت کس را بکشت

عاقبت مخالفان برسراو تیرباران کرده باپسرنازپروردۂ خود دہم ماہ ماگ سنہ کشمیری ہشتاد ویکم بقتل رسید۔ و بعد قتل سید محمد بیہقی کہ مربی و آقای او بود ہمگی چہار ماہ بحکومت بسر بردہ بپاداش کردار خود رسیدہ شد

دلا ایمن مباش از کار ایام
کہ پاداش عمل بینی سرانجام

بعد قتل شمس چک و پسرش منصب وزارت کشمیر بملک موسیٰ رینہ تفویض یافت وی بمساہمت و اشتراک ابراہیم ماگری در انتظام واہتمام مملکت پرداخت۔ و جماعت ڈانگراں مخالف خود پنداشتہ از ملک اخراج نمودہ در ہندوستان آوارہ و پریشاں ساخت۔ و در متابعت و مطاوعت میر شمس عراقی بجان و دل کوشیدہ مذہب شیعہ را رواج داد و اعیان اہل سنت را زجر و قہر نمودہ بعضیہا بقتل رسانید و بعضیہا از ملک اخراج کنانید تاکہ عموم خلایق از قہر او ترسیدہ بمذہب شیعہ گرویدند ہمچناں در تخریب و ترہیب فرقۂ ہنود و ہدم بتخانہا و اخذ جزیہ جہد بلیغ نمود۔ گویند بیست و چہار ہزار خانہ از فرقۂ ہنود جبراً و قہراً داخل مذہب خود گردانید۔ و فرقۂ چکاں در تنزل و زبونی بمرتبہ رسانید۔ کہ کاجی چک و سرہنگ چک و سہہ چک در پیش علی رینہ پسر موسیٰ رینہ چندگاہ بطریق پیادہ گی ملازمت میکردند۔ و مدت وزارت موسیٰ رینہ نہ سال بود۔

بعد آں در سنہ ۹۱۶ھ فرزندان ابراہیم ماگری قوت و ثروت پیدا کردہ با فتح شاہ

اتفاق نمودہ بمخالفت موسیٰ رینہ پرداختند۔ و ٹلہای دریای بہت بریدہ بطرف دارالامارۂ اسکندرپورہ بجنگ و محاربت ایستادند۔ موسیٰ رینہ بمقام زالڈگر با جمعیت خود پای استقامت افشردہ بمجادلہ و مقابلہ پیوست۔ چونکہ مردمان شہر و اعیان دہر را با او شرارت مذہبی بود بنابراں خواص و عوام بمخالفت او مستعد شدند۔ و موسیٰ رینہ با جمعی معدودی دست و پا فرو ماندہ راہ فرار بجانب پنجاب اختیار نمود۔ و در موضع راولپورہ شاخ انگوری بگردنش پیچیدہ از اسپ فرو افتاد۔ چوں قصد جستن کرد اسپ لگدی بر سرش دادہ مغزش بر زمین انداخت و در مزار آبای خود کہ پیش روی مسجد جامع است اندفان پذیرفت۔

و ملک عثمان و دتی ملک کہ در کوہستان پنجاب خراب و آوارہ شدہ بودند۔ سنجو اسنگاری ابراہیم ماگری بجانب کشمیر معاودت نمودہ با او پیوستند۔ و ابراہیم ماگری ہمگی مدت چہل روز بر مسند صدارت متمکن بود۔ بعد ازاں جماعت ڈانگران کہ برای نصرت و معاونت خود از ہند آوردہ بود بر و استیلا یافتہ در ارتفاع قدر و منزلت خود ساعی گشتند۔ و اکثر سرداران با خود متفق ساختہ بمخالفت و منازعت او پرداختند۔ و بہ کشش و کوشش بسیار او را مغلوب و منکوب نمودہ بدست ملک عثمان رایت وزارت افراختند۔ و برای نفاذ حکومت و ازدیاد دولت و ثروت با سرداران دیگر نرد مداہنت[1] در باختند۔ و بعد از دو سہ ماہ ملک کاجی چک و جہانگیر پڈر و گدا ملک با فتح شاہ اتفاق نمودہ دتی ملک و غازی چک کہ بر سر دیوان بعدالت مستعیناں نشستہ بودند از تیغ گذرانیدند۔ و ملک عثمان از پیش فتح شاہ برداشتہ

[1] مداہنت۔ ظاہر کردن بخلاف آنچہ در دل باشد۔ و بمعنی دروغ گفتن و بمعنی چرب زبانی و خوشامد و بمعنی سستی کردن۔

بزندان فرستادند ہرج[1] و مرج و ہیص و بیص[2] واقع شد۔ بقارن آنحال ابراہیم ماگری با جمعیت خود رایت محاربت افراختہ۔ و فتحشاہ و جہانگیر پدر و کاجی چک در میادنت او مغلوب گشتہ بہند گریختہ رفتند۔ و ابراہیم ماگری و تفرقۂ فتحشاہ باعث تخریب سلطنت داشتہ در پی او فی الفور وکیل خود فرستادہ بہ مسارعت تمام از بیرہ پور بازآوردہ بر سریر سلطنت نشانید۔ و برای خود منصب وزارت بہ پسندید۔ و ملک عثمان از بند رہا کردہ با ماگریان عہد موافقت بستہ در بسط و کشاد امور سلطنت بہ داختہ و ملک جہانگیر و کاجی چک وغیرہ بجانب پنجاب مفرور شدند۔

بعد چندگاہ خبر رسید کہ سلطان محمد شاہ با جمعیت سپاہ و لشکر خود بہ ہائے الصرام مہاتم کہ خدائی خویش در کوہ ملہ بال رفتہ است و در خانہ او بغیر سید ابراہیم خان فرزند سید محمد بیہقی کسے دیگر نیست۔ و فتحشاہ باستماع این خبر با شوکت و شکوہ و لشکر انبوہ بہ جانب نوشہرہ عنان عزیمت معطوف داشت۔

چون خبر لورش فتحشاہ متعلقان محمد شاہ اصغا کردند بہ تحسر و افسوس جامہ ہا دریدند و سید ابراہیم خان از روئے جلادت جبلی تیغ انتقام از نیام برکشید چہرۂ نصرت در آئینۂ ہمت ندیدہ عنان عزیمت بجانب مقر خلافت معطوف داشت۔ و سید ابراہیم خان دنبال آنہا تعاقب کردہ از عسکر مخالف ہر کہ دید بہ قتل رسانید۔ عاقبت مظفر و منصور بجانب نوشہرہ رجعت

---

[1] فتنہ و آشوب۔ [2] جنگ و غوغا۔

نمود۔ و سلطان محمد شاہ بر شجاعت و شہامت او تحسین فرمود و بہ خطاب خانی سرفراز نمود۔

بعد ازیں واقعہ مدت یک سال ملک عثمان و شنکر رینہ با ہمدیگر اتفاق نمودہ با جماعت ابراہیم ماگرے ابواب مخالفت و منازعت مفتوح داشتند و بمعاضدت فتحشاہ ملک ابدال و ملک فیروز پسران ابراہیم ماگرے گرفتار کردہ محبوس ساختند۔ و ملک ابراہیم در پنوچ رفتہ رخت اقامت بکشود۔ و ملک عثمان بار دوم در پیشگاہ خلافت بر مسند وزارت جلوس نمود۔ و ملک شنکر رینہ را رتبہ سپاہ سالاری افزود۔

بعد از پنج ماہ ابراہیم ماگرے با جماعت چکان و پڈران کہ در حدود پنجاب خراب و آوارہ شدہ بودند اتفاق کردہ، سلطان محمد شاہ مظاہر خود ساختہ، با جمعیت فراواں متوجہ کشمیر شدند و در قصبۂ ... بر لب آں روئے دریا پائے استقامت افشردند۔ فتحشاہ و ملک عثمان و شنکر رینہ با جمعیت تمام بمقابلۂ آنہا رفتہ بر لب دریائے بہت ایں سو رخت اقامت گستردند۔ دراں ایام تفنگ و توپ در کشمیر نبود۔ جانبین مبہوت و سکوت در تفکر و تدبر فرو ماندند۔ عاقبت ملک عثمان فتحشاہ و شنکر رینہ را بمقابلۂ مخالفاں در سوپور گذاشتہ خود از راہ کوہامہ باتفاق لوہر ماگرے در ریگی چک وغیرہ یورش آوردند و با لشکر محمد شاہ کہ بہ کردہ پوسنگری پیشتر تعین بود بہ جدل آمیختند۔ و جنود اشرار شنوز رم گشتہ در سوپور با عسکر خود پیوستند۔ کاجی چک و علی رینہ

چاڈورہ کہ سرخیل فتنہ وفساد بودند بجای خود سنجیدند کہ فردا ملک عثمان برسر ما غلبہ خواہد ساخت۔ بنابرآں علی رینہ بوقت نماز شام برلب دریا آمدہ آواز داد کہ "منم ملک علی رینہ پسر ملا حسین یک دو کس از خاصان معتبران فتحشاہ بیایند کہ با ایشاں سخنی گفتنی دارم"۔

چوں ایں خبر بہ فتح شاہ رسید دو سہ کس از خاصان خود بلب دریا فرستاد و ملک علی با ایشاں تہنہ گفت "من پروردۂ نعمت خاک بر داشتۂ آں جنابم ہرگونہ نیک خواہی مرکوز خاطر دارم از جانب من بہ پادشاہ رسانند کہ ملک عثمان امروز بقتل رسانیدند ولشکر او تمام خراب و پریشان نمودند۔ فردا از دریا عبور کردہ فوج ایشاں را قلع وقمع خواہند ساخت۔ زنہار زنہار بہ عجالت تمام از راہ توسہ میدان بہ پونچ نہضت فرمایند ورنہ گرفتار خواہند شد"۔ چوں فتح شاہ ایں خبر وحشت اثر اصغا نمود از روئے شقاوت و بزدلی فیلی از منارخ۔ اسباب ہمراہ گرفتہ نیم شب از راہ توسہ میدان بجانب پنجاب مفرور شد۔ وملک علی بہ ایں خدمت و ردیہ بازی لشکر آنہارا درہم وبرہم ساختہ منہزم گردانید۔ بیت:-

زحدّ حشر بہ ترکیب داستانی بہ زنعرہ جوش کہ کلاہ خسرو کی بہ

چوں ملک عثمان خبر ہزیمت فتحشاہ شنید در صفہ نائی شب شہر رجعت نمود وشب برلب دریا منزل آسودہ فردا در موضع اکہال در مغارہ کوہ در آمدہ پنہان گشت وملک ابراہیم را گرفتا

کرده در حبس خانه بکشت - "تاریخ وفاتش" "ترکش" [1] گفته اند - این مرتبه حکومت فتح شاه سیزده [2] سال بود -

(۱۷) سلطان محمد شاه مرتبه سیوم در سنه ۹۲۰ھ بر سریر جهانبانی جلوس کرده ملک ابراهیم را خلعت وزارت پیراست - چون که امرای کشمیر مصدر فتنه و فساد، معدن دغا و غا دربودند و بر عهد و پیمان و سوگند و ایمان آنها وثوقی نداشت فتح شاه و محمد شاه را شاهان شطرنج پنداشته با غنیا از خود هر نوع آنها را کشت و مات می کردند - بیت :-

جهان را چه شد کاندرین روزگار ز صد یار نبود یکی یار یار
زبانها عنبا را غنیا ربه ازین بیوفا یار ما را به

---

[1] ۹۲۰ھ - [2] ابو الفضل در آئین اکبری جلد دوم حکومتش بایں مرتبه یکسال و یکماه قرار داده و از تاریخهای ملک حیدر رچاڈوره و پنڈت نارائن کول بایں مرتبه همگی حکومتش دو سال مفهوم میشود - و آنکه حسن ذکر نموده بظاهر مبنی بر آں است که او دریں مدت حکومت ملک موسیٰ رینه را که وزیر اعظم فتح شاه بود و از غلبهٔ طاقت خود مؤخر الذکر را معزول نموده بر تخت نشست در سلطنت فتح شاه نیز شمار کرده است - حکومت موسیٰ رینه با استقلال یازده سال بود - دریں صورت مابین حسن و ملک حیدر رچاڈوره در مدت حکومت فتح شاه هیچ وجه اختلاف نیست -

بعد چندگاہ فتحشاہ از پنجاب بجانب کشمیر متوجہ شدہ در شوپیان قیام ساخت و جہانگیر پڈر از محمد شاہ برگشتہ با و پیوست. کاجی چک ہم با جماعت خود او را استقبال نمود و فتحشاہ بکمال طمطراق داخل شہر گشتہ محمد شاہ و سید ابراہیم تنہا بجانب نوشہرہ مفرور شدند. ایں مرتبہ حکومت محمد شاہ ہمگی پنج ماہ[1] بود۔

(۱۸) سلطان فتحشاہ کرت ثالث در سنہ ۹۲۱ھ بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ جہانگیر پڈر علم وزارت افراخت۔ و ملک کشمیر را چہار حصہ کردند[2]۔ از آں جملہ یک حصہ بہ فتح شاہ و یک حصہ بہ جہانگیر پڈر و یک حصہ بہ شنکر رینہ و یک حصہ بہ ملک کاجی چک۔ و ہر یکے در انتظام حصہ خود پرداخت۔ فتح شاہ را مثل شاہ شطرنج پنداشتہ کار خود می کردند۔

بعد یک سال محمد شاہ و ملک ابراہیم ماگرے با جمعیت کثیر بجانب کشمیر یلغار کردہ رایت جنگ افراشتند و فتحشاہ با امرائے نامدار صفوف پیکار آراستہ در پرگنہ بانگل محاربہ فریقین روئے داد بعد جدال و قتال بسیار ابراہیم ماگرے با دو فرزند دلبند خود[3] بقتل آمد محمد شاہ بجانب پنوچ گریختہ رفت دو سال در آوارہ گردی گذرانیدہ ورشش

---

[1] ملک حیدر و نارائن کول عاجز ایں مدت را نہ ماہ بیان می کنند۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مخالف ایں ہر دو مدت حکومتش را باین مرتبہ یازدہ سال و یازدہ ماہ و یازدہ روز قرار می دہد۔ [2] بروایت ملک حیدر و نارائن کول عاجز سہ حصہ کردند۔ [3] ملک فیروز و ملک ابدال۔

سکندر شاہ لودی والی ہند برائے استعانت و استمداد رفت و قریب سی ہزار سوار و پیادہ کومک یافتہ بجانب کشمیر رایت عزمیت افراشت و در میدان دانوره علاقۂ راجور نزول فرمود و ملک جہانگیر و شنکر رینہ باستماع خبر مکاتیب و مواثیق بجانب محمد شاہ مرسل داشتہ عہد و پیمان مستحکم کردند و کاجی چک و نصرت رینہ نیز از فتح شاہ جدا گشتہ در قلعۂ ہرشن علم بغاوت افراختند بنا بران فتحشاہ باتفاق جہانگیر پڈر بہ جنگ مخالفان برآمدہ قلعۂ ہرشن را در محاصره گرفتند و کاجی چک و نصرت رینہ تاب تقابل در خود ندیده از قلعہ برآمدہ بہ کوہستان گریختند و محمد شاہ را باستماع این خبر ہمتے بہم رسیده فوج شاہی در آن جا گذاشتہ ہمگی دو ہزار سوار جرار ہمراہ گرفتہ بجانب خطہ توجہ نمود و ملک کاجی چک و نصرت رینہ در اثنای راه باو لاحق گشتہ بہ کمال ولولہ داخل شہر شدند و فتحشاہ تاب مقاومت در خود ندیده فرار اختیار نمود۔ این مرتبہ ہمگی سہ و شش ماہ بہ حکومت گذرانید۔

ہمدران زمان از فرقۂ پنڈتان قریب ده ہزار کس با استخوانہای مردگان خود بجانب ہرمو کٹہ گنگا می رفتند۔ چون بالای کوه مہالشر مرگ مقام نمودند در تحت نصف شب موجب آواز غول کہ کوچ کرده بودند بہ تقبل آواز تعجیلت کردند۔ وحسب تقدیر از کوه بہپ زدن کہ نہایت مرتفع بود فرادا فرادا بزیر افتادند۔ تا ہنگام طلوع صبح قریب نہ ہزار مردم زن و مرد جاده پیمائے ملک عدم شدند۔ انگاه

یکے از تباہی مردم آگاہ شدہ جمعے قلیل از سبیل ہلاکت باز آورد۔ کان ذٰلِکَ فی سنۃ ثلث و عشرین و تسع مائۃ۔ تاریخ:۔

از بیابان کشیدہ سر تاریخ غول گفتا تباہئے پنڈتاں

(۱۹) سُلطان محمّد شاہ مرتبۂ چہارم در سنہ ۹۲۴ھ متصرف ایں دیار گشتہ کاجی چک را مرتبۂ وزارت بخشید۔ چند روز در رتق و فتق ایں مقام پرداختہ ہمرکاب عسکر سُلطان سکندر رفتن خود در نوشہرہ انسب دانست۔ بنابراں شنکر رینہ را بہ خیال خیرہ سری در حبس خانہ اسیر کردہ کاجی چک قائمقام سلطنت ساختہ خود بجانب نوشہرہ متوجہ گشت۔ عسکر شاہی را بہ مراعات و مدارات رخصت معاودت فرمود۔

اندراں ایام بر کوہستان کشمیر بہ شدّت برف باریدہ راہ ہا مسدود شدند و محمد شاہ موسم سرما در نوشہرہ بسر برد۔ دریں جا ملک نصرت رینہ و لوہر ماگرے جمعیّتے بہم رسانیدہ در موسم شتا در شدت سرما لوائے بغاوت افراشتند و با کاجی چک مستعد مخالفت و منازعت شدند۔ یک روز باتّفاق ملک جہانگیر از قلعۂ ناگام بقصد شبخون بر آمدہ تاخت آوردند و کاجی چک پیشتر وقوف یافتہ مسلح و مکمّل منتظر ورود ایشاں بود۔ چوں غوغای آنہا اصغا نمود از خانہ بر آمدہ بہ مقام زال ڈگر بہ جنگ و قتال پیوست و جمع غفیرے از جانبین بزخم تیر و سنان بیجان گشت۔ و بسیارے بزخم تیغ و تبر مجروح و ابتر شدند۔ از آنجملہ زخمہائے کثیر بر بدن

سنہ ۹۲۵ھ۔ و آنکہ در متن ذکر شدہ غالباً از سہو کاتب تعلق دارد۔

کاجی چک وار دگشته انگشت سابهٔ او مقطوع شد۔ عاقبت ملک نصرت مقتول و معاونان او مغلوب و کاجی چک مظفر و منصور گشت۔

اوایل بهار محمد شاه به مرافقت سید ابراهیم خان با توزک و شان فراوان وارد خطۂ دلپذیر گشته بر مسند ایالت جلوس نمود و کاجی چک بدستور رایت وزارت افراشت۔

همدران سال سنه ۹۲۵ھ سلطان فتحشاه در کوهستان نوشهره از دنیا رحلت نمود و کلاه مبارک حضرت امیر[1] که به سلطان قطب الدین عطا شده بود در کفن پیچیده همراه برد "فتح شاه فنا[2]" تاریخ است و محمد شاه لاشهٔ او طلبانیده در مسجد یار جوار پدر خود ش آدم شاه[3] مدفون ساخت۔

در سنه ۹۲۶ھ کاجی چک پسر خود مسعود چک برای استیصال جهانگیر پدر بقصبهٔ پانپور فرستاد و جهانگیر طاقت مقاومت در خود ندیده بموافقت گدائی ملک بجانب کورنیج[4] در دار دو آوارگی اختیار نمود۔

و در سنه ۹۲۷ھ سکندر شاه بن فتح شاه باتفاق ملک ابدال و لوهر ماگرے و عیدی رینه رایت محاربت افراشته در قلعهٔ ناگام پای استقامت افشردند و جهانگیر پدر و گدائی ملک از کورنیج آمده در پرگنۂ لار کوس مخالفت نواخته شورش بر داشتند و کاجی چک فرزند خود مسعود چک و دولت چک را بمدافعهٔ جهانگیر پدر تعیین کرده خود بمقابلهٔ سکندر شاه قدم کشاد هر سو فساد و عناد

---

[1] علی ثانی میر سید علی همدانی رحمة الله علیه۔ [2] ۹۲۵ھ۔ [3] آدم شاه پسر سلطان زین العابدین متوفی ۸۸۶ھ۔ [4] کرنہ۔

روداد۔ ومسعود چک را بمقام شہاب الدین پورہ با جہانگیر و گدائی ملک اتفاق مبارزت افتاد۔ وگدائی ملک از دست دولت چک بقتل رسید و ملک مسعود را از دست جہانگیر پڈر تیرے بہ چشم رسیدہ بہ ملک آخرت بشتافت۔ وسکندر شاہ بعد محاربہ از کاجی چک امان طلبیدہ بجانب پنجاب فرار اختیار نمود۔ و جہانگیر پڈر در پنجار روئے رفاہ ندیدہ بطرف ہند گریختہ رفت۔ وکاجی چک رایت نصرت براوج عزت افراختہ دولت چک را بانواع عنایت بنواخت ومنصب جاگیر مسعود چک بہ او تفویض ساخت۔

چوں استیلای ملک کاجی چک از حد منجاوز گشت آنگاہ محمد شاہ را مطلقاً بہ خیال نمی آورد۔ موجب آں محمد شاہ در ۹۳۰ھ امرای سلطنت مثل ملک علی ولوہر ماگرے وابدال ملک وریگی چک با خود متحد ومتعہد ساختہ در صدد انہدام بنیاد استقلال کاجی چک افتاد۔

چوں کاجی چک دانست کہ تمامی امرا از جادۂ موافقت ومساعدت انحراف ورزیدند لاچار بہ اقتضای تقدیر ورائے مصلحت سنج خود راہ ہند پیش گرفتہ در نوشہرہ رخت اقامت بکشاد مقارن آنحال ظہیر الدین بابر شاہ[1] بہ تسخیر ہند وپنجاب کامیاب گشتہ قوچک بیگ وشیخ علی بیگ ترک با لشکر جرار برائے تسخیر کشمیر از راہ نوشہرہ مامور ساخت۔

چوں قریب نوشہرہ رسیدند کاجی چک از نوشہرہ با مردم اطراف وجوانب کوہستان اتفاق کردہ بر کوہ کاجی ڈاری پائے استقامت فشردہ

---

[1] ۱۴۸۳ء ـ ۸۸۸ھ — ۱۵۳۰ء ـ ۹۳۹ھ

راہ درآمدِ مخالفاں مسدود ساخت و فرزندانِ خود غازی خان و حسین خان که زیاده از عمر بیست ساله نبودند بمقابله و مدافعهٔ غنیم فرستاد۔ چوں ہردو برادر با اندک جماعتے آخر شب بر سپاه ترک ریختند حسین خان در خیمهٔ شیخ علی بیگ درآمده سه ضربِ شمشیر بروانداخت۔ وے بار اوّل بالین خود را سپر ساخت که بضربِ صارم دو پاره گشت و بار دوم خوان مس بر سر گرفت آں ہم منقطع شد۔ و بار سیوم زیر چار پای درآمده از جان امان یافت۔ دراں معرکه پیکان نه تیر در بدنِ حسین خان خلیده بود۔ و غازی خان ہم با یکے از مبارزان ایشاں دوچار شده بیک ضرب نیزه از پا در انداخت و در وقت افتادن او زخم نیزه به مغل دیگر که از وشیب نزلود در رسیده ہر دو از جان درگذشتند۔

بوقوع ایں واقعه ترکاں در خود تاب مقاومت ندیده فی الفور مہزوم شدند و در حالت ہزیمت بسیارے قتیل و اسیر گشتند۔ کاجی چک بعد عرصهٔ ہشت ماه عناں معاودت بجانب کشمیر معطوف داشته باستعفائے جرائم و قصور پیشینه با محمد شاه اساس محبت قدیم را استحکام جدید نموده و از سینه کینه و عداوت پاک کرده بشرف ملازمت مشرف گشت۔

سکندر شاه که ہمراه کاجی چک بنجیال ایالت بکشمیر آمده بود گرفتار کرده چشمان او از حدقه بدر کشیدند۔ و بعد چند روز وفات یافته در دالہ گری محله دفن کردند۔ و علی رینه و فرقهٔ ماگریاں بمقتضائے کینهٔ دیرینه علم مخالفت و منازعت افراخته در موضع کچھامه بمقابله و محاربه ایستادند۔

سلطان محمد شاہ و کاجی چک سید ابراہیم خان را بمدافعتِ آنہا با لشکر جرار تعیین نمود کہ بعد قتال و جدال بسیار علی رینہ گرفتار گشتہ زمرۂ ماگریان رو بہ ہزیمت نہادند۔ و علی رینہ چند ماہ در خانۂ تازی چک مغلول بود۔ عاقبت بمددِ آسمانی از قید رہائی یافتہ بجانب ہند فرار نمود۔

و در خلال این احوال کاجی چک محمد شاہ را از سلطنت معزول ساختہ باچند کس از خاصان در موضع لَدَر کہ مکانے است متعین در میان درۂ کوہ محبوس ساخت و بہ تربیت پسرش ابراہیم شاہ کہ خواہر زادہ او بود ہمت مصروف داشت۔ این مرتبہ حکومت محمد شاہ دہ سال[۱] بود۔

(۲۰) **سلطان ابراہیم پسر محمد شاہ** در ۹۳۲ھ[۲] بہ اعانت کاجی چک افسر شاہی برسر داد و رتق و فتق مملکت در قبضۂ اقتدار کاجی چک افتاد۔ علی رینہ از بند رہائیش یافتہ بمقامِ نوشہرہ باریگی چک و فرقۂ ماگریان ملحق گشت۔ و ابراہیم ماگرے برائی استدعائے کومک و امداد در پیش بابر شاہ رفتہ بنوازش خسروانہ شیخ علی بیگ را با بست ہزار[۳] سوار جرار برائے معاضدت مظاہرت ہمراہ آوردہ در ۹۳۸ھ وارد کشمیر شدند۔

ازین سو کاجی چک با جمعیت دلاوران کوہ شکوہ علم تقابل او افراشت

---

[۱] بروایت ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم ۳۴ سال، ۸ ماہ، دہ روز۔

[۲] صاحب تاریخ فرشتہ تمام مدت حکومت محمد شاہ را پنجاہ سال بیان کردہ است۔ و بعدہ تاریخ جلوس پسرش شمس الدین ابراہیم ذکر کردہ کہ نزدش در ۹۴۱ھ (۱۵۳۴ء) واقع شد۔

[۳] بروایت نارائن کول عاجز "با ہشت ہزار سوار مدد فرمود"۔

بہ گمنہ باتفاق فریقین دست داد ملک تازی چک کہ اعتماد دستہ [illegible] ر
لشکر بود، در محاربہ پیش قدمی ساختہ، ناگاہ در پنجۂ شاہین اجل گرفتار
گشت۔ آنگاہ یکے از بہادران نامی اتراک کہ رستم و اسفندیار را گرد پائے
خود نمیدانست با کاجی چک مقابل شد۔ جانبین چالشہا و آویزشہا
بکار بردند عاقبت از دست کاجی چک بر خاک ہلاکت افتاد۔ در آں معرکہ
جان فرسائے ہر چند مبارزان عسکر کاجی چک داد شجاعت و مردانگی دادہ
دقیقۂ از دقایق جلادت و دلاوری فرو نگذاشتند۔ از انجا کہ قلم تقدیر
بہ انہزام شان رفتہ بود۔ ناگاہ ہزیمت خوردہ آوارۂ دشت کربت شدند۔
و بسیارے از بہادران نامی مثل مسیحی چک و سرہنگ چک و تازی چک و
سہہ چک وغیرہ با توابع و لواحق خود بعدم پیوستند۔

و سید ابراہیم خان و دولت چک و غازی چک کہ مردان کاری
بودند بدست ترکان گرفتار گشتہ در بند افتادند و ملک کاجی چک مجروح
و مخذول نیم جان از آں معرکہ رہائی یافتہ در ملک گکھراں مفرور شد و سید
ابراہیم خان و دولت خان بستہ کردہ بجانب شہر فرستادہ بودند۔

در اثنای راہ دولت چک بوقت شام از کشتی شلنگ[1] بر داشتہ
بر ساحل بگریخت و در میان آب تالابے کہ متصل آں بود پنہان شد و نگہبانان
از جوانب و اطراف قریب چہل و پنجاہ کشتی جمع کردہ تا نیم شب دراں کول[2]
جستجو نمودند۔ و دولت چک در میان آب یک برگ نیلوفر بر سر گرفتہ

[1] معرب چھلانگ ہندی۔ [2] حوض صغیر۔

مخفی شده بود۔ و دہن بیرون داشته نفس ہمی کشید چوں کشتیہا بجائے خود رفتند، دولت چک از آب برآمده گریخت۔ وسید ابراہیم خان و غازی چک در قید ایشاں گرفتار ماندند و ماگریاں طبل فیروزی نواخته بشہر درآمدند۔ مدت حکومت ابراہیم شاه ہمگی دو سال بود[1]

(۲۱) **سلطان محمد شاه** مرتبہ پنجم[2] در ۹۳۶ھ باعانت و استقامت ماگریاں برسریر سلطنت نشسته ملک ابدال را منصب وزارت مسلم گشت و ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات شاہی چہار حصه کردند۔

ازاں جمله ملک ابدال یک حصه۔ لوہر ماگرے یک حصه۔ ریگی چک یک حصه۔ علی رینه یک حصه۔ وہر کسے حصص مفوضۂ خود را قابض و متصرف گشت۔ شیخ علی بیگ را تحایف و نفایس پیشکش نمودند و علی رینه تا نوشہره ہمراه داده رخصت انصرام ارزانی داشتند۔

چون خطۂ کشمیر از وجود فرمان فرمائے ناسق و ناظم خالی ماند شاہان اطراف و اکناف دندان طمع بر تسخیر آں تیز کرده آغاز لشکر کشی نمودند چنانچه

---

[1] آئین اکبری جلد دوم "دو ماه بود"۔

[2] اکثر مؤرخان کشمیر مثل حیدر ملک چاڈوره، ابوالفضل، نارائن کول عاجز و مہند و شاه مصنف تاریخ فرشته از ذکر دور پنجم خاموشی اختیار کرده اند۔

[3] بروایت ملک حیدر در سال نہصد و سی و ہفت ۹۳۷ مرزا کامران باجازت برادر خود ہمایوں وارد کشمیر گشت۔ کامران مرزا برادر خورد ہمایوں بود۔ ہمایوں در ۹۳۷ھ مطابق ۱۵۳۰ء تخت نشین شده کابل و قندہار و غزنین و پنجاب حواله او کرد لیکن مرزا کامران باین قانع نشده برائے توسیع سلطنت ہمواره با ہمایوں جنگ می نمود۔ بالآخر ہمایوں تنگ آمده او را نابینا کرد۔ لعبد ازیں کامران مرزا بمکۂ معظمه رفت و در آنجا در ۹۶۴ھ ۱۵۵۶ء فوت شد۔

در سال نہصد و سی وہشت[1] مرزا کامران پسر بابر شاہ از برادر خود ہمایوں شاہ گونہ اجازت حاصل کردہ با عسکر سی ہزار سوار جرار متوجہ تسخیر کشمیر شدہ خود در نوشہرہ رخت اقامت افگند و موکب منصور بہ سرفرازی محرم بیگ[2] تاشلیغی و شیخ علی بیگ اذبک ، وانہ کشمیر ساخت ۔ و سرداران بر جناح استعجال دیلغار بغتۃً وارد کشمیر شدہ رایت محاربت افراختند ۔ و امرائے کشمیر بر ایں حال اطلاع یافتہ در قلعۂ "چیرو ڈار" جمع گشتہ مستعد مقاتلہ شدند و کاجی چک ہم از کوہستان کمراز بر آمدہ فرزندان و معاونان خود ہمراہ گرفتہ با فوج کشمیر ملحق گشت ۔ و دراں وقت محرم بیگ ایں تاریخ گفتہ ، در پیش مرزا کامران مرسل داشت ۔

تاریخ :-

بحکم پادشاہے کز حریمش　　بفہم آساں شود تفہیم فردوس

سفر کردم بسوئے ملک کشمیر　　کہ از خوبی دہد تعلیم فردوس

چو کردم فتح نیم او بتاریخ　　خرد گفتا کہ "فتح نیم فردوس"[5]

چوں فتح نامہ پیش مرزا کامران[3] رسید بدل جمعی تمام بجانب لاہور نہضت فرمود و امرائے کشمیر جمعیت تمام بہم رسانیدہ در موضع اتہ واجن بر سر رفعتے مقام کردہ طبل تقابل نواختند و محرم بیگ با جیش خود از دریا عبور کردہ با ہمدیگر بہ محاربہ و مقاتلہ پیوستند و از جانبین کشاکشی بسیار و مجادلۂ بے شمار بوقوع آمد عاقبت لشکر ترکاں مغلوب

[2] ملک حیدر دوغلت کول عاجز ایں نام را محرم بیگ نوشتہ اند و ہمیں قرین قیاس معلوم می شود۔

[1] ۹۳۸ھ　[3] پسر دوم بابر شاہ و برادر ہمایوں بود۔ متوفی ۹۶۴ھ / ۱۵۵۶ء

[5] ملک حیدر چادورہ تاریخ مذکور را نہصد و سی و ہفت نوشتہ۔

گشتہ از دریائے بہت عبور کردہ بجائے خود رجوع نمودند ولشکر اُمرا از کوہ سلیمان برآمدہ در کوہ پہ کار اقامت کردند و چند گاہ لشکریان مغلاں بہ جدال و قتال حملہ ہا بکار بُردند۔ عاقبت مجرم بیگ را آتش شجاعت سرد شد با امرائے کشمیر طرح مصالحہ انداخت۔

و بعد توثیق عہد و پیمان بر مشرب خانقاہ معلّی اُمرا درمیان سفائن جمع گشتہ با مجرم بیگ و علی بیگ ملاقات نمودند۔ کاجی چک از کشتی خود برخاستہ در سفینۂ مجرم بیگ درآمدہ مکالمۂ مصالحہ تا دیرگاہ بہ اختتام رسانیدہ وداع نمودند۔ و فردا برائے مرزا کامران تحف و ہدایا از اشیای نفایس و غرایب درست کردہ لشکر ترکاں را از راہ بارہ مولہ رخصت انصراف نمودند۔ و دولت چک و جہانگیر ماگرے تا حدود پکھلی ہمراہ دادند۔

انگاہ ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات محمد شاہ و جاگیرات سیّد ابراہیم خان پنج سہم کردند۔ از انجملہ یک سہم بہ کاجی چک و جائے اقامتش در زینہ پور۔ سہم دوم بہ ابدال ماگرے و جائے ماندنش گاہے در شہر گاہے در کاچھامہ۔ و سہم سیوم بہ لوہر ماگرے محلّ سکونتش در بانگل۔ سہم چہارم بہ ریگی چک و قرارگاہ او در کامراج۔ سہم پنجم بہ علی رینہ و جائے سکونتش در اولر یا در موضع ترش مقرر شد۔ و مدت یک سال بے مخالفت یکدیگر بدیں منوال گذرانیدند۔

و در ۹۳۹ھ سلطان سعید خان والی کاشغر با لشکر گران بقصد تسخیر کشمیر یورش آورد۔ و خود در تبت کلان رخت اقامت کشودہ

پسر خود سکندر خان به افسری مرزا حیدر برادر زادۂ خود با جنود چهار ده هزار سوار جرار و هفت هزار اسپ[1] دیگر که سوای اسپان سواری همراه داشتند به جانب کشمیر تعئین نمود۔

چون جیش پُر طیش اوّل میزان از راه لار داخل بلده گردید و اهل شهر از سطوت و هیبت کاشغریاں جلائے وطن اختیار کرده در شعاب جبال و مغاره وزدا پنهاں گردیدند و در قلمرو کشمیر حیص بیص و هرج و مرج افتاد و علما و فضلا و اکابران شهر در جزیرۂ لنک میان تالاب اُولر منزوی گشتند و اُمرائے کشمیر در قلعۂ ما نجک محصوّن نشستند۔ و مرزا حیدر[2] چند روز در نوشهره اقامت کرده به جانب کامراج یورش نمود هر جا که می رسید، دست نهب غارت دراز کرده مرداں را قتل عام می ساخت و زنان و طفلاں به اسیری و غلامی می بُرد۔

مُدعا که در شش ماه زمستان از قتل وسفاکی و بے باکی دقیقۂ نگذاشت و اُمرائے کشمیر به طفیل ایشاں منزل بمنزل می رفتند۔ بدیں عنواں موسم زمستان بسر رسید و باشندگان شهر ایّام زمستان به صعوبت و خواری و تعب بیقراری بسر بُردند۔

اوائل بهار لشکر اُمرائے کشمیر در صحرائے بابل جمع شد مرزا حیدر از چاڈوره برخاسته به مقابلۂ اُمرا صفوف محاربه آراست۔ بیت:-

دو دریائے آتش علم بر کشید زمانه بصحت قلم در کشید

---

[1] و بقول حیدر ملک بیت و هفت هزار اسپ همراه داشتند۔ [2] مرزا حیدر دو غلات مصنف تاریخ رشیدی که بر واقعات عینیۂ کشمیر مشتمل است۔

دو لشکر ہمہ اژدہا و پلنگ ‌‌‌‌ بہم برکشیدند بازوئے جنگ

چند روز باہمدیگر بہ حرب وضرب پیوستہ خونہائے بیدریغ ریختند و امرائے کشمیر داد دلاوری و مردانگی دادہ از ضرب صارم و سنان بسا پُردلان وگُندآوران بےسر کردند خصوصاً علی رینہ و حسین رینہ چاڈورہ و علی بٹ در صفوف کارزار قوم اشرار را خون بار کردہ انہار خون جاری نمودند۔ و علی رینہ با جمعیت پانصد سوار از یاران خود بہ محاربت اشرف میرزا متقابل شدہ او را مغلوب ساخت۔ کاشغریاں چون غلبہ از کشمیریاں دیدند غنی بیگ از جانب میمنہ و میرزا حیدر از طرف میسرہ با دو ہزار سوار جرار خود را بمدد اشرف میرزا رسانیدہ بہ جدل پیوستند۔ علی رینہ را از طرف امرائے خود امداد و اعانت چیزے نرسید بہ تغلب غنیم یکبار از عرصۂ کارزار رُو بہ ہزیمت نہاد۔ و مخالفان اشرار چندکس از امرائے نامدار مع یک ہزار و شش صد پیادہ و سوار بہ قتل رسانیدند و بقیۃ السیف راہ گریز پیش نہادہ اکثرہا در دریائے بہد غرق شدند۔

بہ صدور ایں حادثہ امرائے کشمیر پریشان و دلگیر گشتہ در شعاب جبال منزوی شدند و میرزا حیدر بےتحاشا بجانب سلطان سعید فتحنامہ نوشتہ فرستاد کہ روز چہارم ماہ شعبان درمیان صحرائے بابل مقاتلۂ شدید بوقوع آمد۔ فتح و نصرت نصیب اولیائے دولت گردید۔

و در مجلس سلطان سعید قاضی کاشغر روز چہارم ماہ شعبان تاریخ یافتہ این ابیات بخدمت پادشاہ گذرانید۔ تاریخ :۔

الحمد للہ کاں شاہِ عادل سلطان سکندر خاقان دوران
کز مقدمش شد سر سبز و خرم صحرائے بابل باغ سلیمان
بر کسرِ اعداد ردوّۃ ہیجا قادر شد آں دم از فضلِ یزدان
از لطف ایزد فتح و ظفر یافت بر شہر کشمیر تا ملک ایران
تاریخ فتحش الحق ہمین است روز چہارم از ماہ شعبان

میرزا تاسف نمود کہ ہمیں فقرہ من نوشتہ فرستادم بہ حسابِ آں نہ پرداختم

بعد ازاں کاجی چک و اُمرائے مملکت باوجود ہزیمت باز جمعیت کردہ در پئے انتقام ترکاں مستعد شدند و بہ محاربات بسیار شب خونہائے بیشمار دمار از ترکاں برآوردند۔ ہر جا کہ مغلاں نزول می کردند اُمرائے کشمیر دُنبال آنہا می بودند۔ ہیچ روزے از حرب و ضرب و شبخون خالی نمی گذاشتند۔ عاقبت مغلاں از جدال و قتال بہ تنگ آمدہ خواہانِ صلح شدند میرزا حیدر دختر سلطان محمد شاہ در عقد ازدواج سکندر خان درآوردہ و برائے سلطان سعید خان تحائف و ارمغان بے پایاں اخذ نمودہ در نہم ماہ ہا دسنہ کشمیری چہار دہم از راہِ لار بمراجعت و معاودت پرداخت۔

چوں مردمانِ کشمیر درماہ ہا از جنگ و پیکار مغلاں رہائش یافتند مردم زمیندار بکارِ کشت و کار اشتغال ورزیدند۔ از انجا

کہ موسم حراثت وکشاورزی از دست رفتہ بود تخم ریزی غیر وقت مفید نشد و ہنگام خریف محصولات خام و ناتمام ماندہ سر بسر فاسد گشت۔

و در سنہ ۹۲۱ھ قحط عظیم واقع شد کہ بزور فاقہ پدراں گوشت پسرانِ خود می خوردند۔ و یک خروار غلہ بدہ ہزار تنگہ ارزش یافت۔ و از نوع بشر دو حصہ تلف شدہ ہمگی یک حصہ باقی ماند۔

و بعد رفتن لشکر مغلاں امرائے کشمیر باہمدیگر اتفاق و اتحاد نمودہ بر قسمت سابقہ راضی ماندند۔ سہام خود را ہر کسے متصرف شد۔ سہ سال بدیں منوال گذرانیدند۔

و در سنہ ۹۲۴ھ سلطان محمد شاہ از جہانِ فانی بہ ملکِ جاودانی بشتافت۔

تاریخ

ز آسماں سرشید ہاتف گفت　　رفت سلطان محمد از دنیا

ایں مرتبہ ہمگی ہشت سال بحکومت گذرانید[1]۔

(۲۲) سلطان شمس الدین ثانی پسر محمد شاہ۔ در سنہ ۹۲۴ھ بر اریکۂ جہانبانی جلوس یافت و ملک کاجی چک رایت وزارت افراشت و امرا بر علاقہ جات خود متصرف بودند۔ سلطان اسم بے مسمیٰ بود ہمگی یک سال بہ حکومت بسر بردہ شنقار[2] شد۔

---

[1] ابو الفضل مرتبۂ پنجم را کلیتہً حذف کردہ است۔

[2] قیاس میگوید کہ شنقار معرب "سنکار" است کہ لفظ سنسکرت بمعنی مردن دارد۔

(۲۳) سلطان اسماعیل شاہ فرزند دوم محمد شاہ داماد کاجی چک

در سنہ ۹۴۵ھ بر مسند ایالت جا رباش حکومت آراست۔ کاجی چک باختیار خود انتظام سلطنت می کرد۔ و اسماعیل شاہ را بغیر حکومت شاہی اعتبارے نبود۔ دراں سال کاجی چک چندکس از امرائے نامدار با خود موافق ساختہ بر مخالفت ماگریاں علم استقامت افراخت و فرقۂ ماگریاں در بگی چک در بارہ مولہ ہنوز جمعیت می کردند کہ کاجی چک در شہر یورش کردہ بہ مقابلۂ آنہا پرداخت۔ بعد چند روز دولت چک و زینو چک از ابدال ماگرے مفارقت کردہ باکاجی چک ملحق شدند و گونہ صلح بعمل آمدہ بشہر رجعت نمودند۔ و بعد چندگاہ باز تمامی امرا با ابدال ماگرے اتفاق کردہ بہ مخالفت کاجی چک صفوف محاربہ آراستند و کاجی چک را معاضدت اعوان نماندہ با جمعیت خود بجانب پنجاب مفرور شد۔ و زمستان در کوہستان گکھراں گذرانیدہ اول بہار از والی گکھراں[1] کومک گرفتہ بہ جانب کشمیر رجعت نمود۔

---

[1] مراد از آدم خان گکھر است۔ بنابر روایت "طبقات اکبری" وارث اصلی ایں ملک برادرزادہ او کمال خان بود کہ از خرابیٔ قسمت گرفتار گردید۔ جلال الدین اکبر بروئے رحم آوردہ بایں پیغام نزد آدم خان فرستاد کہ نصف ملک کمال خان را بدہد و بہ نصف خود قابض ماند۔ آدم خان ابا نمود و نتیجتًہ مابین افواج اکبری و آدم خان محاربۂ در سنہ ۹۷۰ھ در جنوب جلبانوالہ رو نمود و فتح نصیب اولیائے اکبری شد۔ آدم خان محبوس گردید و دریں حالت راہی ملک بقا گردید۔ (مشاہیر عالم جلد اول صفحہ ۲ والیاٹس ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم صفحہ ۳۷۸) صاحب طبقات اکبری ملک گکھراں را از ابتدائے کوہستان سوالک تا حدود کشمیر نشان دادہ است۔ (ایضًا)

و دراں ایام ریگی چک برائے تزویج خود با دختر راجۂ جموں (گلاب نامہ) براہِ بانہال در جموں رفتہ بود کاجی چک فرصت غنیمت دانستہ فرقۂ ماگریاں را در قلعہ سوپور متحصن ساختن و خود در موضع گیو بمقابلۂ ایشاں پرداخت۔

بعد یک ماہ ریگی چک از جموں معاودت کردہ در نوشہرہ بمخالفت کاجی چک علم محاربت افراشت۔ و کاجی چک دولت خان و سید ابراہیم بہ مقابلۂ ماگریاں گذاشتہ خود بجانب ریگی چک یلغار نمود۔ و ریگی چک پیشتر خبر شنیدہ در محلۂ علاء الدین پورہ میانِ قلعہ پائے استقامت افشردہ و کاجی چک از راہِ نوشہرہ بشہر آمدہ در محلۂ قلاشپورہ باریگی چک بہ جنگ پیوست۔ بعد محاربہ و مقاتلۂ بسیار ریگی چک از راہ پہاک بطرف لار فرار شد کاجی چک مظفر و منصور بجانب سوپور معاودت نمود۔

چوں فرقۂ ماگریاں خبر یافتند کہ کاجی چک بطرف شہر رفتہ است کُل سوپور کہ پیشتر مقطوع کردہ بودند باتین قصبۂ سوپور باز درست کردہ بمقابلۂ دولت چک و سید ابراہیم سبقت نمودند اگرچہ جماعتِ چکاں از کردۂ ماگریاں کمتر بود۔ لیکن از روئے جودت و جلادتِ سادات بیہقی در محاربہ فتحیاب شدند و مسعود چک برادر ریگی چک از دستِ سید یعقوب خان بیہقی کشتہ شد و جنود ماگریاں ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب گریختہ رفتند و کاجی چک طبل فیروزی نواختہ

بجانب کشمیر رجعت نمود۔

و ملک کشمیر را بعد ازیں سہ حصّہ کردند۔ اسماعیل شاہ یک حصّہ۔ کاجی چک یک حصّہ، سیّد ابراہیم خان یک حصّہ۔ و کاجی چک بعد استیصال ماگریاں عرصۂ دو نیم سال باستقلال تمام امور مملکت را سرانجام دادہ در ترویج مذہب تشیع و تخریب و ترہیب[1] جنود ھنود و در توہین و تعذیب اہل سنّت بجان و دل کوشید ہمیشہ در متابعت و مطاوعت شمس عراقی[2] مشغول ہمی بود۔ چنانچہ بمتابعت و معاضدت او

[1] خواجہ محمد اعظم در واقعات کشمیر "تخریب و ترہیب جنود ھنود" را مطلقاً ذکر نہ کردہ است۔ عبارتش این است:۔

"اسماعیل شاہ بن محمد شاہ بعد واقعہ برادر بہ پادشاہی رسید۔ و در زمان او باہتمام کاجی چک کہ مرید شمس عراقی بود مذہب تشیع بیشتر رواج گرفت۔"

[2] مرزا حیدر دوغلات مصنّف تاریخ رشیدی شمس الدین عراقی متوفی سنہ ۱۵۲۶ء را متبع مذہب نوربخشی قرار دادہ است۔ نزدش پیروان مذہب مذکور نہ شیعہ بشمار می روند نہ سنی۔ پیروان این فرقہ مع سب و شتم خلفاء ثلاثہ و عائشہؓ امیر سید محمد نوربخش را مہدی وقت خیال می کنند۔ شمس الدین عراقی در سنہ ۸۹۲ھ در عہد سلطان حسن شاہ کشمیری از جانب سلطان حسین مرزا والیٔ خراسان بطور سفارت وارد کشمیر شد و در سنہ ۱۵۲۶ء در سرینگر فوت شد۔ قبرش در محلۂ زڈی بل مرجع خواص و عوام شیعیان کشمیر است۔ مرزا حیدر می نگارد کہ باشندگان کشمیر اولاً تمام تر حامل مذہب حنفی بودند، لیکن از ورود شمس الدین مذکور قدرے ازانان از دین آبائی خود برگشتہ مذہب نوربخشی قبول کردند۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۵۲)۔

شمس عراقی دو خانقاہ جڈی بل اعتلاو استیلائے کلی یافتہ بسیارے از مردم ہنود و مسلمان جبراً داخل مذہب خود ساختہ مذہب امامیہ را رواج بخشید۔ کتاب احوط در احکام مذہب اہل تشیع از خود تصنیف کردہ شایع نمود۔ و ہر فتنہ فساد کہ درمیان امرائے کشمیر درین چہل پنجاہ سال روداد۔ ہمگی بسبب نفاق انگیزی و فتنہ سگالی ذات اوشاں بود۔ مختصر کہ اسماعیل شاہ ہمگی یک نیم سال عاریۃً نام سلطانی برخود نہادہ انتقال نمود۔

(۲۴) سلطان ابراہیم شاہ[1] پسر اسماعیل شاہ در سنہ ۹۴۶ھ دیہیم حکمرانی برسر نہادہ زمام انتظام و مہام ملک داری بدستور در قبضۂ اقتدار کاجی چک دادہ خود در امور مملکت اختیارے نداشت ملک کشمیر بدستور سابقہ میان امرا بر سہ سہم منقسم بود و ہر احدے انتظام علاقۂ خود می ساخت حکومت ابراہیم شاہ چہار ماہ بود۔[2]

تسلط یافتن میرزا حیدر کاشغری بر کشمیر[3]

چوں ابدال ماگرے و ریگی چک از جنود اہل سنت وجماعت بودند و بسبب تغلب کاجی چک در جنگ سوپور ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب

---

[1] سلطان ابراہیم شاہ ثانی۔

[2] معلوم نتواں شد کہ چگونہ این بادشاہ بدقسمت سلطنت را گذاشت۔ بعض گفتہ کہ در سال تخت نشینی خود معزول کردہ شد و بعض گفتہ کہ فرار شد۔

[3] میرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی ۹۵۷ — ۹۰۵ھ۔ تاریخ وفاتش "قضائے الٰہی" گفتہ اند۔

خراب و آوارہ اوقات گذاری می کردند، دراں حال فرزندانِ خود در پیش گاہ ھمایوں پادشاہ باُمید معاونت و معاضدت فرستادند۔ و درانجا بوساطت میرزا حیدر و خواجہ حاجی باندے بہ خدمت ھمایوں پادشاہ حقیقت استیلائے متابعانِ شمس عراقی و شیوع مذہب تشیع مفصل عرضداشتہ کتابِ احوط تصنیف میر شمس عراقی بعینہٖ گذرانیدند و برائے اصلاح مذہب و فرستادن افواج بکشمیر التماس نمودند۔

و دراں ایام ھمایوں شاہ از دستِ شیر خان[1] افغان ہزیمت خوردہ وارد لاہور شدہ بود و موجب خواستگاری اُمرائے کشمیر عزم عزیمت ایں حدود دبخاطر خود جزم نمود۔ امّا میرزا ہندال اورا ازیں خیال باز داشت از راہ سند وبھکر بطرف جودھ پور فی الفور نہضت فرمود والتماس اُمرائے کشمیر را التفات نہ نمود۔

لیکن میرزا حیدر موجب ترغیب اُمرا و رغبت خاطر خود از پیش ھمایوں شاہ رخصت حاصل کردہ با جمعے[2] از متابعانِ خود

---

[1] شکست مذکور در قنوج بروز عاشورہ ۹۴۷ھ مطابق ۱۷ مئی ۱۵۴۰ء از بیوفائی محمد سلطان میرزا بر افواج ہمایوں افتاد۔ ھمایوں دریں معرکہ یک لک فوج مقابل شیر شاہ سور آوردہ بود دراں حالیکہ عدہ افواج آخر الذکر از عدۂ پنجاہ ہزار متجاوز نبود۔ (تاریخ فرشتہ جلد دوم مترجمہ محمد فدا علی طالب صفحہ ۲۴۵)

[2] بقول صاحب تاریخ رشیدی صفحہ ۴۷۹ و تاریخ شاہی مصنفہ احمد یادگار صفحہ ۱۵۷-۱۵۸ جمعیتے کہ مرزا حیدر از ھمایوں حاصل نمود چہار صد نفر آزاد و غلام بودہ است۔

برائی معاونت فرقۂ ماگریاں عنان عزیمت بجانب کشمیر معطوف داشته از راہِ چیرہ ہار[1] بتاریخ ۲۰ ماه رجب ۹۴۷ھ وارد خطہ گردید و به استماع آوازۂ او کاجی چک و سید ابراھیم خان تاب مقاومت در خود ندیده بغیر مقابله و محاربه با جمعیت و ثروت خود از راہ ہیرہ پور در شعاب نوشہرہ منزوی شدند۔

و میرزا حیدر به کمال کرّ و فر وارد شہر شده ملک کشمیر را متصرف گشت و با اُمرائے کشمیر اختلاط و ارتباط باحسن وجوہ ورزیده اعیان مُلک را به احسان و استمالت مُطیع خود گردانید و به اتفاق اُمرا ملکِ کشمیر را بر سہ حصه قسمت کردند۔ ازاں جُملہ یک حصه به میرزا حیدر۔ یک حصّه به ملک ابدال۔ یک حصه به ملک ریگی چک مُسلّم داشتند و نازک شاه پسر فتح شاه را خلعت خسروی در بر کردند۔

بعد چندگاه ملک ابدال ماگرے از دنیا انتقال نمود و میرزا حیدر پسر او حُسین ماگرے را بر جاگیر و منصب پدر مستقل فرمود۔

(۲۵) سُلطان نازک شاه[2] پسر فتحشاه در ۹۴۷ھ به معاونت و

[1] به قول تاریخ رشیدی ص۴۸۵ و اکبرنامہ جلد اوّل ترجمه بیوریج صفحہ ۴۰۲ بہارستان شاہی قلمی الف ۱۰۷ تاریخ ورود میرزا حیدر در کشمیر بیست و یکم ماه رجب ۹۴۷ھ است۔

[2] میرزا حیدر در تاریخ رشیدی نازک شاه را نادر شاه نوشته است۔ از سکہ ہائی که بزمانۂ او تعلق دارند تصدیق ایں امر می گردد۔ اما مؤرخان کشمیر بالاتفاق ایں را نازک شاه نوشته اند۔

معاضدت میرزا حیدر بر سریر جہانبانی جلوس نمود و میرزا حیدر در رتق و فتق امور سلطنت و انتظام مہام وزارت تسلط یافتہ در معاضدت و معاونت اہل سنت و احسان و التفات رعیت بخوبی پرداخت و اہل ہنود را برفق و رفاہ و آسودگی بنواخت و خیام مسکن و ماوای اہل و عیال خود در قلعہ اندرکوٹ[1] افراخت۔

و ملک کاجی چک برائے استعانت و استمداد در پیش شیر خان افغان بہ ہند رفت و دختر خواہر خودش کہ صبیۂ صلبیہ سلطان محمد[2] شاہ بود نزل خدمت ساختہ فتنہ سگالی معاندان و پریشان حالی خود بیان نمود و جراحت ہائے بدن خود برہنہ کردہ باو نشان داد و شیر خان را برحال تباہ او رحم آمد بعاطفت خسروانہ بنواخت بلکہ بہ خطاب خانانی رتبۂ او افراخت و از امرائے خود حسین خان شیروانی و عادل خان و باجمعیت پنج ہزار سپاہ دا فیال برائے امداد و اعانت او ہمراہ داد رخصت انصراف بخشید و کاجی چک بہ مسارعت تمام داخل کشمیر شدہ در ملک ولولہ انداخت۔

---

[1] در تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ و اکبرنامہ جلد اول مترجمہ بیوریج صفحہ ۴۰۳ این مقام ہمچنیں درج است۔ و آنکہ بعض مورخین "اندرکول" نوشتہ اند غلط و فاسد است۔ اندرکوٹ یا انترکوٹ قلعۂ بود در زمان ہندوان واقع نزد تالاب مانسبل ۱۲ میل بجانب شمال مغرب سرینگر عرض بلد ۱۵ ۳۴، طول بلد ۴۴ ۷۴۔ (ڈسٹرکٹ اینشنٹ جیوگرافی پارا ۱۲۲)

[2] مصنف تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ از ذکر نمودن این پیشکش برائے شیرشاہ خودداری نمودہ است۔

ومیرزا حیدر عیال واطفال خود در اندرکوٹ گذاشتہ باتفاق ملک ریگی چک وعیدی رینہ وحسین ماگرے بہ حرکت آمدہ بمقام دُنتہ مار تلاقی فریقین رُوے داد وتامدت یکماہ باہمدیگر از جدال وقتال دقیقۂ نگذاشتند۔

وبعد یک ماہ بہ سبب طغیان آب وکثرت سیلاب از آنجا برخاستہ رفتند۔ وملک کاجی چک بمقام گیرڈار پائے استقامت استوار نمود ومیرزا حیدر با جمعیت خود در موضع کوہ نر قیام ساختہ فردا در موضع وهنوره محاربۂ فریقین واقع شد۔ ہرچند دلاوران عسکر کاجی چک دقیقۂ از دقایق محاربت ومبارزت فرو نگذاشتند اما فتح ونصرت فتوح آسمانی است ناگاہ کاجی چک بہمراہی دولت خان وسید ابراہیم خان از راہ چیرہ مار بجانب پنوچ منہزم شُد۔ وغازی چک با لشکر شیرشاہ از راہ ہیرہ پورہ گریختہ رفت ومیرزا حیدر مظفر ومنصور داخل شہر شُدہ طبل فیروزی نواخت۔ ملا یوسف خطیب تاریخ این جنگ "فتح مکرّر"[۱] دریافت یعنی فتح اول پارسال وفتح مکرر امسال۔

وملک ریگی چک بعد نصرت از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بجانب کامراج در علاقۂ خود معاودت نمود وچندے رابطۂ تودد ووفاق با ہمدیگر مستحکم داشتہ در متابعت یکدیگر گرمجوشی میکردند۔ عاقبت ملک ریگی چک با میرزا حیدر سرگرانی کردہ در نفاذ امورات او عدولی

---

[۱] ۹۴۸ھ۔

می ساخت۔ لاجرم میرزا حیدر با حاجی بانڈے و حسین ماگرے وجیدر ینہ گنگاش کردہ برائے گرفتن ریگی چک باجمعیت افواج در کامراج رفتند و ریگی چک تاب مقاومت ندیدہ ازراہ کرنا در کوہستان نوشہرہ نزد کاجی چک گریختہ رفت۔ و میرزا حیدر خانہ ہائے ریگی چک در آتش کشیدہ مال و منال او را تاخت و تاراج کنانید۔

و در سال دیگر ۹۵۱ھ کاجی چک و ریگی چک باہمدیگر اتفاق کردہ[۱] در کوہستان گلمرگ[۲] شورش برداشتند۔ میرزا حیدر باجمعیت لشکر مغلان و باتفاق امرائے کشمیر در مقابلۂ آنہا داد محاربت و مبارزت دادہ از طرفین جمعے کثیر بہ قتل آمدند۔ عاقبت لشکر مغلان بر سر آنہا

---

[۱] نزد صاحب بہارستان شاہی سبب موافقت ریگی چک با کاجی چک این بود کہ میرزا حیدر بنابر مصلحت سیاسی با پیروان شمس الدین عراقی بحسن خلق پیش می آمد۔ این چیز باعث منافرت ریگی چک از میرزا حیدر گشت متوہم شدہ از کشمیر بدر رفت و باتفاق کاجی چک باعث فتنہ و فساد گردید۔

[۲] فارسی مؤرخان کشمیر "گلمرگ" را "گوری مرگ" نیز گفتہ اند۔ طول بلدش ۵-۳۴ و عرضش ۲۵-۷۴ است۔ مقام مزبور در وسط کوہ پیرپنچال بطرف جنوب مغرب کشمیر واقع است۔ فاصلہ اش از بارہ مولہ و سرینگر بالترتیب ۱۳ میل۔ ۲۴ میل بطرف جنوب و مغرب است۔ دہ گلمرگ آب و ہوایش لطیف دارد و در موسم گرما محل اجتماع سیاحان عالم گردد۔ باین مقام از راہ ہائے مختلفہ میتوان رسید۔ ارتفاعش از سطح بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ است۔

شب خون دادہ منہزوم کردند وکاجی چک بمقام تھنہ رسیدہ بہ مرض تب لرزہ از جان درگذشت "فوت سرور"[1] تاریخ است۔

میرزا حیدر از گلمرگ بہ فتح و فیروزی رجعت کرد و با عیدی رینہ و حسین ماگرے اتفاق و اتحاد کلی نمودہ اطراف کشمیر را از تبت و پکھلی[2] و دانگلی و کشتوار[3] مع مضافات دیگر بہ حیطۂ تصرف درآورد۔ وسکہ و خطبہ بدستور بنام نازک شاہ جایز داشت۔ ملک عیدی رینہ را رتبۂ سپہ سالاری بخشید و در انتظام مملکت مساعی جمیلہ بکار

---

[1] ۹۵۲ھ۔ صاحب بہارستان شاہی نیز این تاریخ ذکر نمودہ است۔ ملاحظہ کنید عبارت ذیل:-

"در تاریخ ۹۵۲ھ بروز بیست و سوم جمادی الآخر ملک کاجی چک

در ہند وفات یافت۔ "فوت سرور" تاریخ وفات اوست"

تاریخ مزبور مطابق ۱۱ ستمبر ۱۵۴۵ء می شود۔ (بہارستان شاہی قلمی الف ۲۲۶۔ طبقات (ڈک) صفحہ ۶۱۶۔ فرشتہ (ڈک) صفحہ ۳۵۵ جلد دوم)

[2] طبقات (ڈک)* صفحہ ۶۱۷۔ فرشتہ (ڈک، جلد دوم صفحہ ۳۵۶۔ پکھلی بر تمام علاقۂ کوہستانی ہزارہ (قدیم اُراسہ) اطلاق می شود۔ ہمچناں آں میدان نشیبی کہ مابین دریائے کشن گنگا سلسلۂ کوہ کاجرگ کہ بطرف شمال شرق کشمیر است نیز شامل پکھلی بشمار می رود۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۹۰۔ سٹائنس انشینٹ جیوگرافی پیرا، ۸۳)

[3] مصنفین طبقات و فرشتہ جلد دوم (مترجمہ ڈک صفحہ ۶۱۷ و ۳۵۵) برخلاف حسن رائے دارند۔ نزد ایشاں مرزا حیدر در کشتوار بہ تباہی و بربادی دوچار شد۔
کشتوار خطہ الیست کہ در کشمیر بطرف مشرق برلب دریائے چناب واقع است۔ در ازمنۂ قدیم اورا کشٹہ وتا گفتندے (بیٹس گزیٹر صفحہ ۲۳۷ انشینٹ جیوگرافی پارا، ۸۱)

* این لفظ مخفف لکھنؤ است

آوردہ اوستادان ہر حرفت وصنعت از ہر جا طلبیدہ رونق و رواج این ملک بخشید[1] ۔ و تعمیر حمام و طاقہائے دریچۂ تکیہ دار و کاغذگیری پنجرہ ہا و بدرروہائے اسواق و خشک کردن شالی بظروف آتش کہ آں نارہ بِلّو[3] می گویند از مخترعات اوست۔ و اہل فضل و کمال را دوست می داشت و رعایت دانشمنداں فراواں می کرد۔

و در ۹۵۵ھ علمِ تعصب افراشتہ باتفاق اعیان شہر مردم عوام[2] اشتعال دادہ بتاراج شیعہ ہا دلیر نمود[4] ۔ چنانچہ باشارۂ او عوام ہرسو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج نمودند۔ و بیوتِ آنہا را درداؤ خاکستر کردند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بہ آتش افروختند ولاشۂ شمس عراقی را از گور کشیدہ[5] در سرگین سگاں طعمۂ آتش نمودہ مرقدِ او را مزبلِ اہل شہر کردند و شنگلی ریشی[6] کہ از مریدان بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ لاشۂ او در سرگین افروختند و قاضی میر علی اخراج کردہ خانۂ او را غارت

---

[1] اکبرنامہ جلد اول مترجمہ بیوریج ص ۴۰۲ و توزک (R.&B) جلد دوم ص ۱۴۸ ۔

[2] تاریخ اعظمی قلمی ص ۶۹

[3] نارہ بِلّو کلام کشمیری است مرکب از دو لفظ۔ نارہ بمعنی آتش و بِلّو بمعنی ظرف بزرگ۔

[4] بہارستان شاہی قلمی الف الف 111B و نیز تاریخ اعظمی قلمی ص ۶۸ ۔

[5] ایضاً ایضاً۔

[6] بہارستان شاہی۔

نمودند و مُلّا حاجی خطیب از تیغ گذرانیدند۔

مختصر کہ مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بقتل رسیدند و میر دانیال گرامی فرزند شمس عراقی کہ در اسکردو[1] و ترویج مذہب خودمی ساخت میرزا حیدر او را بسرزنش آوردہ تا یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سبِ صحابہ کبارؓ بر و ثابت کردہ بہ فتوائے قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور از تیغ گذرانید لاشۂ او را در شہر دفن کردن نداد۔ تاریخ قتل او "دشتِ کربلا"[2] گفتہ اند۔

بوقوع ایں واقعہ تردد و توحش در دلہائے مردم از میرزا پیدا گشت۔ خصوصاً اہل تشیع بیشتر در مقام خصومت و نزاع او مستعد شدند و ملک عیدی رینہ را از روی خود رای و سرکشی او غبار کدورت دامنگیر

---

[1] در بہارستان شاہی۔ بجائے اسکردو "تبت" مذکور است۔

[2] مصنف بہارستان در ضمن قضاۃ نام قاضی حبیب را نیز ذکر کردہ است۔ ملاحظہ کنید:

"در ہشتم ذی الحج ۹۵۶ھ بہ تبت رفتہ شیخ دانیال را گرفتہ آوردہ قریب یکسال در قید و زنجیر محبوس داشت و آخر از جہت دفع مطاعن در منع مطاعن عبدالرشید خان در قصد کشتن آنحضرت افتاد۔ و شیخ فتح اللہ پیش خود آوردہ گواہان دروغ از وے طلب نمود۔ و آں مرد ناخداترس رشوتہا دادہ جماعتے فاسق آورد۔ ایشاں بر سب رفض آنحضرت گواہ شدند۔ و آنحضرت را در بیست و چہارم ماہ صفر ۹۵۷ھ بحکم قضاۃ وقت قاضی حبیب، قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور شہید ساختند۔ و تاریخ آں "دشت کربلا" یافتند ۹۵۷ھ

خاطر گشت۔

مدّعا کہ ہر کسے در صدد مخالفت و معاندت او افتاد درایں اثنا میرزا حیدر را خیال تسخیر محمد کوٹ[1] بہ خاطر افتاد و از اُمرا استصواب ایں امر کرد و ہر کسے در اہتمام و انصرام ایں مقدمہ اورا ترغیب و تحریص نمود۔ موجب آں میرزا قرابہا در برادر زادۂ خود با جمعیت یکہزار سپاہ از قوم مغل و یک نیم ہزار از فوج کشمیری اوّل ماہ رمضان ۹۵۷ھ براہ بارہمولہ مامور ساخت۔ و عیدی رینہ و حاجی بانڈے و نازک شاہ باہمدیگر اتفاق کردہ در تخریب میرزا حیدر رکنگاش نمودہ باہمدیگر بہ عہود و مواثیق متعہد و مستعد شدند و ملک عیدی رینہ بہ فریب سازی و روبہ بازی از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بالشکر مغلاں بطرف محمد کوٹ نہضت نمود۔

چوں سپاہاں در بارہ مُولہ اقامت کردند از فساد امرائے کشمیر متنبہ گشتہ بعرض میرزا حیدر رسانیدند و میرزا حیدر ایں سخن را باور نکردہ گفت کہ مُغلاں در فساد و فتنہ کم از کشمیریاں نیستند۔ حسین ماگرے برادر خود علی ماگرے را نزد میرزا حیدر فرستاد تاکہ از غدرِ کشمیریاں اورا آگاہ گرداند و لشکر را حکم رجعت بدہد۔ میرزا حیدر گفت کہ کشمیریاں را چہ طاقت است کہ باما غدر اندیشند۔

[1] صاحب بہارستان شاہی ایں مقام را "مان کوٹ" ذکر کردہ است۔ مقام مذبور در صوبۂ پونچھ درمیان کوٹلی و پونچھ واقعست۔ (سٹین گزٹیر ص ۲۶۸)

دراں اثنا ۲۷ ماہ رمضان در اندر کوٹ آتشے عظیم واقع شد اکثر خانہ ہا سوختند۔ ومرزا قرابہادر د سائر مردم پیغام کردند کہ خانہ ہائے ما سوخت شد۔ اگر حکم باشد بیائیم وخانہ ہا راست کنیم ودو سال آئندہ متوجہ بہ پل گردیم۔ مرزا حیدر اصلا منظور نہ کردہ پس مرزا قرابہادر با لشکر خود بکمال جبر و اکراہ متوجہ بہ پل گشت۔ چوں در محمد کوٹ رسید سیزدہم[۱۳] ماہ شوال تمامی امرائے کشمیر بر قلعہ ہائے کوہ و بلندی ہا عروج کردہ گروہ زمینداران کوہستان را تجویز دادند کہ راہ معاودت مغلاں بہ جانب کشمیر مسدود سازند۔ علی الصباح مردم کاری و دلاوران کارزاری از فلال جبال فرود آمدہ درمیان تنگنائے درۂ کوہستان با لشکر مغلاں بہ جدال و قتال پیوستند وسنگہائے گراں از بالا غلطانیدہ کالبد ہائے مغولاں بخاک آمیختند تا وقت زوال از حرب و ضرب و سنگ وچوب خونہائے مغولاں برزمین ریختند ودراں معرکۂ جانکاہ مغلاں داد شجاعت و مردانگی داد حملہ ہائے رستمانہ نمودند۔ عاقبت راہِ ہزیمت پیش گرفتہ بجانب پل گریختند وتا یک فرسخ دلاوران کشمیر دنبال آنہا تعاقب کردہ بسیارے مقتول و مجروح نمودند۔ وپیچم خان ککہ مردانِ کوہستان ہمراہ گرفتہ تا موضع بر پل دنبال آنہا دویدہ از اسپ ویراق و سامان ہرچہ دیدند بغارت بردند۔ وعیدی رینہ با پانصد[۵۰۰] سوار بافسری شمس چک ونجی ملک برائے محاصرۂ قلعۂ برپل مامور ساخت۔ وخود بجانب پونچ حرکت نمود وامرائے کشمیر در برپل رسیدہ قلعہ را محاصرہ کردند۔

صبح روز دیگر قرابہادر جماعۂ از مغلاں ہمراہ گرفتہ برائے مصالحہ و تملق

بہ جانبِ اُمرائے کشمیر پیش قدمی ساخت۔ چون نزدیک رسید مردمانِ کوہی و پیادگان کشمیر بر سرایشان ریختہ بمقاتلہ و غارت مشغول شدند۔ و سید مرزا با جماعت مغلان شمشیر ها خم کردہ از قلعہ بر آمدہ بجانب ولایت گکھران منہزم شدند و دنبال آنہا دلاوران کشمیر تا پکھلی تعاقب کردہ از براق و سامان ہرچہ دریافتند بُردند و قرا بہادر با جمعے از مُغلان در دست کشمیریان گرفتار آمدہ دست و پا بستہ در اُردوئے عیدی رینہ رسانیدند و عیدی رینہ قرابہادر و قطب علی کوکہ و محمد نظیر را کہ سران عسکر بُودند محبوس داشت و قریب شصت کس را دستہا بُریدہ یلہ کردند۔ از الجملہ بعضیہا در اینجا فوت شدہ بعضیہا بہ جوانب و اطراف متفرق گشت و عیدی رینہ میر سید ابراہیم و غازی چک و دولت چک از کوہستان نوشہرہ طلبیدہ از راہ ہیرہ پور ہمراہ خود بہ کشمیر آورد۔

و میرزا حیدر بہ سنوح این سانحہ جانکاہ موجب مصلحت مشیران و مدبّران خود جمعے از مغلان در اندرکوٹ نگہبان خانمانِ خود گذاشتہ مع یکہزار سوار مُغل بہ تقابل اُمرائے کشمیر متوجہ شد چون بمقام زال ڈگر نزول فرمود فتح چک با سہ ہزار کس در اندرکوٹ رفتہ خانۂ میرزا حیدر را آتش کشید۔ وجہ علی عمارات سلطان زین العابدین را کہ در سوپور بُودند بہ عوض عمارات میرزا حیدر بسوخت۔ امّا میرزا این عمل خوش نیامد۔ لشکریان عمارات عیدی رینہ و نوروز چک را کہ در شہر بُودند سوختند۔

سلے تنرک کردند۔

چوں ایام بخت و اقبال از میرزا برگشتہ بود معتبران و معتمدان وے ہرجا کہ در اطراف کشمیر پیشتر تعین شدہ بودند از ہرجا تباہ شدند۔ از انجملہ ملا قاسم و ملا باقی کہ از امرائے عظام او در تبت حکومت میکردند در موسم زمستان مردم تبت اتفاق نمودہ ملا قاسم را با جمعے کثیر قتل کردند و ملا باقی گریختہ بوقت مصیبت پیش میرزا حیدر در اندرکوٹ رسید۔ و مولانا عبداللہ سمرقندی کہ از امرائے معتمد علیہ بود بضبط و ربط ولایت پکھلی اعتبار داشت از انجا باستماع خروج کشمیریان متوجہ ملازمت بود چوں در بارہ مولہ رسید از دست کشمیریاں مقتول گردید۔ و یوسف میرزا کو کہ در کشتوار بہ حکومت مستقل بود۔ از انجا ہزیمت خوردہ در اثنائے راہ با یک ہزار و پانصد نفر مغل کشتہ شد۔ و محمد نظیر در راجوری گرفتار گشت۔

میرزا حیدر این ہمہ اخبارات جانکاہ در یک روز شنیدہ از جان خود متسلی گشت۔ قطعہ

فریاد ز جور و ستم چرخ کبود	ہرگز گرہ بستہ کس را نہ کشود
ہرجا کہ دلے یافت کہ داغے دارد	صد داغ دگر بر سر آں افزود

میرزا حیدر باوجود تلاطم امواج ابتلا علم ہیجا افراشتہ در واہ نورہ رسید و لشکر امرائے کشمیر در قلعۂ خامپور[1] اقامت گزین شدہ بود۔ میرزا حیدر

[1] نزد محمد اعظم و ابوالفضل این مقام خانپور است۔ مقام مزبور را ابوالفضل در اثنائے راہ ہیرہ پور و شہر سرینگر نشان دادہ است۔ بدین وجہ میتوان گفت کہ خانپور ہمان شہر است کہ در پرگنۂ بیرہ بمسافت یک میل بجانب شمال مشرق درنگ بل راہیکہ بہ سرینگر میرود واقعست۔ (بیٹس گزیٹیر ص ۲۳۲)

با جمعیت ہشت صد سوار بر فوج مخالفاں شب خونی آورد چوں پایان قلعہ رسید تمامی دلاوران مغل در آنجا ایستادند و ہمراہ میرزا حیدر ہمگی سی سوار بالا بر آمدند آنہا ہم در اثنائے راہ باز ماندند و میرزا حیدر ہمگی ہشت سوار ہمراہ گرفتہ در معرکۂ محاربہ دست مقاتلہ بکشاد و چہل و چہار کس از تیغ گذرانیدہ بزخم تیر مخالفاں در شب ہشتم ماہ ذی قعدہ ۹۵۸ھ جام شہادت نوشید۔[1]

بعضے مؤرخاں می نگارند کہ دراں شب ابرے سیاہ پیدا شد چوں میرزا حیدر رازخمیۂ خواجہ حاجی باندے کہ مادۂ فساد وکیل میرزا بود رسید از تاریکی تمیز نمی نمود۔ شاہ نظیر کہ قورچی میرزا حیدر بودے گوید کہ دریں وقت چوں تیر می انداختم آواز میرزا حیدر بہ گوش من رسید کہ گفت "قباحت کردی" دانستم کہ دراں تاریکی ناگہانی تیرے بہ میرزا حیدر رسید۔[2] و نیز منقول است کہ قصابے

---

[1] صاحب بہارستان شاہی صحیح تاریخ قتلش باین الفاظ دادہ است۔

"بقضائے الٰہی در شب ہشتم ذی القعدہ ۹۵۸ھ میرزا حیدر بزخم کمال دوبی بقتل رسید۔"

و صاحب تاریخ اعظمی نیز تاریخ قتلش ۹۵۸ھ ہجری بیان کردہ است۔ و آنکہ ملک حیدر چاڈورہ و نرائن کول عاجز تاریخ فوتش ۹۵۹ھ ہجری بیان کردہ اند مبنی بر خطا و سہو است۔

[2] طبقات چاپ لکھنؤ ص ۶۱۸ و فرشتہ جلد دوم چاپ لکھنؤ ص ۳۵۷۔

[3] پنڈت نارائن کول عاجز نام ایں قصاب "کمال دوبی" بیان کردہ است۔

بر رانِ اُو تیر زد۔ بعضے گویند کہ کمال کوکہ او را بزخمِ شمشیر کُشت امّا بر قالب اُو غیر از زخمِ تیر چیزے دیگر ظاہر نبود۔

فردا چوں مخالفاں از قتلِ میرزا حیدر خبر یافتند دولت چک و غازی چک پسران کاجی چک خواستند کہ بر نعش میرزا بے ادبی کردہ جسد او را طعمۂ سگاں سازند۔ سیّد محمد بیہقی کہ بیرۂ نازک شاہ بود باتفاق حسین ماگرے و اجماع اہلِ سنّت استقامت کردہ نعش او برداشتہ در مزار سلاطین متصل مرقد زین العابدین بسمت مغرب بعد پنج روز دفن کردہ مقبرۂ او سنگین افراختند۔

لہ درہمیں روایت را بقدرے اختلاف ملک حیدر چاڈورہ، خواجہ محمد اعظم، نارائن کول عاجز، بیربل کاچرو اختیار نمودہ اند۔ عبارت اوّلیں این است:۔

"پس بعزم انصرام این مرام میرزا حیدر خود متوجہ تفتیش احوال اہلِ قلعہ گردیدہ شبے سوار شد و از دروازۂ قلعہ باندروں رفت قضارا قصابے گاؤ شے پاک میکرد چوں دید کہ سوارے از بیروں در آمد دانستہ کہ جاسوس لشکر است۔ میرزا را پرسید کہ کیستی و بکجا آمدی؟ میرزا چوں زبان کشمیر خوب یاد نگرفتہ بود جوابے داد کہ نہ فارسی بود و نہ کشمیری۔ قصاب نبر یکہ گاؤ را آں پاک میکرد برسر میرزا کوفت و او را بسر منزلِ فنا بوادی خموشاں رواں کرد۔"

عبارت ثانی ایں طور است:۔

"میرزا اہل و عیال در اندرکوٹ گذاشتہ قصدِ شبخونِ اُمرائے کشمیر کرد۔ بخاطر میرزا رسید کہ در شارخ بندی غنیم تن تنہا در آمد قصابے پرسید کہ نام تو چیست چوں زبانِ کشمیر فصیح نمیدانست قصاب را یقین شد کہ مغل است نبر برداشت و بر سرش کوفت و بہماں زخم درجۂ شہادت یافت۔"

و بر لوح قبر او ایں سجع نقش بر سنگ موجود است ۔ تاریخ :-

شہ گورگاں میرزا حیدر آخر
بملکِ شہادت زدہ کوس شاہی

قضائے الٰہی چنیں بود تاریخ
شدہ بہر قتلش "قضائے الٰہی"

سید محمد تا یک ماہ بر مقبرۂ او محافظان مقرر داشتہ دست چکاں کوتاہ ساخت ۔

چوں دولت چک بہ سبب حمایت نازک شاہ و سید محمد بر نعش میرزا حیدر دست نیافتند در اندر کوٹ برائے ترت[2] و تاراج خانمان میرزا حیدر تاختن آوردند وزن میرزا ہم بہ جنگ مردانہ مستعد ماندہ بود[3] ۔ فرزندان ابدال ماگرے کہ از اقارب سید محمد بودند درمیان آمدہ صلح کنانیدند[4] ۔ چکاں را دفع کردہ قبیلۂ میرزا را در سرینگر میان حویلی "حسن منتو" جائے دادند ۔ و میرزا قرا بہادر و میرزا عبدالرحمن و میرزا جان میرک و میرزا پکلہ و میر شاہ و شاہزادہ بیگ و محمد نظر و جر علی نظر بند شدند و بعد چندگاہ رہائش یافتہ روانہ کاشغر نمودند[5] ۔

میرزا حیدر برادر زادۂ سلطان سعید کاشغری و خالہ زادۂ بابر بادشاہ بود در علوم عقلی و نقلی و شعر و سخن طبعے موزوں داشت ۔ تاریخ رشیدی از تصنیفات

---

[1] ۹۵۸ھ (ایضاً ص۱۰۵) اما ملک حیدر و نارائن کول عاجز و بیربل کاچرو بہ خلاف ایں ہر سہ سال قتلش ۹۵۹ھ نوشتہ اند ۔ ملک حیدر گوید کہ :-

"در تاریخ نہصد و پنجاہ و نہ[959] از اوج تخت بحضیض قدم نہاد"

[2] ترت ، غارت و انہدام ۔ [3] ایضاً ص۱۰۵ ۔ [4] ایضاً ص۱۰۸ ۔

[5] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) ص۵۵ و تاریخ کشمیر اعظمی مطبوعہ ص۱۰۸ ۔ اما در ہر دو ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن ذکر کردہ است ۔

اوست دہ سال[1] بہ حکومت کشمیر گذرانید[2] و سکہ و خطبہ بنام نازک شاہ معمول داشت۔

بعد واقعہ میرزا حیدر عیدی رینہ بر منصب وزارت استقلال یافت۔
نازک شاہ را اسم سلطانی و خطبہ بدستور گذاشت و انتظام مہام مملکت بطور خود
می ساخت دولت چک و غازی چک و علی چک و حسین چک فرزندان کاجی چک
کہ در آوارہ گردی و پریشان حالی میان کوہستان ہا اوقات بسر می بردند بتوجہات
بے غایات طلبانیدہ در سایۂ حمایت و عنایت خود نگہداشت[3] چون قوت و ثروت
دریافتند براہ بغض و عناد و کینہ و فساد او بشتافتند و ہمیشہ دتدمیر و تخریب او
شطرنج تدبیر می باختند[4]۔ دران زمان ہیبت خان نیازی از پیشگاہ سلیم شاہ
بالشکر دلاوران جرار براہ کوہستان جموں بعزم تسخیر کشمیر عزیمت کردہ در
بانہال رسید۔

ازین سو دولت چک و حاجی باندے با جیش پُر طیش بہ مقابلہ برآمدہ بر
فرق کوہ بانہال پائے استقامت افشردند و ملک عیدی رینہ و حسین ماگرے
متعاقب بآہستگی می رفتند[5]۔ دولت چک لشکر خود بہ دو راہ برمقابلۂ مخالفان
مامور ساختہ فردا بہ جنگ پیوستند و از صبح تا شام داد مردانگی دادہ محاربۂ

---

[1] "واقعات کشمیر" ص۸۲ ۔ [2] مجموع التواریخ مصنفہ بیربل کاچرو قلمی ص۲۱۴ ۔
[3] "واقعات کشمیر" خواجہ اعظمی ص۸۷ ۔ مجموع التواریخ قلمی ص۲۱۴ و تاریخ کشمیر ملک حیدر چادورہ ص۵۸
[4] "واقعات کشمیر" ص۸۷ ۔ [5] و سبب آہستگی رفتن عیدی رینہ و حسین ماگرے این بود کہ ہر دو بر شہرت
دولت چک در واقعہ ہیبت خان نیازی حسد می بردند و از خدا می خواستند کہ ایں کس از میان برود
و صاحب تاریخ فرشتہ ص۳۵۸ و طبقات اکبری ص۶۲۰ چاپ لکھنؤ در مقتولین زوجۂ ہیبت خان
(اعظم ہمایون) را نیز شمردہ اند۔

عظیم نمودند۔[1]

ہرچند دلاوران ہندی نژاد را در شجاعت و مبارزت نظیر نبود لیکن موجب دستبرد قضا و قدر در دست کشمیریان ہمہ مقتول شدند و بغیر دو کس از جنود ایشان کسے زندہ نماندند پس بوقت شام دلاوران کشمیر سرہائے ہیبت خان نیازی و سعید خان و شاہباز خان[2] در پیش دولت چک گذرانیدند۔ و ملک دولت آں سرہا در پیش سلیم شاہ[3] بجانب ہند فرستاد و قاصد را عرضداشت خود بنام نازک شاہ بدیں مضمون نوشتہ داد کہ شمس ملک و نجی ملک از طرف عیدی رینہ ہمراہ من بودند۔ آنہا ہیچ گونہ رفاقت سخنی بہ من نکردند نائرہ بغض و عداوت دیرینۂ شاں افروختہ شدہ بود۔ ایں بے اتفاقی علاوہ اشتعال فساد و عناد نمود۔ فقط۔

دولت چک بوقوع فتح و فیروزی کلاہ تکبر بہ فلک سودہ بہ جانب کشمیر معاودت نمود و در پرگنۂ ویر ناگ با عیدی رینہ ملاقی شد و حسین ماگرے بداں جا ہم نرسیدہ بود ملک عیدی رینہ بہ قیاس و قیافہ استکبار و استغنائے قوم دولت چک دیدہ در فکر تخریب و ترہیب آں ہا افتاد و دولت چک در شہر رسیدہ با ملک محمد ناجی کہ از عیدی رینہ بہ سبب مقدمات میرزا حیدر رنجیدہ بود، موافقت و موانست حاصل نمودہ برائے مقہوری عیدی رینہ

---

[1] مطابق روایت صاحب طبقات جنگ مزبور در پرگنۂ باہنال نزد کوہ پچپن کوٹ واقع شد۔

[2] سعید خان و شاہباز خان ہر دو مانند ہیبت خان از افغانان نیازی بودند۔

[3] نزد صاحب طبقات اکبری ایں نام اسلام شاہ است کہ دراں ایام در دہ بن نزد دریائے چناب در قیام داشت۔

درمیان خانقاہ معلی اجلاس کردند

ددال اثنا ملک نیکروز برادر محمد ناجی سنگے کلاں از سقف خانقاہ بر آں جماعہ انداخت و آں سنگ خطا شده[1] ستون خانقاہ مضروب و مجروح ساخت که اثر آں در خانقاہ قدیم پیش از سوختن موجود بود. و به پاداش ایں امر ناهنجار بندوقے از غیب[2] برزانوئے نیکروز رسید و فی الفور جاں داد۔

و ملک عیدی رینہ جمعے از چکان کوپه واره[3] که اہل سنت بودند و طائفہ ماگریاں و سیدان بیهقی باخود متفق ساخته در ماه رمضان ۸۹۵ھ به محاربت چکاں علم منازعت افراختہ در قلعۂ علاء الدین پورہ متحصن نشستہ به مبارزت چکان آنها پرداخت تا آنکه شبے شمس چک کوپه واره و نجی ملک و حاجی پانڈے و بہرام

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈوره صـ۵۵، واقعات کشمیر صـ۵۶، جوامع التواریخ صـ۱۳۲۔
اما حیدر ملک بجائے "انداختن سنگ از سقف خانقاہ" ذکر انداختن گولۂ توپ از کنارۂ آں طرف رود بہت (جہلم) نموده است۔

[2] ایضاً۔

[3] بقول خواجہ نظام الدین و مؤرخ فرشتہ کشمیریاں بایں وقت به چهار گروه منقسم بودند. و رہنمائے ہر یک جدا بود۔ چنانچہ صاحب طبقات می گوید:۔

"دریں ایام چهار طائفہ در کشمیر اعتبار داشتند اول عیدی رینہ با طائفہ خود، دوم حسن ملک ماگرے و لداو ماگرے با طائفہ خود سیوم کشتواریاں که بیرم چک و دیگر باشند۔ چهارم کامیاں که ساجی چک و دولت چک و غازی خان چک باشند"۔

و آنکه اینجا ذکر شد غالباً از غلطی نویسندگان قدیم است که حسن از ایشاں نقل نموده

نیا یک و یوسف خان باتفاق جماعتے از خیل و خدم پُلهائے شهر بُریده بمجادله و مقاتله ایستادند و دولت چک و غازی چک به مبارزت و مقابلت آنها مبادرت نمودند. و سیما ابراهیم خان و حسین خان ماگرے را گرفتار کرده محبوس داشتند باقی جماعت آنها در قلعه علاء الدین پوره پیش عیدی رینه گریخته رفتند.

و دولت چک از روئے خدعیت و دو به بازی معاونان عیدی رینه را استمالت نموده لوہر ماگرے و نسی ملک و فتح چک و یوسف چک بخود مایل ساخت و تقویت و جمعیت آنها از دریائے بہت عبور کرده بر جنود مخالفان بغتة ریخته گرد هیجا تا بفلک بر انگیخته خون هزاران مردم بدین ریخته رایت نصرت به اوج عزت افراخت.[1]

و عیدی رینه بعدم طاقت مقاومت منهزم شده در جنگل شمه ناگ پرگنۂ وُتر به محل اختفا انزوا پذیرفت و دراں جا بمرض موت بیمار[2] افتاده بشهر درآوردند و چند روز کشیده رحلت نمود. بر منصب وزارت همگی دو ماه به حکومت گذرانید. فرد

---

[1] بروایت صاحب طبقات جلد دوم ص ۱۷۵ ترجمه بر جند رنافته جنگ مز بُود میان عیدی رینه و دولت چک در میدان عیدگاه واقع شد.

[2] و صاحب طبقات در سبب وفات عیدی رینه ذکر میکند. وقتے که عیدی رینه خواست که بر اسپ سوار شود ناگهان اسپ لگدے بر سینه اش زد که بعد مه اش جان بجان بخش داد. نیز بقولش در پیر کر در مزار موسی رینه مدفون شد.

در جزائے فعل بے تاب آتشِ انتقام

رحکمہ بود کردہ است بدبنید بجائے خویشتن

بعد از فارغ عیدی رینہ دولت چک سید ابراہیم خان و حسین ماگرے را از حبس کشیدہ بہ استمالت و مدارا با خود متفق ساخت و سلطان نازک شاہ از مسند سلطنت بر داشتہ بہ جانب ہند اخراج نمود۔ ایام سلطنت راجی اُو یازدہ سال و چند ماہ بود۔[1]

(۲۶) سلطان اسمٰعیل ثانی[2] پسر ابراہیم شاہ در ۹۵۸ھ باعانت و امداد دولت چک عاریۃً[3] لوای شاہی افراخت و ہمگی سکہ و خطبہ بنام او مشہور بود۔ سوائے آں دولت چک بہ اختیار خود انتظام مہام مملکت را فروغ دادہ در اشاعت مذہب شیعہ و ترویج لوازمات آں بخوبی پرداخت و خانقاہ شمس عراقی کہ در عہد مرزا حیدر منہدم شدہ بود از کردہ سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت و لاشۂ میر دانیال کہ ہنگام قتل در موضع شوکتشر مدفون کردہ بودند از انجا برآوردہ در مقبرۂ میر شمس عراقی در گور انداخت۔

در محلہ حسن آباد برائے بابا حسن نجار بن بابا علی نجار خانقاہے وسیع بلند افراخت۔ و لاشۂ بابا علی از جائے خود کشیدہ درانجا مدفون

[1] بروایت صاحب طبقات مدت سلطنت نازک شاہ بعد وفات میرزا حیدر رحمی دو ماہ بود۔

[2] مؤلف جوامع التواریخ سال سریر آرائی ۹۶۰ھ قرار دادہ است۔

[3] خواجہ نظام الدین در طبقات جلد سوم مدت سلطنت ابراہیم شاہ پنج ماہ نوشتہ و ابوالفضل خلافش دہ ماہ بود۔

کردہ عمارات معتبرۂ او احداث نمودہ و اراضی معمورہ و غیر معمورۂ آں طرف از مالکاں جبراً گرفتہ بہ حسن بابا بخشید و حسن بابا عمارات رفیع و مکانات منیع و باغات و اسواق وسیع دراں جا آباد کردہ بہ حسن آباد موسوم ساخت۔ و فرقۂ ہنود و اہل سنت را طوعاً کرھاً تکلیف ترک مذہب نمود و خلیبانِ مساجد را علانیہ تجویز داد کہ نامہائے دوازدہ امام شامل خطبہ بخوانند[1]۔

و در ۸۹۶ھ مطابق سنہ کشمیری سی و سیوم ناگہان پاسے از شب گذشتہ زلزلہ شدید واقع شد کہ تا ہفت روز یک جنبش بود و در چند جا تبدیل زمین و خسف آں وقوع یافت چنانچہ تبدیل زمین حسن پورہ و حسین پورہ از آں وقت

[1] صاحب بہارستان شاہی احوال تغیرات مذکورہ متن چنیں قلمبند نمودہ است:۔

"میرزا حیدر از غایت انکار طریق مستقیمہ نوربخشیہ بلکہ سلسلۂ ہمدانیہ را ازیں ممالک بالکلیہ معدوم ساختہ بود۔ چنانچہ در تمام ایں ممالک از آں سلسلۂ شریفیہ اثرے باقی نماندہ بود۔ و قریب ہشت سال ہیچ کس از اہالی و موالی ایں ممالک دم ازاں سلسلہ نتوانستند بلکہ از کمال تعصب خود اظہار مذہب نتوانند کرد۔ مردم ایں ممالک را منع میکرد کہ ہیچ کس شیع المذہب نباشد ماسوائے مذہب حنفیہ تمام مذاہب را منسوخ ساختہ۔ ملک کاجی چک باز سلسلۂ ہمدانیہ را برپا ساختہ بہ تقویت باباحسن پرداختہ در ترویج سلسلۂ ہمدانیہ اہتمام تمام فرمود و جمیع درویشان و صوفیان آں سلسلہ در رسوم و قواعد ہمدانیہ و شرائط آداب طریقۂ نوربخشیہ باز زندہ ساخت"۔

مشهور است. و در پرگنهٔ کامراج[1] میان خنده ما در کوه پاره عظیمه شش[2] صد کس هلاک شدند. قصهٔ آن در حصهٔ اوّل گفته شد. بالجمله حکومت دولت خان در کشمیر همگی سه سال بود و درین سالها همراه غازی چک چندمرتبه مخالفت و منازعت ورزید. لیکن آن مخالفتها فوراً به مصالحت می انجامید. عاقبت دولت چک زنِ عموی خود زوجهٔ دوم کاجی چک که مادرعینیه غازی خان بود به خدیعت و فریب در عقد نکاح خود درآورد موجب آن غازی خان و علی خان بشورش[3] آمده در تخریب بنیادِ حکومت او افتادند.

روزے دولت چک جماعت خود در حسن آباد گذاشته بسیر تالاب ڈل رفته بود و برادرانش فرصت غنیمت دانسته در حسن آباد همراهان او بقتل رسانیدند آنگاه برائے گرفتاریِ او به جانب سواحل ڈل عجلت کردند و دولت چک خبر یافته به جانب کوهستان پهاک[4] گریزان شد و در اثنائے راه چوپانے هیکل او به شناخته گرفتار نمود و لبسته کرده پیش

---

[1] در تاریخ اعظمی ص۸۸ این مقام بجائے کامراج، مراج درج است.

[2] صاحب طبقات تعداد هلاک شدگان را شصت هزار کس بیان کرده است. و نزد نوشته شمارهٔ آنهاشش صد ۶۰۰ است. معلوم می شود که روایت حسن از مؤخرالذکر ماخوذ است.

[3] صاحب "واقعات" همراه این هردو نام حسین خان نیز ذکر کرده است. تاریخ کشمیر ص۵۹.

[4] تاریخ کشیر ص۶۰، "واقعات" ص۸۹، "طبقات" جلد سیوم ص۴۳۰. اما در آخرالذکر بجائے "پهاک". "جاک" مذکور است که غلط فاحش است.

غازی خان رسانید۔ غازی خان میل در چشمان او کشیده محبوس داشت۔
گویند دولت چک بسیار بہادر و جرار بود بوقت ایستادن ہر دو دستش تا برانو می رسیدند۔ وقتے درمیان ننده مرگ تیرے انداخته تا مسافت یک میل بہدف رسانید و روزے در ہنگام تعمیر دولتخانۂ خود چوبے دراز کہ طوالت آں بیست درعہ وضخامت تا یک درعہ بود معماراں بالائے بام می کشیدند ناگاہ ریسمانہا گسستہ شدہ بزیر افتاد۔ دولت چک چوب مذکور را بدست راست خود گرفتہ دست چپ بر زمین وتکا یہ کرد گویند دست او تا مرفق در زمین رفت و تا وقتیکہ ریسمانہا درست کردہ چوب بالا کشیدند ہمچناں ایستادہ بود[1]

دیگر در دہلی پیش شیر خان افغان فیل را دُم گرفتہ ہر دو پائے خود محکم ساخت و فیل را اصلاً حرکت کردن نداد[2]۔ و وقتیکہ بخت و روزگار از و برگشت عاقبت در دست چوپانے اسیر افتاد[3]۔ و غازی چک بعد دفع حکومت دولت چک اسماعیل شاہ را از سلطنت برداشتہ خواہرزادۂ خود حبیب شاہ پسر اسماعیل شاہ اوّل بر تخت نشانید[4]۔

(۲۷) سلطان حبیب شاہ در سنہ ۹۶۱ھ بیاوری غازی خان مسند شاہی یافت و غازی خان بہ نفس نفیس خود در انتظام مہام حکمرانی پرداخت۔

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حیدر قلمی صفحہ ۹۵۔ [2] ایضاً و واقعات کشمیر صفحہ ۸۶۔
[3] ایضاً ایضاً۔ [4] ایضاً۔

بعد انقضائے مدّت یک سال حبیب شاہ بہ مسندِ شاہی نشستہ گوزے شدید بکمال شدّ و مد انداخت کہ بہ تغیرِ آں اہلِ مجلس شرمندہ شدند۔ و علی خان بجوش آمدہ تاج شاہی از سرش برداشتہ بر فرقِ غازی خان نہادہ حبیب شاہ[1] از نشیمن شاہی بیروں ساخت پادشاہیِ سلاطینِ کشمیر بہ خاتمہ رسید۔

سبحان اللہ پادشاہیِ دو صد دسی و دو سالہ[2] بہ یک بادِ مخالف بباد رفت۔ ابیات۔

گنج بقا نیست درین خاکداں	مغز وفا نیست دریں استخواں
ہر چہ دریں مائدہ خرگہی است	کاسہ آلودہ و دستِ تہی است
ہر کہ از و خورد دہانش بسوخت	ہر کہ از و گفت زبانش بدوخت

اورنگ یازدہم در بیانِ حکومتِ چکاں

چوں حقیقت بود و باش و حسب و نسب طائفہ چکاں در اوراق

---

[1] ایضاً، ایضاً۔ لیکن ایں ہر دو مؤرخین از ذکرِ "انداختن گوز" سکوت اختیار کردہ اند۔ عبارت تاریخ کشمیر ملک حیدر کہ دریں ضمن وارد شدہ ایں است:۔

"در تاریخ نہصد و شصت و دو کہ در دیوان نشستہ بود در احکام غلطی کرد کہ اکثر ارکان خجالت کشیدند۔ علی خان برادر خورد غازی خان تاج از سرِ حبیب شاہ برداشتہ بر سر غازی خان گذاشت۔"

[2] بروایت خواجہ محمد اعظم "بعد دو صد و بیست و چند سال سلطنت از خاندانِ شاہ شمس الدین منتقل بہ چکاں گردید۔" (واقعات کشمیر صـ۸۶)

گذشتہ زیب نگارش یافت۔ خلاصۂ آں این است کہ چکاں تا عہد سلطان زین العابدین نسلاً بعد نسل خدمتگذاری و ملازمت سلاطین اوقات گذاری میکردند۔ انگاہ بسبب فساد سلطان محمد شاہ و فتح شاہ فتور و قصور بہ حکومتِ سلاطین عاید گشت و فرقۂ چکاں اقتدار و استقلال بہم رسانیدہ چندگاہ رتبۂ رضاعت و کوکگی حاصل کردند۔ رفتہ رفتہ بجرارت ذاتیہ و جسارتِ جبلی خود بہ اموراتِ ملکی دخیل شدہ بہ مرتبۂ وزارت و امارت رسیدند و دراں اثنا با خاندانِ سلاطین از روئے مخالطت و مناکحت دختراں درجۂ قرابت و مساہمت حاصل نمودند۔ پس ازاں بسبب فتورِ احوال و قصورِ ہمت وجودت آنہا بسر خود متمکن وسادۂ حکمرانی گشتند۔

فرد

چنین است رسم سرائے سپنج
یکے میرود دیگر آید بگنج

(۱) غازی خان پسر کاجی چک در ۹۶۲ھ[1] بیاوری بخت و اعانت اقبال بسر خود بر سریر اجلال استقلال یافت مضافاتِ کوہستانِ کشمیر بہ کمالِ

---

[1] ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۶۰) در سبب نشستن غازی چک بر تخت حکومت می نویسد :-

چوں حبیب خان بے جوہر لیاقت سلطنت اصلا نبود، در تاریخ ۹۶۲ھ (۱۵۵۵ء) کہ در دیوان خانہ نشستہ بود، در احکام غلطی کرد کہ اکثر ارکان دولت خجالت کشیدند۔ علی خان چک برادر خود غازی چک تاج از سر حبیب شاہ برداشت و بر سر غازی خان گذاشت۔

شجاعت و توقیر از قمرو تراخ و اسکردو و گلگت و کشتوار وغیرہ تسخیر نمودہ ہر جا فوجداران خود تعین ساخت۔ آنگاہ با جمعیت لشکر و سپاہ بملک گکھراں یورش کردہ دختر کمال خان گکھر کہ سرغنہ آں قوم بود بشرف ازدواج خود مشرف کرد۔ ازانجا بعد و دکھلی رایت ہمت افراشتہ اطراف آں سواد در قبضۂ اقتدار خود درآوردہ رجعت نمود و بطرف گلگت و دارد و جنبیت عزمیت راجولان دادہ محاصل آں سواد ضبط خاص نمود۔

و در سیاست و سفاکی و خوں ریزی و نظم و نسق و قطع اعضا و چشم کندن و معدلت و نصفت رعیت پروری ممتاز بود۔ و مذہب شیعہ را رواج کلی

[1] ایضاً ص۔ [2] ملک حیدر چاڈورہ و ملا سعد اللہ شاہ آبادی می نویسند کہ او بسلسلۂ عدل و انصاف از قتل کردن پسر حقیقی خود حیدر خان بقصاص خاویش ملک محمد باز نماند۔ در پنجم روایت اول الذکر این است:۔

"چنانچہ مشہور است کہ از ملازمان حیدر خان پسر خود کہ ارشد اولادش بود بر حق کسے زیادتی کردہ حکم بقطع ید نمود۔ این معنے بر طبع حیدر خان گراں آمدہ دغدغہ بغی ہم رسانید . . . . خان مذکور ملک محمد چند دفعہ نزدش برائے نصیحت پسر فرستاد۔ در اثنائے گفتگو ملک محمد ناملائمے بر زبان راند و نیزہ دو نادونے خود را گشت۔ غازی خان نیز فرزندش را بکشت و رانت پدری کارکرد۔"

و ثانی الذکر این:

گشت از بسکہ در عدالت خاص کشت فرزند خویش را بقصاص

(۳) تاریخ کشمیر ص ۱۰۶ و تاریخ سلیمان ص ۲۵۵

برنجید. و فرقهٔ هنود و اہل سنت را تکلیف ترک مذہب[1] نمود. پس امرائے کشمیر بموجب خصلت ذاتیہ خود در مخالفت و منازعت او مستعد گشته فتنه ها برپا ساختند بلکه خواہش کشتن غازی خان و حسین خان مصمم نمود. غازی خان از کنکاش ایشاں اطلاع یافته نصرت چک و یوسف چک پسران ریگی چک و شنکر چک را پیش خود طلبیده به استمالت و مدارا شکایت و سعایت از مخالفت و مخاصمت آنہا در پیش آورد و دراں حالت برادران آنہا رسیده از مجلس او برداشته بردند و فردا برادران نصرت چک و جماعت شبہا نہائے شہر رسیده به محاربه و مقاتله ایستادند. غازی خان با عسکر خود از دریا بذریعهٔ سفاین عبور کرده به جدال و قتال پیوسته برادران نصرت چک و بعضے از جماعت آنہا بقتل رسانید نصرت چک و یوسف چک پابزنجیر محبوس داشته پسماندگان او مقہور و منتشر ساخت. بعد چندگاه شنکر چک و بہرام چک و فتح چک وغیره در قصبهٔ سوپور جمع گشته علم بغاوت افراشتند غازی خان با لشکر فراواں به مقابلهٔ ایشاں رفته ہمه ہا را منہزم و مقتول ساخت. بہرام چک از کوہپایه گرفتار کرده به قتل رسانید یوسف چک را میل در چشماں کشید و بادشاه ابراہیم چک از تیغ گذرانید.

بعد وقوع ایں واقعه شمس رینه پسر عیدی رینه و چندکس از امرائے

---

[1] ملا عبداللہ اگرچه ذکر فرقهٔ خاص نمی کند، لیکن در یں ضمن چنیں نشے دارد:-

دست رافت بعدل وداد کشاد ؍ از تعصب بکرد دیگر یاد

(ملازم سلیمان قلمی صفحه مزبور)

استعانت و استمداد در دہلی پیش ہمایوں بادشاہ پناہ گرفتند۔ ہمان روز
ہمایوں شاہ از بام افتادہ[1] دنیائے فانی را پدرود نمود۔ امرائے کشمیر میرزا ابوالمعالی[2]
را کہ از سادات کاشغر پسر خواندہ بادشاہ بود بہ خدمت و فریب درغلانیدہ
با لشکر عظیم ہمراہ آوردہ در بے خبری یغتہ وارد پتن شدند و دراں جا بسیارے
از ملازمان و سپاہیان کشمیر باایشاں ملحق گشتند۔ غازی خان بہ سرعت تمام
سرانجام مہام لشکر سرانجام دادہ سید ابراہیم خان را بدلاسا و مدارا استمالت
نمودہ دختر خود در عقد مناکحت برادرزادۂ او نامزد کردہ با خود متحد و متعہد
ساخت نصرت چک مسلسل و مغلول ہمراہ برداشتہ بہ دفع ملامان و یراق
و طمطراق یغار کردہ بر نہر ناجی ویرہ[3] تا بیت تقابل افراشتہ فرد از آب عبور
کردہ فریقین بحرب و ضرب پیوستہ انہار خون جاری کردند۔ از جانبین
داد شجاعت و مہارت دادہ گرد ہیجا بہ فلک رسانیدند۔ از صبح تا شام

---

[1] وفات ہمایوں بادشاہ در ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء واقع شد۔ مولانا قاسم
کاہی در مصرعہ ذیل تاریخش گفتہ "ہمایوں بادشاہ از بام افتاد" (۹۶۲)۔ بقول ابوالفضل
ایں تاریخ یک سال کم است۔ بنا بریں سال وفاتش ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء مقرر توان شد

[2] متوفی غرہ شوال ۹۷۱ھ (۱۰ رمئی ۱۵۶۴ء) در کابل
(اکبر نامہ جلد دوم بیوریج ص ۲۱۱ - ۳۰۸) ۔

[3] تاریخ ملک حیدر چادورہ قلمی ص ۱۶۱، تاریخ کشمیر مصنفہ نارائن کول عاجز قلمی ص ۶۲،
تاریخ اعظمی مطبوعہ ص ۸۹ ۔ ناجی ویرہ یا ناس ویرہ دیہہ است بر نہر بر ہر دو کنارۂ
نہر بمنگ بہ دو میل بطرف جنوب مغرب از پتن براہ سرینگر۔

صمصام خون آشام در انتقام بود۔ ظاہرا قلیلہ از طرف مغلان روئے نمود۔ ناگاہ وہنے و دہیے در عسکر مغلاں افتادہ بجانب کوہستان منہزم شدند و شمسی رینہ دست و پا گم کردہ در اخراج مغلاں سعی میکرد کہ مبادا دستگیر شدہ ضایع خواہند گشت۔

دراں حالت غازی خان بر لشکر مغل تاخت آوردہ قریب یکہزار و ہفت صد کس از لشکر مغل مع شمس رینہ اسیر ساخت۔ سوای آں از دلاوران فریقین چہار ہزار کس در رزمگاہ بقتل رسیدند[1]۔ و ابو المعالی با جمعے از بقیۃ السیف بجانب ہند رجعت نمود۔ غازی خان از روئے سفاکی مغلان اسیر شدہ را طعمہ تیغ ابل ساختہ شمس رینہ بدار کشید[2]۔ ازانجا کوس فیروزی نواختہ بجانب مسند حکومت رایت معاودت افراخت۔

و در سال دوم[3] محمد رینہ برادر شمسی رینہ بہ معاضدت حبیب چک پاے استقامت افشردہ بہ محاربہ و مجادلہ بر غازی خان غلبہ آورد۔ و غازی خان در عرصہ کارزار فیل ثبات خود را بہ جنگ محمد رینہ جہان داد و محمد رینہ ضربہاے ناہیچ و بلیل بر کالبد فیل انداختہ عاقبت ذلیل گشت و حبیب چک و برکی

---

[1] تاریخ ملک حیدر صفحہ مذکور، تاریخ کشمیر نارائن کول عاجز صفحہ مذکور، تاریخ خطی صفحہ مذکور۔

[2] بقول ملک حیدر چادورہ صفحہ مذکور و نارائن کول عاجز۔
"با آنکہ دختر شمس رینہ در خانہ پسر غازی خان بود بہ حلق کشید"

[3] بقول ملک حیدر جنگ مذکور بعد از دو سال بمقام نالہ گمد ملہ از بلند گیوں بود نمود۔

فیل آمدہ حملہ ہائے مردانہ ساخت تا کہ فیل بہ غضب آمدہ خرطوم خود بر جھیچک
انداخت وے اسپ خود بدریا انداختہ رو بگریز نہاد - اما بموجب تقدیر
پائے اسپش ناگاہ در خلۂ بند شدہ سلاحش از دست افتاد فیل بکمال غضب
در عقب او تاختہ خرطوم بدو رہا کرد جیب چک خرطوم فیل بدندان خود
چناں بگزید کہ فیل بگریخت چوں اجلش رسیدہ بود فیل بازگشت آمدہ اورا
ریزہ ریزہ کرد - پس غازی خان علم نصرت بفلک فراختہ سپاہان خود را
بانعام واکرام ممنون ساخت و در رتق وفتق امور مملکت پرداخت وسید
حمید رینہ را بہ تہمت علاقۂ خویشاوندی شمس رینہ شہید ساخت و در موضع
ہانجی ویرہ مدفون است وسید کمال کہ از سادات عمدہ در پرگنۂ پھاک
مشہور بود زہر دادہ شہید کنانید[1] - و حضرت محبوب العالم قدس سرہٗ
بطرف پرگنۂ بیروہ اخراج ساخت وحنا وید اہل سنت را زحمت بسیار
رسانید -

و در ۹۶۶ھ[2] حاجی باندے وبجی ملک و یوسف چک کہ در ہندوستان
آوارہ و پریشان شدہ بودند اتفاق کردہ قرہ بہادر[3] برادر زادۂ میرزا حیدر
باجمعے کثیر از مغلاں برائے تسخیر کشمیر ہمراہ آوردہ در کوہستان راجور

---

[1] واقعات کشمیر صـ۱۱۰ - [2] ۱۵۵۹ء -

[3] برائے قرہ بہادر ملاحظہ کنید ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۴۹ - قرہ بہادر مع
لشکر چہار ہزار و زنجیر فیل نیز ہمراہ داشت (طبقات جلد سوم)

شورش برداشتند۔ و غازی خان و سید ابراهیم با جمعیت فراوان از راه هیرپوره پیش قدمی کرده به مقام بهرام گله علم تقابل افراشتند و فتح ملک و لوهر ملک که در کوهستان پنورچ پریشان بودند با غازی خان پیوستند و نصرت چک که در نواحی لاهور آواره دشت کربت بود با غازی خان ملحق گشت۔ روز دوم غازی خان بر لشکر مغلاں یورش کرده فریقین به جنگ پیوستند و از جانبین جمعے کثیر زیر تیغ آوردند عاقبت لشکر مغلاں مغلوب شده به جانب هند گریخته رفت و غازی خان با خیل برادران و اعوان با فتح و نصرت بجانب دار الحکومت رجعت نمود۔

و بعضے مورخان قایل اند که چوں غازی خان با خیل و حشم در هیرپور قیام ساخت طایفۂ ڈونباں[1] که برائے حراست در شهر بوده مقرر مے باشند پنج شش هزار کس جمع کرده به آنها وعده فرمود که از شما هرکس که سرِ مغل بریده پیش من بیارد یک یک اشرفی به صیغۂ انعام از من بردارد۔ به شنیدن ایں خبر طایفۂ ڈونباں در لشکر مغل تاختند و بحیله و دغا سرهائے آنهـا بریده پیش غازی خان می آوردند و سر هر یک سر زیاده از وعدۂ انعام می بردند بدینساں بسیارے از مغلاں بے سر گشته۔ پس ماندگاں هزیمت غنیمت دانسته برگشتند فقط[2]

---

[1] ڈونباں جمع ڈونب طایفه ایست از رذیلاں۔

[2] تاریخ ملک حیدر چادوره ملا۔ تاریخ نارائن کول عاجز ملا۔ - هر دو مورخین متفق اند که دریں معرکه هفت هزار سر از سپاه مغل بدرگاه غازی خان آورده شد۔

غازی خان ہمیشہ در معدلت و نصفت ہمت خود مصروف میداشت چنانچہ از عدالت او روایت می آرند کہ روز عید غازی خان در عیدگاہ بود یکے از ملازمانِ پسرش حیدر خان عنابے چند از کسے بغارت برد ہنوز بدہن نرسانیدہ بود کہ مالک عناب در پیشگاہِ غازی خان استغاثہ نمود غازی خان فی الفور دست خاین قطع فرمود۔ حیدر خان بعد دراین قدر بے مروتی از والد خود رنجید و گردن از متابعتِ او پیچیدہ ترک مصاحبت نمود و ملک محمد کہ خالوئے او بود ازیں امر نامرغوب او را منع ساخت و حیدر خان از روئے جہالت و شرارت ناصح غمخوار خود بقتل رسانید و غازی خان بعد ورچنیں امور بغضب آمدہ پسر خود در راہ عیدگاہ بدار کشید[1]۔

عاقبت بعلتِ جذام مریض شدہ بینائی چشم عاطل گشت نہ سال و دو ماہ حقوق سلطنت بجا آوردہ برادر اخیانی خود حسین خان بر مسندِ ایالت مستقل ساخت و بعد چند روز باغوائے بعضے از مصاحباں و مقربان خود ازیں فعل نادم شدہ بمعزولی او مستعد گشت حسین خان بعضے از روسا و امرا با خود متفق ساختہ دست غازی خان از حکومت کوتاہ کردہ

---

[1] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۶۲، نارائن کول صفحہ ۶۴، باغ سلیمان صفحہ ۲۵۵۔
مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۱۱۰ ۔

[2] بخلاف جملہ مؤرخین کشمیر فرشتہ و ملا نظام الدین۔ ہمگی مدت سلطنتش را چہار سال نوشتہ اند (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ مولوی فدا علی طالب صفحہ ۸۱۹ و طبقات اکبری جلد سوم مترجمہ راجند رناتھ)

بخانہ نشانید۔

(۲) حسین خان در ۹۷۰ھ [۱] بر سریر ایالت رایت حکومت افراخت۔ "خسرو عادل" [۲] تاریخ جلوس اوست۔ ملک محمد [۳] ناجی را منصب وزارت بخشید و ہمگنان را بعدل و رافت و نصفت دل خوش ساخت و ہفت روز با ہفت طایفہ صحبت میداشت روز جمعہ در مصاحبت و مباحثۂ علمائے اسلام و روز شنبہ با برہمنان و پنڈتان و بید خوان و یوم یکشنبہ با مشایخ و فقرا۔ و روز دوشنبہ با مفتیان و قاضیاں۔ و سہ شنبہ در اشغال سیر و شکار۔ و روز چہارشنبہ با سپاہان و تیر اندازان، پنج شنبہ با اہل نشاط و ارباب رقص و سرود و ہر طایفہ را فراخور مراتب انعام و مدد معیشت از خزینہ عامرہ معمول بود [۴]

با وجود اشغال جہانبانی فکر شعر ہم میکرد این دو شعر از طبعزاد اوست۔

فرد:- حمائل کردہ تیغ و بستہ خنجر یار مے آید

دلا برخیز کارے کن کہ جاں در کار مے آید

---

[۱] ۱۵۶۳-۴ء۔ [۲] ۹۷۱ھ۔ [۳] جد ملک حیدر چاڈورہ، مورخ کشمیر۔

[۴] واقعات کشمیر صفحہ ۹۱۔ اما بقول ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۶۳) تقسیم اوقات حسین خان چک چنیں بود۔

"روز جمعہ با علما و فضلا، روز شنبہ و یکشنبہ بعدالت و دادرسی و روز دوشنبہ با دانایان ہند و روز سہ شنبہ بشکار و روز چہارشنبہ با سپاہ و لشکر و تیر اندازی و اسپ تازی و چوگان بازی و روز پنجشنبہ با قوالان و اہل نشاط میگذرانید۔"

فرد:- آں ترکِ آل پوش سوار سمند شد
یاراں حذر کنید کہ آتش بلند شد۔

و بعضے سرکشان بغاوت اندیشہ کہ ہمیشہ پیشۂ آنہا فساد و عناد بود باہمدیگر اتفاق کردہ در قابوجوی حسین افتادند، و حسین خان بر خطرۂ خاطر آنہا مطلع گشتہ متمرداں را مواخذہ کُلّی نمود۔ و احمد خان پسر غازی خان و محمد ماگرے پسر ابدال ماگرے بہ حیلہ گرفتار کردہ چشمانِ آنہا از حدقہ بیرون کشیدہ اعمیٰ ساخت۔

ہمدراں ایام فتح خواجہ مخاطب بہ خان زمان و بہادر خان کہ از مقربانِ مرزبان بودند بہ باعث توہم انداختنِ سخن چیناں از محمد ناجی متوحش گشتند و ہمراہ فتح چک و شمسی دوبی[1] (دھوبی) بہ وثوق ایمان یکدل و یک جان گشتہ بر کشتنِ محمد ناجی مستعد شدند۔

روزے کہ حسین خان بہ شکار وتھ نار رفتہ بود، خان زمان و بہادر خان با معاونانِ خود فرصت غنیمت دانستہ بہ پرخاشِ ملک ناجی برخاستند۔ و ملک ناجی با اعوانِ خود در حویلی حسین خان در آمدہ درہا مسدود کردند۔ فتح چک و بہادر خان رہ گذر مفتوح کردہ در حویلی در آمدند و از ہر دو فریق مبارزاں زیر تیغ آمدہ ملک ناجی در حجرۂ پنہاں گشت و خان زمان و شمس دُوبی (دھوبی) بر قتل مخالف دست نیافتہ از معرکہ بگریختند و سپاہاں دنبالِ آنہا دویدہ ہر دو کس مع بہادر خان گرفتار

[1] دُوبی بضم دال و سکون واؤ لفظ کشمیری بمعنی گاذر۔

کردہ پیش حسین خان گذرانید ند حسین خان ہر سہ کس را دست و پا مقطوع ساختہ مبارز خان را بہ جائے خان زمان رتبۂ تقرب بخشید۔

و بعد چند گاہ مبارز خان بر قتل حسین خان اقدام نمودہ فرصت نگاہ میداشت و حسین خان از خطور خاطر او وقوف یافتہ مبارز خان ولد حبیب را دست و پا قطع نمود و نصرت چک کہ از مدت محبوس بود ہماں روز از حبس کشیدہ چشمان او بے نور ساخت۔

و بعد چند گاہ از محمد ناجی نوعے علامت قصور و فتور یافتہ از منصب وزارت معطل کرد و بجائے او علی کوکہ کہ از اہل سنت و جماعت بود مقرر ساخت۔

و در ۹۷۰ھ کہتر برادر مرزبان مسمی شنکر خان بہ کوہستان نوشہرہ گریختہ رفت و اطراف آں حدود بہ حیطۂ تصرف خود در آوردہ رو اداں ظلم و جفا گشت رعایا از بیداد او بتنگ آمدہ بہ خدمت حسین خان استغاثہ نمودند۔ و حسین خان فرمان داد کہ آں بد کیش از ملک خویش اخراج سازند اگر احتیاج مدد و اعانت باشد بر نگارند۔ شنکر خان باستماع ایں خبر لشکر آراستہ برائے مقاتلۂ حسین خان در پنوچ رسید۔ ازیں طرف علی خان چک و ملک محمد ناجی با جیوش دریا جوش برائے تدارک آں خر گوش بجوش آمدہ در کوہستان پنوچ آتش محاربہ افروختند و بعد جدال و قتال بسیار شنکر خان مہزوم و مخذول کردہ رجعت نمودند۔

حسین خان در رعیت پروری و دادگستری از کردۂ برادران دیگر موصوف بود۔ اما بنا بر تعصب مذہب و ترویج مشرب تشیع و ترجیح رسومات

آں ہمیشہ با اہلِ ہنود و ارباب سنّت وجماعت مزاحمت ومخالفت میکرد۔ اگرچہ بنا بر رعایتِ ظاہری در خدمات امورِ شریعت علمائے مذہب حنفیہ را توقیر میداشت۔ امّا بموجب شرارت اندرونی بسیار کس از علما وفضلائے اہلِ سنّت بقتل رسانید۔

چنانچہ در ۹۷۵ھ میرزا مقیم[1] شیعہ از جانب اکبر بادشاہ ظاہراً بطورِ سفارت باطناً برائے تجسس راہ وطور وطرز ایں دیار۔ با جمعے معدود بکشمیر آمدہ چندگاہ دریں جا توقف نمود۔ وقاضی حبیب اللہ کہ قاضی شہر وخطیب مسجد جامع بود بعد نماز جمعہ در ذیل کوہ ماران بزیارت قبور رفتہ بود۔ یوسف[2] بندر کہ از متابعانِ میرزا مقیم شیعہ بود از روئے تعصّب دقصد ثواب شمشیر کشیدہ حوالۂ قاضی نمود وسر قاضی مجروح گشت چوں ضرب دوم انداخت قاضی دستِ خود سپر ساخت انگشتان او بریدہ شد ومولانا کمال[3] کہ دامادِ

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج۔ ا ص۲۲۳) حسین خان چک بنفسِ نفیس باستقبال میرزا مقیم بہیرپور آمد۔ ہیرہ پور دہے است در وادی بیر پنچال تقریباً ہفت میل بطرف جنوب مغرب از قصبۂ شوپیان۔ بہ تحقیق ڈاکٹر صوفی نام قدیم ہیرہ پور "شیدہ رہ پور" بود۔ ہیرہ پور دروازہ کشمیر بطرف راجوری شاہراہ شاہان چغتائیہ ہنداست۔ شمارۂ آبادی ۱۵۳۵ نفر۔

[2] در واقعات کشمیر ص۱۹۱ ایں نام "یوسف منڈو" مذکور است۔

[3] میر کمال الدین یا ملّا محمد کمال برادر مولانا جمال است۔ حلالِ دقایق وکشافِ حقائق بود۔ مجموعۂ علم وعمل وزہد وتقوی بود۔ اوّلاً بخدمت بابا فتح اللہ وثانیاً در خدمت خواجہ عبدالشہید احراری کہ از احفاد وامجاد متقرب پردرد گار حضرت خواجہ عبید اللہ احرار است رسیدہ بہرہ مند کمالات گردید۔ در سیالکوٹ ولاہور مسند افادۂ علوم برآراست۔ حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی (متوفی صفر المظفر ۱۰۳۵ھ مطابق نومبر ۱۶۲۵ء) ومولانا عبد الحکیم سیالکوٹی از صحبتش مستفید گردیدند۔ در سنہ ہزار وہفدہ (۱۶۰۸ء) در لاہور آسود (واقعات کشمیر ص۱۱۹)

قاضی بود خود را بر قاضی انداخت۔ و یوسف بعد از مجروح ساختن قاضی بگریخت و علی کوکہ و دتی کوکہ کہ از اہلِ سنّت بودند این خبر شنیدہ یوسف مذکور را محبوس داشتند و حسین خان را از دربارِ عام بنام مفتیان نوشتہ گرفتند کہ بہ نسبت یوسف بندر ہرچہ حکم شرع باشد جائز دارند و علی کوکہ در پیش مولانا شمس الدین الماس و ملا یحیی گنائی ولد نوتی گنائی مشہور بملا فیروز رفتہ بیان کرد کہ حسین شاہ بہ نظر سیاست یوسف بندر را حکم کشتن دادہ است۔ ایشاں ہم مطابق فرمانِ او حکم شرع جاری دارند و آں ہر دو مفتیان گفتند کہ ہرگاہ کسے بر حاکم شرع باد الی اسلام بہ اہانت و استخفاف و ارادۂ قتل اقدام نماید اگر حاکم وقت او را برائے سیاست قتل کند در شرع ماخوذ نیست۔ دراں اثنا مردم عوام شہر ہجوم کردہ یوسف بندر[1] در طرفۃ العین بقتل آوردند۔

بعد چند روز حسین خان را پسر ارجمند خود ابراہیم خان کہ در حسن و جمال مانند بدر منیر و در سپاہ گری و قیق اندازی و اسپ دوانی بے نظیر بود بآزار چیچک فوت شد و حسین خان از نیمار فراقش مصیبت زدہ و پریشان خاطر گشت و ملا زین الدین کہ از علمائے شیعہ بود حسین خان را ذہن نشین ساخت کہ مفتیانِ اسلامیہ یوسف بے گناہ را حکم کشتن دادند و بہ شامت بے گناہی او جگر گوشۂ ایشاں از جہان رفت کہ در حق او عدل نفرمودند و حسین خان مفتیان شہر سرِ دیوان طلبانیدہ بہ جانب میرزا مقیم سفیر اکبر شاہ کہ بمذہب شیعہ بود تجویز داد کہ یوسف بندر بے گناہ مطلق است مفتیان

[1] "را" حرف ربط این جا محذوف است۔

حنفیہ بنابر تعصب اورا حکم قتل دادند دریں باب ایشاں از جانب من منصف بہشند واز ہر دو فریق دعوی و دلیل بہ تحقیق رسانیدہ حکم مناسب دہند۔

ومیرزا مقیم از مفتیان سنیہ پرسید کہ ایشاں بہ کدام مسئلہ یوسف بندر را حکم کشتن دادند مفتیاں دلائل شرعی پیش آوردند کہ استخفاف و اہانت قاضی اسلام موجب اہانت شرع و شارع است و مرتکب آں در ہر ملل و نحل مستوجب قتل و سزاوار عقاب است۔ و نیز در شرع وارد است کہ اگر در اہل اسلام بجائے حد صغیر برائے تنبیہ و سیاست حد کبیر جاری دارد رواست۔ ما بای اطاعۃً للشرع و امتثالاً لحکم اولی الامر حکم نمودیم۔ سوائے آں علی کوکہ و تی کوکہ پیش ما آمدہ اظہار کردند کہ حسین خان را یوسف بندر برائے سیاست کشتن است شما حکم کشتن او بنویسند۔ ما او را نہ کشتیم بلکہ حکم حاکم کشتن و حسین خان سوگند کردہ کہ مرا فرض کشتن او بود قضیہ او بقضات و علماء برائے آں حوالہ کردہ بودم تا او را کسے تواند کشت۔

چوں حسین خان این تقریر کرد مفتیاں ساکت شدند۔ وارثان یوسف بندر دعوی کردند کہ یوسف مذکور بیرون مسجد شمشیر بازی میکرد بہ خطا شمشیر او بر دست قاضی رسیدہ مجروح گشت بر ہمیں قول گواہان فرضی گذرانیدند میرزا مقیم تجویز داد کہ مفتیاں از روئے تعصب در حق او حکم کشتن دادہ اند وے بے گناہ مطلق است حسین خان بوارثان یوسف بندر حکم داد کہ ہر دو مفتی بقصاص یوسف بے گناہ بقتل رسانند۔ آں روز تمامی مردم کشمیر بسیر تالاب ڈل رفتہ بودند شہر خالی بود حسین خان وقت غنیمت دانستہ

آں ہر دو مفتی بزرگوار بہ شہادت رسانید[1] تاریخ این است بیت

از پئے تاریخ آں در دیں وحید گفت "شد از بہرِ دیں ملّا شہید"[2]

بعد شہادت آں دو بزرگوار میرزا مقیم در لشکر معاودت مسارعت نمود: وحسین خان فرمایشات شاہی قبول کردہ طوق مطاوعت بگردن انداخت و دختر خود برائے ازدواج اکبرشاہ بانحایف ونفایس بے شمار بدست میرزا مقیم مرسل داشت. واز جانب خود میرزا یعقوب برائے وکالت ہمراہ داد۔

بعد رفتن آنہا خواجہ حاجی گانی کہ از اکابرانِ شہر بود وشیخ عبدالنبی وملّا عبداللہ وجماعتے از اہلِ سُنّت ہمراہ گرفتہ در پیشگاہ اکبرشاہ رفتہ از شہادت مولوی الماس ومُلّا فیروز استغاثہ نمود۔ واکبرشاہ بہ سنوح ایں سانحہ میرزا مقیم ومیرزا یعقوب ومیر چشتی را بقتل رسانید وتحایف نفایس حسین شاہ تمام مسترد نمود۔ پس ازاں حسین خان از کردار واطوار خود بیزار شدہ در رعایتِ رعیّت وپرداخت علما ومشایخ واہل فضیلت مصروف ہمی بود وسعی تدارک افعال گذشتہ مے نمود آخر عمر بعلّتِ فلج گرفتار شدہ از حیات خود محروم گشت۔

مقارن آں حال محمد ناجی وعلی کوکہ ودتی کوکہ وغیرہ چندکسان گنگاش نمودند کہ علی خان وسید مبارک خان بیہقی را مغلول ومقیّد ساختہ فرزند حسین خان برسریر سلطنت قایم مقام مملکت کردہ انتظام امورِ حکومت بہ اختیار

---

[1] بقول فرشتہ (صفحہ ۳۶۴) قتل ہر دو مفتی بدستِ فتح خان چک بحکم میرزا مقیم رو داد۔

[2] ۹۷۳ھ (۱۵۶۵ء)۔

خود میگذاریم۔ و ایں سخن بسمع علی خان رسیدہ متردد گشت و ہمراہ سید مبارک خان فرزند سید ابراہیم خان و ابراہیم خان پسر غازی خان و لولی[1] ملک وغیرہ اعیان عہد و پیمان استوار کردہ بہ بہانۂ شکار بجانب قصبۂ سوپور بیغار نمود و علی کوکہ دو سہ کس از معتمدان خود بطلب علی خان فرستاد تا کہ او را بہ خدع و فریب گرفتار سازد و علی خان از دام تخدیع و تزویر او سر پیچیدہ در جمعیت خود پرداخت تا کہ تمامی امرا کہ در حالتِ آوارہ گردی باطراف پریشان بودند باز آمدہ با علی خان ملحق شدند۔ آبہ خان و لولی ملک وغیرہ از شہر گریختہ رفتہ بہ او پیوستند۔

چوں لشکر جمع شد علی خان از سوپور برخاستہ بجانب شہر نہضت کرد و در موضع مانجی دیہ لوائے تقابل افراخت و نجی ملک و علی کوکہ با جمعیت تمام بر سر آنہا شبخون زدہ از جانبین بسیارے مقتول و مجروح شدند و نجی ملک و علی کوکہ از انجا برخاستہ در موضع زبنہ کوٹ قیام کردہ باہمدیگر مصلحت نمودند کہ بغیر علی خان دیگرے سزاوار سلطنت نیست بہتر آنست کہ بغیر خصومت و عناد اُورا تاج حکومت بر سر دادہ افتخار و سربلندی خود حاصل کنیم۔ ہمانوقت تاج شاہی و خلعت مباہی بدست باباخلیل در پیش علی خان فرستادند۔ و ہمراہ سید مبارک خان بہ وثوق ایمان متحد و متعہد شدند۔ انگاہ از پیشگاہ علی خان بہ خلاع فاخرہ سربلندی یافتہ بکمال کرّ و فر در شہر آمدہ علی خان را بر مسند اُمارت جلوس دادند۔ و حسین خان ہفت سال بہ حکومت گذرانیدہ

---

[1] فرشتہ و نظام الدین بخشی ایں نام "لودی ملک" نوشتہ اند۔ ظاہرًا سہو است۔

در زینه پور بیادِ خدا اشتغال پذیرفت۔ بعد ازاں یکسال وچند ماہ کشیده از دنیا درگذشت۔[1]

(۳) علی خان برادر حسین خان چک در ۹۷۸ھ[2] بیاوری بخت بر تخت جلوس کرده در رفاهِ رعیت و توقیر اہل فضیلت و تکریم علما و تعظیم مشائخ و فقرا رایتِ ہمت افراشت و در مسجد جامع بحضورِ علما و فضلا و عموم خلائق از جور و جفا و ظلم و بدعت و تعصب و لہو و لعب و منہیات تائب شده در ایامِ خود خلق خدا را بعدل و احسان رفاه و آسودگی بخشید۔ و سفاکی و بے باکی و چشم کندن و قطع اعضا نمودن که معمولِ حاکمانِ سلف بود ترک نمود۔ و در خدمت حضرت سلطان العارفین[3] و بخدمت شیخ[4] ہردی بابا ریشی به اخذ فیوض می شد و خدمات ایشاں بجان و دل بجا می آورد چنانچه شیخ بابا داؤد خاکیؒ در قصیدۂ لامیه توصیف اُو مے نگارد۔ نظم۔

والیِ دوران علی شاه دوستدارِ صالحاں

بود او شهزاده یوسف شاه با جاه و جلال

---

[1] بقول ملک حیدر چاڈوره صـ۱۶۴ از دق و بقول فرشته صـ۳۶۴ و بخشی نظام الدین صاحب طبقات اکبری صـ۶۲۸ بعارضۂ اسہال درگذشت۔ [2] ۱۵۷۰ء۔

[3] شیخ مخدوم حمزہ کشمیرم۔ ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء۔ [4] شیخ ہردی ریشی بابا بقول صاحب واقعات کشمیر از قبیلۂ آہنگراں بود۔ و در صغرسن ذوق خدا پرستی بہم رسانیده مشغول بطریقۂ ریشیاں (مردانِ تارک الدنیا) شد۔ صاحب کرامات کثیره است۔ در آخر به صحبت حضرت مخدوم العرفا شیخ حمزہ رسیده بہره اندوز فوائد کلیه گردید۔ چوں رحلت نمود در عقبۂ اسلام آباد مدفن یافت "شیخ دیں بود" (۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء) تاریخ وصال آنحضرت است۔

هردو ایشان صحبت این پیر را دریافتند
هر دو کردند دعائے خیر خود از وے سوال
او دعا گفتے وایشان را مبارک آمدے
هم درین اشفاق ایشان کرد از نیجا ارتحال

سید مبارک خان بیہقی[1] که فرد زمانه و دانشمند یگانه بود بر منصب وزارت ممتاز ساخته ـ رؤسائے ملک را بمناصب وجاگیر نواخته با هر کسے نرد موالفت و موافقت باخته مخالفان را استمالت و مدارا نموده به الطاف وعنایات خود ممنون ساخت ـ

واز نسل سلاطین کشمیر[2] حاجی حیدر خان و سلیم خان پسران نازک شاه باجمعے از امرائے کشمیر اتفاق کرده لشکرے عظیم آراسته متوجه تسخیر کشمیر شدند وعلی خان باستماع خبر لوہر خان برادر زادهٔ خود و محمد چک پسر حبیب چک را بالشکر پنجهزار سوار برائے دفع و رفع آنها مامور ساخت و محمد چک خدعت وفریب لوہر خان را بسته کرده ، پیش حاجی حیدر خان و سلیم خان همراه برده اظهار اطاعت و فرمان برداری خود نموده ـ وآنها را از نوشهره برداشته

[1] از مریدان باصفا حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزه کشمیری رحمة الله علیه است ـ جامع کمالات ظاهری وباطنی بود ـ دو بار سفر هندوستان کرد ـ اولاً بطرف قتال بزیارت پیر خود ذثانیاً به دهلی در واقعهٔ شهادت موسی چک از دست اهل تشیع در عهد یوسف شاه چک ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ء تاریخ وصال آنجناب است (ملخص از واقعات کشمیر ص۱۰۹) ـ

[2] یعنی خاندان کشمیری که قبل از شاهان چک حاکم شده بود ـ

بجانب کشمیر آوردہ درسنگ پور رسانید و درآں جا سلیم خان بالشکر فراوان بقتل آورد و حاجی حیدر خان راہ گریز یافتہ بجانب ہند فرار نمود۔

مقارن آں حال بہادر سنگھ راجہ کشتواڑ از جادۂ اطاعت سر پیچیدہ رایت سرکشی افراخت۔ و علی خان لشکرے گراں برائے تدارک او تعین ساخت و بہادر سنگھ تاب تقابل در خود ندیدہ خواہر خود شنکر دیو[1] نام برائے ازدواج یعقوب خان نبیرۂ مرزبان نامزد کردہ باج و خراج سالیانہ برخود لازم گرفتہ بہ مصالحہ پرداخت۔

و در سال دوم باز خیال استکبار بہ خاطر آوردہ، بنیاد فساد نہاد۔ ازیں طرف اسماعیل گنائی و حیدر چک برائے سرکوبی او دستوری یافت و بہادر سنگھ باز بعجز و نیاز پیش آمدہ برائے عفو جرائم دختر خود مسماۃ فتح خاتون[2] منسوب فرزند خود ترائن سنگھ فرستاد۔ و بدستور باج و خراج زعفران وغیرہ دوبارہ برخود لازم نہاد و علی خان از تقصیرات او درگذشتہ ترائن سنگھ را بہ نوازش و الطاف رخصت انصراف ارزانی داشت۔

و ہم دراں سال قاضی صدر الدین و مولانا عشقی سفیران اکبر شاہ بطور رسالت نزد علی خان آمدہ دختر برادرش برائے شاہزادہ سلطان سلیم خواستگاری نمودند و علی خان برسم تواضع و نیازمندی سکہ و خطبہ بنام اکبر شاہ منظور کردہ اہل سعادت را دختر برادر خود با تحایف و نفایس عجیبہ ہمراہ دادہ رخصت معاودت

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی "شنکر دیوی" (کشمیر جلد اول صفحہ ۲۲۰)

[2] فتح خاتون نام اسلامی "شنکر دیوی" است کہ در حاشیہ [1] مذکور شد۔

فرمود۔[1]

بعد ازاں علی چک ولد نوروز چک با امرائے خلیفہ خود بہ مخالفت[2] ناز علی خان ہمت لبستہ علم بغاوت افراشت۔ علی خان از خطور خاطرش آگاہ گشتہ فوراً گرفتار نمودہ تجویز بہ کشتن او داد۔ عاقبت بہ استشفاع بہ مبارک خان از جان امان یافتہ از ملک اخراج نمود۔ مشارٌالیہ در لاہور پیش حسن قلی خان[3] رفتہ درخواست قوت و اعتضاد نمود حسن قلی خان او را فتنہ تعقل و فساد تخیل در سر دیدہ دست رد بر سینۂ او نہادہ و ازاں جا فرار شدہ در کوہستان محمد کوٹ در آمدہ شورش برداشت۔ لشکر علی خان در آنجا رفتہ علی چک را اسیر کردہ آوردند و بعد چندگاہ بہ سفارش مبارک خان باز ر ہا نمودند۔

وزیرا یہ[4] نازان ولد غازی خان را خیال ایالت در سر بود در زے

---

[1] طبقات اکبری مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو ص۶۲۹ و تاریخ فرشتہ جلد دوم مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو ص۳۶۵۔ [2] بقول صاحب طبقات ص۶۲۹ و فرشتہ ص۳۶۵ سبب منازعت علی چک با علی خان ایں بود کہ دو کہہ مدار الملک حسین چک در جاگیر علی چک آمدہ خلل انداخت۔ و شکایت ایں امر بہ علی خان کردہ گفت اگر او (دوکہہ) را تنبیہ نخواہید کرد شکم اسپان خود را پارہ خواہم کرد۔ علی شاہ ایں عبارت را بہ کنایہ محمول کردہ فہمید کہ مقصود او پارہ کردن شکم علی شاہ است۔ ازیں سبب در غضب شدہ او را بند فرمودہ بولایت کامراج فرستاد۔

[3] صحیح حسین قلی خان ترکمان حاکم پنجاب است (ایضاً ایضاً)

[4] یعنی ابراہیم خان۔

یوسف خان را بہ شنعت و وقاحت پیش آمدہ دستارش از سر فرود آوردند۔ و ملازمان یوسف خان اورا بہ ضرب سیوف مقتول کردند۔ یوسف خان بعد کشتن او از پدر ہراسان گشتہ با خیل و خدم جانب سوپور حرکت نمود و ابدال خان برادر علی خان بشورش آمدہ جماعتے باخود متفق کردہ بقتال و جدال یوسف خان آمادہ گشت۔ و علی خان ہم از کردار فرزند ناہنجار بیزار گشتہ لشکر خود ہمراہ ابدال خان جہت کشتن یوسف خان مامور ساخت۔ چون در تاکجی دیرہ نزول کردند سیّد مبارک خان[1] ابدال چک را فہمایش داد کہ ایشان بعہد خود دغا کردند اکنون ایبہ خان را بدم عیسوی زندہ نتوان ساخت۔ الحال بہ نسبت فرزندان او نیکوئی سازند۔ و اکنون از قتل یوسف خان بغیر فساد و عناد چہ حاصل آیند۔ ابدال خان بشنیدن این سخن از انجا رجعت بشہر نمود۔ و یوسف خان بہ تحریک سیّد مبارک معاودت کردہ بعز بساط بوس فایز گشت۔

و ہمدران سال ۹۸۴ھ[2] در ماہ سنبلہ کہ ہنوز فصل پختہ نہ شدہ بود تا یک ہفتہ بارش برف و باران شدت نمودہ محصولات سر بسر تلف گشت و قحط غلہ

---

[1] سید مبارک بیہقی (م۔ ۱۵۹۱ء) وزیر اعظم علی شاہ چک نبیرۂ سید ابراہیم بیہقی بود۔ نسب سادات بیہقی کہ ہمہ سُنّی المذہب بودند بہ سید محمد بیہقی خسر سلطان زین العابدین عرف بڈشاہ صاحب می رسد۔ این خاندان از بیہق کہ در شمال مغرب نیشاپور، ایران، است در عہد سلطان سکندر آمدہ بکشمیر آباد شد۔ سید مبارک خان در سنہ ۹۹۹ھ مطابق ۱۵۹۰ء بہ قضا پیوست۔ "شہید رفت" تاریخ وصال اوست۔ در مقبرۂ بہاء الدین گنج بخش مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۹۴)

[2] ۱۵۷۶ء۔

روئے داد کہ تا مدت سہ سال تا یرۂ قحط مشتعل بود۔ وعلی خان دو سال دست نوال بہ بذل نقود و اموال برکشادہ جمیع خزاین و دفاین خالی کرد۔ و در سال سیوم قحط زدگاں بہ اُمراء و ارکان دولت سپرد نمود و در آخر قحط کہ شدت وعسرت بہ سرحدّ کمال رسید علی خان بقصد استعانت و استمداد بہ جانب مقابر اکابر اولیاء سوار شدہ بود۔ و در اثنائے راہ از زینو چک مجذوب کہ بخوارق عادات مشہور بود از روئے نیازمندی پرسید کہ اے مستانۂ حق این بلا تا کجا خواہد بود؟ مستانہ فرمود "تا زمانیکہ حیات تو باقی است"۔ علی خان باستماع این کلام بہ ملالت تمام بہ مقام خود رجعت نمود۔ چوں فصل ربیعہ پختہ شد قحط رُو بہ تخفیف آورد چنانچہ قصّۂ آں در حصّۂ اول[1] گفتہ شد۔

علی خان در حین حیات خود اکثر اوقات علی الصباح برائے چوگان بازی وتیراندازی در عیدگاہ می رفت و درین سہ سال این حال از دست دادہ بحال مصیبت زدگانِ قحط مصروف ہمی بود۔ چوں صعوبت قحط اندک خفت پذیرفت علی خان در میانِ عیدگاہ بہ اعادۂ ہوسِ ماضی چوگان بازی میکرد و بوقت گوئے زدن اندک خم گشت رودہ اش گسستہ شدہ از اسپ فرو افتادہ چوگان حیات از دست دادہ بہ مسارعت تمام متوجہ خانہ شدہ در اثنائے راہ انتقال نمود و برادرش ابدال خان پیشتر بہ خانہ رفتہ از معاونان و مبارزان خود فوجے ترتیب دادہ بہ جلادتِ تمام بہ خیالِ تقابل

[1] در بیان قحط سالی ہائے کشمیر واقعہ ہفتم۔

یوسف خان در حدود نوہٹہ علم بغاوت افراخت۔

چوں یوسف خان از مخالفت و منازعت ابدال خان واقف گشت نعش علی خان در مسجد جامع نہادہ از شیران و مبارزان پدر خود و از اعوان فرزندان سید مبارک خان جمعے بسلاح و یراق آراستہ بطرف دارالامارت بشتافت۔

در خلال آں احوال بہ صلاح سید مبارک خان محمد چک خسر ابدال خان و بابا خلیل مع چندکس از امرا در پیش ابدال خان رفتہ اورا باندرز و نصائح فہمایش نمودہ از مقاتلہ و محاربہ و فساد و عناد منع کردند۔ امّا آب نصیحت شاں در سنگِ خاطرش سرایت نہ کرد۔ سید مبارک خان را آتش غیرت و غضب بجوش آمدہ یوسف خان را بر اورنگِ ایالت جلوس داد و آداب و تعظیم و سلامی بجا آوردہ خفتانِ جلادت پوشید و از دلاوران و مبارزان لشکرے فراوان فراہم کردہ در محلۂ نوہٹہ بہ حرب و ضرب و قتال و جدال شورِ محشر انگیخت سرہائے پُر دلاں در خاک و خوں آمیخت۔

و سید جلال خان و سید ابوالمعالی فرزندانِ سید مبارک خان دلیرانہ کارہائے رستمانہ ساختہ نصرت چک و شمس چک بہ زخم خنجر بے سر کردند۔ و مُلّا محمد امین فوراً ایں تاریخ از دور آواز داد۔ مصرعہ:-

---

[۱] بقول فرشتہ و صاحب طبقات صفحات مذکورہ ابدال خان در آمدن نزد یوسف شاہ چک آمادگی ظاہر کردہ بود، لیکن چونکہ سید مبارک خان با ابدال خان چک در باطن بد بود، نزد یوسف شاہ رفتہ گفت کہ ابدال خان بگفتہ من نیاید۔ اول علاج او باید کرد و بعد ازاں علی شاہ را دفن باید نمود۔

اولاً شاہ بر سر صف زد[1]

مبارزان ابدال خان از جنگ پلنگاں بہ تنگ آمدہ جلادت چنگ آنہا بہ زنگ افتاد۔ و ابدال خان برہم زدگی مبارزانِ خود دیدہ لبانِ شیرزیان بر سر سید مبارک خان حملہ آوردہ، ناچخ در پہلوئے او انداخت و سید مبارک ضرب نیزۂ او برزرہ گرفتہ از نقصانِ جان امان یافت۔

دریں اثنا تیرے از دستِ ابوالمعالی برسرِ ابدال خان آمدہ برزمین افتاد۔ و سید حسین خان سرش از تن جدا کردہ در چاہِ عدم انداخت۔ و حبیب خان پسر ابدال خان بعد قتلِ پدر از عرصہ بدرجستہ رو بہ فرار نہاد۔ و سید جلال خان بہ تعاقب او دویدہ بہ جنگ آویخت۔ و حبیب خان بزخمِ صارم جلال خان را پہلو دریدہ از جان گذرانید۔ فرد

دریں باغ سروے نیاید بلند   کہ بادِ اجل بیخش از بن نہ کند

ہنوز یوسف خان در رزمگاہ نرسیدہ بود کہ سید مبارک خان مظفر و منصور از عرصہ معاودت فرمود و یوسف خان را در اثنائے راہ مبارک باد و تہنیت بجا آورد۔ و قاضی موسٰے لاشۂ ابدال خان از حربگاہ برداشتہ پیش از علی خان در مزار آبائے خود مدفون ساخت۔ و یوسف خان فردا بہ تجہیز و تکفین پدر پرداخت مدت حکومت علی خان ہمگی نہ سال بود۔

(۳) یوسف خان پسر علی خان در ۹۸۶ھ[2] دیہیم جہانبانی بر سر دادہ بحکمرانی نشست و بہ وفورِ تخیلاتِ جوانی و فتورِ امورِ شہوانی در ضبط و ربط

---

[1] ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۹ء۔ [2] مطابق ۱۵۷۹ء۔

سلطنت و رتق وفتق مملکت نہ پرداخت شب و روز در عیش وعشرت وکامرانی وتلذذاتِ نفسانی در بزم نشاط ومحفل انبساط بہ نغمہ ونائے ونوش وصحبت قوالان وزنہائے مغنیہ بسر میبرد وطبعے موزون داشت اشعار فارسی وہندی وکشمیری بدیہہ میگفت ایں شعراز طبعزاد اوست۔ بیت

لیلے جنازہ را بر مجنون بجود نراند زد و کمند جذبۂ معجز نمائے اوست

فرد دلِ پُر دردِ من جانان بسانِ غنچہ پُر خون است
چہ بے رحمی نہ پرسیدی کہ احوالِ دلت چون است

حبہ خاتون[1] نام محبوبۂ دلربا کہ بہ حُسن وجمال وخوش آوازی وطنازی بے ہمتا بوُد وبہ سُرود مقام عراق مستمعان را بے ہوش می ساخت۔

گویند آں گلعذار از موضع چُندہار[2] پرگنۂ دُہو دختر زمیندارے[3] بوُد. اوّلاً درعقد ازدواج شخصے قلاش بوُد وباش می داشت واز روئے اَو با شی با او نردِ منازعت باختہ مناکحت آنہا بہ مفارقت انجامید۔ روزے دراثنائے راہ یوسف خان را ناگاہ بر روئے او نگاہ افتاد واز زبانِ او غائبانہ اشعار کشمیری کہ بآہنگ عراق سرود میکرد اصغا نمودہ یکبار سرمایۂ ہوش وحواس خود بباد داد ودر دام گیسوئے شکبوی او اسیر افتاد۔ فردا پدرونامدا او بہ عنایات بیغایات سرافراز کردہ آں لعبت طناز وطلعت دلنواز بہم بستری

[1] نام اصلی حبہ خاتون " زوُن " (لفظ کشمیری بمعنی مہتاب) بوُد۔

[2] چُندہار قریہ ایست قریباً دومیل از پانپور۔

[3] نام ایں زمیندار عبداللہ المعروف بہ عبدی راتھر بود (ہماری کہانی حصّۂ دوم صفحہ ...)

خودممتاز ساخت۔ پس شب و روز در صحبت و موانست آن دل افروز مسرت اندوز در مکانات خوش و مناظر دلکش میان مرغزارہا و گلزارہا اوقات بسر مے برد۔ خصوصاً در مرغزار گلمرگ و سونہ مرگ و ناہرہ بل و اچھہ بل وغیرہ داد عشرت میداد چنانچہ عیش یوسف شاہی بر السنۂ عوام مشہور است۔

نقل است کہ یکی از سادہ دلان بشنیدن آواز حزین و بدیدن لقائے دلنشین حبہ خاتون بآشفتگی دماغ بہم رسانیدہ والہ و شیدا در کوہ و صحرا می گشت۔ چند ماہ در این انقلاب و اضطراب بسر بردہ درد درون خود با ہمخوابۂ دمساز خویش باز نمود۔ و آن محبت طراز در فکر کار او افتادہ در پیش حبہ خاتون آمد و رفت خود معمول ساخت۔

روزے حقیقت حال شوہر خود در پیش او وا نمود حبہ خاتون بنا بر رحم و انصاف او را تجویز داد کہ فردا آن مفتون مجنون در محل سرای من باید آورد۔ آن عورت شوہر خود در خلوتخانۂ جانانہ رسانید۔ حبہ خاتون بدلنوازی و طنازی در پیش او آمدہ، ابواب التفات و ارتباط مفتوح داشتہ فرمود "کہ من از روئے رحم و انصاف امشب با تو در سازم بشرطی کہ در خلوت سرایکہ روشنی چراغ نباشد، دوم از من و تو کسے سخن نکند۔" وے باستماع این بشارت در قالب او روح تازہ در آمدہ ہر دو سخن منظور داشت۔ شبانگاہ ہمخوابۂ آن دلدادہ دلستان در آوردہ بعطر و گلاب اندام او معطر کردہ بزیور و لباس فاخرۂ خود آرایش افزودہ مماثلت کلی ساخت کہ با شوہر خود اصلاً

سخن نکند۔ چون آں عورت در خوابگاہ در آمد و آں مفتون در خیال وصال محبوبۂ بدیع الجمال بہ کمال سوز و سرور شب را بروز آوردہ کام دل برگرفت صباح محبوبہ عشوہ ساز دروازۂ او باز کردہ بدلنوازی و خوش طرازی مرخص ساخت و بہ حُسنِ تدبیر غم و اندوہ از خاطر او پرداخت[1]۔

مختصر کہ یوسف خان سلسلۂ رتق و فتق مملکت رانی و رسم جہانبانی بہ سبب لہو و لعب و کامرانی از دست دادہ خود را بدرجۂ نکبت رسانید و سید مبارک خان کہ معاونت و مظاہرت او مے نمود از مصاحبت و مجالست او مفارقت جستہ خانہ نشین گردید و بجائے او محمد بٹ وزیر و مشیر خود ساختہ امرائے روزگار را استمالت و مدارا نمود شب و روز در صحبت نسوان، و قوالان و رقاصان مصروف ہمی بود۔ ازیں رو اعیان ملک را رعب و ہیبت و رعایت و حمیّت نماندہ درصددِ تخریب او افتادند[2]۔

ازاں جملہ ابدال بٹ کہ او خیال وزارت در سر داشت امّا میسّر نشد فی الفور ہمراہ علی چک و لدنو روز چک و لوہر خان و شمس چک کوپوارہ و علی ملک و لد فتح ملک بعہد و پیمان موثق نمودہ ۱۶ ربیع الثانی ۹۸۸ھ[3] بوقت نصف شب پٹھانے شہر بریدہ علم مخالفت افراختند۔ اولاً در خانہ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو (قلمی)، ورق ۱۱۲۔

[2] تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صـ۱۴۷۔

[3] مطابق ۱۵۸۰ء۔

سید مبارک خان رفتہ اُورا بہ عجز و نیاز دامنگیر گشتہ طلب استمالت
نمودند و سید مذکور درین فتور قصور خود دانستہ موافقت آنہا
اصلاً منظور نفرمود بلکہ باخلیل از جانب خود وکالۃً نزد یوسف خان
فرستاد کہ ہمراہ این گروہ بہ استمالت و آشتی در سازد ورنہ دولت و
حکومت خود در بازد۔ و یوسف خان از روئے عُجب و غرور تن بمصالحہ
نداده سید مبارک خان را در جواب پیغام فرستاد "کہ اگر امروز مخالفان
را پیش من بستہ کردہ برسانند دوستان من است ورنہ خون خودش
بگردن است۔" سید مبارک بہ نوح این پیغام بہ حسرت نوشیدہ
در کُنج عزلت بنشست و یوسف خان نزد بادشاہ خود در زالہ گر
پائے استقامت فشردہ جمعے از بہادران نامی جبر لوکدل درست ساختہ
بہ مبارزت مبارک خان در عید گاہ تعین ساخت[1]۔

چون مبارک خان دانست کہ صلح و صفا بہ ہم خورد ناچار بر سمند
جلادت سوار شدہ در حریگاہ استادہ ماندہ اند ہائے شافی و نصیحت ہائے
کافی بیان نمود و مبارزان بہ سخنان اُو التفات نہ کردہ صمصام خون آشام
از نیام برکشیدہ بہ تیب و ضرب پیوستند و سید مبارک دست و بازو
برکشادہ دلاوران کوہ پیکر را دو پیکر ساختہ سرہائے بُزبرایان در رو طہ

---

[1] بقول ملک حیدر چاڈورہ "سبب لشکرکشی یوسف خان بر سید مبارک شاہ این بود کہ
ثانی الذکر با جمعے از چکان مثل لوہر خان شورہ بر معزولی یوسف خان کردہ بود۔"
(تاریخ ملک حیدر ص۔)

خون انداخت چنانچہ محمد خان و میر قاسم و علی ملک و ابراہیم گنائی و شیر خان ماگرے وغیرہ بسیارے از دلاوران نامی از دستِ مبارزان سید مبارک خان در چاہِ عدم غلطیدند، و بقیۃ السیف بہ کمال کربت و حیف از حربگاہ منہزم گشتہ بہ مقام نائلہ کہ با یوسف خان ملحق شدند۔ و بعضے ہا دامنگیر امن و امان شدہ با فوج مبارک خان پیوستند۔ و یوسف خان بوقوع این واقعہ خایب و خاسر گشتہ بر مشیران و مدبّرانِ خود زبانِ شنعت و ملامت بکشاد۔

و ملّا حسن اسود کہ اتالیق علی خان بود برائے عذر تقصیرات سابقہ و مصالحۂ لاحقہ در پیش سیّد مبارک خان فرستاد۔ سیّد موصوف جواب صاف نمود "کہ پیش از وقوع این حادثہ بابت مصالحہ چہ قدر الحاح و ابرام کردہ بودم از روئے غرور منظور نکرد تا اکنون این قدر دلاوران نہنگ صولت در مبارزت ضایع گشتہ گرد ہیجا سر بفلک کشید و آب مروّت و محبّت در دیدہ نماند مفید آنست کہ حالا یوسف خان در سیر مرغزار و کوہستان بعض زمان بسر رساند تا کہ آتش بغض و عناد انطفا پذیرد انشاء اللہ بعد چند ماہ طلب کردہ بر مسندِ ایالت سرافراز خواہیم ساخت۔"

چون ملّا حسن محروم و مایوس گشتہ در پیش یوسف خان رسید حقیقت حال بیان نمود۔ یوسف خان از روئے حرمانِ مال و دولت و اسباب و سامان بہ معرفت بجی ملک در خانۂ علی چک امانت گذاشتہ ۱۳، ماہ صفر

تاج شاہی بدست بابا خلیل نزد سید مبارک خان فرستادہ خود در کوہستان نیاپگاں کہ خاطر خواہ او بود متوجہ شدہ رخت اقامت در انجا انداخت[1] چند روز لوائے حکومت ایں دیار بر زمین افتادہ بود ہیچ کسے متکفل ایں امر نشد عاقبت علی ملک و لوہر چک وغیرہ اعیان شہر سید مبارک خان را الحاح و ابرام از حد کردہ طوعاً و کرہاً متحمل ایں امر ساختہ کوس شادی نواختند مدت حکومت یوسف خان ہمگی یکسال[2] و دو ماہ بود۔

(۴) سید مبارک خان بیہقی در ۹۸۸ھ[3] متمکن وسادہ حکمرانی گشتہ تاج جہانبانی بر سر داد۔ بعد ساعتے از جلوت بخلوت در آمدہ تاج شاہی در پیش نہادہ نفس خود را مخاطب ساختہ و گفت "اے نفس شوم ایں تاج شاہی فی الحقیقت مذموم است، اصلا غرہ نشوی، فردا فرق تو از خاک مذلت آغشتہ باشد، ایں تاج برائے چند روز بر تو وبال است"۔

فرد۔ دولت گیتی کہ تمنا کنند		با کہ وفا کرد کہ با ما کنند

[1] در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صہ ۶۸ ایں واقعہ چنیں مذکور است۔

"چوں یوسف شاہ شکست خورد، چتر و تاج را مصحوب ملک محمد ناجی و شریعت پناہ قاضی موسیٰ پیش سید مبارکخان فرستاد و خود بجانب ہندوستان رو نہاد۔"

[2] بقول ملک حیدر صہ ۶۷ "ہمگی حکومت یوسف شاہ بار اول یک چلہ بود"۔

[3] لاکن خواجہ محمد اعظم سنہ جلوس سید مبارک خان نہ صد و ہشتاد و ہفت (۹۸۷ھ) مطابق ۱۵۷۹ء نوشتہ است۔ (تاریخ کشمیر صہ ۹۴)

ایں بگفت و بر مسند شاہی نشستہ در رتق و فتق امور مملکت پرداخت و دیہیم جہابنانی کہ از عہد سلاطین پیشین بہ دُر و جواہر و یاقوت مکلل بود شکستہ بفقرا و مساکین قسمت نمود۔ و خود بلباس حقیر و سادہ کار سلطنت می ساخت بعضے بدعات جو رو اعتساف کہ در عہد چکاں معمول بود برطرف نمود۔

و بعد شش ماہ امرائے کشمیر از سید مبارک خان برگشتہ با یوسف خان پیوستند یوسف خان مردمانِ کوہستان باخود متفق کردہ بمعاضدت امرائے کشمیر ۲ ماہ شعبان ۹۸۵ھ در کوہستان بر تل علم مخالفت افراشت ازیں طرف سید مبارک خان با جیش و جنود خود بمقابلۂ آنہا برآمدہ در موضع سند قیام ساخت۔

چوں سید مبارک خان را ہوس حکومت مرغوب طبیعت نبود بنابریں داؤد میر بطریق رسالت نزد یوسف خان روانہ کردہ ایں وثیقہ نوشتہ فرستاد۔ "وثیقہ"

شہا فقر و فنا از ما و ملک و عزّ و جاہ از تو
کہ دنیا را وفائی نیست خواہ از ما و خواہ از تو

دنیا ناپایدار است و ایّام دنیا غدّار اگر دیدار یکدیگر دیدہ شود موجب صلاح و فلاح جانبین است۔

چوں داؤد میر پیغام مسرت انجام بہ یوسف خان رسانید یوسف خان مصالحہ از کردۂ محاربہ افضل دانستہ فرزندانِ خود یعقوب خان و

ابراہیم خان را برفاقت داؤد میر و ملا حسن اسود در پیش سید مبارک خان روانہ ساخت وخود نیز برائے ملاقات مستعد بود۔ دراں اثنا ابدال بٹ یوسف خان و مصاحبان و شیران اورا ذہن نشین ساخت کہ زنہار بہ سخنان سید مبارک خان فریفتہ نشوند و از خدعیت او بیندیشند مبادا طشت از بام خواہد افتاد آنچہ مطلوب ماست تا یکدو روز میسر خواہد شد برائے چہ خود را ذلیل مے سازیم۔

پس شیران و مدبران یوسف خان ہم تصدیق این سخن کردہ داؤد میر را جواب نوشتہ دادند۔ مضمون نامہ :-

کہ خان را ندانیم ازین گفتگو چہ باشد غرض باشہ صلح جو

بما از ضرورت صفا میکند نہ از مہر بل از دغا میکند

بہ بیند اگر سیف ما را بخواب شود زہرہ اش آب از اضطراب

چوں داؤد میر درشتی افعال و اقوال آنہا بسمع سید مبارک خان رسانید موجب آں آتش غیرت جبلی او مشتعل گشتہ باکوکبہ خسروی بلغار نمود و بہ محاربہ مخالفان ... پیوست و گدا بیگ ترکمان و تمر خان افغان کہ سر جبال فوج آنہا بودند در معرکہ بقتل رسانید و شنگی میر چادورہ با چندکس از دلاوران اسیر گردانید و خانہ ہائے نجی رینہ کہ در موضع برزل معمور بود بسوزانید۔ یوسف شاہ با معدودے چند در عقب پشتہ برزل خائب و خاسر درماندہ فرو ماند۔

چوں مبارزان سید نامدار دستبرد او عزم تاختن کرد

سید مبارک خان سد راہ گشتہ بہ آنہا مزاحمت کردن نداد و خود مظفر و منصور رونق مسند ایالت افزود۔ و علی چک ولد نوروز چک بہ بہانہ شکار چند روز دراں نواحی گذرانیدہ یوسف خان را بجائے خود تسلی و دلاہی کردہ بشہر آورد و در ضمن با ابدال بٹ رابطۂ موافقت یوسف خان درست نمود۔

دراں اثنا سید مبارک را طبیعت علیل شدہ بود ابدال بٹ بعیادت او رفتہ جناب سید را تحریک نمود کہ "علی چک بدستور سابقہ در حیلہ و فتنہ انگیزیست بہتر آں است کہ او را چند روز محبوس دارند تاکہ اساس فتنہ و فساد مستحکم نگردد" سید مبارک خان بر گفتار او کاربند شدہ علی چک را محبوس داشت و معاونان او شمس دوبی و دولت چک نرسیدہ در پناہ سید حسین در آمدند۔ و شمس چک و علم شیر خان و غیرہما النجا بسید ابو المعالی بردند۔ و ابدال بٹ از روئے خباثت و قدامت بہ لوہر چک و سرداران فرقۂ چکاں اشتعال داد کہ سید مبارک دست بخاندان شما انداختہ عنقریب ہمہ را بے جا خواہد ساخت۔ موجب آں رعب و ہراس بخاطر آنہا مستولی گشت بجانب یوسف خان پیغام فرستادند و رابطۂ موافقت درست کردند۔ دراں زمان سید مبارک خان بضعف بدن بستری شدہ بود طایفۂ چکاں با ابدال بٹ متحد و متعہد گشتہ علم بغاوت افراختند۔

و سید مبارک خان بہ مشاہدۂ حال با وجود ضعف بدن بقصد

متابلۂ آں کردہ درعیدگاہ نزول فرمود۔ وابدال بٹ را بدست محمد بٹ پیغام فرستاد کہ فردا درمیدانِ زالڈگر با دلاوران ومبارزان خود رایت محاربہ افرازند ہر کرا حکم الحاکمین نصرت وفیروزی بخشد بر مسندِ حکومت بنشیند۔ ابدال بٹ بموجب خباثت پائے جسارت درمیدانِ محاربت نیاوردہ یوسف خان را اعلام ساخت کہ بمسارعت تمام در شہر بیاید۔ یک طرف باباخلیل نزد سید مبارک برسالت فرستاد کہ مشیرانِ ایشاں علی چک را محبوس کردہ اند۔ موجب آں مبارزان فرقۂ چکاں متوحش شدہ محلہائے شہر محفوظ داشتہ اند واصلاً قصدِ محاربۂ ایشاں ندارند بہتر آنست کہ علی خان را از حبس کشیدہ بذاتِ خود درخانقاہ باباخلیل تشریف آرند ودراں جا باہمدیگر عہد و پیمان موثق کردہ یوسف خان از کوہستان طلبانیدہ بر مسندِ حکومت خواہیم نشانید وہر کس را حسب حیثیت قدر ومنزلت خواہیم بخشید۔ سید مبارک بہ مقتضائے اَلصُّلْحُ خَیْر علی چک را از بند کشیدہ بمرافقتِ او درخانقاہ باباخلیل توجہ نمود۔ وابدال بٹ از طرف خود حیدر چک با جماعتِ اُمرا دراں جا فرستاد۔ وے علی چک را رخصت نمایش بمنزل خویش کردہ، سید موصوف را بہ تعظیم وتبجیل در کشتی سوار نمودہ باز بمنزل خود رسانید۔ پس ابدال بٹ ہماں ساعت علی چک را مع فرزنداں پا بہ زنجیر کردہ محبوس داشت و فرزند خود بہ مسارعت تمام نزد یوسف خان راہی ساخت

کہ الحال آمدنِ ایشان باعثِ خسران و نقصان است بجائے خود متمکن باشد۔ یوسف خان در پٹن رسیدہ بود از آں جا بمقام خود رجعت نمود۔ و تا چند روز تہیۂ سامانِ سفر کردہ بہ اتفاق برادر زادہ ہائے سید مبارک خان در دار الخلافت آگرہ بعزِ بساطبوس اکبر شاہ فایز گشت۔

پس ابدال بٹ لوہر خان بن شنکر خان را ۱۵ ماہ شعبان بر مسند ایالت نصب کردہ سید مبارک خان بعد حکومت ہشت ماہ و دو روز معزول ساخت۔[1]

(۵) لوہر خان برادر زادۂ حسین خان در ۹۸۷ھ باستصواب ابدال بٹ بر اریکۂ حکومت جلوس نمود و ابدال بٹ را منصب وزارت بخشیدہ در انتظام مہام ملک داری پرداخت و رعایا را بعدل و احسان نواختہ نام نوشیروان از صفحۂ روزگار محو ساخت و بہ آبیاری نیت خیر طوبیت او کثرت غلات و آبادی مزروعات بہ حدے رسید کہ مردمان یک خروار شالی بیک فلوس کہ وزنِ آں بست و یک ماشہ بود در ہر جا بیع و شرامی کردند و یک قرص نانِ کلانی بوزن

[1] بروایت خواجہ محمد اعظم "حکومت سید مبارک خان ہشت ماہ و پانزدہ روز بود" (واقعات کشمیر ص۹۲) اما ابوالفضل حکومت او "ہمگی دو ماہ" قرار دادہ است چنانچہ اقتباس ذیل مشعر ایں معنی است:-

"سید مبارک خان بنیرنگ سخن ہمرائی و جادو زبانی فتنہ اندوزان دہ زبان فراز مسند حکومت برآمد و بیش از سیری شدن دو ماہ بدنہادان بے آزرم و بدنشانان ناہنجار او را زاویہ نشین خمول گردانیدند و لوہر چک عم زادہ یوسف خان را بہ بندگی برگرفتند۔" (اکبر نامہ جلد سوم ص۳۱۸)

[2] ۱۵۸۰ء۔

پنج پاؤ کہ اہل کشمیر لوہر منڈ می گفتند در بازار بقیمت یک پشیز می فروختند۔[۱]

چون یوسف خان بشرف آستان بوسی اکبر شاہ فایز گشت عاطفت شاہانہ شامل حال او ماندہ دو کنیز انعام یافت۔ و مدت یازدہ ماہ در اردوی معلی مورد انظار مراحم بودہ۔ ہر چند درخواست امداد و اعانت می نمود۔ اکبر شاہ بنابر مصلحت زمانہ حوالہ بر وقت دیگر می نمود عاقبت اکبر شاہ راجہ مان سنگھ[۲] و میرزا یوسف[۳] را با لشکر کثیر برای تسخیر کشمیر ہمراہ یوسف خان تعیین فرمود۔

---

[۱] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی صہ ۶۹۔ و واقعات کشمیر صہ ۹۲۔

[۲] راجہ مان سنگھ پسر راجہ بھگوان داس کچھواہہ است۔ بعقل درست و شجاعت فراوان سر آمد امرائی عرش آشیانی بود۔ از فرط اخلاص و فدویت از پیشگاہ خلافت بخطاب فرزندی و گاہی بہ میرزا راجہ مخاطب می شد۔ در آخر سنہ ۹۸۴ھ (۱۵۷۶ء) بہ تادیب رانا کیکا ئی معروف مامور گردید۔ در سنہ ۹۹۳ھ بعد وفات میرزا محمد حکیم برادر علاتی عرش آشیانی بحکومت کابل امتیاز یافت۔ بہ جلادت و مردانگی طایفہ روشنائی را کہ برہزنی و قطاع الطریقی سنگ راہ خیبر بودند، مالشی بسزا داد۔ در سال سی و دوم صوبیداری کابل بنا بر خواہش او بر گرفتہ شد۔ سال سی و چہارم کہ پدرش در گذشت بہ خطاب راجگی و منصب پنجہزاری بلند مرتبہ گردید۔ در سال چہل و پنجم بہ منصب ہفت ہزاری و ہفت ہزار سوار (کہ در آن وقت ہیچ امیر برین عہدہ سرفراز نگردیدہ بود) سرفراز گردید۔ در سال نہم جہانگیری در دکن کہ بہ کمک خان خانان رفتہ بود، باجل طبیعی درگذشت شصت کس با وی در آتش سوختند۔ (ملخص از مآثر الامراء، جلد دوم از صہ ۱۶۰ تا صہ ۱۷۰)

[۳] میرزا یوسف خان رضوی از سادات صحیح النسب مشہد مقدس است۔ در خدمت

چوں عسکر شاہی بدار الخلافت لاہور رسید یوسف خان بجائے ملاقاتِ فرزنداں و تفحص سرداران کشمیر مثیر دار بہلول پور سبقت نمود۔ باستماع ایں خبر ابدال بٹ و جمعے از اُمرائے کشمیر بنام یوسف خان مکتوبات فراواں بر فق و معذرت تمام مصحوب معتمدانِ خود مرسول داشتند بایں مضمون "کہ ہرگاہ اکبر شاہ ملک کشمیر را مسخر گرداند، دراں وقت اقتدار و اعتبار ایشاں بہ ہیچ خود اصلاً نماند۔ بہتر آنست کہ بلارا در ملک خود

---

۴ عرش آشیانی (اکبر) شگرف ترقی و بزرگ اعتبارے بہم رسانید۔ و سال سی ام بہ منصب دو ہزار و پانصدی سرفراز گشت۔ و چوں شہباز خان از بہار بہ بنگالہ شتافت، میرزا از اودھ بہ پاسبانی آں دیار نامزد گردید۔ در سال سی و دوم سنہ (۹۹۵) نہصد و نود و پنج مطابق (۱۵۸۷ء) چوں قاسم خان حاکم کشمیر از شورش و آشوب متوالیہ آنجا بستوہ آمدہ استعفا نوشت میرزا بہ مرزبانی آں مملکت تعین گشتہ بحسن تدبیر دلہائے مردم بدست آورد۔ سال سی نہم میرزا بہ داروگی توپخانہ سر برافراخت۔ و درہمیں سال ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) از تغیر قلیچ خان بہ تیولداری جونپور دستوری یافت۔ بعدازاں در سال چہل و یکم بہ صوبہ داری گجرات و در سال چہل و دوم بہ اتالیقی شاہزادہ سلطان مراد افتخار اندوخت۔ در سال ہزار و دہ ہجری (۱۰۱۰ھ = ۱۶۰۱ء) بحکم شاہزادہ دانیال باتفاق میرزا رستم صفوی بکومک شیخ ابوالفضل و خانخاناں بہ بالاگھاٹ تعین شد۔ و در جمادی الآخر ایں سال در جالناپور بدرود ذیل فوت نمود نعش اورا بہ مشہد بردند۔ عقبش سہ پسر میرزا صف شکن، میرزا عوض و میرزا افلاطون یادگار گذاشت۔ از انجملہ ثانی الذکر مصنف "چمن" کہ متضمن احوال عالم است تالیف کرد۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد سوم از ص۳۱۴ تا ص۳۲۱)

صلاند ہند و بذات والا بے ترس و ہراس متوجہ ایں دیار گشتہ ملک محروسۂ خود را متصرف باشند۔ وایں نیازمنداں کہ خاک بردا شتۂ ایشاں است از متابعان خود پندارند۔ یوسف خان بر عہود کاذبہ و مواثیق باطلۂ آنہا اعتماد کردہ، باتفاق محمد بٹ وزیر وبعضے امرائے کشمیر کہ در پنجاب خراب و آوارہ بودند قریب چہار ہزار سپاہ جمع کردہ واز تاجران لاہور مبلغے کثیر استقراض[1] نمودہ بغیر اجازت مان سنگھ بجانب کشمیر متوجہ شد۔

چوں خبر تفرد یوسف خان بہ سمع اکبر شاہ رسید نہایت متغیر و متنفر گشت و بر راجہ مان سنگھ و میرزا یوسف بسیار اعتراض نمود۔ چوں عسکر یوسف خان در کوہستان راجور داخل گشت۔ ابدال بٹ از عہود و مواثیق خود برگشتہ در تہیۂ اسباب جنگ مشغول شد۔ و لوہر خان خود در سہیہ پورہ رخت اقامت افگندہ یوسف خان ولد حسین خان و حسین خان پسر ابیہ خان را با جمعے از دلاوراں بہ مقابلۂ یوسف خان تعین کردہ در موضع نوشہرہ تلاقی فریقین رونے داد۔ وآں جماعت بغیر محاربت با یوسف خان[2]

---

[1] وبروایت واقعات کشمیر ص۹۵ :-

"یوسف شاہ بنابر پریشانیٔ احوال لاعلاج شدہ، ازتجار لاہور مبلغے قرض گرفتہ، مقدار نہ صد و ہشتصد سوار و پیادہ سرانجام دادہ متوجہ کشمیر شد۔"

[2] واقعات کشمیر ص۹۵ -

پیوستند ۔ و میر حسین چاڈورہ و شمس دوبی با جمعیت خود در بہرام گلہ برائے
محافظت و مسدودی راہ تعیین بودند بہ بساط بوس یوسف خان فایز شدند
و سید مبارک خان از دام تزویر ابدال بٹ رم کردہ و از موافقت لوہر چک
باز ماندہ بجانب یوسف خان ابواب رسل و رسایل مفتوح داشت ۔ و یوسف
خان جمعے از مبارزانِ خود در بہرام گلہ بہ مقابلۂ لوہر چک مستقل داشتہ و خود
با جنود مسعود از راہ بارہ مولہ در قصبۂ سوپور خیام دولت افراشتہ حدود
کامراج را منصرف گشت و ابدال بٹ تہیۂ سامان لشکر کردہ بجانب سوپور
نہضت ساخت و علی چک از حبس کشیدہ ہمراہ برد ۔

باستماع این خبر لوہر چک از ہیرپور یلغار کردہ با فوج ابدال بٹ
ملحق گشت ۔ قریب دوازدہ ہزار سوار و پنج ہزار پیادہ مجتمع شدہ بر ساحل
جنوبی دریائے سوپور پائے استقامت فشردند ۔ و دران جا چند روز
بہ تیر و تفنگ و جنگ و دنگ بسر بردند چون آب دریا حایل بود جنگ یکتا
کردن نتوانستند ۔ ابدال بٹ یکہزار سوار مسلح و مکمل بسر کردگی حیدر چک از
راہ کھوہامہ بمحاربۂ یوسف خان معمور ساختند ۔ روز دوم علی بٹ برادر ابدال
از روئے خدلعیت و روباہ بازی بدست باغلیل خطے نزد یوسف خان
فرستاد کہ من پروردۂ علی خان و خاک بر داشتۂ ایشانم سخنان مخالفانِ
ایشان پوشیدہ نتوانم گذاشت ۔ امرایانِ کشمیر کہ در لشکر ایشان ملحق شدہ اند
ہمراہ لوہر خان رابطۂ خود مستحکم مودند فردا با فوج لوہر خان لاحق گشتہ در
مبارزت ایشان مبادرت نمایند ۔ و حیدر چک با دو ہزار سوار در موضع

یوسنگری دیدہ برسرایشاں شب خونے خواہند ساخت۔ زنہار زنہار شبا شب ازاں مر بوج عناں عزمیت معطوف داشتہ رہائی خود فرمایند۔

بگفتم بتو جملہ اسرارِ تو | ازیں پس تو دانی ہمہ کارِ تو

یوسف خان چوں خط تہدید و تخویف برادر ابدال بٹ بمطالعہ آورد از طبع رسائی خود جواب منظوم بجانب ابدال بٹ مرسل داشت۔ خطِ منظوم:

چہ میگوئی اے گرگ ابدال زنگ | بہ ترسانی از آب دریا نہنگ
غضنفر بصید فرآورد سر | حذر کن ز روباہ بازی گذر
تو بودی کشاورز آبائے من | کشاورز را کے سزد جائے من
بہ شمشیر و خنجر ترا نیست کار | کشاورز را با دلیری چہ کار
نژادہ منم دیگراں زیر دست | بہ یوسف علی شاہ کہ آرد شکست
تو از مکر خود سید پادشاہ | در انداختی ہمچو رستم بچاہ
ز کہ دان خود سر برافراختی | بہ میدانِ مردان فرس تاختی
پئے حرب من لشکر آراستی | شبیخوں کناں سوئے من خاستی
بداں تا ہم برزنی جائے من | ستانی ز من ملک آبائے من
تو گر ہوشیاری نہ من بے خودم | ہماں ہوشیارم ہماں بخردم
من انگہ عناں باز پیچم براہ | کہ یا سر دہم یا ستانم کلاہ
ترا آنچہ بایست گفتم تمام | تو دانی دگر بعد ازیں والسلام

ابدال بٹ باستماع پیغام با خلیل را بطرف شہر رخصت دادہ خود در آرایش لشکر و تہیہ سامانِ معشر پرداخت۔ فردا یوسف خان بوقت پاس اخیر

مشعلہا افروختہ برابر موضع دلنہ کہ پایاب بُود از دریا عبور کردہ بجانب شہر نہضت ساختت وابدال بٹ سد راہ گشتہ بہ محاربت پیوستند و یوسف خان دست و بازو کشادہ ابدال بٹ را بیک ضرب صارم در گو رعدم انداخت۔
تاریخ ع ناگہاں کشیر دیدہ یک دمنہ۔

بعد ازاں یوسف خان با خیل گند آوراں مثل یوسف چک وایبہ چک وحبیب چک وشمسی چک ودو لت چک ومیر حسین وعالم شیر ماگرے وسید یوسف خان بیہقی وغیرہم درمعرکہ جلادت داد شجاعت ومبارزت دادہ لشکر مخالفاں را بیکدم درہم وبرہم ساخت ولوہر خان چترا یالن در میدان محاربت بر زمین انداختہ فرار اختیار نمود وحبیب چک کہ در قید ابدال بٹ محبوس بُود از میدان محاربہ پا بزنجیر دریافتند وزنجیرش قطع کردہ رہائیش دادند۔

آنگاہ یوسف خان با جلالت وشہامت رایۂ نصرت افراشتہ بجانب شہر عجلت کرد۔ وتمامی مردم شہر از وضیع وشریف وصغیر و کبیر تا موضع برتھنہ پیشوائی کردہ بہ تہنیت ومبارکباد غلغلہ بر داشتند۔ یوسف خان ہرکس را شمولِ عنایت ساختہ در استمالت ودلجوئی اقاصی وادانی پرداخت۔ ملا[1] محمد امین مستغنی پیش ازیں از کتاب دیوان حافظ

[1] مولانا محمد امین مستغنی از بومیانِ کشمیر است۔ بہ فور ذہن سلیم وطبع مستقیم شہرت داشت۔ ودر عہد یوسف شاہ پایۂ اعتبارش بسیار افزود۔ با وصف تحلی بزیور فضل وکمال بہ فکر شعر ہم اشتغال داشت۔ در محلۂ آدوت (قریب بہ لب دریائے جہلم) بیرونِ آستان حضرت

فال کشیده بود۔ ع

یوسف گم گشتہ باز آید بکنعان غم مخور[۱]

مدت حکومت لوہر خان یک سال[۲] و یکماہ بود۔

یوسف خان بار دوم در ۹۸۹ھ[۳] بیاوری بخت بر تخت جلوس کردہ محمد بٹ را رتبۂ وزارت بخشید۔ و لوہر خان از معرکہ سوپور با جمعیت پنج ہزار سوار فرار کردہ در شہر پنہان شدہ بود۔ یوسف خان در سیاست آنہا چند روز اغماض فرمودہ عاقبت بصوابدید محمد بٹ در استحضار آن فرقہ حکم نافذ جاری ساخت۔ و لوہر خان در خانۂ قاضی موسیٰ زیر زمین مخفی شدہ بود کہ بغیر مادر قاضی ہیچکس را آگاہی نبود۔ خواجہ ملک ناظر از آنجا بر کشیدہ حاضر ساخت۔ ہم چنیں محمد چک و ہستی چک[۴] و بیچہ گنائی

سید جلال الدین مدفون است (واقعات کشمیر ص۱۱۶) [۵] محمد شمس الدین حافظ۔ متولد ۷۱۵ھ/۱۳۱۵ء و متوفی ۷۹۲ھ/۱۳۸۸ء۔ تاریخ وصال حافظ کسے چہ خوب گفتہ است:۔

چو در خاک مصلیٰ گشت مدفون

بجو تاریخش از خاک مصلیٰ ۷۹۲ھ

[۱] مصرعۂ دوم بیت ایں است:۔

"کلبۂ احزاں شود روزے گلستاں غم مخور"

[۲] بروایت خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص۹۴) "مدت حکومت لوہر چک یک سال بود"

[۳] مطابق ۱۵۸۱ء

[۴] فرشتہ و نظام الدین بالترتیب در نوشتن ایں نام ہستی و مستی چک غلطی کردہ اند۔

وغیرہ سرداران شہرو دہات مع کشیر از کمینگاہ برآوردہ در پیشگاہ اعلیٰ حاضر نمودند۔

ویوسف خان برسر اینہا چہار گناہ ثابت کرد۔ یکے آنکہ باوجود نمک خوارگی قدیم بامن بیوفائی کردند۔ دوم آنکہ درحق سید مبارک خان دغا نمودند۔ سیوم آنکہ مکتوبات مُہرو دستخطی خود بوثوق عہدوپیمان در پنجاب پیش من فرستادند عاقبتہ بران عمل نہ نمودند۔ چہارم آنکہ امروز برسر من علم بغاوت افراشتند فقط۔

پس بہ پاداش آں مخادیع لوہر خان ومحمد چک وحسی چک وبچہ گمنائی وفتح خان وحسین خان کوکہ را دستہا مقطوع کردند۔ یوسف لنڈ وعلی چک وعلی بٹ برادر ابدال بٹ را مصادرہ گرفتہ مغلول ساختند۔ وشمس چک کوپہ وارہ بہ جانب دادُومفرور شدہ بُود۔ لوہر فورچی دنبال او تاختہ، در کیھلی رسانید۔ ازانجا در قلعہ فیروزہ متحصن شد وقلعہ گیان او را گرفتار کردہ بہ لوہر فورچی سپردند۔ یوسف خان میل در چشمان او کشیدہ اعمیٰ ساخت وحیدر چک بجانب تبت گریختہ بود ازانجا بجانب ہند معاودت کردہ در لاہور بہ ملازمت راجہ مان سنگھ سربلندی یافت۔[1]

مختصر کہ یوسف خان گلستان مملکت از خس وخار عدوان پاک کردہ بسط بساط معدلت پرداخت ودست نوال بہ بذل نقود واموال برکشاد

---

[1] راجہ مان سنگھ حاکم لاہور بمبرد نوشہرہ درجاگیر حیدر چک مقرر نمود۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۹۶ وتاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی صفحہ ۲۰۷)

دربدم بنیان بدعت ہا کہ پیشتر مروج شدہ بود سعی بلیغ بکار بردہ رفع نمود۔ ودر استفادۂ مزارات اولیاء وصحبت مشائخ و بزرگان مستفید می شد۔ و در خدمت حضرت باباہردی ریشی برہنہ پا میرفت۔ واکثر اوقات خود در سیر وسرور و استماع سماع وسرود بہ نوائے ساز و نغمہ چنگ و عود بسر می برد۔ شوق موسیقی بسیار میداشت این بیت بہ تکرار می خواند ؎

بعیش کوش کہ تا چشم می زنی برہم
خزاں ہمی رسد و نوبہار می گذرد

سبیل خانۂ سید مبارک خان بقدم حرمت پیمودہ بہ ملاقات ایشان سعادت ابدی حاصل نمود و برائے تشیید مبانی سلطنت با فرزندان ایشان عہد و میثاق استوار کردہ صبیۂ صلبیۂ خود نامزد فرزند ایشان ساخت۔

بعد چندگاہ بعضے ایبان طرح فساد وعناد در خاطر مردمان انداختہ مستعد شورش شدہ بودند۔ یوسف خان برآں مطلع گشتہ یوسف چک و عالم شیر خان ماگرے و سید یوسف و محمد ملک معلول کردہ محبوس داشت۔

و حبیب چک ولد ابدال چک بنابر رعب وہراس در لاہور رفتہ با جید رچک پیوست۔ آنگاہ شمس چک پسر نجی چک در کامراج رفتہ شورش برداشت و یوسف خان او را گرفتار کردہ محبوس داشت۔

سلہ ایضاً۔ ایضاً۔

ویوسف چک ابن علی چک از حبس مفرور شدہ در لاہور باحیدر چک لاحق گشت۔ ازاں جا حیدر چک وحبیب چک ویوسف چک بجانب تبت کلاں رفتہ از راجۂ آں جا پنج ہزار سوار کومک گرفتہ بہ محاربۂ یوسف خان در پرگنۂ لار لوائے تقابل افراختند۔ ویوسف خان لشکر جرار بمبارزت دبیکار آنہا در لار فرستاد وآں فرقۂ اشرار بغیر کارزار ہزیمت خوردہ قرار نمودند وحیدر چک بجانب کشتوار گریختہ رفت وحبیب چک ورسوپور ویوسف چک در پرگنۂ برنگ انزوا واختفا پذیرفتند۔ یوسف خان آں ہردو شیطان گرفتار کردہ بصارت آنہا بہ کندن چشم زایل ساخت۔

ومحمد بٹ وزیر بر وجہ خفیف از یوسف خان منحرف گشتہ باتفاق یوسف چک ولد حسین خان برکشتن یوسف خان ارادہ نمود۔ ویوسف خان آگاہ گشتہ در تلاش تدارک آنہا افتاد۔ وآں ہردو شیطان بہ خوف جان در کوہستانِ اوڑی پنہان شدند۔ وفرزندان سید مبارک خان بہ تعاقب آنہا دویدہ بہ محاربہ پیوستند۔ مخالفاں در محاربۂ مبادرت نمودہ حسی بٹ برادر محمد بٹ را مجروح ساختند۔ عاقبت مغلوب گشتہ در مغارۂ کوہ اختفا پذیرفتند۔ بعد کشش وکوشش بسیار جمعی از اشرار در کشتوار فرار کردہ باحیدر چک لاحق شدند۔ ومحمد بٹ وزیر در دست دلاوراں گرفتار شدہ معلول ومخذول در حبس شاہی افتاد۔

مقارن آں حال یعقوب خان بہ جہالت و رذالت از پدر خود باغی شدہ برفاقت ایبہ خان ولد ابدال خان در کشتوار رفتہ با حیدر چک پیوست وملا حسن اسود دنبال او رفتہ بہ استمالت ومدارا باز آورد وایبہ چک دراں جا قیام ساخت وشمس چک ہم از حبس گریختہ با حیدر چک ملحق گشت۔

چوں حیدر چک دغدغہ جمعیت بہم رسانید در شعاب جبال بانہال رایت بغاوت افراشت ازیں سو یوسف خان با جمعیت فراواں یورش کردہ بہ محاربہ پیوستند وحیدر چک وایبہ چک وشمس چک در معرکہ در آمدہ علی شیر بٹ ونجی رینہ کہ سرآمد دلاوران یوسف خان بودند از تیغ گذرانیدند وبہ طفیل آنہا جمعے کثیر از مبارزان یوسف خان مقتول ومجروح شدند مبارزان یوسف خان پال ہمت فرو ریختہ بہ شعاب جبال خزیدند۔ دراں اثنا فرزندان سید مبارک پائے ہمت وشجاعت فشردہ باتفاق دہ بیست کس لشکر مخالفاں را مہزوم ومخذول ساختند وحیدر چک بہ پائے پیادہ مفرور شدہ جمعیت او پریشان گشت ویوسف خان مظفر ومنصور معاودت فرمود۔ پس شمس چک وایبہ چک بعجز ونیاز زیر پایۂ سریر افتادہ بشفاعت سید مبارک مشمول عنایت شدند۔ وحیدر چک و یوسف لنڈ وعلی چک در پیش راجہ مان سنگھ بلاہور رفتند۔ وراجہ مذکور از یوسف خان در سفر اول بہ سبب تخلف وتجنب رنجیدہ خاطر شدہ

بود۔ بنابراں مخالفان اورا توقیر و تمکین ساختہ در سایۂ حمایت خود پرورش میداد۔ موجب آں یوسف خان را وسوسہ فتنہ سگالی مان سنگہ بخاطر افتاد خواجہ قاسم نبیرۂ خواجہ حاجی باندے باتحف و ہدایائے نفیسہ بطور رسالت نزد مان سنگہ فرستاد و خواجہ مذکور باتفاق محمد غنی کابلی قبایح دشنایع حیدر چک بسمع راجہ رسانید و راجہ مان سنگہ اورا غرضمند دانستہ غرض گوئی اورا اعتبارے نگذاشتہ بلکہ بسبب معاینت او حیدر چک را تقویت زیادہ شدہ بحکومت نوشہرہ و بھمبر دستوری یافت۔ و خواجہ قاسم بے نیل مرام ازاں جا گشتہ دربارہ سخنان خوش آمد و چاپلوسی معرض عرض رسانید یوسف خان سخنان چاپلوسی او واقعی دانستہ اورا بخطاب مرزائی اعتبار بخشید۔ بلکہ انتظام امور مملکت بوے تفویض ساختہ بعد تخلیص محمد بٹ یعقوب خان سرانجام مہام وزارت بحسن انتظام خود می ساخت۔

چوں خواجہ قاسم منتظم وزارت شد اکثر اوقات سخنان غرض آمیز بہ یوسف خان میگفت۔ یعقوب خان چندبار اورا سرزنش کردہ متخاصم یکدیگر شدہ بودند۔ دراں اثنا تیمور بیگ سفیر[1] اکبر شاہ وارد خطہ گردید

---

[1] بقول ابوالفضل نام ایں سفیر صالح عاقل بود چنانچہ می گوید:۔

"بنابریں صالح عاقل را باندرزگوئی یوسف خان مرزبان کشمیر فرستادہ بودند۔" (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۳۷۵)

لاکن ملک حیدر چاڈورہ (صفحہ [illegible]) نام ایلچیان میرزا علی بر و صالح عاقل نوشتہ است۔

فرمان لازم الاذعان بہ نظر یوسف خان گذرانید خلاصۂ آں این ست۔

نقل فرمان۔ چوں از جبین آں ارادت مند فروغ صدق و اخلاص مبین بود بیشتر بہ نوازش و التفات بادشاہی ممتاز گردانیدہ ایں بار کہ مراجعت بکشمیر نمود احوال ملک بہ ایستادگان پایۂ سریر خلافت مصیر معروض نداشت الحال کہ از منشا زمان خاطر جمع کرد باید بمجرد ورود فرمان قضا جریان بے توقف و درنگ بغیر دیدن رنگ بشرف تقبیل آستان خواقین درگاہ سعادت اندوز شتابندہ گردد فقط۔

چوں یوسف خان از مضمون مثال لازم الامتثال اطلاع یافت دانست کہ شاہ عالم پناہ را ارادۂ تسخیر کشمیر است۔ بنابراں از مشیران و وزیران خود صلاح ایں امر پرسید۔ چوں میرزا قاسم از یعقوب خان متوحش بود۔ موجب آں یوسف خان را مشورہ داد کہ یعقوب خان بدرگاہ اکبرشاہ با تحف و ہدایا برفاقت تیمور بیگ فرستادن مرغوب است۔ یوسف خان بہ حسن تدبیر او عمل نمودہ یعقوب خان[1] با تحایف و ارمغان کثیر بدرگاہ کیوان جاہ روانہ ساخت۔ وے چندگاہ در اردوے معلیٰ واقع در فتحپور رحبہ سائے عتبۂ علیہ بود دراں اثنا

[1] بقول ابوالفضل:- از بخت مندی بہند پذیرفتہ لشکرانہ والا عاطفت پسر سومیں را باگزیدہ کالائے آں دیار روانۂ درگاہ مقدس گردانید (ایضاً صفحہ ۳۷۵) نزد ملک حیدر چادورہ (ص۵۷) و خواجہ محمد اعظم (ص۹۶) نام ایں پسر "میرزا حیدر" بود۔ فرستادگی یعقوب خان پسر کلان یوسف خان بدربار اکبر در مرتبۂ دوم واقع شدہ است۔

خبر انتقال شاہزادہ محمد حکیم میرزا بسمع اعلیٰ رسید۔ اکبر شاہ بعزمیت کابل رایاتِ عالیات را اہتزاز دادہ بہر منزل و مقام کہ نزولِ اجلال میفرمود یعقوب خان را برائے آمدن یوسف خان استعجال مے نمود۔ و یعقوب خان واقعات ہر منزل بہ خدمتِ والدِ خود معروض میداشت دریں جا خواجہ قاسم مکتوباتِ او را بوجہے تعمیل و تصدیق نمی ساخت۔

دراں اثنا ہنگامِ توقف لودیانہ جہاں پناہ حکیم علی و صالح عاقل را حکم داد کہ تا رسیدن رایات دولت در لاہور یوسف خان را بحضور حاضر سازند ہرگاہ در آمدن نوعے تعلل ورزد موجب سخط پادشاہی گردد۔ یعقوب خان بصدورِ فرمانِ خاقان متردد و متوحش ماندہ از موضع بہلول پور بے حصول رخصت بہ کمال عجلت در عرصہ سہ شباں روز بملازمتِ پدر خود مشرف گشت و خواجہ قاسم را آفت رفتہ باز برسر رسید۔ یوسف خان ازیں حرکتِ ناشایاں از یعقوب خان مشتعل نایرہ قہر و غضبان گشتہ برائے تجسس او عاجل شدہ بود امّا بہ استشفاع امرا اغماض نمود۔[1]

[1] بروایت ملک حیدر سبب گریختن یعقوب خان از حضور اکبر ایں بود کہ اکبر پادشاہ روزے مذکور ساخت کہ یوسف خان از درگاہ ما سرفراز شدہ بہ ملک خود رفتہ بعیش و عشرت مشغول گشت و اصلاً اثر مریدی و شیوۂ بندگی ظاہر ساخت۔ از برائے آنکہ فرمان عالی شان بطلب او صادر شدہ بود کہ بہ تقبیل درگاہ خلایق پناہ آمدہ مشرف شود۔ باز خود بنامد و فرزند کلان خود را فرستاد کہ خالی از خلل و بلاغ

چون حکیم علیؒ در خانپور رسید یوسف خان با تو زک و شان استقبال نمودہ بکمال احترام و احتشام منقل دولت خانۂ خود منزل و مقام او ساختہ بہ تفقدات و مدارات مرہون و ممنون ساخت و یوسف خان را خواہش بساط بوسی خاقان مرکوز خاطر بود اما از مشیران و مدبران دولت ہیچ کسے صلاح این امر مفید ندادہ بہ شنعت و ملامت ازین حرکت باز داشتند۔ و حکیم علی ازین معنے آگاہی یافتہ حقیقت حال بحضور معروض داشت۔ خاقان دوران پیشتر از روئے تخلف و تجنّبِ یوسف خان در غلیانِ غضبان بود الحال از تفرد و تکبر یعقوب خان واز حکم عدولِ یوسف خان قہر جہاں بانی در ہیجان آمد۔ راجہ بھگوانداس کچھواہہ و شاہرخ میرزا و شاہ قلی خان وغیرہ بیست و دو افسر نامور با جمعیتِ پنجاہ ہزار سوار جرّار برائے تسخیر کشمیر از لاہور مامور ساخت و بذات والا بر ساحل دریائے اٹک خیام دولت افراخت۔

---

[۴] دیوانگی و خبطے نیست۔" "چوں یعقوب خان این حقیقت را از زبان خلافت پناہی بلا واسطہ استماع نمودہ بود، ہمیں احوال را بعینہ از برائے یوسف شاہ عرضداشت کرد۔ بعد ازیں یعقوب خان فرصت را غنیمت شمردہ روبجانب کشمیر نہاد۔ (ص ۷۶، ۷۷)۔" بروایت ابوالفضل گریختن یعقوب خان از پیش اکبر در سال سیم جلوس مطابق ۹۹۳ھ (۱۵۸۵ء) رو داد (اکبرنامہ، ۳، ص ۴۶۹)۔ [۵] بروایت ابوالفضل (اکبرنامہ، ۳، صفحہ مزبور) بہاء الدین کنبوہ نیز ہمراہ حکیم علی بہ کشمیر فرستادہ شد۔

چون عسکر شاہی از دریائے کرشنہ گنگا عبور نمود یوسف خان باستصواب ارکان و اعیان دولت مستعد محاربہ و پیکار گشتہ حکیم علی را رخصت انصرام بخشید و خود در تہیۂ اسباب لشکر از تیغ و صارم و خنجر و جوشن و مغفر مصروف و متوجہ گردید۔ و محمد بٹ و علم شیر خان کہ در ایام بغاوت لوہر و سیاست مسجون و مغلول شدہ بودند آنہا را با انعام و اکرام استمالت و مدارا نمودہ با خود متعہد و متحد گردانید۔ و محمد بٹ برائے محافظت شہر و رسد رسانی در سرینگر گذاشتہ خود باتفاق سرداران و نامداران با جمعیت دواز دہ ہزار سوار و سی ہزار پیادہ نہضت کردہ بہ مقام کوارست[1] رسیدہ قیام ساخت۔ سید ابوالمعالی و حسین چک را از راہ کھاورہ تعئین کردہ و شمس چک و یعقوب خان و لوہر نورچی و بابا طالب[2] اصفہانی و حسن بٹ و حسن ملک چاڈورہ و زمینداران کھکہ و بمہ را با جمعیت افواج در بولیاسہ بہ محاربہ و مقاتلہ مامور ساخت در آن جا دلاوران

---

[1] لاکن نزد ابوالفضل "یوسف خان ازیں آگہی آہنگ پیکار در پیش گرفت وبیا لشکر آگہاں را روانہ گردانید کہ نزد دریائے نین سکھ "حصار" برآرند" (ایضاً، ص ۴۸)۔ [2] بابا طالب اصفہانی در زمان حکومت چکان از اصفہان بکشمیر رسید۔ از فنون علم آراستہ و انواع کمالات پیراستہ بود۔ نزد امرا و سلاطین این دیار اعتبار تمام داشت۔ چون وفات کرد در مزار بابا خلیل بمقام نوکدل آسود۔ در فنون شاعری ماہر بود۔ (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

طرفین دست و بازو کشادہ بہ حرب و ضرب پیوستند و مبارزانِ یوسف خان بہ کمالِ شجاعت آویزش ہا بکار بردہ بسیارے از مغلان بقتل رسانیدہ سرہائے آنہا پیش یوسف خان فرستادند۔ و چند روز از جانبین بر یکدیگر تغلب و تفوق ساختہ آتش ہیجا مشتعل بود۔ ناگاہ بقدرت قادر قدیر ابر مطیر عالمگیر گشتہ بارش برف و باران تا یک ہفتہ جانوراں را پر زدن ندادہ دریا ہا طغیانی و نہرہا و جوئے بارہا طوفانی گشت و از ہر راہ پلہا شکستہ افواج شاہی را رہ رسد رسانی مسدود شد۔ در میانِ فوج قحط عظیم افتاد کہ بیک اشرفی یک آثار غلہ یافتہ نمی شد و فیلان و اسپان بہ مصرف خوردن رسانیدند مولانا احمد دراں واقعہ گفتہ۔ بیت

گر نظر بر ہلال میکردند
لب نانے خیال میکردند

گردنِ خود دراز میکردند
دہنِ آز باز میکردند

علاوہ براں معسکر شاہی زیر دامن کوہ درمیانِ زمین زنگی بود کہ بسبب قلبہ رانی و از روئے کثرت آب گل ولائی بہم رسانیدہ بود و درمیانِ آں سپاہان افغان و خیزاں بصولت برودت بے جان شدند و در طرفۃ العین جم غفیرے تباہ گشتند۔ معاذ اللہ طرفہ بلائے و عجب واویلائے در فوج شاہی افتاد بہ راجہ بھگوانداس

متردد و متوحش گشته بدست شاپور خان خطے بجانب یوسف خان باین مضمون نوشته فرستاد۔

شقه:۔ بالفرض هرگاه عسکر شاهی این وقت به تند باد قهر الٰهی ضایع گشت امّا از پیشگاهِ جم جاه بار دیگر صد هزار پا نغیین خواهد شد و سرزمین این بر و بوم لشیم فیلان بباد خواهد داد۔ شما حکمه بر اصلِ کار و معادِ این اطوار باید ساخت۔

ازاں جا که یوسف خان را جمالِ قدمبوسی بادشاه مکنون خاطر بود بنا برآں میرزا قاسم به مرافقت شاپور خان در پیش راجه بھگونداس بوثوق ایمان عهد و پیمان موثق کرده به مُهر و تصدیق اُو عهدنامه نوشته گرفت که هرگاه یوسف خان به مرافقت این جانب به عتبه بوسی سریر خلافت مصیر قایض گردد نیازمند در حق او جانفشانی بکار برده از پیشگاهِ کیوان جاه به خلاع فاخره و عنایات متکاثره سرفراز کرده بر حکومت ممالک محروسهٔ خود بدستور مسلط و قایم گرداند و سرموئے به حکومتِ او قصور و فتور عاید نگردد۔ میرزا قاسم بمسارعت و عجالت تمام عهدنامه به یوسف خان گذرانیده سخنانِ دیگر به چاپلوسی و فریب ترتیب داده یوسف خان را برآں مستعد ساخت که بے تامل و مشورهٔ فرزندان و امیران فی مابین به بهانهٔ ملاحظهٔ هراولان لشکر از مقام خود سلطنت و شوکت گذاشته با سه چهار سوار در عسکر راجه بھگونداس داخل

گشت بدیہہ گویان تاریخ گفتند۔ "نیو، گرفتار گو"[۱]

چوں یوسف خان بے تامل و تدبیر مرتکب ایں امر خطیر گردید امیران و سرداران و سپاہان از روئے حیرت متوحش و متردد شدند و ہماں زمان باتفاق مصلحت اعیان یعقوب خان[۲] بر مسند حکومت رایت ایالت افراشتہ و نطاق ہمت برکمر بستہ با باطالب اصفہانی و محمد سلیم کاشغری را مقدمۃ الجیش قرار دادہ بہ جنگ فرستاد۔ آں ہر دو سردار تا نصف نہار چنداں کشش و کوشش نمودند کہ قریب دو سہ ہزار تن از عسکر شاہی کشتند۔ و سپاہان متعلقۂ شاہرخ میرزا بہ تدبیر استاد لولوی نجار بر دریائے بہت جسرے مستحکم کردہ بجانب سرحد کھاورہ عبور کردند و گروہے از زمینداران کھکہ بر سر آنہا ریختہ ہمہ را بخاک تیرہ آمیختہ مال و منال و رختۂ اسباب آنہا بغارت بردند و پل مذکور شکستہ بفراغت نشستند۔ راجہ بھگونداس بہ مصلحت یوسف خان میرزا علی اکبر را برسم رسالت پیش یعقوب خان فرستادہ او را استے دلتشفی دادہ دختر مبارک خان کھکہ

---

[۱] ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ء "نیو، گرفتار گو" ترکیب کشمیری است کہ معنی "بردند و گرفتار شد" باشد۔

[۲] بقول ابوالفضل:۔ امرائے کشمیر او لا حسین خان چک را نزدیک کوکرت بہ کلانی برگرفتند و بعد ازاں کہ یعقوب خان پسر یوسف خان در ریبہ از مرزبانِ نوحل برگرفتہ بدو گرویدند۔ (اکبرنامہ، سوم، صفحہ ۴۸۱)

بعقد ازدواج اُو نامزد کردند۔ گونہ صلح واقع شد۔ پس یعقوب خان از محاربہ و مقاتلہ دست باز داشتہ بسریر سلطنت رایت معاودت افراشت۔

وراجہ بھگونداس طبل رجعت نواختہ یوسف خان را بکمال احتشام واحترام ہمراہ برداشتہ در پیشگاہ جم جاہ بمقام اٹک گذرانید و در شفاعت وحمایت اوبیا رلحیہ جُنبانی کرد کہ منظور خاطر خاقان دوراں نگردید۔ راجہ بھگونداس از روئے غیرت، اقدام بر خود کُشتی نمودہ خنجر در سینۂ خود انداخت لیکن بدستگیری حیات سرمایۂ زندگانی او از دست نرفت۔

پس یوسف خان مغلول و مسلسل ساختہ در حراست رام داس کچھواہہ بلاہور فرستادند و دراں جا بحفاظت ٹوڈرمل دو سال مسلسل بود چوں راجہ مان سنگھ از کابل رجعت نمود باستشفاع اُو یوسف خان بر منصب پانصدی شرف اعتبار یافتہ ہمرکاب او در بنگالہ[۱] داخل عسکر شُد۔ چوں عشرتش بعسرت مبدل گشت دماغ او[۲] اختلال

---

[۱] بروایت ابوالفضل ہمدریں روز (ششم ماہ دی، سال سی و دوم، مطابق سنۃ ۹۹۶) یوسف خان مرزبان کشمیر را از زنداں برآوردہ نوازش فرمودند۔ و او را درصدق بہار جاگیر دادند۔ ہمگی پیچ آنکہ ادب بیاموزد و رعیت پروری و آگاہ دلی اندوزد۔ و چوں ہشیار خرامی از روزنامچۂ احوال او خواندہ آید، عرصۂ دلکشائے کشمیر بدو سپردہ شود (اکبر نامہ صفحہ ۵۲۵، جلد ۳)۔ [۲] ابوالفضل در دیوانگی یوسف شاہ[۳]

پذیرفت و بعارضۂ ہوائے جنون جام حیاتش واژون گشتہ انتقال نمود۔ این مرتبہ حکومت او در کشمیر ہمگی چہار سال بود۔

یعقوب خان ۔ پسر یوسف خان در سنہ ۹۹۲ھ[1] بر سریر شوکت نشستہ رتبۂ وزارت بہ علی ڈار بخشید۔ فرے مردے خوش دماغ بود مسکرات و مکیفات بسیار مستعمل می داشت بموجب آن در امورات و معاملات خلائق میان صدق و کذب و صلاح و فساد فرق نمی تو انست کرد۔ تا بحدے کہ ہرگاہ بوقت پیشین کسے را یک دہ جاگیر میداد بوقت دیگر ہمان قریہ بدیگرے می بخشید۔ چون ہر دو مزاحم میکردند می گفت کہ آن موضع در خالصہ است۔

---

[2] می نویسد کہ بعرض رسید بود کہ مرزبان کشمیر دستی ازیر دگیان خود را از بلند بامے انداختہ۔ روزے کہ تماشائے کشمیری کا خواہی فرمودند با چندین غرفہ ہائے بالا و منظرہائے دلکشا بر زبان گوہر بار گذارش یافت ۔ "ہمانا از فراز این بام یوسف آن بیگناہ را افگندہ باشد۔ چون پرورش رفت، ہمچنان بود (اکبر نامہ، ۳ ص۵۴۹)

[1] اکبر نامہ جلد سوم ص۴۸۱ ۔ اما بروایت خواجہ محمد اعظم "در تاریخ نہصد و نود و چہار (۹۹۴ھ) (مطابق ۱۵۸۵ء) یعقوب شاہ بافتح و نصرت تصرف استقرار پائے تخت کشمیر یافت و تاج حکومت بر سر نہاد و سکہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت"

(واقعات کشمیر ص۹۸)

بایں شیوہ انتظام او استحکام نگرفت۔ مردماں بہ فساد وعناد مستعد شدند۔

دراں حال یعقوب خان سید حسین وشمس دوبی را در شہر قایم مقام ساختہ خود با حشم وسپاہ برائی طوی فرزند خود بمقام ہالہ والہ نہضت نمود۔ وہنگام معاودت چوں بہ مقام اچھ بل رسید علی ڈار وشمس چک وعلم شیر ماگرے ومیر حسن چاڈورہ وغیرہ اتفاق کردہ بر سراو تاختہ بہ جدال وقتال پیوستند عاقبت تاب مقاومت نیاوردہ برہم خوردند۔ وبرائے تقابل سید حسین وشمس دوبی در شہر آمدند۔

پس یعقوب خان بہ مساعدت محمد بٹ یورش کردہ پیش از ورود مخالفاں در شہر رسید۔ متعاقب او علی ڈار داخل شہر شد و پلہائے شہر بریدہ بہ مقام زالڈگر علم بغاوت افراشت و یعقوب خان بہ میدان عیدگاہ صفوف محاربہ آراست علی ڈار بنا بر اعتماد موانست ومحبت سابقہ در پیش یعقوب خان آمدہ معافی تقصیرات خود درخواست نمود۔ ویعقوب خان بصلاح اعوانِ خود مصالحۂ او منظور نہ فرمود۔ پس علی ڈار وشمسی چک باتفاق رفقائے خود در سوپور رفتہ شورش برداشتند۔ ویعقوب خان با جمعیت خود یورش کردہ در قصبۂ سوپور بہ جنگ پیوستند مخالفاں مغلوب گشتہ مہزوم شدند وبروقت عبورِ جسرِ سوپور اندر

از دحامِ جمعے کثیر غرق دریا گشتند۔ پس شمسی چک با معاونان خود از راہ کوہپایہ بشہر رجعت نمود۔

امّا یعقوب خان پیش از ورود آنہا بشہر رسید و علم خیر ماگرے با جماعت خود بطرف کہامہ مفرور شد و میر حسین چادورہ بموضع شمہ ہال رفت و علی ڈار در خانہ زمیندار بمحل اختفا پذیرفت و شمس چک در خانقاہ شمس عراقی مخفی بود۔ یعقوب خان اورا اسیر کردہ بزنداں محبوس داشت و محمد بٹ بمنصب وزارت اقتدار یافت۔ یعقوب خان بعد رفع و دفع مخالفاں لوائے تعصب افراشتہ اہل سنت و جماعت را در شکنجۂ جور و جفا افشردہ بیاد رنجانید۔

و قاضی موسیٰ کہ از احفاد قاضی میر علی بعلوم غریبہ و فنون عجیبہ آراستہ بود ابا عن جدٍ از عہد قاضی ابراہیم فیصلۂ امور قضایائے ایں دیار تعلق بخاندان ایشاں داشت۔ دراں ایام ترمیم بام و سقف مسجد جامع بکمال متانت و استواری می ساخت و تا مدت یک سال باہتمام تمام در اتمام آں پرداخت یعقوب خان[1] اورا بنا بر تعصب مذہب تکلیف ساخت کہ

[1] بقول ملک حیدر چاڈورہ (صـ۸ـ) و خواجہ محمد اعظم (صـ۹۹ـ۱۰۰) محرک ایں فتنہ در اصل ملا عینی بود کہ یعقوب شاہ چک را مجبور بر انضمام فقرۂ "علیؑ ولیؑ اللہ" در بانگ نماز کرد۔ ایں شخص بر ہمیں اکتفا نکرد بلکہ سبب توہین عارف حق مولینا نورالدین عبدالرحمن جامی دم ۸۹۸ھ = ۱۴۹۲ء) ۳۲

فرقۂ اہل سنت را مرغوب و منصوص نماید تا که درمیانِ مساجد کشمیر

[44]نیز گشت ۔ روایت ملک حیدر چنین است :۔

"(یعقوب خان) گفتہ ہیچ کس را قبول نمی کرد و خود پسند و خود رائے بود ۔ ازیں خود رائی و بے ہوشی یک روزے ملا عینی کو را کہ بہ خطاب تبرا خوانی ممتاز و مباہی ساختہ بود طلب نمودہ فرمود کہ پیش قاضی موسیٰ برو و بگو کہ در بانگِ نماز "عَلِیٌّ وَلِیُّ اللّٰہ" ضم کنند ۔ چوں ملا محرک و باعث ایں معنی بود بے آنکہ قاضی مذکور را مذکور رساند ۔ از زبانِ قاضی بعرض رسانید کہ ایں قسم بانگ خواندن در مذہب اہل سنت رفض است ۔ و ایں دو بیت زادۂ طبیعت ملا است ؎

ہنوز آں ابرِ رحمت درفشان است
مَی و میخانہ با مہر و نشان است

دریں دیرِ مقدس خم تہی نیست
تہی گفتن بغیر از ابلہی نیست

بقول خواجہ محمد اعظم ملا عینی در مصرعۂ اخیرہ نسبت حماقت بہ مولانا عبدالرحمٰن جامی کردہ است ۔ ایں دو بیت بجواب فرمودۂ جامی ؎

حریفاں بادہ ہا خوردند و رفتند
تہی پیمانہ ہا کردند و رفتند

[44]
است ۔ ملا عینی نہ فہمیدہ کہ مراد مولانا جامی انقضائے مجلس پُرفیض انبیاءؑ

مؤذناں فقرۂ علیؑ ولی اللہ بہ اذان ملحق سازند۔ قاضی موسیٰ
بہ نظر رعایت سنت از صولت او نترسیدہ مجوز ایں امر خطیر گردید
یعقوب خان اورا تہمت موافقت شمس چک نمودہ بر سر دیوان شہید
ساخت ولاشۂ مبارک او بہ دُم فیل بستہ در شہر بگردانید۔
گویند چوں بدرخانۂ خود رسید مادرش بر آمدہ معجر خود برفرق او
نثار کردہ شکر الٰہی بجا آورد کہ در راہِ خدائے تعالیٰ شہید شد۔
آخر ایں روز ابر و باد و برق و صاعقہ و تگرگ بشدت و حدت
تمام در ملک تزلزل انداخت کہ از صولت و صدمت برق و رعد
اکثر عورات حاملہ را اسقاط حمل شد۔ بعضے الحقہ ہم ہلاک گشتند
و در خانۂ یعقوب خان صاعقہ افتاد کہ منکوحۂ علی ڈار با چہار
زنانِ دیگر از شعلۂ آں بے جاں گشت۔ بعد وقوع ایں فتور مردم
کشمیر اقاصی و ادانی از کردار و اطوار او بیزار گشتہ سر چشمہائے
بغض و عناد از ہر سو جوشیدن گرفت[1]۔

ائمہ و اہل بیت و صحابۂ کرام است کہ ظہور مثل آں در دنیا ازیں صورت ندارد۔ واگر بنظر
انصاف دیدہ شود در ہر طائفہ چہ از اہل عرفان و اہل علم و سخن زمان تفاوت در
فیضان نشدہ است۔ لاحقین البتہ مثل سابقین نیستند۔ بلکہ سخن در دریافت
ایں تبرائے ہم ہست کہ چوں گفتہ است ع
نے و میخانہ با مہر و نشاں است
گویا معتقد ایں است کہ سابقین ہم مثل لاحقاں از فیض محروم ماندہ اند۔

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۹۹۔

ہمدراں اثنا یعقوب خان موجب رائے رکیک ملا احسن سود محمد بٹ را از رتبۂ وزارت معزول کردہ محبوس داشت و بجائے او نازک بٹ کہ از حلیۂ تعقل و تدبر معرا بود بہ وزارت بر داشت۔ آنگاہ باتفاق یکدیگر چندے در خرابی ملک و پریشانی رعایا و ترویج مذہب تشیع و توہین و تعذیب اہل سنت و تخریب و ترہیب جنود ہنود کوشیدہ اعلام جور و جفا افراختند و مردم بسیارے در معرض ہلاک و فلاکت انداختند۔

بنا براں جمعے کثیر از اکابر کشمیر مثل جناب شیخ بابا داؤد خاکی و حضرت شیخ یعقوب صرفی باتفاق امرائے نامدار در پیش گاہ اکبر شاہ رفتہ برائے تسخیر کشمیر او را تحریص و ترغیب نمودند و عہد و میثاق بوثوق شرائط منعقد ساختہ عہد نامہ نوشتہ گرفتند از انجملہ یکے آنست کہ حاکمان وقت در امور مذاہب و قیمت غلات بوجہی معترض نباشند۔ دوم آنکہ غلام و کنیزک از مردمان کشمیر معمول ندارند۔ سیوم آنکہ مردمان کشمیر از تکالیف شاقہ و بدعات مختلفہ مرفہ باشند۔ چہارم آنکہ امرائے کشمیر کہ فی الحال مصدر فتنہ و فساد و عناد ہستند در کارہائی ملکی و مالی دخیل نباشند۔[1]

بعد انعقاد عہد و میثاق خاقان دوران میرزا قاسم میر بحر[2]

---

[1] واقعات کشمیر ص ۹۹۔

[2] بقول ابوالفضل حیدر چک و شیخ یعقوب صرفی چناں برگذاردند کہ بزرگان

به بدرقگی شیخ یعقوب صرفی و حیدر چک برادر یعقوب خان دوچی تواجی؛ وغیره چندکس از اُمرائے کشمیر با جمعیت عسکر چهل هزار سوار و بیست هزار پیاده برائے تسخیر کشمیر مامور ساخت۔

چون سنجق فلک فرسای افواج شاهی در حدود دراجور رسید یعقوب خان به مجرد اطلاع نازک بٹ ولد ابدال بٹ در شهر قائم مقام حکومت ساخته خود با جمعیت سی هزار سوار و ده هزار بندوقچی عازم بهرد و پیکار گشته در هیره پوره لوائے تقابل افراشت۔ ازینجا که مردم کشمیر از وضیع و شریف به سبب بدکرداری و نا هنجاری یعقوب خان متبغض و متنفر شده بودند بنابران اکثریت از اُمراء ارکان دولت روگردان شده با فواج شاهی پیوستند از انجمله سید یوسف خان بیهقی از نازک بٹ خلعت و اسپ، و اسلحه بفریب گرفته در کچهامه با علم شیرخان ماگرے و ظفر خان بچه شمسی چک پیوسته با همدیگر عهد و پیمان بسته در شهر درآمدند و برسیدن این خبر

آن ملک از به دیده ما سر باز نه کشند۔ اگر لختے لومی سپاهی به همراه شوند۔ همانا بے آویزش بدست درآید۔ بنابراں مبارک خان و جلال خان گکھڑ و دیگر زمیندارا دستوری دادند۔ آں دو کشمیری نزد بنبر با نتظار کمک نشستند۔ دریں هنگام بر خاطر مقدس پرتو انداخت آنکه از برون بومیان دل نمی نهند۔ یاوازبیا پسیچی می دهد بنابریں قاسم خان را که در کارشناسی و بُردلی از کیهایان زمانه بود۔ بدیں خدمت سربلند گردانیدند۔ داد به ده پیشانی پذیرا شد۔ (اکبرنامه، ۳، ۷۹۶)

محمد بٹ و شمس چک را از حبس خانہ رہائش دادہ آتش تعصب افروختند
و باتفاق مردم عوام خانقاہ جڈی بل سوختہ مرقد شمس عراقی را مزبلۂ
اہل شہر کردند و خانمان اہل تشیع را غارت کردہ خاکستر نمودند و تا
سہ روز تخریب فرقۂ شیعہ نمودہ از راہ پنوچ گریختہ با فوج اکبرشاہ
ملحق شدند۔ و یعقوب خان در ہیرہ پور رسید۔ یوسف چک
ولد حسین خان و ابیہ چک ولد ابدال چک و سید ابراہیم خان پسر
مبارک خان وغیرہ برائے محافظت راہ کونہ بل تعین ساخت۔ من جملہ
آنہا جمعے کثیر مفرور شدہ با فوج شاہی پیوستند۔ یوسف چک و ابیہ
چک و سید ابراہیم تنہا ماندہ با یعقوب خان لاحق شدند۔ بہرام نایک
و شنگی نایک کہ برائے محافظت راہ سدو مامور شدہ بودند با فوج
شاہی الحاق نمودند۔ و قاسم نایک و حسین چک کہ از راہ پیرپنچال
ہراول فوج رفتہ بودند با فوج شاہی مقابل گشتہ بہ محاربہ و مجادلہ
پیوستند۔ و قاسم نایک در حملۂ اول کشتہ شد پسرش ظفر نایک
باوجود قتل پدر از ضرب و حرب باز ماندہ بہ معاضدت محمد چک
بر فوج شاہی قافیہ تنگ ساختہ عاقبت ہر دو مقتول شدند۔ محمد بٹ
و شمس چک کہ از دست ظفر خان و علم شیر خان اطلاق یافتہ بودند بہ
استمالت و مدارائے سید ابوالمعالی باعانت و امداد یعقوب خان
در ہیرہ پور رفتند و ہماں روز عسکر شاہی از کتل پیرپنچال
عبور کردہ با فوج یعقوب خان بہ جنگ پیوستند کہ تا یک پہر روز

آتش محاربہ و قتال مشتعل بود و فسران افواج یعقوب خان بسبب بیدلی در جنگ درنگ می ساختند۔

دراں اثنا یعقوب خان برائے حاجت بول از مادیان[1] ازی خود نزول کردہ عنان مادیان در دست گرفت ناگاہ اسپے مغل کہ از خیول مغولاں یلہ شدہ بود با مادیان مذکور متنازع گشت و ریسماں نزع کردہ ہر دو دم خوردند۔ یعقوب خان بپای پیادہ از رزمگاہ رخ برتافتہ بجانب خود گاہ خود می رفت لیکن فوج یعقوب خان مادیان مرزبان بغیر راکب حیران دیدہ یکبارہ ہمہ ہا ہزیمت خوردہ از ہم متفرق و پریشان گشتند و فوج شاہی بتعاقب آنہا گرم عنان تاختہ بسیارے مقتول و مجروح گردانیدہ در قصبۂ شوپیان سنجق شاہی افراختند۔ روز دوم بکمال تزک و شان و شوکت داخل شہر گشتہ طبل فیروزی نواختند و یعقوب خان خائب و خاسر و پریشان و پشیمان ہمگی یکسال[1] و دو ماہ حکومت کردہ بجانب کشتوار[2] فرار اختیار نمود۔

---

[1] نزد خواجہ محمد اعظم تا مدت یک سال و شش ماہ حکومت کرد" (واقعات کشمیر ص ۹۸)

[2] بروایت ابوالفضل یعقوب شاہ چک بعد ازین دو سہ مرتبہ از بنگاہ کشتوار در شبخون با فواج اکبری بسر بردہ، بالآخر از بادخو دسری و سرتابی ستوہ آمدہ خود را حوالۂ افواج شاہی نمود و بمیانجی میرزا یوسف خان رضوی بآستان قدسی اساس رسید۔ شہریار مہربان دل پذیرفتہ خوش گردانید۔ در ۱۰۰۲ھ مطابق ۱۵۹۳ء در بنگالہ جاگیر یافت۔ (اکبرنامہ جلد سیوم) ۱۴۰

تسلط یافتن شاہان چغتائیہ بر ممالک ہندوستان کشمیر

مورخان پیشین می آرند کہ سلطان ابوسعید میرزا[1] ابن سلطان میرزا[2] بن سلطان میران شاہ بن صاحبقران ثانی امیر تیمور گورگانی در مملکت ترکستان و خراسان پادشاہ عظیم الشان بود۔ ایام حکومت بسر بردہ در عراق شہید[3] کردند۔ و یازدہ پسر نیک اختر از و یادگار

[44] بقول ڈاکٹر صوفی مقبرۂ یعقوب شاہ بادشاہ آخرین کشمیر در بیرون قصبہ کشتواڑ جنوب شیر کوٹ براہ چگام واقع است۔ ملکہ اش فتح خاتون دریا دگار شوہرش نہرے تحفیر نمود کہ تا حال برائی اہالیان کشتواڑ نعمت بزرگ است مزفتح خاتون علاوہ ازیں یک تالاب و نہرے از کالی ناگ نزد قریۂ ذیوار حفر نمود۔

بہ تحقیق ڈاکٹر صوفی آرامگاہ آخرین بادشاہ کشمیر دریں ایام بغیر از تودہ صغیر از سنگ دم آہک نیست۔ این نیز در قطعہ اراضی مملوکہ برہمنے است۔

(کشمیر جلد اول ص۲۳۷)۔

[1] (۸۷۳ — ۸۳۰ھ = ۱۴۲۶ء — ۱۴۶۸ء)۔

[2] ابن سلطان محمد میرزا (اکبرنامہ جلد اول ص۹۲)۔

[3] سبب شہادت سلطان ابوسعید این بود کہ در یکے حروب با ترکمانان قحطے در لشکرش پیدا شدہ در ہنگام مراجعت از قراباغ اورا عقب کردہ و دستگیر نمودہ نزد آذون حسن امیر ترکمۂ آق قوینلو (گوسفند سفید) بردہ اورا بقتل رسانید۔ (تاریخ ایران فارسی بتصنیف سیکم صاحب ص۱۷۹)۔ بقول ابو الفضل در اکبرنامہ جلد اول ص۹۳) تاریخ شہادت سلطان ابوسعید در بیست و دوم رجب ۸۷۳ھ (۱۴۶۸ء) واقع شد

ماندند۔ از انجملہ چہار پسر بہ سلطنت رسیدند۔ الغ بیگ میرزا در کابل احمد میرزا[1] در سمرقند۔ محمود میرزا[2] در حصار و قندز۔ عمر شیخ میرزا[3] در اندجان[4] و فرغانہ۔ و بغیر الغ بیگ میرزا سہ برادر دیگر دختران یونس بیگ حاکم مغلستان در عقد داشتند۔ چون عمر شیخ میرزا در فرغانہ حکومت میکرد در ۸۸۸ھ اورا از بطن دختر یونس خان[5] فرزندے بوجود آمد موسوم بہ محمد بابر میرزا کردند۔ تاریخ تولدے اندر شش محرم زاد شہ مکرم تاریخ مولدش آمد شش محرم[6]

عمر شیخ میرزا در ۸۹۹ھ از بالائے بام کبوتر خانہ افتادہ شنقار گشت۔

---

[1] احمد میرزا کلان ترین پسر سلطان ابوسعید میرزا بود و حکومت سمرقند و بخارا داشت۔ (توزک بابری مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین، چاپ آکسفورڈ یونیورسٹی ص۱۹)

[2] محمود میرزا پسر سوم سلطان ابوسعید بود و حکومت استرآباد داشت۔ در ۸۵۷ھ مطابق ۱۴۵۳ء متولد و در ۹۰۱ھ مطابق ۱۴۹۵ء وفات یافت۔ (ایضاً ص۴۳)۔ [3] عمر شیخ میرزا پدر ظہیر الدین محمد بابر پسر چہارم سلطان ابوسعید بود۔ در ۸۶۰ھ مطابق ۱۴۵۵ء در سمرقند متولد شد۔ پدرش ابوسعید چون دید کہ تیمور بیگ پسر کلان خود عمر شیخ را حکومت فرغانہ دادہ است۔ بنا بر اتفاق نام سابق الذکر نیز پسر خود عمر شیخ را حکومت اندجان بخشید۔ (توزک بابری، مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین ص۱۱-۱۲)۔ [4] در اضلاع جنوب دریائے سیحون شہر اندجان است کہ دار الخلافت فرغانہ بود۔ اندجان برائے میوہ جات سر دسیری مثل ناشپاتی وغیرہ مشہور بود۔ بہ عہد بابر اندجان سہ دروازہ بزرگ داشت و قلعہ اش بطرف جنوب بود۔ و نہ نہرہائے صغیر در شہر می رفتند۔ [5] مراد از قتلق نگار خانم است۔ قتلق نگار خانم دختر دوم

ظہیر الدین بابر شاہ۔ بعمر یازدہ سالگی پادشاہ شدہ[1] ظہیر الدین لقب یافت۔ فی الفور عموی خودش احمد میرزا حاکم سمرقند وخالوی خویش محمود خان بن یونس خان[2] برسر او علم مخاصمت و منازعت افراختہ باہمدیگر معرکہ ہای بسیار و فساد ہای بیشمار کردہ عرصۂ دوازدہ سال در جنگ وجدل و ردّ و بدل بسر بردند وگاہے غالب وگاہے مغلوب میشدند۔ چنانچہ توضیح آن در کتب متداولہ مبسوط است[2]۔ عاقبة الامر در سنہ ۹۱۰ھ شیبانی خان اوزبک بر مملکت بخارا و سمرقند قبضہ نمود۔ بابر شاہ از روئے حرام نمکی معاونان ومخالفت معاندان بی بال و پر گشتہ ہمگی با جمعیت بیست سوار از جنگ مخالف خونخوار فرار اختیار کردہ سنہ بانزوز

---

[2] یونس خان از نسل چغتائی خان کہ پسر دوم چنگیز خان است بود۔ سنہ ۸۸۸ھ مطابق ۱۴۸۳ء۔ ص توزک بابری صلا۔ (ارسکن)۔

[1] امابقول خودش بابر بعمر دوازدہ سالگی حاکم فرغانہ شد (توزک بابری ص۱ مترجمہ ارسکن وجان لیڈن چاپ مطبعۂ آکسفورڈ لنڈن سنہ ۱۹۲۱ء)۔

[2] جنگ ہا کہ بابر را در ماوراء النہر با سلاطین چغتائیہ و اوزبک در عرصۂ دوازدہ سال پیش آمدہ سہ است یکے در سال نہصد وسہ (۹۰۳ھ) از بایسنغر مرزا پسر سلطان محمود میرزا نزد اندجان۔ دوم از شیبک یا شیبانی خان در سال نہصد و شش (۹۰۶ھ) وسوم بعد کشتہ شدن شیبک خان در سال نہصد و ہفدہ (اکبرنامہ جلد ۱۔ صفحہ ۹۹ چاپ لکھنؤ سنہ ۱۹۱۳ء)

بخوف دشمنان بکمال اضطراب وانقلاب بی خور و خواب دویده
همراهیانش از هم پاشیده تنها کوه وصحرا طی کرده شدائد مصائب
بیشمار کشیده در حدود مغلستان میان یک قریه قرار یافت۔
اتفاقاً چندکس از ملازمان قدیمی او پیشتر در آنجا سکونت
میداشتند۔ آنها بدیدن بابرشاه مسرور گشته در خدمات
او جانفشانیها کردند۔ موجب تقدیر بادرش در حالت آوارہ گردی
در آنجا وارد گشت وچند ماه در آنجا بسر برده از مردم کوهساری
قریب دو صد سپاه جمع کرده بی سروسامانی بختلان وشادمان
متوجه شده در مدینة الرجال ترمذ رسید۔ و از آنجا باتصواب
امیر محمد باقر روی توجه بجانب کابل آورد۔ وخسرو شاه[1] نام
شخصی از وزرائی عمر شیخ که بیشتر حرام نمکی کرده در نواحی
بلخ سرغنهٔ چند قوم شده بود بجهت تلافی تقصیرات سابقه بملازمت
بابرشاه مشرف گشت۔ و بابرشاه ملازمان و نوکران او

[1] خسرو شاه از خواتین سلطان محمود میرزا پسر سلطان ابوسعید میرزا بود۔ اصلش
از ترکستان قبیلهٔ قبچاق است۔ در جوانی بخدمت ترخان بیگ بود۔ خسرو شاه
در واقعهٔ عراق همراه سلطان محمود میرزا بود و در مصاحبت او خدمات پسندیده
بجا آورد۔ بقول بابر عادات و اطوار پسندیده نداشت و مردے لوطی
بود۔ از حکایتهای بی رحمی و احسان ناموشی خسرو شاه این است که وے چشمهائے
بیک پسر محسن خود را از حدقه بیرون کنانید و دیگری را قتل کرد (توزک بابری ص ۴۰
مترجمه ارسکن و جان لیڈن چاپ مطبعهٔ آکسفورڈ۔ لندن سنه ۱۹۲۱ء)

کہ بقصد ہشت ہزار سوار و پیادہ بودند فرقبہ از خود ساخت۔ و خسروشاہ فرد واحد ماندہ نزد بدیع الزمان بگریخت۔ و چند شتر بار از نقود جنس و تحائف در دست بابرشاہ[1] افتادہ اسباب شاہی بہم رسانیدہ وارد کابل گردید۔ و محمد مقیم داماد میرزا الغ بیگ در آنجا حاکم بود چند روز متحصن گشتہ امان خواست[2]۔ و بابرشاہ با جمعیت سی ہزار سپاہ داخل کابل گشتہ بر تخت سلطنت جلوس نمود و در ضبط و ربط امور مملکت پرداخت۔ و در آبادی دہات[3] و ترصیص عمارات و تعمیر باغات و احداث گلزار و بساتین مصروف ماندہ اطراف دیار کابل زمین را رشک فردوس برین گردانید و ہمیشہ در سیر باغات و سیاحت اطراف کوہسار و تماشای گلزار اوقات بسر می برد۔ در سنہ ۹۱۱ھ در کابل[4] زلزلہ

[1] صحیح این است کہ "بابر از کمال مردی و فرط جوانمردی در مقام انتقام نیامدہ، حکم فرمود کہ خسروشاہ از اموال خود آن مقدار کہ اختیار کند برگیرد و بخراسان رود۔ او پنج شش قطار نجر و شتر از مرصع آلات و طلا و دیگر نفایس اجناس بار کردہ بجانب خراسان رفت۔ (ایضاً، صـ۱۱)"

[2] بابر کابل و غزنین را از مرزا محمد مقیم بلا مزاحمت در اواخر ربیع الثانی سنہ ۹۱۰ھ (۱۵۰۴ء) گرفت (توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن صـ۲۱۶)۔

[3] منجملہ آنان "بہار باغ" از باقیات بابر در کابل بود (حاشیہ ۲۔ توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن صـ۲۱۳)

[4] بہ عہد بابر کابل بہ ہپادہ تومان (ہندی پرگنہ) منقسم بود و بہ تفصیل ذیل یازدہ زبان در رواج داشت:۔ عربی، فارسی، ترکی، مغلی، ہندی، افغانی، پشائی۔ پراچی۔ گبری۔ برکی و لمغانی۔ (ایضاً صـ۲۲۵)

عظیم واقع شدہ تا مدت یکماہ اکثر عمارات بریخت وبابرشاہ بار دیگر در تعمیر عمارات و تجدید مکانات متوجہ شدہ ورعایا را در مہد امن و امان نگہداشت۔ و درہمان سال قلاتت و قندہار و غزنین و ہزارہ جات مفتوح ساخت۔

و در سنہ ۹۱۲ھ موجب خواستگاری عموی خود سلطان حسین در خراسان رفت و در انجا چندگاہ در عیش و سرود بسر برد۔ دلوقت معاودت موجب کثرت برف درمیان برفانی کوہستان زحمت جانکاہ برداشتہ وارد کابل گشت۔ و درایام نہضت او برادرش باغی گشتہ تسلط کابل کردہ بود۔ چون بابرشاہ رجعت فرمود آں باغی بعجز ونیاز پیش آمدہ امان یافت۔ بابرشاہ پیشتر از شرب شراب اجتناب میکرد امّا بعد مراجعت خراسان در تشریب شراب و نوشیدن مسکرات مائل گشتہ داد عشرت میداد۔ چنانچہ درمیان باغ شاہی یک حوض سنگ مرمر از شراب انگوری مملو میداشت وہرکسی برکنارۂ آں نشستہ تشریب می ساخت۔ بابرشاہ اکثر اوقات این بیت تکرار میکرد۔　　بیت

نوروز و نوبہار ومی ودلبر خوش است
بابر بعیش کوش کہ دنیا دوبارہ نیست

و در سنہ ۹۱۷ھ[1] شیبانی خان از دست جان نثاران

---

[1] بقول بابر قتل شیبانی خان در سنہ ۹۱۶ھ (۱۵۱۰ء) در مرو شاہجہان کہ ۴۰

سلطان اسماعیل صفوی[1] بقتل آمده بابر شاه با لشکر و سپاه باز بجانب سمرقند نهضت کرد و باعانت و امداد سلطان اسماعیل صفوی لشکر اوزبکاں را قلع و قمع کرده بار سوم برتخت سمرقند جلوس نمود۔ و بعد هشت ماه از روئی غلبهٔ اوزبکاں باز ترک سلطنت کرده وارد کابل گردید و در سنه ۹۲۴ه باجمعیت دوازده هزار سپاه بجانب کابل رجعت فرمود۔

و در سنه ۹۲۵ه باز اشهب عزیمت راجولان داده ممالک پنجاب تا ساحل دریائی چناب و علاقهٔ گهکران قبضه کرده بجانب دارالخلافت معاودت نمود۔

و در سنه ۹۲۶ه لوائی کشورکشائی افراشته باغیان سق

۲۴ مقاتلهٔ عظیم مابین شیبانی خان و شاه اسماعیل صفوی افتاد، واقع شد۔ دریں جنگ شماره لشکر شیبانی خان ۲۵ هزار و شاه اسماعیل صفوی ۱۷ هزار بود۔ (ایضاً توزک بابری ص۶۷)۔

[1] شاه اسماعیل متوفی سنه ۹۳۰ه (۱۵۲۳ء) بانی دودمان صفوی در ایران در ترویج مذهب امامیه عالی بود۔ قریباً بیست و چهار سال حکومت کرده عالم فانی را پدرود کرد۔ در تمام عمر یک دفعه در حدود آذربائجان بدست سلطان سلیم عثمانی شکست یافت۔ ایرانیاں اورا بسیار می ستایند و درا وصاف و اغراق از حد می کنند۔ (ایضاً توزک بابری ص۲۹۲ و ترجمهٔ فارسی تاریخ ایران ملکم صاحب ص۱۸۵) چاپ بمبئی سنه ۱۸۷۳ء۔

زئی را تطاول و تاراج ساختہ از لب دریای سند باستماع خبر یورش آوردن سلطان سعید[1] بر بدخشان بازگشت رفتہ در نگہداشت حدود کابل پرداخت۔ و بعد دفع و درفع سلطان سعید در ۹۲۷ھ[2] بجانب پنجاب یلغار کردہ تا حدود سیالکوٹ فتح نمود۔ و قصبہ سیدہ پورہ را قتل عام کردہ سی ہزار کنیز و غلام درآوردہ بہم رسید۔ راجۂ سیدہ پورہ را قتل کردہ بجانب کابل عود نمود۔

و در ۹۳۰ھ سمند عزم را ہمیز دادہ بہارخان و مبارک خان لودی مغلوب و منکوب ساختہ بر تخت لاہور جلوس نمود و تا ملک سرہند متصرف بلاد و امصار گشتہ اطراف و اکناف پنجاب ضبط نمود و شیخ علی بیگ و قوچک بیگ اوزبک با جمعیت سپاہ و لشکر برای تسخیر خطۂ کشمیر مامور فرمود۔ چون در کوہستان ببرہ رسیدند ملک کاجی چک با جمعیت مردم کوہستان و معاونان خود فوج شاہی را ہزیمت دادہ بسیارے بقتل رسانید۔ پس بابر شاہ تسخیر کشمیر معطل داشتہ بجانب کابل متوجہ گشت۔

و در ۹۳۲ھ روز جمعہ غرۂ صفر مرتبۂ پنجم رایت نصرت

---

[1] مراد از سلطان سعید والی کاشغر پدر میرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی است (حاشیہ توزک بابری صفحہ ۱۶ مترجمہ جان لیڈن و ارسکن صاحبان)

[2] ۱۵۲۰ء۔

افراشتہ باجمعیت دوازده هزار سوار[1] لب دریای راوی معسکر خیام ساخت و از طرف سلطان ابراهیم لودی دولتخان و غازی خان باجمعیت چهل هزار سوار بجاربت و مبادرت کرده بغیر جنگ منهزم شدند و دولت خان بالپسر علیخان در قلعهٔ بلوٹ متحصن گشت بعد محاصره و مقاتلهٔ بسیار از جان امان یافته مال و اسباب قلعه بغارت رفت و غازی خان در کوهستان پنهان شد۔ آنگاه بابر شاه حدود پنجاب از مخالفان صاف کرده بجانب دهلی یلغار نمود۔ و ابراهیم خان لودی با جمعیت یک لک سوار و ده هزار فیل[2] با نوزک و شان و سامان فراوان از دهلی کوچ کرده در میدان پانی پت خیام دولت افراشت ازین طرف بابر شاه عسکر خود آراسته پنجهزار سوار برائے شبخون ابراهیم تعین ساخت۔ چون غنیم واقف بود کاری نساخته برگشتند۔ و افواج ابراهیم شاه دلیر گشته در معرکه جلو ریز در آمده حمله آور شدند۔ چون نزدیک رسیدند شتاب آنها کمتر شد و دلیران بابری صمصام خون آشام از نیام برکشیده مانند هژبر دریان در رمهٔ گوسفندان در آمده در قتل افغانان تقصیری نکردند۔ و از دو ساعت روز تا نصف

---

[1] اکبر نامہ جلد اول صنا ۱۱۔

[2] بقول ابوالفضل "ده هزار فیل جنگی داشت"۔ (ایضاً صنا ۱۱)

نہار نائرۂ جنگ مشتعل بود۔ قریب چہل ہزار کس از فوج افاغنہ
زیر تیغ آمدہ از کلہ ہا منارہا افراختند۔ و سلطان ابراہیم شاہ
ہم با پنج شش ہزار کس در یک معرکہ بر قتل رسید[1]۔ و تمامی
مال و اسباب افاغنہ در دست مغلاں افتاد۔ و پس ماندگان
غنیم آوارۂ دشت خذلان گشتہ بابر شاہ ۱۲[2] ماہ رجب بکمال
اقتدار و افتخار داخل دہلی شد و بعد ملاحظۂ عمارات قدیم و
زیارات فخیم بجانب آگرہ نہضت کردہ ۲۲[3] ماہ مذکور بر تخت
آگرہ جلوس فرمود۔ و ہمایوں شاہ در دولت خانۂ سلطان
ابراہیم درآمدہ خزائن و دفائن ضبط نمود۔ و مادر سلطان
ابراہیم با جمعی از بنیمان بعجز و انکسار پیش آمدہ یک جوہر الماس
بوزن ہشت مثقال کہ از خزینۂ راجہ بکرما جیت در دست
سلطان علاء الدین تغلق افتادہ بود ہمایون شاہ را نذر خدمت
نمود و ہمایون شاہ آں عجوزۂ مستورہ را قدر و منزلت افزودہ
در حرمخانۂ شاہی نگہداشت و بابر شاہ بعد سہ روز برائے
ملاحظۂ دفائن و خزائن برآمدہ سیصد و پنجاہ ہزار روپیہ نقد

---

[1] اکبر نامہ جلد اول صـ۱۱۱ ـ بقول بابر کہ نعش سلطان ابراہیم لودی درمیان مقتولاں شناخت کرد طاہر طبری از لشکریان بابر بود۔ (توزک بابری جلد دوم صـ۱۸۰ مترجمہ ارسکن)

[2] یعنی ۱۲ ماہ رجب ۹۳۲ھ مطابق ۲۱ اپریل ۱۵۲۶ء۔

[3] مطابق ۳ مئی ۱۵۲۶ء۔ لاکن صحیح این است کہ دخل بابر در آگرہ ۴۴

باجمعیت خود کہ زیادہ از بیست ہزار نبود بمقابلۂ غنیم صفوف محاربہ آراستہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت بابرشاہ غالب گشت و فوج غنیم را قتل عام کردہ رانا سانگا فرار اختیار نمود۔ "فتح بادشاہ اسلام"[1] تاریخ است۔ بعدازاں منڈنی رائے راجہ چندیری سر شورش بر داشتہ باجمعیت پنج شش ہزار سپاہ بقتل رسید۔ و بابرشاہ بدیہہ تاریخ گفت۔ **تاریخ**:-

بعد چندی مقام چندیری ۔۔۔ پُرز کفار و دار حربی حرب
فتح کردم بحرب قلعۂ آں ۔۔۔ گفت تاریخ فتح دارُ الحرب[2]

بعدازاں باغیان وطاغیان را در ہرجا قلع وقمع ساختہ ایام عمر عزیز خود در عیش و عشرت و سیر و تفرج گذرانید۔ و در علم

---

[1] ۹۳۴ھ (۱۵۲۸ء)۔

[2] ایضاً۔ بقول محشیانِ تزک بابری صفحہ ۲۰۰ مدنی رائے وزیر باستقلال سلطان محمود دوم والئی مالوہ بود۔ محمود از چگونگی غلبۂ او خائف شدہ نزد سلطان مظفر دوم والئی گجرات پناہ آورد۔ سلطان مظفر بعداز جنگ بسیار بر مدنی رائے ولشکر یانش غلبہ نمودہ حکومت مالوہ بہ سلطان مظفر واگذار نمود۔ بعدازیں مدنی رائے نزد رانا سانگا آمدہ بصلۂ خدماتش حکومت چندیری یافت۔ سلطان محمود خلاف ہر دو کوچ نمود۔ لیکن در جنگ کہ مابین فریقین روئیداد۔ شکست بر افواج محمود افتاد و گرفتار شد۔ واقعۂ مزبور در ۱۵۱۹ء روئیداد۔

فقۂ حنفی مجتہد بود۔ و وقت نماز ازو فوت نمی شد۔ و بروز جمعہ
ہمیشہ روزہ میداشت۔ و در علم موسیقی و شعر و املا و انشا بی ہمتا
بود۔ و بعد فتح اودی پور از شرب شراب تایب گشت۔ لیکن سررشتۂ
عیش از دست نداد۔ رنگین مزاج و سخت طبیعت و مصیبت پسند بود
کہ در عرصۂ یکروز از کالپی تا آگرہ بمسافت یکصد و شصت میل راہ
قطع نمود۔ و شمشیر در دست گرفتہ خود را بدریا می انداخت۔
طبیعتش از جادۂ اعتدال برگشت۔

و ہمایون شاہ پیش ازاں بعارضۂ بیماری بنفس شماری
رسیدہ بود۔ بعضے مشایخان گفتند چیزے کہ بنظر بادشاہ عزیزاست
بنام فرزند تصدق باید داد۔ بابر گفت مرا جان خود عزیزاست بر او
فدا خواہم ساخت یکبار خود را سہ دفعہ برسر او نثار کردہ سر
بسجدہ نہاد۔ سہ بار گفت برداشتم، برداشتم، برداشتم۔ و بقدرت
خدا ہمایون صحت یاب شدہ بابر شاہ انتقال نمود[1]۔ تاریخ۔
"ہمایون بود وارث ملک وی"[2]

نصیر الدین ہمایون شاہ[3] نہایت خوش خلق و لطیف طبع

---

[1] بموجب اکبرنامہ جلد اول صفحہ ۱۳۳ محل وفات بابر چہار باغ است کہ در آگرہ برلب دریائے جون (جمنا) بود۔ [2] ۹۳۷ھ (۱۵۳۰ء)۔ تاریخ مزبور از گفتہائے مولانا شہاب معمائی است (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [3] ولادت ہمایون شب سہ شنبہ چہارم ماہ ذیقعدہ سنہ نہصد و سیزدہ ہجری (۱۵۰۷ء) در ارک کابل از بطن ماہم بیگم دختر سلطان حسین میرزا واقع شد۔ تاریخ ولادت "سلطان ہمایون خان"

قلعہ چتوڑ[1] قبضہ نمود و با عسکر شاہی بارہا بمقابلہ و مقاتلہ پیوست بعد وقوع معرکہ ہائے بسیار در قلعۂ چاپانیر متحصن گشتہ محاصرۂ آں بطول انجامید۔ عاقبت بہادر شاہ مفرور شدہ در جزیرۂ دیو قیام ساخت۔ و ہمایوں شاہ مال و اسباب و دفائن قلعہ را متصرف گشتہ شہر چانپانیر را غارت کنانید و ممالک گجرات و احمد آباد در قبضۂ اقتدار در آوردہ حاکم انجا میرزا عسکری متنقل گردانید۔ پس ازاں بجانب برہانپور عزیمت کردہ خاندیس و برہانپور را قبضہ نمودہ بجانب منڈول[2] نہضت ساخت۔ و بہادر شاہ از جزیرۂ دیو برآمدہ باتفاق عماد الملک چرکس قریب چہل و پنجاہ ہزار سوار جمع کردہ بر گجرات حملہ[3] نمود۔ و میرزا عسکری تابِ تقابل در خود ندیدہ در آگرہ بشتافت۔ و بہادر شاہ گجرات

---

[1] بقول ابو الفضل بہادر شاہ گجراتی قلعۂ چتوڑ را در نہ صد و چہل و یک (۹۴۱) مفتوح ساخت۔ (اکبرنامہ جلد اول ص ۱۲۶)

[2] "منڈو" (توزک بابری ص ۲۰، اکبرنامہ ج ۱ ص ۲۵۲، طبقات اکبری ص ۱۹۶)۔

[3] بقول نظام الدین جنگ مزبور درمیان عماد الملک غلام بہادر شاہ گجراتی و میرزا عسکری در نواحی محمود آباد کہ دوازدہ کروہی احمد آباد است واقع شد۔ شمار افواج عماد الملک پنجاہ ہزار سوار بود۔ بخلاف روایت حسن عماد الملک دریں جنگ از میرزا عسکری شکست یافت (طبقات اکبری ص ۱۹۸ مطبوعہ نولکشور پریس لکھنؤ)

واحمد آباد را قابض گشت[1]۔ و ہمایون شاہ باستماع اخبار مسارعت کردہ در آگرہ نزول یافت۔ مقارن این حال سلطان جنید برلاس حاکم جونپور در سنہ ۹۴۲ھ[2] از دنیا درگذشت۔ و شیر خان افغان کہ بسیار دلاور و جرار بود در حدود رہتاس جمعیت بہم رسانیدہ علاقۂ جونپور را قبضہ نمود۔ و ہمایونشاہ بمدافعہ او خود متوجہ شد۔ و شیر خان افغان غازی خان را بمقابلہ بادشاہ در قلعۂ چنار[3] متحصن داشتہ خود بجانب بنگالہ یورش ساخت۔ محاصرۂ قلعہ تا شش ماہ بود۔ عاقبت بہ جانفشانی محمد رومی قلعہ مفتوح گشت و دران زودی سلطان محمود از بنگالہ در معرکۂ جلال خان پسر شیر خان مغلوب گشتہ ہمایونشاہ را التماس یورش آنصوب نمود۔ بادشاہ در سنہ ۹۴۵ھ بجانب بنگالہ نہضت کردہ شیر خان را ہزیمت دادہ ملک بنگالہ باز مفتوح ساخت[4]۔

[1] این واقعہ خلاف واقعہ اولی است و ہیچ تعلق از حملۂ عماد الملک ندارد۔ حسن در ذکر نمودن دو واقعہ یکجا مسامحت نمودہ است۔ (طبقات اکبری صفحہ ۱۹۹)

[2] ۱۵۳۷ء۔

[3] در طبقات اکبری و منتخب التواریخ مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنؤ۔ این نام "چنار" آمدہ است۔

[4] از بیان ملا نظام الدین چنین مستنبط می شود کہ فتح بنگالہ بر دست ہمایون در سنہ ۹۴۳ھ (۱۵۳۶ء) واقع شد۔ (طبقات اکبری صفحہ ۲۰۰)

ودرخلال ایں احوال میرزا ہندال باغی شده[1] شیخ بہلول[2] مرشد بادشاہ بقتل آورده قلعۂ دہلی را محاصره نمود۔ و پادشاه باستماع اخبار بیا متردد گشته حکومت بنگاله به جہانگیر مغل تفویض کرده خود در آگره بشتافت۔ و شیرخان افغان از بغاوت میرزا ہندال و بی سامانی لشکر واقف شده بادشاه را بنغام جوسار رسید راه گشته عرصۂ سه ماه در محاربت و مبارزت بسر بردند۔ مقارن ایں حال میرزا کامران با جمعیت ده ہزار سپاه از لاہور یلغار کرده در دہلی با میرزا ہندال اتفاق نموده از انجا ہر دو برخوردار فتح دہلی معطل داشته متوجه آگره شدند۔ و میرزا ہندال با پنجہزار سوار و سیصد افیال بجانب الور بشتافت۔ و کامران میرزا در آگره نزول کرده طبل شاہی بدوال مخالفت بنواخت۔ بوقوع ایں واقعات جانکاه ہمایوں شاه را تفرقه و پریشانی افزود۔ ہر چند برادرانِ خود را از جوسار بکرات و مرات مراسلات مرسول داشت که بعد مدافعۂ شیرخان ہر نوعی که

---

[1] بقول نظام الدین بخشی بغاوت میرزا ہندال در ۹۴۳ھ و بروایت ملا عبدالقادر بدایونی ۹۴۵ھ ظہور پذیر شد۔ (طبقات صفحہ ۲۰۰، منتخب صفحہ ۹۳)

[2] شیخ بہلول برادر بزرگ شیخ محمد غوث گوالیاری است۔ صاحب اسماء تسخیر بود۔ ہمایوں بادشاه را نسبت وے اعتقاد تمام بود۔ باغواء مفتیانِ واقعه طلب از دست ہندال میرزا شہادت یافت۔ فقد مات شہیدًا ۹۴۵۔ تاریخ وفات است ۹۴۵ھ

مرضی شما میباشد مرا منظور است۔ از آنجا کہ میرزا کامران با شیرخان افغان متعہد شدہ بود کہ ایشان تا سرہند قابض شوند۔ و با پنجاب و کابل تعرض نسازند۔ موجب آن از مرافقت برادر پہلوتہی کردند۔ تا آنکہ در سنہ ۹۴۶ھ شیرخان مسلح و مکمّل غافلانہ بر لشکر مغل حملہ آورد۔ و در محاربہ غلبہ نمودہ مہزوم ساخت[1]۔ چوں فوج شاہی شکست

[1] حسن بطریق معہود خود در سیاق این واقعہ پیچیدگی و اغلاق بکار بردہ است۔ اصل این است کہ "واقعۂ انہزام ہمایوں از شیرشاہ بر نہر گنگ در معاونت نظام سقہ" مقارن بغاوت میرزا ہندال ظہور پذیرفت۔ بروایت ملا عبدالقادر بدایونی "چوں میرزا ہندال در آگرہ خطبہ بنام خود خواند پادشاہ پنجہزار کس کمک جہانگیر بیگ مغل مقرر فرمودہ حکومت آں ولایت با و مفوض ساختہ متوجہ آگرہ شدند۔ بہ بے سامانی تمام بجوسہ قصبہ الیست در کنار آب گنگ رسیدند۔ و امراء جونپور دچپارہ آمدہ بملازمت پیوستند۔ شیرخان سر راہ گرفتہ از پریشانی این لشکر آگاہ شد۔ دہانے کہ بآب گنگ پیوستہ و از باران برشکال مالامال بود۔ درمیان آوردہ تا سہ ماہ در مقابلۂ پادشاہ نشست۔

"می گویند در ایام مقابلہ روزے پادشاہ ملا محمد برغری را کہ با شیرشاہ جہت آشنائی داشت، برسم ایلچی گری فرستاد۔ شیرشاہ پیغام پادشاہ را شنیدہ گفت کہ از جانب من بپادشاہ عرض نمایند کہ شما خود جنگ می خواہید نہ من۔ بعدہ شیخ خلیل را کہ مرشد شیرشاہ بود نزد پادشاہ فرستادہ در مقام صلح آمدہ التماس نمود کہ غیر از بنگالہ ہمہ ولایت را بہ بندگان پادشاہی

خوردہ برلبِ دریای گنگ رسید ہمایوں شاہ بخوف تعقب افغاناں
خودرا در دریای تہار انداختہ ہشت ہزار مغل مع محمد زمان میرزا غرق
لجۂ فنا شدند شور رستخیز برخاست و پادشاہ بمعاونت نظام سقا
برساحل نجات رسید واورا پادشاہی نصف روز انعام بخشید و
در آگرہ رسیدہ نیم روز اورا بر تخت نشایندہ آمدنی نصف روز بوی
ارزانی داشت۔

وکامران میرزا و ہندال میرزا چوں غلبۂ افغاناں دیدند بلاہمت
رسیدند واز مقابلت مخالفاں پہلوتہی کردہ ایا مہا ملبیت و لعل گذرانیدہ
بحیلہ و بہانہ باجمعیت خود کرانہ کردہ بطرف لاہور رہضت کردند۔
وتمامی صوبہ داراں از ممالک واطراف بخوف افغاناں ترک مناصب خود
کردہ در آگرہ رسیدند۔ وشیر خان[1] جمعیت و ثروت بہم رسایندہ

می گذارم۔ دبریں معنی سوگند کلام ربانی درمیاں آوردہ خاطر بادشاہ را تسلی داد۔
صباح روز دیگر غافل بسر لشکر شاہی آمد۔ وافواج بادشاہ را فرصت ترتیب نداد۔
نتیجۂ دراندک فرصت شکست برافواج ہمایوں افتاد۔ بسیارے از لشکر شاہی غرق
بحر فنا گشتند۔ بادشاہ نیز اسپ در آب زد و بیم غرق شدن داشت بلکہ ہیچ نماندہ
بود کہ سقائے آمدہ دستیاری نمود وایشا نرا از ورطہ جانکاہ بر آورد۔ اینوقعہ
در سنہ ۹۴۶ھ (۱۵۳۹ء) روئے داد۔ "سلامت بود بادشاہی کسے" تاریخ است۔
(منتخب التواریخ صہ ۱۹۴ مطبوعہ مطبعۂ منشی نولکشور لکھنؤ)

[1] محاربۂ دوم مابین ہمایوں وشیر شاہ نزد قنوج برلب دریای گنگ

بلاد و امصار بسیار قبضه کرده بتسخیر آگره یلغار نمود۔

و ہمایوں شاہ بسبب بیوفائی برادراں و دغای معاوناں مغلوب گشته فرار اختیار فرمود۔ و بخوف تعاقب مخالفاں جمعی کثیر در دریای گنگ غرق شده با جمعی قلیل در لاہور رسید۔ شیر خان تعاقب کرده از ستلج عبور نمود۔ ہمایوں از لاہور برآمده به دریای چناب قیام ساخت و در اینجا حاجی باندی و ریگی چک و ابدال ماگری و بعضے امرای کشمیر که با کاجی چک مخالفت داشتند بوساطت میرزا حیدر کاشغری بعز بساطبوس فایز گشته استدعای تسخیر کشمیر نمودند۔ و پادشاہ عزم آمدن کشمیر جزم کرده بود اما میرزا ہندال مانع آمده بجانب سند متوجه ساخت۔ و میرزا حیدر ہمراه امرا بجانب کشمیر آمده فتح نمود۔[1] حقیقت آں پیشتر گذشت۔ انگاه پادشاہ بجانب ٹھٹه و بھکر شتافت و کامراں بجانب کابل و ہندال بطرف قندہار روئے ارادت برتافت۔ ہمایوں شاہ

---

[44] افتاد۔ درین مرتبه شماره افواج ہمایوں یک لک و مخالفش شیر شاہ پنجاه ہزار بود۔ لاکن باین ہمه فتح نصیب شیر شاہ شد۔ این معرکه بروز عاشوره دہم ماه محرم الحرام ۹۴۷ھ (۱۵۴۰ء) روئے نمود۔ ملا عبد القادر حسب عادت تاریخ اینواقعه "خرابی ملک" یافته است۔ بعد ازیں جنگ ہمایوں مقابل شیر شاہ به ہیچ مقام قیام نتوانست کرد ✦

[1] بیست و دوم رجب ۹۴۷ھ تاریخ فتح کشمیر بدست میرزا حیدر کاشغری است۔ (طبقات ص ۷۰۳ و منتخب ص ۹۵)

چندگاہ در ٹھٹہ و بھکر ہمراہ میرزا حسین[1] ارغون بمحاصرہ و محاربہ
بسر برد اما بسبب دغای میرزا یادگار برادر بابرشاہ روی
فلاح ندید۔ پس بامید استمداد نزد راجہ مالدیو والی جودھپور
رفت۔ و راجہ جودھپور بجائے خود سنجید[2] کہ ہمایون شاہ را
گرفتار کردہ بہ شیرخان افغان بسپارد اما یکی از ملازمان
قدیمی ہمایون شاہ نزد او نوکر بود، وے با صغای این ماجرا
یک دو منزل پیشتر آمدہ ہمایون شاہ را بر حقیقت حال آگاہی
داد موجب آں پادشاہ بعجالت تمام جانب ٹھٹہ معاودت نمود
پسر راجہ جودھپور بتعاقب او دویدہ بجنگ پیوست۔ و ہمایون
شاہ با جمعی معدود بمحاربت او استقامت کردہ از ہمراہیان
او چند کس را بقتل رسانید۔ و راجہ زادہ ہم مجروح شدہ
رجعت نمود۔ پس ہمایون دلخستہ و وا ذون در میدان ریگستان
بپای پیادہ افتان و خیزان در تموز آفتاب بی آب طی مسافت
کردہ شتران و اسپان بی آب و علف تلف گشتہ سہ روزی

[1] سلطان حسین ارغون از امراء سلطان احمد میرزا عموئے بابر بود۔ او را سلطان
قراقولی بہ سبب داشتن حکومت قراقول نیز گفتندے۔ این شخص با بابر بسیار می بود
(توزک بابری ص ۳۹)۔ [2] بقول ملا نظام الدین ہروی صاحب
طبقات اکبری سبب غدر راجہ مالدیو نسبت ہمایون این بود کہ شیرخان
بواسطۂ ایلچی خفیۃ او را وعدہ و وعید بسیار دادہ بود (خلاصہ)

خور وخواب و بی آب وتاب دو صد میل طی کرده ہمگی بیست کس زنده درامرکوٹ رسیدند وراجۂ آنجاکه رانا نام داشت بخدمات شایسته قیام کرده ازصعوبت سفر آسودند - وبیرم خان[1] هم از جنگ شیرخان رہائی یافته دراں جا وارد گشتند - وهم دراں مقام پنجم ماه رجب سال نهصد وچہل ونه ہجری ۹۴۹ھ شاهزادۂ اکبر شاه تولد یافت - بعد چندگاه پادشاه متوکلاً علی الله بسوئی قندهار عزیمت فرمود ومیرزا عسکری که حاکم قندهار بود موجب پیغام میرزا حسین ارغون بجادبه ومقابلۂ پادشاه پیلغار نمود -

[1] بیرم خان الملقب خانخاناں از اُمراء ممتاز خاندانِ مغلیه بود - اصلش ترکمان است - آباً عن جدٍ خدمت دودمانِ تیمور کرد - بیرم خان ہمراه ہمایون از ہندوستان بایران رفت - بوقت جلوس اکبر خانخاں به عہدۂ وزارت عظمیٰ فائز بُود - در سنه ۹۶۵ھ (۱۵۵۷ء) اکبراز یں عہده اورا معزول ساخت - بیرم خان بغاوت نمود لیکن ناکام شد - پادشاه ترحم نموده اورا معاف کرد - بعد ازاں باجازت حج بیت الله روانه گجرات شد - لاکن شخصے مبارک خان لوحانی که پدرش درزمانِ ہمایوں بادشاه از دستش مقتول شده بُود اورا کشت - اوّلاً در گجرات و بعدهٗ در مشہد مدفون گردید - قتلش بتاریخ ۱۴ جمادی الثانی روز جمعه سنه ۹۶۸ھ واقع شد - (مشاہیر عالم جلد اول ص ۱۲۸ چاپ مطبع نظامی بدایوں سنه ۱۹۲۴ء)

[2] ۱۵۴۲ء -

و ہمایون شاہ باستماع خبر مال و اسباب و حرمخانہ و اکبر شاہ در انجا گذاشت۔

و در سنہ ۹۵۰ھ[1] بمرافقت بیرم خان و موافقت بیست کس از مصاحبان مع مریم مکانی والدۂ اکبر شاہ موجب پیغام شاہ ایران بجانب خراسان متوجہ گشت۔ و میرزا عسکری از گریختن برادر افسوس کردہ در حرمخانہ و شاہزادہ اکبر با اردوی خاص ہمراہ خود بقندہار برد۔ و ہمایون شاہ بخوف برادران نیک طینت بمسارعت تمام قطع مسافت کردہ در سیستان رسید و حاکم انجا احمد سلطان باستقبال آمدہ لوازم خدمت بجا آورد۔ ازانجا چون در ہرات رسید فرزند پادشاہ مسمی سلطان محمد با اتالیق خود پیشوائی کردہ غرۂ ذی قعدہ در باغ جہان آرا فروکش ساخت و مدارات و لوازمات بجا آوردہ بتماشای رقص و سرود و نغمہ و رود مشغول شد۔ صابر[2] نام قوالی این رباعی[3] بشوق تمام بر سہ گاہ ترانہ ساخت۔ رباعی۔

---

[1] ۱۵۴۳ء۔ [2] صابر قاق۔ بقول ابوالفضل این شخص در خوانندگی در مقام سہ گانہ یگانۂ خراسان و عراق بود۔ (اکبرنامہ جلد ۱۔ ص ۲۳۴۔ چاپ مطبع نولکشور سنہ ۱۳۱۹ھ)

[3] این دو شعر از غزل امیر شاہی شاعر خراسان است۔ برین اشعار نام رباعی از مسامحات حسن است کما لا یخفیٰ۔

"مبارک منزلی کاں خانہ را ماہی چنیں باشد
مبارک کشوری کاں عرصہ را شاہی چنین باشد

زرنج و راحت گیتی مرنجاں دل مشو خرم
کہ آئینِ جہاں گاہی چناں گاہی چنیں باشد"

ہمایوں شاہ ایں مضمون مناسب حالِ خود دانستہ سازندہ را انعام وافر بخشید۔ از انجا منزل بمنزل کوچ کردہ مینزل سلطانیہ کہ شاہ طہماسپ[1] در انجا بود اوّل ماہ جمید الثانی سنہ ۹۵۱[2] وارد شد۔ و شاہ ایران لوازمات استقبال و اعزاز کما ینبغی بجا آوردہ بزم نشاط و انبساط ترتیب دادہ بعیش و عشرت مسرور شدند۔ و میرزا قاسم سنجواندنِ ایں اشعار مترنم گشت۔ ابیات:-

دو صاحبقراں در یکی جایگاہ — قراں کردہ باہم چو خورشید و ماہ
دو نورِ بصر چشم اقبال را — دو عید مبارک مہ و سال را
دو کوکب کز ایشان جہاں راست زیں — بہم در یکی عرصہ چوں فرقدیں
دو چشم جہاں بیں بہم ہمعناں — بہم چوں دو ابرو تواضع کناں

---

[1] (۹۱۹ھ–۹۸۴ھ = ۱۵۱۴ء — ۱۵۷۶ء)۔

[2] ۱۵۴۴ء۔

[3] در اکبرنامہ جلد اول ص ۲۳۷ چاپ لکھنؤ ایں لفظ "بزمگاہ" مذکور است۔

[4] در اکبرنامہ بجائے جہاں "ممالک" مذکور است۔

دو سعدِ فلک را یکی برج جای
دو والا گہر را یکی درج جای

شاہ ایران نفائس و تحائف شاہان و ارمغان بیکران بنظر گذرانیدہ ملازمانرا بنوازشہای شاہانہ جداگانہ بنواخت۔ ہمایون شاہ قطعۂ الماس گران بہا کہ در ندرت بی ہمتا بود باضافۂ دویست و پنجاہ قطعۂ لعل بدخشان درخشان و تابان برسم ارمغان بنظر شاہ ایران در آوردہ تا عرصۂ یکسال و یکماہ در اصفہان بعیش و عشرت و شادمانی باشغال شکار و چوگان بازی و رقص و سرود و قبق[1] اندازی و سیر و سیاحت و کامرانی مشغول بود تا آنکہ زنگ کدورت از مرارت دل زدود۔

روزی در محفل نشاط و انبساط شاہ ایران متواضع بسخنان پرداختہ ہمایون شاہ را بگوش رسانید کہ این حقیر را برادر صغیر خود پندارند ہر قدر کہ کومک برائی سرکوبی مخالفان ضرورت باشد سرانجام است اگر برائی معاضدت مرا خود میخواہند بجان حاضرم[2]۔ ہمایون شاہ بسخنان معذرت آمیز

[1] قبق کدوئے بود کہ در تیراندازی اورا ہدف می ساختند۔

[2] معاونت شاہ طہماسپ صفوی بہ ہمایون مبنی بر آن شرط بود کہ مؤخر الذکر منتقل مذہب تشیع گردیدہ، در ہند نیز این مذہب مروج دارد۔ فرشتہ می گوید:—

خاطر او سرد ساخت۔ و فرد از پیشگاہ شاہ ایران شاہزادہ میرزا مراد و بداغ خان قاجار با عسکر دہ ہزار سوار و سامان حرب پیکار ہمرکاب پادشاہ نامدار تعین شد۔ و ہمایوں میراد دل شرف ترخیص حاصل کردہ بعد سیاحت تبریز و اردبیل[1] بجانب قندہار عنان عزمیت معطوف داشت۔ پس از قطع منازل و مراحل بیرون قندہار نزول اجلال فرمود۔ و میرزا عسکری در باغ شہر آرا ظاہراً پیشوا بر آمدہ و در باطن در ہائے قلعہ ہا بند کردہ بجدال و قتال مستعد گشت۔ و ہمایون شاہ ۷ محرم سنہ ۹۵۲ھ[2] بحصار قندہار محاصرہ انداختہ

۴۴ روزے در خلوت سلطانہ بیگم (خواہر شاہ طہماسپ) بتقریبے انگیختہ ایں رباعی جنت آشیانی (ہمایوں) را بحضور شاہ خواند۔

ہستیم بجاں بندۂ اولاد علیؓ ہستیم ہمیشہ شاد بایاد علیؓ
چوں سر ولایت ز علی ظاہر شد کردیم ہمیشہ ورد خود ناد علیؓ

حضرت شاہ طہماسپ) از شنیدن ایں رباعی خوش حال گشتہ گفت اگر ہمایوں پادشاہ عہد کند کہ روس منابر ممالک محروسہ خود را بذکر اسامی ائمہ معصومین مزین و مشرف گرداند من امداد نمودہ دو بارہ ملک موروثی خواہم کرد۔ سلطانہ بیگم بہ جنت آشیانی پیغام کرد۔ آنحضرت جواب داد کہ من المہد الی اللحد مرا محبت خاندان رسالت مرکوز خاطر است " تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۳۷ چاپ منشی نولکشور پریس)

[1] اردبیل شہریست در ایران کہ آنجا مقبرہ شاہ صفی جد شاہ طہماسپ سر سلاطین صفویہ است۔

[2] مطابق روز شنبہ ۲۱ مارچ ۱۵۴۵ء۔

تا شش ماہ بحرب و ضرب پرداختہ کارے نساختند۔ عاقبت بیرم خان پیش میرزا کامران بخواہش مصالحہ در کابل رفت۔ و از انجا محروم و مایوس بازگشتہ رسید۔ دراں اثنا محمد سلطان میرزا والغ میرزا و میرک میرزا و شیر افگن بیگ با جمعی کثیر از کامران گریختہ بملازمت ہمایون شاہ فائز شدند و جمعی از مردم قلعہ ہم بیروں برآمدہ بخدمت حاضر گشتند۔ و میرزا عسکری متوہم شدہ اماں خواست و قلعہ با دلیای دولت تسلیم نمود۔ ہمایون شاہ قلعۂ مذکور بشاہزادہ مراد کہ باوی وعدہ کردہ بود مرحمت فرمود۔ و خود بالشکر ظفر پیکر متوجہ کابل گشت۔ چوں در حدود کابل خیام دولت افراشت میرزا یادگار ناصر برادر بابر شاہ و میرزا ہندال اوّلاً بملازمت مشرف گشت۔ بعد ازاں ہر روز جمعی از امرای کامران باریاب خدمت گشتہ اظہار اخلاص می نمودند۔ تا آنکہ قیلان بیگ وزیر اعظم کامران میرزا جبہہ سای عتبۂ علیہ گردید۔ و کامران میرزا سراسیمہ بجانب غزنین فرار اختیار نمود۔ ہمایون شاہ دہم ماہ رمضان ۹۵۲ھ[1] در قلعہ درآمدہ بامور مملکت پرداخت وقتیکہ مریم مکانی در محل سرا داخل شد اکبر شاہ آنروز چہار سالہ بود۔ یکی از مخدرات اکبر شاہ را گفت بروالدۂ خود را معانقہ بکن۔

[1] ۱۶ نومبر، روز جمعہ ۱۵۴۵ء۔

اکبرشاہ مجمع بیگمان نظر کردہ بی اختیار درپیش والدۂ خود مریم مکانی شتافتہ اورا بکنار درآمد۔ میرزا کامران در غزنین کامرانی ندیدہ بجانب بھکر نزد میرزا حسین ارغون رفت و دخترش در نکاح آوردہ درانجا متمکن گشت[1]۔

ہمایون شاہ در ۹۵۳ھ[2] عزیمت تسخیر بدخشاں نمود۔ و بوقت کوچ یادگار ناصر بعلت مخالفت جدید از تیغ گذرانید[3]۔ چوں در بدخشاں رسید میرزا سلیمان در اول حملہ بگریخت۔ و بادشاہ آں سواد را قبضہ کردہ بجانب طالقان نہضت ساخت۔ وکامران میرزا باستماع یورش کردن ہمایون شاہ جمعیتی بہم رسانیدہ قلعۂ کابل فتح نمود۔ و محمد علی طغائی با چندکس از امرا بقتل رسانید و بعضیہا نابینا ساخت و شاہزادہ و حرمہا بموکلان بسپرد۔ این خبر بسمع ہمایون شاہ رسیدہ حکومت بدخشان بسلیمان میرزا بدستور گذاشتہ میرزا ہندال را حکومت طالقان بخشیدہ خود بطرف کابل متوجہ گشت۔ و در اثنای راہ مغدان را قلع و قمع ساختہ و قلعۂ کابل را محاصرہ نمود۔ وکامران تا چندگاہ بحرب و ضرب پرداختہ عاقبت مغرور شد و در اثنای لہ مردم ہزارہ

---

[1] اما بقول فرشتہ ظاہرا بعیش و حضور و باطنا باندیشۂ فتوری گذرانید۔"

[2] ۱۵۴۶ء۔

[3] ایضاً ص ۲۳۸۔

او را غارت کردہ عریان گذاشتند کہ بحالت تلخ در ملک بلخ رسید۔
آنجمعیتی بہم رسانیدہ بتسخیر بدخشاں متوجہ شد۔ و میرزا
سلیمان تاب جنگ نیاوردہ بہ کولاب رفت۔ و قراچہ خان و
مانوس بیگ از ہمایون شاہ بیدل شدہ بمرافقت میرزا عسکری
جانب بدخشان رفتند۔ و کامران با جمعیت لشکر و تقویت
امرا در طالقان رسیدہ میرزا ہندال را شکست داد۔ پس ہمایون شاہ
خود در طالقان رفتہ میرزا کامران در قلعہ محصور کرد۔ و بعد
چندگاہ بوسالت میرزا سلیمان طرح صلح انداختہ بعفو جرائم سابقہ
و لاحقہ مسرور گشت۔ و اقطاع کولاب در جاگیر او مقرر شد۔
انگاہ پادشاہ بکابل آمدہ بیرم خان پیش خود طلبید۔ و بعد چندی
ہمایون شاہ بقصد سرکوبی مردم ترکمان بجانب بلخ نہضت کرد۔
و میرزا کامران و عسکری میرزا باز علم مخالفت افراشتہ مرتکب
فساد و عناد شدند۔ ہمایون شاہ مقدمہ باغیان ترکمان ناتمام
فروگذاشتہ متوجہ بکابل گشت و از راہ بامیان بہ قپچاق آمدہ
با میرزا کامران بجنگ پیوستہ محاربۂ عظیم واقع شد۔ و ہمایون شاہ
مجروح گشتہ بجانب بدخشان نہضت کرد۔ و میرزا کامران
بفتح کابل کامرانی یافت۔ بعد چند روز سلیمان میرزا و ابراہیم
میرزا و ہندال میرزا با لشکرہای خود آمدہ ہمایون شاہ بمظاہرت
آنہا باز بکابل متوجہ گشت و بر کنار آب پنج نہر بقتال و جدال

پیوستہ کامران مہزوم شد۔ و سروز پسرش نزا شیدہ بلباس قلندرا[1]
در دامن کوہ ہندوکش اختفا پذیرفت۔ و میرزا عسکری محبوس
گشت و قراچہ خان کشتہ شد۔ ہمایون شاہ مظفر و منصور بہ کابل
آمدہ یکسال بعیش گذرانید۔ و میرزا کامران بامداد افغانان
بہمنیہ و خلیل زئی و مالکان وغیرہ باز شورش بر داشت و
پادشاہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ بجانب نیلاب گریزانید۔
در آنوقت میرزا عسکری بسبیل ایران بجانب مکہ تشریف
رفتہ در وادئ شام انتقال نمود۔ و کامران از فساد و عناد
باز نماندہ میرزا ہندال در مقابلۂ او بشبیت و کیم ذی قعدہ ۹۵۸ھ[2]
شہید شد۔ و دخترش[3] در عقد نکاح اکبر شاہ مشرف گشت۔
انگاہ ہمایون شاہ بالشکر جرار یورش کردہ افغانان مہمند
وغیرہ را قلع و قمع کردہ زبون گردانید۔ و میرزا کامران بی بال و
پر شدہ نزد سلیم شاہ[4] افغان پناہ برد از انجا روی رفاہ ندیدہ
نزد راجہ نگرکوٹ بشتافت۔ از انجا بخوف[5] سلیم شاہ پیش

صـ ۲۲۰

[1] سنۂ وفات میرزا عسکری ۹۶۱ھ مطابق ۱۵۵۳ء است (فرشتہ جلد اول)

[2] ۲۱ اکتوبر روز شنبہ ۱۵۵۱ء۔ بقول فرشتہ شہادت ہندال میرزا بسبب
شبیخون بود کہ کامران میرزا در دو ز مذکور بر سراو آوردہ۔ [3] رقیہ سلطان
بیگم۔ [4] از ۹۵۲ھ ۱۵۴۵ء لغایت ۹۶۱ھ مطابق ۱۵۵۴ء۔

[5] سبب فرار میرزا کامران از پیش راجہ نگرکوٹ این بود کہ سلیم شاہ

آدم خان گکھڑ ملتجی شد۔

اتفاقاً دراں ایام میرزا حیدر دوغلات از سرکشی زمینداران کشمیر عاجز آمده ہمایون شاه را التماس آمدن آنطرف کرده بود۔ ہمایون شاه بعزم کشمیر از کابل برآمده از آب نیلاب گذر کرد و آدم خان گکھڑ از خوف پادشاه ترسیده کامران را محافظت نموده بدرگاه نوشت۔ و منعم خان موجب حکم نزد آدم خان رفته میرزا را گرفتار کرده بحضور آورد۔ از انجا اکثر چغتائی بر قتل او مستعد گشت۔ و پادشاه بکشتن او راضی نشده میل در چشمانش کشیده بی نور ساخت۔ مصرع

"چشم پوشید زبیداد سپہر"۔ تاریخ است۔

چون پادشاه بدیدن او رفت کامران این رباعی خواند۔ قطعہ:۔

ز قدر و شوکت سلطان نگشت چیزی کم

از التفات بغربت سرای دہقانی

کلاه گوشه دہقان بآفتاب رسید

که سایه بر سرش افگند چون تو سلطانی

---

[1] میرزا را صاحب قرابه می دانست۔ از عقب او در ۹۵۸ھ بسر راجه ہائے تبت روان شد۔ (فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۳۱ مطبوعہ منشی نولکشور پریس لکھنؤ)۔

[2] ۹۵۹ھ۔ تاریخ مزید از محمد مومن فرخندی است۔

بعد ازیں واقعہ کامران بہ حج رفت و سہ حج کردہ انتقال نمود.[1] در مزار معلّی مدفون است۔

القصہ پادشاہ از فتنۂ کامران دل جمعی کردہ بجانب کشمیر متوجہ شد۔ چوں دراں ایام سلیم شاہ افغان در پنجاب رسیدہ بود اُمرای درگاہ بعرض رسانیدند کہ ہرگاہ کشمیر در آئیم افغاناں راہ برآمد مسدود خواہند ساخت۔ ہمایون شاہ مصلحت منظور نکردہ بجانب کشمیر کوچ فرمود۔ و اُمرا بالتمام خوش طبعانہ ہمراہی نکردہ بجانب کابل رواں شدند۔ جنت آشیانی چارہ ندانستہ عنان عزیمت بجانب کابل معطوف داشت۔

بعد چندگاہ ہمایوں شاہ داعیۂ تسخیر ہندوستان بخاطر آوردہ با جمعیت پانزدہ ہزار سوار در ماہ صفر ۹۶۲ھ[2] روانہ شدہ از آب نیلاب عبور نمود۔ و بیرم خان را منصب سپہ سالاری بخشیدہ پیشتر بہ سمت منقلائی رواں ساخت۔ و تاتار خان حاکم رہتاس تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب دہلی گریخت۔ و ہمایون شاہ با شوکت و جاہ وارد لاہور شدہ حاکم آنجا بغیر جنگ فرار اختیار نمود۔ و پادشاہی منازعت

---

[1] فرشتہ تاریخ انتقال کامران میرزا ۱۱ ذی الحجہ ۹۶۴ھ (۵ اکتوبر روز شنبہ ۱۵۵۶ء) نوشتہ است۔

[2] دسمبر ۱۵۵۴ء۔

بشهر درآمد و بیرمخان ترکمان علاقهٔ سرهند را قابض شده ملک آنطرف مطیع گردانید - و جمعی از افغانان بسرداری شهباز خان و نصیر خان در دیالپور جمع آمده علم تقابل فراشتند - همایون شاه سید ابوالمعالی و قلیخان بمدافعهٔ ایشان مامور ساخت آنجماعت فوج افاغنه را تا ل مال کرده مال و منال ایشان را بغارت برده رجعت نمودند - و سکندر شاه تاتارخان و هیبت خان را با جمعیت سی هزار سوار بمقابلهٔ همایون تعیین ساخت - بیرمخان برسر آنها شبخون آورده منهزم گردانید - و فراوان مال غنیمت در دست مغلان افتاد - و سکندر شاه بعد از شکست تاتارخان با عسکر هشتاد هزار و اقبال بسیار بعزم پیکار رایت عزیمت افراخت - و بیرمخان بنوشهره رفته آن بلاد را مضبوط ساخت - چون سکندر شاه بیرون نوشهره اقامت فرمود همایون شاه در قلعهٔ نوشهره استقامت افزود - سلخ ماه رجب سنه مذکور دو دریای قهار بجوش آمده بحرب و ضرب پیوستند - دلاوران مغلستان داد شجاعت و مردانگی داده فوج افغانان را قتل عام کرده منهزم گردانیدند - و سکندر شاه بکوهستان سوالک گریخته رفت - بعد سکندر خان اوزبک و دیگر خوانین بدهلی و آگره رفته متصرف شدند - شاه ابوالمعالی بحکومت پنجاب افتخار یافته بمدافعهٔ سکندر شاه مامور گشت و همایون شاه در ماه رمضان

تشریف حضور بدہلی آوردہ بیرمخان را باقطاع وعنایات خسروانہ بیش از بیش نوازش فرمود و تردی بیگ حاکم دہلی شد و سکندر خان بحکومت آگرہ مستقل گشت۔ و بیرمخان تاریخ فتح بحضور گذرانید۔ تاریخ

منشی خرد طالع میمون طلبید
انشائی خرد طبع موزون طلبید

تحریر چو کرد فتح ہندستان را
تاریخ ز شمشیر ہمایون طلبید

آنگاہ سکندر شاہ در کوہستان روز بروز طاقت خود پیدا میکرد و ہمایون شاہ بیرمخان را اتالیق شاہزادہ محمد اکبر ساختہ بملازمت آں والاگوہر بدفع سکندر شاہ در پنجاب روانہ فرمود۔ ہمدراں زمان قنبر دیوانہ در سنبھل شورش کردہ علی قلیخان برسر او تاختہ سرش بریدہ بدرگاہ فرستاد۔[1]

و ہفتم ماہ ربیع الاول سنہ نہصد وشصت وسہ [۹۶۳][2] بوقت غروب آفتاب پادشاہ بالای بام کتابخانہ برآمدہ لحظۂ جلوس نمود و بوقت فرود آمدن ناگاہ مؤذن بانگ نماز شام شروع نمود آنحضرت بواسطۂ تعظیم لحظۂ بر زینۂ دوم نشست

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۴۲ چاپ لکھنؤ۔

[2] ۲۴ جنوری سنہ ۱۵۵۶ء۔

دروقت برخاستن تکیہ بر عصا کرد۔ عصا بشکست ناگاہ بادشاہ از نردبان جدا شدہ بر زمین آمد۔ یازدہم[1] ماہ مذکور ہمائے روحش بآشیان قدس پرواز نمود این مصرع تاریخ است ع

"ہمایون بادشاہ از بام افتاد"[2]

پادشاہیٔ او در ہند و کابل بست و پنج سال بود۔ و عمر شریفش پنجاہ[1] و یک۔ پادشاہی بود بغایت شجاع و صاحب ہمّت و سخاوت و مروت با علماء و فضلا بیشتر صحبت داشت ہمہ وقت با وضو می بود۔ بی وضو نام خدا بر زبان نمی آورد۔ بر مذہب حنفی راسخ بود۔ بعضے امرای[3] چغتائیہ او را شیعہ میدانستند

---

[1] ۲۵ جنوری سہ شنبہ ۱۵۵۶ء۔

[2] ۹۶۲ھ۔ بقول ابوالفضل چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ۔ تاریخ مزبور از مولانا قاسم کاہی ست و یک سال کم است۔ تفاوت یکسال و دو سال در عمارات تجویز توان کرد نہ در دنیات۔ و درست تاریخ این مصرع است:۔

"دارث ملک جلال الدین باد"۔

[3] اشارہ بطرف کامران میرزاست کہ بموجب نگارش فرشتہ جلد اول ص ۲۴۳ چاپ لکھنؤ۔ برادر خود ہمایون را شیعہ میدانست۔ و سبب این بود کہ ہمایون از خردی شیعان خراسان و عراق را نزد خود جمع می کرد۔ کامران میرزا با ہمایون دربارۂ مذہب ہمیشہ ہمزبانی می کرد۔ وقتیکہ از آسیب شیر شاہ ہمہ در لاہور جمع شدہ بودند، دعنے ہر دو برادر سوارہ از جائے میگذشتند۔ ۲۴۴

غلط است۔ دیوان اشعار او بی نظیر و منہ۔ رباعی

"خوش آنکہ با خیالت عمری نشستہ بودم
در شوق سرو قدت از جای جستہ بودم
عیبم مکن کہ گفتم موی ترا پریشان
در شرح جعد زلفت چون دل شکستہ بودم"

جلال الدین محمد اکبر شاہ خاقان اکبر بمقام کلانور[1] از زبان شیخ جولی[2] خبر واقعۂ ہمایون شاہ اصغا کردہ لوازم سوگواری و مراسم ماتمداری بجا آورد۔ انگاہ باتفاق اعیان دوم ماہ ربیع الثانی[3] سنہ نہصد و شصت و سہ ۹۶۳ھ در کلانور بر تخت شاہی جلوس نمود آن روز بعمر سیزدہ سالہ و نہ ماہ بود۔ بیرم خان اتالیق متصدی امور ملک و مال شدہ فرامین بشارت جلوس باطراف فرستاد و باج تمغا و راہداری و سلامانہ و پیشکش و سرانہ تمامی ملک محروسۂ را

سگے بنظر درآمد کہ پائے بر داشتہ برقبری می شاشید۔ کامران گفت "چنین معلوم می شود کہ صاحب این قبر "رافضی است" پادشاہ گفت "آرے چنان ظاہر می گردد کہ این سگ ہم "سنی" باشد"۔

[1] کلانور محل تاجپوشئی اکبر دہیہ است کہ مابین نہر راوی و بیاس در ضلع گورداسپور پنجاب واقع است۔ (حاشیہ ۴ توزک بابری مترجمہ لیڈن وارسکن چاپ مطبع آکسفورڈ لنڈن ۱۹۲۱ء صـــ)۔ [2] بقول فرشتہ شیخ جولی یکے از ارکان دولت و معتمدان درگاہ ہمایون بود۔ [3] ۱۵ فروری، روز شنبہ ۱۵۵۶ء۔

معاف داشت۔ وشاہ ابوالمعالی[1] کہ فرزند خواندۂ ہمایون شاہ بود داعیۂ مخالفت بخاطر آوردہ محبوس شد۔ وتردی بیگ خان حاکم دہلی وعلی قلیخان حاکم سنبل وسکندر خان حاکم آگرہ وبہادر خان حاکم دیبالپور ومنعم خان حاکم کابل مقرر گشت۔ ومحمد حکیم میرزا عرایضات متابعت خود فرستادہ اظہار اخلاص واطاعت نمود۔ پس ازاں موکب خاص بعزم استیصال سکندر شاہ بدامن کوہ سوالک[2] نہضت کرد۔ وسکندر شاہ بعد محاربۂ بسیار منہزم شدہ بکوہستان بگریخت۔ ودہر امچند[3] راجۂ نگر کوٹ بدرگاہ

---

[1] شاہ ابوالمعالی سید زادۂ عالی نسب از ولایت کاشغر بود۔ در تناسب اعضا وصفت شجاعت از اقران ممتاز بود۔ ہمایون بسبب توجہے خاص او را از خطاب فرزندی سربلند کردہ بود۔ (منتخب التواریخ ملا عبدالقادر بدایونی ص۳۲ چاپ لکھنؤ)۔

[2] کوہ سوالک" سلسلۂ کوہستان است کہ تقریباً ۲۰۰ میل انگلیسی متوازی کوہ ہمالیہ از ضلع ہوشیار پنجاب تا قصبۂ ہردوار یو-پی می رود۔ بالفاظ دیگر کوہچہ ہائے کہ ما بین دریائے گنگا و دریائے بیاس ست بنام کوہ سوالک" موسوم است۔ (حاشیہ انگلیسی توزک بابری ص۲۰۳)

نزد بابر وجہ تسمیہ این کوہستان بہ سوالک این است کہ "سوا" بہندی حصۂ چہارم و "لک" صدہزار را می گویند۔ بالفاظ دیگر کوہستان مزبور مجموعہ یکصد و بیست و پنجہزار کوہچہ ہائی عالی شان است۔ (توزک بابری ص۲۰۲)

[3] در منتخب التواریخ "رام چیند ر" مذکور است۔

آمدہ نوازش بسیار یافت۔ ہمدران زمان سلیمان میرزا بر کابل خروج کردہ بہ نیل مقصود رجعت نمود۔

در ۹۶۳ھ[1] ہیموں بقال وزیر محمد شاہ عدلی[2] با سی ہزار سوار و پیادہ و دو ہزار فیل متوجہ آگرہ گشت۔ و سکندر خان تاب تقابل نیاوردہ بدہلی گریخت۔ و شادی خان افغان کہ او نیز از امرای معتمد عدلی بود بکنار آب رہپٹ رسید۔ و علی قلیخان سیستانی با سہ ہزار سوار عراقی و خراسانی با شادی خان جنگ کردہ منہزم ساخت۔ و ہیمون بقال آگرہ را متصرف گشتہ بجانب دہلی یلغار نمود۔ و تردی بیگخان بمقابلۂ او سبقت جستہ بمقاتلہ پیوست۔ ہیمون بقال او را ہزیمت دادہ دہلی را قابض گشت۔ و تردی بیگخان و علی قلیخان با جمعیت معاونانِ خود در نوشہرہ آمدہ ولایت بدشمن سپردند۔ و اکبر شاہ در جالندر خبر یافتہ دلگیر گشت۔ بعد گنگاش بسیار بصلاح بیرمخان بمقابلت ہیمون بقال بال ہمت را پرواز دادہ در نوشہرہ رسید۔ از آنجا امرای ہزیمت خوردہ ملازمت نمودند۔ بیرمخان تردی بیگ را بخلوت

---

[1] ہیمون از قوم دھوسر و باشندۂ میوات بود۔ سلیم شاہ او را محافظ بازارہا مقرر کردہ بود۔ محمد شاہ عادل او را بوزارت گزید۔

[2] از سنہ ۹۶۱ھ مطابق سنہ ۱۵۵۴ء تا سنہ ۹۶۳ھ مطابق سنہ ۱۵۵۶ء۔

فرآوردہ گردن زد[۱] موجب آں اُمرائی چغتائیہ را خوفی پیدا شدہ خیالات سرکشی از سر بدر کردند۔ چوں رایات عالیات از نوشہرہ روانہ دہلی شد سکندر خان و عبداللہ خان و علی قلیخان وغیرہ بریسم منقلائی پیشتر یورش کردند۔[۲] و ہیموں بقال خود را راجہ بکرماجیت خواندہ کوس تکبری می نواخت۔ و با پلنگان شیر جنگ آہنگ جنگ ستعمال نمود۔ و جمعی از عمدہ سرداران افاغنہ با توپخانہ عظیم بمقابلۂ ہر اولان شاہی پیشتر تعیّن ساخت۔ آنہا از تقابل عسکر مغلان عاجز آمدہ منہزم شدند۔ و توپخانہ یک قلم باختند۔ ہیموں بقال چوں بنواحی پانی پت رسید لشکر چغتائی از دور دیدہ متوہم گشت۔ و فیلان

۱ء تفصیل قتل این است کہ "بیرم خان از تردی بیگ انحراف مزاج داشت و با وجود آں اورا "توقان" یعنی برادر بزرگ می گفت۔ باعث شکست آں لشکر نفاق تردی بیگ را دانستہ و خاطر نشان شاہنشاہی ساختہ و خانزمان و جمعے دیگر را گواہ بر ثبوت مدعائے خویش کشیدہ رخصت گونہ از برائے قتل او حاصل کرد۔ و نماز دیگرے سرکناں بہ منزل تردی بیگ رفتہ اورا ہمراہ گرفتہ بہ منزل خود در خرگاہی آوردہ آخر نماز تمام خود بہ بہانہ طہارت برخاست و جمعا کہ مقرر ساختہ بود اشارت بقتل تردی بیگ خان کرد۔ تا کار او تمام ساختند۔"
(منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صفحہ ۱۳۴)۔

۲ء طبقات اکبری چاپ لکھنؤ صفحہ ۲۴۵ و منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صفحہ ۱۳۴ و تاریخ فرشتہ چاپ لکھنؤ صفحہ ۲۴۵۔

بدست بہ سرداران خود قسمت کرد کہ بر آنہا سوار شدہ بلوازمات حرب پردازند۔

وعلی قلیخان بروز دوم محرم[1] ۹۶۴ھ بتسویہ صفوف پرداختہ نائرہ کارزار افروخت واز طرفین مردانہ بجولان آمدہ بقتال و جدال پیوستند۔ ہیمون بقال برفیل ہوائی نام در قلب علی قلیخان سینتانی در آمدہ مانند پلنگ غرش میکرد۔ اما بہادران برخان کہ در آں صف بودند شرائط شجاعت بجا آوردہ در حرب وضرب تقصیری نکردند۔ ناگاہ تیر بچشم ہیمون بقال رسیدہ خون جاری شد۔ وافغان بیدل شدہ راہ گریز پیش گرفتند۔ وہیمون باوجود زخم چشم سراسیمہ بہر سو حملہ میکرد۔ در آنوقت علی قلیخان فیل ہیمون از میان معرکہ بکمند آوردہ بخدمت پادشاہ گذرانید۔ وپادشاہ بنیت غزا تیغ بگردنش[2] انداختہ سرش بکابل فرستاد۔ وجسدش در دہلی بدار کشید ولشکرش

---

[1] نزد بدایونی این روز روز جمعہ عاشورہ دہم ماہ محرم الحرام ۹۶۴ھ (مطابق ۱۳ نومبر روز جمعہ ۱۵۵۶ء) بود۔ (منتخب التواریخ ص ۱۳۵)

[2] این روایت از فرشتہ ماخوذ است۔ لاکن صاحب طبقات وبدایونی بآن رفتہ اند کہ قاتل ہیمون بقال بیرمخان خانخانان است۔ مصاحبین دربار اکبر را برین کردہ بودند کہ بغرض ثواب سر ہیمون از تن جدا کند، لاکن بادشاہ جواب داد "اگر در وحس وحرکت بودی، تیغ آزمائے کردمے" این شنیدہ خانخانان بہ نیت جہاد شمشیرے انداخت۔

منہزم گشتہ زیادہ از پانصد فیل بدست لشکر منصور افتاد۔ و پادشاہ مظفر و منصور بر تخت دہلی بکمال اقتدار جلوس فرمود۔ و ملا پیر محمد شیروانی بطرف میوات فرستادہ اہل و عیال و مال و منال ہیمون بقال که در آنجا بود ضبط نمود۔

ہمدراں ایام سلطان حسین میرزا[1] بموجب حکم شاہ طہماسپ صفوی در قندہار آمدہ قلعہ را متصرف شد۔ و خضر خواجہ خان[2] که حاکم لاہور شدہ بود بمقابلت سکندر شاہ عاجز آمدہ در قلعۂ لاہور محصور گشت۔ موجب آں اکبر شاہ فی الفور عازم پنجاب شدہ سکندر شاہ بکلانور دیگر گریختہ رفت۔ و از آنجا در قلعۂ مانکوٹ متحصن گشتہ تا عرصۂ شش ماہ در محاصرہ بود۔ عاقبت ابواب مصالحہ مفتوح داشتہ فرزند خود عبد الرحمان مع چند زنجیر فیل بہ حضور فرستادہ خود بجدود بنگالہ رفت۔ و پادشاہ بہ لاہور آمدہ در اثنای راہ بیرمخان را مزاج منحرف شد۔ چندے روز سواری نکرد۔ روزی پادشاہ دو فیل نامی بجنگ انداخت آنہا جنگ کنان نزدیک خیمۂ بیرمخان آمدند و غوغای تماشائیان بلند شد۔ و بیرمخان را بخاطر آمد که ایں حرکت بہ اشارۂ پادشاہ میباشد۔ پیغام فرستاد که باعث گذاشتن فیلان مست قریب منزل ایں دولت خواہ چیست؟

---

[1] سلطان حسین میرزا ابن بہرام میرزا ابن شاہ اسمٰعیل صفوی۔

[2] خواجہ خضر خان شوہر گلبدن بیگم عمۂ اکبر بادشاہ بود۔

اگر سخنے غیر موقع بسمع اعلیٰ رسیده باشد غلام را با علام آں منت
بخشند؟ بادشاه فرمود که رفتن فیلاں بداں صوب اتفاقیست نه
بفرمودۂ ما - بیرمخان را ازیں سخن تسلی نشده رنجش خاطر روز افزوں
گشت - تا آنکه موجب نفاق فتنه گراں کار بجائے رسید که بیرمخان را
مزاج آشفته شده مرتکب حرکات ناشائسته گشت - و بر خدمات
بائسته خود نازش کرده بر خلاف رای خاقان دوران مصاحب[1]
بیگ را قتل کرد - و ملا پیر محمد[2] بجانب مکه معظمه اخراج نمود - و شیخ
محمد غوث[3] را بیحرمتی فرمود و بعضے امرا را به اختیار خود مصرت

---

۱ مصاحب بیگ پسر خواجه کلاں امیر ظہیر الدین بابر بود - خواجه کلاں پسر
مولانا صدر که از امرائے عمر شیخ میرزا پدر بابر است بود - خواجه شش برادر
داشت که ہر یک زندگانی خود را در خدمت بابر صرف نمود - بقول ابوالفضل
ایں ہر شش با دودمان آشنا و رشته دار بودند - (از حاشیه توزک بابری ص ۸۲
جلد دوم مترجمه لیڈن وارسکن چاپ آکسفورڈ پریس سنه ۱۹۲۱ء)

۲ ملا پیر محمد قندھاری الاصل بود - ابتدا فقیری و طالب علمی می کرد - آخر
از حسن قابلیت بمرتبۂ امراء اکبری رسید - جمیع مہمات ملکی و مالی به نیابت
خانخانان بدست او می شد - ارکان دولت بمنزل او بیادکم بار یافتند -
(منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ ص ۱۳۹)

۳ شیخ محمد غوث گوالیاری مرید شیخ ظہور و حاجی حضور عرف حاجی حمید است
نسبت او بسلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی قدس الله روحه می رسد - در

رسانید۔ و پادشاہ از حرکات او دلگیر شدہ بہ رعایت حقوق دیرینہ
با او دم زدن نتوانست۔ رفتہ رفتہ آتش خصومت بجائے مشتعل
گشت کہ بیرم خان دو مرتبہ ترک ملازمت کردہ عازم حج شدہ
بود۔ خانخانان نیز مراودت کردہ مورد الطاف جہانبانی
گردید۔

وملا پیر محمد از زیارت مکہ معظمہ باز آمدہ بدرگاہ
خاقان رتبہ عالی یافت۔ موجب آں بیرم خان را آتش غضب

دوم
ابتدائی حال بودہ اس کہ چہار دوان ریاضت شاقہ کشیدہ مکن در غارہا و
غذا از برگ نبتاں داشت۔ در علم دعوت ہما مقتدا و صاحب تصرف و جذب
کامل بود۔ و اجازت ایں علم از برادر بزرگ خویش پھول کہ صاحب کرامات و خوارق
بود حاصل کرد۔ ہمایوں بادشاہ را بہر دو ایں بزرگوار اخلاص بہ کمال بود۔ و
جمیع اکابر مشائخ آں زمان را نسبت ایشاں بود۔ فقیر (عبدالقادر بدایونی) اورا در
روزے در بازار آگرہ از دور دیدم کہ سوارہ می گذشت۔ و از دحام خلائق
چناں بود کہ کسے را مجال گذشتن از آں جمعیت نبود۔ صحبت او بہ خانخاناں
بیرم خان راست نہ آمد و رنجیدہ بہ گوالیار رفت۔ در کسوت فقر بسیار صاحب
جاہ و جلال بود۔ ہر کرا مید ید حتیٰ کہ کفار را نیز تعظیم و قیام می کرد۔ ازیں
جہت فقرا اندکے بہ ملامت او برخاستند۔ الغیب عند اللہ۔
در ۹۷۰ھ (۱۵۶۲ء) بعد از ہشتاد سالگی در آگرہ رحلت آخرت نمود و در
گوالیار مدفون شد (منتخب التواریخ ص ۲۷۹ چھاپہ مطبع نولکشور لکھنؤ)۔

بجوش آمدہ لشکرے آراستہ علم بغاوت افراخت۔ وخان اعظم وملا پیر محمد خان برائی گوشمالی او از حضور مامور گشت۔ بعد جدال وقتال بسیار ومعرکہ ہائے بے شمار بیرمخان مغلوب شدہ بوسالت جمال خان حقوق خدمات سابقۂ خود شفیع گناہان خویش ساختہ امان خواست۔

واکبر شاہ جمعی از ارکان دولت بہ استقبال او فرستاد کہ باعزاز واکرام تمام بہ مجلس پادشاہی درآوردند۔ بیرمخان دستار درگردن انداختہ زیر پای پادشاہ غلطیدہ بہ ہای ہای بگریست و پادشاہ بدست مرحمت سرش برداشتہ بجای قدیم بنشانید۔ فرمود اگر میل سپاہ گری داری ولایت کالپی وچندیری بتو ارزانی میدارم اگر مصاحبت مجلس اقدس میخواہی نزد خود نگاہدارم واگر عزیمت حرمین شریفین بخاطر آری باحسن وجوہ روانہ می سازم۔ بیرمخان گفت اینہمہ تردّدات بواسطۂ آن بود کہ بملازمت رسیدہ غبار وملال از خاطر اقدس بردارم۔ الحمد للہ میسر شد اکنون با ماکن شریفہ بدعا پردازم۔ پادشاہ

[1] بدایونی نام این کولاب (نزد دے حوض) سہنس لنگ ذکر کردہ است۔ (منتخب التواریخ ص ۱۴۵ چاپ لکھنؤ)

[2] بقول بدایونی "بیرمخان در ابتدائے فتح حکم بقتل پدر او فرمودہ بود، بدین وجہ در خیال انتقام بود (ایضاً ص ۱۴۵ ونیز طبقات اکبری ص ۲۵۳)"

پنجاه ہزار روپیہ داده اورا رخصت بہ حج فرمود۔ و بیرمخان باساز و سامان فراوان عازم بیت اللہ شده بمقام گجرات تفرج کولاب سہن سنگھ نموده برکنارۂ آں ۱۴ ماه جمیدالاول سنہ ۹۶۸ از دست مبارک خان افغان بدرجۂ شہادت رسید "شہید شد محمد بیرام"[1] تاریخ است۔

ہمدریں سال گیتی ستان ادہم خان[2] انکہ را با سنعداد تمام بتسخیر مالوه مامور فرمود۔ باز بہا[3] در بجنگ پیش آمده خائب و خاسر بجانب برہانپور گریخت و صوبۂ بنگالہ در تصرف اولیائے دولت درآمد۔ ہمدریں سال شیرخان عدلی با چہل ہزار سوار افغان بقصد انتزاع جونپور از آب گنگ بگذشت۔ علی قلیخان با دوازده ہزار سوار بمقابلۂ او برآمده مغلوب گردانید۔

---

[1] ۹۶۸ھ (۱۵۶۰ء)۔ فقرۂ "شہید شد محمد بیرام" جزو ے از رباعی است کہ بدایونی در منتخب ثبت کرده است و این است :-

بیرم بہ طواف کعبہ چوں بست احرام   در راه شہید گشت نا یافتہ کام
تاریخ شہادتش ز دل پرسیدم   گفتا کہ "شہید شد محمد بیرام"

[2] کسانیکہ از سپہ‌سالاران با ادہم خان دریں مہم شرکت کردند پیر محمد خان و صادق خان و قیا خان گنگ و عبد اللہ خان اوزبک و شاه محمد خان قندہاری نیز بودند (طبقات اکبری ص ۲۵۴ چاپ لکھنؤ مطبع نولکشور)

[3] درست "باز بہادر" است۔

ودر سال نہصد و شصت و نہ[۱] ۹۶۹ھ پادشاہ بزیارت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ مشرف گردید وہنگام مراجعت دختر راجہ پونمل بعقد ازدواج خود پسندید۔ از انجا میرزا شرف الدین بتسخیر قلعۂ میرٹھ کہ از ممالک راجہ مالدیو بود تعین فرمود۔ و راجہ جگمل و دیوانداس متحصن شدہ محاصرہ آں بطول انجامید آخر الامر بہ بہانۂ صلح از قلعہ برآمدہ راجہ جگمل بکیو رفتہ محفوظ ماند۔ دیوانداس قلعہ را آتش کشیدہ رو بگریز نہاد و میرزا در عرض راہ اورا گرفتہ مع دو صد و پنجاہ کس از راجپوت بقتل رسانید وقلعہ مفتوح ساخت۔

ہمدریں سال ملا پیر محمد عرصۂ مالوہ را از خار تعرض بار بہادر پاک کردہ قلعۂ بیجانگر مفتوح کرد۔ از انجا بفرمان پادشاہ بر ولایت خاندیس لشکر کشیدہ بلدہ برہانپور را قتل عام نمود۔ دراں حال بار بہادر بامداد حاکم برار باز شورش بر داشت۔ و پیر محمد خان از برہان پور بر خلاف تعجیل یورش کردہ در دریائے نربدا کشتی حیات او غرق شد۔ بار بہادر صوبۂ مالوہ را باز قبضہ نمود[۲]۔ و اکبر شاہ عبداللہ خان حاکم کالپی بدفع فتنہ بار بہادر

---

[۱] بتاریخ ہشتم جمادی الاول ۹۶۹ھ (۱۴ جنوری ۱۵۶۲ء)

[۲] قبضۂ باز بہادر بر صوبۂ مالوہ بار دیگر در ۹۶۹ھ مطابق (۱۵۶۱ء) رو نمود (فرشتہ)۔

گسیل فرمود۔ دیار بہادر بعدم طاقت مقاومت بکوہستان گریخت۔

وہم درین زمان شمس الدین محمد خان اتکہ[1] در امور وکالت استقلال کلی یافتہ بود۔ ادہم خان اتکہ بر او فات او حسد بردہ درسنہ نہصد و ہفتاد[2] ۹۷۰ھ برسر ایوان بوقت قرات قرآن نیم شبان بقتل رسانید۔ و بآواز غلغلہ پادشاہ از خواب استراحت بیدار شدہ ادہم خان از بالای ایوان بزیر انداختہ از جان گذرانید۔ وہم دراں سال آدم خان گہکھڑ محبوس شدہ بجای او کمال خان گہکھڑ بحکومت ملک گہکھڑان اختصاص یافت۔

وہم دریں سال شاہ ابو المعالی کہ از مجلس گریختہ بمکۂ معظمہ رفتہ بود باز آمدہ با میرزا اشرف الدین حسین پیوست۔ و در نارنول آمدہ دست اندازی نمود۔ و حسین قلیخان یوسف بیگ و احمد بیگ را بمدافعت او مامور کردہ خود بمقابلۂ شرف الدین میرزا بشتافت۔ و ابو المعالی در کمین ماندہ آں ہر دو سردار بقتل رسانید و خود نزد محمد حکیم[3] میرزا بکابل رفت۔ از انجا

---

[1] "اتکہ" بتائے منقوطہ شوہر مرضعہ و قرابتیان او را گویند (فرشتہ ص۲۵۲)

[2] ۱۵۶۵ء۔

[3] محمد حکیم میرزا پسر شہنشاہ ہمایوں بود۔ بتاریخ ۱۵ رجمادی الاول سنہ ۹۶۱ھ مطابق ۱۸ اپریل سنہ ۱۵۵۴ء بمقام کابل از بطن ماہ چوچک پیدا شد۔ بزبان

محمد حکیم میرزا ہمشیرۂ خود بعقد او دادہ در امورات ملکی دخیل ساخت۔ و ابو المعالی بخیال شاہی افتادہ خوشدامن خود کہ مختار ملک بود بزجر و عنف بکشت۔ وزمام وکالت میرزا کہ خورد سال بود بکف آورد۔ پس سلیمان میرزا از بدخشان بکابل آمدہ شاہ ابو المعالی از تیغ گذرانید۔ و میرزا اشرف الدین حسین بعد گریختن ابو المعالی با حمد آباد رفت۔ و پادشاہ از شکار فارغ شدہ عازم دہلی بود۔ و قتلق فولاد کہ از ملازمان شرف الدین حسین بود قاصد قتل پادشاہ شدہ در بازار دہلی در حین ازدحام تیرے برکتف پادشاہ انداختہ یک وجب داخل شد۔ قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند و ظل سبحانی تا ہشت روز شفا یافت[1]۔ بعد ازاں پادشاہ بہ آگرہ رفتہ بہ جانب نرور بشکار فیلان تفرج نمود۔ ازانجا بجانب مندو یلغار کردہ ملاحظہ عمارات شاہان خلجیہ نمود۔ میراں مبارک شاہ والیٔ برہان پور اطاعت کردہ دختر خود تحفۂ خدمت نمود۔ ازاں جا رایات اجلال بہ جانب آگرہ متوجہ شد۔

اکبر حاکم کابل بود۔ بر پنجاب دو بار حملہ کرد یکے در ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء و دیگر در ۹۸۹ھ مطابق ۱۵۸۱ء لاکن ہزیمت خورد۔ بتاریخ ۱۶ شعبان المعظم ۹۹۳ھ مطابق ۲۶ جولائی ۱۵۸۵ء در کابل بعمر ۳۲ سالگی وفات کرد (قاموس المشاہیر جلد ۲ - ص ۱۸۸۔ مطبع نظامی بدایون ۱۹۲۶ء)

[1] بقول فرشتہ ص ۲۵۳ "معالج اکبر حکیم عین الملک گیلانی بود کہ در تداوی ید بیضا داشت۔"

و در سال نہصد و ہفتاد و یک[1] سکندر خان اوزبک و ابراہیم خان اوزبک کہ طرف بہار و جون پور اقطاع داشتند سراز اطاعت پیچیدہ بموافقت علی قلیخان سیتانی و بہادر خان سیتانی و آصف خان ہروی حاکم گرھہ[2] و مانک پور کہ اراکین عمدۂ سلطنت بودند قریب سی ہزار سوار جیّد جمع گشتہ علم مخالفت افراختہ ممالک بسیار قبضہ نمودند۔ پادشاہ نوعی متردد و متوہم نگشتہ بہ بہانۂ شکار بجانب ولایت گرھہ نہضت ساخت۔ و اُمرای بغاوت اندیش را بانواع استمالت و مدارا نمود و آنہا از خیال خیرہ سری باز نیامدہ لوای بغاوت افراشتند۔ دراں اثنا ایلچیان حکیم محمد میرزا از کابل آمدہ خبر دادند کہ میرزا سلیمان بعد کشتن شاہ ابو المعالی خطبۂ کابل بنام خود کردہ میرزا سلطان بر حکومت کابل مستقل گذاشتہ خود بہ بدخشان رفت۔ و میرزا محمد حکیم میرزا سلطان

۴۴ "عین الملک دوائی تخلص می کرد و از معروف اطباء عہد اکبری بود۔
در انشا پردازی و ترسل ید طولیٰ داشت۔ بمقام ہنڈیا ضلع
آلہ باد درماہ ذی الحجہ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴ء رحلت نمود"

(قاموس المشاہیر جلد ۱۔ ص ۲۱۲)

[1] مطابق ۱۵۶۳ء۔ بقول فرشتہ سبب بغاوت این اُمرا چنیں بود کہ پادشاہ بعد قضیۂ عبد اللہ خان اوزبک کہ دراجین باغی شدہ بود مطابق افواہ عام عزم کردہ بود کہ تمامی اُمرائے اوزبک را مستاصل سازد۔"

[2] ولایت گرھہ۔

را از کابل بدر کرد اکنون میرزا سلیمان با فوج گران آمده کابل را قبضه نمود و محمد حکیم میرزا تاب مقاومت نیاورده وارد پیشاور گردید - و پادشاه بنام امرای پنجاب و محمد قلیخان حاکم ملتان فرامین صادر فرمود که محمد حکیم میرزا را کمک داده سلیمان میرزا را مستاصل سازند - و فریدون خان خالوی محمد حکیم نیز بمعاونت او دستوری یافت - فریدون خان بمقام اٹک محمد حکیم میرزا را ملازمت نموده خاطرنشین ساخت که پادشاه اینوقت گرفتار خرخشهٔ اوزبکان است مناسب آنست که بلاہور رفته قلعه را منصرف شوند و امرای پنجاب از خود ساخته دفع مضرت میرزا سلیمان نمایند - محمد حکیم میرزا فریب خورده روانهٔ لاہور گشت و قطب الدین محمد خان و میر محمد خان حاکمان لاہور در قلعه محصور ساختند - پادشاه باستماع خبر مہمات اوزبکان بتعویق انداخته آگره را به منعم خان سپرده چہاردہم جمید الاول ۹۷۴ھ[1] بسارعت تمام وارد لاہور گشت چون محمد حکیم میرزا از یلغار شہریار خبردار شد بی توقف سوار شده تا کابل واپس ندید[2] -

چون موسم زمستان رسید سلیمان میرزا به بدخشان رفت و محمد حکیم کابل را منصرف گردید - پادشاه در لاہور آمده چند روز بشکار مشغول شد - وزیر خان[3] در شکارگاه ملازمت آمده عذر

---

[1] مطابق ۲۷ نومبر روز سه شنبه ۱۵۶۶ء -

[2] فرشته جلد اول ص ۲۵۶ -

[3] وزیر خان برادر آصف خان ہروی است - ہر دو برادران در زمان اکبرانه

تقصیرات آصف خان درخواست کرد۔ پادشاہ از تقصیرات او درگذشتہ وزیر خان پنجہزاری ساخت۔

همدراں ایام الغ میرزا[1] و شاہ میرزا کہ از احفادان محمد سلطان[2] میرزا بودند مصدر فساد شدہ اطراف سنبل را غارت کردند۔ و منعم خان

امرائے بزرگ بودند۔ وزیر خان در ۹۹۵ھ مطابق سال سی و دوم از جلوس اکبری (۱۵۸۶ء) از عارضہ اسہال در گذشت۔ (ماثر الامراء جلد سیوم ص ۹۲۹ چاپ مطبع اردو گائیڈ کلکتہ ۱۸۹۰ء)

[1] الغ بیگ میرزا و شاہ میرزا ہر دو خطاب اند کہ از طرف بابر بایشان دادہ شدہ بود نام اصلی این ہر دو برادر علی الترتیب سکندر میرزا و سلطان میرزا بود (ایضاً ص ۱۹۲)

[2] محمد سلطان میرزا پسر ویس میرزا ابن بایقرا بن منصور ابن بایقرا است۔ در زمان دولت سلطان حسین میرزا بایقرا کہ جد مادری او شدہ بکرم و معظم بودہ۔ بعد واقعۂ ناگزیر آن پادشاہ ملازمت بابر پادشاہ در آمد۔ با آنکہ مکرر آثار عصیان بہ ظہور آمد جنت آشیانی (بابر) از کمال مروت بعد از قدرت انتقام ہم در مقام عفو شد۔

چون نوبت بعرش آشیانی (ہمایوں) رسید، محمد سلطان میرزا را باپسران بعنایات مخصوص ساخت۔ و بنا بر کبر سن از تکلیف نوکری معاف داشتہ پرگنۂ اعظم پور سرکار سنبل جہت خرج عنایت فرمود۔ در حالت پیری در آنجا از میرزا چہار پسر شد یکے ابراہیم حسین مرزا، دوم محمد حسین مرزا، سوم مسعود حسین مرزا، چہارم عاقل حسین مرزا۔ این پسر سرکشی

الغ بیگ مرزا[1] را گرفتار کردہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ در انجا
از جان درگذشت علی قلیخان[2] سیستانی و سکندر خان اوزبک موقع
دانستہ با جمعیت دو ہزار افیال و لشکر بیشمار متوجہ جونپور شدند
و پادشاہ بعجالت تمام از لاہور رجعت کردہ در مانکپور آمد
در انجا کشتی حاضر نبود۔ پس بر فیل سندر سوار شدہ مع یکصد

---

[1] و بغاوت در نہاد خود داشتند۔ بنابریں محمد سلطان مرزا حکم اکبر در قلعۂ بیانہ محبوس شد و در انجا فوت کرد (ایضاً صفحہ ۱۹۲، ۱۹۳)۔

سلہ الغ بیگ مرزا سہو حسن است و درست محمد سلطان مرزا ست چنانکہ در فوق مذکور شد۔ تائیدش از فرشتہ می شود چنانکہ می گوید:-

منعم خان المخاطب بہ خانخانان محمد سلطان مرزا را از سرکار سنبھل مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ و او در انجا درگذشت۔
(فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۵۶ چاپ لکھنؤ)۔

[2] علی قلیخان المعروف بہ خان زمان پسر سلطان حیدر اوزبک شیبانی از امرائے پنجہزاری اکبری و صاحب نام و شکوہ بود۔ در ہمت وجود و سپاہگری و سرداری یکتائی داشت۔ با آنکہ اوزبک بود اما چون در ایران نشو و نما یافتہ و مادرش از انجا بودہ، مذہب امامیہ داشت۔ اصلاً تقیہ نمی کرد۔ سلطان تخلص می نمود۔

(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۶۳۰)

فیل سوار از دریا عبور نمود۔ و علی قلیخان و بہادرخان[1] بشرب شراب و رقص مغنیہ مصروف بودند۔ چون صدائی شیپور شاہی شنیدند بہ صف آرائی مشغول گشتند۔ و بروز غرۂ ذوالحجہ سنہ مذکور آتش جنگ مشتعل گشت علی قلیخان و خان زمان[2] و بہادرخان کُشتہ شدند۔ بادشاہ سرہای آنہا بہ پنجاب و کابل فرستاد و اعوان و انصار آنہا بہ لگدکوب فیلان انداخت۔ تاریخ

چو شُد خانِ زمان باغی و طاغی
ز شاہ اکبر کہ مثلش نیست دیگر
تفنگی خورد و از عالم بدر رفت
بہادر کُشتہ شد از زخم خنجر
برائی فتح شہ تاریخ جستم
خرد گفتا "مبارک فتح اکبر"[3]

---

[1] برادر علی قلیخان بُود۔ [2] سہو نسّاخ است۔ خان زمان شخصے دیگر نیست بجز علی قلیخان مزبور۔ برای ہر دو حاشیہ مراجعہ شود بہ ترجمۂ علی قلیخان در مآثر الامراء جلد اوّل از صفحہ ۶۲۰ تا ۶۳۰۔ [3] ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۷ء۔ میر عبدالرزاق اورنگ آبادی صاحب مآثر الامراء تاریخ دیگر نیز دادہ است:۔

قتل علی قلی و بہادر ز جور چرخ جانان بپرس از من بیدل کہ چون شدہ
جستم ز پیر عقل چو سال وفات شان آہے ز دل کشید و بگفتا دو خون شدہ

در این تاریخ یکسال زیادہ است۔ اما چون حادثۂ قتل ایشان در ماہ ذی الحجہ کہ آخر (۹۷۵ھ) است بوقوع آمدہ این قدر تفرقہ رواست۔ ممکن کہ "آہے کشید" کنایہ از اخراج "یک" بطریق تعمیہ باشد۔

سکندرخان در کشتی نشسته به گورکهپور[1] گریخت. و پادشاه هفتم محرم سنه ۹۷۵[2] مظفر و منصور باگره تشریف آورد. و در اثنای راه قلعهٔ شیوپور مفتوح شد و شهاب الدین احمد خان بر حکومت مالوه اختصاص یافت. پادشاه از قلعهٔ کاکرون برای دفع رانا اودی سنگه عازم شد و رانا بقدر هشت هزار راجپوت و ذخیرهٔ بسیار در قلعهٔ چتوره که بالای کوه واقع است گذاشته خود با اهل و عیال بجای قلب اختفا پذیرفت. و پادشاه قلعهٔ مذکوره را محاصره فرمود و نقبها داده دیوارهای آن بآتش فرو ریخت متحصنان عاجز آمده جوهر کردند یعنی تمامی مال و اسباب و عیال و اطفال سوخته خاکستر نمودند. و سپاهان اسلام روشنی دیده همانوقت داخل قلعه شدند و آتش هیجا افروخته تا نیمروز ده هزار کس کشته شدند و از لشکر شاهی همگی یک کس شهادت یافت. حکومت آنجا بآصف خان[3] هروی تفویض شده خاقان اکبر منصور و مظفر از آنجا رجعت فرمود. و در اثنای راه ضرغام آجام شکار ساخت.

بعد چندگاه خبر رسید که ابراهیم حسین میرزا و محمد حسین میرزا

---

[1] گورکهپور شهریست بزرگ از ولایت اتر پردیش در هند شمالی.

[2] مطابق ۲۵ جولائی روز پنج شنبه سنه ۱۵۶۷ء.

[3] آصف خان خواجه عبدالمجید هروی برادر وزیر خان هروی مذکور است بدربار اکبر مصدر خدمات لائقه گردیده اعزاز و سربلندی یافت.

از چنگیز خان گجراتی روگردان شده باز بمالوہ آمدند۔ اکنون اوجین را محاصرہ دارند۔ پادشاہ قلیج خان اندجانی و غیاث الدین بخشی بدفع ایشان تعیین نمود۔ و مفسدان سراسیمہ از آب نربدہ عبور کردہ بجانب گجرات رجعت کردند۔

در سنہ ۹۷۶ھ[1] پادشاہ بعزیمت فتح قلعۂ رنتن پور متوجہ شدہ راجہ سورجن متحصن گشت۔ عاقبت از ضرب توپ عاجز آمدہ امان خواست و قلعہ با دفاین و خزاین بتصرف پادشاہ در آمد از انجا پادشاہ بزیارت اجمیر شریف مشرف شدہ بجانب آگرہ رجعت فرمود

و در سنہ ۹۷۷ھ[2] ہفدہم ربیع الاول شاہزادہ سلیم ببرکت دعای حضرت شیخ سلیم چشتی[3] متولد گشت و پادشاہ بشکرانۂ آن جمیع ندا۔

---

[1] ۱۵۶۸ء ۔ [2] مطابق ۳۰ اگست روز سہ شنبہ ۱۵۶۹ء۔

[3] حضرت شیخ سلیم چشتی رحمۃ اللہ علیہ از اولاد مخدوم شیخ فرید الدین گنج شکر قدس اللہ روحہ است۔ اصل او از دہلی است۔ و نسبت امانت و سعت بخواجہ ابراہیم کہ بشش واسطہ فرزند خواجہ فضیل عیاض است۔ از راہ خشکی و تری دو بار از دیار ہند بطواف حرمین الشریفین رفتہ بسیر روم و بغداد و شام و نجف اشرف و دیگر بلاد مغرب عنان توجہ معطوف داشت۔ تمام سال بسفر گذرانید۔ معاصر حضرت شیخ یعقوب صرفی کشمیری رحمۃ اللہ علیہ است۔ و در مرتبۂ دوم در حج با وے ہمراہ بود۔ در بلاد اسلام بہ "شیخ الہند" شہرت داشت۔ بعد نود و پنج سالگی در ریاضت شاقہ مصروف می بود۔ در عبارت عربی ید طولیٰ داشت۔ در سنہ ۹۷۹ھ (۱۵۷۱ء) برحمت حق پیوست۔ "شیخ ہندی" تاریخ است۔ ملخص از منتخب التواریخ ملا عبد القادر بدایونی ص ۲۸۱ و ص ۲۸۲ مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنؤ۔

خلاص ساخته و بپای نذری که برای فرزند کرده بود پیاده باجمیر شریف بشتافت. بعد آن ایام فتنه که اکبر در قبضهٔ اولیای دولت داخل گشت.

و بعد تولد[1] شاهزاده مراد تولد یافت بادشاه بار دیگر پیاده باجمیر رفت. و در آنجا[2] به ناگور تشریف برد. و چند حین قلعهٔ برای کلیان مل چکیتهای خرافات گذرانیدند. و دختر کلیان مل را بالین بکر دید. ازانجا بقصبه اجودهن بزیارت شیخ فرید[3] شکر گنج رفته گشت انجا براه دیپالپور بلاهور آمد. در غرهٔ صفر[4] سنه نهصد و هفتاد و نه ۹۷۹ بفتح حصار فیروزه تشریف برد باز باجمیر شریف آمده باگره نهضت فرمود. در آن هنگام سکندر خان اوزبک که پیشتر روگردان

[1] ۱۵۷۰ء. [2] صحیح "ازآنجا" است.

[3] حضرت فریدالدین بابا گنج شکر از کبار اولیای هندوستان بود. در ۵۶۹ه مطابق ۱۱۷۳ء متولد شد. روز شنبه تاریخ ۵ محرم الحرام سنه ۶۶۴ه مطابق ۱۷ اکتوبر ۱۲۶۵ء بعمر ۹۵ سال داعی اجل را لبیک گفت. مزار پر فتوح آنجناب در قریه اجودهن ضلع ملتان در پنجاب (پاکستان غربی) که حالا به "پاک پتن" شهرت دارد واقع است. مرشد حضرت شیخ نظام الدین ولی دهلوی بود و مدت العمر ریاضات شاقه کرده عند الله و عند الناس ولی کامل گشت (ملخص از قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۱۲۳ مطبعه نظامی پریس بدایون، سال ۱۹۲۶ء).

[4] مطابق ۲۵ رجب روز دوشنبه ۱۵۷۱ء.

شدہ بود بشفاعت منعم خان خلعت عفو جرائم پوشید - و ہمدراں سال بمقام سیکری فتح پور نام شہری آباد ساخت۔

و در ۹۸۰ھ در ملک گجرات فساد کلی واقع شد۔ پادشاہ عزیمت افشاندہ باجمیر شریف زیارت کرد۔ و خان کلان برسم ہراول پیشتر رواں ساخت۔ رای سنگھ بحکومت جودھ پور مقرر کردہ خود بگجرات رفت۔ و بتاریخ ۲۵ جمید الاول ۹۸۰ھ شاہزادہ دانیال متولد شد چوں در قلمرو پٹن گجرات نزول اجلال فرمود شیر خان فولادی مفرور شد و سید احمد خان برحکومت آنجا مقرر گشتہ رایات عالیہ باحمد آباد متوجہ گشت و سلطان محمد گجراتی باتفاق میرزا ابوتراب بعز بساطبوس فائز شد۔ روز دوم دہ کس از امرای گجرات باندر بدایا بآستان بوسی مشرف گشتہ ہمہ محبوس شدند و بلدہ احمد آباد بغیر جنگ مسخر شد۔ بعد ازاں سایۂ چتر ہمایون بر بندر کھمبایت افتاد و خان اعظم عزیز کوکہ حاکم احمد آباد گجرات ساخت۔ و ابراہیم حسین میرزا از قرب وصول پادشاہ خبر یافتہ خواست کہ بجانب پنجاب رفتہ فتنہ برانگیزد۔ پادشاہ با جمعے قلیل بر سر آں باغی یلغار نمود و با جنود یکصد و پنجاہ سوار بالشکر ابراہیم حسین میرزا کہ زیادہ از سہ ہزار بود بجنگ پیوست و برادر راجہ بھگوانداس در جنگ کشتہ شد۔ عاقبت ابراہیم حسین بے آنکہ کار بر وتنگ شود رو بگریز نہاد۔ بعد آں پادشاہ متوجہ قلعۂ سورت گشت و گلرخ بیگم دختر کامران

...که زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود قلعه را بمردم جنگی سپرده با پسر
...ظفر میرزا بدکهن رفت۔ چوں رایت عالیه بقلعه رسیده مورچل
...ت شد۔ ابراہیم حسین بناگور رسیده با رای سنگه حاکم آنجا جنگ
...ه منہزم گشت۔ چوں بدہلی رسید خیل و حشم جمع کرده بسنبل آمد۔ باتفاق
...ین میرزا و شاه میرزا و شیر خان فولادی با لشکر ہشت ہزار سوار
...ه سید احمد خان بارہه را در قلعه پٹن محاصره کردند و خان اعظم از
...آباد بدفع ایشاں متوجه گشت۔ مخالفاں بمقابله آمده بجنگ پیختند

...ئے سنگه از امرای چہار ہزاری دربار اکبری بود۔ بتاریخ ۱۹ رجب ۹۹۵ھ (۸۶ء ۱۵)
...صلبیه خود را بعقد نکاح شہزاده سلیم آورد۔ در ۔۔۔۔ بکمک خانخانان که بحیاتی
...حاکم ۔۔۔ مصروف بیکار بود روانه شد۔ در ماه محرم ۔۔۔ھ چوں شہزاده دانیال
...فتح دکهن یافت رائے سنگه نیز مرتبه دوم برای استعانت و کمک شہزاده تعین گردید
...را در خورد سید محمود خان بارہه است۔ در سال ہفدہم جلوس اکبری ہمراه خان کلان
...ج منقلا بجانب گجرات تعین شد۔ و پس از فتح احمدآباد بادشاه او را با جمعی کثیر
...پسران شیر خان فولادی نامزد فرمود و بسیاری از اسباب آنہا بدست دم
...شاہی افتاد۔ بعد ازیں حکومت پٹن به سید احمد خان تفویض یافت۔ درمیں
...محمد حسین میرزا و شاه میرزا علم بغی افراشته باتفاق شیر خان و پسر ...
...محاصره نمودند۔ اما از کمک اعظم خان کوکه خائب و خاسر بازگشتند۔ در
...ه داعی حق را لبیک گفت۔ به منصب دو ہزاری امتیاز اندوخته

(مآثر الامراء، ص ۳۷۸)

حربی عظیم واقع شد و جمعیت شاہ ابوالمعالی از ہم پاشیده جانب سکرتن منہزم گشتند۔ و پادشاه قلعہ سورت را سرکوب ساختہ الیان حصار امان خواستہ حصار بملازمان دیگر سپردند و پادشاه نتیجه سمجھا اود گرد ببد۔ دریں ایام شرف الدین حسین میرزا[1] که از عرصہ دہ سال در سورت بغاوت پوشیده در کوہستان ها سیر میکرد راجه بہادر[2] او را اسیر کرده بحضور گذرانید که بعد از شلاق در قلعہ گوالیار محبوس شد۔

پادشاه دوم صفر ۹۸۱ھ[3] از راه اجمیر بمرکز دولت وارد گشت وابراہیم حسین میرزا از سنبل کوچ کرده در پنجاب رسید۔ وحسن قلی خان باتفاق یوسف خان دنبال او شتافته در حوالی ملتان اسیر کرده سرش

---

[1] شرف الدین حسین میرزا ابتداء از امرای اکبری بود و صوبیداری مرتضا نواحی اجمیر داشت بعد از آن بجاگیر ناگور سرافرازی یافته ملقب امیر الامراء شده گشت۔ ولیکن بر شیہنہ که بین جہانیان مابین مرزا و جلال الدین محمد اکبر اندا ختہ بود اول الذکر بجانب ناگور گریخت۔ در نتیجه اش حسین قلی بیگ که از اقربای بیرم خان بود بجاگیر شرف الدین مرزا دستوری یافت۔ اکنون شرف الدین حسین مرزا عنان اطاعت از سر پیچید و بمعاونت شاه ابوالمعالی سرغنۂ باغیان شده در ۹۷۰ھ بدست افواج اکبری محبوس شد۔ (طبقات اکبری ص ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵)

[2] مراد از راجه بہادر" راجه بہادر جینی" حاکم بگلانہ است که در سنہ ۹۸۰ھ (۱۵۷۲ء) مرزا شرف الدین حسین را محبوس کرده بحضور اکبر پیش کرد (طبقات اکبری ص ۳۸۹)

[3] مطابق ۳ رجون روز چہارشنبہ ۱۵۷۳ء۔

بسنگ گذرانیدند۔ و مسعود حسین برادرش در گوالیار محبوس شد و در ماہ ربیع الاولی عرضداشت خان اعظم از گجرات رسید کہ اختیار الملک و محمد حسین میرزا متفق شدہ اکثر ممالک گجرات قبضہ کردہ اند اکنون بلدہ احمد آباد را محاصرہ دارند بذاتِ اقدس اگر متوجہ باشند عین صوابست درآن ایام بسبب برسات لشکر بار بسرعت نمی توانست رفت۔ پادشاہ دو ہزار سوار انتخاب کردہ سبکبار بر سم منقلائی پیش فرستاد و بذاتِ خود باسیصد کس کہ اکثر منصبدار و امیران نامی بودند بر شتران سریع السیر سوار شدہ اسپانرا کوتل کردہ راہی شدند چہار منزل در یکروز قطع کردہ نہ روز در پٹن گجرات بالشکر منقلائی رسیدند ہمگی سہ ہزار سوار در ظل رایت فتح آیت مجتمع گشتہ روانۂ احمد آباد شدند۔ محمد حسین میرزا و مختار الملک کہ از یلغار پادشاہ خبر نداشتند بصدای کوس و شیپورِ شاہی سراسیمہ شدہ بترتیب اسباب جنگ پرداختند و اختیار الملک باپنجہزار سوار بمحافظت دروازہ ہای احمد آباد ماندہ محمد حسین میرزا باتفاق شیر خان فولادی باہفت ہزار سوار مغل و راجپوت بمقابلۂ پادشاہ مسابقت نمود و خاقان اکبر از آب گذشتہ بمیدان در آمد محمد حسین با یک نیم ہزار مغل فدائی بمقابلۂ پادشاہ بجنگ استادہ از میمنہ و میسرہ حملہ ہا آوردہ بازار محاربہ گرم ساختند و پادشاہ مانند شیر ژیان از میان آمدہ

یا معین یا معین گویان بر محمد حسین خان حملہ آورده و میرزا الجبه شنیدن نام پادشاه دست و پا گم کرده دو گه نهاد در اثنای راه از خانه زین جدا شده بر زمین افتاد۔ دلاوران پادشاهی او را گرفتار کرده بحضور گذرانیدند[1]۔ پادشاه با جمعیت دوصد سوار زیر پشته منتظر آمدن خان اعظم بود۔ ناگاه مختار الملک با پنجهزار سوار بمقابلۂ پادشاه آمده بجنگ بپیوست۔ چون نام پادشاه شنید بے اختیار از جای راه گریز پیش گرفت۔ در آنوقت که پادشاه بدفع مختار الملک متوجه بود رای سنگه محمد حسین میرزا را بی حکم پادشاه بقتل آورد[2]۔ و مختار الملک در دست جالی سپاهیان درگاه گرفتار گشته کشته شد[3]۔ انگاه

[1] بقول صاحب طبقات اکبری جلد دوم (مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے۔ آئی سی ایس) صفحہ ۴۱۷۔ مردے که محمد حسین مرزا را گرفتار کرد گدا علی بدخشانی بود۔ چون مرزا مذکور را از پیش محمد جلال الدین اکبر بهزدم شد۔ در اثنای راه بجهد زانے دو چار شده خواست که آبش او را بجنت عبور کند، قبلے از سوء قضا افتاد۔ گدا علی بدخشانی که از عقب می آمد او را گرفتار کرده نزد جلال الدین اکبر آورد۔

[2] صحیح این است که قتل محمد حسین مرزا بدست راجپوتان رائے سنگه که بطرف داری اکبر از بادۂ نصرت و کامگاری سرمست شده بودند واقع شد۔ درین قتل مرزا رائے سنگه هیچ دخل نبود (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے صفحہ ۴۱۹)۔

[3] قاتل مختار الملک مردے سهراب بیگ ترکمان بود که بحالت تعاقب بر سر

خان اعظم عزیز کوکہ بملازمت رسید۔ پادشاہ ہمانروز داخل احمد آباد شدہ حکومت گجرات خان اعظم را بدستور گذاشت۔ فردا از راہ اجمیر شریف متوجہ دار الخلافت گشت۔

ہمدراں سال داؤد بن سلیمان افغان گجراتی کہ از طرف پادشاہ حاکم بنگالہ بود باغی شد۔ و منعم خان المخاطب بہ خان خانان بمدافعۂ او دستوری یافت و بعد جنگہای بسیار داؤد خان در کشتیہا نشستہ بجانب پٹنہ گریخت و منعم خان بتعاقب او از آب سون عبور کردہ قلعۂ پٹنہ را محاصرہ کرد۔ پادشاہ دانست کہ از دست منعم خان فتح پٹنہ نتواند شد پس بذات خود با جمیع شاہزادہ ہا و امرا در ہزار کشتی نشستہ در عین بارش در جونپور رسید شاہزادہ و حرمہا در آنجا گذاشتہ خود عازم پٹنہ گشت۔ در آن وقت کبیر خان کہ بتسخیر قلعۂ بھکر[1] رفتہ بود فتحنامۂ بھکر فرستاد۔ پادشاہ فال نیک پنداشتہ از راہ دریا بحوالی پٹنہ رسید ہمانروز عیسیٰ خان نیازی از قلعہ برآمدہ در جنگ منعم خان کشتہ شد و پادشاہ خان عالم را با ہزار سوار بفتح قلعہ حاجی پور[2] تعین ساخت۔

متقل الذکر آمدہ بود مختار الملک خواست کہ بدعوی سیادت خود را از بلائے رسید برہاند دلیلیں اما ترکمان سنگدل موم نشد و سرش را از تن جدا ساخت۔ (ایضاً صفحۂ مزبورہ)

بروایت ملا نظام الدین تعداد مقتولین درین معرکہ دو ہزار اشخاص بود۔

[1] بھکر در سندھ۔ [2] نام این موضع در اصل "بامی پور" آمدہ است۔

و افغانها رسیده قلعه از دست فتح خان بگرفت۔ و داؤد بن
سلیمان خبر ترسیده شبانه بکشتی نشسته جانب بنگاله رفت
پادشاه بتعاقب او مسارعت کرده در یک پهر و بیست و پنج
کروه طی کرده چهار صد فیل ازو گرفته برگشت و ضبط بنگاله بمنعم خان
بسپرده خود بجانب آگره رجعت فرمود۔

درین هنگام خواجه مظفر علی تربتی[۱] را خطاب مظفر خانی داده
بفتح قلعه رهتاس در بنگاله و بهار نامزد فرموده خود باجمیر رفته
قریب دو لک روپیه نقد و جنس بمجاوران درگاه حضرت خواجه معین
الدین چشتی و مجاوران سید حسین خنگ سوار و مستحقان رسانیده
باگره باز آمد۔ و مظفر خان که عازم بنگاله شده بود چون بتیلیاگدهی
که دروازهٔ بنگاله است رسید۔ داؤد بن سلیمان تاب مقاومت
نیاورده بجانب اوڑیسه گریخت و مظفر خان بتعاقب او دویده
با داؤد بن سلیمان بجنگ پیوست۔ درین اثنا خان عالم که همراه
مظفر خان بود از دست گوجر خان هراول فوج افاغنه کشته شد

---

[۱] امّا در اصل نسخه "ترمذی" است که سهو نساخ است۔ خواجه مظفر علی تربتی از
امرای اکبری بود۔ از دیوانی بیرم خان ترقی نموده بروز جمعه ۲۴ رجب ۹۸۱ھ (۱۵۷۳م)
برتبه صدر اعظم حکومت رسید و بخطاب "جملة الملک" معزز و سرافراز گشت۔ بآخر در ۹۸۸ھ
(۱۵۸۰م) [illegible] در بهار بشتافته در معرکه با معصوم خان کابلی که صوبه
بهار از دست مخالفان کشته شد۔ مسجد جامع نزدیک کترهٔ میان ... بنائے
مظفر خان است۔ (مآثر الامرا جلد سوم ۲۲۷)

موجب آن تفرقہ در فوج شاہی افتاد و مظفر خان با جمعے قلیل بمقابلۂ گوجر خان آمدہ از تیغ گذرانید و داؤد بن سلیمان مغلوب گشتہ فرار نمود فیلان غنیم ہمہ گرفتار گردید و راجہ تودرمل تعاقب داؤد خان دوید آن بدگوہر کمتن در بر کردہ بجنگ برگشت تودرمل در محاربۂ او عاجز آمدہ بہ مظفر خان پیغام فرستاد و مظفر خان با وجود زخمہا دویدہ رفت و داؤد بن سلیمان خود بخود پیش مظفر خان آمدہ کمر خنجر و شمشیر مرصّع و جواہرات قیمتی پیشکش نمود و مظفر خان حکومت اوڑیسہ و کٹک و بنارس باو مسلّم داشتہ برگشت۔

و منعم خان نوزدہم رجب سنہ ۹۸۳ھ[1] ودیعت حیات بسپرد۔ پادشاہ حسن قلیخان ترکمان را خطاب خان جہانی دادہ بحکومت بنگالہ تعیین نمود۔ ہمدرین ایام سلیمان میرزا از مخالفت نبیرۂ خود شاہرخ میرزا جلای وطن گشتہ رو بدرگاہ نہاد۔ بعد چندگاہ بہ بیت اللہ رفت و بعد زیارت از ہمان راہ بہ بدخشان آمدہ بار دیگر بحکومت آنجا فائز گشت و حسن قلیخان ہنوز در بنگالہ نرسیدہ بود کہ داؤد بن سلیمان بہ اتفاق افغانانِ بہار و بنگالہ بر خواص پور ٹانڈہ[2] کہ دارالسلطنت

[1] مطابق ۱۵۷۵ء۔ [2] در اصل نسخہ نام این قصبہ خواص پور ٹانڈہ مذکور است کہ ظاہراً سہو نساخ یا مصنف است۔

بنگالہ است یورش آوردہ آنجا ورود را متصرف گشت۔ قریب پنجاہ ہزار افغان بر وگرد آمدہ بود کہ حسن قلیخان عازم گڈہی شد و عملہ او اول قلعہ[1] مفتوح ساختہ قریب یکہزار ویا نصد افغان بقتل رسانید مدانا بمدافعۂ داؤد بن سلیمان متوجہ شد۔ نام بردہ با جمعیت پنجاہ ہزار سوار بمقابلہ آمدہ بجنگ اقدام نمود و خلق بے شمار از جانبین کشتہ شد عاقبت داؤد بن سلیمان روبہزیمت نہاد۔ و دلاوران عسکر شاہی تعاقب او عجلت کردہ دستگیر نمودند۔ و زندہ نزد خان آوردہ از تیغ گذرانیدند مظفر خان از انجا بہ پٹنہ رفت۔

---

[1] بقول خواجہ نظام الدین احمد فتح گڑہی بدست خانخانان شد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۴۵۲) ابو الفضل فتح گڑہی بعد فتح شہر سو رید گیتہ کہ قریباً ہشتاد میل از نہر گنگا است قرار دادہ است۔ نیز درمے قائدین افواج اکبری یکے قیاخان دیگر مجنون خان قاقشال بودند۔ درین ضمن روایت ابوالفضل چنین رفتہ است:۔

"تحتین جمعے از ملازمان خانخانان آنجا اندکی تردد کردہ بیم افزائے آں گردہ شدند۔ و چوں قیاخان با فوجے آراستہ بآں حوالی پیوست یکبارگی اناں طائفہ مدبر سر رشتہ تدبیر گسیخت۔ سراسیمہ وار راہ گریز پیش گرفتند و چناں جائیے کہ بجنگ کمتر بدست افتد بتائید الٰہی بآسان روش بدست آمد۔ و صباح آں خانخاناں رسیدہ اساس سپاس ایزدی والبند گرہانید و مجنوں خان بنا قاید نصرت آں کرلیوہ را دو لخت دیدہ بجان روز ملحق شد۔

(اکبرنامہ جلد سوم مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال ۱۸۸۶ء)

و در سنه ۹۸۴[1] بہ تسخیر قلعہ رہتاس رایت افراشت۔ محمد معصوم خان[2] کہ از معاونان او بود در اثنای راہ حسین خان افغان را مہزوم ساخت و باکالا پہاڑ کہ ولد دجبار و قلعہ دار بود بجنگ پیوست۔ بعد آویزش بسیار کالا پہاڑ کشتہ شد و فیل ایاز ہم گرفتار گشت و قلعۂ رہتاس مفتوح شد۔ ہمدریں سال شاہباز خان راجہ کنجوتی[3] را ہزیمت دادہ قلعۂ شیرگڈھ مفتوح ساخت۔ درآں ایام پادشاہ بزیارت اجمیر شریف نہضت کرد و ازانجا شکار کنان بجانب دکھن رفت بعد انتظام آں سواد بدار الخلافت فتح پور متوجہ شد۔

---

[1] مطابق ۱۵۷۷ء۔ [2] اصل این معصوم خان از کابلستان است۔ در سنه ۹۸۶ھ استعداد ملازمت اکبری نمود۔ انجا ماقہ تربت خراسان بود و عمش میر عزیز در ملازمت حضرت جہانبانی (ہمایوں) برتبۂ وزارت رسیدہ بود و بمیرزا حکیم (برادر اخیافی جلال الدین محمد اکبر پادشاہ) نسبت کوکلتاشی داشت۔ در شجاعت و کاربرکردن نام گرفت۔ خواجہ حسن نقشبندی از غبار خاطر در مقام استیصال او (معصوم خان) شد از عاقبت بینی بدرگاہ والا پناہ آوردہ مصدر خدمات لائقہ گردید۔ (اکبر نامہ جلد سیوم صفحہ ۱۵۸)۔ [3] در اکبر نامہ جلد سیوم صفحہ ۱۹۸ نام این راجہ گجپتی مذکور است۔ این راجہ از زمینداران نامور صوبۂ بہار بود و ہموارہ با مبارزان عتبۂ خلافت ہمراہی می نمود۔ در فتح بنگالہ خدمات شائستہ بجا آوردہ بود۔ تخیل واہی رخصت گونہ گرفتہ بولایت خود آمد و در ہنگام شورش بنگالہ بہ خانجہان پناہ آورد۔ چوں حقیقت شورش این بدگوہر بمسامع ہمایوں رسید شہباز خان بسزا دادن آن بدکار رخصت شد (ایضاً صفحہ ۱۴۹، ۲۴۸)

و در ۹۸۵ھ[1] باز بزیارت اجمیر مشرف گشت بموجب عادت قدیم یک کروہی پا برہنہ رفتہ بدرگاہ در آمد درانجا مظفرخان را خلعت وزارت پوشانیدہ بدہلی رفت۔ دراں ایام ستارۂ دُم دار طلوع نمود پادشاہ از دہلی بزیارت شیخ فرید شکر گنج فائز گشتہ در فتحپور سیکری سایۂ نزول انداخت۔

و در ۹۸۶ھ والی خاندیس مظفر حسین[2] میرزا را از حبس کشیدہ بدرگاہ فرستاد۔ و پادشاہ صبیۂ صلبیۂ خود در عقد نکاح او آورد۔ ہمدرین سال در فراشخانۂ فتحپور آتش واقع شدہ مال و متاع چندان کہ در حساب نگنجد بسوخت۔ ہمدران ایام حسن قلیخان ترکمان خنتوار شد۔ و بعد ارتحال او افغانان قوت گرفتہ در صدد فساد شدند پادشاہ خان اعظم بمدافعۂ آنہا کسیل فرمود۔ محمد حکیم میرزا فرصت دانستہ تسخیر لاہور مستعد گشت۔ و یازدہم محرم ۹۸۹ھ[3] قلعۂ لاہور را محاصرہ نمود۔

پادشاہ باوجود فساد بنگالہ و بہار متوجہ بکابل شد چوں

---

[1] ۱۵۷۷ء۔ [2] مظفر حسین مرزا پسر ابراہیم حسین مرزا یا پسر دختر کامران مرزا بعد از احتمال صعوبت قید و بند داخل در سلک امرای اکبری شد۔ بروایت صاحب طبقات اکبری (جلد دوم صفحہ ۲۶۸) تیا تو تب یک ہزار سوار داشت۔

[3] مطابق ۱۶ ، فروری ۱۵۸۱ء۔

بسر ہند رسید محمد حکیم میرزا خائف گشتہ بکابل رفت و گیہان خدیو شاہ منصور شیرازی[له] را بہ علت سازش محمد حکیم مرزا بدار کشید۔ چون رایت اجلال در جلال آباد رسید شاہزادہ سلیم در انجا گذاشتہ شاہزادہ مراد برسم منقلائی پیشتر فرستاد محمد حکیم میرزا لشکرہا آراستہ مقابلۂ شاہزادہ صف کشید وبعد محاربہ ومجادلۂ بسیار از معرکۂ ستیز گریز نمود در حین تعاقب مردم بسیاری از عسکر او تلف گشت۔ پادشاہ ہفتم ماہ صفر بکابل داخل شدہ محمد حکیم میرزا بہ غور بند گریخت۔ از انجا ایلچیان

[له] شاہ منصور از نویسندگان وحاسبان شیراز بود۔ در آغاز باشراف عطریات شرف اختصاص داشت۔ دران ایام مظفرخان اقتدار بسیار داشت۔ چون در شاہ منصور فہم وفراست از حد دید او را در مہمات ومعاملات پیچیدہ در آوردہ بزندان انداخت۔ بعد ازان بخدمت منعم خان پیوستہ تدریجاً دیوان او شد۔ بعد از چند سال دوبارہ ملازم درگاہ اکبری شد وبہ لیاقت خداداد بہ منصب وزارت فائز گردید۔ (طبقات اکبری جلد دوم صفحہ ۴۹۴ مترجمہ بی۔ ڈی صاحب) روایتیکہ خواجہ نظام الدین نسبت خواجہ منصور شیرازی آوردہ است معلوم می شود کہ در قتل وی سازش مخالفانش بود۔ چنانچہ بعد ازین پادشاہ بر قتل شاہ منصور بسیار متاسف گردید۔ بروایت بلوخمین صفحہ ۴۳۱، شاہ منصور بر درختیکہ مصلوب شد نزد سرائے کوٹ کچھوہہ بر شارع کرنال کہ بطرف لدھیانہ است واقع بود۔ صاحب مآثر الامراء جلد ۱۔ ص ۱۵۷، انکشاف نمودہ است کہ سرغنۂ این سازش کرم اللہ برادر شہباز خان بود واو بہ باطن کارندہ ووکیل راجہ ٹوڈرمل بود (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحات ۵۴۷، ۵۴۹، ۵۵۴)۔

فرستادہ التجای عفو جرائم نمود و پادشاہ او را بعفو خطا سرفراز کردہ مردم کابل را بخلاع فاخرہ اختصاص بخشید چہاردہم ماہ صفر کوس مراجعت نواختہ بر ساحل نیلاب رسید و در آنجا قلعہ متین و سنگین معمور کردہ بہ اٹک[1] موسوم ساخت۔ نوزدہم رمضان در فتحپور سیکری نزول اجلال فرمود۔ شاہباز خان که بنا بر امری محبوس شدہ بود از بند برآوردہ بہ کومک لشکر بنگالہ فرستاد۔ پادشاہ بآزار اسہال چند روز سخت علیل بود عاقبت شفا یافت۔

و در شوال سنہ ۹۹۱ نہصد و نود و یک پادشاہ بہ جوشی پریاگ[2] آمدہ شہر الہ آباد آباد ساخت۔ و سلطان مظفر گجراتی در آنجا بعز بساط بوس فائز گشتہ اقطاع خوب نوازش یافت و بعد چند گاہ گریختہ رفتہ باتفاق شیر خان در گجرات شورش برداشت۔ اعتماد خان[3] و شہاب الدین حاکمان گجرات در جنگ او عاجز آمدہ شکست خوردہ بہ پٹن رفتند۔ و پادشاہ میرزا عبد الرحیم ولد بیرم خان بمدافعۂ مظفر خان مامور ساخت۔ و مظفر خان قلعہ بروده را فتح کردہ

[1] بروایت خواجہ نظام الدین۔ (طبقات جلد دوم صفحہ ۵۴۸) بنام اٹک بنارس موسوم ساخت

[2] در یک مخطوط نام این مقام جوہا دبیاک مذکور است۔ اما ترجمۂ انگلیسی الیٹ صاحب جلد پنجم و بدایونی نامش جوسی و پیاک دارند۔

[3] اعتماد خان یکے از اُمراء سلطان بہادر و سلطان محمود گجراتی بود۔ بعد از فتح گجرات اعتماد خان از ملازمان درگاہ اکبری شدہ خوشنودئی پادشاہ حاصل کرد و از امراء چہار ہزار سواری شد۔ در سال ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) فوت کرد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحہ ۶۶۳)۔

چہاردہ لک روپیہ از ذخیرۂ شاہی کشیدہ مع اموال قطب الدین[1] خان والی بڑودہ کہ از دہ کرور متجاوز بود بغارت برد. از انجا باحمد آباد آمدہ در جمع آوری خیل و حشم مشغول شد. میرزا عبد الرحیم چون بہ پٹن رسید باشہاب الدین خان متفق شدہ باحمد آباد آمد پانزدہم محرم سنہ ۹۹۲ھ[2] بجنگ پیوستند و از طرفین جمعی کثیر کشتہ شد. عاقبت مظفر خان ہزیمت خوردہ باحمد آباد در آمد از انجا براہ کہمبائیت بجام پناہ برد عبد الرحیم[3] قلیچ خان[4] را بمحاصرہ قلعہ بروچ بود بعد از محاصرۂ ہشت ماہ بجانب دکہن گریخت و قلعہ مفتوح شد. مظفر خان بار دیگر بامداد جام و حاکم جونہ گڑھ جمعیت نمودہ بجانب احمد آباد یلغار نمود. و عبد الرحیم بمقابلۂ او بر آمدہ مظفر خان سراسیمہ بجنگل گریخت. و عبد الرحیم را بجلدوی حسن خدمات خطاب خان خانانی عطا شد۔

---

[1] قطب الدین خان برادر خان اعظم اتکہ خان عہدۂ بیگلر بیگی و امیر الامرائی داشت. از امرای پنجہزاری محسوب می شد (ایضاً صفحہ ۶۶۲)۔

[2] مطابق ۱۰ / جنوری سنہ ۱۵۸۳ء ۔

[3] عبد الرحیم خان المعروف میرزا خان پسر بیرم خان بود۔ بعد فتح گجرات بر عہدۂ خانخانان (سپہ سالار افواج اکبری) فائز گشت و قریبا دہ سال برین فائز بود۔ ملا نظام الدین در طبقات اکبری (جلد دوم صفحہ ۴۵۴) اورا بسیار ستودہ است و گفتہ کہ اورا با فقیران و دوستان خدا بالخصوص علماء و فضلا بسیار محبت بود۔ [4] خواجہ نظام الدین ہروی نسبت قلیچ خان نوشتہ کہ او عرصۂ دراز ملازمت خلافت پناہی نمودہ بالآخر بعہدۂ وزارت فائز گشت و از امرای چہار ہزار سواری بود (ایضاً صفحہ ۶۶۲)۔

ما از عبد الرحیم کی ہمہ صفات و محاسن بر ما ظاہر است

ہمدرین سال شاہ ابو الفتح از دکہن آمدہ بخطاب عضد الدولہ اختصاص یافت۔ وتخریص او پادشاہ خیال تسخیر ممالک دکہن بخاطر آوردہ خان اعظم و عضد الدولہ برای فتح دکہن مامور ساخت۔ وخان اعظم با جمعیت لشکر داخل دکہن شدہ ایلچی پور را غارت نمود۔ ومیرزا محمد تقی وراجہ علی خان بجنگ برخاستہ خان اعظم تاب تقابل نیاوردہ از دکہن بیرون آمد وعبد الرحیم از گجرات بحضور رفت۔ مظفر خان گجراتی فرصت یافتہ قریب دہ ہزار سپاہ جمع کردہ جابجا دست وپا میزد عاقبت کاری ناساختہ گریختہ رفت۔ ہمدریں سال شاہرخ[۱] میرزا نبیرۂ میرزا سلیمان موجب غلبۂ عبد اللہ خان[۲] اوزبک بدرگاہ آمدہ در سلک اُمرای عظام منتظم گشت۔ ہمدریں ایام دختر راجہ بہگونداس بعقد مواصلت شاہزادہ سلیم اختصاص یافت۔ ہمدریں سال محمد حکیم مرزا برادر خاقان دوران در کابل وفات یافت۔ وعبد الرحیم خان بر حکومت گجرات مختار گشت۔

ہمدریں ایام پادشاہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ وراجہ مان سنگھ بر حکومت کابل مستقل گشت۔ بعد چند روز لاہور رایات عالیات باہتزاز آمدہ بجانب قلعۂ اٹک انتہاض فرمود ودر انجا راجہ بہگونداس وشاہ قلیخان[۳]

---

[۱] شاہرخ مرزا پسر ابراہیم مرزا از امراء پنجہزار سوار دربار اکبری بود۔ بعہد خواجہ نظام الدین ہروی بر عہدۂ صوبیداری مالوہ امتیاز داشت۔

[۲] (۱۵۸۲ء — ۱۵۹۷ء)

[۳] شاہ قلیخان در سابق از غلامان بیرمخان بود۔ پس ازان عرصۂ سی سال در سلک اُمراء

وشاہرخ مرزا بالشکر پنجاہ ہزار سوار تسخیر کشمیر تعئین فرمود۔ زین خان کوکہ با افواج آراستہ برسر افغانان سواد بجور مامور ساخت۔ متعاقب او سعید خان گہکڑ و شیخ فیضی وغیرہ لشکری عظیم بمدد زین خان[1] روانہ نمود۔

ایشان باوجود این چنین لشکری از دست افغانان شکست خوردہ قریب ہشت ہزار سپاہ مقتول آمدند۔ پادشاہ از مقام اٹک بلاہور آمدہ شاہرخ میرزا و راجہ بھگونداس بکثرت برف و باران و قحط غلہ تنگ آمدہ با کشمیریان صلح کردہ یوسف شاہ چک ہمراہ گرفتہ بعز بساط بوس در لاہور فائز شدند و پادشاہ مصالحہ منظور نکردہ یوسف شاہ محبوس کرد۔

و در سنہ ۹۹۴ھ[2] نہصد و نود و چہار محمد قاسم خان[3] میر بحر کابلی با جمعی از امراء کرت ثانی تسخیر کشمیر روانہ فرمود۔ چوں اہل کشمیر باہمدیگر متنازع بودند لشکر شاہی بکشمیر در آمدہ متصرف شدند چنانچہ تشریح آں از اوراق

سنہ ۴۴ ہزاری داخل ماند۔ مالک اوصاف حمیدہ و خصال ستودہ بود۔ وقتے حاکم شہر آگرہ می بود (طبقات اکبری جلد دوم صفحہ ۶۶۴ مترجمہ بی۔ ڈی)۔

[1] زین خان کوکہ یکے از امراء پنجہزاری بود۔ در شجاعت و بہادری خصال ستودہ داشت۔ دریں صفات از ابنائے روزگار ممتاز بود۔ پادشاہ از زیرکی و فہم و فراست او بسیار متاثر بود (ایضاً صفحہ ۶۵۹)۔ [2] ۱۵۸۵ء۔

[3] محمد قاسم خان میر بحر از امراء قدیم دودمان اکبری بود۔ در عہد خواجہ نظام الدین ہروی (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۶۶۸) ایالت کابل داشت۔

گذشتہ گذشت۔ ہمدریں سال شاہزادہ خسرو فرزند شاہزادہ سلیم متولد شد۔
ہمدریں سال جلالہ کہ درمیان درۂ خیبر باغی شدہ بود از دست حمزہ بیگ ترکمان
با جمعی از باغیان بقتل آمد۔

و در سنہ ۹۹۶ھ رایت جہانبانی سایہ افراز خطۂ کشمیر گشتہ سرکشان آنجا
را تدارک واقعی نمودہ رجعت فرمود۔ و یوسف خان مشہدی بر حکومت کشمیر
اقتدار یافت۔ و ہنگام مراجعت کشمیر صادق خان بدفع افغانان سواد بجور
مامور شد۔

و در سنہ ۹۹۷ھ برائی سرکوبی یادگار بدکردار بجانب کشمیر نہضت افتاد۔
بعد تفرج و گلگشت آن سواد سمند عزیمت را بسیاحت کابل ہمعنان دادہ قلیج خان
برحکومت کشمیر مستقل گشت۔

و در ماہ محرم سنہ ۹۹۸ھ رایت مراجعت در لاہور افراخت و خان اعظم[۲]
از صوبۂ مالوہ مبدل شدہ بر حکومت گجرات تسلط یافت و بعد انتظام گجرات
برسر جام[۳] کہ از زمینداران مضافات گجرات بود لشکر کشید و جام با اتفاق
دولتخان والئی جوناگڈھ با بیست ہزار سوار بمقابلہ آمدہ جنگی عظیم واقع شد

---

[۱] نزد ابوالفضل ورود اکبر در کابل بتاریخ دہم مہر سال سی و چہارم سنہ جلوس مطابق ۱۱ ستمبر ۱۵۸۹ء
واقع شد (ایضاً، ایضاً۔ ص ۵۶۶)۔

[۲] مراد از مرزا عزیز کوکلتاش سپہ سالار افواج اکبری است۔

[۳] بقول بی۔ ڈی۔ ایم ۔ محشی طبقات اکبری (ص ۶۳۰) نام سابق جام ستر سال بود۔

[۴] خواجہ نظام الدین احمد در بیان این محاربہ می گوید کہ اعظم خان تقسیم افواج نمودہ جہت آغاز

و بسیاری از امرای نامدار بقتل آمد و سپہ کلان جام با چہار ہزار راجپوت طعمۂ اجل
گشت۔ خان اعظم مظفر و منصور بگجرات رجعت نمود۔

در سنہ ۹۹۹ھ خان خانان با جمعی از امرا و صد زنجیر فیل بتسخیر سند و سرکوبی
بلوچان شرف دستوری یافت۔ و میرزا جانی والی سند بجنگ پیش آمدہ
تا ہشت ماہ[1] آتش کارزار مشتعل بود و از جانبین مردم بسیاری تلف شدہ
در ملک دوی ہر دو غنیم قحط افتاد۔ عاقبت میرزا جانی صبیۂ خود بعقد
ازدواج فرزند[2] خان خانان درآوردہ صلح واقع شد۔

و در [illegible][3] پادشاہ بار سوم بسیر و سیاحت کشمیر سایۂ اجلال

جنگ نمود۔ این معرکہ از خوفناک ترین معارک بود کہ در ہندوستان رو نمود۔ درین جنگ
سید قاسم بارہہ، خواجہ محمد رفیع بدخشی و محمد حسین شیخ بہ بہ دلی و بہادری جنگ نمودہ بالآخر
دو کس موخر الذکر جام شہادت نوشیدند۔ ہمچنین میر ابو تراب و میر شرف الدین درین معرکہ
بکار آمدند۔ از راجپوتان کم از کم چہار ہزار نفر مقتول شدند۔ این فتح از پردۂ غیب در
یکشنبہ ششم شوال سنہ ۹۹۸ھ (۱۵۸۹ء) ظاہر شد۔ (طبقات اکبری جلد دوم
مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے مطبوعہ بپٹسٹ مشن پریس کلکتہ، ص ۶۳۱)۔

۱؎ در مقابل خواجہ نظام الدین احمد جنگ خانخانان با جانی بیگ ہمگی دو ماہ قائم بود۔
(ایضاً۔ ایضاً ص ۶۳۷)۔ ۲؎ میرزا ایرج بیگ۔

۳؎ این مرتبہ ورود اکبر در کشمیر بسلسلۂ سرکوبی یادگار برادرزادۂ میرزا یوسف رضوی بود
کہ در کشمیر بکمک کشمیریان رایت بغی برافراشتہ بود۔ درین وقت اکبر در لاہور در کشتی بسیر
رودبار راوی مصروف بود کہ خبر بغاوت یادگار در رسید۔ گویند کہ ہمان وقت بر زبانش

افگندہ حیلہ بعد تفرج و تماشای آں بواد مقودہ بجانب پنجاب رہتاس روان شد۔ درآنوقت خان خانان میرزا جانی والی سند را ملازمت رسانید۔ میرزا جانی در سلک اُمرای عظام منتظم گشتہ ولایت سند در تصرف اولیای دولت درآمد۔

ہمدریں سال مظفر خان گجراتی در دست خان اعظم میرزا عزیز کوکہ گرفتار آمدہ باسترہ حجامی[1] خویشتن را بکشت۔ خان اعظم سرش بریدہ بحضور فرستاد[2]۔ ہمدریں سال راجہ مان سنگھ با قتلوی افغان جنگ کردہ غالب آمد و ولایت اوڑیسہ کہ نہایت بنگالہ است از تصرف ایشاں برآوردہ یک صد و بیست زنجیر فیل غنیمت یافتہ بحضور گذرانید۔ ہمدریں سال خان اعظم بغیر اجازت شہنشاہ با فرزندان و عیال خود بزیارت حرمین الشریفین فائز گشت و بجای او شاہزادہ مراد استقلال یافت۔

ہمدریں[3] سال میرزا رستم بن سلطان حسین میرزا از دوی غلبۂ برادر

اکبر فقرہ راند۔ "کلاہ خسروی و تاج شاہی + بہر کل کے رسد حاشا و کلا"

(اکبر نامہ جلد سوم مطبوعہ کلکتہ، ۱۸۸۶ء ص۔ ۶۱۷ و طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے ص ۶۴۲)۔

[1] ملا عبدالقادر بدایونی ہیچ تشریح استرہ ندادہ وہمیں قدر گفتہ کہ مظفر خان گجراتی بہ بہانہ قضائی حاجت در خیمہ با اشیا کہ با خود می داشت خود را کشت۔ (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ ڈبلیو۔ ایچ۔ لوئی۔ ایم اے مطبوعہ کلکتہ ۱۹۲۴ء)۔

[2] بقول ابو الفضل کسے کہ سر مظفر خان گجراتی بدربار آمد خواجہ نظام الدین احمد بود (اکبر نامہ جلد سوم ص ۶۳۰)۔ [3] اما نزد صاحب طبقات اکبری ورود میرزا رستم بن سلطان

قلعۂ قندھار با ولیائے دولت بسپرد و از حضور بر حکومت ملتان افتخار یافت۔ و ہمدریں سال خان خانان[1] بتسخیر دکہن مامور شد۔ چوں مبنٹو رسید پسر برہان نظام شاہ بحری والیٔ ملک برار بمنازعت برخاست و در قلعۂ احمد نگر متحصن گشتہ شاہزادہ مراد و خانخانان با جمعیت لشکر و امراء در احمد نگر رسیدہ قلعہ را محاصرہ کردہ نقب ہا دادند۔ چاند بی بی دختر حسین نظام شاہ بحری مردانہ بمدافعۂ آنہا قیام نمود عرصۂ سہ ماہ محاصرہ بطوالت انجامید۔ بعد جنگہای بسیار کار بصلح رسید۔ ولایت برار در تصرف اولیای دولت آمدہ احمد نگر مع مضافات در تصرف بہادر شاہ بحری مقرر ماند۔ القصہ از طرفین عہد و پیمان درمیان آمدہ شاہزادہ و خانخانان کوچ کردہ بجانب برار رفتند و نزدیک بالاپور شہری موسوم بہ شاہ پور احداث نمودند۔

---

[a] حسین صفوی بدربار اکبر بتاریخ ۱۲ محرم الحرام ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) وقوع پذیرشد۔ پادشاہ اورا یک کرور تنکہ و علاوہ جاگیرداریٔ ملتان بر منصب سپہ سالاری پنجہزار سوار فائز نمود۔ بقول خواجہ نظام الدین احمد میرزا رستم بر حکومت "زمین داور" فائز بود و بسبب دشمنی اوزبکان و برادر خود را بمقابلۂ ایشان قائم نتوان داشت و رجوع بہ ہند کرد۔ (ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم تالیف سرایچ۔ایم ایلیٹ مطبوعہ لنڈن ۱۸۷۳ء صفحہ ۲۶۷)۔ [1] درآغاز طے شدہ بود کہ شہزادہ دانیال نیز دریں مہم ہمراہی خان خانان میرزا عبدالرحیم کند۔ اما در مجلس شوریٰ کہ مابین اکبر و خانخانان در شیخو پورہ قائم شدہ رائے اولی الذکر بر آں شد کہ خانخان منفرداً ایں مہم را سر کند و شہزادہ دانیال دریں جا بماند (ایضاً۔ ایضاً صفحہ ۲۶۸)۔

بعد چندگاہ چاند بی بی دہا در شاہ[1] پسر نظام شاہ بحری شورش برداشتہ از عادل شاہ و قطب شاہ مدد طلبیدہ بقدر پنجاہ ہزار سوار بعزم رزم اُمرای مغل متوجہ برار شدند۔ و خان خانان و شاہزادہ مراد بموازی بیست ہزار سوار بمجاریۂ آنہا مستعد شدہ بجنگ پیوستند بعد جدال و قتال بسیار مخالفان مغلوب گشتہ خان خانان طبل فیروزی نواختہ بہ شاہ پور آمدہ اسپ و خلعت پوی ارزانی داشت۔ بعد چندگاہ درمیان شاہزادہ و خان خانان غبار کلفت مرتفع شد و پادشاہ خان خانانرا بحضور طلب کردہ یوسف خان مشہدی و ابوالفضل نزد شاہزادہ فرستاد۔ و یوسف خان ترنالہ و کاریل و کہڈہ کہ از ملک براراست مفتوح ساخت۔

دراں ایام شاہزادہ مراد درماہ شوال وفات یافت[2]۔ و اُمرای نظام شاہی باز غلبہ کردہ قلعہ دبیر را محاصرہ نمودند۔ و سید یوسفخان و ابوالفضل بمقابلۂ آنہا عاجز آمدند۔ پادشاہ خان خانانرا استمالت نمودہ دختراو جانی بیگم بعقد شاہزادہ دانیال نامزد کردہ ہردو را بجہت الفاق بتسخیر ممالک دکہن روان ساخت۔ و بذات خود ہم با شان و شوکت

---

[1] درست پسر راجہ علی خان فاروقی متوفی ۱۰۰۴ھ (۱۵۹۶ء) والی برہان پور است (گلشن ابراھیمی المعروف بتاریخ فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب مطبوعہ جامعہ عثمانیہ حیدرآباد دکہن ۱۹۳۲ء صفحہ ۶۵۰ - ۶۵۱)۔

[2] بقول فرشتہ وفات شاہزادہ مراد پسر جلال الدین محمد اکبر بادشاہ بمقام شاہ پور دکن واقع شد (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب صفحہ ۶۵۲)۔

شایاں بہ معاضدت آنہا متوجہ دکن شد۔ وخان خانان وشاہزادہ با سی

ہزار سوار بمحاصرۂ قلعۂ احمدنگر پرداختہ فتح کردند۔ بہادر شاہ[1] امان خواست

قلعۂ آسیر ہم بملازمان پادشاہ سپرد وخزاین واسلحہ وامتعہ کہ بیحساب بود

بتصرف اولیای دولت درآمد وبحکم والا شاہزادہ وخان خانان از بُرہانپور

آمدہ غنایم احمدنگر گذرانیدند۔ وابراہیم عادلشاہ[2] طالب صلح شدہ دختر

خود بہمسری شاہزادہ دانیال بخشید۔ وآسیر وبُرہانپور واحمدنگر وبرار

شاہزادہ را بعوض جہیز دختر پیشکش نمود۔ وعبدالرحیم[3] باتالیقی او مقرر شد۔

---

[1] بقول فرشتہ حکومت سلاطین فاروقیہ در ۱۰۰۸ھ (۱۵۹۹ء) از دست بہادرخان بہ انجام رسید۔ اکبر پادشاہ بعد فتح برار بہادرشاہ را ہمراہ خود بلاہور برد۔ این شخص بہ عمر خود دوبارہ چہرۂ سلطنت نتوان دید۔ بہادرخان تا عہد نورالدین جہانگیر ولد اکبرشاہ زندہ بود واز طرف حکومت او را وپسرانش وظیفہ عطا می شد۔ بالآخر در ۱۰۲۳ھ (۱۶۱۴ء) در شہر آگرہ باجل طبیعی درگذشت (ایضاً، ایضاً، صفحہ ٦٥٥)۔

[2] یعنی ابراہیم عادلشاہ ثانی از ۹۸۸ھ لغایت ۱۰۳۶ھ (۱۵۸۰ء - ۱۶۲۶ء)۔

[3] عبدالرحیم خانخانان متخلص رحیم وزیر اعظم اکبر پسر بیرم خان خانخانان بود۔ بتاریخ ۱۴ صفر ۹۶۴ھ مطابق ۱۵۵۶ء متولد گردید ودر ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء فوت شد۔ ودر جوار مزار حضرت محبوب الٰہی شیخ نظام الدین اولیاء دہلوی رحمۃ اللہ علیہ مدفون شد۔ فاضل بزرگ زبان عربی وفارسی وسنسکرت و[illegible]۔ مرزا عبدالرحیم مترجم فارسی واقعات بابری از ترکی ہم است (ملخص از قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ٦١ مؤلفہ نظامی بدایونی چاپ سنہ ۱۹۲۶ء)۔

بادشاہ مظفر و منصور بدار الخلافت آگرہ معاودت فرمود۔

انتباہ۔ تا اینجا برخی از کارنامہ ہای شاہان مغلیہ بنابر ضبط سررشتہ تاریخ بطور اختصار گفتہ شد۔ اکنون تذکرہ صوبہ داران این خطہ کہ در عہد شاہان چغتہ فرمانروای کشمیر شدہ بودند بدفعات مستقلہ ایراد کردہ شود فقط۔

اورنگ وازدہم در ذکر حکومت و فرماندہی شاہان چغتائیہ
در بلاد کشمیر سلطنت محمد جلال الدین اکبر

قاسم خان میر بحر۔ ہفدہم[1] ماہ ذی قعدہ سنہ نہصد و نود و چار سنجق دولت اقبال درمیان شہر کشمیر افراختہ در تنصیص مبانی مملکت و ترصیص اساس سلطنت پرداخت۔ تاریخ مقدم او "خیر مقدم" گفتہ اند۔ حیدر چک ولد یوسف شاہ کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتساب بود دینجا رسیدہ امرای کشمیر جوق جوق نزد او آمد و رفت میداشتند۔ قاسم خان بگمان فتنہ ازو متوحش گشتہ محبوس داشت۔ و امرای کشمیر کہ در نفاق و فساد آموختہ شدہ بودند بصدور اینواقعہ از تخویف و ترسیدند ودر مکان اختفا خزیدند۔ یعقوب خان از ہیرہ پور[2] ہزیمت خوردہ چندی در مضافات دیوہ سر کشیدہ بہ کشتواڑ گریخت۔ بہادر سنگہ راجہ کشتواڑ کہ با یعقوب خان رابطۂ مصاہرت میداشتند او را ہمچنان شفقت و ملامت نمود کہ بغیر رخصت او ہمعنان برق و باد گشتہ بکشمیر رسید و مبارزان این دیار کہ از ہم متفرق و متلاشی شدہ بودند جمعے کثیر فراہم گشتہ با او پیوستند و در موضع چیرہ دنے[3]

---

[1] ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۵ء۔ [2] ہیرہ پور در اصل ہیورہ پور نام قدیم "ہیوداپور" است برای تفصیل رجوع کنید بہ سٹاین نوٹیس۔ [3] در واقعات کشمیر بجائی چیرہ دنی چیرہ اودر

پای استقامت افشردند۔ شبانگاه یعقوب خان برافقتہ یوسف خان پسر حسین شاه و ابراہیم چک و علی ملک ناجی وغیره مبارزان برسر

قاسم خان شبخونی آورده قصر یوسف شاه راکہ محل سکونت قاسم خان بود آتش کشیده در شب تاریک روز روشن کردند۔ انگاه در قتل و خونریزی مغلان حملہ آورده سرہای بُولاں بہ زمین انداختند و از کشتہ ہا پشتہ ہا افراختند و در کوچہ و بازار مردم عوام ازدحام کرده بہ زخم کلوخ و سنگ و چوب مغلان را بید رنگ مقتول و مجروح ساختند و خزینہ شاہی کہ در دست میر عبدالرزاق معموری بود مبارزان کشمیر باتفاق سید ابوالمعالی[1] در طرفۃ العین بغارت بردند۔

[۴۴] (در کشمیری "چیره" بمعنے خوبانی و "اُدر" بمعنے کریوه) مذکوراست۔ چیره اُدر دہے است در تحصیل بڈگام قریباً ۱۳ میل از سرینگر بطرف جنوب۔ این میدان درازمنہ پیشین محل محاربہ و مقاتلہ مابین کشمیر و پونچھ بوده است۔ بعد از ویرانی عرصۂ دراز دیوان جوالا وزیر اعظم مہاراجہ گلاب سنگھ "چیره ون" را دوباره آباد کرده بنام "جوالاپور" موسوم کرد۔ مطابق مردم شماری ۱۹۴۱ء شمار ساکنان ۷۹۹ افراد بود (مترجمہ از حاشیہ کشمیر جلد اول بزبان انگلیسی مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی ص ص۔ ۲۴۱-۲۴۲)

[1] سید ابوالمعالی پسر دوم سید مبارک خان بیہقی بود کہ در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) سلطان کشمیر بوده در فیروز آباد بحالت جلاوطنی فوت کرد۔ سید موصوف در استخلاص وطنش از تصرف جلال الدین محمد اکبر پادشاه ہند بسیار کوشید، ولے قائل بہ کامرانی نشد۔ بعد از استیلاے امن و امان در وطن خود سید مبارک خان بیہقی دید بسلک ملازمان اکبری [illegible]

قاسم خان بوقوع این حادثہ اول حیدر خان چک از مجلس کشید و بقتل آورد۔ آنگاہ با مبارزان خود پای ہمت استوار کردہ در محاربہ و مقاتلہ داد مردانگی داد و بسیاری از مخالفان بوادی عدم انداخت۔ و پایندہ قزاق کہ از دلاوران جلادت شعار بود در میدان مبارزت پای جانت افشردہ جمعی کثیر از تیغ گذرانید۔ و علی قمیر کوکہ کہ از بہادران نامی بود بقتل آورد۔ علاحبت الامر سید ابو المعالی بر سر او تاخت آوردہ بیک ضرب نیزہ بی سر ساخت۔ پس از آن عسکر شاہی بیغنادکس ہجوم کردہ او را در محاصرہ گرفتند اما سید ابو المعالی اسپ راجولان دادہ از حلقۂ کارزار بدر جست۔ عاقبت عسکر شاہی ہر سو پریشان گشت۔ یعقوب خان بحضرت و فیروزی در دولتخانہ شاہی درآمدہ بر مسند حکومت جلوس نمود و بدل خود خیال فرمود کہ از لشکر پادشاہی ہیچ کسے زندہ نماندہ باشد۔ بنابراں در ہماں مغروری بیان ساخت کہ در معرکۂ خیرہ پورہ ہر کسکہ از محاربہ گریختہ بہ قاسم خان پیوستہ است او را بقتل رسانم۔ باستماع این سخن تمامی مبارزان و اعیان کہ در معرکہ خیرہ پورہ گریختہ بودند از مجلس او برخاستہ متفرق شدند۔ و یعقوب خان با معدودے و قریباً بیست و چہار سال در ماتحتیٔ راجہ مان سنگھ خدمات لائقہ بجا آورد۔ در عہد جہانگیری مرتبۂ بزرگ یافت۔ بنا برین سید ابو المعالی را با سید ابو المعالی کاشغری کہ پسر خواندۂ محمد نصیر الدین پادشاہ شہنشاہ چغتائیہ ہند بود و با فخر النساء دختر شاہ کوچک متزوج شدہ بود مشتبہ و مختلط نباید کرد (ملخص از حاشیۂ کشمیر انگلیسی جلد اول ص ۲۴۹ تصنیف ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی مطبوعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور سنہ ۱۹۴۹ء)۔

ند آنجا تنہا ماندہ لاچار در کوہستان اُولر فرار اختیار نمود۔ و قاسم خان
در دولتخانہ شاہی باز باستقلال قرار یافت و شمسی چک و سید حسین خان
بیہقی و شمس دوبی[۱] کہ در قصبۂ سوپور رایت مخالفت افراشتہ بودند قاسم
خان جماعت گکھران را بسرکردگی دولت بختیار بمدافعۂ آنہا مامور ساخت۔
چون لشکر شاہی در موضع پٹن رسید شمس چک باتفاق جماعت خود بر سر
ایشان شبخون آوردہ بعد قتال و جدال بسیار جام ہزیمت نوشیدہ بجانب
سوپور رجعت نمود۔ از آنجا موجب تقدیم ایام سرما بطرف کرناو گریختہ رفت
و یعقوب خان با جماعت خود ایام زمستان در کشتوار بسر بردہ و شاہ
ابوالمعالی در موضع لدہ و کوہستان نیایکان پناہ یافت و باقی سپاہان بنیاد
بسبب زمستان در خانہ ہای زمینداران مقام ساختہ با عسکر شاہی نہ پیوستند
و یوسف خان و حسین خان[۲] و ابراہیم خان عہد و پیمان موثق کردہ با قاسم خان
ملحق شدند۔ و قاسم خان بصوابدید تدبیر خویش سید مبارک خان و بابا مہدی
و بابا خلیل و یوسف خان ولد حسین شاہ را باعزاز و اکرام تمام برفاقت خنجر بیگ
در پیشگاہ اکبر شاہ فرستادہ آتش فتنہ و فساد دفع کرد۔ و پادشاہ نسبت
آنہا مرحمت مبذول داشتہ در ظل رافت نگہداشت۔

اوائل بہار سنہ ۹۹۵ یعقوب خان با برادران خود ابراہیم چک
و ایبہ چک[۳] وغیرہ از کشتوار آمدہ با لشکر بسیار در کوہ دگون پرگنۂ اولر

---

[۱] در اکبر نامہ جلد سوم این نام "شمس دُوبی" آمدہ است۔

[۲] حسین خان و ابراہیم خان ہر دو پسران سید مبارک خان بیہقی اند (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۱۶)۔

[۳] ایبہ چک نام مخفف ہمین ابراہیم چک برادر یعقوب شاہ چک است۔ و آنکہ در اینجا کہ ۔۔۔

علم مخالفت افراشت و سید ابوالمعالی و ابراہیم خان وتجی رینہ زمیندار
برتہل و بہرام نیایک و احمد نیایک زمینداران بانام یوسف متی زمیندار کیرو
وغیرہ از موضع لدہ خروج کردہ بمقام غازی ناری آتش فساد افروختند۔
شمس چک از کرنا آمدہ در کامراج شورش برداشت۔ و قاسم خان علم تقابل
افراختہ سید جلال خان را بمدافعہ سید ابوالمعالی تعین نمود۔ و مبارک خان
گکھڑ را بمقابلہ شمسی چک مامور ساخت۔ و خود باتفاق علم شیرخان ناگری
میرزادہ علیخان[1] و سید عبداللہ خان و گوجر خان[2] و میرزا علی اکبر شاہی
و جلال مسعود با جمعیت ہشت ہزار سوار از شہر برآمدہ در موضع گاسو صفوف
محاربہ آراستہ با یعقوب خان بجنگ پیوست و محاربہ و مجادلہ سخت بوقوع
آمد۔ چنانچہ میرزا زادہ علیخان با جمعی از مبارزان شاہی بقتل رسید[3] و بیاری

نوشتہ۔ غالباً مبنی بر سہو ناسخ است۔ در تاریخ اعظمی و تاریخ ملا خلیل مرجانپوری این نام
بہمین طور ابیہ چک آمدہ است۔ الا پنڈت نارائن کول عاجز و ابوالفضل بالترتیب در
تاریخ کشمیر و اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۲ این لفظ را اجینہ چک و ابیا چک نوشتہ اند۔

[1] درست میرزادہ علی خان پسر محترم بیگ است۔ از امرائے عہد آشیانی (اکبر) بود نہ
منصب یکہزاری داشت۔ مدت العمر خدمات شاہی بجا آوردہ در جنگ کشمیریان سال
سی و دوم سنہ جلوس (۹۹۵ھ) روزے کہ نوبت سید عبداللہ خان بود و شکست
بر فوج بادشاہی افتاد، در کارزار بسر آمد (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۲۵۸)۔

[2] و در بعض نسخ "گوہر خان"۔

[3] این واقعہ در سال سی و دوم سنہ جلوس مطابق سنہ ۹۹۵ھ (۱۰۸۶ء) بظہور آمدہ

از اثر این عسکر اسیر شدند و قاسم خان منهزم شده بجانب شهر رجعت نمود و بهمین تدبیر سید جلال خان و مبارک خان را از مواضع تعینات پیش خود طلبید۔ آنگاه یعقوب خان از کوه دگون ایلغار آورده زیر دامن کوه سلیمان پای استقامت افشرد و سید ابوالمعالی هم با جمعیت خود از کوه آمده با او [illegible] برکر بوده تا بجنگ شعلهٔ فساد افروختند۔ آن وقت در قبضهٔ تصرف قاسم خان محلے غیر از نفس شهر نماند۔ آنگاه قاسم خان افواج خود را دو حصه نموده یک حصه از جانب پاندریٹھن[1] و یک حصه از طرف گوپکار[2] بمقابلهٔ یعقوب خان تعیین ساخت۔ پس مبارزان طرفین دست نبرد گشاده آتش هیجا را همچنان هیجان دادند که بسیاری از دلاوران کارزار خونبار گشته با خاک آمیختند و بعضی از مبارزان روزگار خسته و آنگاه رنگ ریختند این کشش و کوشش و آویزش از صبح تا پیشین اشتداد یافت نزدیک بود که افواج

همراه میرزاده علی خان نزدیک سه کس را در این محاربه روزگار سپری شد (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۲۲ مطبوعه کلکته ۱۸۸۶ء)۔

[1] پاندریٹھن دهے است قریباً پنج میل از سرینگر بطرف جنوب برشاهراه که باسلام آباد (اننت ناگ) می رود۔

[2] در واقعات کشمیر (مطبوعه نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سرینگر کشمیر صفحه ۱۰۱) بجائے گوپکار "آیت گجی" مندرج است۔ این هر دو مقامات قریباً یک میل از درگجن که محله ایست از سرینگر بطرف شمال شرق متصل واقع اند۔

شاہی را تباہی عائد می شد لیکن بافضال قادر قدیر ناگاہ تیری از شست تقدیر برخاستہ کہ چشم لوزنگ چک کہ سپہ سالار لشکر یعقوب خان بود رسید[1] و بصعوبت آں درد و بہ عدم خزید۔ و قاسم خان قرین فتح و نصرت گشتہ بشہر رجعت فرمود و یعقوب خان با وجود ذلیلی درانجا آسودہ فردا وثیقہ بجانب شمس چک کہ در قلعہ مانجک بود برنگاشت کہ فیما بین مقرر شدہ بود کہ ہنگام غنیم برسر ما می آید شما رفتہ شہر را قبضہ کنید و اگر بجانب شما فوج متوجہ شود ما بہ تصرف شہر میکنیم۔ ایشاں برخلاف عہود عمل می سازند۔ اگر پسند خاطر شما این است کہ ملک از دست برود دلیں انقدر خون مردم ریختن چہ فائدہ می بخشد شمس چک بعد مطالعہ مضمون نامہ حسن ملک ناجی پیش یعقوب خان فرستاد کہ ایشاں با جمعیت لشکر خود در مانجک بیایند کہ باتفاق یکدیگر بر لشکر مخالفان تاختہ آوردہ موافق مراد کاری ساختہ شود۔ یعقوب خان موجب پیغام آنہا در مانجک آمدہ باہم متفق شدند۔ و قاسم خان باستماع این خبر با عسکر خود برسر مخالفان تاختہ بحسن انتظام صفوف میمنہ و میسرہ و جناح آراستہ فیلی بدست بمقابلہ دشمناں انداخت و از لشکر یعقوب خان شمس دوبی و حسن ملک بہادر دہ در میدان جنگ آویزشہای دلیرانہ و چالشہای رستمانہ بکار میبردند۔ دراں حال لشکر پادشاہی بہجوم آوردہ گرداگرد آنہا حلقہ بستند

---

[1] بقول علامی ابو الفضل نام اصلی "لوزنگ خان" فتح علی خان بود۔ و لوزنگ خان لقب است کہ یعقوب شاہ چک او را بادے ملقب کردہ بود (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۵ مطبوعہ ۱۸۸۶ء)

بمشاہدۂ ایں حال پسران شمس چک و فرزندان سید مبارک بہ معاضدت آنہا از نیام آختہ بحرب و ضرب پیوستند۔ درآں اثنا فیل بدست بر سر حسن چک خرطوم رہا کرد و حسن ملک ہمچناں تیری بر بینی فیل انداخت کہ فیل زیانرا گریزان ساخت و بر وقت برگشتن فیل بسیارے از فوج شاہی پامال و خستہ حال گردیدہ یکہزار و پانصد کس مقتول و مجروح شدند و بہنگام شام ناکام بجانب شہر رجعت نمودند پس تا عرصۂ دو نیم ماہ ہیچ روزے بغیر از محاربہ و مقاتلہ و مجادلہ نمی بود و دلاوران کشمیر در شہر آمدہ یراق و سامان و لباس مغلاں بزور میبردند۔

میرزا قاسم خان از تباہی و خرابی لشکر شاہی عاجز و دلگیر شدہ احوال حسرت و نکال بحضور معروض داشت[۱]۔ عرش آشیانی سید مبارک خان و محمد بٹ[۲] و بابا خلیل را فرمان داد کہ ایشاں ہمراہ عسکر شاہی در کشمیر رفتہ اطفای نائرہ فساد و عناد بر نہجے کہ می دانند نمایند سید مبارک خان قبول ایں امر خطیر ننمود۔ موجب آں پادشاہ از و متغیر المزاج شدہ نزد

۱۔ ؎ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری "ایں کرت سوم بود کہ خبر بجلال الدین محمد اکبر پادشاہ رسید کہ لشکر مغل از شہر نمی تواند برآمد" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲)

۲۔ ؎ ایں محمد بٹ وزیر پادشاہ سابق کشمیر بود۔ ابو الفضل او را "دمنہ نیرنگ ساز ایں ملک" (کشمیر) قرار دادہ است۔ چوں شمس چک با و حسد و کینہ پنہانی داشت محمد بٹ براں شد کہ مہاجرت وطن خود کردہ مشمولیت در افواج اکبری خاتمۂ اقتدار شمس کند (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۲)۔ ۳۔ ؎ بقول ابو الفضل مردانیکہ دریں ایام

شہباز خان[1] بصوبۂ بنگالہ فرستاد۔ چوں در علاقۂ فیروز پور سید از جان

از کشمیر بدولت خسروانی (اکبر شاہ) چہرۂ بخت بلندی افروختند درج ذیل اند بدین تفصیل:۔

(۱) سید مبارک خان بیہقی۔ (۲) پنج برادر یعقوب شاہ چک۔ (۳) حیدر علی۔ (۴) محمد حسین (۵) احمد حسین (۶) حسین خان چک کہ در آغاز شورش اوراً بحکومت برگرفتند۔ (۷) و (۸) حسین خان و ابراہیم خان پسران سید مبارک (۹) محمد بٹ وفا ابا (۱۰) یا پسران علی حسن (۱۱) و بابا خلیل (۱۲) و بابا مہدی کہ این ہر سہ در لباس اہل سعادت پیشوائی کشمیریان بودند (۱۳) بہادر علی (۱۴) ہکر دلو ہر (۱۵) ملا حسن (۱۶) و پسران حیدر چک (اکبر نامہ جلد سوم چھاپ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ ۱۸۸۶ء صفحہ ۵۱۶)۔

[1] شہباز خان کنبوہ کہ نسبتش بواسطہ حاجی جمال می رسد، مرید حضرت مخدوم بہاء الدین ذکریا ملتانی رحمۃ اللہ علیہ بود۔ در مبادیٔ حال بطور آبائے خود بزہد و درویشی می گذرانید۔ پس ازاں در جانشینی کوتوال بمرتبۂ احتیاط در بقدمان بود و منظور نظر عرش آشیانی (جلال الدین محمد اکبر) گردیدہ از منصب یک صدی بمرتبۂ امارت فائز گشت و بخدمت "میر توزکی" اختصاص یافت۔

در سال شانزدہم کہ لشکر خان میر بخشی معاتب شد، مناصب او بہ شہباز خان مفوض گشت۔ پس از چندے میر بخشیگری نیز ضمیمہ گردید۔ در سال بست و یکم بہ تنبیہ راٹھور علی الخصوص کلہ پسر رام رائے نبیرہ مالدیو و تسخیر قلاع سوانہ متعلقۂ جودھپور دستوری یافت۔ در کمتر فرصتے فیروزمندی روئے داد۔ درہماں سال کہ سنہ ۹۸۴ھ (۷-۱۵۷۶ء) بود، شہباز خان برسر راجہ گجپتی کہ از زمینداران عمدۂ صوبۂ بہار بود، متعین شدہ در اندک مدتی اورا بناویۂ خمول نشاند۔ در سنہ ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) قلعۂ گوبن بل میر

درگذشت و در آنجا مدفون است۔ تاریخ

میر مبارک ضمیر سید صاحب سریر — بود شہ کاشمیر راہ صفا رشید رفت

کرد چو عمر جہاں یافت بجنت مکان — سال وفاتش عیان خرد شہید رفت

آنگاہ بفرمان خاقان اکبر یوسف خان مشہدی با جمعیت بیست
پنجہزار جوشن پوش و خنجر گذار رسید رفقہ گی با با خلیل و محمد بٹ کہ از چند ماہ
باریاب حضور شدہ بودند برای سرکوبی سرکشان کشمیر قطع منازل کردہ
در نفس شہر وارد شدند۔ چون محمد بٹ مردی نیک سیرت و خوش نیت بود
ساکنان این دیار از صغار و کبار قدوم او مغتنم دانستہ باستمالت و مدارای
او بسیاری از دلاوران جرار شامل عسکر شدند چنانچہ لوہر چک و لد دولت چک
و بہرام نایک و اسماعیل نایک و غیرہ بسیار کسان بوساطت او با یوسف خان

---

۲۴ سمہ ناتہ بل کشایش بود مفتوح ساخت۔ چون در سال بیست و ششم خان اعظم کہ از ہوائے بنگالہ
دل گرفتہ بود، استدعائے خدمت دیگر ناحیہ کرد، شہباز خان بہ پاسبانی آن دیار
رخصت یافت۔ در سال سی و چہارم از آنجا متغیر شدہ بہ کوتوالی اُردوئے پادشاہی
مامور شد۔ و از آنجا بمالش افغانانِ سواد رخصت یافت۔ در سال چہل و چہارم اکبری
کہ سنہ [illegible]ھ (۱۵۹۹ء) بود، ناگہان درگذشت و شہزادہ سلیم بر اموالش متصرف گشت
شہباز خان ملتزم بمواظبت صوم و صلوۃ بود۔ برسم و رواج وقت قمر لیجہ نمیکرد
و خمر نہ پیمود۔ گاہے بے وضو نبی بود۔ ہمیشہ تسبیح بدست میداشت و وردی میخواند ہمگنین
در ہمت و بخشش نظیرے نداشت۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء)

ط ۱۵۹۰ء = ۹۹۹ھ = ۴۰۰ + ۸۰ + ۲۰۰ + ۴ + ۱۰ + ۵ + ۳۰۰

پیوستند۔ باستماع این خبر یعقوب خان و سید ابوالمعالی و ایبخان وذ
کوہستان کشتوار فرار اختیار کردہ آوارۂ دشت کربت گشتند و شمس چک
و شمس دوبی در علاقۂ پنوچہ بحال تباہ اوقات بسر بردند وگروہی در نواح
و منیا فدجال خزیدند۔

مدعا کہ محمد بٹ امراد ارکین این سرزمین و میا نداب و بہادران
پرکین را بانواع استمالت و اصناف مروت از شورش و فساد باز داشتہ
بمناصب و اقطاع و خلاع ہرکس را نواختہ ہمہ ما اسیر دام محبت و الفت گردانید۔
و میرزا قاسم خان با جمعی از امرای کشمیر مثل شیر علم خان ماگری و یوسف خان
پسر حسین خان و ابراہیم خان وغیرہ چندکس از اعیان ایندیار بیست و دوم
ماہ شوال سنہ ۹۹۵ھ بدرگاہ خلافت پناہ متوجہ شدہ باریاب حضور گشتند
و از پیشگاہ عالی یوسف خان را منصب یکہزار و پانصدی و ابراہیم خان را
منصب ہزاری بخشیدہ در پرگنۂ دوابہ جاگیر یافتند۔ حکومت قاسم خان
میر بحر در ملک کشمیر ہمگی یازدہ ماہ و پنج روز بود۔

سید یوسف خان رضوی در سنہ ۹۹۵ھ [2] بانی مبانی حکمرانی گشتہ عموم

---

[1] سبب ناکامی میرزا قاسم خان میر بحر صوبیدار در مہم کشمیر این بود کہ او از بدبینی
خواہش ہائے ناہنجار در آیش نہاد و بگرفت و گیر کشمیریان ہمت بربست و آنچہ
سپاہیان آن بوم در ہنگام چیرہ دستی از یعقوب برگرفتہ بودند باز خواست
(اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۱ چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۸۶ء)۔

[2] سنہ ۱۵۸۷ء۔

رعایا و برایا را بوفور عدل و احسان دلخوش کرده غبار خوف و خطر از خاطر
آنها بر انہا رمرتفع ساخت. شمس چک و شمس دوبی که در کوہستان پنوچہہ
معروف شده بودند در آنجا باجتماع چند اوباش شورش برداشتند. یوسفخان
برای گوشمالی آنها محمد بٹ و سید بہاء الدین مامور ساخت. چون آنها
در پرگنۂ بیروه رسیدند شمس چک و شمس دوبی فرصت یافته برایشان
شبخون[۱] آورده اکثر بہادران بقتل رسانیدند. دقیقه که شمس دوبی نزدیک
خیمه رسید یکی از برادران سید بپای پیاده از خیمه برآمده بضرب شمشیر دوال
عنان سمند سبک خرام او قطع کرده اسپش مجروح ساخت و سمند مجروح رم
خورده شمس دوبی از مہلکه بدر برد و مبارزان بتعاقب آنها دویده باز
در کوہستان پنوچہہ رسانیدند و خود بجانب شہر رجعت کردند. یوسفخان
آن بہادران نامی را انعام بسیار عطا فرمود. پس یعقوب خان و ابوالمعالی
از کشتوار یورش آورده در کوہستان دچھن پاره جمعے از اوباش
با خود متفق ساخته رایت بغاوت افراشتند. یوسفخان رضوی محمد بٹ و
حاجی میرک را که یکی از امرای شاہی بود بمدافعه و مقابلۂ یعقوب خان مامور

---

[۱] نزد ابوالفضل کسانیکه از سرکردگان بسرکوبی شمس چک متعین شدند مبارک خان و جلال خان و سید دولت و جمعے بودند. (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۲۳ مطبوعه ۱۸۸۶ء کلکتہ)

[۲] بقول ابوالفضل این شبخون از موضع ترہگام بود. شمس چک درین حمله بسیارے از مال غنیمت ہمراه خود برد (ایضا صفحه ۵۲۳). ترہگام تو یا ترہ گام از سرینگر بطرف شمال مغرب بفاصلہ ۴۰ میل انگلیسی در تحصیل ہندواره ست. بقول مؤرخان این مقام سکونت اصلی چکان بود.

ساخت۔ و محمد بٹ دام فریب گسترده قصد گرفتاری آنها بجدیت فریب کرده بود۔ اما سید ابوالمعالی اندام فریب او رم خورده با جمعیت پانصد سوار بوقت دیگر شیر دغا آخته بیا بے از فوج شاهی بن رسانید۔ و محمد بٹ پس پا گشته در افواج شاهی پناه یافت و هنگام تعاقب و سید ابوالمعالی مجروح گشته از اسپ فرو افتاد۔ ازین رو یعقوب خان ساعتی در استمزاج او تاخیر کرده باز بتعاقب پرداخت دران زمان باد و برق و باران طوفان بر داشته مبارزان بمقام و مادای خود ها رجعت نمودند و تا ده روز بمقامات خویش نشسته منتظر وقت می بودند۔

درآن اثنا یعقوب خان از مقام توقف کوچ کرده در پرگنه اولر بجمع آوری لشکر متوجه شده بود دران حال بعضی لشکریان او گریخته با محمد بٹ پیوستند و یعقوب خان متوهم گشته بر قلعهٔ کوه اولر که بسیار بلند بود سکونت اختیار نمود۔ و محمد بٹ ازینجا به آمده پائین کوه نارستان نزول فرمود۔ نمرد آتش محاربه مشتعل گشته بجرب و ضرب پیوستند و از فوج یعقوب خان بسیاری بتیغ آمدند[له]۔ عاقبت یعقوب خان مغلوب گشته بجانب کشتوار گریخته رفت۔ و سید ابوالمعالی بمقام تعیین خود استقامت ورزیده بجنگ شیرانه و حرب دلیرانه

[له] اما نزد ابوالفضل دست بر دائی شمس چک از محاربه با افواج شاهی مبنی بر شکستے بود که او با مداد شبخون تر ه گام اندست افواج شاهی خورده بود۔ درین ضمن بیان ابوالفضل در اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۲۳ چنین رفته است۔

"با مدادان فیروزی سپاه تکاپوی نموده چنان برگشتند (شمس چک با) که دیگر بر نخاست۔"

کاذنامای بستماده نمود۔ چون افواج شاہی از مور و ملخ افزون بود گرد اگرد آمده بکمند ملند بند کرده نزد یوسف خان رسانیدند۔ بیت

چو اقبال برگشت در روزگار
دلیری و مردی چه آید بکار

یوسف خان بنابر رعایت شجاعت و جلادت خلعت خاصی که خود را در بر داشت لسید ابو المعالی بخشیده بر صد عزت و حرمت نگهداشت۔ چونکہ شمسی چک و شمس دوبی ازینواقعه آگاهی یافتند یاستشفای سید بہاء الدین بارباب خدمت یوسف خان گشته روانہ حضور شدند۔ و پادشاه آن هردو نامدار را باقطاع مناسب سربلندی بخشید۔ و ایبه خان ولد ابدال خان که برافقت یعقوب خان در کشتوار بود با شاهزاده سلیم سلسله جنبانی کرده رشته موافقت یعقوب خان بریده در کشمیر رسید و ازینجا بوساطت یوسف خان در دهلی رفته بخدمت شاهزاده سلیم رتبه مصاحبت حاصل نمود۔

بعد چندگاه یوسف خان بنابر مصلحت وقت سید حسین خان بیهقی و علی ڈار و لوہر چک ولد دولت چک و اسماعیل دوبی وغیرہم جمعی کثیر بمحافظت و نظربندی سپاهان در پیشگاه خلافت پناه فرستاده در انجا هرکس را در خور قسمت و مناصب خدمات عطا شد اوقات لبسر برده و تنه۔ بهرام نیایک مع فرزند خود زهر خورده در چاه عدم افتاد۔ سیفخان بیهقی و علی خان و چند پاره ایبه شیطان برادر حیدر شیطان که کان فساد بودند در دست یوسف خان گرفتار گشته چشمان آنها از حدقه بدر کردند و لوہر چک بموقع سیالکوت آورده بدار

کشیدند و ہر بنوز فردے از افراد رونگا دکیلہ و بہانہ ماخوذ کردہ تعیّن یا بند تاکہ این گلزمین از خار عدوان سرکشان پاک گشتہ رتق و فتق انتظام مملکت بہم رسید۔

وبعد چند ماہ یوسف خان حسب فرمان خاقان دوران برادر خود باقرخان در ینجا نایب گذاشتہ خود بحضور رفت۔ استاد لولوی بخار کہ از امرای بارگاہ مصاحب باقرخان بودوی باقرخان را از شور انگیزی امرای کشمیر تخویف نمود۔ موجب آں باقرخان سید ابوالمعالی و علم شیر ماگری و لوہر چک وغیرہ چندکساں را فی الفور محبوس کردہ بحضور نوشت کہ امرای کشمیر مستعد فساد آمادۂ عناد ہستند اگر یوسف خان بجلدی نرسد ملک از دست ما برود۔ یوسف خان از حضور مرخص شدہ بسارعت تمام بکشمیر رسید۔ سید ابوالمعالی و علم شیر خان ولوہر چک و بہادر خان وغیرہ در حضور انور فرستاد۔ و سید ابوالمعالی بفرمان حضور در مصاحبت مان سنگہ مشرف شدہ و غازی چک و لوہر چک کہ ہمرکاب ظفر انتساب در آگرہ بودند باندیشۂ فتنہ سازی از راہ جموں بکشمیر گریختہ آمدند یوسف خان و محمد بٹ آنہا را دست بدست اسیر کردہ بکشیدن چشمان سیاست نمودند۔ بعد آں یوسف خان بسبب یاوہ گوئی استاد لولو از محمد بٹ نوعے ملکدر شدہ در پیشگاہ حضور روانہ ساخت۔

ہمدراں ایام در سنہ ۹۹۶ھ[1] حضور جہانبانی برای سیر و سرور و تفریح تشریح روح عزم گلگشت لسا تین کشمیر بخاطر آوردہ از دار الملک لاہور

---

[1] ۱۵۸۷ء

قاسم را با جمعے از سنگتراشان[1] برای تصفیہ راہ ہیرہ پورہ پیشتر دستوری داد و بعد چند روز بذات والا بخوش خرامی وستودہ فرجامی منزل بمنزل طی مراحل کردہ برفرق رتن پنچال[2] نزول اجلال فرمود۔ دگلفام نام سمند خوشخرام کہ بہ کوتل پیش پیش میرفت از فرق کتل لغزش خوردہ جادہ فرسائی بادیہ عدم شد۔ وسرفرازان اطراف کوہستان بمقابلہ پوشانہ بارباب خدمت گشتہ تحائف ونظائف گذرانیدہ سرمایۂ عزت حاصل نمودند۔

فردا برکتل پیر پنچال[3] عروج کردہ تا مسافت دو نیم کروہ برف حاجب بود وژالہ وتگرگم باریدن گرفت۔ جنود مسعود متردد ومتوحش ماندہ مگر بدولت جہانبانی ہر کسے بسہولت وشادمانی از کوہ عبور نمودہ روز دوم موکب منصور در ہیرہ پور[4] نزول اجلال فرمودہ بدیدن آب وہوای خوب وگلزارہای مرغوب

---

[1] بموجب اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۳۷ "سہ ہزار سنگ تراشان کوہ کن وخارا شگافان فرہاد فن ودو ہزار بیلداران کارگذار بسرکردگی قاسم خان در ہموارئ نشیب وفراز این راہ دستوری یافتند"۔ [2] رتن پنچال کوہے است بر پنج میل شمال الشرق موضع تھنہ۔ ارتفاعش ۸،۲۰۰ فیٹ انگلیسی تخمینہ کردہ اند۔ (حاشیہ انگلیسی اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۲ مترجمہ بیوریج مطبوعہ سنہ ۱۹۱۰ء کلکتہ)۔ [3] پیر پنچال کہ در اصل "پیر پنت سال" بود کوہے است مشہور وبلند ۱۱،۴۰۰ فیٹ انگلیسی برشاہراہیکہ از بھمبر بسرینگر می رود۔ (ایضا، صفحہ ۸۲۲)۔ [4] ہنری بیوریج مترجم اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۷ از حوالہ "اقبالنامہ" نوشتہ است کہ اکبر در عرصہ دو روز ویک شب از ہیرہ پور سفر نمودہ بسرینگر آمد۔ اما ابو الفضل در سفر کشمیر آخرین منزل اکبر خانپور یا خانپور نوشتہ است کہ خلاف قیاس است زیرا کہ فاصلہ خانپور

و ترتیب دواعی گریان و نغمہ سرائی مرغان ہرکس را نزہت وافر تکگر
خاطر حاصل شد و محنت و کلفت راہ بفرحت مبدل گشت۔ بیت
بہارے دگر بوستانِ دگر زمینِ دگر آسمانِ دگر
مردم اعالی و ادانی کشمیر از فرقۂ مشایخ و علما و فضلا و از اعیان
و اکابران و امرا و از طوائف ہنرمندان و شاعران و اہل رقص و سرود
و خنیا گران جوق جوق و گروہ گروہ با تحائف نطائف و نفائس و نذایر
شرفیاب نظر گشتہ بحسب دانی نوازشہا کام دل برگرفتند۔
فردا بکمال تو زک و احتشام بتاریخ ۲۵ ماہ رجب[1] سنہ ۹۹۶ھ در شہر سرینگر
سنجق اجلال در باغ حسن شاہ[2] کہ الحال خانقاہ نقشبندیہ در انجاست افراشتند
شعرا و بلغا[3] قصائد و مثنویہا گذرانیدند و در میان شہر منادی کردند کہ

[4] از سرینگر از چہار یا پنج کروہ بیج بیش نیست۔ بقول ہیوتریج مرزا پدر اکبر در عرصۂ چہل روز
از لاہور بکشمیر رسید۔ [1] تاریخے کہ در "ہسٹری آف انڈیا" جلد پنجم، صفحہ ۴۵
تالیف الیٹ صاحب مذکور است یکم شعبان سنہ ۹۹۷ھ مطابق ۸ جون ۱۵۸۹ء است۔
اما خواجہ محمد اعظم دیدہ مری (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲) ہمین تاریخ را سال نہصد و نود و ہشت ۹۹۸
نوشتہ است۔ [2] ولے بالفاظ ابوالفضل "بوالاکاخ یوسف خان مرزبان
کشمیر قدسی نزول شد" (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۴۳)۔ درینجا مراد از باغ
حسن شاہ باغ حسن شاہ چک بادشاہ کشمیر است کہ دران ایام در خواجہ بازار، محلۂ
نوہٹہ، سرینگر کشمیر بود۔ (کشمیر جلد اول صفحہ ۲۴۷)۔ [3] ابوالفضل درین ضمن
فقط بر نام فیضی کہ ہمین برادر او بود اکتفا کردہ است۔ قصیدۂ کہ فیضی در مدحت شاہ

ہیچکسے از سپاہان در خانۂ رعیت فرود نیاید۔ فردا پادشاہ بسوی سفائین سیر در دریای بہت تا شہاب الدین پورہ فرمودہ بوقت شام رجعت نمود۔

روز سیوم بسیر تالاب در شکار مرغان آبی وغیرہ تفریح خاطر افزود و در انتظام امور مملکت پرداختہ اعیان ملک و اُمرایان شہر واہل علم وفضل و بزرگ خاندانہا را مناصب جاگیرات مرحمت فرمود۔ و اشرار باغیان و طاغیان را قلع وقمع کردہ مغلوب و منکوب ساخت و عموم رعایا و برایا را باستمالت و مکرمت دلخوش کردہ طرح معدلت انداخت۔

و بعد انقضای بیست و ہشت روز برای تصفیۂ راہ بہکلی قاسم خان[1] دستوری دادہ برای سیر و شکار نواحی مراج در عرصۂ چند روز بکہرا[2] ر

وستایش کشمیر نوشت بر ۹۸ ابیات مشتمل است۔ مطلع اش این بیت است :۔

ہزار قافلۂ شوق می کشد شب گیر
کہ بار عیش کشاید بخطۂ کشمیر

(اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۴۳)۔

[1] در اکبر نامہ (جلد سوم صفحہ ۵۵۰) بجائے قاسم خان ہاشم بیگ پسر قاسم خان مذکور است۔ بروایت ابو الفضل روانگی ہاشم بیگ براست کردن راہ بہکلی بتاریخ بیست سوم ماہ تیر مطابق ۳ جولائی ۱۵۸۹ء بوقوع آمد۔

[2] ابو الفضل درین ضمن چنین میگوید :۔

"چون درین ملک الاسی ہزار کشتی افزون، لیکن سزاوار نشیمن کشور خدائی

کشتی بنگلہ دار یعنی پرندہ و لرہ ناو وغیرہ اقسام سفاین شاہی
بتزئین تمام آراستہ شہرستانی عجیب بسطح دریا آبادی گرفت و پرتو
ہمایون روز اول در قصبۂ پانپور جلوہ افروز گشتہ روز دوم در بجبارہ
سائبان حشمت افراخت و از انجا بتماشای ننندی مرگ کہ فضائی است
دلکشا و روح افزا سمند خوشخرام جولان دادہ بشکار چرہ و باز و
شاہین پرداخت۔ از انجا برکنار چشمہ سارانت ناگ خیام فلک احتشام
افراختہ بتماشای صحرای بابل و ملاحظۂ بتخانۂ راجہ رام دیو یکروز بسر برد
از آنسو بتماشای خضارت و نضارت ابندیار ہمیشہ بہار کام دل برگرفتہ
برجہت قہقری بر سفاین صبا رفتار تیزگام گشتہ در تالاب اولر یکروز در شکار
مرغان آبی و تماشای جولان گری کشتیہا و ملاحظۂ زینہ لنک فرمودہ در بارہ مولہ
سایبان شوکت و حشمت افراخت و برای دشواری و صعب گذاری راہ عسکر
ظفر پیکر را ہشت بخش کردہ ہشت روز رفتن تجویز داد و در عبور راہ کوارست
د لولیاسہ راہروان را محنت بسیار رسید حدود پکلی مخیم سرادقات گردید از انجا
بجانب لاہور نہضت کردہ من مقام حسن ابدال یوسف خان را رخصت انصراف
بخشید فقط۔

۳۳ بود، کارآگہان خدمت گذار دکتر فرصتے کزین کارخانۂ دریا سرانجام
نمودند وگلزارے برسطح دریا اساس نہادند۔ و تمام آمدان و نزدیکان نیز بہ
ہمین کیوں آمادہ گردانیدند۔ افزون از ہزار کشتی آراستہ شد۔"

(آئینہ سیوم صفحہ ۵۵)

پس یعقوب خان که در حدود کشتوار اوقات بسر میبرد با یوسف خان عهود[1] وشرائط بوثوق ایمان موکد ساخته در کشمیر رسید و یوسف خان موجب فرمان همراه یعقوب خان در لاهور رفته در ینجا میرزا یادگار نایب گذاشت. یعقوب خان از پیشگاه جهانبانی مورد الطاف و مهربانی گشته در علاقۂ بهار[2] بقدر بیست هزار روپیه جاگیر یافت و برای احتیاط مان سنگه را سپرده شده مدة العمر خود در مصاحبت او بسر برد. عاقبت موجب یاوه گوئی معاندان چندی در قلعۂ رهتاس نظر بند گشته بعد چندگاه باز رهائی یافت. پس در سنه ۱۰۰۱ھ[3] برادر خودش زهر[4] داده مسموم ساخت در کشتوار مدفون است.

---

[1] سبب بستن عهود و مواثیق با یوسف خان رضوی این بود که چون یعقوب در تنگنائی کشتوار سراسیمگی می اندوخت، در دل بمیان گذشت که مبادا او را زمینداران گرفتار کرده بیارند، میرزا یوسف خان را بمیانجی گزید. (ایضاً، صفحه، ۵۵).

[2] در متن بجائے "بهار" بهیره مذکور است که سهو نساخ است. به روایت بهارستان شاهی (مخطوطه فولیو ۱۹۹ بی، ۲۰۰ اے) بادشاه خلافت پناه او را برفاقت حسن بیگ ترکمان بخدمت راجه مان سنگه در پیش پدر خود لهسه شاه روانه گردانید. و محقق است که راجه مان سنگه صوبیدار بهار بود (برائے تفصیل مآثر الامرا جلد سوم).

[3] مطابق ۱۵۹۳ء.

[4] رفیع الدین احمد بن ابوالصابور بن خواجه محمد بلخی کشمیری المتخلص به غافل مصنف تاریخ نوادر الاخبار در ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۳ء) رقمطراز است که وفات یعقوب شاه چک بسبب خلعتے بود که اکبر برایش فرستاده بود. (فهرست ریو، جلد اول، ۹۷۵ب، ص ۳۰۰).

می آرند کہ یوسف خان رضوی از لاہور ہمرکاب پادشاہ بدہلی رفتہ چوں
رایت جاہ وجلال در آگرہ رسید آشنا لولو بعرض رسانید کہ در خطۂ کشمیر توفیر د
تکثیر محاصل بسیار است اما انتظام مالگیری انجا بحسن اہتمام کردہ نشود۔ وصوبہ داران
آنجا در انتظام آں غفلت جائز میدارند، پادشاہ قاضی نوراللہ[1] و قاضی علی را برای
ضبط و ربط بندوبست مالیہ کشمیر مقرر کردہ راہی ساخت۔ و درینجا ضبطی محصولات
ومحالات بخوبی بعمل آمدہ مردمان در مقام شورش و ناسازگاری در آمدند۔ قاضی نوراللہ
بدرگاہ رفتہ معروضداشت کہ انتظام ایں امر بی سعی حاکم ناظم صورت پذیر نیست۔ وکلای
یوسف خان دریں باب نوعیکہ می شاید تدارک نمیکند۔
پادشاہ بفحوای ایں کلام حسن بیگ و شیخ عمر[2] بمعاونت قاضی علی در کشمیر
فرستادہ قاضی علی تمامی محالات بخالصہ ضبط نمودہ مقرر ساخت کہ علوفۂ سپاہاں
زر نقدی خواہم داد۔ ازیں رو مردم خیانت پیشہ را قافیہ تنگ گشتہ کہ توفیرات
بسیار میخوردند و در صورت ظہور توفیر محالات بیم امانت داشتند۔ بنابراں بخیال
فتنہ و فساد افتادند۔ چنانچہ درویش علی و عادل بیگ و یعقوب ترکمان امام

---

[1] مراد از حضرت علامہ قاضی نوراللہ شوستری صاحب "مجالس المومنین" است (منتخب التواریخ
متن جلد سوم صفحہ ۱۳۷ و ۱۳۸)۔
[2] در اکبرنامہ جلد سوم (ص ۶۱۷) نامش حسین بیگ شیخ عمری مذکور است۔ و آنکہ
مصنف ایں کتاب، حسن بیگ و شیخ عمر را دو کس علیحدہ نوشتہ است، مبنی بر سہو و خطا است۔
بقول صاحب اقبالنامہ انجام حسن بیگ جہت شرکت در بغاوت خسرو شاہ خوب نشد۔
(اکبرنامہ، بیوریج، جلد سوم، ص ۹۴۵)۔

قلی جولاقی[1] و دیگر او باشان با ہمدیگر رابطۂ اتفاق محکم کردہ ہمراہ میرزا یادگا[2]
کہ برادر زادۂ یوسف خان و قائم مقام او بود پیوستند و عہد و پیمان بتاکید
ایمان موثق کردند۔

چون میرزا یوسف خان را قریب[3] چہار ہزار مردم پیادہ از قوم
دلہ زان ملازم بود از انجملہ زوجۂ یک سپاہی را ملازمان حسن بیگ و شیخ عمر
ورغلانیدہ بجای خود بردند۔ مفسدان بغاوت شعار ہمان پیادۂ بدکردار
را شورانیدہ بخیر بخانۂ حسن بیگ ہجوم آوردند۔ حسن بیگ را سپاہیان و ملازمان
خود آنوقت متفرق بودند اما بذات خود پای ہمت افشردہ مبالغہ آنہا پرداخت
دران اثنا قاضی علی و شیخ بابا والی بمیان آمدہ آتش فساد رفع کردند۔
و بروز دوم باغیان بر کوہ ماران[4] باز ہجوم کردہ با حسن بیگ بجنگ پیوستند لیکن

---

[1] در "اکبرنامہ" امام قلی چولاق قبا بیگ"۔

[2] صاحب اقبالنامہ می گوید کہ باغیان اوّلاً بمناسبت سیادت کمال الدین حسین اسکو کہ ادرا
کشمیریان میر کمال الدین می گفتند۔ از ملازمان مرزا یوسف خان مشہدی بود اختیار
کردند۔ اما چون او از قیادت ایشان انکار نمود، قرعہ بنام یادگار مرزا افتاد
واو از بیخردی قبول کرد (حاشیہ انگلیسی اکبرنامہ جلد سوم مترجمہ بیوریج ص ۹۴۵)

[3] و نزد صاحب اقبالنامہ تعداد پیادگان مرزا یوسف خان از پنجہزار تا شش ہزار
از قوم "دلہ زاک" بود (ایضاً، ص ۹۴۵)۔

[4] "کوہ ماران" نام فارسی ہری پربت است کہ بر قلۂ آن شہنشاہ اکبر قلعۂ ناگرنگر
تعمیر کرد۔

بعد محاربہ و کارزار بسیار بار دیگر اہل صلاح درمیان آمدہ با ہمدیگر آشتی کردند۔ انگاہ حسن بیگ از روی تیرہ روئی چندکسان را پیش خود برای مصالحہ طلبانیدہ از تیغ گذرانید و موجب آن نایرہ فساد باز اشتعال یافتہ حسن بیگ و قاضی علی از شہر برآمدہ بمقام راولپور نشستند و چند روز در آنجا بغفلت بسر بردہ در اطفای آتش فساد کوشش نکردند۔ گروہ بغاوت اندیش جمعیت و استحکام خویش ساختہ چندکساں بسد راہ ہیرہ پور فرستادند۔

و میرزا یادگار خود در ناحیہ کامراج رفتہ شورش برداشت۔ انگاہ حسن بیگ از خواب غفلت بیدار شدہ بتعاقب او عجلت نمود اما از نیمہ راہ بازگشت برگشتہ در شہر قیام ساخت یادگار از مرعبت او افتخار یافتہ بشہر آمد۔ و حسن بیگ از غلبہ او متردد شدہ راہ ہندمیں گرفت۔ چون ہیرہ پور رسید محافظان راہ آگاہ گشتہ پل ہا شکستند حسن بیگ بکمال اضطراب خود را در آب انداختہ متابعان او بعضیہا غرق دریا گشتند و بعضیہا بساحل نجات رسیدہ دستگیر شدند۔ حسن بیگ و قاضی علی بسلامت برآمدہ در دست محافظان بیر پنجال گرفتار آمدند۔ اما حسن بیگ با چندکس از بدخشیان بزور تیراندازی رہایش یافتہ قاضی علی مقتول شد۔

چون حقیقت حال بمسامع جاہ و جلال رسید فوراً زین خان کوکلتاش با جمعی از سپاہ براہ مظفرآباد مامور ساخت و صادق خان را فوجی از بہادران ہمراہ دادہ براہ پنوچیہ تعیین فرمود۔ و شیخ فرید بدخشی با بیاری زمیندا ران

۱؎ اما در اکبرنامہ (جلد سوم، ص ۶۱۸) براہ سواد (سوات)۔ ۲؎ درست

بطریق دارہ تال روانہ نمود۔ و میرزا یوسف خان برای حزم و احتیاط بشیخ ابوالفضل تفویض یافت و فرزندان او کہ از جنگ یادگار نجات یافتہ بحضور آمدہ بودند نظربند شدند۔ روز دوم بذات والا از لاہور رایت عزیمت افراشتہ براہ راجوری نہضت ساخت۔

بالجملہ یادگار خان بعد ہزیمت حسن بیگ بشہر کشمیر درآمدہ فرزندان یوسف خان رضوی بجانب ہند راہی ساخت و خزاین و دفاین و خیول و افیال و توپخانہ وغیرہ تمام در قبضۂ تصرف خود درآوردہ خود را بسلطانی موسوم کردہ سکہ و خطبہ[1] بنام خود جاری ساخت۔ و بہرام بیابک را لقب خان خانان و درویش علی را خان جہان و عادل بیگی را عادل خان و مقصود احدی را مقصود[2] خان و خواجہ مومن را آصف خان و موسی میر را میرزا خان[3] خطاب بخشیدہ جماعۂ مفسدان و ہرزہ درایان را بخود مائل ساخت و بجائی خود تصور نمود کہ در موسم زمستان راہ ہا مسدود است کسی باینطرف آمدن نتواند و تا پنج شش ماہ سامان حرب و ضرب بکام دل مہیا کردہ انتظام مملکت بخوبی استحکام پذیرد آیندہ ہیچکس را طاقت نیست کہ با من بسر آید۔

** شیخ فرید بخشی بیگی" است (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۱۹)

* مراد از چارہ تال وادئی نزد راجوری بر شاہراہ قدیم گجرات بمبر راجوری و شوپیان۔

[1] ابوالفضل روایت کند کہ بوقت اجرای خطبہ از شگرفی اقبال تب لرزہ یادگار میرزا را در گرفت (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۲۱)

[2] در اکبرنامہ جلد و صفحۂ مزبور "مخصوص خان"۔

[3] برائے تفصیل مزید نگاہ کنید بہ اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۲۱۔

در ہمیں خیال چند روز بہ غفلت و بطالت گذرانیدہ بموجب خساست و دنائت طبیعت بانعام و اکرام و نوازش معاونان و مبارزان خود چنداں نپرداخت موجب آں بعضے معتمدان از وبیدل گشتہ کنارہ کردند۔

چوں صیت نہضت گیہان خدیو در شہر شہرت یافت آں کوتہ اندیش در ورطۂ اضطراب و انقلاب مستغرق گشتہ درویش علی را فوجے بر سر پیر پنچال برائے تسدید راہ عبور موکب منصور راہی ساخت۔ درویش علی بمسارعت تمام تیز گام گشتہ بر کوہ پیر پنچال قلعۂ افراخت و اسباب و آلات و غلات را دراں حصار گذاشتہ بترتیب افواج پرداخت۔

چوں ہراول فوج ظفر موج سنجق فلک فرسا بر فرق پیر پنچال نصب فرمود درویش علی بمقابلت افواج شاہی استادہ در معرکۂ ہیجا بسیارے از مبارزان در آویزش و ستیز خونریز گشتند و پسماندگان او مجروح و مغلوب راہ گریز سپردند و بسیارے از عسکر شاہی خان نثار شدند۔ روز دیگر درویش علی وغیرہ پای ثبات افشردہ با جمعیت خود بر فوج شاہی حملہ آوردند۔ چوں دیدند کہ فوج شاہی از کردۂ مور و ملخ افزون است ہمہ ہا معذور شدند۔

وقتیکہ میرزا یادگار را خبر ورود رایت مسعود بر فرق کتل پنچال رسید زمام بر دم دادہ بمعاونت درویش علی فرستاد خود در ہیرہ پور توقف نمود۔ شہباز خان و ابراہیم خان کاکڑ و سارو بیگ[1] شاملو و یار بیگ اوزبک

---

[1] در بعض نسخ بجائے "سارو بیگ" "شاد بیگ" آمدہ است۔ چنانکہ در اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۳ مندرج است۔

مع چندی از ملازمانِ یوسف خان باہم دیگر عہد و پیمان کردہ بوقت نصف شب بر خیمۂ یادگار ہجوم آوردند۔ وی از خیمہ برآمدہ مخفی نشستہ بود آنہا جستجو کردہ او را گرفتار کردند[1]۔ سادو بیگ خواست کہ او را زندہ بدرگاہ جہاں پناہ برساند، شہباز خان[2] بہ سبکدستی سرش از تن جدا ساخت۔

بیت:- ہر آنکو میزند بر آسمان سنگ
بآزارِ سرِ خود دارد آہنگ

در وقتیکہ رایتِ منصور بمقامِ بہرام گلہ[3] رسید ستر داس[4] سرِ آں

---

[1] حسن در ذکر این واقعہ قدرے مسامحت و چشم پوشی بکار بردہ است۔ اصل واقعہ چنانکہ در اکبر نامہ جلد سوم ص ۶۲۳، چاپ ۱۸۸۶ء مندرج است چنین است کہ "چوں نیمے از شب سپری شد سودن اللہ اکبر انداختہ دستِ غارت برکشادند۔ آں بکیش (یادگار مرزا) از زیر سراپردہ بیروں شدہ راہ صحرا گرفت۔ وجز یوسف نام پرستارے ہمرہی نگزید۔ لختے راہ سپردہ بہ بوتۂ پناہ برد۔ و ہمراہ را بآوردن اسپ باز پس فرستاد۔ برخے ہواخواہان دولت چندانی بہ یغما پرداختہ بیرون وہش او کوشش داشتند و از ناپیدائی حیرت می اندوختند۔ ناگاہ سادو بیگ را نظر بر یوسف افتاد او را بہ شکنجہ درکشید۔ ناچار سرگذشت برگذارد و برہنمونی او گرفتار آمد و مدارا پیش گرفت۔ شہباز خان از پی رسید و دو ش دل از بار سر سبک گردانید۔ حکومت یادگار میرزا ہمگی پنجاہ و یک روز بود" (ایضاً صفحہ مزبور)۔ [2] یعنی شہباز خان نیازی۔

[3] بہرام گلہ و نزدیک شہر بود "بہرام گل" دروازۂ کشمیر است قریباً بیست و چہار میل از راجوری عروج بردہ بہ پیر پنچال زینہا شروع می شود (حاشیہ انگلیسی اکبر نامہ جلد سوم ترجمہ بیوریج، چاپ ۱۹۱۰ء صفحہ ۷۶۸)۔ [4] در اکبر نامہ جلد سوم ص ۶۲۳ نام این مرد ستر داس مذکور است۔

کناس زیر پای سمند گیتی ماس انداخت۔ پادشاہ ستایش و نیایش بدرگاہ کبریا بجا آوردہ بساعت تمام عزیمت سیر کشمیر فرمود ۱۲، ماہ شعبان ۹۹۷ھ[1] داخل شہر شد۔ و در میان راہ شیخ فرید بدخشی و دیگر سرداران جان سپار مراتب عبودیت و اخلاص بجا آوردہ بانواع عنایات سربلندی یافتند۔ و اکثری از مخالفان بغاوت آثار گرفتار گشتہ بیاست رسیدند و بعضی بر... متواری شدند۔

چون سایۂ ہمایون در دار الملک کشمیر پرتو ورود انداخت بحکم والا ہر دو جانب دریای بہت درمیان سفاین چراغان افروختہ شدہ بر سو آل دریا ذرف نمایشی شگرف بنظر آمد کہ ہر کس را مسرت و فرحت حاصل گشت ہمانروز دختر شمس چک را بخت بیدار شدہ در مشکوی والا برتبۂ پرستاری افتخار یافت۔ پادشاہ چندگاہ بعیش و عشرت و کامرانی و سیر و سیاحت بری و بحری و شکار مرغان آبی و کوہساری بسر بردہ چند روز در تماشای بہار شگوفۂ زعفران زار پانپور و نظارۂ زرد رخساری نخلہای خزان رسیدۂ اطراف کوہسار تمتع یافتہ بجانب شہر نہضت فرمود و برای ترصیص دولت خانۂ شاہی زیر دامنۂ کوہ ماران

[1] مطابق ۱۶ جون ۱۵۸۹ء۔ [2] بموجب اکبرنامہ (ص ۶۲۴) دفعہ دیگر این بار در شہر سرینگر بتاریخ ۹ محرم الحرام ۱۰۰۱ھ مطابق ۷ ، اکتوبر ۱۵۹۲ء وقوع پذیر گشت۔ گو بیان حسن کہ "پادشاہ چند روز در تماشائے بہار شگوفۂ زعفران زار و نظارۂ زرد رخساری نخل ہای خزان رسیدہ" ممد صحت قول ابوالفضل است زیرا کہ "شگفتن شگوفۂ زعفران" وہم زرد رخساری نخل" در ماہ اکتوبر انگلیسی واقع می شود۔

شرقی رویہ نفاذ فرمان یافت۔ و نیز برای آبادی و معیشت عموم برایا بسبب ظلم چکان ویران شدہ بودند تعمیر قلعہ[1] حوالی کوہ ماران فرمان دادہ میر عمارت خواجہ حسین کابلی مقرر ساخت۔ و انتظام امور مملکت و اہتمام و ارتسام

---

[1] مراد ازیں قلعہ "قلعۂ ناگر نگر" است۔ ازیں قلعہ سہ دروازہ بہ ہمیں تفصیل کاٹھی دروازہ بہ طرف شمال و سنگین دروازہ و باچھی دروازہ بہ طرف غرب ہنوز یادگار است۔ دروازۂ شمالی بنام کاٹھی دروازہ اشتہار دارد قطعات ذیل ثبت دارد۔

بنائے قلعۂ ناگر نگر شد	بحکم بادشاہ دادگستر
شہ شاہان عالم شاہ اکبر	تعالیٰ شانہٗ اللہ اکبر
کرد رود دہ لک از مخزن فرستاد	دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نشد ہرگز کسے بیکار آنجا	تمامی یافتند از مخزنش زر
چہل و چار از جلوس پادشاہی	ہزار و شش ز تاریخ پیمبر۔

دیگر

بنائے قلعۂ ناگر نگر بعون آنکہ	بحکم حضرت ظل الٰہ اکبر شاہ
بنائے دولت این شاہ تا ابد بادا	بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ
بسعی خواجہ محمد حسین گشت تمام	حقیر بندہ از بندگان اکبر شاہ

• بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی تکمیل این قلعہ در عہد جہانگیر رو نمود (تاریخ حسن جلد اول مخطوطہ ورق ۱۵۷ و ۱۵۸ مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی فتح کدل سرینگر، و کشیر جلد اول صفحہ ۲۴۸، چاپ جامعہ پنجاب لاہور سنہ ۱۹۴۹ء)۔

سلطنت بکام دل منتظم شد۔ محصولات محال زعفران و ابریشم و جانوران شامل خالصۂ شریفہ گشت وافزونی مالیہ کہ در مناصب منصبداران و جاگیرداران بود بخالصہ پیوست۔ و باج تمغا سر بسر معاف شد۔ و بندوبست قاضی علی مروج گشت۔

بعد انقضای عرصۂ دو ماہ و سہ روز پادشاہ بسمت عزم راجولان داوہ رخت معاودت بربست۔ و مردم قشون از راہ خشکی جادہ فرسای بادہ مولہ گشتہ بذات والا براہ بحری نہضت فرمودہ شب اول در اندرکوٹ[1] قیام ساخت۔ و روز دوم در سیر تالاب اولر ملاحظۂ زینہ لنک عشرت ورزیدہ دربارہ مولہ خیام قیام افراخت۔ وافزونی لشکر را ہفت بہرہ فرمودہ منزل بمنزل طی مراحل کردہ در حدود پکلی رسید و در انجا بارش برف وقوع یافت۔ محمد قلی خان بخدمت صوبہ داری کشمیر خلعت اختصاص پوشیدہ میرزا یوسف خان[2] رضوی ہمرکاب ظفر انتساب مامور گشت۔ مدت حکومتش دو سال و شش ماہ و ہفت روز بود۔

---

[1] در اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۷ نام این موضع "اندرکول" آمدہ است کہ غلط فاحش است۔

[2] بقول ابوالفضل ارادۂ ظل سبحانی این بود کہ مرزبانی کشمیر را بہ میرزا یوسف باز گذارد، لاکن چون او در جمع و محاصل این کشمیر سخن سرا گشت، راز او کہ تا حال پنہان بود از نسخۂ قاضی علی آشکارا گشت۔ جہان خدا اکبر بدان پیشین آہنگ کشمیر را خالصہ فرمودہ اولاً سر براہی بنو الجمیر شمس الدین سپرد و سہ ہزار سوار ہمراہ ساخت و ثانیاً صوبیداری شد مستقلاً در لاہور بہ محمد قلی خان مقرر فرمود۔ (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۷ [illegible])۔

محمد قلیچ خان[1] در سنہ ۹۹۷ نہصد و نود و ہفت بر صوبہ داری خطۂ کشمیر رتبۂ افتخار یافت۔ و در تعمیر قلعۂ ناگر نگر و ترصیص دولت خانۂ شاہی تشبجان و دل پرداخت۔ و در قلع و قمع فرقۂ چکان و طایفۂ مفسدان علم تجبر افراخت۔ ہر احدی[2] را کہ دغدغۂ شجاعت و خیال مبارزت بخاطر میدید او را بسیاست میرسانید۔

محبت علی کہ یکی از ملازمان تاریخ ضمیر و ربرگشتۂ چین پارہ بحکومت مامور بود، جماعۂ کہ از مبارزان و دلاوران در پیش او بخواہش ملازمت رجوع آوردند۔ فرے از روی خدعت درمرافقت و موالفت آنہا سعی بلیغ نمودہ

---

[1] درست محمد قلی خان ترکمان است۔ بقول ابوالفضل برادر محمد قلی خان ترکمان قوام الدین جعفر المعروف بآصف خان بود۔ در سنہ ۹۹۳ھ بہ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بعد عرصۂ عرض سال و قفیکہ جماعتی در کشمیر ابہ چک را بحکومت نشانید، پسرش علی قلی خان جملہ امید ہائے ایشان برخاک نامرادی آمیخت۔ ابوالفضل در آئین اکبری مترجمہ بلاک مین صفحہ ۴۲۷ بجائے سوکہ پنڈت کشمیری کہ از ہمعصران محمد قلی بود رقم طراز است کہ محمد قلی خان برائی معزولی آصف خان فرستادہ شدہ بود۔ چون کہ محمد قلی خان را جانشین مرزا یوسف خان مشہدی بیان کند ظاہر از تحقیق کار نبردہ است ہمچنیں تاریخ صحیح تقرری محمد قلی خان بجائے سال نہصد و نود و ہفت (۱۵۸۹ء) بسال یکہزار و یکصد ہجری (۱۵۹۲ء) است۔

[2] در عہد اکبر بادشاہ "احدی" (بفتح الف و سکون حا و کسر دال و سکون یا) صاحب مرتبہ عسکری بود کہ از طرف شاہ وظیفۂ می گرفت۔ و لے عند الضرورۃ طلبیدہ می شد۔

(جامع اللغات اردو صفحہ ۱۴۲)

جماعتی از مبارزان گرامی انتخاب کردہ بر چشمہ سار چھیہ بون[1] بہانۂ چہرہ نویسی بردہ در انجا ہمہ را بقتل رسانیدہ جویہای خون جاری ساخت۔ حبی چک و شمسی چک کپوارہ از دست ملا جمیل در موضع رنگی بودہ بہ بنگ تیرہ پیوستند و حسین چک و ظفر خان پسران شمسی چک از ہند گریختہ آمدہ در کوہستان مراج و کامراج دست اندازی بال مردمان کردہ باتفاق حسین خان و ایبہ خان وغیرہ پیش حاکم تبت رفتہ لشکر او برای کومک آوردہ در پرگنۂ لار لوای بغاوت افراختند و در تاخت و تاراج مردمان پرداختند۔ حاکم تبت از اوضاع و اطوار آنہا متنفر گشتہ و از خوف پادشاہی نرسیدہ بملک خود رجعت نمود و جماعت مبارزان کشمیر در شعاب کوہستان ہا پنہان ماندہ شبانہ خانہ ہای مردمان را مال و مواشی بغارت می بردند و فوج شاہی شبانہ در کمینگاہ آنہا کہ بہ کوہ شیرہ کوٹ پرگنہ کوہیامہ

---

[1] قدیم "متسیہ بون" (یعنی اقامت گاہ ماہیاں) یکے از نامہائے مقام است کہ در انجا پرستشگاہ ہنود مارتنڈ یا مٹن (آفتاب) در کشمیر جنوبی نزد اسلام آباد واقع است (حاشیہ اکبرنامہ انگلیسی مترجمہ بیوریج صفحہ ۱۰۸۴)۔ [2] درست این است کہ محمد قلی تنہا در فرو نشاندن فتنۂ علی رائے حاکم تبت خرد (لداخ) کہ از بادۂ فیروزی بر زمینداران تبت کلان سرشار شدہ بود، کلیتہً ناکام ماند۔ بنا برین قلیج خان صوبہ دار لاہور را فرمان شد کہ جمعے شایستہ مدد محمد قلی خان حاکم کشمیر فرستند تا آں لشکر بدست را بپاداش رسانند۔ قلیج خان بود داین حکم سہ ہزار و پانصد سوار سرکردگی سیف اللہ پور خود بیاوری محمد قلی بیگ تعیین کرد۔ علی رائے چون برسیدن فوج نصرت اعتصام آگہی یافت، دل پائے دادہ و جگر باختہ بے آنکہ آویزہ رود دیگر تیرہ نہاد۔ (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۳ و ۸۲۴)۔

بود تاخته آورده سرهای آنها بریده مناره ها ساختند بعد ازان ظفر خان چک جمعی از پیادگان و برخی از سواران ترتیب داده بر گروه ایماغان که در پرگنه آدون صاحب ثروت و مکنت بودند شبخونی آورده بسیاری بقتل رسانید و تاخت و تاراج کرد و در کوهستان بیروه متواری گشت محمد قلی خان او را در دام فریب آورده بقتل رسانید۔ همچنین بسیاری از طایفه مفسدان و یاغیان در ورطۂ عدم انداخته مردم چکان چندین نهیبها یافتند که در پیش جاگیرداران و منصبداران ایند یا بخدمت چاکری میکردند اکثر با بکشاورزی مشغول شدند۔

و در سنه ۱۰۰۵ه خاقان اکبر در لاهور جشن نوروزی ساخته برای سیر و سیاحت[۱] کشمیر لوای عزیمت افراخت و از کوه پیرپنجال که بکثرت برف محفوف بود عبور کرده بمقام هیره پور پرتو نزول انداخت۔ ازانجا برائے گلگشت اطراف دیوه سر پیدام خوشخرام را جولان داده در جال نگری[۲] توقف ساخت۔

د لعد سیر و تماشای آن سواد در اننت ناگ نزول فرمود پرستگیان شتابان که در سفر با آهستگی می رفتند در انجا شرف اندوز بساط عشرت گشته فرد العزم شکار

---

[۱] سیاحت اکبر بطرف کشمیر مرتبۂ سوم در سنه ۱۰۰۵ه مطابق ۱۵۹۷ء واقع شد۔ وآنکه حسن نوشته است سهو است۔ کیفیت سیر و تماشا که در اینجا مذکور است نیز مبهم این معنی است۔ (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۷۲۵ و ۷۲۶، چاپ ۱۸۸۶ء)۔

[۲] ستائن نام این موضع متعین نکرده است۔ از جرنل آف ایشیاٹک سوسائٹی بنگال صفحه ۱۷۲ معلوم می شود که این موضع غالباً قصبۂ ناپور سوختنه باشد (حاشیه انگلیسی اکبرنامه، سوم مترجمه بیوریج صفحه ۱۰۸۳)۔

جمہ و باز در صحرای بابل تنہا جہاز عشرت را پرواز دادہ بہ مقام جمہ بون دو شب قیام ساخت۔ از اینجا اشہب ہمت را بجانب شہر عنان عزیمت معطوف داشتہ زیرپای تخت سلیمان پایہ تخت شوکت افراخت فردا بسیر تالاب ڈل و شکار مرغابی آبی سرمست بادہ عشرت گشتہ در جروگہ شاہی کہ کمال تمتین و تزئین باہتمام خواجہ محمد حسین کنت بن میر کمال الدین انجوئیہ تعمیرات روزگار شدہ بود نزول انداخت۔ صبحی برای ملاحظہ تعمیرات جروگہ و درشنی باغ و اسواق و دکاکین و کوٹھی ہا و محلات شاہزادگان و مکانات ارکان دولت و تاجران والاثبت و حصار شہر پناہ کہ در عرصہ چہار سال حوالی کوہ ماران معمور شدہ بود برسمند سبک خرام خرامان نظارہ و تماشا فرمود۔ ومہتممان تعمیرات را بانعام و اکرام شاہانہ ارجمندی و سربلندی بخشید۔ و آبادی درون قلعہ شہر ناگر نگر موسوم ساخت و بعد یکہفتہ روز شنبہ درمیان عیدگاہ قریب ہشتاد ہزار کس را از مردم عام و خاص صغیر و کبیر چہ از اہل شہر و چہ از دہ جمع کردہ بالوان نعمتہا و اقسام خوردنیہا و انواع ادام و لحوم و شیرینی ہا بکمال جود و رافت ضیافت بخشید بازروز برسواحل دریای بہت و فراز کوہ ماران و کوہ سلیمان و بالای بامہای قصور و بیوت چراغانہ شاہی بعمل آمدہ تمامی شہر بہ ضیا و روشنی آن منور گشت و طرفہ نورستانی بظہور پیوست وہمان روز یکی از مقربان خاص حافظ قاسم نام بادبانتی راو دامن عصمت آلودہ ساخت و پادشاہ بحکم نافذ او را آختہ ساختہ درچاہ عدم انداخت[۱] وہمان روز برای تسخیر تبتین عسکر ظفر پیکر را دستوری داد

[۱] بروایت ابوالفضل این واقعہ در سال چہل و دوم سنہ جلوس مطابق ۱۰۰۶ھ رونما شد۔

اچودای مرزبان[1] لداخ اسیر گشت و دولت و مکنت او بغارت رفت. علی رای که از نژاد مرزبانان آن سواد بود بر حکومت آن بلاد مقرر گشت.

پادشاه عرصۂ سه ماه و بیست و هفت روز در سیاحت و گلگشت اطراف و اکناف اینجا بسر برده بیاد هیرہ پورہ عنان اشہب عزیمت معطوف داشت. روز اول در چهار باغ شهاب الدین پوره نزول اجلال فرمود. روز دوم بعزم تماشای خزان این گلستان بجانب پرگنۂ لار خرامش فرموده در موضع میرگام دو روز بنظارۂ تماشا شگفتگی خاطر اندوخت. از اینجا در قصبه پانپور برای دیدن شگوفۂ زعفران خیام احتشام افراخت. از اینجا آهنگ کوچ نموده در خانپور[2] قیام ساخت. فردا منزل بمنزل مرحله پیما گشته بر فرق پنجال برف باران دُرپاشی کرده بخیر گذشت. از اینجا محمد قلی خان را رخصت انصراف بخشید وی در تخریب ترهیب چکان و تعمیر و ترتیب باغات و عمارات و عدل و احسان و رعیت پروری و دادگستری و نظم و نسق و رتق و فتق امور

---

[1] درینجا بیان حسن از روایت ابوالفضل کلیۂ مختلف است. حقیقت این است که حاکم بزرگ تبت کلیو یا کلیوم بود و راجو رائے یا داجو رائے نزد وے رتبۂ سپه سالاری میداشت. لختے از درستی بنا سپاسی گرائید. مرزبان آنجا کلیوم لشکر فراهم آورده انقطاع برگرفت. و راجو رائے آوارگی گزید. علی رائے که با کلیوم کینۂ ذاتی میداشت بکین برخاسته بر وے غالب آمد. چون آوازۂ عساکر اکبری شنید ملک موروثی کلیو به کلیو سپرده بازگردید (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۷۳۱).

[2] در اکبرنامه جلد سوم صفحه ۷۳۴ "خان پور" مذکور است.

مملکت پانزدہ سال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت۔

میرزا علی اکبر[1] در سنہ ۱۰۱۲ھ یکہزار دوازدہ برمسند حکومت جلوس کردہ در ضبط و ربط امور مملکت و عدل و احسان و لصفت پرداخت۔ در حکومت او بسبب باتش باران بی وقت قحط غلہ واقع شدہ مردم بسیار ضایع شدند و خانہ ہا خالی گشتند اکبر شاہ از لاہور و سیالکوٹ غلات موفور فرستادہ مردمانرا جان بخشی داد۔

و ہمدراں زمان خاقان دوران بصولت ضعف پیری روز بروز ناتوان شدہ قوت صحتش باطل گشت تا آنکہ بروز سیزدہم ماہ جمید الثانی سنہ ۱۰۱۴ھ از عالم فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ پنجاہ و دو سال بحکومت گذرانید "فوت اکبر شہ" تاریخ است۔ ا بادشاہی دادگر رعیت پرور و نیک محضر و عاقل و عادل و کامل بود۔ باوجود بےعلمی شعرہای برجستہ میگفت۔ و در انتظام امور مملکت و ارقام قوانین سلطنت جودت عالی داشت۔ ہمت والایش ہمیشہ در فراغبالی و آسودہ حالی خویش و بیگانہ و تعظیم علماء

---

[1] تقرر میرزا علی اکبر بر صوبیداری کشمیر در عہد اکبر از تواریخ معتبرہ محقق نگشت۔ مرزا علی اکبر در بدخشان متولد گشت۔ چوں وارد ہند شد داخل حلقۂ ملازمان شاہی گردید۔ اکبر اورا بخطاب "اکبر شاہی" سرفراز فرمودہ در ۹۸۵ھ بمہم دکن روانہ کرد۔ فرائض خود را بہ شجاعت سرانجام داد۔ خلائق او بنکی استحسان خاص و عام افتاد۔ جہانگیر اورا بمرتبۂ چہار ہزاری سرفرازی نمودہ بحکومت کشمیر فائز کرد۔ وفاتش بتاریخ ۲۲ ربیع الاول ۱۰۲۵ھ (۱۶۱۶ء) مطابق سال یازدہم جلوس واقع شد۔ در شہر اجمیر بپہلوئے قبر شہباز خان کنبوہ کہ دوست قدیمش بود مدفون گشت (ملخص از آثار الامراء جلد سوم صفحات ۳۵۵ تا ۳۵۷)۔

[2] ۱۶۰۵/۹ء۔

فضلا و ترقی علوم و خدمت مشایخ و فقرا و رعایت ہر مذہب و حمایت اہل طریقت

و ادب و مصاحبت اہل بلاغت و مجالست مردم نیک سیرت و تکمیل و تجمیل امور لابدیہ و تعجیل و تنسیم مہمات ضروریہ مصروف ہمی بود۔ و در ترقی محصولات و پیمائش اراضی و بندوبست حساب کتاب و اختراع قوانین ذرین و ابداع مضامین رنگین از پادشاہان روی زمین گوی سبقت ربود۔ اکثر اوقات در صحبت علمای ہر ملت بسر می برد و از ہر کسی استفادۂ علوم و فنون میفرمود۔

از آنجملہ دانایان علم سنسکرت ہمیشہ حاضر دربار می بودند و مباحثات علوم وید ہا لبیا رمیکرد خیال داشت کہ دریں ویرانہ دیرینہ خزینہ ہا خواہند بود اما پنڈتان شاستر دان افشای آں نمیکردند۔ لاجرم چند عالم و فاضل مقرر کردہ کتب ہای شاستری و عربی و ترکی را ترجمہ ہا کنانید۔ انجیل و توریت از شاہان فرنگ استعاد کردہ شیخ ابوالفضل[۲] بر ترجمۂ آں مامور ساخت۔ چنانچہ مطلع دیباچہ آں ایں بیت گفتہ است بلیت:۔ ای نامی تو ژ ژو کرستو[۳] ❊ چوں مصرع دوم موافق نیفتاد۔ فیضی بدیہہ گفت

---

[۱] از انجملہ یکی ملا عبدالقادر بدایونی و دیگر ملک الشعرا فیضی و سوئم نصرانی از گوا (مقبوضۂ پرتگیزیان در ہند جنوبی) است۔ اول الذکر کتاب مہابھارت و راماین را کہ کتب دینی ہنود اند از سنسکرت بفارسی ترجمہ نمود۔ و ثانی الذکر قصۂ نل و دمن را کہ داستانیست از مہابھارت از سنسکرت بفارسی منظوم کرد۔ و ثالث الذکر بفرمایش اکبر چند رسالہ جات یونانی بفارسی ترجمہ نمودہ زینت کتابخانۂ اکبری افزود (بحوالہ دی مغل ایمپرس آف ہندوستان صفحہ ۱۷۹)۔ [۲] تکمیل ترجمۂ انجیل بفارسی در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) شد (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ لودی ایم اے صفحہ ۲۶۷)

[۳] در منتخب التواریخ بجائے ژ ژ "جیسو" کہ محرب یسوع است، آمدہ است۔

ہے۔ سبحانک لاشریک یا ہو۔ پادشاہ علوم تواریخ بسیار خوش میداشت و در مباحثہ علوم عقلی و نقلی ہمیشہ گفتگو می نمود۔ مضامین دقیق بہ رای زرین خود حل میکرد کتابہای ہر علم بطالبان علم می بخشید۔

گویند در ابتدا[1] نہایت دیندار و خوش اعتقاد بود۔ لکہا روپیہ بمقامات متبرکہ نذر می بخشید فقیران و مشایخان را بسیار خدمت میفرمود۔ اجمیر شریف پیادہ ہر سال سفر میکرد تا یک میل پا برہنہ میرفت۔ و در فتحپور سیکری عبادت خانہ علیحدہ بود کہ تمام شب در انجا تنہا سلوک میکرد علی الصباح بر سر سنگی نشستہ رو بآفتاب کردہ کسب نظری ساخت۔ شب جمعہ ہمیشہ با مشایخ و علما صحبت میداشت غذا یک وقت میخورد۔ ایام بیض بصوم میگذرانید، دایم با طہارت می بود، دوام با جماعت نماز میکرد، ہر سال یک یک قافلہ را خرج سفر دادہ روانہ مکۂ معظمہ می ساخت۔ لکہا نقد و جنس تحفۂ حرمین الشریفین میفرستاد۔ و در حرمین رباط وقف کردہ بود۔ در ایام حج احرام بستہ بآواز بلند لبیک لبیک لاشریک لک لبیک می خواند۔ در آن وقت طرفہ عالمی و عجب حالتی می بود۔

عاقبت بتاثیر صحبت و اغوای ابوالفضل و فیضی وغیرہ چند کسان اعتقاد

---

[1] ترویج "دین الٰہی" در ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء رونمود۔ بدایونی در قصۂ دینداری اکبر آوردہ است وقتی بود کہ اعلیٰ حضرت فی سبیل اللہ حجاج را بزیارت بیت اللہ روانہ می فرمود و برای آنہا اذن عام دادہ بود۔

(منتخب التواریخ مترجمہ لودی ایم اے صفحہ ۲۲۶)۔

او فاسد گشته رسومات اسلامیه[1] را مع ریش مبارک سلام نمود. مذهب جدیدی از
خود ایجاد فرموده و خود را خلیفة الله[2] نام نهاد. چنانچه دین الٰهی اکبرشاهی رواج
یافت. آفتاب[3] را مدبر امورات عالم کون و فساد و مظهر خدا دانسته تعظیم آن
بجا می آورد. و از یک برهمن برای تسخیر آفتاب یکهزار و یک نام آموخته وظیفه کرده
بود رو بمشرق کرده می خواند. در عرصه چند روز قبله عالم[4] جهانی خطاب یافت
ادکرده تعظیم [illegible] جشن نوروزی و تعظیم تیوهار[5] هنود بکمال اقتدار میکرد.

---

[1] بدایونی سبب [illegible] تغیر دین اکبر علاوه نفوذ ابوالفضل و فیضی یکے جهالت علمی و دوم مصاحبت با هنود از طفولیت و سوم دخول دختران راجگان هنود بکثرت در حرم نوشته است. این زنان در دل اعلی حضرت نشانده بودند که مصاحبت با مردان ریش دار سبب غیظ ربانی است (منتخب التواریخ مترجمه لودی صفحه ۳۱۲). اکبر حکم عام ریش تراشی با فرزندان خود وقتیکه عمرش پنجاه ساله بود داد. و این بروایت بدایونی مطابق سنه ۱۰۰۰ه (۱۵۹۲ء) می باشد (ایضاً، ایضاً صفحه مزبور).

[2] دین الٰهی که نزد اکبر عبارت از صلح کل بود تشریحش مصنف در ذیل نوشته است. نزد بدایونی آغاز این مذهب در سنه ۹۸۶ه مطابق ۱۵۷۸ء شد. بقول شاه نواز خان مصنف مآثر الامرا ابوالفضل یکے بود که به دین جدید اکبر تقویت داد. زیرا که او می خواست با همه جهان عالم بصلح و آرام می نشیند (دی مغل امپرر آف هندوستان صفحه ۱۷۶).

[3] بقول بدایونی محرک این خیال راجه بیربل مصاحب خاص اکبر بود. راجه مذکور در ذهن اعلی حضرت نشانده بود که چون آفتاب سبب روشنی و پختگی نباتات و میوه جات است و از و زندگی حیوانیت قائم است، بنابرین تعظیم و پرستش او بر بنی نوع انسان واجب

عمامہ از سرگذاشتہ موافق رسم ہنود دیگری[1] کھڑکی[2] دار بر سر می بست۔ و برہمنان بعد پوجا بر پیشانی او قشقہ میکردند جواہر نگار دسوانہ پدر دست می انداختند۔ ہمیں کہ پادشاہ قدم بر تخت می نہاد برہمنان در کراہی[3] تیل انداختہ ہوَن میکردند۔ تولادان[4] ہر روز معمول بود تعظیم دسہرہ[5] بکمال شد و غل بجا می آورد گوشت گاؤ و پیاز و سیر سر بسر حرام ساختند۔

دبروز انتقال والدہ او پانزدہ ہزار مردم ریش تراشی کردند۔ و گفتہ آتش پرستان[6] در دولت خانۂ خاص آتشکدہ افروختہ بود کہ گاہی سرد نمی شد۔

---

[4] لازم است۔ (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ لوی ایم اے صفحہ نمبر ۲۶۱)۔ ؎ مہابلی در سنسکرت مرکب از مہا و بلی است۔ مہا بمعنے بزرگ و بلی بمعنے پہلوان۔ ؎ "تیوہار" روز جشن دینی اہل ہنود باشد۔

[1] پگڑی لفظ ہندی ست بمعنے دستار کوچک کہ ہنود بر سر می پیچید۔

[2] ہنود در پیچیدن دستار بر سر بر پیشانی شکل ہلال می کشند و او را در ہندی کھڑکی می گویند۔ [3] "کراہی" دیگے دہن کشادہ از آہن وغیرہ می باشد۔ [4] "تلادان" بہ مذہب ہنود نذریست کہ ہموزن خود کسے اقسام غلات و فلزات خیرات می دہد۔

[5] "دسہرہ" نزد ہنود جشنے است مذہبی کہ دراں روز راون شہریار لنکا از دست شری رام چندر جی کشتہ شد۔ برائے تفصیل مراجعہ شود بہ رامائن باب "یدھ کانڈ"۔

[6] بدایونی در کیفیت آمدن آتش پرستی بدربار می نویسد کہ این رسم از فرقہ نوساری کہ در گجرات بود و پارس میداشتند و مدعی مذہب زرتشت بودند آمد۔ اصحاب این فرقہ توجہ اعلیٰ حضرت بجود مائل گردانیدہ او را از مخصوص عقیدہ ہائے خویش واقف گردانیدند از انجملہ چند رسم

اہتمام آں ابوالفضل میکرد۔ از دفتر سنہ ہجری موقوف کردہ سنہ الٰہی اکبر شاہی رواج یافت۔ آئین اکبری را آئین الٰہی نام نہاد۔ تصویرات پیشیان پیش کردہ تعظیم آں میفرمود۔ وقتیکہ تصویر حضرت عیسیٰ و مریم میدید برای تعظیم آں استادہ می شد سبحان اللہ دل مبارک پادشاہ از نگارنگی دنیا یک نمونہ عجائب بود۔ کلمہ خود لا الٰہ الا اللہ اکبر خلیفۃ اللہ مقرر کردہ مریدان خود را تعلیم میداد۔ و بجای سلام اللہ اکبر می گفتند۔ میفرمود شراب تا وقتیکہ بدست نہ کند

کیانیان بود کہ در قدیم شاہان ایران بودند۔ پادشاہ حکم کرد کہ آتش مقدس حوالۂ ابوالفضل باید کرد تا او را آتش شاہان ایران در مخصوص آتشکدہ در وقتی گاہے آتش سرد نشود حفاظت و نگہداشت کند (منتخب التواریخ جلد دوم ترجمہ لووی در انگلیسی صفحہ ۲۶۸ و ۲۶۹ چاپ سنہ ۱۹۲۴ء)۔ [۱] بقول بدایونی شہنشاہ بر منسوخی سنہ ہجری اکتفا نکرد، بلکہ بیشتر از رسوم اسلام مثل خواندن قرآن و حدیث و فقہ حنفی نیز منسوخ کرد۔ کسے کہ درین ایام شعر و شاعری و کتب قصص و حکایات و نجوم و فلسفہ و طب اشتغال داشت معزز و محترم می شد۔ بیدینی اکبر بحدے رفتہ بود کہ خواندن نماز و روزہ داری و حج بیت اللہ بسختی ممنوع شدہ بودند۔ پوشیدن حریر در دربار و غیر دربار باعث افتخار و عزت بخیال می رفت۔ سبب این ہمہ بے دینی تا شخصے ۹، از تلامذۂ ابوالفضل بن مبارک بود۔ نزد عبدالقادر این بیدینی در سنہ ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء رونما شد (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۱۴)۔ [۲] بقول بدایونی محبت دین عیسوی در اعلیٰ حضرت خان راسخ شدہ بود کہ وقتے شہزادہ مراد را ہدایت کرد کہ چند اسباق درین مذہب بہ توجہ گیرد۔ نیز ابوالفضل را فرمان داد کہ ترجمۂ انجیل بفارسی کند (ایضاً، ایضاً صفحہ ۲۶۸)۔ [۳] بقول ملا عبدالقادر

حلال ست۔ شیر و خنزیر جانوران دلاور ند گوشت آنہا شجاعت می بخشد۔ ہر کسکہ مرید و معتقد این مذہب می شد او را چیلہ می گفتند۔ یک مرید خاص وفات یافت قبر او را برای رسیدن روشنی آفتاب سوراخی گذاشتند۔ قاضی نظام الدین بدخشی برای اباحت سجدۂ زمین بوس رسالہ تصنیف کردہ برای آن تراشی ہم بسیار وجوہات کشیدہ۔ و بوقت صبح خلیفۃ اللہ بر جھروکہ[1] نشستہ بروشنی آفتاب مشغول می شد۔ مردمان ہنود ہر صبح برائے درشن[2] مہابلی ہی آوردند۔ ابو الفضل و بیربل خلفای اکمل بودند کہ بوساطت آنہا مریدان فائز می شدند۔ مریدانرا چہار چیز خلوص دلی بودند ترک مال، و ترک عیال، و ترک جان، و ترک ایمان۔ درین مذہب بسیار از امرای دربار داخل شدند و بتصدیق دو خلیفہ اقرار نامہ ہا نوشتہ میدادند کہ فلان بن فلان اقرار می کند کہ اسلام مجازی و دین تقلیدی ترک دادہ دین الٰہی اکبر شاہی قبول نمودم۔ مریدانرا بجای خط ارشاد یک تصویر پادشاہ می بخشیدند۔ اَللّٰہُ اَکْبَر ہمیشہ وظیفہ میکردند۔

بدایونی[4] "دوکانہائے شراب در شہر آگرہ مفتوح شدند۔ خنازیر و سگان ناپاک و حرام بشمار می رفت مقبرۂ بزرگ برائے یکے از سگان شکاری کہ مملوکۂ اکبر بود و بالصدمہ مردہ شدہ بود بحکم اعلیٰ حضرت در بنا آمد۔ نیز گفتہ کہ گوشتہائے شیر و یوز بسبب شجاعت ایشان جائز کردہ شدہ بود (منتخب التواریخ جلد دوم صفحہ ۳۱۵)۔

[1] جروکہ در اصل "جھروکہ" در ہندی بمعنے شاہنشین پیش صدر باشد۔

[2] "درشن" بفتح دال و سکون راء و فتح شین و سکون نون بہیں زبان بمعنے دیدار۔

"متروکات اکبرشاه" که بعد انتقال او موجود بود این است. لعل و جواهر نقد صد هزار کرور اشرفی طلائی ده کرور طلای احمردہ من پخته غیرمسکوک نقره هفتاد من پخته غیرمسکوک. پل سفید شصت من پخته تنگه پانچ هزار کرور اسپان طویله دوازده هزار فیلان خاص شش هزار آهوان پنج هزار یوزنه صد. تاریخ :-

مظهر از صاحبقران تاریخ جست

گفت از ین حسرت دل "چغتائی"[1] سوخت

میرزا علی اکبر بیگی سه سال و هشت ماه بر حکومت صوبهٔ کشمیر گذرانیده بحکم جهانگیرشاه معزول شد.

نورالدین جهانگیرشاه. شاهزاده میرزا سلیم در سنه ۱۰۱۴ھ ۱۵ ماه ذی قعده بمقام آگره بر تخت جلوس نموده خود را جهانگیرشاه خطاب داد. بعد یکماه مهین پور خلافت میرزا خسرو بکنگاش اوباش و فلاش رایت بغاوت[2] افراشته

---

[1] ۱۰۱۴ھ بطور تعمیه حسن تاریخ وفات محمد جلال الدین اکبر بادشاه هندوستان است "چغتائی" که مادۀ وفات تاریخی است بحساب "ابجد" ۱۴۱۴ اعداد می دهد. اما چون اعداد "ت" که ۴۰۰ باشد بنا بر لفظ سوخت تفریق کرده شود، بقیه ۱۰۱۴ ماند که تاریخ وفات اکبرشاه است. قائل این تاریخ غالباً ملا مظهری کشمیری است که بنا بر شواهد تاریخیه همعصر اکبرشاه بود.

[2] نزد اے سمتھ سبب بغاوت شهزاده خسرو خلاف پدر خود محمد نورالدین جهانگیر این بود که اول الذکر نزد عوام بسیار مقبول شده بود و خود فکر داشت که پادشاه او را گرفتار نموده اعمی سازد. بقول اے سمتھ بغاوت شهزاده

باجتماع عسکر موفور بجانب لاهور یورش آورد محافظان دروب قلعه مسدود کرده متحصن شدند میرزا با جمعیت ده هزار پیاده قلعه را محاصره نمودند پادشاه افواج قاهره بمؤاخذهٔ او تعیین کرده بعد مقاتله و مجادله بسیار خسرو تاب مقاومت نیاورده مغرور شد. جان نثاران درگاه بتعاقب او عجلت کرده از گجرات اسیر کردند و در توقف لاهور بحضور گذرانیدند. پادشاه او را حبس کرده مغویان او مقتول ساخت[1]۔

و در ۱۰۱۵ھ پادشاه بجانب کابل نهضت فرموده بعد انتظام مهام آن مقام رایت معاودت افراشته دهم ماه ذوالحجه ۱۰۱۶ھ در آگره جشن نوروزی ترتیب داد و در ۱۰۱۷ھ راجه رانا علم بغاوت افراخته از حضور میرزا

---

[۴۳] خسرو بتاریخ ۶ اپریل ۱۶۰۶ء یا شش ماه بعد تخت نشینی جهانگیر وقوع یافت نزد سمتهه صاحب جلوس محمد نورالدین جهانگیر بر تخت حکومت بتاریخ ۲۴ اکتوبر ۱۶۰۵ء واقع شد و آنکه حسن وقفهٔ یکماه درمیان تخت نشینی و بغاوت نوشته است اغلباً مبنی بر سهو است۔ (دی آکسفورڈ هسٹری آف انڈیا صفحه ۳۷۵)۔

[1] بروایت لین سمتهه "سه صد" و بروایت الفنسٹن هفتصد اشخاص را جهانگیر بر دار چوبه آویخت۔ این واقعه بلاهور در باغ کامران مرزا در ۱۰۱۵ھ مطابق ۱۶۰۶ء وقوع پذیر گشت۔ کیفیت جزا و سزا جهانگیر بقلم خود بتفصیل ذیل نوشته است:۔

"در روز پنجشنبه سوم محرم ۱۰۱۵ھ در باغ مرزا کامران خسرو را دست بسته در زنجیر درپا از طرف چپ برسم و تورهٔ چنگیزخانی بنظر من درآوردند۔ حسین بیگ را بر دست راست او و عبدالرحیم را بر دست چپ او ایستاده کرده بودند۔ خسرو درمیان[۴۴]

پرویز بامر خلافت دکھن و دفع فساد راجہ رانا دستوری یافت۔

و در ۱۰۱۸ھ[1] نورجہان بشعاع جمال خود شبستان شاہی روشن فرمود

ماجرائے التقائے او ہمچنیں اصغا یافت کہ خواجہ غیاث مشہور بہ خواجہ ایاز شخصی

۴۴ ایں ہر دو ابنا دہ می لرزید و می گریست۔ حسین بیگ بہ گمان آنکہ شاید در نفع کند سخن پریشان گفتن آغاز نمود۔ چوں غرض او معلوم گشت او را بحرف زدن نگذاشتہ خسرو را مسلسل سپردم و ایں ہر دو مفتری را فرمودم کہ در پوست گاؤ و خر کشیدند۔ و بر دراز گوش واژگونہ سوار کردند و بر گرد شہر برگردانیدند چوں پوست گاؤ زود تر از پوست خر قبول خشکی نمود، حسین بیگ تا چہار پہر زندہ ماندہ بہ تنگی نفس در گذشت۔ و عبدالرحیم کہ در پوست خر بود و از خارج باد رطوبات رسانیدند زندہ ماند ...... بجہت نظام سلطنت از باغ مذکور تا شہر فرمودم کہ دو رویہ چوبہا برپا کردہ فتنہ انگیزاں را کہ دریں شورش ہمراہی کردہ بودند بر دارہا و چوبہا آویختہ ہر کدام را بسیاستے غیر مکرر جزا و سزا رسانیدند۔ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۵،

دی ہسٹری آف انڈیا مصنفۂ الفنسٹن ص ۵۲۰ و تزک جہانگیر مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو)

[1] سمنم در باب وفات شہزادہ خسرو می نگارد کہ ایں در ۱۶۲۲ء دیدہ از دست شہزادہ خرم بنا بر سازشے از آصف خان و نورجہان بوقوع آمد (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۳۸۳)۔

[1] مطابق ۱۶۰۹/۱۰ء ۔ و لے بقول سمتھ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۷) مناکحت جہانگیر با نورجہان در ۱۶۱۱ء واقع شد۔

از خاندان عالی در عسرت وتباہ حالی بود - و از روی عدم صورت معیشت ترک وطن ساختہ از تاتار بجانب ہند سفر کرد - چوں در ریگستان سکھر رسید زنش حاملہ بود در سر راہ وضع نمود دختری سیم بر و ماہ پیکر تولد یافت آں سرگشتگان تیہ حیرانی از روی بے سروسامانی بیکر گوشۂ خود سر راہ انداختہ سر براہ نہادند - متعاقب آنہا قافلۂ در آنجا رسیدہ میر کارواں دختری افتادہ دید کہ مارے گرد او حلقہ کردہ بود - چوں سوداگر نزدیک او رفت مار یکسو گذشت - سوداگر از روی انصاف دختر نیک اختر ہمراہ خود برداشت و شبانگاہ میرزا غیاث[1] با قافلہ ملحق شد - سوداگر چوں زوجۂ او دید دخترش بر ضاعت بخشید و خورش و سواری روزمرہ بوی ارزانی داشت -

چوں تاجر نامدار از قوم و تبار خواجہ غیاث خبردار شد برفقات و اضطرار او رحم آوردہ بدربار اکبرشاہ گذرانید چوں پدر خواجہ غیاث خواجہ شریف بروز مصیبت ہمایوں شاہ در ہرات حاکم بود، و در آنزمان ہمایوں شاہ را لوازمات خدمت بجا آوردہ بود بلحاظ آں اکبرشاہ میرزا غیاث را در حلقۂ ملازمان خود درآوردہ دیوان بیوتات مقرر نمود - زوجۂ او اکثر اوقات در حرم سرای شاہی آمد و رفت میداشت دخترش را کہ مہرالنسا نام کردہ بود ہمراہ می برد -

روزی حوالی آں نوبادۂ عنفوان جوانی در میان گلشن دیدہ

---

[1] مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۲۷ -

گفت نمیدانم کہ ایں صاعقہ کدام محل را بسوزاند۔ روزی مہرالنساء دنیا بالہ
تماشا میدید جہانگیر شاہ را دو کبوتر در کف بود چوں مہرالنساء را دید کبوترہا
بوی تفویض کرد وخود درمیان چمن گلہا چیدن گرفت دراں اثنا یک کبوتر
از دست مہرالنساء پریدہ رفت۔ جہانگیر از چمن باز آمدہ گفت کبوتر دوم را
چہ کردی وی گفت پریدہ رفت۔ جہانگیر گفت چہ طور؟ مہرالنساء کبوتر
دوم پرانیدہ گفت ہمیں طور۔ شاہزادہ ہمانوقت بر گفتار واطوار وحسن
رخسارش شیدا گشتہ گاہ وبیگاہ بر موقع موانست وملاعبت گلبن رخسارہ
محبوب خود را گلچین می شد۔ ناگاہ ایں سخن بسمع اکبر شاہ رسید شاہزادہ
را بکمال قہر وعتاب فرمود کہ دختران ملازمان دختران ماہستند اگر ہمچنیں
افعال از ما پیدا شود آسمان قطعہ قطعہ بر زمین فرو ریزد۔ و مادر
مہرالنساء را تجویز داد کہ دختر خود را در مشکوی خاص آمدن ندہد۔
گویند علی قلیخان[1] شخصے داروغہ نعمت خانۂ شاہ ایران بود۔ و

---

[1] جہانگیر دربارۂ ورود علی قلی بہ ہندوستان وشمولیت شے در حلقۂ خدام اکبری چنیں می نگارد :-

"علی قلی کہ سفرچی شاہ اسمٰعیل ثانی ایران بود، بعد از فوت او بنابر شرارت و فتنہ انگیزی کہ در طبیعت داشت گریختہ بہ قندھار آمد۔ در ملتان خانخانان کہ بر سر ولایت ٹھٹھہ تعین شدہ بود ملاقات نمودہ ہمراہی او دوانہ ولایت گوہ شد۔ خانخانان غائبانہ او را داخل بندہ ہا نمودہ عرض آشنائی ساخت۔ در ایامیکہ با بدولت متوجہ ولایت دکن شدند و مرا بر سر رانا تعین فرمودند

بانقلاب زمانہ ترک وطن کردہ بمعرفت خان خانان در پیشگاہ اکبر شاہ تقربے و اقتدار حاصل نمود۔ اکبر شاہ عقد مواصلت مہرالنساء با او منعقد فرمود۔ و شاہزادہ در فراق آں معشوقۂ طناز ہمیشہ در سوز و گداز می بود۔

وقتیکہ شاہزادہ بر مسند شاہی جلوس یافت در تباہی علی قلی خان ساعی شدہ روزی بمقابلۂ فیل مست انداخت و از دست آں بہادر فیل مست رمیدہ رفت آنگاہ در شکارگاہ بر قتل شیر مامور ساخت شیر ژیان از خنجر او کشتہ شدہ در انعام آں خطاب شیر افگنی حاصل کرد۔ پس پادشاہ علی قلی خان را بابت قطع مناکحت مہرالنساء پیغام فرستاد[1]۔ علی قلی بجوش

۴۴ آمدہ نوکری ترک شد۔ او را بخطاب شیر افگنی سرفراز ساختم۔ بعد ازاں در صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم۔" (توزک جہانگیری صفحہ ۵۵ مطبع نولکشور لکھنؤ)۔

[1] رقابت جہانگیر با علی قلی خان در محبت مہرالنساء و قتل آخرالذکر در نتیجہ اش بشواہد ذیل محل فکر است۔

(الف) جہانگیر باوجود ذکر عداوت ذاتی با شیر افگن در "توزک جہانگیری ص ۵۶" ہیچ اشارتے بایں وجہ رقابت نکردہ است۔ چنانچہ گوید:۔

"چوں از الہ باد بخدمت والد بزرگوار آمدم، بنا بر نا اتفاقی کہ نسبت من بظہور رسید، اکثر ملازم و مردم من متفرق شدند۔ او (شیر افگن) ہم دریں وقت از خدمت من جدائی اختیار نمود۔ بعد از جلوس از روئے مروت تقصیرات او را در نظر نیاوردہ، در صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم۔ از انجا اخبار رسید کہ امثال ایں فتنہ جویاں را دریں ولایت گذاشتن ۴۴

آمدہ ترک ملازمت نمود و در حدود بنگالہ بر جاگیر خود رفتہ بفراغت نشست و پادشاہ قطب الدین کوکہ را بر صوبہ داری بنگالہ مامور ساختہ او را در ضمن تجویز داد کہ علی قلی را دفع سازد قطب الدین خان چہل کس فرادا فرادا خفیہ بر قتل علی قلی موکل ساختہ ہمہ ہا از دست آں بہادر کشتہ شدند۔

عاقبت قطب الدین خان با جمعیت بہادران ملاقات علی قلی خان خود سبقت کردہ علی قلی خان مسلح و مکمل ہمراہی دو نفر ملازمان باستقبال او برآمد دو نفر معاونان او از دست دربانان کشتہ شدند۔ علی قلی خان بمعاینۂ ایں حال پریشان گشتہ فی الفور قطب الدین خان را بیک ضرب خنجر بے جان ساخت و بہادران شاہی ہجوم آوردہ علی قلی خان را ریزہ ریزہ

۴۳ لایق نیست۔ قطب الدین خان را حکم رفت کہ او را بدرگاہ بفرستند۔ و اگر خیال فاسد کند بسزا رساند"۔

(ب) معتمد خان و کامگار حسین کہ تواریخ خود در عہد شاہ جہان مکمل کردہ اند از ذکر ایں قصہ مطلقاً خاموش اند۔ ملا عبد الحمید لاہوری مصنف پادشاہ نامۂ شاہ جہانی نیز بایں واقعہ ہیچ اعتنا نمی کند۔

(ج) سیاحان یورپ مثل سر تھامس رو و ایڈورڈس ٹیری و ہاکنس کہ مدتہا در دربار جہانگیر ماندند، باوجود تذکرۂ واقعات دیگر ازیں واقعہ مطلقاً ذکرے نرانده اند۔ بہ تحقیق دکتور بینی پرشاد مصنف "ہسٹری آف جہانگیر" (ص ۱۷۸، چاپ ۱۹۲۲ء) اختراع ایں افسانہ بعد از دو نسل از قلم خافی خان مؤرخ عہد اورنگ زیبی بمعرض ظہور آمدہ است۔ دو علمای انگلیسی الفنسٹن او لکی ست کہ داستان معاشقۂ نورجہان و جہانگیر را انعکاس خوش مزاجی استعارہ نمودہ جزوے کتاب ساختند و رخان ما بعد در تقلیدش ایں ۴۴

کردند و اہل و عیال او ضبط نمودہ بدرگاہ فرستادند۔ فرد:۔

بیت

۲۴ این افسانہ را رواج دادند۔ سلہ ملک حیدر چاڈورہ کہ شاہد عینی این ماجرا بیان می کند:۔

"درین عزم یوسف خان ولد حسین شاہ (چک) ہمراہی پادشاہ نتوانست کرد۔ بنابرین (جہانگیر) از و آزردہ خاطر گشتہ ہمراہ قطب الدین تعینات بنگالہ نمود۔ چون ایشان (یوسف خان و ہمراہیانش) بہ بردوان بمقام سنگل کوٹ؟ رسیدند۔ قطب الدین خان نیز بسرعت تمام از عقب آمد و اظہار کشتن یا بستن شیر افگن کرد۔ روز دیگر وقت صبح شیر افگن با دو پیش ہمراہ گرفتہ آمدہ قطب الدین خان را دید۔ بعد از دریافتن یک دیگر شیر افگن دانست کہ قصد کشتن من دارند۔ فی الحال شمشیر از غلاف برآوردہ از میان آنہا مانند برق جستہ روبرو ایستادہ اول با بندہ (ملک حیدر) در افتاد۔ یک دو زخم ردو بدل شد و آخر فقیر را بیکار ساخت۔ بعد ازان قطب الدین خان را دو زخم کاری رسانیدہ می خواست کہ از میان معرکہ بدر رود۔ راہ رفتن او فیل گرفتہ بود فیل را نیز زخمی ساخت و آتش چراغ پا شد و بر زمین افتاد۔ دران حین ابہ خان کشمیری پیدا شد و بد شنام نام شیر افگن گرفت چون دشنام از ابہ خان شنید برگشتہ بیک حملۂ شمشیر کار او را تمام کردہ خواست کہ بجماعۂ خود ملحق شود، یوسف خان کشمیری پیش آمدہ، بیک ضرب شمشیر انتقام ابہ خان از وے کشید۔"

(تاریخ کشمیر مخطوطہ ص ۹۵)۔

غریباں را بلا اندر کمین است
رقیب شاہ را پاداش این است

بوقوع این واقعہ شاہ پادشاہ را چندان خجالت و ندامت و بدنامی فزود که تا عرصهٔ چهار سال آن محبوبۂ مطلوبه را خبر هم نپرسید۔
روزی آن دلبر طناز و عشوه طراز با تجمل ساز و ناز در گلشن باز با گریه دمساز بود۔ شاه عشقباز را بدیدن آن نازپرور دلنواز سوز و گداز و تب و تاب پیدا شد فی الحال آن عروس نازنین در کابین خود آورد و بخطاب نورجہان بیگم[1] ممتاز ساخت۔ انگاه بغیر وصال آن بدیع الجمال لحظهٔ قرار نمیکرد۔ و همیشه در خلوت و جلوت بدیدن دیدار نوربار او محو و مشتاق همی بود پدرش خواجه غیاث را خطاب اعتماد الدوله بخشیده مدار المهام جز و کل گردانید و برادرش را خطاب آصفجاه عطا کرده بمنصب وزارت و امارت بنشانید۔ کار و بار امور مملکت با آنها تفویض کرده خود در عیش و عشرت و مصاحبت دلبر قمر طلعت محو و مستغرق همی بود و در مهجوری او یکدم صبوری نمیکرد۔ چنانچه هنگام اجلاس دربار نورجهان زیر

---

[1] بقول مرزا هادی مدون توزک جهانگیری (دیباچه صفحه ۵۵) :-
"نخست نور محل نام کردند۔ پس از دفعے چند خطاب نورجہان بیگم عنایت شد۔"
بروایت مرزای مذکور مناکحت محمد نورالدین جہانگیر با مهرالنساء بیگم در سال ششم جلوس مطابق ۱۰۲۰ھ (۱۶۱۱ء) پیوست۔

سراپردہ دستہائے خود بر دوشانہ او می نہاد۔ و از حسن انتظام اعتماد الدولہ عموم رعایا و برایا خوش بود۔ و در استحکام مبانی سلطنت بوجہی تکاسل و تجاہل ننمود۔

بعد انتقال او نورجہاں خود مالک دربار شدہ با تفاق برادر خود آصف جاہ توقیعات و فرامین جاری میکرد۔ و توقیعات را این عبارت طغرامی بود حکمت علیہ مہد علیا نورجہان بادشاہ[1] سجع مہرش این بود۔ بیت :۔

نورجہاں گشت بفضل آلہ ہمدم و ہمراز جہانگیر شاہ

سکۂ خود ہمچنیں رائج کرد۔ سکہ :۔

بحکم شاہ جہانگیر یافت صد زیور
بنام نورجہاں پادشاہ بیگم زر

جہانگیر می گفت کہ من در بدل یک جام شراب و یک رطل کباب اختیار ملک بہ نورجہان فروختہ ام ہر چہ خواہد بکند۔ نورجہان بہ اصدار فرامین بیجا و احکامات پُر خطا آتش فتنہ و فساد مشتعل کردہ اہالیان دربار ہمہ پریشان ساخت۔

متقارن آں حال در ۱۰۲۰ھ سنہ ۱۶۱۲ء سر ٹامس[2] سفیر جیمس اول شہریار انگلستان بعد بارشاہی مستفیض شد۔ و بحکم پادشاہ در گجرات

[1] نزد مرزا ہادی طغرائی فرامین این بود۔ "حکم علیۃ العالیہ، نورجہان بیگم بادشاہ" (دیباچہ تزک جہانگیری صفحہ ۲۲)۔ [2] مراد از سر تھامس سفیر

واحمد آباد وکمبایت کوٹھی ہای تجارت انگریزی تعمیر کردہ در تجارت و آمد و رفت خود ترقی نمودند۔

در ۱۶۲۱ء[۱] شاہزادہ پرویز از دست راجہ رانا مغلوب شدہ از پیشگاہ حضور شاہزادہ خرم برای تدارک باغیان رخصت یافت۔ و شاہزادہ مذکور داد شجاعت دادہ راجہ رانا اسیر نمود و سرکشان اطراف را قلع و قمع کردہ با فتح و نصرت بجانب آگرہ رجعت فرمود۔ و بجلدوی این عزیمت عظمی بخطاب شاہ جہانی[۲] افتخار یافت۔ و راجہ رانا یک لعل گران بہا بدست پسر خود تحفۂ پادشاہ گذرانید پادشاہ او را جرم بخشی نمودہ در حلقۂ امرای خود ممتاز ساخت۔ و بالتماس او شاہزادہ پرویز از حکومت دکھن معزول شدہ بجای او شاہ جہان ناظم دکھن

انگلیسی است۔ بتاریخ ۲۶ ستمبر ۱۶۱۵ء وارد بندر سورت گشت۔ (دی فال امپائر آف ہندوستان، تصنیف ہولڈن، ص ۱۸۸)۔

[۱] بقول ر سمتھ جنگ شہزادہ خرم با رانائے میواڑ (اودے پور) امر سنگھ و پسرش کرن در ۱۶۱۴ء مطابق ۱۰۲۳ھ اختتام پذیر شد۔ (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۸۱)۔

[۲] اعزاز شہزادہ خرم بہ خطاب "شاہ جہانی" بنا بر فتح بعضی از ممالک دکن کہ بر دست او حاصل شدہ بود داد۔ چنانکہ نور الدین جہانگیر در توزک خود صفحہ ۱۹۶، می نویسد:

"چون بہ تسخیر دکن شتافت بخطاب شاہی اختصاص یافت۔ الحال بجلدوی این خدمت شایستہ منصب سی ہزاری و بیست ہزار سوار و خطاب "شاہ جہان" عنایت فرمودم"۔

ازین رو آنکہ حسن نوشتہ است کلیۃً غیر محقق است۔

مامور گشت۔ و شاہجہان برای مرافقت خود راجہ را نا ہمراہ بردہ انتظام صدود دکھن بکام دل فرمود و مخالفان را گوشمالی دادہ فتوحات بسیار حاصل نمود و دولت و جمعیت وافر جمع کردہ بدرگاہ فرستاد۔

نورجہان را ترقی مدارج شاہجہان نہایت بد آمدہ درصدد تذلیل او افتاد۔ و پادشاہ ہم موجب یاوہ گوئی نورجہان از شاہجہان بیدل گشتہ در سنہ... بنام او فرمان عزل جاری ساخت۔ ہمدریں سال دلاور خان کاکر بحکومت کشمیر و تسخیر کشتوار[1] دستوری یافت۔ ہمدریں سال ستارۂ دُم دار در ہند طلوع نمود۔ ہمدریں سال موشان در ہندوستان غلبہ نمودہ تمامی مزروعات تلف کردند۔ ہمدران ایام میرزا خسرو کہ اوایل حکومت محبوس شدہ بود از دست شاہجہان پنہان[2] کشتہ شد۔

و در سنہ ۱۰۲۸ھ اورنگ زیب متولد گشت ہمدریں سال پادشاہ عزم

---

[1] بروایت محمد نورالدین جہانگیر فتح کشتوار بدست دلاور خان بتاریخ دہم شہریور ماہ الٰہی سنہ چہاردہم جلوس (۱۰۲۸ھ) میسر شد۔ دریں مہم ہمراہ دلاور خان دہ ہزار نفر سوار و پیادہ جنگلی بودند (ایضاً ص ۲۹۸)۔

[2] بعد از عرصہ دراز اورنگ زیب در مراسلۂ شاہجہان را بہ قتل برادران خود خسرو و پرویز متہم گردانیدہ است۔ (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۱۵۵)

سیر کشمیر بخاطر آورده بمقام اٹک دلاور خان فتحنامہ کشتوار پیش نمود و آمدنی یکساله کشتوار باو عطا شد۔

و در ۱۰۲۹ھ بیت‌بین نورالدین جهانگیر پادشاه بکشمیر آمد و در کشمیر عرض عنان سپہ‌سالار دکن رسید که عنبر سیاه بخت عہد شکسته تعلقات بالا پیش آمده از حضور خزانچی را حکم شد که بیست و پنج لک روپیه برای اخراجات این مهم باو رساند۔ بعد مراجعت کشمیر شاهجهان برائے افتتاح قلعه نگرکوٹ تعیین شده وی به نیروی اقبال آن حصن سنگین باو دوات قلعه کشائی مفتوح ساخت۔

و در ۱۰۳۱ھ پادشاه اثنائے پلی بسیر کشمیر متوجه شده بود و در آن حال عرضی حاکم ملتان رسید که شاه عباس صفوی با لشکر خراسان و عراق قلعه قندهار را محاصره نمود و از حضور شاهجهان بمقابلت شاه ایران با ساز و سامان فراوان دستوری یافت۔

همدران ایام نورجهان بیگم در صدد تخریب شاهجهان سرگرم تلاش بود۔ مخالف آنحال پادشاه به ترغیب بعضی اعیان علاقه دهولپور شاهجهان را جاگیر بخشید۔ و شاهجهان دریا نام افغان را برانتظام پرگنه مذکور تعیین ساخت۔ اما پیش از رسیدن دریا مکان مذکور بفرمان نورجهان در تیول شاهزاده

ے شاهجهان خود را (بحالت عزلی صحت جهانگیر) درمعرض خطر انداختن و از دارالخلافه دور ماندن مناسب ندانست۔

(آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۸۵)

شہریار مقرر شدہ بود۔ و دریا افغان در قلعۂ دھولپور رسیدہ با ملازمان شہریار دست بگریبان انداختہ بجنگ و جدل پرداخت و از طرفین مردم بسیاری تلف شد۔ بنابراں از دربار نور جہان شاہزادہ شہریار کہ داماد نور جہان شوہر دختر شیر افگن خان بود برای مہم قندھار و سرزنش شاہ ایران مامور شدہ[1] شاہ جہان عرضداشت نمود کہ غبار شورش آبیاری استمالت و ملایمت فرو نشیند تا رسیدن بندہ نباید کہ پادشاہ مرا بحضور طلب کند پس شورش سرانجام نپذیرد۔ بد اندیشان کارطلبی عکس آں عمل کردند کہ ملک دوآبہ وغیرہ کہ در تیول شاہ جہان مقرر بود بجاگیر شہریار تنخواہ نمودند و بنام شاہ جہان فرمان فرستادند کہ جاگیر خود از ممالک دکھن و مالوہ ہرجا خواہد بگیرد و بضبط آنجا در پردازد۔ این ہمہ امورات بحکم بیگم ساختہ می شد و منسوب بہ پادشاہ میبود۔ بیگم را[2] خیال محال بخاطر آمد کہ شاہ جہان را از میان بردارد و شہریار داماد خود را خلعت ولیعہدی بپوشاند۔ با فہام این کلام نافرجام شاہ جہان بعزم شورش و بغاوت از قندھار رجعت کردہ رایت فساد افراشت۔

چوں شہرت این خبر بسمع پادشاہ رسید، مہابت خان با فوج فراوان

---

[1] بقول دکتور بینی پرشاد این مہم دنامرادی انجامید۔ و بعد از محاصرۂ نیم دیگاہ قندھار بدست ایرانیاں افتاد۔ (ہسٹری آف جہانگیر ص ۳۵۵)۔

[2] شرکت شاہ جہان در مہم قندھار از تواریخ معتبرہ ثابت نشدہ است۔ و آنکہ حسن می نویسد مبنی بر ہوا است۔ برائے تفصیل "ہسٹری آف جہانگیر" تالیف بینی پرشاد ص ۳۵۹)۔

بمقابلهٔ شاهجهان دستبردی یافت. و بعد حرب و ضرب شدید جمعیت شاهجهان پریشان شده در حدود بنگاله هزیمت خورده درگذشت.

بالجمله از فتنه سازی بیگم و بشامت نسبت شهریار کار بجائی رسید که در بلاد و امصار شورش برخاست و در انتظام مملکت خلل کلّی راه یافت. در سنه ۱۰۳۲ پادشاه بازبسیر گلگشت کشمیر نهضت فرموده بمقام ویرناگ عرضداشت مهابتخان رسید که شاهجهان با جمعیت لشکر بر آب گنگا رسیده کشتیها بجانب خود کشیده برد. بهمگی سعی منزل کشتیها زمینداران سواد بدست آورده بسبیل آن عساکر منصوره بمقابلهٔ او از آب در گذشت و پادشاه بنام شاهجهان فرمان فرستاد. **نقل فرمان:**

"فرزند عزیز درة التاج فرخی و فیروزمندی و واسطهٔ حق شناسی و سعادت پیوندی شاهزاده سلطان خرّم بعنایات و الطاف شاهانه محفوظ و خرّم بوده بداند. وای بر عقل آن فرزند دلبند که حقوق اطاعت فرزندانه چنانچه لایق پدری و فرزندیست از خاطر محو ساخته قدم از جادهٔ عبودیت و فرمانبرداری بیرون نهاده آثار کجروی و بداندیشی در خاندان خلافت و شاهنشاهی با پدر معرکهٔ جنگ بیاراست که آن فرزند دانشمند گستاخ در پیش آمد. اگر ارادهٔ شمشیر زدن و ملک گرفتن مرکوز خاطر شماست ازین چه بهتر که با جماعهٔ امرائی نیک اندیش و ملازمان و فاکیش

بسرحد عراق رفته جمعیت شاه عباس که سکه قندهار شکسته بنام خود جاری ساخت بشکنی نه آرزوی تخت و تاج باید خود دلاوری۔ زیرا که گرفتن تخت و تاج نه بزور بازوست بلکه متعلق فتوحات نامتناهی در سر پنجهٔ خازن الٰهی است گذشت آنچه گذشت۔

حال اگر آں نور الابصار چهرهٔ جرائم احوال را از خاک مسکنت پاک سازد و بعجز و شکستگی موقف عرض گردون اقتدار در آید البته باز بدستور التفات و کرم شاهانه شامل حال آں فرزند گردد۔ بیت:- اگر در یافتی بر دانشت بوس
وگر سرتافتی افسوس افسوس "

چوں فرمان عالی به نظر شاه جهان رسید از طبع رسای خود جواب منظوم بدرگاه گذرانید۔ جواب منظوم:-

بزرگی نوای شاه آفاق گیر	بلطف و کرم عذر من در پذیر
ندارم تمنای تخت و کلاه	زخوف برادر گریزم ز شاه
غم تاجداری کرا در دل است	مرا سر نگهداشتن مشکل است
بهر جا که باشم غلام تو ام	اگر شاه باشم بدام تو ام
مبارک بود تاج بر فرق تو	بود ایمن خرمن از برق تو
گذارد اگر شاه دنبال من	کند مهربانی بر احوال من
بریں ملک بنگاله قانع شوم	اگر گیردم سخت مانع شوم

چو از خون خسرو شدم متہم | ندارم من از قتل پرویز غم
خداییکہ دولت بہ پرویز داد | مرا نیز شمشیر خونریز داد
چو پرویز سوئی من انگیختہ ید | مرا ہم نباید ز بوئی کشید
اگر صلح خواہد کنم ترک جنگ | وگر جنگ جوید نیارم درنگ
مرا با شہنشاہ خود جنگ نیست | نہ با ہر برادر سرا فگند گیست
اگر شہ منم شاہ را بندہ ام | نہ بگریزم از شاہ تا زندہ ام
اگر بر من انداختی شاہ کار | نمیرفت از دست شہ قندہار
بدستم چو تیغ جہانگیری است | کلید خزائن خود آید بدست
چو در دست شمشیر خونریز ہست | مرا صد تقاضا بہ پرویز ہست
عروس ولایت بود پیرہ زن | کند عقد با مرد شمشیر زن
سزد گر در آید بہ آغوش من | زند آب بر دیگ پر جوش من
چہ حیرانم از بازی روزگار | نہ آغاز دانم نہ انجام کار
جہاں خرّمم بندۂ خانہ زاد | ز رسوائیم شاہ را شرم باد

چونکہ پادشاہ را در امرونہی دست کوتاہ بود بوجہی عنان صلح وصفا بدست نیامد۔

و در ۱۰۳۲ھ پادشاہ رایت اقبال را بجانب لاہور مہمیز دادہ در اینجا خبر رسید کہ زمینداران بنگالہ بمددگاری شاہجہان استقامت داشتند الحال از تقابل و تقاتل مہابت خان راہ فرار پیمودند شاہجہان خود در جنگل نشستہ است عسرت فقط دارد الحال بجانب دکہن میرود۔

و در ۱۰۳۴ھ پادشاه را باز هوس سیر کشمیر بخاطر آمده چندگاه با تجمل سیر و تماشا بسر برد۔ مهابت خان که میر لشکر و سپه‌سالار بود در محاربات و مقدمات همیشه جانفشانیها میکرد در ۱۰۳۴ھ شاه جهان را مغلوب و پریشان ساخته بدرگاه آمد۔ و پادشاه موجب یاوه گوئی نورجهان[1] ازو برگشته شده بود وقت سلام او را بوجهی تفقد و مواسات نفرمود و وی بیدل شده در قلعهٔ رنتهنبور که آرامگاه او بود عزلت کرد۔ نورجهان پادشاه را مرکوز خاطر ساخت که مهابتخان با شاه جهان عقد موافقت بسته است میخواهد که شاه جهان را بر سریر بنشاند و پادشاه را معزول گرداند۔

موجب آن مهابتخان را در قلعهٔ رنتهنبور مطالبهٔ حضور رفت۔ و تصرف منصب و متعلقان نورجهان تفویض یافت۔ مهابتخان را از تخریب خود آگاهی بود لیکن توکل بخدا نموده به دارالخلافت نهضت کرد۔

و درهمان ایام رایات عالیات بالعزم عزیمت کابل بر ساحل دریاے جهلم متوقف شده بود۔ مهابت خان با جمعیت پنجهزار راجپوت بدرگاه حاضر شد چون خبر حاضری او بسمع اعلی رسید پادشاه فرمود که مهابت خان را بگوئید که اول محاسبهٔ معاملات خود پیش آصفجاه فیصله سازد آنگاه بنظر حضور بگذرد۔ مهابت خان را[2] این سخن نهایت سخت آمده آنروز به لیت و لعل گذرانید۔ فردا آصفجا

[1] برائے تفصیل وجوہات تنازع مابین نورجہان و مہابتخان رجوع فرمائید بہ صفحہ ۳۹۷ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد ۔ [2] نورجہان جامۂ خواجہ سرائے پوشیدہ رود جہلم را عبور کرد۔ و آنکه حسن می نویسد که آصفجاه و نورجهان با همدیگر جهلم را عبور کردند

ونورجہاں باجیش ولشکر از دریا عبور کردہ پادشاہ ہنوز درحرم سرا غسل میفرمود۔ مہابت خان موقع دانستہ یکبارہ جسر دریا شکستہ حرم سرای شاہی را محاصرہ نمود وخود مسلح وکمل برسر ڈیڈھی* استادہ ماندہ باشور لشکر در حرمخانہ شور وشغب افتاد پادشاہ سراسیمہ برون آمدہ مہابت خان را گفت چہ میخواہی وی عرض کرد کہ بخوف دشمنان از حضور جان بخشی میخواہم۔ پس سہ دفعہ پادشاہ را تصدق شدہ بکمال اعزاز در پالکی نشانید وخود زیر پالکی درآمدہ در خیمۂ خود رسانید ونذرہا گذرانید اما در حفاظت سپاہان نظربند ساخت۔ نورجہاں آنروی دریا اینواقعہ اصغا کردہ پیش خود وافسران لشکر را قہر فرمود۔ اما ہیچ کسے بعبور دریا جرأت ننمود۔ لاچار فیل خود بدریا انداختہ مخالفان بر سراو از ہرطرف تیرباران کردند۔ نورجہاں چہار ترکش در جنگ آنہا صرف نمود وسہ فیلبان او مقتول شدند۔

مدعا کہ لشکر شاہی بطفیل نورجہان از دریا عبور کردہ با فوج راجپوت بجنگ پیوستند بعد حرب وضرب شدید لشکر شاہی مہزوم شدہ نورجہان افتان وخیزان در لاہور رسید مہابت خان پادشاہ را ہرگونہ دلجمعی میکرد۔ عاقبت نورجہان موجب فرمان پادشاہ در جہلم آمدہ مہابت خان از پادشاہ جبراً قتلنامۂ نورجہان نوشتہ گرفتہ فی الفور بیگم را نشان داد۔ وی بخوف جہان لرزیدہ مہابت خان را التماس نمود کہ اگر پادشاہ را قتل من منظور است

۴۴ محقق نیست۔ درست آنست کہ آصف جاہ پیش از نورجہان ز دوم مرتبہ عبور کردہ بود (ہسٹری آف جہانگیر صفحہ ۴۰۶)۔ * ڈیڈی بکسر دال ہندی بمعنی دہلیز بالکسر کہ مابین دروازہ واندرون سرائے باشد (شمس اللغات فارسی صفحہ ۲۸۴)۔

سعادت دارم اما بنظر او رسانیده مرا مقتول سازند۔ مهابت خان بیگم را بنظر پادشاه رسانید و پادشاه ببیدن اضطرار دلدادخود زار زار گریست بعین که مهابت خان از قتل نورجهان دست برداشت پادشاه مهابت خان را دامن گیر شده از قتل او باز داشت۔ پس مهابت خان بپای پادشاه تصدق شده بابت عفو خطا التجا نمود۔ و پادشاه او را خلعت عطا کرده بر خدمت خود استقلال بخشید و همرکاب دایرهٔ دولت بکابل برد۔ اگرچه پادشاه از خطای مهابت خان درگذشته بود لیکن بیگم در تباهی او همیشه سعی میکرد۔ مهابت خان بخوف نزک علم دربار نموده بجانبی هجرت کرد۔ نورجهان تمام منال او ضبط فرموده بابت قتل مهابت خان بانعام فراوان اشتهار داد۔ آصفجاه وزیر اعظم و مختار کل بود اما از حرکات ناشائسته خواهر و بیوقوفی پادشاه همیشه دلتنگ می بود۔

روزی بوقت شام آصفجاه را اطلاع رسید که یکمرد غریب بغرض پرداز چیزی عرض کردن وارد است آصفجاه بر در آمده مهابت خان را بشناخت و در خلوت نشسته هر دو بشکوه و شکایت پیوستند۔ آصفجاه بر سیتمهای نورجهان و بیوقوفی پادشاه اقرار نمود و مجبوری خود ظاهر فرمود۔ عاقبت الامر هر دو اتفاق کرده بجای خود مصمم کردند که شاه جهان را بر مسند شاهی بنشانند۔ همانوقت مکاتیب مواثیق[1] بجانب شاه جهان نوشته وعی یافت۔

[1] حسن درینجا هم چشم پوشی و مسامحت بکار برده است۔ برائے تفصیل رجوع فرمائید به صفحه ۴۰۰ هسٹری آف جهانگیر مصنفه بینی پرشاد۔

وبسبب بعضے موانعات آمدن شاہجہان در پردۂ تعویق افتاد۔

عہد داں ایام عبد الرحیم خانخانان درجنگ بنگالہ فتح نمایاں کردہ بعزّ بساط بوس فائز گشت۔

انتباہ۔ الحال برخی از احوال صوبہ داران جہانگیر شاہ کہ در خطۂ کشمیر فرمانروا شدہ بودند گذارش رود۔

نواب قلیج خان در سنہ ۱۰۱۵ھ[1] یکہزار و پانزدہ بر صوبداری کشمیر افتخار یافتہ در امنیت رعیت و ترویج مذہب سنّت بخوبی پرداخت سہ سال حکومت کردہ متغیر شد۔

ہاشم خان در سنہ ۱۰۱۹ھ[2] خلعت حکومت پوشیدہ در نصفت و معدلت بے نظیر بود بعد سہ سال تغیّر یافت۔

صفدر خان در سنہ ۱۰۲۱ھ[3] بر سریر صوبدارے جلوس یافتہ در رفاہ و آسودگی خلق دو سال بسر برد۔

احمد بیگ خان در سنہ یکہزار و بیست و چہار ۱۰۲۴ھ[4] لوای حکومت افراختہ خلق اللہ را رفاہ و امنیت بخشید در اوایل حکومتش درین ملک وبای ہیضہ ظاہر شدہ بسیاری از خلق خدا العالم بعادم گذشت۔ چون تکفین و تجہیز مردگان امکان نشد لاشہ ہا بدریا انداختند بس مردمان مدتی گوشت ماہیان ترک کردند۔

---

[1] مطابق ۱۶۰۶ میلادی۔ [2] مطابق ۱۶۰۹ میلادی۔

[3] مطابق ۱۶۱۲ " ۔ [4] مطابق ۱۶۱۵ " ۔

گویند حسن شال مردی متمول بود۔ چارپایان بسیار داشت چون درخاندان او کسے وارث نماند چارپایان روبجنگل نہادند۔ این حادثہ تا چہلروز در تزاید بود بعد آں روز بروز تخفیف یافت۔

در ۱۰۲۶ھ درخانۂ ابریشم فروشی دو دختر توام متولد شدند کہ دندانہا برآوردہ بودند و پشت ہردو را* تا کمر اتصال داشت۔ سرو پا و دستہای ہر یک متفرق بود بعد زمانی فوت شدند۔ احمد بیگ خان عرصۂ سہ سال در رفاہ مردم بسر بردہ تبدیلی یافت۔

دلاور خان در ۱۰۲۶ھ[۱] برادیکۂ صوبداری نشست ہمگنان را برفاہ و آسودگی آسایش داد و برکنار برار نمبل باغی[۲] عجیب باشجار و ازہار دلفریب آباد ساخت و درہماں سال ستارۂ دُم دار طلوع نمود و بکثرت غلبۂ موشان درہند و کشمیر مزروعات تلف شد۔

در ۱۰۲۸ھ[۳] دلاور خان لشکر فراوان بتسخیر کشتوار تعئین ساخت کہ بعد جدال و قتال بسیار کشتوار فتح کردہ از حضور خلعت ذرکار و آمدنی یک سالۂ کشتوار عطا یافت۔

---

[۱] مطابق ۱۶۱۷ میلادی۔ [۲] برائے تفصیل رجوع کنید بہ حاشیہ ص ۹۳ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۳۰۰۔ [۳] بروایت توزک جہانگیری تسخیر کشتوار در سنہ یکہزار و بست و نہ ہجری مطابق ۱۶۱۹ء وقوع یافت۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ توزک جہانگیری جلد دوم مطبوعہ چاپ خانہ نولکشور، لکھنؤ۔ صفحہ ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱۔ * لفظ "را" درینجا زائد است۔

ہمدریں سال جہانگیر شاہ از حسن ابدال[1] بکشمیر متوجہ گشتہ و مخدرات حرم سرا برای صعوبت راہ پیشتر مرخص نمودہ بذات والا چند روز در تماشای شگوفۂ باغات پکھلی بسر بردہ و در آنجا بسبب کثرت بارش برف و باران ہمراہیاں را آسیب سخت رسیدہ و دوابہا سقط شدند بیت وپنج زنجیر فیل از قالب تہی گشت۔ دہ روز در آنجا توقف بود و سلطان حسین والی پکھلی خدمات شائستہ بجا آورد از آنجا بنا بر صعوبت راہ فیلان خیول جیش شاہی را تخفیف دادہ آذوقہ چہار پنجروز ہمراہ گرفتند و بر لب دریای کرشنہ گنگا رسیدہ جشن نوروزی ۱۰۲۹ھ اتفاق افتاد از آنجا بکمال فروفیروزی قطع منازل کردہ در بارہ مولہ قیام ساختند۔ در آنجا راجہ کشتوار[2] کہ ہمدریں سال مطیع شدہ بود بعز بساط بوس فائز گشتہ بانواع نوازش مشرف شد۔ روز دوم ارکان دولت بسواری غرابہای سفائن درمیان تالاب اولر سیر تماشا کردہ بمستقر دار الخلافت سرینگر رایت اجلال افراختند۔

---

[1] توزک جہانگیری صـ ۳۰۱۔

[2] نور الدین جہانگیر نسبت باریابی ایں راجہ چنیں نگاشتہ است :-

"دلاور خان حسب الحکم راجہ کشتوار را مسلسل بحضور آوردہ زمین بوسی فرمود۔ ایں راجہ خالی از وجاہت نیست۔ پوشش برروش اہل ہند و زبان کشمیری و ہندی ہردو میدانند۔ بخلاف دیگر زمینداران ایں حدود فی الجملہ شہری ظاہر شد۔ حکم فرمودم کہ باوجود تقصیر گناہ اگر فرزندان خود را بدرگاہ حاضر سازند از حبس قیدنجات یابد و الا در یکے از قلاع ہندوستان بہمیں منوال گرفتار خواہد بود"۔ ایضاً صفحہ مذکور

بعد چند روز سیر و سیاحت حدود دمراج[1] بخاطر آمد روز اول بسنبل و ریا در اسلام آباد خیام دولت افراشت. روز دوم بسیر و تماشای سرچشمہ ویرناگ جلوہ ریز گشتہ ملاحظہ تعمیرات آنجا کہ در حین شاہزادگی تجویز یافتہ بود فرمود و در آنجا چند روز بعیش و سرور گذرانیدہ بسبب برودت ہوا آثار تنگی نفس و سرفہ در وجود مسعود پیدا گشت و علت ضیق النفس عارض شد. از آں سو معاودت کردہ بر چشمۂ اچھہ بل قیام ساختہ دربارۂ تعمیر باغ و حمام و حیاض فرمان داد. از آنجا رجعت کردہ چندگاہ بسیر و تفرج تالاب ڈل گذرانیدہ برای تعمیر باغ فرح بخش[2] شاہجہاں را فرمان داد۔

ہمدراں ایام آتش قہر آلہ فروختہ دوازدہ ہزار خانہ مع مسجد جامع سوختہ شدند. جہانگیر شاہ بر موقع آتش خود حاضر آمدہ در اطفای آں نہایت کوشید و سنیان تہمت سوختن مسجد جامع بر اہل تشیع بستہ گواہان گذرانیدند. جہانگیر شاہ بعد تحقیقات کامل تعمیر مسجد جامع بذمہ ملک محمد ناجی کہ پدر حیدر ملک چاڈورہ بود فرمود و تعمیر آں تا عرصہ ہفدہ سال تمام رسید. حیدر ملک کہ رئیس ملک بود در پیش نورجہان بیگم قربی داشت نیز ماں پادشاہ نہر لچھہ کول را ترمیم ساخت و خانقاہ جڈی بل کہ بسبب آتش ظفر خان چک ویران شدہ بود ملیدا فراخت ۔

پادشاہ بعد انقضای عرصۂ شش ماہ رخت مراجعت بربستہ چند

---

[1] رجوع کنید بحاشیہ ۱۱۳ تاریخ حسن حصہ اول ص ۶۴۰ ۔

[2] مراد از باغ شالامار است ۔

روز بدید ارشگوفۂ زعفران زار پانپور بسر برد - ازآنجا براہ ہفت منزل نہضت کردہ در لاہور رسید - دلاور خان دو سال[1] بحکومت گذرانیدہ ہمرکاب حضور یافت -

ارادت خان در ۱۰۲۹ھ[2] بر بساط حکومت جلوس یافتہ متصل ناقہ پورہ روضۂ دلکشا معمور ساخت کیفیت آں در حصّۂ اول گفتہ شد و در امنیت و رفاہیت مردم دو سال بسر بردہ تغیر یافت -

اعتقاد خان در ۱۰۳۲ھ خلعت صوبداری در برکردہ در رتق و فتق امور مملکت بہ خوبی پرداخت و تا عہدا مردم چکاں را خیال خیرہ سری مرکوز خاطر بود اعتقاد خان از روئے جلادت و سیاست مردم چکاں را گروہ گروہ گرفتار کردہ بقتل رسانید تا کہ دغدغۂ حکومت و ثروت از سرہائی آنہا بدر رفتہ بکار چاکری کشاورزی مشغول شدند و سیّد ابو المعالی بعد وفات راجہ مان سنگھ از بنگالہ بکشمیر آمدہ بعض مردم چکاں پیش او می رفتند اعتقاد خان سیّد موصوف را بحضور فرستادہ در انجا از حدود ملک سندھ مبلغ بیست و پنج ہزار روپیہ جاگیر یافت و در انجا ایام دنیا بسر برد و برادرش سید ابراہیم خان را موضع نیوہ از پرگنۂ چیراٹ جاگیر عطا شدہ با عیال و اطفال خود در آنجا قیام ساخت - و باغ فرح بخش باہتمام اعتقاد خان در ایں ایام

[1] پنڈت بیربل کاچرو مدّت حکومت دلاور خان سہ سال قرار دادہ است -
(مجمع التواریخ قلمی ورق ۱۵۶)

[2] مطابق ۱۶۱۹ء -

باتمام رسید۔

چونکہ اعتقاد خان شیعہ بود از روی تعصب و سفاکی خلق خدا را آزار جانکاہ رسانید و بدعتہا احداث نمود چنانچہ ضبطی اثمار باغات و دمات و جنگلات و طرح گل زعفران و چیدن گل زعفران و سلامانہ وغیرہ از بدعات اوست کہ در عہد شاہجہان سر بسر معاف شد۔

در ۱۰۳۳ھ مزاج جہانگیر شاہ بحدت ہوای گرم منافی شد بنا بران برای کسب ہوای نزہت گاہ کشمیر از راہ ہیرہ پور بشہر رسید چہار ماہ بسیر و تماشای سلاطین و چشمہ سارہا و نالہا بسر بردہ از راہ ہفت منزل کہ عبارت از پانپور و بجبارہ و اسلام آباد و اچہ بل و ویرناگ و اہرہ بل و ہیرہ پور است رجعت نمود۔

در ۱۰۳۵ھ مطابق ۲۱ سنہ جلوس پادشاہ را باز ہوای آب و ہوای کشمیر دامن گیر خاطر گشتہ اشہب عزیمت را از راہ ہیرہ پورہ جلوریز ساخت۔ چند گاہ در شکارگاہ بھمبر بہ نخچیر پرداختند در مکان جوگی ہٹی کہ محل پر فضا است جشن نوروزی اتفاق افتاد دران ایام کتل پیر پنچال از برف مالامال بود عبور آن بہ غایت دشوار می نمود۔ لاجرم علی ملک برادر حیدر ملک چاڈورہ برای تصفیۂ راہ پونچھہ مامور شد۔ بہ جانفشانی او راہ نوسہ میدان مفتوح شدہ بود۔ اما بہ سبب بارش برف و باران باز مسدود شدہ حضور ممدوح با اہل و حشم و افیال و اثقال بہ کمال حشمت و اجلال از راہ پکھلی آمدہ در مرغزار گل مرگ فروکش ساخت دران جا گلہای گوناگون شگفتہ بود۔ پادشاہ بدست خاص خود یکدستہ گلہا چیدہ کہ از اقسام گلہا بیست[*] و دو رنگ

* ۲۱ برصفحۂ آیندہ

دراں محفوظ بود۔

بعد چند روز در دولت خانۂ خاص نزول فرموده شش ماه و پنج روز در سیر و تماشای این دیار بسر برده بدار السلطنت لاہور متوجہ گشت۔

در سنہ ۱۰۳۶ھ[2] باز برای تفریح خاطر و ناموافقت ہوای گرم ہوس سیر و تماشای مرغزار کشمیر دامن گیر خاطر گشته جشن نوروزی در لاہور سرانجام داده در اثنای راه بسیر شکار قطع مراحل کرده بسبیل سیر پوره در گلستان کشمیر پرتو ورود انداخت و بہ سبب آنجا مزاج گل آمیز احبش از حد اعتدال برگشته قوای ظاہری و باطنی ذوبان پذیرفت و ہمیشہ در پالکی نشسته بسیر و تفریح اشتغال می داشت و لسواری اشہب خوش خرام آرام اقدام نمی کرد و بہ سبب شدت تنفس و رم اطراف عارض گشت۔ یکروز علامت

---

[1]* ملک حیدر چاڈوره کہ با جہانگیر شاہ مذکور مرغزار گلمرگ موده است در وصفش چنیں نوشته است:۔

"از پادشاه زمین و زمانیاں یعنی نورالدین جہانگیر بہ بنده حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاه عباس صفوی از خوبی ہائے کشمیر بیان کنم بنده عرض کرد کہ مابین پرگنۂ بانگل و بارہ مولہ براه پوچھہ بیلاتے است گوری مرگ نام۔ چنانچہ بطریق گلگشت در انجا گذر واقع شد۔ ہمیں کہ دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست[25] و پنج گل بدست مبارک در آمد"

(تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۴)

[2] ۱۶۲۶ء۔

مایوسی ظاہر شدہ لیکن بخیر گذشت۔

بعد تماشای زعفران زار بصوب لاہور رایتِ مراجعت افراخت و بہ مقام بہرام گلہ رسیدہ بہ نشاط شکا ر پرداخت یکے از دلاوران آں دیار آہوی زندہ اسیر کردہ پیش پادشاہ از کوہ فرود آورد آہوی مذکور بر سر سنگے نشستہ ماند آں جوان پائین آمدہ آہوی مذکور را کشش نمود و در حالت کشش ریسمان از دست او جدا شدہ آں جوان از کوہ بزیر افتادہ بیک دو ضرب قلا بازی جان داد و لاشۂ او غلطان پیش پادشاہ رسید۔

بہ معائنہ ایں حال مزاج پادشاہ منقلب شدہ ضعف و بیہوشی غالب گشت۔ ازاں جا کوچ کردہ بہ مقام راجور قیام ساخت و بوقت پاس اخیر ۲۸ ماہ صفر سنہ ۱۰۳۷ھ[1] از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت۔ تابوت او در لاہور رسانیدہ بمقام شاہدرہ اندفان پذیرفت۔ شاہجہان بر تربت او روضۂ عالیشان کہ اعجوبۂ صنعت روزگار است احداث نمود۔

تاریخ

شہنشاہ جہاں شاہِ جہانگیر　　کہ دستِ عدلِ او بر آسمان رفت

چو نور الدین محمد بود نامش　　ازاں از رفتنش نور جہاں رفت

ازیں ماتم سرا چوں رخت بربست　　جہاں غمگین شد و او از جہاں رفت

چو تاریخ وفاتش جست کشفی　　خرد گفتا "جہانگیر از جہان رفت"[2]

---

[1] مطابق ۲۹ ، اکتوبر سنہ ۱۶۲۷ء۔

[2] ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء۔

جہانگیر شاہ مردے سادہ و سست طبیعت و متلون المزاج بود طبعے موزون داشت شعرہائی سنجیدہ می گفت لیکن نورجہان شعلۂ ذکا بود۔ در سخنوری و رمزشناسی نظیر نداشت۔ و در اسپ دوانی و تیر اندازی و شکار افگنی بسیار جرار بود۔ وقتے در شکارگاہ بدست نورجہاں شیرے شکار کرد ظریفے این مطلع گفت ؎

لو رجہاں گرچہ بصورت زن ست

در صف مرداں زنِ شیر افگن ست

احداث لوازمات آرائش زناں و ابداع زیورات از مخترعات او مشہور است وعطر گلاب از گل افشانی او معروف در حاضر جوابی و سخن دانی درہا می سفت۔

روزے ہلالِ عید ظاہر شد جہانگیر شاہ بجانب بیگم گفت۔ ع

ہلالِ عید بر اوجِ فلک ہویدا شد + نورجہاں بدیہہ جواب داد۔ ع کلید میکدہ گم گشتہ بود پیدا شد + جہانگیر۔ سرو در باغ بیک پائے ستادہ است نگر + نورجہاں۔ بر کابِ تو دود گر بود ش پائے دگر + جہانگیر۔ صبا را شرم می آید بروی گل نگہ کردن + نورجہاں۔ کہ رخت غنچہ وا کردہ نتوانست تہ کردن + جہانگیر۔ از شب چہ قدر گذشتہ باشد + نورجہاں۔ زلفش زکمر گذشتہ باشد + روزے پادشاہ بسیر کوہ سلیمان عروج نمود دراں جا بیگم بدست خود حلوا پختہ می کرد۔ پادشاہ گفت۔ مصرعہ۔ شکر فروش من پئے حلوا گری نشست + لورجہاں۔ یعنی کہ زیر تخت سلیمان پری نشست + جہانگیر۔ نرگس زدہ بر سرو از فرق تو آں شوخ + کج کردہ

سر خویش کہ تا روی تو بیند + نور جہاں ۔ نیست نرگس کہ بود بر سرِ من
افسرِ من + بہ تماشایِ تو بیروں شدہ چشم از سرِ من + نور جہاں ۔
اے عندلیبِ شیدا دم در گلو گرہ زن + گوشِ شہ است نازک تابِ فغاں ندارد

روزے طالب آملی[1] را گفت کہ در مدح پادشاہ ایشاں قصائد بسیار گفتہ اند + در مدح من یک بیت ہم موزون نکردند ۔ طالب گفت کسے کہ گاہے چشم ندیدہ باشد توصیف او چگونہ گفتہ شود نور جہاں بدیہہ گفت رُباعی ۔

بلبل از گل بگذرد گر در چمن بیند مرا
بت پرستی کے کند گر برہمن بیند مرا
در سخن پنہاں شدم مانند بو در برگِ گل
ہر کہ دارد میل دیدن در سخن بیند مرا

---

[1] طالب آملی برادر زادۂ حکیم رکنا کاشی بود ۔ در ریعانِ شباب از ولایتِ خود برآمدہ بہ نزہت کدۂ ہند خرامید ۔ چوں مرزا غازی وقاری از پیش گاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندہار مامور گردید طالب خود را بآستانِ مرزا غازی کشید و بالتفات فراواں اختصاص یافت ۔ آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در ۱۰۲۸ھ (۱۶۱۹ء) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت ۔ طالب آملی در مدح جہانگیر پادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نور جہاں بیگم قصائد غرا دارد ۔ طالب در اوائل مہردار اعتماد الدولہ بود ۔ آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ ۔ ازاں است :-

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز — ندارند با ہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایگی کرد شاعر — یکے را بزرگی و عالی تباری ۴۴

بعد انتقال جہانگیر ہمیشہ دلگیر می بود۔ پوشاک سرخ گاہے نہ پوشید۔ شاہ جہاں بیست و پنج لک روپیہ اورا جاگیر بخشید بشفقت مادرانہ اورا تعظیم می کرد۔ در سنہ ۴۹ھ [1] از دنیا درگذشتہ در شاہدرہ متصل روضۂ پادشاہ مدفون است۔

بالجملہ اعتقاد خان تا انتقال جہانگیر شاہ در کشمیر مدت چہار سال حکومت کردہ بود۔ و بعد انتقال او بہ حکم شاہ جہاں ہفت سال دیگر بہ استقلال گذرانید۔ پس و پیش یازدہ سال بہ حکومت ایں دیار افتخار یافت۔ و در تعمیر باغ فیض بخش و باغ صاحب آباد و باغ شاہ آباد سعی موفور نمود۔

شہاب الدین شاہ جہان بعد انتقال جہانگیر شاہ آصف جاہ و اعظم خان

---

[۴۳]

من آں شاعرم شکر للہ کہ دارم	ز بخت بلند تو امید داری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد	در دیتیم از چشم نا اعتباری
بہ گلزار معنی ہزار فصیحم	بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہر تو دارم چہ حاجت بہ مُہرم	مرا مہر داری بہ از مُہر داری

طالب در عین جوانی از زیبا خلعت زندگانی برآمد۔ ایں واقعہ در سنہ ۳۶ھ (۱۶۲۶ء) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیکسال رو داد (ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد مصنفہ مولانا میر غلام آزاد بلگرامی چاپ مطبع دخانی رفاہ عام لاہور سنہ ۱۹۱۳ء صفحہ ۴۳ تا ۴۷)۔

[1] مطابق ۱۶۳۹ء۔

اتفاق کردہ داور بخش پسر سلطان خسرو را عاریتہً بہ سلطنت برداشتند۔ روز دیگر نور جہان بیگم بر فیل سوار شدہ بہ مقام بھمبر بنام شہریار خطبہ سلطنت بآواز بلند فرو خواند و آصف جاہ را برای تخت نشینی او تجویز داد۔ آصف جاہ را سلطنت بخانۂ خود بردن بود۔ فی الفور جواہر خود نظربند کردہ ہیچ کسے را نزد او آمدن نداد۔ شہریار کہ در لاہور بود بشنیدن اخبار لشکرے جرار فراہم کرد بجاربہ و پیکار مستعد شد۔ چون آصف جاہ در لاہور رسید از آن طرف شہریار بمقابلۂ او برآمدہ بقتال و جدال پیوستند۔ در آخر شہریار تاب تقابل نیاوردہ در قلعہ محصور شد۔ و امرای نامدار جمع شدہ داور بخش را سر برآکردند و شہریار را نظر آوردہ مکحول ساختہ محبوس داشتند و آصف جاہ رہرو[1] را اجل را کہ در طی مسافت عاجل بود فی میل یک یک اشرفی انعام دادہ مع انگشترین خود نزد شاہ جہان فرستاد۔ و شاہ جہان بدیدن انگشترین بعجالت تمام از گجرات یلغار کردہ دوم ماہ جمادی الثانی [2]۱۰۳۷ھ در ایوان دولتِ

---

[1] ملا عبد الحمید لاہوری و محمد صالح کنبوہ نام این رہرو "بنارسی ہندو" نگاشتہ اند (بادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۷۵ مطبوعہ کالج پریس کلکتہ ۱۸۶۸ء و عمل صالح الموسوم بہ شاہ جہان نامہ صفحہ ۲۱۳ چاپ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ۱۹۳۹ء)۔ [2] مطابق ۲۹ جنوری ۱۶۲۸ء۔ اما بروایت ملا عبد الحمید لاہوری جلوس شاہ جہان بر تخت سلطنت در چہارم گھڑی روز دوشنبہ بیست و ہفتم ماہ بہمن موافق ہشتم جمادی الثانی ۱۰۳۷ھ در دار الخلافت آگرہ واقع شد (بادشاہ نامہ جلد اول ص۱۱۲)۔

لاہور بر سریر سلطنت جلوس کردہ سکہ وخطبہ جاری ساخت۔ و داور بخش[1] با جمیع شاہزادہائے خاندان بابریہ بقتل آورد۔ و فرامین امور مملکت بتوقیع وقیع خود مزین کردہ ہر سو فرستاد۔ و خان جہان لودھی شخصی افسر عسکر جہانگیر بود بر موقع فساد با شاہ جہان جنگہای بسیار نمود۔ چون خبر انتقال جہانگیر شنید شاہ جہان را از تخت نشینی مانع آمد۔ و شاہ جہان در مقابلت او مبادرت نفرمودہ پیغام صلح فرستاد۔ لودھی بہبودیٔ خود در صلح دانستہ بدرگاہ حاضر آمد و پادشاہ او را بر حکومت صوبۂ مالوہ[2] مفاخر نہ بخشیدہ بعد چندگاہ حسب الامر بحضور حاضر شد و در آنجا از رنگ دربار تدبیر خودش بنظر آمد۔ فی الحال از درگاہ گریختہ رفت۔ چون در خیمۂ خود در آمد افواج شاہی گرد خیمۂ او محاصرہ نمودند و حرمہای لودھی بر رعایت ناموس بر خودکشی مرتکب

---

[1] یعنی داور بخش المعروف بہ بلاقی۔ ملا عبد الحمید و محمد صالح اسمائے شہزادگان کہ بحکم شاہ جہان بقتل رسیدند۔ داور بخش معروف بہ بولاقی و شہریار و طہمورث و ہوشنگ پسران دانیال و گرشاسپ برادر بولاقی نگاشتہ اند۔ این ہر پنج شہزادگان بہ ہدایت خدمت پرست خان المعروف بہ رضا بہادر دادہ شدند۔ او در شب چہارشنبہ سیزدہم بہمن بیست و پنجم جمادی الاولی سنہ ہزار و سی و ہفت (۲۳ جنوری ۱۶۲۸ء) ایشان را از تنگنا ساحت گیتی خلاص دادہ بہ فسحت آباد عدم راہی ساخت۔ (پادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۸۶ و عمل صالح الموسوم بہ شاہجہان نامہ جلد اول صفحہ ۲۱۹)۔

[2] حالا ولایت مدھیہ پردیش در وسط ہند۔

شدند۔ لودھی بکمال جگرسوزی با دو پسر خود از خیمہ جریدہ رفتہ پاتان بتعاقب اُو میدویدند چوں برلب دریای چنبل رسیدند۔ طغیانی بود لودی خود را بدریا انداختہ عبور کردہ و فرزندان وہمراہیان اُو در دست مخالفان افتادہ مقتول شدند۔ لودھی در ملک دکہن رسیدہ رایت بغاوت افراخت و رایان اطراف با خود متفق کردہ در ملک ولولہ انداخت۔ شاہ جہان عسکر مظفر بافسری ارادت خان بمحاربت و مقابلت اُو تعئین فرمود۔ لودی از روی جلادت ذاتیہ خود در محاربہ اُو ہر وقت غالب ہمی شد۔

عاقبت الامر از پیشگاہ حضور آصف جاہ مدافعت او مامور شد رایان اطراف از صولت اُو لرزیدہ در ذیل امان درآمدند ازیں رو لودھی را جمعیت نماندہ عاقبت در دست دلاوران شاہی مقتول شد۔[1]

مدعا کہ بعد رفع و دفع مخالفان آصف جاہ بر منصب وزارت استقلال یافت و مہابت خان بر عہدۂ سپہ سالاری مسلط گشت و بحسن انتظام آنہا در ملک امن و امان واقع شد و سرکشان حدود دکہن را گوشمالی دادہ در ذیل اطاعت درآوردند و با جمیع رایان[2] و نوابہای ملک عہدنامہ ہای تائید موثق کردند و در رفاہ و آسودگی رعایا و آبادی ملک نہایت کوشیدن۔

---

[1] برائے تفصیل محاربات پیرخان مخاطب بہ خان جہان لودی با افواج شاہ جہانی رجوع کنید بہ شاہ جہان نامہ جلد اول از صفحہ ۳۷۵ تا ۴۰۹۔

[2] رایان جمع رائے بزبان ہندی بمعنے امیر۔

شاہجہان در اوایل از افعالات ہنود متنفر می بود۔ عاقبت ترک تعصب فرمودہ با مذہب غیر صلح کل نمود و در رعیت پروری و دادگستری از آبائے خود سبقت ربود۔ رسومات بے دینی اکبر شاہ و آئین عشرت و رنگینی جہانگیر شاہ برطرف کردہ قوانین و آئین خود مطابق شرع متین مروج ساخت۔ علی مردان خان[1] کہ از جانب شاہ عباس صفوی[2] برحکومت قندہار مستقل بود بوجہی[3] از آقای نامدار خود دلگیر شدہ بجانب شاہ جہان

---

[1] رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۵ تا ص۸۰۰۔

[2] درست بہرام مرزا المعروف بہ شاہ صفی متوفی ۱۰۵۲ھ (۱۶۴۲ء) پسر زادۂ شاہ عباس صفوی ولی نعمت۔ و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر سہو است (مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۶)۔ [3] بقول صاحب مآثر الامراء (جلد دوم ص۷۹۶)

سبب انسلاک علی مردان خان در زمرۂ بندگان شاہ جہانی این بود کہ بعد از ارتحال شاہ (عباس صفوی) چون نوبت دارائی ایران بہ شاہ صفی پسر زادۂ او رسید بہ ظنہائے بے اصل و احتیاط ہائے دور از کار اکثر عمدہ ہائے دولت عباس شاہی را از پا در آورد۔ علی مردان خان اندیشہ ناک شدہ سلامت خود منحصر در توسل بدرگاہ فردوس آشیانی (شاہ جہان) دانستہ، نوشت و خواند بہ سعید خان صوبہ دار کابل درمیان آورد و باستحکام برج و بارہ پرداختہ قلعۂ بالائے کوہ لکہ کہ بر حصار قندہار مشرف است بنا نمودہ در عرض چہل روز بانجام رسید۔ چون این اخبار بہ شاہ (صفی) رسید دفع آن مصمم ساختہ اول پسر کلانش را طلب داشت۔ علی مردان خان اگرچہ با قتضائے وقت او را روانہ فرمود، اما بعد ازان بہر کہ گمان دورنگی داشت بقتل آورد۔ شاہ صفی ۴۲

درباره آمدن خود عرضداشت نمود۔ شاہ جہان درجواب نوشت۔

"نقل فرمان"

مدار المہام پادشاہی۔ باعث امن وامان شاہنشاہی شیر صفدر معرکۂ جنگ۔ ملک کشائی بے درنگ۔ زبردست نامداران ہفت اورنگ۔ باج ستانندۂ روم و زنگ۔ دولتخواہ یکرنگ۔ رفیق وفادار بے ریو و رنگ۔ علی مردان خان فیروز جنگ۔

نظم

بود اے صبا پیک گلزار ما	خبرده بیار وفادار ما
که خود را بدرگاه والا رسان	زسر چشمہ کشتی بدریا رسان
عنان گرم گرداں بزچوں صبا	بداں سانکه از کوه آید صدا
دعا چوں زود جانب آسمان	بسرعت چناں باید آمد جہان

زشوق آنچنین است گفت و شنود

سخن مختصر زود بشتاب زود

بعد ورود فرمان علی مردان خان از قندہار آمدہ بہ عز بساط بوس فایز

قلعۂ[۴۴] قاسی را که بمشہد مقدس فرستادہ بود برسراو تعین کرد۔ علی مردان خان باعلیٰ حضرت (شاہ جہان) عرضداشت نمود که شاہ بجاں ستانی من افتادہ یکے از عمدہا تعین شود که قلعہ را وسپردہ روانۂ درگاہ بہ شوم۔ چنانچہ درسال یازدہم سنہ ۱۰۴۷ مطابق ۱۶۳۸ء بعد از محاربۂ خفیف قلعۂ قندہار بہ تصرف عمال شاہ جہانی درآمد۔

گشت و قلعۂ قندہار را امرای شاہ جہان متصرف شدند۔ بعد چندگاہ شاہ عباس[1] یورش آوردہ قلعۂ قندہار را از تصرف پادشاہ ہند نزع کرد۔ آنگاہ از پیشگاہ حضور شاہزادہ داراشکوہ بمحاربت شاہ عباس مامور شد و شاہزادہ از غایۂ غنیم ترسیدہ رجعت کرد۔ پس اورنگزیب برائے فتح قلعۂ قندہار دستوری یافت دی بزور شجاعت قبۃ الاسلام بلخ را فتح کردہ بر قلعۂ قندہار یلغار آورد۔ اما در تقابل لشکر غنیم تاب مقاومت نیاوردہ بجانب دہلی معاودت نمود و شاہ عباس بلخ و قندہار را بدستور متصرف گشت۔

دراں ایام اہل پرتگال بمقام چاٹگام[2] یک منزل کوٹھی تجارت بنام حصن متین ترصیص نمودند و بر فصیل آں توپہا تعبیہ[3] کردند۔ چوں حاکم ڈھاکہ[4] اخبار آں بسمع اعلیٰ رسانید، پادشاہ حکم فرستاد کہ آں بت پرستاں را از ملک اخراج سازند۔ مطابق آں جان نثاران درگاہ

---

[1] مراد از شاہ عباس ثانی پسر شاہ صفی (۱۶۴۲ء تا ۱۶۶۶ء) است۔

[2] در پادشاہ نامہ جلد اول ص ۴۳۳ و عمل صالح موسوم بہ شاہ جہان نامہ ص ۴۹۳ بجائے "چاٹگام" "ساتگانو وہوگلی" مذکور است۔

[3] برائے تفصیل قلعہ بندی پرتگالیاں در بندر ہوگلی (ولایت بنگالہ ہند) رجوع کنید بہ شاہ جہان نامہ از ص ۴۹۴ تا ص ۵۰۲۔

[4] مراد از قاسم خان صاحب صوبۂ بنگالہ است کہ بانصرام ایں مہم از طرف شاہ جہان متعین شدہ بود (ایضاً صفحہ ۴۴۷)۔

بسیاری از ساکنان پرتگال بقتل آورده نام و نشان آنہا در ملک بنگ[1] افگندند۔
و شاہ جہان در قلمرو ہندوستان بہر جا تعمیرات عجیب مکانات دلفریب
آباد ساخت از آں جملہ بعضے تعمیرات او تا حال عبرت افزا است نظیر آں در
اقلیم ہند جائے ممکن الوجود نتواند بود:۔
اوّل قلعۂ شاہ جہان آباد کہ از سنگہای سرخ مینت کار و مصفا
و در رونما باسراف یک کرور روپیہ در عرصہ دہ سال[2] بشکل گلدستۂ ہشت پہلو
معمور ساخت۔
دوم مسجد جامع دہلی بکمال تمئین و تزئین ترصیص نمود کہ در
روئے زمین مانند آں مسجدی دیگر منصوّر[3] نباشد۔
سوم روضۂ تاج گنج در اکبر آباد مشہور است و در محیط آں یکصد

[1] بقول محمد صالح "درین غزوہ قریب دہ ہزار تن از خورد و بزرگ و نساء و رجال قتیل و غریق
و حریق گشتند۔ و چہار ہزار و چہار صد کس از ذکور و اناث فرنگی اصیل و عبید و قریب
دہ ہزار تن از رعایائے پرگنات و نواحی آں کہ بے گناہ بہ بند فرنگ افتادہ بودند از حبس
آزاد گشتند۔ و دریں ایام از آغاز تا انجام ہزار سعادت مند از اہل اسلام درجۂ شہادت
یافتہ بروضہ دار السلام خرامیدند" (ایضاً صفحہ ۵۰۲)۔

[2] صحیح مدت تعمیر قلعۂ شاہ جہان آباد (دہلی) ہشت سال ست چنانکہ از اقتباس ذیل
ماخوز از شاہ جہان نامہ جلد سوم صـ ۳۲ـ عیاں گردد:-
"مجملاً ایں حصار گردوں آثار کہ از مبدأ تاریخ بنیاد تا ہشت سال بکمال
جد و جہد بسر حد اتمام رسیدہ و تا آں غایت مبلغ پنجاہ لک روپیہ در ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۵ است

نَو و درعہ و قطر گنبد آں سی و سہ درعہ جدار و حصار آں از سنگ مرمر منقش و مبنت کار از اعجوبۂ صنایع بدایع روزگار یادگار و عبرت افزاست حوالی آں باغیچۂ دلفریب خوشنما و غمزدا خرج تعمیر آں مکان ہفتاد و پنج لک[ا] روپیہ می نگارند۔

چہارم روضۂ جہانگیر شاہ بمقام لاہور در شاہدرہ مشہور صنعت کاری آں از اعجوبۂ صنایع روزگار معروف۔

پنجم تخت طاؤس کہ اصل مادہ آں از طلاء و نقرہ و مروارید و

---

۴۴ مصارف بنائے آں و موازی ایں مبلغ در مخارج عمارات عالیہ داخل قلعۂ مبارک بخرچ رفتہ مشتمل است بر چہار دروازہ و دو دریچہ و بیست و یک برج۔"

۴۵ بروایت محمد صالح کنبو تکمیل مسجد جامع دہلی در ۱۰۶۷ھ (۱۶۵۶ء) بہ اہتمام علامی سعد اللہ خان مدار المہام شاہجہان و فاضل خان عمل آمد بقولش ہر روز پنج ہزار کس از بنّا و سنگ تراش و پرچین کار و منبت کار و نقاش و حکاک و بیلدار و دیگر عملہ بکار مسجد می پرداختند۔ در مدت شش سال بصرف دہ لک روپیہ صورت اتمام پذیر فتہ زینت افزائے خطۂ خاک گردید۔ "قبلۂ حاجات آمد مسجد شاہ جہان" کہ از روئے حساب ابجد معادل ۱۰۶۷ عدد باشد۔ تاریخ بنائے ایں مسجد ہست۔ عمل صالح موسوم بہ شاہجہان نامہ جلد سوم ص ص ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴۔

[ا] اما بقول ملا عبد الحمید لاہوری و محمد صالح صحیح تخمینہ مصارف روضۂ ممتاز محل پنجاہ لک روپیہ شاہجہانی بود۔ بعرصۂ دوازدہ سال از ابتداء سال پنجم جلوس بسرکاری مکرمت خان ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۶ است

لعل و یاقوت و زمرد و نیلم و الماس بود صنعت آن عنقل در کل عقلاً اصلاً نگنجد۔
گویند تخته که پادشاه بدان متکا میکرد باسرف ده لک روپیه درست شده بود و در حدقه های تصویر طاؤس جواہر کوه نور و کوه طور بدل چشمان تعبیه کرده بودند۔ صاحب رسوم ہند مصرف تخت طاؤس شش کرور روپیه و خرج مصارف دربار شاہی بروز اجلاس یک کرور روپیه می نگارد۔

گویند روزی که شاه جہان بر تخت طاؤس جلوس فرمود تمامی راجگان و رئیسان و نواب ہای مملکت محروسه خود از اقاصی و ادانی جمع کرده دربار قیصری ترتیب داد چنان ساختگی و آراستگی دربار بعمل آمد که شاہان سابقین و لاحقین طور و طرز آں بخواب ندیده باشند۔
وقتیکه شاه جہان بر تخت قدم نہاد دامنی از خاک آورده بر سطح آن فرش ساخت و دوگانه برای آں یگانه بر فرش خاک ادا کرده بجانب حاضران دربار باآب دیده خطاب نمود۔

"ای خلق خدا گواه باشید که فرعون بر تخت عاج نشسته دعوی خدائی نمود و من بر تخت جواہر زواہر نشسته بجای بے ابا از اقرار می نمایم و خاکساری و عبودیت خود اظہار می سازم۔"

[۴۴] وعبدالکریم خان میر عمارت صورت تمامیت پذیرفت (پادشاه نامه جلد دوم صفحه ۳۲۲ و شاه جہان نامه صفحه ۳۸۵)۔

پس فاتحہ خواندہ از تخت فرود آمد۔ بعد ازاں گاہی بر سر آں جلوس نکردہ زیر پایہ تخت باتختہ دیگر تکیہ کردہ بدد بامی نشست کہ تخت طاؤس پس پشت می بود۔

بالجملہ اعتقاد خان کہ در عہد جہانگیر شاہ ناظم صوبۂ کشمیر شدہ بود کارہای دست لبستہ میکرد۔ بنابراں شاہ جہان او را منشور حکومت کشمیر بدستور عطا فرمود۔ و در حکومت او[1] در سنہ ۴۳ شاہ جہان بہوائی سیر گلزار و بساتین نہضت فرمای کشمیر شدہ عرصۂ پنج ماہ و نہ روز بعیش و عشرت گذرانید۔ و بابت تعمیر باغ نسیم[2] و باغ الٰہی و عیش آباد[3][4] و غیرہ فرمان داد۔ چونکہ اعتقاد خان[5] بکثرت بدعات و اخذ مصادرات مردمان کشمیر را پامال و خستہ حال کردہ بود لہٰذا شاہ جہان از کردار و اطوار او بیزار گشتہ بعد حکومت یازدہ سال[6] برطرف نمود۔

---

[1] صحیح حکومت ظفر خان احسن است زیرا کہ بقول صاحب مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰ اعتقاد خان در سال پنجم جلوس شاہ جہانی مطابق ۴۲ سنہ از صوبیداری کشمیر معزول شدہ بود۔ ملا عبد الحمید لاہوری ہم مؤید ہمیں روایت است (بادشاہ نامہ جلد دوم ص ۱)۔

[2] بقول ملا عبد الحمید باغ نسیم از تعمیرات اعظم خان میر بخشی شاہ جہان است۔

[3] و بقول عبد الحمید لاہوری از تعمیرات مرزا یوسف خان است کہ در عہد صوبیداری خود در کشمیر برپا کرد۔ (بادشاہ نامہ جلد دوم ص ۲۸)

[4] برائے "باغ عیش آباد" رجوع کنید بہ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۲۸۸ و ۲۸۹۔

[5] مآثر الامراء جلد اول ص ص ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲۔

[6] یازدہ سال بایں تفصیل، شش سال در عہد جہانگیری و پنج سال در عہد شاہ جہانی (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰)

ظفرخان احسن[1] در ۱۰۴۳ھ[2] دربدل اعتقاد خان بر مسند صوبۂ

کشمیر جلوس نمود از بسکه در معرکات و محاربات ظفریاب می شد - بنابران بخطاب ظفرخانی ممتاز گشت و برامرای دربار اعتبار وافتدار کلی داشت - نهایت خوش خلق وعیاش و نیک اطوار بود - پرورش سپاه و رعیت بخوبی میکرد - و در شعر وسخن طبعی موزون داشت - احسن تخلص می گفت[3] - و در تعریف کشمیر مثنویها گفته است - این رباعی از طبع زاد اوست - رباعی :-

جهان جوان شده عقد چهار می بندد
بهار پای چمن در نگار می بندد
مسافران چمن نارسیده در کوچ اند
شگوفه میرود و شاخ بار می بندد

میرزا صایب[4] بدیدن او در کابل آمده قصیدۂ غرا در مدح او بحضور گذرانید -

---

[1] مآثرالامراء جلد دوم از صفحه ۷۵۶ تا ۷۶۲ -

[2] مطابق ۱۶۳۳ء -

[3] صحیح "می کرد" -

[4] نام میرزا محمد علی، صائب تخلص - پدرش از کدخدایان معتبر عباس آباد اصفهان بود - میرزا در دارالسلطنت اصفهان نشو ونما یافت - و بکثرت فرصتے در شش جهات عالم کوس سخندانی زد - در عین شباب آخر عهد جهانگیری متوجه هندوستان گردید - چون وارد دارالملک کابل گشت ظفرخان که به نیابت پدر خود خواجه ابوالحسن تربتی ناظم کابل بود، میرزا را بکمند حسن خلق صید کرد - چون رایات صاحبقرانی (شاه جهان) در ۱۰۳۹ھ جانب دکن باهتزاز درآمد، میرزا با ظفرخان [۴۴]

۴۴ بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۴۹۹ ست

این بیت ازاں قصیدہ مشہور است ۔　بیت :-

خاں تو ئی کز تو زر بر ند بخوان

خانی دیگراں بیک خانی است

[۴۴] در رکاب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ۔ چوں در ۱۰۴۲ھ (۱۶۳۲ء) ظفر خان را حکومت کشمیر بہ نیابت خواجہ ابوالحسن مفوض گردید ، میرزا نیز محل سعزباظفر خان برابت وپس از گلگشت کشمیر عازم ایراں گشت ۔ ذتا آخر ایام دبانت نزد سلاطین صفویہ مکرم زلیست ۔ ایں ہم میگویند کہ صائب میرزا این بیت غنی کشمیری شنیدہ عزیمت کشمیر نمود شعر

موئے میانِ تو شدہ کرالہ بین　　کرد جدا کاسہ سر ما ز تن

باز غنی دیوان خود را کہ از لک بیت برگزیدہ دو ہزار بیت بیاضے نگاشتہ باقی را بآب دادہ بود پیش میرزا گذاشت ۔ میرزا از مطالعۂ آں بغایت محظوظ شد ۔ خصوصاً بر بیتے حسرتہا خوردہ گفت کاش ایں ہمہ کہ در تمام عمر خود گفتہ ام باین کشمیری می دادم واین یک بیت بمن حوالہ می کرد ؎

حسن سبزے بخطِ سبز مرا کرد اسیر　　دام ہمرنگ زمین بود و گرفتار شدم

(مقدمۂ دیوان غنی مطبوعہ نولکشور پریس لکھنؤ صفحہ ۱۴۲)

وفات مرزا محمد علی صائب در ۱۰۸۰ھ (۱۶۷۰ء) اتفاق افتاد و در اصفہان مدفون گردید ۔ "بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام" تاریخ وفات است ۔

مرزا صائب در ہمہ انواع سخن بالخصوص غزل یدطولی داشت ۔ چنانکہ خود می گوید ؎

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب　　نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

(ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد از صفحہ ۹۸ تا ۱۰۳)

ظفرخان درصلۂ آں ہزار اشرفی بوی بخشید۔ و بدعات موفور کہ در وقت حکومت اعتقاد خان بر ساکنان ایں گلستان دشوار شدہ بود بموجب التماس اُو شاہجہان رقم معافی آں نافذ داشت کہ نقل آں بر سنگ دروازۂ مسجد جامع تاحال منقوش است۔

نقل اشتہار

چُوں ہمگی ہمت و الانہمت مصروف و معطوف بر رفاہیت خلق است بنابراں بعض امور کہ در خطۂ کشمیر دلپذیر باعث آزار سکنۂ آں دیار می شد حکم فرمودیم کہ برطرف باشد۔ ازجملۂ آں مقدمات یکی آنست کہ وقت چیدن زعفران مردم را بعنف می بردند کہ زعفران بچینند و قلیلے نمک بعلت اجرۂ آں بآں مردم می دادند ازیں جہت بآں آزار بسیار می رسید۔ حکم فرمودیم کہ تکلیف چیدن زعفران اصلاً بکسی نکنند۔ آنچہ تعلق بخالصۂ شریفہ باشد مزدوران راضی ساختہ اجرۂ واجبی بدہند۔ آنچہ کہ تعلق بجاگیر داشتہ باشد گل زعفران را بجنس حوالۂ جاگیردار نمایند بہر طریقے کہ بدانند بچینند۔

مقدمۂ دیگر آنست کہ در زمان بعضی از صوبہ ہای کشمیر برسر خروار شالی دو دام بعلت ہیزم می گرفتند و در عمل اعتقاد خان چہار دام برسر خروار گرفتہ می شد۔ چوں ازیں جہت آزار بسیار بمردم می رسید بنابراں حکم فرمودیم کہ بالکل رعایا را طلب ایں وجہ معاف دارند۔ بعلت ہیزم چیزی نگیرند۔

مقدمۂ دیگر آنست دہے کہ جمع آں زیادہ از چہار صد شالی

بناشد از ان ده دو گوسفند حکام آنجا ہر سالہ می گرفتند اعتقاد خان
در ہنگام صاحب صوبہ گی خود بجای گوسفند بر سر ہر گوسفندی شصت
شش دام می گرفت۔ چون ازین جہت برعایا نیز آزار بسیار می رسید
بالکل حکم فرمودیم کہ برطرف باشد نہ گوسفند بگیرند و نہ نقد دیگر اعتقاد خان
در ایام صاحب صوبگی خود بر سر ہر ملاحی خواہ جوان و خواہ پیر و خورد
سال ہفتاد و پنج دام می گرفت و معمول قدیم آن بود کہ بر سر جوانی شصت
دام و بر سر پیرے دوازدہ دام و بر سر خورد سالے سی و شش دام می گرفتند
حکم فرمودیم کہ دستور سابق را معمول داشتہ بدعتی کہ اعتقاد خان کردہ
برطرف باشد۔

مقدمۂ دیگر آنست کہ صاحب صوبہ در وقت میوہ در ہر باغ
و در ہر باغیچہ کہ میوۂ خوبی گمان داشتند کسان خود تعین می نمودند
کہ آن میوہ را بجہت آنہا محافظت نمایند و نمی گذاشتند کہ صاحبان
باغ ہا و باغیچہ ہا متصرف شوند ازین جہت آزار بآن جماعت می رسید
چنانچہ بعضی ازان مردم درختہای میوہ دار دور ساختند حکم فرمودیم کہ
ہیچ صاحب صوبہ قرق میوہ باغ و باغیچہ کسے نکند۔ می باید کہ حکام کرام
و دیوانیان کفایت فرجام و عمال حال و استقبال صوبۂ کشمیر این احکام
جہان مطاع را مستمر ابدی دانند۔ تغیر و تبدیل بقواعد این راہ ندہند
ہر کسیکہ تغیر و تبدیل دہد بہ لعنت خدا و غضب بادشاہ گرفتار خواہد
شد۔ فقط

ظفرخان در ایام حکومت مستعارۂ خود چہار گلشن عجیب باطراف در کشیر[1] احداث نمود یکی باغ ظفرآباد در محلہ بربہ وار دوم باغ گلشن در محلہ بوتہ کدل سوم باغ عنایت متصل زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال چہارم باغ احسن آباد کہ بہ حسن آباد این وقت مشہور است۔ اثمار و ازہار بسیار مثل زنبق و گلاب و گیلاس و انواع انگور وغیرہ از امصار و بلاد طلیبہ در باغہای خود غرس نمود[2]

و در ۱۰۴۴ھ[3] بفرمان شاہ جہان لشکر کشیر برای تسخیر تبت صغیر و کبیر[4] مامور ساخت و انکای تبتین در قبضۂ اقتدار در آورد و راجہ ہای[5] آنجا گرفتار کردہ بکشمیر رسانید و فتحنامہ بحضور گذرانید۔

و در ۱۰۴۵ھ[6] مردمان شہر برای نون خوری در مایہ سومہ[7] رفتہ بودند

---

[1] برائے تفصیل این ہر چہار باغ رجوع کنید بتاریخ حسن حصہ اول ص ص ۲۹۸ و ۲۹۹۔

[2] واقعات کشمیر ص ۱۳۸۔

[3] مطابق ۱۶۳۴/۵ء۔

[4] مراد از تبت صغیر و کبیر علاقہ جات ملحقہ ولایات جدید گلگت و لداخ در ریاست جموں و کشمیر است ولے بقول ملا عبدالحمید لاہوری جہم متذکرہ خلاف علاقہ اشکردو (اسکردو) بود۔

[5] مراد از راجہ ابدال پسر راجہ علی رائے است۔ "راجہ ہای" غالباً سہو ناسخ است۔ برائے تفصیل فتح تبت رجوع کنید بہ ص ص ۲۸۱ تا ۲۸۸۔

[6] مطابق ۱۶۳۵ء۔

[7] قدیم "ماکشکا سوامی" کہ حالا بنام "مایہ سومہ" مشہور است محلہ الیست متصل پل امیراکدل شہر سرینگر (ابن شنٹ جیاگرفی سٹائن ص ۱۵۴)

درہنگام اجتماع مردم میان اہل سنت و مردم تشیع نزاع افتادہ بجنگ و جدل پیوستند و مردم شیعہ سب صحابہ کیا دنمودند و سنیان بغیرت آمدہ اہل تشیع را غارت کردند و پردۂ ناموس آن نہا دریدند۔ خواجہ خاوند محمود[1] وغیرہ جمعی از اعیان برای این مقدمہ بحضور رفتند کیفیت آن در حادثات کشمیر مذکور است۔

در ۱۰۴۸ھ[2] شاہجہان از راہ بھمبرپور نہضت فرمای این دیار شدہ عرصۂ پنج ماہ درسیر و سیاحت این گلزمین بسر برد و باغ آلہی و باغ عیش آباد کہ بکمال ساختگی و آراستگی معمور شدہ بودند بسیر و گلگشت آن محظوظ شدہ بعد تماشای شگوفۂ زعفران از راہ ہفت منزل بدار الخلافت لاہور نہضت فرمود۔ ظفرخان مدت ہفت سال و دو ماہ حکومت کردہ تغیر یافت۔

شاہزادہ مرادبخش در ۱۰۵۱ھ[3] یک ہزار و پنجاہ و یک صوبہ دار این دیار شدہ بسیر و سیاحت و تماشای بہار و گلزار اشتغال داشت۔ دختر ملکان شاہ آباد کہ پیشتر درعقد ازدواج خود درآوردہ بود کسگویان او را اقتدار حکمرانی و صاحبکاری بخشید و باسنیلای جور و جفای آنہا اہل کشمیر را خرابی افزود۔ چون شکایت او بحضور رفت ہمگی یک سال بحکومت گذرانیدہ معزول شد۔

علی مردان خان در ۱۰۵۲ھ[4] بر عہدۂ صوبہ داری کامگاری یافت۔

---

[1] خواجہ خاوند محمود از اکابر سلسلۂ نقشبندیہ در کشمیر ساکن بودند در سال ہزار و پنجاہ رحلت آن مخدوم الانام در لاہور واقع شد و مقبرۂ متبرکہ ایشان در آنجا است (واقعات کشمیر ص ۱۳۹، عمل صالح ص ۳۶۹)۔

[2] مطابق ۱۶۳۸ء۔ [3] مطابق ۱۶۴۱ء۔

[4] ۱۶۴۲ء۔

مردے رشید و متحمل و بردبار دانا و آزمودہ کار بود۔ پیشتر از طرف شاہ عباس[1] صفوی برحکومت قندھار افتخار داشت۔ و بہ نیروی تائید آسمانی گنج پنہانی کہ از عہد کیکاؤس موجود بود بدست آوردہ۔ و قصۂ آں بدینگونہ مشہور است کہ در حدود کوہستان قندھار چوپانی رمۂ گوسفندان بہ چراگاہ بردہ بود۔ اژدہائی از فرق کوہ آمدہ ہر روز از رمۂ گوسفندان چند گوسفند طعمہ خود می ساخت۔ علی مردان خان از زبان آں شبان حقیقت حال شنیدہ در تحقیقات آں سجان کوشید و از روی علامات و آثار دانست کہ در مغارۂ کوہ گنج پنہان است و ثعبان عنید بران نگہبان۔ لاجرم انبانہائے گوسفندان از چونہ آب نا رسیدہ پر کردہ برسرراہ اژدہا انداخت۔ و اژدہا بوقت خود برآمدہ سناچہ ہا بتصور گوسفندان لقمہ لقمہ فرو بردہ برسرآں آب بسیار نوشید۔ و چونہ بہ رسیدن آب مشتعل گشتہ اژدہا ہلاک شد۔ علی مردان خان در مغارۂ اژدہا رفتہ بر در غار آتش فروخت چوں از حیات اژدہا اثری ندید بکندن زمین مشغول شد۔ لاشۂ اژدہا برآوردہ گنج کیکاؤس دریافت۔

گویند در خزینۂ مذکور سنگ فارس ہم بود۔ علی مردان خان بعد یافتن گنج شایگان بخوف شاہ عباس صفوی نزد شاہ جہان آمدہ بقیۂ عمر در ملازمت او گذرانید۔ نہایت عیاش و باذل بود۔ یکسال بحکومت کشمیر اہتمام کلی نمود۔ و از معدلت و نصفت خلق خدارا دل خوش ساخت۔

---

[1] صحیح:۔ شاہ صفی پسر زادۂ شاہ عباس صفوی اوّل چنانکہ در فوق گذشت۔

ظفر خان احسن مرتبہ دوم در ۱۰۵۲ھ[1] بہ نظامت کشمیر توقیر یافتہ خلق خدا بعدل و عطا خشنود ساخت۔ در ۱۰۵۵ھ[2] شاہجہان بسیر کشمیر نہضت کردہ در نظارۂ تماشائی آب بوستان ہشت ماہ و یازدہ روز بسر بردہ بعد دیدن بہار زعفران زار پنجم رازدہ بہفت منزل بدار الخلافت لاہور رجعت ساخت۔ و ظفر خان بمقام اجرۂ کلب مثنوی ہفت منزل در تعریف باغات و عمارات کشمیر گذرانیدہ مشمول الطاف جہانبانی گشت۔ قطعہ

ہمدرآں سال در موضع بدرو پرگنہ آئنون لختہ برف از آسمان افتادہ کہ طول آں ہفتاد درعہ و عرض آں سی درعہ و ضخامت آں ہفت و نیم درعہ بود۔

رباعی:- درسال ہزار و پنجہ و پنج اے یار
درگوشۂ کاشمیر بہ ہنگام بہار
ہفتاد گزش طول و سی گز عرضش
لخت برفی افتاد شکیک مبیار

ایں رباعی بر حاشیہ بیاض میرزا سلیم نحیف نوشتہ بود کہ دریجا ایراد کردہ شد۔ ظفر خان عرصۂ چہار سال ایں مرتبہ بحکومت گذرانیدہ روانۂ حضور شد۔

تربیت خان در ۱۰۵۷ھ[3] رایت صوبہ داری افراشتہ در رفاہ انام بغایت کوشید۔ اوائل حکومتش بسبب خامی فصل تخم قحط افروختہ شدہ

---

[1] مطابق ۱۶۴۳ء۔ ولے درست ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء است۔ رجوع کنید بہ "صفحہ ۲۸۲۔ بادشاہ نامہ حصۂ دوم"۔

[2] مطابق ۱۶۴۵ء۔ [3] مطابق ۱۶۴۷ء۔

از نوع بشر جمعے کثیر سوختہ گشت و جم غفیری فرار اختیار نمود۔ پادشاہ مغفور بیان این دیار را در حدود پنجاب جابجا خورش و پوشش مہیا داشتہ و برای قحط زدگان این جا غلات موفور از پنجاب لاہور مرسل فرمود۔ و از بیگمان حرمخانہ و امرای دولت مبلغ بسیاری صدقہ گرفتہ در بذل و ایثار صرف نمود۔ کیفیت آں در حادثات گفتہ شد[1]۔ تربیت خان ہمگی دو سال بحکومت گذرانیدہ بسبب نا بے انتظامی قحط تغیر یافت۔

حسن بیگ خان در ۱۰۵۹ھ[2] خلعت حکومت پوشیدہ در رفع قحط و لبط لبساط معدلت یکسال و شش ماہ بحسن نیت گذرانید۔

در ۱۰۶۰ھ شاہ جہان برای کسب ہوای این گلستان عزمیت فرمودہ پنج شش ماہ در سیر و تماشا بسر بردہ از راہ ہفت منزل مراجعت نمود۔

علی مردان خان مرتبۂ دوم در ۱۰۶۱ھ[3] چار بالش حکومت گشتہ در انتظام امور مملکت و معدلت بخوبی پرداخت۔ اوقات خود در عیش و عشرت بسر می برد۔ از بسکہ مالک دفائن و خزائن بود لہذا خرج بسیاری می کرد۔ در مضافات نیل بل باغ علی آباد[4] بکمال طراوت و طلاوت آباد ساخت کہ عمارات عالیۂ آں عجوبۂ صنعت روزگار بود۔ و در محلۂ نوشہرہ باغ حیدرآباد[5]

---

[1] تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۴۶۰ - [2] مطابق ۱۶۴۹ء -
[3] مطابق ۱۶۵۱ء - [4] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۲۰۰ -
[5] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۱۹۹ -

وطرح دولت خانۂ خود بعمارات رنگین واشجار وانہار وحیاض وفوارہ دلنشین احداث نمود۔ حسب فرمان حضور راہ کشمیر تا راجوری برای فرودگاہ عسکر جہانبان آسائش مسافران ہفت سرای متین ورنگین معمور ساخت۔ (۱) سرای خانپور۔ (۲) سرای شاجہ مرگ۔ (۳) سرای ہیرہ پورہ۔ (۴) سرای پوشانہ۔ (۵) سرای چنگسخنہ (۶) سرای بہرام گلہ۔ (۷) سرای تہنہ و مابین ہیرہ پور را از دست سنگتراشان مرمت نمودہ مقام لال غلام کہ بسیار سخت ودشوار بود آسان فرمود۔ خود شش ماہ زمستان ہمیشہ در لاہور بسر می برد۔ وہنگام تابستان بہ گلستان کشمیر معاودت می کرد۔ ودر آمد ورفت لک روپیہ داد ودہش می ساخت۔ ہر جا بتجمل وشکوہ می رفت دسفر وحضر ظروف طلا ونقرہ وچینی وغوری ودسترخوان زربفت وکمخواب ہمراہ می داشت۔

در عہد او گرانی غلہ بوقوع آمدہ مردم عوام تیرہ سرانجام باغوای حاجم مہادیو پنڈت پیشکار را باتہام غلہ داری خانمان سوختند۔ مال ومتاع او بغارت بردند۔ چون اخبار آن بحضور رفت چند کس از اعیان شہر بدرگاہ طلب شدند۔ ازانجملہ ملا یوسف کاوسہ صدر صوبہ کشمیر بود۔ شاہ جہان ازو پرسید کہ بہ کدام راہ آمدی در مقدمہ مہادیو کدام کس درخبر تو ملزم است۔ ملا یوسف گفت از راہ پنوچ آمدم۔ درین مقدمہ از مردم عوام واز مہادیو کسے را قصور نیست لیکن ..... پادشاہ بر حرف "لیکن" او را بکمال خشم سخن بردہان نہ دہ تشریح کردن نداد وگفت چون ہر دو فریق را گناہ ندارد پس گناہ از من است کہ مثل تو خرف لا بعقل را پرسیدم راستن است کہ از راہ پنوچ آمدہ۔ ملا یوسف

بشنیدن این عتاب بهمان وقت مبطون شده از جهان درگذشت۔ مدعا که علی مردان خان
هفت سال بعدالت و نصفت گذرانیده سرنامۂ عزل فرو خواند۔

لشکر خان[۱] در ۱۰۶۱ھ[۲] بر نظامت کشمیر اختصاص یافته در رفاه رعیت و
استحکام امور سلطنت ساعی بود۔ همیشه در عیش و عشرت و سیر و سیاحت مصروف مانده تمتع
زندگانی برداشت۔ و در حکومت او ارزانی غله بحدی رسید که یک خروار شالی به یک
مرغ می فروختند و مردمان به آسودگی یافتند دیره گنه پهاک بر ساحل شمالی تالاب
وسیع بعمارات رفیع آباد ساخت که مرجع و سیرگاه اهل شهر بود و دران سال بسبب هوای
دریای بهت یخ بست شده سپاهان پیاده بر سطح آن می رفتند مدت حکومت او
دو سال بود فقط۔

پوشیده نیست که سلطنت شاه جهان تا خرسنه بیست سال بکمال استقلال
در جاه و جلال بود۔ چون آصف جاه و مهابت خان که رکن عظیم سلطنت بودند در
گذشتند شاه جهان را بار سلطنت بر خود افتاده در بجا آوری فرایض امور مملکت و
در رفاه و آسودگی سپاه و رعیت عدل و همت بیانی گماشته۔ دران اثنا حرم
محترمۂ او تاج بیگم[۳] که مدبره و منصف مزاج و معاون پادشاه بود بعلت وضع دختر از جهان

---

۱ لشکر خان عرف جان نثار خان ابن ... در آخر سال ۱۰۸۰ھ (۱۶۶۹ء)
رخت هستی بربست۔ برای تفصیل مزید: مآثر الامرا جلد سوم صفحه ۱۷۰ و ۱۷۱۔

۲ صحیح: "۱۰۶۷ھ مطابق سال سی و یکم" از جلوس شاه جهانی است (ایضاً صفحه ۱۷۰)

۳ مراد از ارجمند بانو بیگم دختر آصف خان برادر نورجهان بیگم است۔ بتاریخ ۱۷ از ذی قعده ۱۰۴۰ھ
مطابق ۱۶۳۱ء از جهان فانی درگذشت۔ دران وقت که این حادثه وقوع یافت از سن مرحومه

درگذشت و پادشاه را از انتقال وی بسیار حزن و ملال افزوده تا عرصهٔ سه سال ابواب
عیش و عشرت مسدود ساخت و در تجدید نکاح اصلا نه پرداخت. می‌زند که پادشاه را
از بطن تاج بیگم دختر آصف جاه چهار فرزند نامی گرامی[1] سزاوار سلطنت بودند.

...دارا شکوه که شعله مزاج و کوتاه اندیش و قلندر وضع بود در حین شاهزادگی
با فقیران و سادهوان و جوگیان و برهمنان صحبت می‌داشت و در مبحث تصوف رساله‌ها
تصنیف می‌کرد و کتاب اوپنکهت که بزبان سنسکرت بود به برهمنان خواند ترجمه آن بفارسی ترتیب[2]

سی و هشت سال و دو ماه شمسی و سی و نه سال و چهار ماه و چهار روز قمری سپری گشته بود. تاریخ ولادتش
چهاردهم رجب ۱۰۰۰ه (۱۵۹۳ء) است. که در سن بیست سالگی به ازدواج شاه جهان سعادت
یافت و نوزده سال و هشت ماه و سه روز قمری و نوزده سال و یک ماه و شش روز شمسی شمع انجمن خلافت
بود. تاریخ انتقال آن بالوبه بدلخان موافق حساب ابجد چنین یافته است: "جای ممتاز محل ۱۰۴۰ه
جنت باد" (عمل صالح الموسوم به شاه جهان نامه. جلد اول از صفحه ۴۲۵ تا ۴۵۸).

[1] و سه دختر نیز با این چهار صالح فرزند یکی جهان آرا بیگم که نخستین ثمرهٔ شاه جهان بود و دوم روشن آرا بیگم
و سوم گوهر آرا بیگم که آخرین نتیجهٔ این ازدواج بود (عمل صالح جلد اول ص ۲۵).

[2] مراد از "سر اکبر" است که در مدت شش ماه آخر روز دوشنبه بیست و ششم ماه مبارک صیام سنهٔ ۱۰۶۷ه
(۱۶۵۶ء) در شهر دهلی در منزل نمود دارا شکوه از اوپنکهت بفارسی آورد. (خاتمه کتاب مخطوطه سر اکبر نمبر ۴۱۹
کتابخانه محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر ورق ۳۶۷)

دو مخطوطه‌های این کتاب در کتابخانهٔ محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر زیر نمبر ۱۹۱ و
۴۱۹ موجود است.

داد۔ با وجود ارشاد ملاشاہ[1] از لال بیراگی کسب فیض می کرد پادشاہ اورا از ہمہ عزیز دانستہ در حضور خود محترم می داشت۔

دوم میرزا شجاع کہ حلیم و دلاور و منصف مزاج بود حکومت بنگالہ می کرد۔

سیوم میرزا مراد جلیل القدر و شجاع و جنگجو بود بر حکومت گجرات دکھن استقلال داشت۔

چہارم اورنگ زیب مستقیم المزاج و کم گوی و موقر و مدبر و دور اندیش و متشرع و متورع و جز و رس بود و بر حکومت ممالک دکھن اقتدار داشت و ہر چہار برادر بمخالفت یکدیگر اوقات بسر می بردند۔

دراں اثنا شاہجہان عرصۂ سی و دو سال سلطنت کردہ بیمار افتاد

---

[1] اصل آنجناب از بدخشان است۔ در سال ہزار و بیست و سہ ہجری راہ ہندوستان پیش گرفتہ مجرد رسیدن لاہور خود را بہ منزل شیخ الطائفہ میاں میر رسانیدہ بدریافت ملازمت آنحضرت سعادت یافت۔ ازاں باز باشارۂ مرشد خود بکشمیر رفتہ درآں جا اقامت نمودند تا فرجام روزگار تابستان در کشمیر و زمستان در لاہور بسر بردہ در سال ۱۰۷۲ھ (۱۶۶۱ء) سفر عالم بالا اختیار کرد۔ ملاشاہ رباعیات کثیرہ در تصوف دارد از انجملہ یکے این است ؎

از شش جہتم روئے نمودی آخر — از ہر طرفے دلم ربودی آخر
بیرون و درون جلوہ گرے می دیدم — بر تحقیق آمدم و تو بودی آخر

(ملخص از عمل صالح (شاہجہان نامہ) جلد سوم صفحہ ۳۷۲)۔ منجملہ از تصنیفات حضرت ملاشاہ نظمیات ملاشاہ، قصائد ملاشاہ زیر نمبر ۸۷ و ۳۰۶ در کتابخانہ محکمہ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر موجود است۔

و در حالت مایوسی داراشکوه را بر منصب شاہی نشانیدہ بکاروبار سلطنت مامور ساخت آں کوتہ اندیش فی الفور بمخالفت برادران خویش پیش آمدہ حکم محکم داد کہ ہیچ کسے از اہل وزگار اخبار و اطوار و کیفیت دربار شاہزادہ ہا تحریر نکند و نام آنہا کسے بر زبان نگیرد متوسلان آنہا از دربار کشیدہ اخراج نمود۔

چون خبر علالت پادشاہ و مخاصمت و سمع شاہزادہ ہا رسید ہمہ ہا از صلح و صفا و رفق وجدا درگذشتہ بر محاربت او بجوش آمدند۔ اولاً میرزا شجاع از بنگالہ بجوشش آوردہ۔ پس میرزا مراد بجانب اورنگزیب پیغام فرستاد کہ باتفاق یکدیگر تخت و تاج را متصرف شویم۔ و اورنگزیب در جواب نوشت کہ مرا ہوس سلطنت بگرد خاطر نیست۔ چونکہ داراشکوہ شخصے بدمذہب بدعقیدہ است بنابران نظر انصاف ہیچ کسے را بغیر تو لیاقت جہانبانی نیست و رعایا ہم از حسن انتظام تو دلخوش ہستند میخواہم کہ شما را بفیروزی اقبال بر تخت نشانیدہ خود بزیارت حرمین الشریفین رفتہ در گوشۂ عافیت بیاد خالق حقیقی پردازم۔ میرزا مراد برفریب و خیال نکردہ بخلوص قلبی با اورنگزیب متفق شدہ بجانب آگرہ نہضت کرد و بر ساحل دریای نربدا دو عسکر دو برادر باہم لاحق گشت۔ درآں اثنا* میرزا شجاع را فرمان فرستاد کہ آں عزیز بخیال انتقال من بر برادر یورش آوردہ است۔ حالا ازیں خیال جوانی درگذشتہ در ملک خود بامور حکمرانی پردازند میرزا شجاع ایں حرف مجعول و مشغوف دانستہ از خواہش جہانبانی باز نگشتہ

ازیں طرف میرزا سلیمان پسر داراشکوہ با لشکر انبوہ بمحاربت او سبقت کردہ بر دریای گنگا بمجادلت پیوستند و شجاع مغلوب شدہ در قلعۂ منگیر متحصن شد

* [illegible]

وسلیمان بمحاصرۂ او پرداخت۔ چون لشکر شاہزادہا از دریای نربدا عبور نمود
داراشکوہ راجہ جونت سنگھ راجپوت را بمقابلت آنہا فرمان داد و بیک حملہ
لشکر او مغلوب گشتہ منہزم شد۔ وشاہجہان از وقوع این واقعہ ترسان و
پریشان می بود۔ داراشکوہ را بترک مخاصمت اندرزہا می نمود ولی اصلا
قبول نمی کرد۔ لاچار حسب اضطرار برضا رضا شاہزادہ میرزا سلیمان را بپیغام فرستاد
کہ با میرزا شجاع طرح مصالحہ انداختہ بہ جنگ شاہزادہای دیگر مسارعت نماید و
داراشکوہ را فہمائش داد کہ تا رسیدن فوج سلیمان شکوہ در مقابلت غنیم
مسابقت ننماید۔ داراشکوہ کہ از مقدمات محاربہ بے خبر مطلق بود یکصد ہزار سپاہ
ہمراہ گرفتہ بہ ساحل دریای چنبل جائیکہ مراجعت آگرہ آسان بود مورچال قائم
کرد و شاہزادہا بر سر او یورش آوردہ بمقابلت یکدیگر آتش کینہ افروختند۔
اورنگزیب از روی تیز ہوشی وضع معسکر ہمچنان گذاشتہ در آگرہ رفت و شہر
آگرہ را تصرف کردہ براہ دیگر بر لشکر داراشکوہ یورش آورد۔ فرد آتش ہیجا
ہیجان یافتہ بعد حرب و ضرب شدید شاہزادہ مراد زخمی شد و لشکر جانبین
فرو ریخت۔ اورنگزیب با جمعیت یکصد سوار در قلبگاہ جنگ می کرد و داراشکوہ
را قریب یکہزار سوار در جناح قوت بود۔ اورنگزیب را بمعاینۂ غلبۂ غنیم
بسیار مایوسی افزود۔

درآن اثنا مطابق تقدیر داراشکوہ از فیل سواری خود فرود آمدہ
بر سمند راہوار سوار شد و مردم افواج چون ہودج فیل خالی دیدند شکست
خوردہ گریختہ رفتند۔ داراشکوہ بیدست و پا فرو ماندہ بطرف دہلی

رجہت نمود - اورنگ زیب رایت نصرت افراشتہ با جمعیت و لشکر بجانب مستقر الخلافت آگرہ نہضت فرمود - چونکہ میرزا مراد زخمی بود لاجرم اورنگ زیب بر لشکر او مالک شدہ با جمعیت ہر دو عسکر ملک آگرہ را متصرف گشت - شاہ جہان در قلعہ آگرہ محصور بود اورنگ زیب رگرفتن او حیلہ ہا می کرد -

عاقبت یک ایلچی کاروان پیش او فرستادہ وی در خدمت پادشاہ اہتمام خلوص نیازمندی وارتسام رابطہ پدر فرزندی ظاہر ساخت - شاہجہان بیان او دغا و فریب دانستہ فرمود کہ اگر فرزند سعادتمند را فریب دغا بخاطر نمی بود پس چرا بحضور ما نمی آید - ایلچی عرض کرد کہ ہرگاہ منظوری حضور می باشد فی الفور بعز بساط بوس فایز گردد - فردا اورنگ زیب فرزند خود میرزا محمد بخدمت پدر امجد فرستاد - وی مسلح و مکمل در قلعہ در آمدہ سواران شاہی کہ برای گرفتاری اورنگ زیب درمیان کمین گاہ ہا جابجا متواری بودند بچشم دید و بخدمت پادشاہ عرض کرد کہ اگر این سواران مسلح کہ در عرض راہ قلعہ ہستند دور نشوند پدرم ملازمت حضور جرائت آمدن نتواند کرد - پادشاہ حکم داد کہ سواران بمقامات خود ہا رفتہ قرار کنند - چون جمعیت سواران منتشر شد میرزا محمد با جنود خود قلعہ را متصرف گشتہ شاہجہان را فی الفور نظر بند ساخت -

روز دوم اورنگ زیب برادر خود میرزا مراد را بابت تناول ضیافت

ـــــــــــ

لـہ مآثر عالمگیری مترجمہ مولوی محمد فدا علی طالب مطبوعہ جامعہ عثمانیہ دہلی صد ۱۲ و ۱۳ ؎

پیغام نمود۔ آں نامراد فرحان و شادان برسعرۂ برادر مہربان حاضر شدہ بعد تناول ضیافت بشرب شراب ارتکاب نمود و درحالت بیخودی در انجا بخواب رفت۔ اورنگ زیب اورا دست و پا بستہ کردہ در قلعۂ گوالیار محبوس ساخت و بذات والا در مہمات مملکت پرداخت۔

محی الدین اورنگ زیب عالمگیر دمیکہ اورنگ زیب از دفع و دفع اخوان پرداخت بر سریر آگرہ در ماہ ذوالحجہ سنہ ۱۰۶۸ باختصار جلوس ساخت و خود را عالمگیر خطاب داد۔ تاریخ جلوس ؎

صبح دل من چوں گل خورشید شگفت
حق آمدہ و غبار باطل رفت
تاریخ جلوس شہ حق آگہ را
ظل الحق گفت الحق این راشگفت

درآں زمان بمقتضای قدرت تمامی اعیان و ارکان دولت و صوبہ داران مملکت بہ متابعت او سر فرو بردند۔ و دارا شکوہ از رزمگاہ ہزیمت خوردہ در شاہجہان آباد مستاصل شدہ بود در انجا مصلحت بہبودی ندیدہ بزودی در صوبۂ لاہور کہ تحت او بود معرور شدہ افراغ سرداران لشکرش در انجا فراہم شدہ فوجی کثیر جمع کردند

---

[۱] مطابق ۱۶۵۸ء۔ صحیح تاریخ جلوس اورنگ زیب عالمگیر چہارم ماہ رمضان المبارک سنہ ۱۰۶۹ مطابق ۱۶ رجون سنہ ۱۶۵۹ء است۔ درین ہنگام عمر بادشاہ بحساب شمسی چہل سال و ہفت ماہ و سیزدہ روز و بحساب قمری چہل و یک سال و دہ ماہ و دہ روز بود (مآثر عالمگیری ص۱۵ طبع جامعہ عثمانیہ)۔

[۲] ۱۰۶۹ھ۔

خزاین لاہور کشیدہ صرف نمودند۔ عالمگیر با جمعیت افواج کثیر بمدافعت ویلغار نمودہ در حدود ستلج جنگ ہای عظیم واقع شد۔

عاقبت فوج نو آموز دارا شکوہ مغلوب و مہزوم گشتہ دارا شکوہ با جمعی قلیل در ملتان رسید از آنجا درمیان ریگستان و کوہستان پریشان بود۔ عاقبت بطرف قندہار ارادہ کردہ در اثنای راہ حرم محترمہ اد بعلت وضع بیمار رسید و موجب علالت آں دلخواہ و بسبب صعوبت راہ عزم مراجعت کردہ در کوہستان بلوچستان دہ بدہ حیران بود۔

درآں حال جسونت سنگھ راجہ جودھپور اورا پیغام فرستاد کہ ہرگاہ درملک ما بیاید بندہ را معاون و مددگار خود بپندارند۔ شاہزادہ را میان ریگستان بے آب و علف مصیبت ہای سخت برداشتہ در حدود جودھپور رسید۔ ولیکن جسونت سنگھ موجب بے عایت عالمگیر از معاونت او باز ماندہ در صدد گرفتاری او افتاد۔ موجب آں دارا شکوہ بے بال و پر شدہ بجانب گجرات نہضت فرمود۔

مقارن آں حال عالمگیر را خبر رسید کہ میرزا شجاع از بنگالہ بعزم رزم[1] پادشاہ خروج نمود۔ باستماع این خبر عالمگیر بمدافعت شجاع یورش آوردہ در اول مرحلہ راجہ جسونت راجپوت کہ از ہوا خواہان دارا بود بغرض مصالحت بالشکر عالمگیر شامل گشتہ در اثنای راہ از عسکر پادشاہ جدا شدہ رایت بغاوت افراشت۔

---

[1] برای تفصیل مہاربات پسران شاہجہان رجوع کنید بہ مآثر عالمگیری از صفحہ ۱ تا ۱۴ و عمل صالح جلد سوم از صفحہ ۳۴۰ تا ۳۴۵۔

در آں وقت عالمگیر را پیش رو شجاع و در پس دارا شکوه و در
عقب جسونت سنگه بود بنهایت متردد شد و توکل بخدا کرده در محاربت شجاع
سبقت برد میکه آتش کارزار افروخته شده دلاوران عالمگیر فیل شجاع زخمی کردند.
میرزا از فیل فرود آمده بهمت درا هوا سوار شد. و دران اثنا یکی از امرای شجاع فیل
خود را مهمیز داده با فیل عالمگیر بجنگ آویخت و فیل عالمگیر بر زانو رجوع کرده سجده اقدام
ساخت. عالمگیر متردد شده عزم فرود کرد و میر حمله آواز داد خبردار از فیل فرود آمدن
از تخت فرو رفتن است عالمگیر بهمت میر حمله بر هودج فیل مقیم شد و لشکریان را تهور
می کرد و افواج میرزا شجاع چون هودج فیل پادشاه خود خالی دیدند همه منهزم
شدند و شجاع بحال تباه در کمینگاه هزیمت در آمده پادشاه بمدافعت جسونت سنگه
متوجه گشت.

دران اثنا خبر رسید که دارا شکوه در احمد آباد گجرات رسید و صوبه دار
گجرات که خسر میرزا مراد بود با او متفق شد. حالا دارا شکوه در ملک راجپوتانه قریب
اجمیر در قلعه محکم در جمعیت جنگ مشغول است. پادشاه از تعاقب شجاع باز مانده
بمقابلت دارا سبقت کرد چون نزدیک قلعه دارا رسید جمعی انبوه دید متردد گردید
دران اثنا حیله برانگیخت که از طرف افسران لشکر خود بجانب دارا خطها
نویسانید که ما یان ترک رفاقت آنجناب نمودیم پشیمان هستیم اکنون می خواهیم که در
متابعت آنجناب سرهای خود فدا سازیم باید که فلان وقت دروازه های قلعه
مفتوح دارند که غلامان با جمعیت خود بحضور حاضر خواهند شد. دارا شکوه از
روی سبک مزاجی برخلاف رای مصاحبان هنگام موعود دروازه قلعه مفتوح داشت

وسرداران موجب وعدہ آمدہ با فوج شاہی داخل قلعہ شدند و تیغ بیدریغ آہیختہ بقتل و خونریزی آویختند۔ داراشکوہ ازجان برخاستہ جنگ رستمانہ نمود۔ عاقبت سوراخی یافتہ از قلعہ مفرور شد و درحالت ذلت بگجرات رفت۔ در آنجا رسیدہ روی مروت ندید لاچار قدم باز کشیدہ مال متاع او از دست مرہٹیان بغارت رفت۔ و درحالت بے سروسامانی میان ریگستان و کوہستان برفاقت چند کسان در ٹہٹہ رسید از کردۂ ہمایون شاہ ہزار چند مصیبت و محنت برداشت۔

از آنجا خیال سفر ایران بخاطر آورد اما بیگم او نادرہ بانو از چندما بربستر علالت علیل بود ازین رو رفتن ایران محال دانست۔ پس باتفاق چند کسان جانب قندہار ارادہ کردہ در اثنای راہ ملک جیون نام سردار لوی از دوستان قدیمی او بود کہ در پیش شاہجہان دو مرتبہ از قتل رہانیدہ دعوےٰ غلامی او می داد۔ بوی پیغام فرستاد کہ چند روز در غریبخانہ تشریف دارند۔ داراشکوہ بامید رفاقت در خانۂ او مہمان شد و ملک جیون لوازمات خدمت کماحقہ بجا آورد و در آنجا نادرہ بانو انتقال کردہ نعش او روانۂ لاہور شد۔ چون دارا تنہا ماند ہمگی پسر صغیر خود سپہر شکوہ ہمراہ داشت ملک جیون ہر دو مغلول کردہ تفویض خان جہان نمود۔ چون عالمگیر خبر یافت شادیانہ ساخت و ملک جیون را خلعت فرستادہ بختیار خان خطاب داد۔ وقتی کہ داراشکوہ دیگر شش دست و پابستہ بر فیل مادہ بغیر ہودہ سوار کردہ در دہلی رسیدند میان شہر تشہیر کردہ در دہلی کہنہ محبوس داشتند۔ داراشکوہ بخدمت

پادشاہ رقعہ فرستاد۔

نقلِ رقعہ

برادرمن پادشاہ سلامت۔ سلطنت بایشان و فرزندان ایشان مبارک باد اکنون مارا بغیر گوشہ عافیت آرزوئے نیست ہمگی یک کنیز خدمتگار می خواہم لقمۂ نانے و دم آبے نوشید بدعا پردازم والدعا۔

پادشاہ بعد ملاحظہ رقعہ علمای وقت طلب کردہ رسالہ ہای مصنفہ دارا شکوہ مثل اوپنکہت و شطحیات[1] وغیرہ بنظر آنہا گذرانید و گفت ہر شخصے را کہ این طور اعتقاد باشد در حق او مجتہدان شرع چہ می فرمایند۔ علما گفتند مضامین این رسالہ ہا خلاف شرع محمدی است ہر احدے را کہ بدین گونہ اعتقاد باشد قتل او بر اولو الامر واجب۔

عالمگیر موجب تجویز اہل شرع جلادان تعین کردہ دارا شکوہ بقتل آورد۔[2] و پسرش سپہر شکوہ در قلعہ گوالیار محبوس داشت۔ میرزا شجاع مدتے در حدود بنگالہ در آرائش لشکر مصروف بود۔ عالمگیر بمدافعت او شاہزادہ محمد سلطان و وزیر خود میر جملہ مامور ساخت۔ چون مقابلۂ فریقین روی داد سانحہ عجیب واقع شد۔ یعنی میرزا محمد سلطان در حالت خوردسالی بر دختر

---

[1] شطحیات جمع شطحیہ بالفتح سخن فراخ و باک وار گفتن۔

[2] شہزادہ دارا شکوہ بتاریخ ۲۱ ذی الحجہ ۱۰۶۹ھ مطابق ۱۶۵۹ء بقتل رسید و در مقبرہ جنت آشیانی ہمایون پادشاہ مدفون شد (مآثر عالمگیری صـ۱۸)۔

عموی خود میرزا شجاع فریفتہ شدہ بود اکنوں بسبب فسادِ سلطنت اخگر عشق او زیر خاکستر پنہان بود۔

چوں محمد سلطان عموی خود را در جنگ قافیہ تنگ کرد دختر شجاع محمد سلطان را بسفارشی پدر خود محبوبانہ خطی فرستاد۔ محمد سلطان را بدیدن دستخط دلدار خود اخگر عشق مشتعل گشتہ فی الفور پیش میرزا شجاع رفتہ دختر او در حبالہ نکاح خود درآورد۔ فردا باتفاق صہر خود بجانب پدر بر سبیلہ سبقت نمود۔ چوں دلاوران شاہی حملہ آوردند میرزا شجاع و محمد سلطان ہزیمت خوردہ پریشان شدند۔ دریں اثنا عالمگیر بنام محمد سلطان خطے فرستاد کہ حضور را بخاطر مرکوز منظور است کہ آں غضنفر دختر شغال کینہ ور روباہ بازی در عقد آوردہ حالا مثل شاہباز پرواز نمایند و بدرگاہ بیایند۔ رقعہ مذکور ہمچناں بحیلہ فرستاد کہ بدست میرزا شجاع افتاد و بمطالعہ آں سطوۂ شجاع را گمان غالب شد کہ محمد سلطان با پدر خود یکی است ہر چند محمد سلطان او را تسلی کلی نمود اما اطمینان او اصلاً نشد تا آنکہ محمد سلطان را با محبوبۂ خود رخصت داد و محمد سلطان را جائی محل امن بنظر نیامدہ لاچار در سایۂ پدر نامدار درآمد وی گرفتار کردہ در قلعۂ گوالیار محبوس داشت و در آنجا ہفت سال معذب بود تا کہ دنیا را پدرود نمود۔

پس میرزا شجاع بطرف اراکان مفرور گشتہ در آنجا مفقود الخبر شد۔

سلیمان شکوہ پسر دارا شکوہ بخوف جان در شعاب کوہ ہمالیہ اوقات بسر می برد۔ راجۂ سری نگر[1] حسب الامر پادشاہ او را اسیر کردہ بدرگاہ فرستاد۔ الحمید التاریخ[2] ۱۰۷۰ھ

[1] مراد از پرتھی پت مرزبان سری نگر در علاقۂ کلو ولایت ہماچل پردیش ہند۔ [2] ۱۶۶۰ء۔

را شہرت شہیر کردہ بنظر انور رسید و در قید گوالیار مامور شد۔ در آنجا بعد چند ماہ سلیمان شکوہ[1] و سپہر شکوہ و فرزند صغیر میرزا مراد بیک روز ہلاک شدند۔ و میرزا محمد مراد در قلعۂ گوالیار محبوس بود شبی ریسمانی آویختہ قصد رفتن ساخت و عولہٴ غوغا بر داشت۔ چون پادشاہ خبر یافت در وسوسہ افتاد بنا بران شخصے پیدا کرد کہ میرزا مراد در حین حکومت گجرات پدرش بکدام جرم کشتہ بود وی حسب الحکم حضور بر میرزا مراد دعوی خون پدر کردہ برای تحقیقات آن میرزا مراد طلب شد۔ وی بر قتل مجرم اقرار کردہ گفت کہ من باختیار شاہی او را ملزم دانستہ قتل کنانیدہ ام قصاص او بر من ثابت نیست مگر ایشان بر قتل من اقدام می فرمایند مراعین سعادت است۔ پادشاہ عذر او نامنظور کردہ بحضور خود او را قتل کنانید[2]۔ پس ہمگی فکر شاہ جہان

---

[1] محمد صالح دربارۂ قتل سلیمان شکوہ چنین نگاشتہ است :-

"دبتاریخ یازدہم شوال سنہ یک ہزار و ہفتاد و دو ہجری ۱۰۷۲ھ در سن سی سالگی سلطان سلیمان شکوہ نیز بہ سعی محافظان از مطمورۂ زندان بہ فراخنائے عالم بقا انتقال نمود باجل طبیعی در گذشتہ متصل شاہزادہ مراد مدفون شد۔" (عمل صالح جلد سوم صفحہ ۳۲۴)۔

[2] محمد صالح می گوید :-

"لاجرم (پادشاہ) پسران علی نقی را کہ مدعی خون پدر بودند ہمراہ خواجہ پھول گوالیار فرستادہ بدو امر فرمودند کہ بعد از ثبوت شرعی مراد بخش را بہ قصاص رسانند۔ چون مدعیان در آنجا رسیدہ بحضور قاضی گوالیار گفت و گوئے آغاز نہادند، شہزادۂ مجیب گشتہ بزبان آورد کہ اگر حضرت خلافت مرتبت پاس عہود و وفا بوعود نظر داشتہ از خون این نامرادی گذشتند۔ نقصان بدولت و سلطنت والا

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۲۱

بود۔ وی ہشت سال در زندان گذرانید پادشاه او را نہایت عزت و حرمت می داشت بر درشت گوئی او صبر می کرد۔ در ۱۰۷۵ھ از جہان فانی نقل فرمود

اَللّٰھُمَّ اغْفِرْہُ۔

می آرند که شاہزادہ مغلیہ شاه جہان نہایت نیک نیت و نیک طینت و منصف مزاج و متواضع و حلیم و خوش خلق بود لہو و لعب مردم آزاری و حریفی نمی دانست در بذل و عطا وجود و سخا بے نظیر بود۔ طبعی موزون داشت این رباعی نتیجہ طبع وقاد اوست۔

رباعی

صبحی که مرا خیال خواب آمده بود
در خواب دلم با ضطراب آمده بود
نوری دیدم زجای جستم که مگر
باز آمده باشد آفتاب آمده بود

رباعی

دل ست جنونست شر آتش ندہید
خو کرده با آتش است آبش ندہید

[۴۴] نداشت۔ اگرخواه ناخواه توجہ اشرف مصروف برین است که وجه بے سوا دایں ضعیف درمیان نباشد مواجہ با این قسم مردم کم مایہ چہ لطف دارد۔ ہرچہ می خواہند بکنند۔ آنگاه باشارهٔ قاضی آخر روز چہارشنبہ بست و یکم ربیع الثانی ۱۰۷۰ھ دو نفر چیلہ بدو زخم شمشیر آں شاہزادہ رفیع الشان را از تنگ نائے ساحت زندان نجات داده جسدش را بقلعہ گوالیار بجاک امانت سپردند۔" (ایضاً صفحہ ۳۴۵)

ہرکس کہ ز احوالِ دلِ ما پرسد
آہے بلب آید و جوابش ندہید

رباعی

اے آنکہ غم زمانہ پاکت خوردہ
اندوہ دلِ وسوسہ ناکت خوردہ
مانندِ قطرہائے باران بزمین
جا گرم نکردہ کہ خاکت خوردہ

روزے عالمگیر بنام شاہ عباس[1] صفوی مراسلہ نوشتہ بود میر منشی[2] حضور سہواً بر لفافہ تحریر ساخت کہ این خط از طرف شاہنشاہ جہان نزد والیٔ ایران برسد۔ مطالعۂ آں پادشاہ ایران را دیگ قہر بجوش آمدہ از قلمرو خود لشکرے عظیم جمع کردہ بجانب ہند قصد یورش ساخت۔ عالمگیر ہرچند اُو را استمالت نمودہ غلطی کاتب بیان ساخت۔ وی از غیرت خود باز نیامد۔ موجب آں عالمگیر نہایت متردد شدہ با امراء و ارکان دولت تجدید عہد و تصفیۂ قلب نمود و در تہیۂ سامان جنگ ساعی گشت۔ دران اثنا شاہ عباس صفوی از جہان درگذشت پسش شاہ صفی[3] موجب خامی انتظام

---

[1] مراد از شاہ عباس دوم متوفی ۲۶ راگست ۱۶۶۶ء است۔

[2] مراد از دانشمند خان است کہ در مشکل نویسی تتبع ابو الفضل مے کرد برائے تفصیل رجوع کنید بہ ہسٹری آف اورنگ زیب جلد سوم ص ۱۰۹۔

[3] مراد از صفی مرزا الملقب بہ شاہ سلیمان است۔

خود یورش ہند معطل داشت۔

مقارن آنحال یک عورت مسماۃ بستامیہ از ضلع کرمیوار قریب بیست ہزار سپاہ کہ ہمہ فقیر و جوگی منی بودند جمع کردہ بر عالمگیر خروج نمود و ممالک بسیار فتح کردہ در آگرہ رسید و در ملک ہند مشہور شد کہ عورت مذکورہ ساحرہ است و بوقت جنگ افسونے میخواند کہ سپاہان او را کسے نمی بینند ازیں رو در لشکر پادشاہ رعب و ہیبت افتادہ ہر چند پادشاہ در دفع تشویش آنہا حیلہ ہا فرمود اما اعتقاد فاسد از خاطر کسے رفع نشد۔ عاقبت پادشاہ تعویذ صد و یک در نوشتہ بالای پرچم علم ہا برای آویزان ساخت و فوج خود را تسلی کلی کرد کہ الحال سحر آن ساحرہ بشما مؤثر نگردد۔ پس افواج شاہی بر محاربت او مسابقت کردہ آن ساحرہ بقتل آوردند و جمعیت او پریشان نمودند۔ ہمدران زمان میان کابل آشوب سخت واقع شدہ اما پادشاہ بحکمت عملی رفع کرد۔

فتح حیدرآباد دکھن

بدانکہ بعضی ممالک دکھن در عہد اکبر شاہ باجگذار دربار چغتہ شدہ بودند شاہجہان راجہ ہا و نوابہائے آنطرف را بعضی بزور شمشیر بعضی بحسن تدبیر مغلوب و مطیع ساختہ با ہر کسے عہدنامہ ہائی جدیدہ موثق کردہ ہمہ را مطیع و منقاد خود ساختہ بود۔ عالمگیر خیال نمود کہ راجہ ہا و نوابہائے آنطرف را دفع کردہ ملک دکھن را بذات خود منتظم کند۔ و بنابراں بارہا عزم یورش دکھن مصمم می کرد لیکن بوقوع بعضی موانع فسخ عزیمت می شد۔

عاقبت در سنہ ۱۰۹۶ھ[1] مطابق سنہ ۲۸ جلوس برای تسخیر ملک گولکنڈہ و بیجاپور

[1] مطابق ۱۶۸۴ء۔

و غیر مبا جیش پر شکوه و حشر انبوه به تجمل شایان شان و طاق و طرب بے پایان یورش ساخت۔ اوّلاً شاہزادہائی نامدار و دلاوران خونخوار رسم منقلائی پیش پیش فرستاده آنگاه شاه والاجاه با شوکت و لولہ سلیمانی و حشمت دبدبہ نوشیروانی با جمعیت فیلان و سامان فراوان که بیان آں لسان متکلمان نتواند کرد ہیغا فرمود۔

نظم

بصد طیش با جیش خیل و سپاه　　بر آمد شہنشاه گیتی پناه

چو طبل رحیل آمد اندر خروش　　ملک بر فلک زاں شلک باخت ہوش

چو آں فوج ز موج اندر سبیل　　خروشان و جوشان چو دریائے نیل

زمین و زمان را تزلزل فتاد　　چو شور قیامت تغلغل فتاد

رواں توپخانه سر ژنده فیل　　بسی میل اندر سبیل رحیل

دمنده سمندان چو غرنده شیر　　دونده چو صرصر جہنده دلیر

چوں موکب منصور در قلمرو دکہن نزول فرمود شاہزادہائی شجاعت آثار در یورش سبقت کرده قلعہ جات بسیار از مضافات دکہن در قبضۂ اقتدار در آوردند آنگاه در تسخیر بقلاع و قلاع بیجاپور محاربات عظیم و قوع شد۔ عاقبت سکندر علی شاه والئ آنجا در محاصره تنگ آورده محبوس داشتند و بیجاپور را متصرف شدند از آنجا بطرف حیدر آباد یورش برده مرزبان آنجا ابو الحسن خان[1] معروف به تاناشاه شہریار والا تبار بود از عہد شاه جہان حلقۂ اطاعت و باجگذاری در گوش داشت۔ شہنشاه نامدار رعایت اسلام یکسو نہاده

---

[1] ابو الحسن قطب شاه معروف به تاناشاه متوفی ۱۷۰۴ء۔

با او عمداً متعرض گشت۔ ہرچند ابوالحسن اظہار اطاعت و فرمان برداری از حد نمود پادشاہ اصلاً منظور نفرمود تاکہ نوبت بقتال و جدال رسید و محاربات عظیم واقع شد۔ عاقبت تاناشاہ در حصن سنگین متحصن گشت و افواج شاہی مورچال بستہ دمدمہ ہا افراختند و با دوات قلعہ شکنی پرداختند۔ ایام محاصرہ تا ہفت ماہ بطول انجامیدہ فیما بین جنگہای بسیار و حملہ ہای بیشمار واقع شد و فوج شاہی را نقصان شدید رسید و ندامت و خجالت بسیار عاید گردید۔ چنانچہ در اوان محاصرہ مخبران زود خبر دادند کہ شاہزادہ[1] معظم با ابوالحسن خان سازش دینی دارد موجب آں در قلعہ شکنی اہمال و رزد۔ پادشاہ فی الفور فرزند ارجمند خود مع بیگم[2] مغلول کردہ محبوس داشت و خندۂ عظیم شد۔ ایضاً حکم نافذ داد کہ قلعہ گیان را شبخونی زنند۔ حسب الحکم دلاوران شیر جنگ تمام شب زیر دیوار قلعہ مستعد ماندہ علی الصباح نردبانہا نصب کردہ بر فصیل قلعہ عروج کردند ہنوز بالای حصار نرسیدہ بودند کہ حاجی محراب خفیہ نویس پادشاہ را وقت نماز صبح بر موقع وردخوانی خبر رسانید کہ قلعہ را فتح کردند۔ پادشاہ را زبان فارغ نبود باشارہ "سر ہوں" فرمود۔ یعنی چرا شادیانہ نمی کنند۔ باشارہ پادشاہ کوس و تبینہ طاس بجوش آمدہ از غلغلۂ شادیانہ در صماخ قدسیان ہراس و وسواس افتاد چندانکہ بشورش نقارۂ شادی حارسان قلعہ بیدار شدہ فوج شاہی را تباہی کردند و از صدیکی زندہ نگذاشتند۔

---

[1] شاہزادہ معظم پسر دوم اورنگ زیب بود کہ در ۱۱۱۸ھ بر تخت دہلی بلقب بہادر شاہ جلوس فرمود۔

[2] مقصود از "نورالنساء" است۔

بادشاہ را اعیان و افسران مبارکبادی می کردند و برائی دیدن قلعہ نیاری میعزمودند ناگاہ خبر واژگونہ بسمع مبارک اعلیٰ رسید ہمگنان را یکبار ہوش و حواس پریدہ رفت دراں اثنا میان افواج از روی عدم امکان غلہ قحط عظیم واقع شدہ کہ دواب جانوران مرکوب خوردند۔

روزی بارش با ران متصادم بود قلعہ گیان برآمدہ فوج شاہی را تباہی کردند و دوازدہ کس از افسران عسکر گرفتار کردہ درون قلعہ بردند۔ ابوالحسن خان ایشان را چند روز لوازمات مہمانداری بجا آوردہ بوقت رخصت ہر کرا خلعت بخشیدہ بنام بادشاہ معروض داشت۔

نقلِ عرضی

"ہرگاہ کہ اختیار یابی از من خطائی کہ سرزدہ باشد فدوی بسزای آں رسید۔ حال امید عفو و عطاست۔ بالفرض اگر بادشاہ قلعہ را مفتوح سازد ایں ملک پامال کسی از جان نثاران خود بخشیدہ خود مراجعت فرماید۔ ہرگاہ آں جان نثار فدوی خواہد بود از الطاف ظل سبحانی چہ بعید برائی بیضا ضیا روشن است کہ در ایام قیام لشکر ایں بر و بوم از گردِ آشیانہ بوم بدتر شدہ اگر بندگان حضور پایان خود درینجا نصب کنند البتہ برائی اخراجات اینجا لکہا از خزینہ عامرہ خواہند فرستاد و حضور را دراں چہ قصور است کہ فدوی یکی خراج معمولی خود بدستور ادا سازد۔ دوم برائی تجشم حضور فی میل یک یک لک روپیہ نذرانہ پیشکش نماید۔ سوای آں ہا لیخ

قدم رنجہ حضور کہ بارہا برائی دیدن مورچال تکلیف کشیدند مذرائہ شایگان علیحدہ خواہم داد۔ اینہمہ سخنان برائی آنست کہ طرفین مسلمان ست۔ بندگان خدا بشامت این بینوا ناحق ضایع می شوند و لشکریان آنجناب از مدت سالہا از اہل و عیال مہجور ند و در رنج و محنت مقہور۔ ہرگاہ این عرض مقبول خاطر مبارک نگردد باز ہم این قدر اجازت بخشند کہ پنج شش لاکھ من غلہ کہ غلام نمک حلال جلال دیدہ رفتہ بدرگاہ عالی مرسل دارم چراکہ در عسکر حضور از نایابی غلہ تکلیف بسیار است والسلام۔"

بادشاہ جواب او ہیچ نہ نوشتہ ہمگی زیر لب فرمود کہ ہرگاہ دروازۂ قلعہ مفتوح داد و خود را مسلسل و مغلول بدیوانیان درگاہ بسپارد البتہ در حق او نوعی رحم کردہ شود۔ ہمانوقت بنام حاکم صوبۂ برار فرمان جاری شد کہ پنجاہ ہزار تھیلۂ ٹاٹ[1] روانہ سازد و تھیلہ ہای مذکور از خاک انباشتہ در خندق قلعہ انداختند و با زمین مستوی کردند انگاہ زیر دیوار قلعہ نقبہا دادہ از بارود پُر کردند۔ چون دم صبح نقبہا را آتش دادند سبحان اللہ بارود از راہ پس پریدہ رفت و تمامی خاک و سنگ بر افواج شاہی فرو ریخت ہزاران سپاہ و صدہا منصبدار ضایع شدند۔ جاسوسان خبر دادند کہ قلعہ گیان بر نقبہا آگاہ شدہ بارود کشیدہ آب انداختہ بودند موجب آن آتش بطرف اندرون اثر نکرد۔ بعد انصرام ایام بعید بارش برسات زور کردہ دمدمہ ہای مورچال فرو ریخت و تھیلہ ہای

[1] "تھیلہ" و "ٹاٹ" ہر دو الفاظ ہندی بالترتیب بمعنے قفیز و جامۂ درشت۔

خندق بآب رفت آتش بنادیق واتواپ سرد شد۔ فیل سواری پادشاہ کہ بقیمت چہل ہزار روپیہ خرید بود سقط گشت۔ محصوران مغرور برآمدہ فوج شاہی را تباہی کردند و توپہا وسامان جنگ آنچہ برداشتن توانستند بردند۔ و توپہای ثقیل را میخہا افشردند۔ "ہمہ جا بہ" فضیحتے سخت واقع شد۔ وقباحتے کرخت ظاہر گشت۔ پادشاہ را بابت مصالحہ الحاح بسیار نمودند اصلاً نشنیدند۔

عاقبت الامر پادشاہ دین پناہ بعضے امرای ابوالحسن خان بتخدیع و تلبیس مواعید ومواثیق بخود مائل کردہ بمنصب پنجہزاری و ہفت ہزاری معزز ساختہ۔ از آنجملہ افغانے بطرف دروازہ قلعہ مامور بود وی شبانہ دروازۂ قلعہ مفتوح داشت۔ محمد اعظم[1] با جمعی از دلاوران داخل قلعہ شدہ شور محشر برداشت و تا آخر شب حرب و ضرب قائم بود قلعہ گیران تمام مقتول و مجروح شدند۔ علی الصباح برای گرفتاری ابوالحسن چند کس در نشیمن و درآمدند وی نان می خورد و مؤکلان خود را از معرہ بسر کردہ و خود را پوشاک نفیس پوشیدہ از قلعہ برآمد در آنجا شاہزادہ اعظم در خیمۂ مختصر منتظر بود۔ ابوالحسن تسلیمات بجا آوردہ یک مالای مروارید کہ بیش بہا بود شاہزادہ را زیر پا انداخت۔ پس مرافقت او بدرگاہ آمدہ در آنجا بغیر ذلت و خواری چہ امید بود فی الحال مسلسل و مغلول کردہ در قلعہ دولت آباد محبوس کردند فلک حیدرآباد و گولکنڈہ را تصرف نمودند۔ پادشاہ انتظام آن سواد محکم کردہ بدار الخلافت آگرہ رجعت فرمود۔

---

[1] محمد اعظم الملقب شاہ عالی جاہ پسر سوم اورنگزیب عالمگیر بود۔ در سنہ ۱۱۱۹ھ بتاریخ ۸ رجون روز یکشنبہ بمقام جاجون کہ مابین آگرہ دھولپور واقع است خلاف برادر خود محمد معظم برد آزما شدہ مع ہر دو پسرانش بیدار بخت و والا جاہ مقتول گردید۔ در مقبرۂ ہمایون بمقام دہلی مدفون شد۔

وہمدراں زمان میان قلمرو ہندوستان دو فرقۂ باغیان عیان گشتہ کہ از تغلب و تعصب آنہا فرقۂ اسلامیہ را مضرت لبسیار رسید و سلطنت شاہان مغلیہ پامال گردید یکی فرقۂ سنگان کہ شمار ایشان در اندک زمان از ہزار و صد ہزار در گذشت[1] قصۂ احداث ملت آنہا در حصۂ اول مذکور است۔ و در عہد عالمگیر تیغ بہادر چیلۂ گورو نانک خروج کردہ با پادشاہ بتقابل پیوست عاقبت از دست عالمگیر کشتہ شد پس پسر او گورو گوبند رایت بغاوت افراشتہ با لشکر شاہی بارہا جنگہای سخت نمود۔ عاقبت چہار پسرش در جنگ کشتہ شدند و خود در حالت آوارہ گردی از جان در گذشت۔ بعد ازاں چیلہ[2] ہای آنہا تا عہد رنجیت سنگھ بہ بغاوت و رہزنی و تاخت و تاراج مشغول بودند تشریح آں در ذکر رنجیت سنگھ خواہد آمد۔

دوم فرقۂ مرہٹیان کہ در حدود گجرات بر سواحل سندھ میان قطعات کوہ بودو باش می داشتند۔ از آنجملہ سیواجی نام شخصی عالی حوصلہ ظاہر شد کہ از تہور و شجاعت او سام و نریمان می لرزید و ہمیشہ با اہل اسلام مخاصمت قلبی می داشت۔ وجہ آں این بود کہ عالمگیر مردم ہنود را جبراً مسلمان می کرد[3]۔ بنابراں اقوام ہنود با او عداوت قلبی میداشتند۔ سیواجی در اوایل راہزنی و قزاقی شاغل می بود۔ روزی امیری از سرکار بیجاپور سہ لک اشرفی از مداخل شاہی ہمراہ گرفتہ جانب

---

[1] در بیان اشاعت مذہب سنگان رجوع کنید بہ صفحہ ۴۴۲ تا ۴۵۲ تاریخ حسن حصۂ اول۔ [2] "چیلہ" لفظ ہندی بمعنی مرید۔ [3] این الزام از روئے شواہد تاریخیہ محقق نیست۔ سر جادو ناتھ سرکار مصنف "تاریخ اورنگزیب" کہ در بیان مظالم اورنگزیب غلوی بسیار کردہ است ہم او را معمولاً بہ جبر و اکراہ فی الدین متہم نمی سازد۔

[4] صحیح کونکن در احاطۂ بمبئی است۔ و آنکہ حسن نوشتہ است غلط صریح است۔

بیجاپور می‌یافت. سیواجی آمده خزینهٔ شاهی بغارت برد. موجب آن شهریار بیجاپور[1]
شاه جی پدر سیواجی را محبوس داشته سیواجی نزد شاه جهان پناه یافت. ولد
آنجا بر منصب پنجهزاری مستقل گشت. عاقبت الامر شاه جی بزور قیمت خود از حبس
رها شده بر منصب جاگیر خود دید. تو تسلط یافت و سیواجی ترک ملازمت کرده
راجه پونا مقتول ساخت. و قلعه جات بسیار قبضه کرده قلاع بسیار بر کوهای
مضیق احداث نمود. مقارن آن حال عالمگیر در حین شاهزادگی در حدود
دکهن ملک گیری میکرد سیواجی با او پیوسته ملک خود را وسعت داد. بعد
چندگاه عالمگیر در جنگ برادران مصروف مانده میدان دکهن خالی بود سیواجی
لشکری انبوه از مرهتیان جمع کرده در تطاول و تاراج مشغول شد. شاه
بیجاپور را مداخلت بیجا کردن گرفت و شهریار[2] بیجاپور پانزده هزار سپاه با فوج
افضل خان بمدافعت سیواجی تعین ساخت. افضل خان چون قریب قلعهٔ سیواجی
رسید سیواجی افضل خان را پیغام[3] فرستاد که بنده را اطاعت ایشان منظور است

لہ متوفی ۱۶۶۴ء۔ ۲ہ مراد از علی عادل خان پسر محمد عادل خان والی بیجاپور است۔

۳ہ محمد کاظم در کیفیت این واقعه چنین می‌نویسد:۔

"چون علی عادل خان را فی الجمله استقلالے بہم رسید در صدد دفع سیواجی شد
او دل و رسائل بمیان آورده از روئے کید و مکر اظہار ندامت استغفار
تقصیر نمود۔ و افضل خان نام یکے از ارکان دولت بیجاپور را که بوفور جمعیت سپاه
موسوم بود، و آن مقہور لئیم (سیواجی) از و کمال بیم داشت از راه حیله
برائے استمالت خویش طلبید۔ و به علی عادل خان نوشت که اگر او باین حدود

۴۴ بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۵۳۱ ہے۔

لیکن تنہا نشستہ با افغان عہد و پیمان خود موثق خواہم ساخت۔ افضل خان تنہا بملاقات او بیک سو برآمدہ سیواجی ہم تنہا آمدہ افضل خان را ہنگام بغل گیری دشنہ در جگر انداخت۔ پس لشکرش بریدہ بغارت پرداخت و مال و منال کثیر بدست آورد۔ آنگاہ پنجاہ ہزار پیادہ و ہفت ہزار سوار لشکر جمع کردہ بغارت مشغول شد ہر جا کہ می رفت خرابی و ویرانی می ساخت۔ چون پادشاہ الاجاہ از بغاوت و شقاوت او عاجز آمد شایستہ خان[1] با لشکر بیکران بمواخذہ

آید و با من عہد و پیمان درمیان آوردہ خاطر مرا مطمئن سازد بوساطت او بہ بیجاپور آمدہ ملاقی می شوم۔ و بافضل خان نیز درین باب خطوط عذر آمیز نوشت۔ بنا براں علی عادل خان افضل را کہ دو ہزار سوار جلادت شعار داشت بآوردن او تعیین کرد۔ و چون بکوکن رسید مقرر شد کہ او و سیوا ہر یک با معدودے بے سلاح و یراق در مکانے کہ سیوا معین کردہ بود بایکدگر ملاقات کنند و با ہم قول و قرار فیصل دہند۔ سیوائے غدار نہانی مردم خود را مسلح ساختہ چندے را نزدیک مکان ملاقات و باقی را باطراف لشکر افضل در کمین گاہا نشانیدہ بود و خود نیز حربہ در آستین پنہان داشت۔ چون افضل بموجب قرارداد بآن پر فریب بد نہاد برخورد، در اثنائے معانقہ نخست خود حربہ بر وزد و مردمش از کمین برآمدہ کار او تمام ساختند۔ و دو پسر کہ رفیق پدر بودند دستگیر شدند۔ (عالمگیر نامہ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۶۸ء صفحہ ۷۷۵)۔

[1] امیر الامراء شایستہ خان خلف الصدق یمین الدولہ آصف خان است۔ نامش میرزا ابو طالب در ایام تسلط و تغلب حضرت خلد آشیانی و نیز باپدر بعیتش در آمد۔ در سال بیست و یکم جہانگیری بہ خطاب شایستہ خانی

** بقیہ حاشیہ در صفحہ ۴۳۲

او ماموں ساخت و شایستہ خان افواج شاہی جابجا تعین کردہ قلاع بسیار کہ در تصرف سیواجی بود مفتوح ساخت و سیواجی و لشکر او گاہی در مقابلہ او پیش نیامد تا آنکہ شایستہ خان در شہر پونا کہ وطنگاہ سیواجی بود داخل شد۔

روزی سیواجی بیست و پنج کس از دلاوران ہمراہ گرفتہ بتقلید طوی در شہر پونا در آمد و شبانہ در خوابگاہ شایستہ خان داخل شد و پسر شایستہ خان با جمیع منازعان بقتل آورد و شایستہ خان خود را از ذرہ روزن بزیر انداختہ از دست او دو انگشت مقطوع گشت سیواجی براہیکہ آمدہ بود باز رفت۔ شایستہ خان رخصت رجعت خواستہ بدرگاہ حاضر شد۔ سیواجی این تغلب افراشتہ ملک سورت را غارت کرد قریب یک کرور زر بیہ از مال و متاع و جواہرات بتاراج بردہ جہازہای تاجران و حاجیان را شرت و مرت نمود۔ آنگاہ در بار راذہ سئی آراستہ خود را بخطاب راجگی مشہور ساخت و بہوزن خود طلای احمر صدقہ کرد۔ بصدور این تشویر عالمگیر دیگر تنبیہ در قلمرو خود اشتہار جہاد داد و از امرای درگاہ راجہ جے سنگہ با جمعیت لشکر جرار برائی تنبیہ قوم اشرار ماموں ساخت۔ افواج شاہی پیش رس آوردہ قلعہ جات مرہٹیان را جابجا محاصرہ کردہ قلع و قمع نمودند و سیواجی را ہرگونہ قافیہ تنگ کردند آن طرار عیار حیلہ برانگیخت کہ خود را لغنۃ پیش جے سنگہ رسانید۔ و باہمدیگر قول و قرار

ماموری اندوخت۔ بعد از ادائے خدمت جلیلہ بعہد جہانگیر و شاہ جہان و اورنگ زیب در آغاز سال سی و ششم سنہ ۱۱۰۵ھ (۱۶۹۳ء) بدار بقا ارتحال نمود۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۶۹۰ تا صفحہ ۷۰۶ ۔

۴۳ رجوع کنید بہ عالمگیر نامہ از صفحہ ۸۸۲ تا ۹۰۸ مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۵۲۵

عہ "راذہ سی" لغت مروجہ کشمیری قایم مشتق از سنسکرت در معنی مسند نشینی باشد۔

موثق کردہ بر تسخیر ملک بیجاپور کہ آرزوی عالمگیر بود مستعد شدند۔ افواج مرہٹیان داد شجاعت و مردانگی دادہ بیجاپور فتح کردند و پادشاہ ممنون و مرہون خود نمودند۔ آنگاہ سیواجی با جمعیت پانصد سوار ہمراہ جے سنگھ در دہلی آمدہ بعز بساط بوس فائز گشت در آنجا اکبر شاہ و شاہ جہان نبود کہ قدردانی او می کردند حضرت اعلیٰ با او سخن ہم نکرد و نگاہ ہم نفرمود۔ سیواجی ہراسیمہ و متوحش گشتہ بغیر اجازت بفرودگاہ خود رجعت کرد۔ و عالمگیر او را حکم نظر بندی بخشید۔ سیواجی را عالم تیرہ شد و درصدد رہائی خود متردد گشت۔ بعد چندی در ہمراہیان خود مصلحتہ بیمار ساخت از مقربان درگاہ بہ نسبت ہمراہیان خود اذن رخصت کرد پادشاہ تخفیف طاقت او غنیمت دانستہ اجازت رفتن داد ہمراہیان او از حضور مرخص شدہ بتغیر لباس در شہر بسر می کردند۔ بعد چندگاہ سیواجی خود بیمار شد۔ پادشاہ حکیم خود بمعالجہ او مامور ساخت اما مرض او را مرض اصلی رفع نشد۔ آنگاہ سیواجی بخیرات و مبرات مشغول گشتہ ہر روز دو سبد کلان از نان ہا پر کردہ در پیش خود می ساخت۔ و در آنجا بمستحقان خیرات می داد۔ یکی روز

[44] مرزا راجہ جے سنگھ پسر راجہ مہا سنگھ کچھواہا بود۔ از اوائل عمر در سلک ملازمان شاہان مغلیہ منسلک گشت۔ در محاربات بلخ و قندہار و دکن بہ خدمات جلیلہ ناموری حاصل کرد۔ در عہد عالمگیری بخطاب مرزا سرافرازی یافت و در سال ہزار و ہفتاد و ہفت ہجری در برہانپور رخت زندگی بربست۔ در انشائے فارسی و ترکی بیعدیل بود۔ و حسن تدبیر و سنجیدگی فکر موصوف۔ سپاہ گری را با سرداری فراہم داشت و با مزاج زمانہ شناسا و با اندیشہ وقت آشنا بود۔ (مآثر الامراء جلد سوم صفحات ۵۶۸ تا ۵۷۷ و "شیواجی" مصنفہ جادو ناتھ سرکار ص ۱۱۲ و ۱۱۳)۔

محافظان تجسس نمودند چون دانستند کہ ہر روز می آید از تفحص باز ماندند۔[1]
روزی سیواجی و پسرش سنبھاجی[2] در سبدی نان نشستہ از حبس خانہ آمدند
و بیرون در رسید سواری آنہا مہیا بود مانند ہوا پریدہ رفتند۔ جہان مطلع
دیگر فتاری آنہا سخت تشدد نمود۔ اما کجا باز مراد از دستم پریدہ رفت۔ فتنہ
سیواجی در ملک خود رسیدہ از کردۂ سابقہ طاقت خود افزون دید و از ملک
کوہستان ممالک بسیار فتح کردہ جابجا قلاع متین استوار نمود سلطنت خود
قایم ساخت و مذہب خود را رواج داد و قوم خود بر تعصب اسلامیان بجوش
آورد۔ عالمگیر را در آن زمان فساد پٹنہ و فتنۂ ایران وغیرہ مہمات در پیش
بود و در آن روزہا شہریار بیجاپور ہم سرکشی نمود۔ موجب آن سیواجی فرصت
یافتہ شہر و بلاد کثیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ سلطنتے عظیم و وسیع قائم کرد۔
آنگاہ شاہ دین پناہ را با او طاقت مقاومت نبود۔ ناگاہ حسب مشیت آلٰہ سیواجی
بعمر پنجاہ و سالہ آرزوہا در دل گرفتہ از جہان فانی در گذشت[3]۔ بعد ازاں

---

[1] برائے تفصیل رجوع کنید بہ عالمگیر نامہ صفحہ ۹۶۷۔

[2] بقول محمد کاظم سنبھاجی پدریا را اعلیٰ حضرت (عالمگیر) بہ منصب پنجہزاری سربلند بود۔ اگرچہ روز ملازمت اشرف بسری کرد۔ اما در باطن مکر و شیطنت پوشیدہ داشت۔ واقعۂ فرار سیواجی با پسرش بتاریخ بیست و ہفتم صفر ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۵ء) رو نمود۔ عالمگیر نامہ ص ص ۹۶۹ و ۹۷۱
سنبھاجی پسر بزرگ سیواجی بود۔ در ۱۶۸۰ء بمقام ستارا جانشین پدر گشت۔ و در ۱۶۹۸ء مقتول شد۔

[3] تاریخ وفات سیواجی ۲۴ ربیع الاول ۱۰۹۱ھ مطابق (۱۶۸۰ء) است۔

پسرش سنبھاجی چندگاہ بالشکر شاہی مقابلہ می کرد۔ عاقبت اسیر شدہ بہ قتل رسید۔ اورنگ زیب ارکان وجاٹ گام وستارا ممالک مقبوضہ سیواجی در قبضۂ اقتدار درآورد۔ چوں فرقۂ مرہٹیان در تاخت و تاراج و شمشیر زنی خوگیر شدہ بودند بعد ازاں گاہی متابعت کسی سر خم نکردند بلکہ روز بروز ترقی نمودہ از ہر طرف غارت می بردند و شاہان مغلیہ ہمیشہ از دست آنہا مغلوب و مخذول شدند۔

انتباہ۔ اکنون احوال صوبہ داران کہ در عہد پادشاہی عالمگیر در ملک کشمیر حکومت می کردند مرقوم گردد۔

اعتماد خان در سنہ یکہزار و ہفتاد رایت صوبیداری افراختہ در

ذکر ارکان وجاٹ گام در ضمن مقبوضات سیواجی صریحاً غلط است۔ برائے تفصیل تسخیر قلعہ ستارا رجوع کنید بہ مآثر عالمگیری مترجمہ طالب صفحہ ۲۹۷ تا ۳۰۲۔

صحیح درسال یکہزار و ہفتاد و یک است (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۵۸)۔

مراد از میر محمد اشرف است کہ پسر کلان اسلام خان مشہدی بود۔ ہنگامیکہ پدرش ناظم دکن بود او از جانب والد بحراست بلدۂ برہانپور می پرداخت۔ چوں آں خان ودیعت حیات سپرد مشار الیہ باضافۂ پانصدی دو صد سوار منصب ہزار و پانصدی پانصد سوار مورد مرحمت پادشاہی گردید۔ در سال بیست و ہفتم چوں شاہزادہ داراشکوہ باعساکر موفورہ بیاق قندہار دستوری یافت، میر مذکور باضافۂ پانصدی و خدمت دیوانی آں فوج سربر افراختہ بخطاب اعتماد خانی نامور ی برافروخت۔ و پس ازاں بہ داروغگی کتابخانہ سرکار والا پیرایۂ اعزاز یافت۔ در سال چہارم چوں موکب پادشاہی بعزم تعاقب داراشکوہ [44]

[44] بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۶ است

معدلت و رفاهیت مردم ساعی بود در وقت عدالت مدعی و مدعی علیه بحضور خود آورده بقرار حق و راستی حق رسانی هر کس می ساخت و بی مزاحمت حاجب و دربان هر کس را بار عام داده انفصال مقدمات ملکی و مالی روبروی خود فیصله می کرد و در علم فقه بهره وافر داشت و متصل باغ ارادت خان بطرف مشرق باغی عجیب ترتیب داد ۳ سال حکومت بسر برده در مصاحبت حضور فائز گشت۔

ابراهیم خان پسر علی مردان خان در ۱۰۷۳ھ[1] برسر بر صوبیداری فتحیاب یافته مردم شیعه را غروری بهم رسید و در محله آرده زیارت سید جمال الدین و مسجد و حمام را متصرف شدند و سنیان بغیرت آمده سر قضیه[2] و فساد برداشتند۔ ابراهیم خان رعایت حرف حق نکرده بمعاضدت اهل تشیع پرداخت۔ چون واقعه بحضور رفت عالمگیر منصفی آن متعلق قاضی ابو القاسم گذاشته سنیان موجب عدالت او مسجد و مقبره را متصرف شدند۔ بعد ورود این واقعه ابراهیم خان

---

۴۴ از دریای ستلج عبره نمود، خان مزبور به صوبیداری کشمیر از تغیر لشکر خان دستوری یافت۔ و در همین سال بمناسبت اسم بخطاب اشرف خانی بلند نامی گرفت۔ نهم ذیقعده سال سی ام ۱۰۹۶ھ سال وفات این خان والاشان است۔ بصلاح و عبادت و پرهیزگاری و ثقاهت آراستگی داشت۔ رتبه خطوط نسخ و شکسته تعلیق و نستعلیق را بدرجه کمال رسانید۔ اصاغر و اکابر از شکسته نویسی او سرمشق درست قلمی می گرفتند۔" (ملخص از مآثر الامراء جلد اول صفحه ۲۷۲–۲۷۴)۔

[1] مطابق ۳/۱۶۶۲ء۔

[2] برای تفصیل قضیه شیعه و سنی رجوع کنید به واقعات کشمیر صفحه ۱۶۳۔

ہمگی یک سال و شش ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

اسلام خان[1] در ۱۰۷۴ھ صاحب صوبہ شدہ در رفاہ و امنیت رعیت و ترویج اسلام و تعظیم علماء و تکریم فضلا بخوبی پرداخت و مسجد عالی کہ از تعمیرات سلطان علی شاہ برادر بڈشاہ منہدم شدہ بود مجدداً بکمال زینت و متانت آراست۔ درختان توت کہ در صحن آن مدروس شدہ بود قطع کردہ چنارہا مغروس نمود۔ و ستونے در عیدگاہ نصب کردہ بود کہ مردماں بداں بازی می کردند۔ طبعے موزون داشت و الا تخلص میگفت۔[2] این رباعی از وست۔ رباعی:

بے تو شام تا بروز ما شبیخوں می زند
مردم چشم ز گریہ غوطہ در خوں می زند
وسعتے پیدا کن ای صحرا کہ امشب در غمش
لشکر آہ از دل من خیمہ بیروں می[3] زند

در ۱۰۷۵ھ[4] ہزار و ہفتاد و پنج پادشاہ روشن ضمیر عالمگیر بہوائی تماشائی

---

[1] رجوع کنید بہ مآثرالامراء جلد اول از صفحہ ۲۱۷ تا ۲۲۰ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

[2] صحیح ا۔ میکرد۔ [3] در مآثرالامراء جلد اول صفحہ ۲۲۰ مصرعہ اول و چہارم باین طور آمدہ است:۔

(۱) بے تو شام غم بروز ما شبیخوں می زند

(۴) لشکر آہ من از دل خیمہ بیروں می زند

[4] مطابق ۱۶۶۴ء۔ ولے صحیح "سال ہزار و ہفتاد و سہ ہجری" است۔ (عالمگیرنامہ فارسی مصنفہ منشی محمد کاظم بن محمد امین چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۶۸ء صفحہ ۸۱۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

گلستان کشمیر با جیش و سامان شاہی و شوکت مباہی ہمراہی پانصد افیال کوہ ساس و پانصد پالکی حرمخانۂ خاص بکمال بہجت و جلال از لاہور بجانب کشمیر نہضت فرمود و منزل بمنزل مرحلہ پیما گشتہ سہ چہار روز بمقام راجور خیام دولت را قیام داد۔ چوں رایت اجلال از کوہ علی آباد عروج نمود فیل کوہ شکوہ را پای لغزیدہ در نہانخانہ عدم غلطید و بصدمۂ آسیب قلا بازی او بسیاری از اہالیان عسکر و از بیگمان پاکیزہ در عالم بقا رہسپر شدند و خاطر عاطر داد گر ازیں آسیب پرخطر نہایت مضطر گشت و لذات عیش و عشرت و سود و سرور و فرحت در مذاق خاطر تلخ شد۔ از آنجا بدلگیری تمام پدرام عزم را جولان دادہ در دولتخانۂ سرینگر نزول اجلال فرمود و ہمگی سہ ماہ در سیر و سیاحت ایں دیار بسر برد۔

روزی پادشاہ در باغ فیض بخش محفل عیش و مسرت بآرایش چراغانہ و سامان عشرت مہیا ساختہ لحظۂ بتماشا مشغول بود ناگاہ بکمال کدورت برخاستہ رفتہ بغیر مصلحت و تہیۂ سامان سفر رایت مراجعت را انتہاض داد و بغیر دیدن تماشائے شگوفۂ زعفران براہ راست جلوہ افروز دار الخلافت دہلی شد۔ و اسلام خان یکسال در حکومت اینجا بسر بردہ ہمرکاب ظفر انتساب دستوری یافت۔

سیف خان پسر تربیت خان در ۱۰۷۲ھ[۱] نشاط اندوز بساط حکمرانی

---

[۱] صحیح:۔ ۱۰۷۴ھ مطابق سال ششم جلوس عالمگیری است ۔(مآثر الامراء جلد دوم ص ۴۸۲)۔

سیف الدین محمود معروف بفقیر اللہ پسر تربیت خان بخشی شاہ جہانی بود۔ در سال سیوم مدارگی قورخانہ والا منصب ہفتصدی و صد سوار امتیاز یافت۔ دو مرتبہ یکے در سال ششم جلوس عالمگیری و دوم در سال دوازدہم بصوبہ داری کشمیر فائز گشت۔ ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ آیندہ

گشته بسیار مهیب نتاق بود - مردمان فرمان دهی او از نوادر روزگار بند اند
جفا پیشگان را همچنان تزلزل انداخت که سر موئی کسے خیانت و آزار نمی رسید
اعیان شهر و منصبداران دهر از خوف او می لرزید - چنانچه خواجه محمد صادق نقشبندی
هندوئی برائی تفاوت حساب زیر تازیانه گرفته مجروح کرده بود - سیف خان خواجه
مزبور را زیر برج دارائی که مسکن او بود بضرب تازیانه همچنان بیهوش ساخت
که بخانهٔ خود رسید بیجان گشت - و درآں ایام داجه لداخ سرکشی نموده سیف خان
لشکر جرار بتدارک آں نابکار تعئین ساخت که بکمال سرزنش گرفتار کرده در شهر رسانید
و سیف خان او را خلعت اسلام در بر کرده بحضور فرستاد و در بلاد تبت سکه و خطبهٔ
شاهی جاری ساخته در آنجا مسجد جامع ترصیص نمود -

روزی شیخ عبد الرشید حکیمی بزیارت آستانه میرفت و حسین ملک
بن حیدر ملک سر راه نشسته بود و با ایشان به بے ادبی گفتگو نمود - رفته رفته کار بجائی

[44] بالجمله بسیار گرم و سرد زمانه چشیده در مبادی سال بیست و هشتم مطابق ۱۰۹۵ه
بساط هستی در نوردید - رند مشرب و یتیم وضع بود - اما قابلیت و مناسبت
شعر و سخن داشت - ناصر علی با همه آزادی و استغنا مدتها بهم صحبتی او شیفتگی
داشت چنانچه می گوید ؎

گفت و گوئے طوطی از آئینه می خیزد علی
گر نباشد سیف خان ما را نفس در کار نیست

درفن راگ و نغمه بسیار ماهر بود - رسالهٔ مسمی به "راگ" درین نموده با فوائد
دیگر در تقسیم و قواعد آں تالیف کرد" (مآثر الامراء جلد دوم از صفحه ۴۷۹ تا ۴۸۵)

رسید حُسین ملک از روئی غرور شیخ موصوف را بدشنامہائی خلفائی راشدین رضی اللہ عنہم اجمعین سخت رنجش داد۔ شیخ عبد الرشید بشہر آمدہ در پیش سیف خان مرافعہ نمود و سیف خان تحقیقات کامل کردہ سب صحابۂ کرام بر حسین ملک ثابت نمود لیکن برعایت بعضی اعیان ریاست او توقف ورزیدہ حقیقت حال بحضور نوشت۔ شاہ والا فریقین بحضور طلبانیدہ در آنجا بعضے اُمرائی شیعہ سعی حمایت و شفاعت او کردہ بودند لیکن پیشرفت نشدہ حسین ملک را بعد تحقیقات بفتوائی قاضی عسکر قتل کردند و اہل شیعہ در مرثیہ او گفتہ اند۔ بیت:

شد از ظلم و بیداد قوم یزید
حسین ابن حسید دوبارہ شہید[۱]

سیف خان باغ سیف آباد بر کنارۂ شمالی ڈل آباد ساختہ از رود خانہ سندلار آبجوی جداگانہ حفر کردہ نزدیک باغ رسانیدہ بود کہ جوی حکومتش خشک شد۔ بنا براں تعریس درختانش معطل ماندہ حکومتش ہمگی سہ سال بود۔

میارز خان در ۱۰۷۸ھ[۲] بر مسند صوبہ داری اختصاص یافت۔ مردی سید صالح و نیک اطوار بود با وجود صوبہ داری کفش پوشیدہ بپای پیادہ در مسجد جامع حاضر می بود و در عدل و بذل و نان دہی ہمت عالی داشت۔ لیکن جماعۂ از قوم او زنگہ بمرافقت و معاضدتش از حضور مامور بودند آنہا از روئی

---

[۱] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴ و ۱۶۵۔

[۲] صحیح: ۱۰۷۶ھ مطابق سال نہم جلوس عالمگیری است۔ رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۵۹۶۔ (بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۴۱)

جہالت و رذالت پردۂ ناموس مردمان دریدہ روا دار ہتک اہانت مردم شدند
بلکہ خونہائے بسیار کردند۔ از پیل و مبارزخان را چندان عزت و توقیر ماند۔
ہمدران ایام عبد اللہ خان[۱] والی کاشغر از روئی مخالفت پسر خود نوازش خان
ترک سلطنت کردہ بارادۂ زیارت حرمین الشریفین در کشمیر رسید۔ و از پیشگاہ
حضور خواجہ محمد صادق بدخشی و بعضے[۲] مقربان برائی استقبال و بجا آوری خدمات
او مامور شدند۔ و مبارزخان در مصرف لوازم مہمانداری او پنجاہ ہزار زر
صرف نمود[۳]۔ سوائی آں تحایف و ظرایف بے شمار از قسم ظروف طلا و نقرہ
و آبگینہ و تھانہائی پشمینہ وغیرہ اسباب و آلات بسیار ارمغان خدمت

---

۴۴ مبارزخان میر گل از سادات بدخشان بود۔ در سال بست و دوم شاہ جہانی
با چندے از برادران و اقربائے خویش از موطن اصلی بہ ہندوستان رسید۔ و بہ تجوئی
دولت بمنصب پانصدی و دو صد سوار و انعام سہ ہزار روپیہ افتخار یافت۔
مشار الیہ بعد ازادائے خدمات لائقہ در عہد شاہجہان و پسرش اورنگ زیب
در سال نہم عالمگیری صوبیدار کشمیر۔ و در سال سیزدہم از تغیر لشکر خان بنظم صوبۂ
ملتان شتافت۔ و پس ازاں بفوجداری متھرا مامور گردید۔ در سال نوزدہم
معزول گشت۔ مآل کارش بنظر نیامدہ" (ایضاً از صفحہ ۵۹۵ تا ۵۹۷)۔
[۱] صحیح "یولبرس خان" است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴)۔
[۲] مراد از بعضے غالباً "سیف اللہ خان" میر بحر عالمگیر است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴
و مآثر عالمگیری صفحہ ۴۵)۔ [۳] عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۵ و مآثر عالمگیری
مترجمہ مولوی محمد فدا علی طالب صفحہ ۴۵۔

گذرانیدہ خود بمرافقت او دربار یافتگان حضور شامل گشت۔ مدت حکومتش یک سال و یک ماہ بود۔

سیف خان کرت ثانی در ۱۰۷۹ھ[1] بہ یہیم حکمرانی بر سر دادہ در موضع دِتہہ نار در باغ خود نزول فرمود۔ و قاضی عبدالرحیم را بر مدار المہامی استقلال کلی داد۔ قاضی ابوالقاسم پسر ملا محمد رضا کہ سابقہ با سیف خان کدورت داشت برفاقت مبارز خان ازین ملک بدر کرد[2]۔ و در ۱۰۸۰ھ[3] ۳ ماہ صفر حادثۂ زلزلہ واقع شدہ کہ از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل بود لیکن چنداں نقصان جانی نرسید۔ سیف خان در آبادی ملک و رعایا و ترقی مزروعات جہد بلیغ نمود۔ دماتت محمد آباد احداث کردۂ اوست۔ و در عہد او جناب خواجہ عبدالاحد سرہندی خطۂ کشمیر را بقدوم خود رونق بخشید۔ سیف خان بجاآوری خدمات ایشان بجان کوشید و حضرت خواجہ در آتش خانۂ دارا شکوہ سہ[4] ماہ بسر بردہ معاودت فرمودند۔ سیف خان در ۱۰۸۱ھ[5] جسر سیفاکدل تعمیر ساخت۔ تاریخ۔

زمن سال بنایش خضر نہفت
"صراط المستقیم اہل دین" گفت

ناظم عرصۂ سہ سال بحکومت گذرانیدہ ترک منصب نمود و در گوشۂ عزلت قرار یافت۔

افتخار خان در ۱۰۸۲ھ[6] بر حکومت صوبہ افتخار یافتہ در حویلی میرزا

---

[1] مطابق ۱۶۶۸/۹ء ۔ [2] واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۷ ۔ [3] ۱۶۶۹ء ۔

[4] صحیح: دہ ۔ [5] ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء ۔

[6] رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۵۴ ۔ ۴۴ (بقیہ بر صفحہ ۵۴۳)

محمد سلیم نزول فرمود۔ و در بسط و کشاد مملکت و رفاہ رعیت بجان و دل پرداخت بقول بعضے مؤرخان در زمان ایالت او آتش کادہ ڈارہ[۱] افروختہ شدہ دوازدہ[۱۲] ہزار خانہ مع مسجد جامع سوختہ گشت ظل سبحانی تعمیر باشی خود فرستادہ کہ از کردۂ سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت۔ افتخار خان چہار سال بر حکومت کشمیر افتخار یافتہ متغیر گشت۔

قوام الدین خان[۲] در ۱۰۸۶ھ خلعت صوبہ داری پیراستہ خلق خدا را

---

۴۴ افتخار خان سلطان حسین پسر کلان اصالت خان میر بخشی بود۔ چوں پدرش در سال بیستم شاہجہانی در بلخ فوت شد، پادشاہ نظر بر خدمت ہائے او کردہ پسرش را منظور نظر تربیت فرمودہ، در سال بیست و یکم سلطان حسین بداروغگی قورخانہ سرافرازی یافت۔ چوں سریر فرمان روائی ہندوستان بجلوس عالمگیری تزئین یافت، سلطان حسین مزبور بخطاب افتخار خان سرافراز گشت۔ بعد از خدمات لائقہ در سال بیست و چہارم مطابق ۱۰۹۲ھ بمقام جونپور رخت ہستی بربست (ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۲۵۲ تا ۲۵۵)۔

۱ کادہ ڈارہ محلہ[البتہ] شہر سرینگر بالائے جامع مسجد بطرف شمال مغرب۔

۲ قوام الدین خان اصفہانی برادر خلیفہ سلطان وزیر اعظم ایران بود۔ در سرآغاز سال ہفدہم عالمگیری از ایران بہندوستان آمد و از روئے لیاقت خداداد مورد نوازشات بے شمار گردید۔ در سال نوزدہم جلوس عالمگیری کہ مطابق ۱۰۸۶ھ باشد خان مزبور بنظامت کشمیر فائز گشت۔ سال وفاتش ۱۰۹۰ھ مطابق سال بیست و یوم جلوس عالمگیری گفتہ اند (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۱۰۹ — ۱۱۵)۔

بعدل و احسان خشنود ساخت. گویند از اکابر زادہ ہای ایران صاحب علم و فطانت بود و برائے تنبیہ مجرمان کلاہ تختہ کہ بر سر می نہاد از مخترعات او ست و در موضع رتہ پورہ[1] باغے احداث نمود. بعضے مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومتش واقعۂ آتش کاوہ ڈارہ کہ بالاگفتہ شد بوقوع آمدہ واللہ اعلم. و در عہد او خواجہ محمد شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر کہ از اولادان مخدوم اعظم دہ بیدی بودند در کشمیر ورود فرمودند. قوام الدین خان بعد سال تغیر یافت.

ابراہیم خان مرتبۂ ثانی در ۱۰۸۹ھ[2] بانی مبانی حکمرانی گشتہ ودانی در بسط بساط کامرانی و ضبط ضوابط جہانبانی و نصفت و عدالت مردم اقاصی و ادانی پرداخت. و در ایام حکمرانی او حادثات ناگہانی عارض گشت. اولاً چندگاہ باران ناکامی متواتر و متراکم باریدہ دریاہا طغیانی شد کہ عمارات مردمان مثل حباب بر آب چرخ میدادند و پلہای بہت ضایع گشتند و مزروعات و حیوانات تلف شدند. "طغیان بجید"[3] تاریخ است.

و ہمدراں ایام بحادثۂ زلزلہ زمین بلرزید و جانہائی بسیار برباد رفت و خانہ ہای بے شمار ضایع شد. مدتے مدید با ستمرار مدت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بود. و ہمدراں سال مردم قزاق کہ در حدود کوہستان کاشغر می باشند بر تبت کلاں خروج کردہ حاکم آنجا مغلوب کردند. ابراہیم خان

---

[1] رتہ پورہ محلۂ متصل کاوہ ڈارہ۔ [2] مطابق ۱۶۷۹ء۔

[3] ۱۰۹۴ھ مطابق ۱۶۸۳ء۔

پسر خود فدائی خان با لشکر فراوان بمدافعت مردم قزاق راہی ساخت۔ و فدائی خان بنیروی بازوی شجاعت جماعت قزاق مغلوب و منہزم ساختہ قلمرو تبت را از استیلای غنیم رہایش داد و مال منال بوعمال ہمراہ گرفتہ رجعت نمود۔

ودر سنہ ۱۰۹۶ھ[1] تاراج شیعہ بعمل آمدہ کیفیت آں در حصہ اول مذکور است[2]

و درین واقعہ ابراہیم خان در جانبداری و مددپرستی اہل شیعہ بجان دل کوشیدہ اہل سنت و جماعت را مضرت و آسیب کلی رسانید۔ بنابراں نایرہ فساد بیشتر اشتعال یافتہ از جانبین مردم بسیاری بقتل رسید۔ آشوب قیامت برپا شد[3]۔ باستماع خبر طرفداری و مردم آزاری ابراہیم خان خدیو جہان بر ابراہیم خان غضبناک شدہ فرمان معزولی فرستاد۔

نقل فرمان

مقہور حضرت سبحان ابراہیم خان بداند جم غفیر و جمع کثیر از مردم کشمیر بعرض استادہ ہای پایۂ سریر خلافت مصیر رسانیدند کہ آں مقہور تقیۂ اسلام را سبزوار قرار دادہ اکثری از فرقۂ مسلمین بشہادت رسانید۔ حال بحفظ اللہ خان حفظہ المنان صوبہ عوض

---

[1] بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری "ایں ہنگامہ در سال ہزار و نود وچہار در کشمیر رو داد"

(واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۶)

[2] صفحہ ۴۸۳ زیر عنوان "تاراج چہارم" ۔

[3] برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۵ و ۱۷۶ ۔

شدہ لازم کہ آں مخذول خود را معزول خواستہ سر خود در قہرمان الٰہی بپارد
وغیر ازیں چارہ ندارد"۔

مختصر کہ بصدور فرمان ابراہیم خان با جمعی از محبوسان روانۂ حضور شدہ در لاہور
رسید در آنجا محبوسان را حکم رہائش آمدہ ہمہ بالطرف کشمیر رجعت کردند۔ حکومت
ابراہیم خان ہشت سال بود۔

حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در ۱۰۹۵ھ عروس حکومت در بر کشیدہ
در باغ گلشن نزول فرمود و در تادیب و تنبیق ارباب عناد و ترہیب و تخریب اہل فساد
بخوبی پرداخت کہ فتنہ و آشوب از ملک رفع شد۔ و در آں سال راجہ جموں از جادۂ انقیاد
سر پیچیدہ حفظ اللہ خان مطابق فرمان حضور ابوالفتح خان دیوان صوبہ در ینجا قایم مقام
خود کردہ خود برائی تادیب راجہ جموں جنیبت ہمت را جولان دادہ بعد محاربہ و کارزار
قوم اشرار مطیع و فرمان بردار ساختہ روانۂ حضور شد و ابوالفتح خان در ینجا یک سال و یکماہ
بحسن انتظام گذرانیدہ بہ حضور رفت۔ و در ینجا شخصے شیخ ابوالفتح نام کہ از مقربان
حفظ اللہ خان بود بر نیابت صوبہ تقرر یافت۔ و در عہد او بباعث نقصان فصل
قحط شدید ظاہر شد و مردمان بسیار تعب کشیدند ہمگی سہ چہار ماہ بعسرت گذرانیدند۔

انتباہ۔ راقم الحروف غلام حسن معروض میدارد کہ بمطالعۂ تواریخ کشمیر
ہمیں تحقیق شد کہ در ملک کشمیر بعد تاراج مردم شیعہ خواہ مخواہ قحط واقع می شود۔ واللہ
اعلم۔ حکومت حفظ اللہ خان ہمگی چہار سال بود۔

۱؎ بروایت خواجہ محمد اعظم "حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در ہزار و نود و پنج بہ کشمیر رسیدہ
در محلہ گلشن حویلی ظفر خان سکونت نمود" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۶)۔

مظفر خان پسر شایستہ خان در ۱۱۰۱ھ[1] دایت حکومت افراشتہ خلق خدارا از جور وجفا وظلم وایذا آسیب سخت رسانید۔ علتِ چوتائی[2] یعنی چہارم بجائے رسید کہ شخصے دعویٰ کلام اللہ بہ مدعی خود ثابت کردہ ناظم بصیغۂ چوتائی چند سپارہ ازاں کلام اللہ کشیدہ بُرد۔ وعلت دامداری از بدعات اوست دو سال حکومت کردہ معزول شد۔

ابونصر خان[3] برادر مظفر خان در ۱۱۰۳ھ بہ نظامت کشمیر متنقل گشتہ از کردہ برادر در جور وجفا وظلم وایذا دوبالا بود اخاصی وادانی از اقاصی وادانی مجبور ومفلوک ساخت و در حکومت او جناب محمد علی رضای سرہندی خطۂ کشمیر را رونق تازہ بخشیدند۔ وبعد سہ ماہ رحلت فرمودند۔

و دراں عہد رستم مانتو شخصے سب صحابہ نمودہ بحکم قاضی عبدالکریم مقتول

---

[1] مطابق ۱۶۸۹ء۔ [2] ہندی "چوتھ" یعنی وصول یابی حصۂ چہارم بطور رسوم۔ صحیح این ست کہ ایں واقعہ در عہد برادر مظفر خان ابونصر خان رو نمود۔ رجوع کنید بہ "افغان کشمیر" صفحہ ۱۸۹۔ [3] "ابونصر خان پسر شایستہ خان در سال بیست وسوم جلوس خلد مکانی از تغیر لطف اللہ خان بخدمت عرض مکرر امتیاز یافت۔ سال بیست وچہارم کہ سلطان محمد اکبر آنا یعنی بعرض ظہور آورد دو در رکاب پادشاہی فوج کم بود، بنا براں اسد خان بطلایہ جانب نالاب بھکر مامور شد، او نیز بہمراہی خان مذکور دستوری یافت۔ پستر قوربیگی شدہ سال بیست وپنجم معزول شد۔ پس بنظم صوبۂ کشمیر شتافتہ سال چہل ویکم از انجا گردیدہ بعزل مکرم خان بصوبہ داری لاہور سر فتنحار افراخت۔ سال چہل ونہم بصوبہ داری اودھ واز اصل واضافہ بمنصب سہ ہزاری دو ہزار وپانصد سوار آئینہ بخت را جلا داد۔" (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۹۲)۔

شد۔ ہمدراں ایام میرزا حسین نام شخصے در ماہ شعبان از سبزوار رسیدہ زیۃ امن کوہ سلیمان نشستگاہ خود قرار داد و مردم کشمیر کہ سست اعتقاد و پست فطرت ہستند اورا از اولیاء دانستہ گرویدہ او شدند تا کہ مرجع و مطاف خاص و عام گشت و در ماہ رمضان ہنگامہ آراستہ چراغانہ عجیب ترتیب داد۔ اکثر مردم شہر بہانہ سیر و تماشائے چراغانہ با چنگ و چغانہ و دستیہا نشستہ متوجہ آں طرف شدند۔ از ازدحام عام و کثرت کشتیہا بسیار شدہ بوقت سہ پہر آسمان تیرہ و تار گشت۔ و باد و باران برق و رعد از ہر سو طوفان برداشت۔ و در تمامی ملک انطلام سخت واقع شد مدتے ہمچناں ماند کہ مردماں چراغہا افروختند و افطار نمودند و اغذیہ و اطعمہ بذوق تمام خوردند۔ بعد دو سہ گھڑی[1] ابر و باران مرتفع گشتہ آفتاب با لمتاب روشن شد۔ پس ہمہ خجل و منفعل گشتند و باعث ابتلا شناعت فعل آں مبتدع پنداشتند۔ چوں اخبار ایں واقعہ بحضور رسید۔ پادشاہ حکم داد کہ آں خانۂ شیطان از ملک اخراج سازند۔ حکومت ابو النصر شش سال بود۔[2]

فاضل خان[3] در ۱۰۹۸ھ بزم آرائی لب ماسیہ داری گشتہ برفاہیت

[1] گھڑی ہندی بمعنی ساعت۔ [2] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۸۹ و ۱۹۰۔

[3] فاضل خان برہان الدین برادرزادہ فاضل خان ملا علاء الملک تونی است۔ در قرب ایام فوت عم بزرگوار خود تازہ از ایران زمین آمدہ بود۔ پس از انکہ پیمانۂ حیات فاضل خان لبریز گردید، چوں لاولد بود خلد مکان (زشاہجہان) مشار الیہ را مورد نوازش ساختہ بعنایت خلعت از لباس سوگواری برآورد و بمنصب ہشت صدی و پنجاہ سوار سرِ بلند فرمود۔ در سال ای و دوم جلوس عالمگیری بخطاب فاضل خان متخلص گشت۔ در ۱۱۰۱ھ بعدا ادائے خدمات لائقہ بدرد[illegible]

امنیت مردم و اعزاز مشایخ و علماء بخوبی پرداخت و بدعات مخترعۂ حکام سابقہ مثل حاصل علک[1] کہ شصت ہزار تنگہ بود و دام داری و چوتھائی وغیرہ کہ در قسم مبلغے کثیر بود ہر دماں را در ادائی آں قصور موفور عاید می شد سر بسر معاف نمود۔ و سہ ہفت چنار و سرائی آنجا و خانقاہ حسن آباد و خانقاہ جوگی لنگر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از تعمیرات اوست۔ و بروز جمعہ در مسجد جامع و زیارت مقابر بزرگان میرفت و متصل حضرتبل سمت شمال روضہ دلکشا آباد ساخت۔

و در عہد او ۱۱۰۰ھ موئی مبارک نبوی علیٰ صاحبہا الصلوٰۃ والسلام در بیرہ دیار بسعی آثار و توجہ خواجہ نور الدین ایشبری نزول جلال فرمود چنانچہ کیفیت آں در حصہ سوم انشاء اللہ تعالیٰ گفتہ شود[2]۔ ہمدراں ایام میان شاہسوار بیگ داروغہ توپخانہ و خواجہ محمد طاہر دہ بیدی را بتقریب فساد سابقہ کدورتے باہم شدہ بود و بروز عید ہر دو بہ عیدگاہ می رفتند در اثنای راہ خواجہ محمد طاہر شاہسوار بیگ را بہ بہانہ مصافحہ طمانچہ زدہ از جان بیجان ساخت[3]۔ مدعا کہ فاضل خان در حکومت خود اعمال و ادائی بخیرات و مبرات خود مستفیض گردانیدہ اکثر مردمان را مناصب و جاگیر منظوری حضور عطا نمود و عموم منصبداری مردم کشمیر در عہد او رواج یافت و تزئین باغات و ترمیم عمارات شاہی از حد نمود۔ مدت سہ نیم سال حکومت کردہ مستعفی شد[4]۔

زندگانی خود گفت (ملخص از مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۳۴ تا ۳۶)۔

[1] در واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ "نمک"۔ [2] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ و ۱۹۱۔ [3] ایضاً صفحہ ۱۹۰۔ [4] ایضاً۔

ابراہیم خان مرتبۂ ثالث در ۱۱۱۳ھ[3] فرمان صوبہ حاصل کردہ متوجہ کشمیر شدہ بود۔ در اثنای راہ با فاخر خان ملاقات کردہ ساعتے نشستند خواجہ علی اکبر وقایع نگار در مجلس حاضر بود این بیت مذاق طبیعت خود ساخت

بیت:- عید رمضان آمد و ماہ رمضان رفت
صد شکر کہ این آمد و صد حیف کہ آن رفت

ابراہیم خان چون وارد خطہ گردید برخلاف سابقہ تدارک قصورات گذشتہ در رعایت رعیت و رفاہ خلایق و امنیت ہمت برگماشتہ بصلح کل ہر کس را دل خوش ساختہ شیعہ و سنی یکسان پنداشت[1]

و در عہد او شخصے بصورت میرزا شجاع برادر عالمگیر ظاہر شدہ مخبران او را اسیر کردہ در پیش ابراہیم خان رسانیدند و ابراہیم خان بمجرد دیدن او را رخصت داد[2]۔ می گویند کہ ابراہیم خان او را بشناختہ عمداً بنظر تردد او تجاہل نمود۔ و در عہد او ارسلان خان برادر زادۂ عبد اللہ خان والی کاشغر کہ پسرش غالب شدہ بود برای استمداد و استعانت افواج در کشمیر رسید۔ تغان عالیشان تاریخ ورود او ست۔ چون او را با ابراہیم خان نوعی کدورت باطنی ظاہر گشت۔ ناظم و فور خرج این مہم خطیر و عذر عدم ضبط و ربط آن دیار بر صورت تسخیر و تقلیل آمدنی مداخل آنجا بحضور عرضداشت نمود۔ و منظوری آن حضور در جواب

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۳۔

[2] صاحب واقعات کشمیر (صفحہ ۱۹۳) محل ظہور این مرد پرگنہ کامراج (کشمیر) نوشتہ است۔

[3] ۱۱۱۳ھ مطابق ۱۷۰۲ء۔

نوشت ع۔ مرد آخر بین مبارک بندہ ایست ÷ ارسلان خان را حکم رسید
که در کابل به فتنه از شاهزاده معظم استعانت بجوید۔ متقارن آن حال به اجه زجود
اسیر شده در کشمیر رسید و در اینجا مسلمان شده به لطف الله خان موسوم گشت و
همدران زمان عبدالفتاح خان گوجر پد عبدالرزاق سر شورش برداشته
فی الفور در دست ناظم اسیر شد۔ مدعا که ابراهیم خان این مرتبه اعلام عدل و
احسان افراخته نیک نامی ابدی حاصل کرد پنج سال و چند ماه بحکومت اینجا گذرانیده
بنظامت احمد آباد تعیین شد۔[1]

نوازش خان رومی در ۱۱۱۷ھ[2] بخلاع فاخرۂ صوبه داری اختصاص

یافته با رسیدن خود ملا اشرف که صدر دیوان بود از طرف ابراهیم خان
اعتبار بنیابت داشت نایب ساخت۔ و در آمدن خود چند گاه تعلل ورزید۔
بعد آن عبدالله خان ده بیدی نایب کرد۔ پس از آن فراغت خود حاصل نموده
به کشمیر آمد۔ چون در باره مولد ورود یافت خبر انتقال پادشاه روشن ضمیر
عالمگیر مسامع هر صغیر و کبیر رسید عالمی را درهم و برهم شد۔ مرثیه ؎

ای وای سران و شهریاران رفتند	سرداروامیر و تاجداران رفتند
زین باغ پر از داغ حریفان و ظریفان	چون سیل در ایام بهاران رفتند
یکسر زکفن کرده بر دوش سمن پوش	گل پیرهنان لاله عذاران رفتند
چون فائده خوان فلک رنج و الم بود	با خون جگر مایده خواران رفتند
از روی زمین رفتن شه گرد برآورد	هر چند که زین پیش سواران رفتند

[1] واقعات کشمیر صفحه ۱۹۳۔ [2] ۱۷۰۵ء۔

یاران چمن رفتہ سمن گفت بسنبل ما باکہ نشینیم کہ یاران رفتند
ای دل چہ زنی نالہ کزین لالہ خیابان با داغ جگر چون تو ہزاران رفتند

باید دانست کہ پادشاہ دین پناہ تاحین انتقال خود در رتق و فتق امور مملکت و ضبط و ربط ضوابط سلطنت و رفاہ و امنیت رعیت و رعایت لوازمات ملت و استدامت اعمال طریقت و استقامت اشغال صلاحیت احترام مشایخ و علمای نیک سیرت علی الدوام شاغل و عامل ہمی بود۔ بعمر نود و یک سالگی[۱] سلخ ذی قعدہ ۱۱۱۸ھ ۲۰ فروری ۱۷۰۷ء عرصۂ پنجاہ سال[۵۰] سلطنت کردہ از جہان فانی بعالم جاودانی انتقال نمود۔ تاریخ تولد ایشان "آفتاب عالمتاب[۱]" بود۔ تاریخ جلوس "آفتاب عالمتاب[۲]" خود فرمود۔ و تاریخ انتقال آنجناب ع۔ "آہ شد آفتاب[۳] زیر زمین" مشہور است۔ ایضاً "دخل الجنۃ" ہم موافق است۔ پادشاہی عالم و عادل و فاضل و کامل و باذل و عامل و رعیت پرور و مستقیم المزاج بود۔ ہمیشہ از لہو و لعب سماع ساز و چنگ و عود و مسکرات و منہیات اجتناب می فرمود۔ در اوایل از کتابت کلام اللہ قوت نفس خود میکرد و پیمانہ قطعۂ زمین جدا کشیدہ حاصلات در ماکولات و ملبوسات خود صرف می فرمود۔ و فتاوی عالمگیری[۴] از جملہ آثار خیر و برکات است و در تکمیل آن

---

[۱] ۱۰۲۸ھ مطابق ۱۶۱۸ء ۔ [۲] ۱۰۶۸ھ مطابق ۱۶۵۷ء ۔
[۳] ۱۱۱۸ھ ۔ [۴] فتاوی عالمگیری در ہند از مستندترین کتب فقہ حنفی بشمار می رود۔ تدوین این کتاب در ۱۰۶۷ھ مطابق ۱۶۵۶ء بعمل آمد۔ مشاہیر علمای ہند کہ صدر آنان شیخ نظام بودند در تالیف این فتاوی سعی بلیغ نمودند۔ این کتاب بحکم

دو لک روپیہ صرف نمود۔ و بر مذہب حنفی راسخ القدم بود و صلوٰۃ پنجگانہ بجماعت ادا میکرد و نماز جمعہ ہمیشہ در جامع می خواند۔ و نماز تراویح با ختتام کلام اللہ تا دو پہر شب ہمیشہ با جماعت ادا می کرد و در عشر اخیر معتکف می شد۔ و در خلوت اصلاً بر مسند اتکا نمی کرد۔ و بجماعتی کثیر خرج راہ دادہ ہر سال بہ حج می فرستاد۔ و مجاوران حرمین شریفین را مبلغات خطیر رسانیدہ می بود۔ و رباطہا در آنجا قائم کردہ بود ظروف طلا و نقرہ گاہے استعمال نمی کرد۔ الفاظ غیبت و خبیث و کذب بر زبان نمی آورد۔ و مستغیثان را بے ممانعت حاجب بواب بذات خود دادرسی می کرد۔ و از اطناب و مبالغہ کلام دادخواہان اصلاً بے دماغ نمی شد۔ بتخانہ ہا بسیار مسمار نمود۔ و در قلمرو خود جابجا مساجد و خانقاہ احداث فرمود۔ از آنجملہ در ملک کشمیر پانصد مسجد مع حمام ترصیص ساخت و در ملک محروسۂ خود قحبہ خانہ ہا بالکل مسدود فرمود۔ و رباط سراہا برای مسافران بہر جا بنا نمود۔ مردم شعرا و قوال و مغنیہ را از خزائن او یک فلوس مقسوم نبود۔ و از شعر و سخن متنفر می بود۔ خود را طبیعتی موزون داشت احیاناً ابیات برجستہ می گفت۔ این بیت از وست۔ بیت:

غم عالم فراوانست و من یک غنچہ دل دارم

چساں در شیشۂ ساعت کنم خاک بیاباں را

مختصر ہر قدر کہ اوصاف حمیدہ در دنیا مشہور است در ذات او

---

* شاہ زادی زیب النساء دختر اورنگ زیب عالمگیر از عربی بفارسی ترجمہ کردہ شد۔

(مآثر عالمگیری صفحہ ۳۸۶ و قاموس المشاہیر صفحہ ۲۶۴)۔

مخلوق بود۔ اہل انصاف ازاو دو چیز معیوب پندارند یکی تحبس پدر خود شاہ جہان دوم تعصب مذہب ہندواں۔ چہ پادشاہ دین پناہ بود۔ اواخر سلطنت بر جہاد مستعد شدہ بتخانہ ہائی بسیار مسمار کردہ جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت و اہل ہنود را عموماً جزیہ قرار داد۔ موجب آں فرقۂ ہنود او را مذموم می دانند ورنہ خصائل حمیدۂ او در روئی زمین مشہور و معروفست۔ فقط

بالجملہ عالمگیر را از نسل خود پنج پسر والا گوہر متولد شدہ بود۔ اوّل سلطان محمد کہ در حین جوانی مصدر کارہائی جہانبانی شدہ بود در ایام بغاوت میرزا شجاع دختر او در عقد آوردہ با پدر خود مخالفت نمود و بحکم سلطانی در قلعۂ گوالیار ہفت سال محبوس شد و در آنجا بعمر سی و ہفت (۳۷) سالگی قضا کرد۔

دوم سلطان معظم کہ در سنہ ۱۰۵۳ھ[1] یکہزار و پنجاہ و سہ تولد یافت او اوائل سلطنت عالمگیری تردّدات نمایان بکار بردہ ہنگام ہنگامۂ شاہ عباس ثانی بجانب خراسان مامور شد۔ و در مہم حیدرآباد بعلت سازش ابوالحسن خان ہفت سال محبوس گشت۔ و بعد خلاصی بنظامت کابل و پشاور و ملتان و لاہور مامور شد۔ تا حین انتقال پادشاہ در آنجا قائم بود۔ پسران او معزالدین جہاندار شاہ صوبہ داری ملتان و عظیم الشان حکومت بنگالہ می کردند۔

سیوم محمد اعظم کہ در سنہ ۱۰۶۳ھ[2] بوجود آمدہ با پدر خود محبت خاصی داشت عالمگیر در حالت بیماری خود ۲۰ ماہ ذیقعدہ سنہ ۱۱۱۸ھ بر صوبۂ مالوہ مالک کردہ مامور ساخت۔ وگفت یک منزل را دو منزل کردہ باہستگی باید رفت۔

---

[1] ھ ۱۶۴۳ء ـ　[2] ھ مطابق ۱۶۵۲ء ـ

چہارم محمد اکبر کہ در مہم راجہ ہائی اجمیر باغی شدہ بطرف ایران گریختہ رفت
و بامر شاہ سلیمان[1] والی ایران در فراہ اقامت کردہ ہمانجا پیش از واقعۂ پدر
یک سال بقضا پیوست۔

پنجم میرزا کام بخش کہ در ۱۰۷۷ھ[2] بظہور آمدہ بسیار خیرتی بود و در مہم
حیدر آباد جانفشانی ہا نمود۔ پادشاہ بوقت بیماری خود ۲۷ از ذی قعدہ ۱۱۱۸ھ
حکومت صوبہ بیجاپور بوی ارزانی داشت و حکم نافذ داد کہ در رفتن آنجا مسارعت
نماید و ہر روز دو منزل راہ قطع کند۔

درین صورت پادشاہ ممالک محروسۂ خود را میان فرزندان خود تقسیم
فرمودہ وصیت کردہ بود کہ محمد معظم شاہ پادشاہ ہندوستان، اعظم شاہ حاکم
دکہن، و محمد کام بخش مالک بیجاپور مقرر باشند۔ و ہر سہ برادر در ممالک خودہا
نشستہ با ہمدیگر مخالفت و منازعت ننمایند۔

موجب تقدیر برخلاف آن بعمل آمد کہ بعد انتقال پادشاہ محمد اعظم
فوراً از راہ باز پس آمدہ بنعش پادشاہ حاضر شد و لوازمات ماتم بجا آوردہ
تابوت پادشاہ در اورنگ آباد روانہ کرد۔ و بروز عید ضحی دربار شاہی
آراستہ بتخت پدر جلوس نمود و ارکان دولت و افسران عسکر را استمالت
مدارا فرمود۔ آصف الدولہ اسد اللہ خان[3] و پسرش ذوالفقار خان بدستور

---

[1] ۱۰۷۷ھ = ۱۶۶۶ء — ۱۱۰۶ھ = ۱۶۹۴ء — [2] ۱۶۶۶ء — [3] مراد از آصف الدولہ جملۃ الملک
محمد ابراہیم خان الملقب باسد خان متوفی ۱۱۲۹ھ یکے از وزرائے سلطنت عالمگیر است۔ برائے
تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۱۰ تا صفحہ ۳۲۱۔

سابقہ بر منصب وزارت وسپہ سالاری مختار ساخت و در ضبط و ربط سلطنت پرداخت.
محمد کام بخش بر حکومت بیجاپور کہ محل مختصر بود اکتفا نکردہ خروج نمود. محمد اعظم او را
تسلی دادہ کہ با صوبہ بیجاپور صوبہ جات دیگر ہم بشما عطا خواہند شد. و سلطان معظم
باستماع خبر بیماری پادشاہ از کابل و فرزند او عظیم الشان از بنگالہ بجانب آگرہ
متوجہ شدند. سلطان معظم در دار الخلافت لاہور اول ماہ محرم ۱۱۱۹ھ روز شنبہ
بر تخت شاہی جلوس نمود. و بنام محمد اعظم فرمان فرستاد کہ ملک دکھن کہ وسعت بسیار
است موجب وصیت پدر بزرگوار بداں اکتفا سازند کہ از کردہ جنگ صلح بہتر است
اعظم شاہ در جواب نوشت "دو پادشاہ در اقلیمی نگنجند" باستماع ایں خبر معظم شاہ
محمد معز الدین[۱] را از ملتان آوردہ با جمعیت سپاہ و لشکر بجانب آگرہ یورش
ساخت. قبل بریں عظیم الشان[۲] پسرش از بنگالہ با خزائن و دفائن و مداخل شاہی
یلغار کردہ در آگرہ رسیدہ بود منعم خان[۳] از لاہور جریدہ رفتہ با او پیوست
و ہر دو باتفاق کدیگر مختار خان صوبہ دار اکبر آباد کہ خسر شاہزادہ بیدار بخت و
ہوا خواہ اعظم شاہ بود محبوس داشتند و خزائن و دفائن کہ در اکبر آباد بود ضبط کردند

[۱] محمد معز الدین الملقب بہ جہاندار شاہ پسر کلان معظم شاہ بود. بعد از وفات پدر مدتی چند ماہ
حکومت کردہ از دست عمزاد خود فرخ سیر در ۱۱۲۴ھ مقتول گردید.
(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۳).

[۲] سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان بہادر پسر سوم بہادر شاہ متوفی ۱۱۲۴ھ بود.

[۳] منعم خان خانخاناں بہادر شاہی متوفی ۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۱ء.
(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۱۵).

لیکن قلعہ بدست نیامد۔ درآنحال معظم شاہ در اکبرآباد رسیدہ عظیم الشان خزائن شاہی بنظر گذرانید پادشاہ بنظر تنگی سرمایہ مسرور شد۔ ازیں طرف سلطان اعظم باعسکر شاہی و پسران خود کہ در شجاعت بے ہمتا بودند صفوف محاربت آراست ۸ ماہ ربیع الاول ۱۱۱۹ھ در نواحی[1] اکبرآباد تلاقی فریقین روی داد۔ بعد جدال و قتال بسیار جمعیت اعظم شاہ غالب بود اما بوقت دیگر بادی سخت از جانب جناح معظم شاہ وزیدن گرفت لشکر اعظم شاہ را بآسیب گرد و غبار چشمان تیرہ گشتہ ہوش و حواس خیرہ شد۔ تیر و تفنگ کہ بجانب دشمن می انداختند معکوس برآنہا می گشت تا آنکہ سپاہان اعظم شاہ مغلوب گشتہ منہزم شدند و درحالت ہزیمت ہمہ ہا بقتل[2] رسید اعظم شاہ و پسرش بیدار بخت در حربگاہ کشتہ شدند۔

قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر۔ بعد رفع و دفع مخالفان معظم شاہ دربار شاہی آراستہ در اکبرآباد بر تخت شاہی جلوس نمود و اعیان دولت را بانعام و اکرام خلاع فاخرہ بخشیدہ خود را شاہ عالم بہادر خطاب داد۔ تاریخ[3]:-

قدسیان تہنیت سال جلوس بشہ مرشد کامل گفتند
عرصہ جشن شہنشاہی را محفل خلد مشاکل گفتند

---

[1] بقول صاحب مآثرالامراء (جلد سوم ص ۶۷۱) ایں جنگ متصل جاجوہ کرہی اکبرآباد واقع شد۔ [2] "ہائے محمد اعظم" تاریخ قتل اعظم شاہ است (ایضاً صفحہ مزبور)۔
[3] بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری ایں قطعہ تاریخ از گفتہ ہائے خواجہ لطف اللہ کشمیری است (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۰)۔

سال تاریخ ہمایوں سعید جشن شاہنشہ عادل گفتند

پسران و متوسلان برادر مقتول خود را دست عاطفت افشانده در مصاحبت و ملازمت خود ممتاز ساخت و در رفاہ رعیت و پرورش سپاہ و منبت و بذل وجود و سخاوت ممتاز بود۔ در سال دوم جلوس بجانب دکھن رایت عزیمت افراشتہ محمد کام بخش[1] با لشکری قلیل بمقابلہ او آمادہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت کام بخش مجروح و مقتول اسیر گشتہ از جان درگذشت و پادشاہ مظفر و منصور بجانب دارالخلافت معاودت فرمود۔ ہمدراں ایام گورو بندا[2] چیلہ گورو گوبند رایت بغاوت افراشتہ سرہند را قبضہ کردہ و قصبہ جات بسیار را غارت نمودہ خرابی ساخت۔ پادشاہ خود در سرہند قیام کردہ متمرداں را گوشمالی نمودہ و بندا در کوہ ہمالیہ مفرور ساخت۔ پس بخواہش سیر کشمیر سمت لاہور نہضت کردہ از آنجا بسبب برودت زمستان فسخ عزیمت کشمیر ساختہ بجانب پشاور متوجہ گشت۔ اوائل تخت نشینی از لاہور بنام نوازش خان حاکم کشمیر حکم محکم رفتہ بود کہ خود با جماعت منصبداران بحضور حاضر باشد۔ نوازش خان عذر کم خرجی منصبداران و شورش

---

[1] پسر پنجم عالمگیر متوفی ۱۱۱۹ھ۔

[2] بندا یکے از مریدان خاص گورو گوبند سنگھ بود۔ بعضے او را از ہند جنوبی و برخے از ہند شمالی شمردہ اند۔ بندا بہ سلسلۂ "بیراگی" تعلق داشت۔ وقتیکہ بندا در پنجاب آمد انبوہ کثیر از سکھاں گرد او جمع آمدند۔ و بر سرہند یورش کردہ رایت بغاوت افراشتند۔ بالآخر بعہد فرخ سیر در ۱۷۱۶ء، بندا بدست افواج شاہی گرفتار آمد و در ہماں سال ۴۵

وفادمردم کوہستان لعرض رسانید وتا صدور جواب خود داخل شہر نشدہ درعیدگاہ اوقات بسر می برد۔ چوں از حضور امر توقف رسید داخل شہر شد ہمگی یک سال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت ودرخط ثلث وشعر وسخن دستگاہ عجیب داشت۔ این شعر از وست۔ بیت :-

دلم ربودۂ آں پنجۂ نگارین است
محمسی کہ بدل ناخنم زند این است

جعفر خان در ۱۱۱۹ھ مسند نشین مسند صوبہ داری گشتہ تا رسیدن خود خواجہ عبداللہ دہ بیدی نایب ساخت وبہ وقت رسیدن خود خلق خدا از جور وجفا نہایت رنجانیدہ ہر کس را ظلم وستم رسانید ودر حالت خمار خمر حکم بیجا می کرد۔ مردماں از بیداد او ستوہ آمدند۔ روزی عورتے از پکھلی آمدہ بہ کلمہ کہ موجب قتل او می شد بحکمہ قضا اقرار نمود واہل عملہ درحد کردن او درنگی می کردند۔ آں عورت راضی نشدہ عاقبت بقتل[۱] آوردند۔ ودر ہمیں سال نعش قاضی القضاۃ قاضی حیدر[۲] معروف بہ

---

[۱] بقتل رسید۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۸۷ و ۸۸ - ۔ وقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱ -

[۲] قاضی حیدر المعروف بہ قاضی خان از قبیلۂ بچھ بود ۔ در صغر سن موفق بہ تحصیل علوم شدہ اکثر بخدمت مولوی عبدالرشید زرگر بودہ باوجود عسرت کہ دراں ایام داشت ہمت بر تحصیل علوم گماشت۔ وبہ جدوکد بلیغ از منتجران اکثر علوم شد۔ رفتہ رفتہ آوازۂ دانشمندی او بمسامع پادشاہ عالمگیر رسید باریاب

قاضی خان کہ در اواخر سلطنت عالمگیر و اوائل عالم بہادر[1] در باستقلال تمام احکامات قضایای حضور سرانجام میداد در شہر رسانیدند۔ و در موضع بچھ پورہ[2] میان باغ خود دفن کردند۔ جعفر خان بسبب نوشیدن شراب عاقبت آزارمند شدہ از جہان درگذشت۔ "جای جعفر خان بجحیم" تاریخ است نعش او بہند بردند۔ یکسال و سہ ماہ حکمرانی کرد و اعیان و ارکان دولت تا رسیدن صوبہ دار نو عارف خان نائب کردند۔

ابراہیم خان کہ در نظامت کابل و پشاور بر عہدہ پدر خود علی مردان خان خطاب یافتہ بود۔ در ۱۱۲۱ھ مرتبۂ چہارم بر حکومت کشمیر اختصاص یافت ہمگی سہ ماہ بحکومت بسر بردہ از جہان فانی درگذشت۔

ملازمت پادشاہی گشت۔ چندے بہ تعلیم و استادی پادشاہ زادہ عظیم الشان بہادر و چندے بفضلائے شاہ جہان آباد مشغول بود۔ آخر ہا کہ برفاقت پادشاہزادہ مذکور در بنگالہ خدمت قضا بتقدیم می رسانید قریب یکسال بایں امر بکمال اقتدار اشتغال نمود۔ بعدہ مامور بقضائے حضور گردیدہ اقضی القضاۃ شد۔ و در دور بہادر شاہ ہم قریب سال ہا ایں منصب کامیاب و کام روا بود۔ در اوائل ۱۱۲۱ھ از امراض اسہال در گذشت۔ نعش از آنجا بہ کشمیر آوردہ در باغے کہ بیرون شہر داشت دفن کردند۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۶ و ۲۱۷)۔

[1] صحیح ، "بہادر شاہ" (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱)۔

[2] بچھ پورہ قریہ ایست قریباً شش میل از سرینگر بطرف شمال۔

[3] ۱۱۲۱ھ۔

نوازش خان مرتبۂ ثانی در ۱۱۲۱ھ بسریر حکمرانی کامرانی یافت۔ وعارف خان مذکور راز در بار معلی نایب او مقرر شدہ وی در انتظام امور مملکت و تنفیذ احکام سلطنت و رعایت رعیت بسیار کوشید۔ چون نیکنامی او بحضور رفت بنظر دیانت و حسن خدمت بخطاب امانت خانی اختصاص یافت۔ وہمدراں ایام بسبب کثرت بارش باران حادثۂ سیلاب بوقوع آمدہ دریا طغیانی گشت مزروعات تلف شدہ خانہا بباد رفت۔ بعد ازاں آتش قہرآلہ افروختہ قریب بیست محلہ بقدر چہل ہزار خانہ سوختہ شدند۔ از محلۂ صراف کدل[1] تا ملچی مر[2] و اطراف آں تمام ویران شدہ بالجملہ نوازش خان یکسال و شش ماہ حکومت کردہ بحضور طلب شد بتغیر او عنایت اللہ خان[3]

---

[1] صراف کدل محلہ ایست از سرینگر متصل زینہ کدل۔ وملچی مر محلہ ایست متصل جامع مسجد سرینگر۔

[2] واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱۔ [3] نسبش بہ سید جمال الدین نیشاپوری می رسد۔ حسب اتفاق وارد کشمیر گردیدہ در آنجا اقامت گزید۔ پدرش میرزا شکر اللہ نام داشت۔ مادرش حافظہ مریم کہ عفیفۂ صالحہ بود در عہد خلد مکان (شاہجہان) بتعلیم زیب النساء بیگم صبیۂ پادشاہ (اورنگ زیب) خواہر شقیقی محمد اعظم شاہ مامور شد۔ بیگم پیش او بحفظ کلام الٰہی وکسب آداب پرداختہ برائے منصب عنایت اللہ خان بخدمت پدر معروض داشت۔ نامبردہ ابتداً بمنصب قلیل وتصرف جواہرخانہ سربلندی اندوخت۔ در سال سی ودوم عالمگیری بہ خانسامانی و در سال سی وششم بدیوانی و در سال چہل و دوم بصدارت و سال چہل ونہم بمنصب دو ہزاری دو صد و پنجاہ سوار بلند رتبگی اندوخت۔ و در عہد جہاندار شاہ عنایت اللہ خان بنظم صوبۂ کشمیر نامزد گردید۔ و در ابتدائے عہد محمد فرخ سیر عنایت اللہ خان از کشمیر عزیمت بیت اللہ نمود۔ بالآخر در ۱۱۳۹ھ بساط ہستی در نوردید۔

(بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۶۲)

که در صحبت تیمور خان سابق داشت بر نظامت صوبه قرار یافت و از جانب او امانت خان بیگ تیمور سالقه بر نیابت صوبه معزز گشت۔

امانت خان در ۱۱۲۳ھ از جانب عنایت اللہ خان که از اقارب قریبۂ او بود بر نیابت صوبه اختصاص یافت و در رعیت پروری و دادگستری علم نیکنامی افراخت۔ و در عہد او خلیل بیگ نام شخصے از قوم شیعه به سبّ اصحاب کبار ارتکاب نمود و بفتوائ قاضی محمد اکرم کشته شد۔ دیگر سودرشن پنڈت در عہد جعفر خان بعلت پیشکاری او صدر بعضی امور ناشایان شده بود مردم عوام بر سر او تاخت آورده مضطرب کردند و پنڈت مذکور در دست خواجه محمد آفتاب[1] نقشبندی با پسران خود مسلمان شد و از دست عوام رہائش یافت و اعیان ملک او را جنپان[2] سوار کرده ده ہزار روپیه دستکوس دادند۔ در ہمین سال ۲۲ ماه شوال، امانت خان در کمال اقتدار از دار ناپایدار درگذشت حکومت او نه ماه بود۔

مشرف خان در ۱۱۲۳ھ از جانب خسر خود عنایت اللہ خان بر نیابت صوبه اختصاص یافت عرصۂ سه ماه گذشته ۱۹ ماه محرم ۱۱۲۴ھ شاه عالم بہادر[3] از جہان فانی درگذشت۔ صاحب جود و سخا محسن و رحیم دل بود۔ امّا در امور

---

[*] عنایت اللہ خان مرد پاکیزه صورت و خوش وضع بود۔ خلد مکان انشا و املائے او را می پسندید (مآثر الامراء جلد دوم از صفحه [illegible] تا ۸۳۲)۔ خواجه محمد اعظم دیدہ مری و غلام حسن [illegible] پیر حسن ہمیں عنایت اللہ خان را از قوم بچه (یکے از قوم کشمیر) شمرده اند۔

[1] اصحّ:۔ "خواجه نور الدین محمد آفتاب" است۔ (واقعات کشمیر ص ۲۱۲)۔ [2] جنپان یا زانپان لفظ کشمیری بمعنی محافه۔ [3] یعنی شاه عالم بہادر۔

جہانبانی و حکمرانی تغافل و تکاسل ورزید۔ ہفتاد و یکسال عمر کرد۔ در علم حدیث ممتاز بود۔ آخرش در امور مذہب تذبذب گشتہ بہ مباحثات مستعد بود خیال آمدن کشمیر داشت ترمیم دولت خانہ و باغات کردہ بودند در لاہور رسیدہ انتقال نمود۔ چہار فرزند دلبند از و یادگار ماند۔ یکی سلطان معزالدین ملقب بہ جہاندار شاہ۔ دوم سلطان عظیم الدین المعروف بہ عظیم الشان۔ سیوم سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان۔ چہارم سلطان خجستہ اختر ملقب بہ جہان شاہ۔

معزالدین جہاندار شاہ۔ بعد انتقال عالم بہادر ہر چہار برادر تا بوجوی یکدیگر شدہ فسادہا نمودند۔ عاقبت الامر جہاندار شاہ بحسن تردداتِ ذوالفقار خان[1] میر بخشی اولاً عظیم الشان بقتل آوردہ بعد آن دو برادر دیگر ہم از دنیا گذرانیدہ در عرصۂ سہ روز قریب بیست کس از شاہزادہ ہا بقتل رسانید و بعضیہا محبوس داشتہ خود بر تخت شاہی جلوس نمود۔ ذوالفقار خان را عہدۂ وزارت بخشید۔ آصف الدولہ[2] بر وکالت کل اقتدار یافت۔ ہدایت اللہ خان[3]

---

[1] امیر الامراء نصرت جنگ محمد اسمٰعیل ذوالفقار خان پسر مختار مطلق جملۃ الملک محمد ابراہیم خان المعروف بہ اسد خان بود۔ در ۱۰۶۸ھ چنانچہ از مصرعۂ "زبرج اسد نمود آفتاب" مفہوم می شود متولد گردید۔ مدت العمر در عہد عالمگیر و بہادر شاہ بر مراتب عالیہ فائز بود۔ آخر الامر در اواخر ۱۱۲۴ھ از دست فرخ سیر مع ولی نعمت خود معزالدین جہاندار شاہ مقتول گردید۔ "ابراہیم اسمٰعیل را قربان نمود" تاریخ شد۔ (مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۹۳ تا ۱۰۶)

[2] مراد از جملۃ الملک اسد خان پدر ذوالفقار خان است۔

[3] متوفی ۱۱۲۴ھ۔

پسرِ عنایت اللہ خان کہ بہ عہدۂ نیابت وزارت سابقہ ممتاز بود۔ الحال بخطاب سعداللہ خانی سرفراز شدہ بر خدمت خان سامانی امتیاز یافت۔ عنایت اللہ خان برحکومت صوبۂ کشمیر بدستور مستقل گشت۔ مشرف خان عرصہ شش ماہ بہ نیابت صوبہ گذرانید۔

عنایت اللہ خان در ماہ ربیع الاول ۱۱۲۴ھ در کشمیر ورود فرمود و با جلال و استقلال تمام چند ماہ بسر برد۔ دراں ایام راجہ مظفر خان بمبوا از مظفر آباد شورش برداشتہ علاقۂ دراوہ وکرناو کہ ہمیشہ در جاگیر صوبہ داران مقرر می بود در قبضۂ تصرف خود در آوردند۔ و عنایت اللہ خان افواج شاہی برائی گوشمالی آں باغی تعین ساخت ہنوز آتش محاربہ مشتعل بود کہ در ہماں ایام قتل جہاندار شاہ بعمل آمد۔ اسعد اللہ خان پسر عنایت اللہ خان کہ در واقعۂ جہاندار شاہ کشتہ شدہ عنایت اللہ خان ہمگی نہ[9] ماہ بحکومت گذرانید۔ واقعۂ جہاندار شاہ

[1] صاحب "واقعات کشمیر" میگوید۔ "از جملہ وقائع کہ در ایام او (علی محمد خان نائب سادات خان معروف بہ میر محمد تقی) روداد یاق است کہ بعض رؤسا و منصبداران فوجداری دراوہ و کرناؤ احداث کردہ بقصد تصرف آں سمت مردم کوہیاں را بشورش آوردند۔ محمد سمیت پسر محمد مظفر بے اعتدالی بکار بردہ آنہا را گرفتار ساختہ ازیں جہت عبدالعظیم خان دیوان صوبہ برنائب صوبہ غایت سلوک نمودہ متوجہ تنبیہ و اصلاح شد۔ چند ماہ صرف ایں مہم کردہ گرفتار مزبور را خلاص ساختہ و محمد معزالدین پسر محمد سمیت را بیرغمالی آوردہ بفتح و نصرت برگشت۔"

دآنکہ حسن میگوید ظاہراً سہو قبیح است۔ (واقعات کشمیر ص ۲۱۸)۔

این است کہ :-

فرخ سیر پسر دوم عظیم الشان کہ در وقت عالم بہادر بر نظامت صوبۂ بنگالہ مامور بود چوں جہاندار شاہ در اکبرآباد غلبہ کردہ شاہزادہ را بقتل رسانید فرخ سیر را لصدور این واقعہ رگ غیرت بجوش آمدہ بمعاونت و معاضدت سادات بارہہ علم محاربت افراشتہ بر اکبرآباد یورش نمود۔ جہاندار شاہ پسر خود اعزالدین بمدافعت و مقابلت او مامور ساخت۔ وی طاقت مقاومت نیاوردہ مغلوب گشت۔ جہاندار شاہ بذات خود ایلغار نمودہ در اکبرآباد محاربۂ سلطانی روی داد۔ و در حین مقابلہ خان جہان بہادر کوکلتاش مباہلت امیر الامرا کشتہ شد۔ امرای دیگر رشتۂ موافقت با فرخ سیر مستحکم کردہ در جدال و قتال دیدہ و دانستہ غفلت و سستی نمودند۔ جہاندار شاہ بمشاہدۂ قتل خان جہان بہادر و ناموافقت امرا روبہ ہزیمت نہادہ راست بہ شاہجہان آباد آمدہ در خانۂ اسداللہ خان[1] آصف الدولہ قیام ساخت بتعاقب او ذوالفقار خان پسر آصف الدولہ وارد دیافت۔ و آصف الدولہ با پسر خود[2] مصلحت سنجیدہ با فرخ سیر سلسلۂ موافقت مستحکم کردند۔ و جہاندار شاہ فی الفور نظربند ساختہ مال و منال او را متصرف شدند۔ فرخ سیر بغیر ممانعت کسی در شاہجہان آباد داخل شدہ ایام سلطنت جہاندار شاہ ہمگی نہ ماہ بود۔

معین الدین محمد فرخ سیر در ۱۱۲۵ھ[3] بعد انہزام لشکر جہاندار شاہ

---

[1] صحیح :- اسد خان۔ [2] مراد از " ذوالفقار خان امیر الامراء" است۔

[3] صحیح :- ۱۱۲۴ھ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۷)۔

وقتل خان جہان کوکلتاش فرخ سیر در شاہجہان آباد رسیدہ جہاندار شاہ
و امیر الامرا ذوالفقار خان بقتل رسانید و اکثر شاہزادہا مکحول ساخت۔ بلند
اختر و بسیاری از امرای خیرہ سر از تیغ گذرانید۔ و خود بکمال شوکت
بر تخت سلطنت جلوس نمود۔ تاریخ :۔

مژدہ بگوشم رسید از ظفر پادشاہ

از پی تاریخ آن شکر خدا گفتہ ام

بعد رتق و فتق سلطنت و بند و بست مملکت سادات خان بہادر کہ از نجبای
ایران بود بر نظامت کشمیر مختار ساخت وی از جانب خود علی محمد خان نائب
صوبہ فرستاد۔

علی محمد خان در ۱۱۲۵ھ از جانب سادات خان رتبۂ نیابت
حاصل کردہ وارد خطہ گردید۔ عنایت اللہ خان از ینجا برآمدہ بحرمین الشریفین
نہضت ساخت۔ و علی محمد در انتظام مہام حکومت پرداخت۔ چون مظفر خان
بمبہ در عہد عنایت اللہ خان متصرف دراوہ و کرناہ شدہ بود بلکہ علاقۂ
کامراج را دست اندازی میکرد۔ علی محمد خان با جمعیت افواج شاہی
و معاضدت رؤسا و منصبداران شہر بندارک مردم بمبہ یورش فرمود۔
محمد ہیبت پسر محمد مظفر بمصالحہ و فروتنی پیش آمدہ کسانیکہ اسیر بردہ بود
خلاص ساخت۔ ناظم صوبہ معز الدین پسر محمد ہیبت را بو عمال آوردہ بلدۃ
الامارت رجعت کرد۔ درینجا عبد العظیم خان[1] دیوان صوبہ بر علی محمد غالب

---

[1] بقول خواجہ محمد اعظم یکے از اکابر ایران و صاحب کمال بود (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۸)۔

سلوکی میکرد علی محمد را گوشمالی داده باصلاح آورد۔

همدران ایام عبدالرزاق پسر عبدالفتاح گوجر زمیندار بوچهه شورش برداشته علی محمد مواخذهٔ اولشکر کشیده گرفتار ساخت و باج خراج و پیش کش ازو گرفته چندگاه در زندان شهر پریشان کرده عاقبت مرخص نمود۔ پس علی محمد خان دست تغلب دراز کرده بدعات موفور مثل زرهوائی وغیره احداث فرمود و در بخشش و آزار مردم گرمجوشی کرده شکایت او بحضور رفته معزول شد۔ حکومت او دو سال و چهار ماه بود۔[1]

اعظم خان در سنه ۱۱۲۷ھ[2] از جانب سادات خان بر نیابت صوبه مستقل گشته یک سال بحکومت گذرانید۔

علی محمد خان مرتبهٔ ثانی در سنه ۱۱۲۸ھ بر نیابت صوبه افتخار یافته همگی یکسال بحکومت بسر برد۔

احترام خان در سنه ۱۱۲۹ھ[3] به نیابت سادات خان ورود یافته همگی هفده روز حکومت کرده سادات خان از نظامت صوبه معزول شد۔ و عنایت الله خان از حرمین مراجعت نموده مورد تفضلات شاهی گردید مرتبهٔ دوم بر صوبه داری کشمیر اقتدار یافت۔ وی از جانب خود میر احمد خان که در انتظام امور مملکت شهرتے داشت نائب ساخت۔

میر احمد خان[4] در سنه ۱۱۲۹ھ از جانب عنایت الله خان بر نیابت صوبه

---

[1] واقعات کشمیر صفحه ۲۱۸۔ [2] مطابق ۱۷۱۴ء۔

[3] مطابق ۱۷۱۶ء۔ [4] پسر میر احمد خان کلان متوفی ۱۱۲۱ھ۔

سربلندی یافتہ در انتظام امور ملکرانی و دلصفت احسان قاصی اداں بخوبی پرداخت۔ اعالی و ادانی را دلخوش ساخت۔ و متمردان و متغلبان و بدعتیان را مذلت و نکبت افزود۔ عرصہ ۷ سال در عدل و انصاف بسر برد۔

در ۱۱۲۸ھ[1] فرخ سیر را علت ناسور عارض شدہ کہ بہیچ علاج مندمل نگشت۔ عاقبت بدستکاری ڈاکٹر ہملٹن صاحب التیام یافت۔ و از حضور ڈاکٹر موصوف بخواستن انعام مجاز شدہ ڈاکٹر موصوف[2] بنظر رعایت قوم خود استدعای فرمان شاہی متضمن عطای ارضی و اجرای حقوق تجارت انگریزی و انداختن کوٹھی ہای تجارت در ممالک ہندوستان عموماً عوض انعام التماس نمود۔ فرخ سیر حسب مدعای او فرمان شاہی نوشتہ دادہ ہمان وقت بنیاد سلطنت انگریزی در قلمرو ہند قایم گشت۔

ہمدران ایام بندا[3] سنگہ چیلہ گورو گوبند سنگہ باز خروج کردہ قصبہ جات بسیار را غارت نمود۔ فرخ سیر آن باغی گرفتار آوردہ بقتل رسانید و از متابعان او ہفتصد کس بدار آویخت۔

---

[1] مطابق ۱۷۱۵ء۔

[2] بقول اروین درخواست دکتر ہملٹن برائے منسوخی محصول بود کہ منجانب مرشد قلی خان حاکم بنگالہ بعد از عہد عالمگیر بر اموال انگلیسی عاید شدہ بود (لیٹر مغلوں ص ۳۰۶)

[3] بروایت خافی خان بندا در ۱۱۲۸ھ بدست عبدالصمد خان دلیر جنگ و دیگر امرائے مغلیہ دستگیر شدہ بقتل رسید۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ منتخب اللباب خافی خان ص ۷۶۱ — ۷۶۴

مدعا که در ایام حکومت فرخ سیر سادات بارہہ[1] غلبه یافته بغا ایب سلوکی و خود رائی کار میکردند۔ پادشاه از مخالفت و سرکشی آنها بمباینه تردد داشته و از راه قصور تدبیر و حکمت تقدیر پادشاه اعتقاد خان را قمقام الدوله خطاب بخشیده انتظام مهام مملکت بطور او گذاشت۔ و محمد مراد[2] خان میر توزک را

[1] مورث اعلیٰ سادات بارہہ ابوالفرح ساکن واسط (عراق) بود۔ سادات بارہہ در قرون وسطیٰ به هندوستان وارد شده اوّلا در چهار دیهات کرد اضلاع سرکار پٹیاله بود سکونت پذیر گشتند۔ بعد ازاں مابین میرٹھ و سهارنپور (در ولایت اترپردیش هند) رخت اقامت انداختند۔ در وجه تسمیه "بارہہ" اختلاف است غالبا مراد از "بارہہ" دوازده دیهات است مسکن این قبیله بود۔ از عهد ضیاء الدین محمود کبیر پادشاه به شجاعت و جوانمردی ممتاز بودند و روایتا در مهمات ملکی هراولی لشکر ایشان مختص بود۔ در عهد محمد فرخ سیر قطب الملک سید حسن علی خان و امیر الامراء سید حسین علی خان از سادات بارہہ در سیاست ملکی مالک جزو کل گشتند۔ چون فرخ سیر محمد مراد خان کشمیری میر توزک را به لقب اعتماد خان بها در قمقام الدوله سرفراز کرد سید حسین علی برآشفت و از مستقر نیابت دکن آمده قلعه و دولت خانهٔ شاهی را محصور کرد فرخ سیر دست گیر شده بقتل رسید۔ (لیٹر مغلس ص ۲۰۱م)

[2] مراد از محمد مراد خان میر توزک غیر از اعتقاد خان قمقام الدوله نیست۔ در آنکه حسن فهمیده است کلیتهً سهو است۔

اعتقاد خان فرخ شاهی محمد مراد نام کشمیری الاصل بود۔ در عهد خلد منزل بوکالت جهاندار شاه و منصب هزاری و خطاب وکالت خانی امتیاز داشت

در پیشگاه خود رتبہ و منزلت افراشت۔ ازیں دو سادات بدل گشتہ

۴۴ و در ایام جهاندارشاه ترقی کرده چون نوبت سلطنت محمد فرخ رسید
داخل کشتنیها گشت۔ امّا ربط سابق با سادات بارہہ باعث جان بخشی
او شده منصب ہزار و پانصدی و خطاب محمد مراد خان یافت۔ و داخل
یساولان تزک گردید۔ چون محمد امین خان بخشی دوم بہ مالوہ رخصت یافت
(تا شاید سد راه امیر الامراء (حسین علی خان) از دکن تواند شد) در کوچ
توقف میکرد، محمد مراد خان بہ سزاولی تعیین گشت۔ چو پادشاه محمد فرخ سیر
بنابر مخالفت با سادات بارہہ مکدر و متالم بود، ہر روز فکرے تازه
و مشورتے نو در استیصال آنہا می نمود و از کم فطرتی و بے جرأتی بجائے
نمی رسید۔ روزے وکالت خان (مراد خان) قابو یافتہ بہ پادشاه
بہ نیرنگیٔ فسون و افسانہ چناں باغ سبز جلوه داد کہ فرخ سیر فریفتۂ او
گشت و در ہمہ کارہا محرم ہمراز و یار دمساز کرده در ایام معدود
بہ منصب ہفت ہزاری ده ہزار سوار و بخطاب رکن الدولہ اعتقاد خان
بہادر فرخ شاہی بلند مرتبہ ساخت۔ روزے نبود کہ جواہر ثمینہ و
اجناس نفیسہ باو مرحمت نمی شد۔ سرکار مرادآباد را صوبہ قرار داده
موسوم بہ رکن آباد فرموده در جاگیرش بطریق التمغا عنایت شد۔ روزے
از فرط خوشی فرمود کہ برائے رتبۂ وزارت بہتر از اعتقاد خان کسے نیست۔
امرا کہ از پیش آمد چنیں مرد کم اصل کہ بہ ہرزه گوئی و بد دہنی شہرۂ عالم
بود راضی نبودند، پہلوتہی کردند۔ چون ایں خبر بہ قطب الملک رسید او ۴۴

بشورش آمدند چنانچہ سید حسن علی خان از اقصای دکھن معین الدین نام شاہزادہ جعلی نیاد کردہ با فوجی عظیم در شاہجہان آباد رسید و اعتقاد خان قمقام الدولہ با او بمصالحہ پیش آمدہ با ہمدیگر عہد و پیمان بتاکید ایمان موثق نمودند۔ اعتقاد خان برسم آنہا اعتبار کردہ حراست قلعہ و دولت خانہ از درون و بیرون بطور کسان آں ناکساں گذاشت۔

۴۴ برائے حفظ آبرو بہ حسین علی خان امیرالامراء نوشت کہ کار از دست رفتہ زود از دکن باید رسید۔ چوں امیرالامراء از دکن رسید، قطب الملک با پادشاہ شکوہ و اعادہ بے عنایتہا سر کرد۔ محمد فرخ سیر ہم آرشفتہ جواب میداد تا آنکہ منجر بہ حرف ہائے درشت شد۔ اعتقاد خان خواست کہ بسخنان ابلہ فریب میانجی گری نماید۔ ولے چوں از طرفین سر رشتہ اختیار از دست رفتہ بود، سید عبداللہ او را بدشنام مخاطب ساختہ گفت۔ "از قلعہ برآرند"۔ پادشاہ برخاستہ بمحل رفتند۔ و اعتقاد خان بدر بردن غنیمت دانستہ راہ خانہ گرفت۔ بعد مکحول و مقتول شدن محمد فرخ سیر اعتقاد خان مدتے خانہ نشین بود۔ چوں امیرالامراء بہ تیغ انتقام کشتہ گردید، قطب الملک بہ شاہجہان آباد رفتہ باستمالت اکثر امرائے قدیم و جدید پرداخت و از انجملہ اعتقاد خان را بہ بحالی منصب خوشدل ساختہ مبلغے بمد خرج و نگاہداشت رسالہ داد۔ اما نقش مراد قطب الملک نہ نشست۔ اعتقاد خان پہلو تہی کردہ رفاقت ننمودہ بدہلی برگشت۔ و تا زیست منزوی بودہ باجل طبیعی درگذشت۔ (ملخص از مآثرالامراء جلد اول صفحہ ۳۴۹ تا ۳۴۲)

بحال تصرف دولت [illegible] بدست آنها [illegible] بذات فرصت
فرخ سیر گرفتار کردہ مکحول ساختند و مدّت یکماہ در حبس معذب داشتہ
بقتل رسانیدند۔[1]

فرخ سیر پادشاہ دین پرور وداد رس بود قدر دانی اہل علم و
عمل بخوبی می ساخت۔ در جود و سخا بے ہمتا بود۔ مصوّران و نقّاشان
و حرفت گران و شاعران را دوست میداشت۔ از واقعۂ او عالمیاں
ماتم گرفتند۔ شاعرے[2] گفت۔ تاریخ:۔

دیدی کہ چہ با شاہ گرامی کردند
صد جور و جفا ز روی خامی کردند
تاریخ شہادت شہنشہ دل گفت
"سادات بوی نمک حرامی کردند"[3]

"چشم زخم عالم"[4] نیز تاریخ یافتہ اند۔

---

[1] برائے تفصیل مکحول و مقتول شدن فرخ سیر ملاحظہ کنید منتخب اللباب جلد دوم تصنیف خافی خان از صفحہ ۸۱۱ تا ۸۱۵۔ [2] مراد از مرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی متوفی ۴ صفر ۱۱۳۴ھ مطابق ۲۴ نومبر ۱۷۲۰ء است۔ [3] ۱۱۳۱ھ مطابق ۱۷۱۸/۱۹ء۔
میر عظمت اللہ بیخبر ساکن بلگرام در جواب آن چنیں انشاء کرد ؎

با شاہ قدیم آنچہ شاید کردند — از دست حکیم ہرچہ آید کردند
بقراط خرد نسخۂ تاریخ نوشت — سادات دوائیش آنچہ باید کردند

(واقعات کشمیر ص۲۱۹)۔

[4] این تاریخ را گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدہ مری ست و جزوے ازیں بیت است:۔
[5] خواست اعظم زپے صاف ضمیر ✤ دیدہ در "چشم زخم عالم" گفت (ایضاً ص۲۱۹)۔

بعد واقعۂ فرخ سیر سادات بارہہ کنگاش کردہ شاہزادہ رفیع الدرجات پسر شاہزادہ رفیع الشان از محبس کشیدہ تخت نشین کردند[1] وی چہار پنج ماہ[2] سلطنت عاریتی کردہ بمرض دق از دنیا درگذشت ـ و برادر دومش کہ سلطان رفیع الدولہ نام داشت بر تخت نشانیدہ بخطاب شاہجہان ثانی مشہور کردند[3] اینہم مثل برادر خود در پنج شش ماہ بے استقلالی گذرانیدہ زمام انتظام بالداری در دست سادات بارہہ بود ـ

ہمدران ایام نیکو سیر پسر سلطان محمد اکبر بن عالمگیر در اکبر آباد خروج کردہ علم بغاوت افراشت ـ و شاہجہان ثانی با فوج فراوان بمدافعت او جانب اکبر آباد متوجہ شدہ در اثنای راہ بقضای خود از جہان درگذشت پس سادات بارہہ نیکو سیر را ملزوم کردہ در انتظام سلطنت متردد

---

[1] جلوس رفیع الدرجات بر تخت دہلی نہم ربیع الآخر مطابق دہم اسفندار یک پاس و چہار گہری از روز چہارشنبہ سنہ ہزار و صد و سی و یک ہجری مطابق ۲۸ فروری ۱۷۱۹ء بعمل آمد ـ دریں وقت بیست سال از مرحلہ عمرش گذشتہ بود ـ "وارث تاج" تاریخ ولادت او یافتہ بودند ـ (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۱۶)۔

[2] و بقول خافی خان مدت سلطنت رفیع الدرجات کہ ملقب با بوالبرکات خان بود سہ ماہ و دہ روز بود (ایضاً صفحہ ۸۳۰)۔

[3] رفیع الدولہ بتاریخ ۱۹ رجب ۱۱۳۱ھ بر تخت سلطنت جلوس فرمود سہ ماہ و ہژدہ روز حکومت کردہ چہارم یا پنجم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ از عارضۂ طبعی از جہان درگذشت سیزدہم ذیقعدہ مطابق ۲۱ ستمبر ۱۷۱۹ء در جوار درگاہ حضرت قطب الدین

شدند و بعد کنگاش بسیار محمد شاہ کہ در قلعۂ سلیم گڈھ محبوس بود شباشب از آنجا کشیدہ در اکبرآباد رسانیدہ بر تخت سلطنت نشانیدند۔

ناصر الدین محمد پادشاہ غازی در ۱۱۳۱ھ محمد شاہ ابن شاہ جہان

ثانی بتائید آسمانی و معاضدت سادات بارہہ داعیان مملکت بر سریر حکمرانی جلوس کردہ تاج جہانبانی بر سر داد "ظل رب" تاریخ جلوس اوست۔ نام اصلی او روشن اختر بود۔ طبعی موزون داشت این شعر از وست۔ بیت:۔

یار در بر صبح بہر فکر بر جایش کنید
عاشقاں شب میرود زنجیر بر پایش کنید

محمد شاہ چوں باعانت رب العزت از ظلمت خانۂ کربت بر آمدہ خود را شہنشاہ ہندوستان میدید سراسیمہ و حیران می شد۔ در صغر سن بغیر مادر خود کسی را انیس و دمساز خود نمی دانست ہمگی نشست و برخاست در بار باختیار او بود۔ تتمہ زمام اختیار مملکت در دست امرا و ارکان دولت داشت و امرای ترکی تراد و سادات بارہہ در ضمن متخاصم یکدیگر شدہ بودند۔ محمد شاہ را مادر خود وصیت نمود کہ حضرات سادات خود خواہ و حرام نمک ہستند ہرگز نہ کہ میدانند امرای ترکی نژاد را در ضمن تقویت و جمعیت نمایند و سادات بد اندیش را بپاداش کردار خویش رسانند۔ موجب آں محمد شاہ با امرای ترکی در ضمن اتفاق کردہ سادات را آہستہ

مدفون شد (لیٹر مغلس صفحہ ۴۲ ، ۲۳۲) ۔

۱ھ و بقول خافی خان ناصر الدین ابو المظفر محمد شاہ پادشاہ بتاریخ یازدہم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ مطابق ۷ یا ۸ ستمبر ۱۷۱۹ء سریر آرائے ہند گردید (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۴۱)۔

آہستہ تنزل نمودند۔ چنانچہ نظام الملک[1] فتح جنگ شورش برداشتہ اکثر حکام دکھن

لہ نظام الملک آصف جاہ پسر زادہ عابد خان ولد عالم شیخ از عظمائے سمرقند بود۔
عابد خان در عہد شاہ جہان وارد ہندوستان گردید و بخدمت گزینی شاہزادہ اورنگزیب
شرف اندوز گشت۔ جد مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحب قران ثانی شاہ جہان پادشاہ است۔
نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان بود۔ نام اصلی وی میر قمرالدین
بود۔ و سال میلاد او ۱۰۸۲ھ مطابق (۱۶۷۱ء) است۔ در ریعان شباب مطرح انظار
خلد مکان (عالمگیر) بود۔ بہ منصب چہار ہزاری و خطاب چین قلیچ خان سرفراز گردید و در
تسخیر قلعۂ واکنکیرہ مصدر تردد ات نمایاں گردیدہ باضافۂ ہزاری بہ منصب پنج ہزاری عروج
نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہ ہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ
ملتزم ہیچ طرف نگردید۔ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بہادر
فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری مباہی ساخت و بہ نظم دکن مامور فرمود۔ چون ایالت بہ امیر الامراء
سید حسین علی خان بارہہ قرار گرفت۔ حکومت مراد آباد بوے تفویض یافت۔ در ۱۱۳۷ھ بعد از
مقتول شدن مبارز خان تمام ممالک دکن بہ نواب مسلم گشت۔ بعد ازیں پادشاہ (دہلی) باستمالت
نواب کوشید و ہمیشہ بارسال فرامین عنایات و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ در یں
ایام بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ در ۱۱۶۱ھ خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہ
جہان آباد گرم شد۔ نواب اقتضائے مصلحت ملکی از اورنگ آباد بہ سمت برہانپور نہضت فرمود۔
در برہانپور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔
نواب آصف جاہ را دریں ایام مرضے شدید عارض شد۔ بہماں حالت ۲۷ جمادی الاولی بخیمہ
جانب اورنگ آباد برآورد۔ بیماری روز بروز قوت می گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ

کہ از طرف سادات بارہہ در آنجا فرمان روا شدہ بودند، مغلوب و مقتول ساختہ آں سواد در قبضۂ اختیار خود در آورد۔ و محمد شاہ امیرالامرا سید حسن علی خان[1] با عسکر سلطانی رایت جہانبانی افراشتہ بمدافعت نظام الملک متوجہ دکہن شدند۔ میر حیدر خان[2] کہ از سرداران فوج محمد امین خان[3] بخشی دوم بود، از چندگاہ بموافقت بعضی امرا بر سادات بارہہ قابو می جست۔ بنابران میر حیدر خان باشارۂ محمد امین خان سرراہ منتظر وقت ماندہ بہ بہانۂ مطلبے درعین سواری ہمراہ سید علی خان قدم بقدم می رفت۔ چوں موقع دانست خنجر از نعل کشیدہ شکمش چاک کردہ بر خاک مذلت انداخت۔ ہمراہیان امیرالامرا میر حیدر خان را ریزہ ریزہ کردند۔ طرفہ آشوبے برخاست و بقیۂ سادات کہ در

وقت عصر ۱۱۶۱ھ (۱۷۴۷ء) رایت بملک جاودانی برافراخت۔ در روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہ در پایان مرقد شیخ مایل بہ قبلہ مدفن یافت۔ میر غلام علی آزاد تاریخ رحلتش "متوجہ بہشت" گفتہ است۔ نظام الدولہ بہادر ناصر جنگ (شہید ۱۱۶۴ھ) کہ بعد وے وارث تخت شد از فرزندانش بود (ملخص از مآثر الامرا جلد سوم از صفحہ ۸۳۷ تا ۸۴۸)۔

[1] صحیح سید حسین علی خان است۔ و آنکہ مذکور است غالباً سہو ناسخ است۔

[2] صحیح حیدر بیگ۔ [3] محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان جد نظام الملک آصف جاہ و قاضی بلدۂ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم بالاستقلال داشت۔ و بطوریکہ در متن مذکور است بپایۂ وزارت اعلیٰ مرتقی گشت۔ اما بعد وزارت اجل فرصت نداد و درایام معدود کہ عبارت از سہ ماہ باشد بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۷۲۱ء درگذشت۔

(لیٹر مغلس جلد دوم صفحہ ۱۰۴۔ و مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۴)۔

لشکر حاضر بودند با فتح محمد امین بجنگ پیوستند۔ محمد امین بر سمند غیرت و کین سوار شدہ محمد شاہ از میان لشکر سادات بجانب خود کشیدہ بردہ پس بکمال جلادت و تمکین جنود سادات مغلوب و منہزم ساخت۔ و محمد شاہ او را بر مسند وزارت اقتدار دادہ بخطاب اعتماد الدولہ سربلندی بخشید۔ و قطب الملک سید عبداللہ خان[1] برادر کلان سید حسین[2] علی خان کہ ہنگام مہم نیکو سیر در شاہ جہان آباد برای تنسیق و تنظیم آن سواد قبل ماندہ بود باستماع خبر قتل برادر و فسادہای دیگر سلطان ابراہیم پسر کلان رفیع الشان از محبس قلعہ آوردہ سلطنت برداشت۔ و خود با جمعیت لشکر آراستہ محاربت افراشتہ در مضافات دہلی بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید لشکر محمد شاہ فتح یاب شدہ مخالفان ہزیمت خوردند و سلطان ابراہیم و سید عبداللہ بعد حبس شدند

---

[1] قطب الملک سید عبداللہ خان حسن علی نام داشت۔ وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود قطب الملک در عہد خلد مکان (اورنگ زیب) بخطاب خانی و فوجداری ندربار و سلطان پور (از توابع بگلانہ) سرفرازی یافت۔ بعد ازاں بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔ و بعد ازاں بہ صوبیداری الہ آباد ممتاز بود۔ در عہد محمد فرخ سیر بہ منصب ہفت ہزاری، ہزار سوار و خطاب سید عبداللہ خان قطب الملک بہادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایہ گشت۔ در اوائل عہد محمد شاہ در معرکہ حسن پور بتاریخ ۱۳ محرم الحرام ۱۱۳۳ھ بدست حیدر قلی خان میر آتش گرفتار شد۔ حیدر قلی خان قطب الملک را مسموم کردہ بتاریخ سلخ ذی الحجہ ۱۱۳۵ھ راہئی عدم ساخت قبرش در شاہ جہان آباد است۔ از آثار اوست نہر پٹ پر گنج واقع شاہ جہان آباد کہ از بے آبی حکم کربلا داشت۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ –

[2] امیر الامراء سید حسین علی خان برادر خرد قطب الملک عبداللہ خان بود ششم ذی الحجہ ۱۱۳۲ھ

بقتل رسیدند[1]۔

مدعا که امرای ترکی نژاد به حمایت پادشاه اعتبار و اقتدار بهم رسانیده سادات بد اندیش بپاداش کردار خویش از نشیمن دربار گمنام شدند و پادشاه بتقویت امرای خود در رتق و فتق امور مملکت و حل و عقد مهام سلطنت بکام دل پرداخته همیشه در عیش و عشرت مشغول می بود۔ و اعیان مملکت کار و بار سلطنت بمذاق خود میکردند۔ میر احمد خان که از جانب عنایت الله خان در ایام انقلاب سلطنت نائب مناب صوبه داری کشمیر شده بود در انتظام مملکت بخوبی جانفشانی می ساخت۔

در آخر حکومت او اوائل جلوس پادشاه در ۱۱۳۲ھ[2] واقعۂ هائلهٔ فساد شیعه و هنود در ملک واقع شد که تشریح آن در حصۂ اول[3] مفصل مرقوم است۔

---

[1] بدست میر حیدر بحالت خواندن نماز مقتول گردید۔ قبرش در اجمیر در جوار پدرش سید عبدالله خان است۔ میر عبدالجلیل حسینی واسطی بلگرامی مرثیه حسین علی خان گفته که بتمامه در مآثرالامراء جلد اول صفحه ۳۳۶ ثبت است۔ از آنجمله تاریخ وفات است ع
"قتل حسین کرد یزید لعین هند" ۱۱۳۲ھ۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به مآثرالامراء جلد اول از صفحه ۳۲۱ تا صفحه ۳۳۹۔

[1] ۔ رجوع کنید به لیٹر مغلس از صفحه ۷۵ تا ۹۲۔

[2] مطابق ۱۷۱۹ء۔

[3] ۔ رجوع کنید به حصۂ اول از صفحه ۲۸۴ تا صفحه ۲۸۹۔

خلاصۂ آن این ست کہ ملا عبدالنبی[1] ملقب بہ محتوی خان کہ از باریافتگان شاہ عالم بہادر بود بسبب اندک کدورتی بہ نسبت اہل ہنود احکامات شاقہ جاری ساخت و میر احمد خان در اجرای احکامات او تامل نمود مردم عوام باغوای محتوی خان بشورش آمدہ فرقۂ ہنود را غارت کردند و در خانہ ہای اکثر اکابر ہنود آتش کشیدہ دودمان ہا تباہ نمودند۔

دران اثنا ناظم خطہ فوج شاہی برای اطفای آتش فساد در شہر فرستادہ مردم عوام از روی غلبہ افواج شاہی را قتل کردند۔ و میر احمد خان در انتظام این امر خطیر عاجز آمدہ باجرای بلوا بحضور گذرانید۔ عنایت اللہ خان کہ از جانب پادشاہ ناظم صوبہ مقرر بود میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبداللہ خان دہ بیدی را خلعت نیابت پوشید۔ مدت حکومت میر احمد خان سہ سال بود۔

عبداللہ خان دہ بیدی در ۱۱۳۲ھ یکہزار و یکصد سی و دو بہ نیابت صوبہ افتخار یافتہ در اطفای نایرہ فساد بسیار کوشش میکرد۔ اما از دست اوتنبیہ عوام و تمشیت احکام بکام دل نشدہ ہرج و مرج بدستور ماندہ تباہی و خرابی روز افزون گشت۔ خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضے منصبداران محال صرف خاص را متصرف شدہ مفسدان و باغیان زیادہ ترخیرہ سر شدند و از حضور منشور معزولی عبداللہ خان رسیدہ ہمگی شش ماہ بحکومت گذرانید۔

مومن خان در ۱۱۳۲ھ از جانب عنایت اللہ خان بہ نیابت صوبہ اعتبار

---

[1] خافی خان بجائے "محتوی خان" "محبوب خان عرف عبدالنبی کشمیری" نوشتہ است - برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ منتخب اللباب جلد دوم از صفحہ ۸۶۷ تا ۸۷۱ -

یافت. روزیکہ در مہیرہ پور رسید محتوی خان بغرض ملاقات یا برائے عذر خواہی درخانۂ شاپور خان[1] بخشی کہ از اہل تشیع بود رفتہ و در آنجا سید ظہر خان پوان بیوتات با تفاق بعضی مضیدان بروز چہار شنبہ ۱۲ ذی قعدہ سنہ ۱۱۳۲ھ محتوی خان بقتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام شورش آمدہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ میر شمس عراقی

---

[1] صحیح :- "میر شاہور خان" منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۶۸ ـ

[2] خافی خان در کیفیت قتل محبوب خان (عبدالنبی کشمیری) چنیں می نویسد :-

"اواخر شوال مومن خان کہ بہ کردہی کشمیر رسیدہ فرود آمد، محبوب خان کہ از منشۂ افعال و کردار ناصواب خود بود نظر بر اخلاص کہ با خواجہ عبد اللہ نام از متعینہ و مشاہیر کشمیر داشت، نزد او رفتہ تکلیف نمود کہ نائب صوبہ را باعزاز در شہر آورد۔ خواجہ عبد اللہ از راہ اتحاد رہنمونی نمود کہ شما را نزد میر شاہور خان بخشی رفتن و عذر گناہ خواستن لازم و ضرور است - بعدہ ہمہ برفاقت برائے آوردن مومن خان رفت - محبوب خان بتکلیف خواجہ عبد اللہ بخانہ میر شاہور خان رفت - بعد مکالمۂ چند کلمہ صاحب خانہ بہ بہانہ شغل ضروری برخاست وجمعے از مردم محلۂ جربیلی و کہگران کہ بخشی آنہا را الطبیعہ در گوشہ و کنار خانہ بمصلحت خواجۂ مذکور (خواجہ عبد اللہ) پنہان ساختہ چشم براہ محبوب خان بود از گوشہ و کنار برآمدہ غافل بر سر محبوب خان ریختہ اول ہر دو پسر خرد سال را کہ ہمیشہ ہمراہ او مولود خواندہ پیش پیش می رفتند بحضور را شکم پارہ نمودہ او را بعذاب و عقوبت کشتند - روز دیگر جماعت مسلمانان بدعوائے خون مقتدائے خود فراہم آمدہ بر سر محلۂ جربیلی کہ بمذہب تشیع شہرت داشتند و حسن آباد رفتہ شروع بزدن و بستن و کشتن [3]

مشتعل ساختہ خانہ ہائی اہل تشیع را خاکستر نمودند و رخت و سامان و مال و متاع آنہا بغارت بردہ ننگ و ناموس آنہا بباد دادند۔ و ملا شرف الدین پسر مخنوی خان بر مسند شیخ الاسلامی نصب کردند۔ چوں از دست مومن خان رتق و فتق سلطنت و نظم و نسق اہل ضلالت صورت پذیر نگشتہ روز بروز آتش فساد و عناد ہیجان یافت۔ عنایت اللہ خان از صوبہ داری مستعفی شدہ از حضور عبدالصمد خان سیف الدولہ بر نظامت صوبہ اقتدار یافت۔ و نادر و خود عبداللہ خان دہ بیدی نائب ساخت۔ حکومت مومن خان ہفت ماہ بود۔

عبداللہ خان دہ بیدی در ۱۱۳۳ھ از جانب عبدالصمد خان رایت نیابت افراختہ از دست و تشیت احکام ملک و نذرانک رباب بغاوت بعمل نیامدہ ہمگی پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

عبدالصمد خان سیف الدولہ در ۱۱۳۴ھ یکہزار و یکصد و سی و چہار دہ ماہ

44 نمودند" (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۷۰)

لہ سیف الدولہ عبدالصمد خان بہادر دلیر جنگ خواجہ زادہ احراری بود۔ عمش خواجہ ذکریا دو صبیہ داشت یکے باو منسوب بود و یکے در خانہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بہادر۔ نام بردہ در عہد عالمگیری وارد ہندوستان شدہ اولاً بمنصب چہار صدی سرفراز گردید۔ و در عہد خلد منزل بہفت صدی ترقی نمود۔ در عہد سلطان محمد فرخ سیر منصب پنج ہزاری پنج ہزار سوار و خطاب دلیر جنگ و تقرر صوبہ داری لاہور لوائے افتخار برافراشت۔ و در ۱۱۲۸ھ بسبب استیصال بندا گورو سکھاں بمنصب ہفت ہزاری، ہفت ہزار سوار و خطاب سیف الدولہ چہرۂ عزت برافروخت۔ در سال پنجم از استیصال علی خان تعلقہ دار نام آوری پیدا کرد۔ سال ۱۱۵۰ھ مطابق ۱۷۳۷ء وفات یافت۔ سوار جری خوش نقش بود و رعایت خاطر مردم ولایت خود بیش از بیش منظور داشت (مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۵۱۵ و ۵۱۶ و ۵۱۷)۔

محرم بافوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ ع خرد جال آمد لاہوری[1] تاریخ قدوم او یافتہ اند۔ ملا شرف الدین بغریب گرفتار کردہ بقتل رسانید۔ وباغیان وطاغیان واعیان واکان شہر را باخذ جرمانہ ومصادرہ تنبیہ مالی وجانی کردہ از نایدگل تا خواجہ بازار بل در عرض راہ پنجاہ کس از مفسدان بدار کشید۔ بیت:۔

هر که بدی کرد به بدبار رشد
اینه بد خویش[2] گرفتار شد

اہل ہنود را دستار بستن و براسپ سوار شدن ولباس فاخرہ پوشیدن وقشقہ کردن وطفلان بمدرسہ فرستادن کہ از مدت یکنیم سال ممنوع بود، تجویز داد۔ وبعد تنبیہ عوام وتدارک انتظام تشیت احکام مملکت بکام دل نمودہ بعد انصرام ایام شش ماہ ابو البرکات خان پسر قاضی محمد کاظم وعارف خان برادر امانت خان درینجا نائب گذاشتہ خود روانۂ لاہور شد۔

ابو البرکات خان و عارف خان در ۱۱۳۴ھ از جانب عبد الصمد خان نائب صوبہ شدند۔ چوں باہمدیگر بمنازعت ومخالفت آمیختند در امور مملکت فتور یافتہ ہمگی شش ماہ بحکومت گذرانیدند۔

نجیب خان در ۱۱۳۵ھ بخلافت عبد الصمد خان تا مدت یکسال در انتظام حکومت کشمیر اہتمام نمود۔ دراں ایام عبد الصمد خان از صوبہ داری کشمیر

---

[1] ۱۱۳۴ھ مطابق ۱۷۲۱ء۔ [2] مضمون این شعر بہ بیت ذیل کہ خافی خان در منتخب اللباب (جلد دوم صفحہ ۸۷۰) خود آوردہ است توارد دارد:۔

هر کسے آنچہ می کند یابد   بد و نیکی کہ می کند یابد

معزول شدہ اعظم خان بہادر کہ ذکر او گذشت بنظامت صوبہ تعلق یافت و تا رسیدن خود عبداللہ خان[1] دہ بیدی نائب ساخت۔

اعظم خان بہادر در ۱۱۳۶ھ بر صوبہ داری کشمیر شرف اعتبار یافتہ در انتظام ملکداری بخوبی پرداخت سیکے از سکوبان او بہ نسبت بعضی منصبداران انواعی رنجش و آزار رسانیدہ منصبداران باتفاق بعضی اعیان سرشورش برداشتہ رخنہ انداز حکومت او شدند۔ داعظم خان باستمالت مدارا فساد و عناد آنہا دفع نمود۔

و در ۱۱۳۶ھ بباعث کثرت باران مزروعات تلف شدہ قحط عظیم برخاست خروار شالی تا ہشت ہو پیہ ارزش یافت بسبب حکم طلا گرفت خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند۔ آغاز ایں قحط در حکومت برکات خان شدہ بود لیکن دریں سال شدت نمود اثر آن تا دو نیم سال[2] باقی بود۔

بالجملہ اعظم خان قریب یکسال بحکومت بسر بردہ معزولی یافت عنایت اللہ خان مرتبۂ سیوم بر صوبہ داری کشمیر شرف و اعتبار حاصل کردہ از طرف خود فخر الدین خان نائب ساخت۔

فخر الدین خان در ۱۱۳۷ھ یکہزار و یکصد و سی و ہفت[3] بر نیابت صوبہ رایت اعتبار افراختہ بحسن اعمال و نیکوئی فعال یکسال بحکومت بسر برد و ہمدران سال عنایت اللہ خان کہ در حضور بود از جہان پر ملال انتقال نمود۔

---

[1] ولے در واقعات کشمیر "عبید اللہ خان" مذکور است۔

[2] برائے تفصیل ایں قحط رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

[3] مطابق ۱۷۲۴ء۔

مخفی نماند کہ عنایت اللہ خان ولد میر شکر اللہ ولد میر مومن از اولاد ان قاضی موسیٰ شہید بود۔ مادرش بی بی مریم در ہنگام ورود عالمگیر در کشمیر بذریعہ مادر خود کہ دختر ملا شریف میر عدل بود برائی تعلیم و تدریس زیب النساء بیگم داخل حرمسرای پادشاہی شد رفتہ رفتہ در پیش زیب النساء اعتماد و اعتبار بہمرسانیدہ کارش ترقی پذیرفت۔

و بعد چندی پسر خود میر عنایت اللہ خان بحضور طلبیدہ بیاوری بخت و استعداد خود بر مناصب عالیہ افتخار یافت و در پیشگاہ عالمگیر اختصاص و اعتماد کلی حاصل نمود۔ واز علم و آداب و ضبط اوقات و ادراک معلومات و حسن صورت و سیرت و تدبیر و توقیر و تمکین اشیاز تمام داشت سہ بار بحکومت کشمیر اقتدار یافت۔ و در عہد عالم بہادر[۱] میر سامان بود پسرش ہدایت اللہ خان کہ بخطاب وزارت خان معروف بود نائب وزارت اعلیٰ شدہ اکثر خدمات کشمیر تعلق بایشان داشت بعد وفات او عنایت خان بہادر صوبہ دار کشمیر شدہ ابو البرکات خان را از طرف خود نائب ساخت۔

ابو البرکات خان مرتبۂ دوم در ۱۱۳۸ھ بر صوبۂ کشمیر حکمران شدہ در انتظام امور مملکت سستی پذیرفت و بعد دو سال شکایت او بحضور رفتہ از آنجا بتغیر عقیدت خان آغر خان رتبۂ صوبہ داری یافت۔ و نارسیدن خود میر صدیق خان بخشی نائب ساخت۔

آغر خان[۲] اوایل ذوالحجہ ۱۱۴۰ھ لوای صوبہ داری افراشتہ شش ماہ

---

[۱] شاہ عالم بہادر۔ [۲] آغر خان ثانی پسر آغر خان کلان متوفی ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ء

باستقلال مزاج در حسن اعمال و صفای افعال بسر برد۔ عاقبت باغوای اہل خلاف مردم اعمال از جادۂ انصاف انحراف کردہ در جور و اعتساف پائے استقامت افشرد و مرتکب افعال قبیحہ گشت۔ ابوالبرکات خان کہ در امور جور و جفایش سید او می شد۔ بخدع و فریب او را بہ پیشکارگی دادہ غافل ساخت۔ تا آنکہ بہانۂ گرفتار کرد و بحضور روانہ نمود۔ و بعد مدافعت او دست ظلم و فساد دراز کردہ عالمی بباد دلو از ہر کسے بجد و بعث رویاہ بازی مصادرہ و جرمانہا گرفتہ بے محابا تاخت و تاراج نمود اعیان ملک و اشراف خلق را بقید و حبس بتطاول بردہ آشوبے برداشت۔

از یں جہت از مردمان مصیبت زدہ کشمیر نالشہا بحضور رفت و بحمایت روشن الدولہ ظفر خان بخشی سوم کہ در حضور سرپرست وجود مؤثر داشت و اعیان کشمیر از جور و جفا و تطاول و تاراج او بجان آمدہ باتفاق و اجتماع رایت منازعت و مخالفت باو افراشتند و زیادہ بر دو ماہ بمحاربہ و مقابلۂ او پرداختہ عاجز نمودند۔

درایں اثنا موجب تقدیر ظفر خان بخشی در مسجد جامع دہلی از دست وزیر پادشاہی سخت خوردہ عزت خود درباخت و بجای خود دانست کہ ایں ہمہ سرگذشت از دعائے آہ سرد مردم کشمیر بر سر من گذشت۔ بنابراں بتغیر آعز خان راضی گشت۔ پیش ازاں مردمان کشمیر او را مغلوب کردہ در بارہ مولہ رسانیدہ بودند۔ سیزدہم رمضان [۱]۱۱۴۲ھ سرنامۂ عزل خواندہ روانہ ہندوستان گشت۔ طبعے موزون

بود۔ و از اولاد حسین قلی بود کہ در سلطنت فردوس آشیانی (شاہجہان پادشاہ) بہ منصب ہزار و پانصدی ہشتصد سوار و خطاب خانی فائز بود (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۴)۔

[۱] مطابق ۱۷۲۸ء۔

داشت این غزل از واردات طبع است۔ غزل۔

بخم ابروی نگار قسم	بدم تیغ آبدار قسم
خط او آیت ہدایت شد[1]	بسر مصحف غبار قسم
کار شمشیر میکند ابرو	بہ علی و بہ ذو الفقار قسم
دیدہ غیر ترا نمی بیند	بیک قسم قدم ہزار قسم

آغر خان ہمگی یکسال بحکومت گذرانیدہ بتغیر او امیر خان بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔

ابو البرکات خان مرتبۂ سوم در ۱۱۴۱ھ از جانب امیر خان خلعت نیابت صوبہ پوشیدہ تا رسیدن خود جلیل الدین خان[2] نائب ساخت۔ و خود در ۱۱۴۲ھ بکشمیر رسیدہ بقدر دو سال در نیابت گذرانید۔

احترام خان از تغیر برکات خان بہ نیابت امیر خان در ۱۱۴۴ھ بر حکومت صوبہ مسلط گشت نام بردہ در کشمیر رسیدہ بہ سبب خامی فصل کہ در ۱۱۴۳ھ حادث شدہ بود آتش قحط افروختہ شد۔ احترام خان بترغیب بدکیشان اینجا ہر کس را بجہت غلہ معترض گشتہ طرفہ ہجومی در شہر آشوبے بعمل آمد۔ مردم عوام بہ سبب اضطراب بتحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت[3] خان داروغۂ

---

[1] در واقعات کشمیر بجائے "او" "تو" آمدہ است (ص ۲۴۳)۔

[2] اما در واقعات کشمیر (صفحہ ۲۴۳) "خلیل الدین خان"۔

[3] بروایت خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نام فضیلت خان مولانا عنایت اللہ خان بود۔ مرد متبحر ہشتاد سال عمر بدرس و افادہ گذرانیدہ تبحر زیادہ داشت۔ در ہندوستان و کشمیر

عدالت محمد اشرف خان مفتی را برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ در مسجد
جامع بردند و در آنجا ہنگامہ و شور و غوغا کردہ ہر دو فاضل بقتل رسانیدند و خانہ ہای
بسیار را بتہمت غلہ داری غارت کردہ باتش فروختند۔ تاریخ :۔

صد حیف ز افعال شیاطین سفینہ
گشتند ز بس مرتکب فعل کریہ

دل با سر بیداد بسال تاریخ
میگفت زہے شہادت ہر دو فقیہ

چون شور و شر و فساد در شہر استیلا یافت احترام خان از پایۂ حرمت افتاد
درین ضمن ابو البرکات خان بیدل شدہ مخالفان را بخاطر آورد۔ روز جمعہ
احترام خان در مسجد جامع آمدہ ابو البرکات خان در خانقاہ معلی رفت۔
احترام خان از مسجد جامع جماعتی کثیر ہمراہ گرفتہ برای مخاصمت ابو البرکات خان
مستعد گشت۔ چون باہمدیگر چہرہ شدند بمشت و خشت پیوستند۔ عاقبت کار
بمحاربہ و مقاتلہ رسید مردم شہر و خانقاہ معلی امداد ابو البرکات خان نمودہ احترام خان

خدمات پادشاہی را بہ تقدیم رسانیدہ اکابر را دیدہ بود۔ شہادت این ہر دو عالمان
بزرگوار بروز جمعہ ۱۱۳۳ھ واقع شد (واقعات کشمیر ۲۲۳)۔

ل این تاریخ و تاریخ دیگر ہم از گفتہ ہائے خواجہ اعظم دیدہ مری است۔ در واقعات
کشمیر صفحہ ۲۲۴ مذکور است :۔

دی ہر دو شہید مفتی دین	اعظم گہر اشک بعبرت می سفت
تاریخ شہادتش ز دل پرسیدم	با آہ زہے سعادت اشرف گفت

شکست دادند۔ و احترام خان بخاری بزاری ازاں مہلکہ جان بسلامت برد۔
چوں شکایت فساد و عناد احترام خان امیر خان اصغا کرد فرمان نیابت بنام
ابوالبرکات خان ارسال داشت۔ حکومت احترام خان شش ماہ بود۔

ابوالبرکات خان مرتبۂ چہارم در ۱۱۴۴ھ[1] بفرمان امیر خان رایت
نیابت افراشتہ در انتظام حکومت پرداخت۔ دراں سال راجہ ہیبت خان مرزبان
مظفرآباد سر شورش برداشتہ بر کامراج تاخت آوردہ مال و مواشی مردم و
محصولات بتاراج برد۔ ابوالبرکات خان با عسکر شاہی برای سرکوبی متمردان یورش
کردہ در موضع گنگل رایت افراشت۔ و مردم بمبو[2] در شعاب جبال مخفی ماندہ بوقت فرصت
بر لشکر شاہی شبخون آوردہ جمعی کثیر بقتل رسانیدند۔ و مختار ملک پسر نامدار ملک
شاہ آبادی و جمعی دیگر از سرداران عسکر کشتہ شدند۔ ہماں روز ایں حادثہ در موضع گنگل
روداد در شہر یک پہر روز[3] گذشتہ خانقاہ معلی بغیر سبب از بالای سقف اعلی مشتعل
گشت۔ و تا دو پہر روز بر زمین نشست۔ تاریخ سوختن آں "آتش تجلی"۔ گفتہ اند
خادمان خانقاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتند۔ ایں ہر دو واقعہ در یک سال
بظہور پیوست۔

بہر حال ابوالبرکات خان گونہ صلح با مردم مظفرآباد نمودہ بجانب شہر
رجعت نمود۔

و در ۱۱۴۶ھ ابوالبرکات خان بتجدید تعمیر خانقاہ معلی پرداختہ از کردۂ

---

[1] مطابق ۱۷۳۱ء۔ [2] صحیح: بمبہ۔

[3] بروایت واقعات کشمیر صفحہ ۲۲۴ "روز پنجشنبہ"۔

سابقہ بترتیب تزئین عجیب آراست۔ کعبۃ البرکات۔ تاریخ است۔[1]

و در ۱۱۴۳ھ بسبب کثرت بارش کہ ہشت روز متراکم بود سیلاب[2] وقوع آمد و ہزاران خانہ ہا تباہ شدند و مزروعات تلف گشتند۔ تا مدت یکماہ آب در میان خانہ ہا و میدان ہا موجود بود۔ آخر ہمان سال در شب بیست و دوم شہر ذیقعدہ زمین زمان در جنبش آمدہ بسبب زلزلۂ شدید شور قیامت برخاست۔ ہزاران خانہ ہا برباد رفت و ہزاران جان ہا ضایع گشت۔ قریب ۳ ماہ این زلزلہ دو دلولہ بود۔ اما مثل دفعۂ اول شدت نداشت۔ در شب روز چند بار جنبش می فرمود۔ تاریخ این زلزلہ از آیۂ کریمہ اُبْتُلِیَ الْمُؤْمِنُوْنَ وَزُلْزِلُوْا زِلْزَالًا شَدِیْدًا۔ یافتہ اند۔

در ۱۱۴۹ھ امیر خان از نظامت صوبہ معطل گشتہ دل دلیر خان کہ از مردمان پانی پت بود بر صوبہ داری کشمیر اختصاص یافت و نیابت خود بنام ابوالبرکات خان بدستور مستقل داشت و خود عرصۂ یکسال در لاہور گذرانید۔

ہمدران ایام راجہ ہیبت خان از مظفرآباد با زشورش آمدہ دست تطاول و تاراج در کامراج انداخت۔ و ابوالبرکات خان میر جعفر کنٹ[3] با جمعی از معاونان و لشکر مبارزان برای دفع آفت مردم بومامور فرمود و میر جعفر ہیبت خان را استمالت داد و دلاسا نمودہ از دستبرد مردم باز داشت۔ پس با جنود خود مظفر و منصور بشہر رجعت نمودہ ابوالبرکات میر جعفر را انواع قدر و منزلت بیفزود۔ در تحریک مردم مبو باز

---

[1] تاریخ مزبور را گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدمری صاحب واقعات کشمیر است۔ بقولش "این بنائے چہارم خانقاہ است۔" ص ۲۴۴ ۔ [2] ۱۱۴۸ھ مطابق ۱۷۳۵ء۔

[3] متوفی ۱۱۴۸ھ۔

بشورش آمده حدود کامراج را غارت کردند۔ ابوالبرکات خان میر جعفر و جمعی از منصبداران پادشاہی بہمراہی فرزند خود بمدافعہ و مقابلۂ آنہا مامور ساخت۔ چون در بارہ مولد رسیدند منصبداران نفاذ این امر مالایطاق برخود دشوار و شاق دانستہ بنابر بعض اتفاق توہمات و تحریکات بی اجازت ناظم بشہر معاودت نمودند۔ اہل شہر ہم بسبب بعض اطوار ناہموار او دلگیر بودند۔ پس مردم خاص و عام با میر جعفر یکدل و یکزبان گشتہ بخصومت نایب کمر بستند و روز غرۂ رجب ۱۱۴۹ھ بکہای شہر شکستہ علم بغاوت افراشتند۔ و بحرب و ضرب مجادلہ پیوستند۔ ابوالبرکات خان اطراف شہر را آتش کشید قریب بیست ہزار ۲۰۰۰۰ خانہ در دو پہر روز بسان مشعل افروختہ تا عرصۂ سہ ماہ جنگ و جدل و رد و بدل قایم بود[1]۔

ہمدرین عرصہ آتشہای بسیار واقع شد چون ایام مخاصمت بطول انجامید مردم شہر اندک سرد شدہ محمد جعفر و منصبداران ہم سستی پذیرفتند اما ابوالبرکات خان در بنوچہ رفتہ از عبدالرزاق چودری استمداد کردہ گروہی از مردم بنوچہ برای اعانت و حمایت خود ہمراہ آوردہ و محمد جعفر امانت خان عمو زادۂ برکات خان را با خود متفق کردہ ۱۴ محرم ۱۱۵۰ھ معرکۂ حرب و ضرب برپا ساخت و از جانبین بسیاری تلف شدند چون مردم عوام معاون محمد جعفر بودند موجب آن ابوالبرکات ہزیمت خوردہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود۔ و مردم عوام خانمان او را آتش کشیدہ تباہ کردند و مال و منال او بتاراج بردند۔ از حضور دلیر خان خلعت صوبہ داری یافتہ از طرف خود جلیل الدین خان برادر بادگار خان را بحکومت کشمیر مامور ساخت۔ حکومت ابوالبرکات شش سال بود۔

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۷ و ۲۴۸۔

جلیل الدین خان اوایل سنہ ۱۱۵۰ھ بہ نیابت دل دلیر خان بر حکومت

کشمیر استقلال یافت۔ و در عہد او مردم خیرہ سر و حیلہ گر خصوصاً طرفداران محمد جعفر خانہ ہای مردم شہر بتہمت غلہ داری و معاندت سابقہ بسوزانیدند۔ بابا عبد الامام کہ از احفاد شاہ قاسم حقانی[1] بود شیوۂ اسلاف خود گذاشتہ بہرزہ گری پیوست و دختر محمد مراد زمیندار مچھی بودہ بعقد آوردہ تصرف جاگیر مال و منال و ساختہ غروری پیدا ساخت۔ و با متعلقان و منسوبان میر جعفر لوای تغلب خود داری افراخت۔ و بعد پرخاش طرفین از دست کسان محمد جعفر کشتہ شد۔

مدعا کہ سر رشتۂ نظم و نسق از دست رفتہ بی انتظامی بجدی رسید کہ ہر کسے در خانہ خود حاکم بود۔ چون تمشیت امور مملکت از دست ناظم سست عمل بعمل نیامدہ شکایت بحضور رفت۔ ہمدران ایام دل دلیر خان از جہان درگذشتہ تغیر صوبہ دار بعمل آمد۔ مدت حکومت جلیل الدین خان ہمگی ہشت ماہ بود۔

فخر الدولہ برادر روشن الدولہ در سنہ ۱۱۵۰ھ[2] بر صوبہ داری کشمیر استقلال

---

[1] حضرت شاہ قاسم حقانی از احفاد میر شمس الدین شامی است کہ او در رکاب حضرت علی ثانی بہ کشمیر آمدہ است و ہمین جا توطن کردہ شاہ ممدوح را ملا قاسم می گفتند۔ بحاجی ہم مشہور بود۔ چون باشارۂ حضرت ایشان در عین انکار و ارادہ احتساب جذبہ یافت۔ و بخدمت میر محمد خلیفہ رسیدہ مخاطب بشاہ شد۔ در مجاہدات گوئے از اقران برد۔ فتوحات بسیار از شیخ فیض اللہ قادری و شیخ سلیم چشتی حاصل نمودہ در ہزار و سی و سہ ۱۰۳۳ ہجری رحلت فرمود۔ خوارق و کرامات بسیار داشت (ملخص از واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۱)۔

[2] مطابق ۱۷۳۷ء۔

یافت وتا رسیدن خود قاضی خان نایب ساخت آخر سال بذات خود در کشمیر رسیدہ چند ماہ

در نظم و نسق و تنبیہ متمردان بخوبی پرداخت و مردم بسیارے بہ بہانۂ غداری و

ہنگامہ آرائی بر بجا نید۔ و محمد فاروق خان بتہمت غداری از دست مردم بازاری بہلاکت

رسانید۔ وجمعی دیگر مثل جمیل الدین خان و قاضی خان وغیرہم بعد اخذ مصادرہ مقید ساخت۔

و محمد جعفر گنائی کہ در سرحد کامراج خودسری میکرد فخر الدولہ بسرا و تاختہ از اریکہ غرور

انداختہ بجانب کوہامہ کہ ملک گاہ او بود مغرور ساخت۔ حکومت او نہ ماہ بود۔

عنایت اللہ خان مشہور بہ عطیۃ اللہ خان پسر عنایت اللہ خان مرحوم[1] کہ بعد

فوت پدر بخطاب عنایت اللہ خانی از حضور ملقب شدہ بود۔ در ۱۱۵۱ھ بر حکومت

صوبہ داری کشمیر اقتدار یافت۔ وتا ورود خود عصام الدین خان نایب ساخت۔ فخر الدولہ

کہ ہنوز در کشمیر بود عصام الدین خان را بہ بہانۂ اجتماع مردم قید کردہ مبلغے کثیر از جرانہ

گرفت و از طرف خود در ینجا قاضی خان را نایب گذاشتہ خود بجانب دہلی رفت۔ و بعد رفتن

او عصام الدین خان بر قاضی خان غلبہ کردہ بر مسند نیابت نشستہ چند ماہ در حکومت گذرانید

آخر سال پنجاہ و یکم نادر شاہ در لاہور رسید فخر الدولہ با وزیران او نوعی رابطہ بہم رسانیدہ

فرمان حکومت کشمیر از نادر شاہ گرفتہ بجانب کشمیر رجعت نمود۔ وجمعی از مردم کوہستانی با خود

متفق کردہ در ماہ محرم ۱۱۵۲ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ و یک آمد کشمیر شد و خیلی کہ و غرور خیالات سروری

در سر داشت۔ می خواست کہ سکہ و خطبہ بنام نادر شاہ جاری سازد۔ مردم علم سر شورش

بر افراشتہ او را سخن کردن نداد در عرصہ چہل روز در تغلب و تسلط گذرانید مردمان را مضرت

آسیب سخت رسانید۔ و بعد مصالحہ محمد شاہ با نادر شاہ صوبہ کشمیر در تصرف حضور ممدوح

---

[1] متوفی ۱۱۵۲ھ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۵)۔

ماندہ عطیۃ اللہ خان بدستور بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔ و مردم عام و خاص غیرہ
کبیر اتفاق کردہ فخر الدولہ از شہر بدر کردند۔ امّا باغوای بعضی شرار در ہفت چنار قرار
کردہ اطراف شہر را آتش کشید و در تاخت و تاراج مردم بسیاری از تیغ گذرانید
قریب دو ماہ از جانبین جنگ و جدل و ردّ و بدل بود۔[1]

عاقبت فخر الدولہ مضطر گشتہ راہ فرار اختیار نمود ابو البرکات خان کہ در لاہور بود
از عطیۃ اللہ خان رتبۂ نیابت حاصل کردہ بجانب کشمیر معاودت نمود و بروز برآمدن فخر الدولہ
داخل شہر شد۔

انتباہ ۱۷۔ مؤرخان سبب وہن و سستی سلطنت محمد شاہ چغتہ چنین می نگارند
کہ محمد شاہ از روی حداثت سن و رذالت طبیعت و عدم شجاعت و لیاقت ذاتی زمام
اختیار حکومت در دست ارکان دولت نہادہ خود در عیش و عشرت و کامرانی مشغول ہمی بود۔
و ہمیشہ در مصاحبت و ملاعبت نسوان و نغمہ و سرود خنیاگران و ارتکاب شرب شراب و کبابہ و
مسکرات و لہو و لعب و بطالت و مضحکہ و ظرافت و تمسخر و غیرہ اشغال اوقات بسر می برد و مردم
نوجوان و ظریف و بذلہ گوی و شاعران انیس و جلیس خود کردہ اشخاص فاضل و بزرگ و دانا را قدر و منزلت
نگذاشت۔ عمدۃ الملک نواب امیر خان[2] کہ در لطیفہ گوئی و بذلہ سنجی دُرفشانی میکرد در مجلس

---

[1] ر۔ک۔ واقعات کشمیر ص ص ۲۵۰، ۲۵۱۔ اما در تاریخ ورود فخر الدولہ بہادر در کشمیر بجای ۱۱۵۱ھ ۱۱۵۲ھ مذکور است۔

[2] امیر خان ملقب بہ نواب عمدۃ الملک متخلص بہ انجام از اولاد شاہ نعمت اللہ ولی و از ندمای خاص محمد شاہ پادشاہ دہلی (۱۷۰۲ء تا ۱۷۶۱ء) بود۔ در ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء بہ صوبہ داری الہ آباد فائز گشت و بعد ازاں در ۱۱۵۶ھ مطابق ۱۷۴۳ء باز بہ بارگاہ معلّی طلبیدہ شد۔ بتاریخ

پادشاہ ہمیشہ بزم آرائی وسخندانی می نمود۔

لطیفہ:- روزے پادشاہ فرمود کہ اہل ولایت فرزنداں را سہ قسم کردہ اند پوت۔ سوپوت۔ کپوت۔ دریں زمانہ ہم کسے را مماثلت آں خواہد بود۔ امیر خان گفت کہ حضرت ہر سہ در مجلس عالی بخیر موجودند۔ پوت یعنی خود جناب سلطان ابن السلطان۔ سوپوت برہان الملک محمد امین[1] در اصل بچۂ دہقان ایران ست ایں وقت بتفقدات گرامی از امرای نامی ست۔ کپوت ایں خانہ زاد کہ پدرم حاکم کابل بود و بندہ در مجلس عالی ببطالت موسوم برہان الملک گفت

بیت:- پسر نوح با بداں بنشست
خاندان نبوتش گم شد

---

۲۳ ذی الحجہ ۱۱۵۱ھ مطابق ۲۶ دسمبر ۱۷۳۸ء قتل شد ودر حظیرۂ جد خود خلیل اللہ متصل سرائے روح اللہ خان در دہلی پیوند خاک گردید۔ در فارسی و ریختہ (اردو) اشعار آبدار می گفت (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۱۰۸)۔

[1] محمد امین معروف بہ سعادت خان وملقب بہ برہان الملک از تجار خراسان بود مورث اعلیٰ نوابان وسلاطین اودھ ست۔ پدرش نصیر خان در عہد بہادر شاہ وارد ہند گردید۔ بعد از وفات نصیر خان پسرش محمد امین خان نیز بہند آمد۔ ودر آغاز عہد محمد شاہ فوجدار و در ۱۷۲۴ء بجائے راجہ گردھر حاکم مالوہ گردید۔ در ہمیں سال از خطاب برہان الملک مشرف شد۔ محمد امین خان قبل یک روز از غارت مشہور دہلی بتاریخ ۹ ذی الحجہ ۱۱۵۲ھ مطابق ۹ مارچ ۱۷۳۹ء وفات یافت ودر مقبرہ برادرش سیادت خان در دہلی مدفون شد (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۲۹۰)۔

امیرخان گفت حضرت بیت دوم ہم بخوانید۔ بیت:-

سگِ اصحابِ کہف روزے چند

پے نیکاں گرفت مردم شد۔

مدعا کہ پادشاہ در سیر و شکار و عیش و عشرت مسرور ماندہ امرای حضور در امصار و بلاد بحکومت استیلا یافتہ ہر کسے بخود سری کار میکرد۔ چنانچہ چین قلیچ خان نظام الملک حاکم دکہن و سعادت خان صوبہ اراودھ طوق اطاعت از گردن کشیدہ خود سر شدند و باغیان مرہٹہ ممالک گجرات و مالوہ قبضہ کردہ تا دروازۂ آگرہ غارت میکردند و امرای دربار از روی زبونی چہارم آنہا نوشتہ دادند۔ چون چراغ انتظام مملکت بے نور گشت بصلاح بعضے مصاحبان آصف جاہ خان کہ در حدود دکہن بود طلبانیدہ مدار المہام جزو و کل فرمودند موصوف الیہ وزارت و مصاحبت عالمگیر کردہ بود چون بدین نوع رنگینی و نازنینی دید ترسید۔ باز ہم در تہذیب اخلاق پادشاہ چندے در سعی بلیغ نمود و اوقات شب و روز منقسم ساختہ کاروبار ملکی و مالی وقت بوقت پیش کردن گرفت۔ چون طبیعت پادشاہ بطرف دیگر مایل بود تہذیب او ہیچ مفید نگشت۔

روزے پادشاہ آصف خان را خلعت وزارت بخشیدہ ہمان وقت در حالت نغمہ از یک سازندہ دلخوش شدہ او را نیز برابر آصف جاہ خان خلعت بخشید آصف جاہ رنجیدہ خاطر شد در نفاذ امور ملکی پہلو تہی نمود۔ مصاحبان حضور ہم در مقام لعنت آصف جاہ افتادند۔ چنانچہ یکے از امرا در مجلس شاہی گفت کہ آصف جاہ مثل قزلباشیں جنبانی و جست و خیز و جانفشانی می سازد۔ چون آصف جاہ این سخن شنید۔

گفت اگر ہمیں حال تا چندگاه خواہد ماند بالائی فصیل کنگرہ ہای قلعۂ دہلی میمونہا بازی خواہند ساخت۔ مدعا آنکہ آصفجاه بخدلیت وفریب ہا بیش کرده در علاقۂ خود بگذشت۔

ہمدران ایام نادرشاه تسخیر ایران وخراسان وترکستان کرده بر ہندوستان یورش نمود۔

تسلط یافتن نادرشاه بر ممالک ایران و توران و خراسان و ہندوستان۔

مؤرخان مے نگارند کہ اسلاف و اجداد نادرشاه از قوم افشار الوس ترکمان بودند کہ در عہد شاه اسماعیل صفوی[1] از بلاد ترکستان آمده در خراسان در موضع نادر سکونت اختیار نمودند۔

در سنہ ۱۱۰۰ھ[2] یکہزار و یکصد یک نادرشاه متولد گشتہ نامش نادرقلی نہادند و درحالت خوردی آثار جلادت وجوانمردی وشجاعت و بہادری از ناصیۂ او لایح بود چون بسن رشد وتمیز رسید فر اقبال از جبین او جلوه میداد کارہای

---

[1] متوفی سنہ ۹۳۰ھ مطابق سنہ ۱۵۲۴ء میلادی۔

[2] "اما تولد آن حضرت در یوم شنبہ بیست وہشتم شہر محرم الحرام سال ہزار و صد ہجری در قلعۂ دستجرد دره جز در مکانے کہ بالفعل بعمارات عالیہ احداث و بہ مولودخانہ شہرت یافتہ اتفاق افتاد۔ باسم جد خود محمد ندر قلی بیگ موسوم گردید۔"

(تاریخ جہانگشائے نادری مصنفۂ میرزا مہدی ورق ۱۸ مخطوطہ نمبرہ ۳۲۹ کتابخانہ محکمہ تحقیق واشاعت جموں وکشمیر)

نادر از و صادر میگشت۔ رفتہ رفتہ بہ نادر قلی بیگ شہرت یافت و بہ نیروی ہمت و طاقت جلادت بر اقران دوران سبقت بُودہ طایفۂ افشار و فرقۂ اکراد را محکوم خود گردانید۔ و در حدود کلات آمدہ دست دستبرد و غارت دراز کردہ جمعیتی بہم رسانید۔ و در ۱۱۳۰ھ یکہزار و یکصد و سی در پیش ملک محمد[1] سیستانی کہ از اولاد میرزا رستم خان بود ملازم شدہ اقتدارے و اعتبارے بہم رسانید۔ و در ہمان حالت شاہزادہ طہماسپ[2] صفی میرزا پسر شاہ حسین میرزا[3] بعد مقتول شدن پدر و شاہزادہ ہای دیگر کہ زیادہ از بیست کس[4] در غلبۂ محمود خان[5] افغان بقتل رسیدہ بودند با جمعی از متابعان خود در مشہد رسیدہ و اعیان و ارکان شہر مشہد باستقبال او برآمدہ در متابعت و مطاوعت او بانقیاد و اعتقاد

[1] صحیح :- ملک محمود سیستانی (تاریخ جہاں کشائے نادری قلمی ورق ۸)۔

[2] طہماسپ ثانی (۱۷۲۲ء تا ۱۷۳۲ء)۔ [3] شاہ حسین میرزا صفوی (۱۶۹۴ء تا ۱۷۲۲ء) بر دست اشرف خان عمزادۂ میر محمود افغان در اصفہان قتل شد۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بتاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۱۲ مترجمہ سید وہاج الدین کنتوری، چاپ سنہ ۱۹۳۹ء۔

[4] قتل عام شہزادگان صفویہ بر دست محمود خان بتاریخ ۷ر فروری سنہ ۱۷۲۵ء واقع شد۔ (ایضاً صفحہ ۲۰۹)۔

[5] متوفی ۱۷۲۵ء۔ محمود خان یا میر محمود خان غلجہ افغان پسر میر اویس (متوفی ۱۷۱۵ء) بانیٔ حکومت افاغنہ در ایران بُود۔ بعد از قتل عم خود میر عبد اللہ کہ بہ شرائط چند بر سیادت ایران راضی شدہ بُود در سنہ ۱۷۱۵ء بر تخت نشست۔ و بعد از حکومت یازدہ سال در عمر بیست و ہفت سالگی بر دست عمزاد خود میر اشرف غلجہ افغان بتاریخ ۲۲ر اپریل سنہ ۱۷۲۵ء مقتول شد۔ (تاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۰۹)۔

تمام سلوک نمودند۔ نادر قلی بیگ کہ مدار المہام محمد خان بود از و روگردان شدہ بملازمت شاہزادہ شرف اعتبار حاصل نمود۔ و بر دفع محمد خان سیستانی استقامت کردہ بوقت فرصت مقتول ساخت۔

آنگاہ بخطاب طہماسپ قلی خانی سرفراز شد۔ و سکہ و خطبہ بنام شاہ طہماسپ جاری ساخت و اشرف سلطان[۱] افغان کہ در صفاہان حکمرانی میکرد بمحاربہ و مقاتلہ مہزوم کردہ ممالک خراسان مثل مرو و خبوشان و آذربایجان و ماوراء النہر و استرآباد و ہمدان و کرمان مفتوح ساخت۔

چون شاہزادہ طہماسپ بسبب صغر سن و عدم تجربہ و قصور فہم در تربیص اساس مملکت انتظام و اہتمام نتوانست کرد زمام اختیار جزو کل در دست طہماسپ قلی[۲] افتاد۔ و در اکثر امورات شاہ را با او گفتگو می شد۔ طہماسپ قلی چون عرصہ خالی دید خیال سلطنت بخاطر آوردہ شاہزادہ طہماسپ در مشہد نظربند کرد و فرزند او عباس میرزا کہ بعمر دو سالہ[۳] بود بسلطنت برداشت او سکہ و خطبہ بنام او جاری ساخت۔ بعد آں برائی تسخیر بغداد و تبریز تصور نمودہ از دیوان حافظ تفاول گرفت این غزل برآمد۔ غزل

---

[۱] اشرف خان در ۱۱۴۲ھ مطابق ۱۷۳۰ء از دست ابراہیم حسین خان برادر اشرف جان در بلوچستان کشتہ شد۔ برائے تفصیل ملاحظہ کنید تاریخ جہانکشائے نادری ورق ۸۰ و ۸۱۔

[۲] یعنی نادر شاہ۔

[۳] "بروایت میرزا مہدی "عباس مرزا ولد شاہ والاجاہ دراں وقت ہشت ماہہ بود"۔ تاریخ جہانکشائے قلمی ورق ۱۱۹۔

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز[1] است

ببانگ چنگ بخور (مخور) می کہ محتسب تیز است

عراق و فارس گرفتی بہ شعر خوش (خود) حافظ

بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

در ۱۱۴۳ھ[3] ہمدم و مراغہ و تبریز تسخیر نمودہ بجانب بغداد ایلغار فرمود۔ یک طرف بغداد کہ جانب ایران بود تاراج کردہ در قبضہ آورد۔ و برائی تسخیر حصۂ دوم بغداد با افواج شاہ روم[4] محاربہ و مقاتلہ بطول انجامید۔ عاقبت بہ مصالحہ تصفیہ کردہ بطرف فارس فرس عزم را جولان دادہ شیراز و شروان و داغستان قبضہ نمود۔ پس برائی افتتاح قلعۂ گنجہ کہ در قبضۂ پادشاہ روم بود قدم رنجہ نمود۔ چند ماہ در محاصرہ آں کشش و کوشش

---

[1] در تاریخ جہانکشائے نادری قلمی ورق ۸ بجائے گلریز "گل بیز" مذکور است۔

[2] در تاریخ نادری ورق متذکرۂ بالا در مصرعۂ دوم "مخور" بجائے بخور و در مصرعۂ سوم "خود" بجائے خوش آمدہ است۔ [3] مطابق ۱۷۳۰ء۔ برائے تفصیل این فتوحات رجوع کنید بتاریخ جہانکشائے نادری اوراق ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴،

[4] مراد از محمود خان اول (۱۷۳۰ء تا ۱۷۵۴ء) شہنشاہ قسطنطنیہ فرزند مصطفیٰ ثانی و برادرزادۂ احمد خان سوم است۔ در سال ۱۷۳۰ء مطابق ۱۱۴۳ھ بعد از خلع عمزادۂ خود احمد خان سوم جانشین پدر شد۔ در عہدش صوبہ جات آرمینیہ و گرجیا شامل مقبوضات نادر شاہ شدند۔ در ۱۱۶۹ھ مطابق ۱۷۵۴ء فوت شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۰۲)۔

کردہ مفتوح ساختہ۔

بعد آں قلعۂ دربند[1] کہ در قبضۂ شاہ روس بود بدست آوردہ بجانب صفاہان برگشت۔ وضبط و ربط مقدمات نمودہ بجہت انتظام امور خراسان و دفع[2] اشرف سلطان افغان کہ بعد تسلط شاہ طہماسپ بخراسان فرار اختیار کردہ بود بجانب ہرات نہضت فرمود۔ و پیش از و رو داو حسین خان افغان اشرف سلطان را منہزم ساختہ خود در قلعۂ قندہار بمقابلۂ لشکر طہماسپ قلی مستعد شدہ بود۔ طہماسپ قلی مقدمۂ او معطل داشتہ بتدریج بندوبست مملکت ایران و انتظام خراسان درست فرمود۔ و بعضی شاہزادہ ہا کہ موجود بودند دفع کردہ بر سریر سلطنت جلوس نمود و ملقب بہ نادرشاہ شد۔

پس برائے تسخیر قندہار و قلع و قمع حسین خان افغان رایت عزیمت افراخت۔ و حسین خان افغان با عسکر فراوان درمیان قلاع محکم کہ بر سر کوہ واقع است متحصن گشتہ مدت محاصرہ لبطول انجامید کہ عرصۂ سہ سال بہ مجادلہ و مقاتلہ درگذشت۔ عاقبت بہ نیروی اقبال فتح یاب شدہ مخالفان لسزا رسانید و ہنگام ہنگامہ آرائی محاصرۂ قندہار در ۱۱۴۹ھ ایلچی[3] خود نزد محمد شاہ جہت براہ مندرہ

---

[1] تسخیر دربند و قلعہ جات دیگر مثل شروان و گیلان و باکو و رشت کہ در قبضۂ روس بودند در ۱۷۳۴ء مطابق ۱۱۴۷ھ شد۔ (تاریخ ادبیات ایران مترجمہ سید تاج الدین کنتوری صفحہ ۲۱)

[2] صحیح این استکہ دفع اشرف سلطان و قتل وے در ۱۷۳۰ء قبل از فتح دربند وغیرہ بوقوع آمد۔ و آنکہ حسن می نویسد مبنی بر سہو است۔

[3] بروایت میرزا محمد مہدی نام این سفیر محمد خان ترکمان بود۔ بقول مرد نامزدہ تاریخ

فرستاد کہ ملک کابل و پشاور و سندھ در تصرف دربار دہلی است و مردم افاغنہ و غلجیہ از قندہار در ملک ایشان گریختہ میروند۔ ایشان بنام صوبہ داران خود حکم بنویسند کہ مفسدان را از ہر جا گرفتار کردہ بسزا رسانند۔ محمد شاہ چغت موجب مخموری خود و مغروری امرا در فرستادن جواب تجاہل نمود۔ و ایلچی مذکور بغیر رخصت رجعت کردہ در اثنای راہ بقتل رسید۔

نادر شاہ بعد فراغت قندہار باشارۂ بعضی امرا در ۱۱۵۰ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ عزیمت تسخیر ہندوستان نمودہ بیورش اول غزنین و کابل و پشاور در قبضہ فرمود۔ و بعد فتح کابل مراسلۂ خاص بنام محمد شاہ روانہ ساخت۔

نقل مراسلہ:۔ دار القرار قندہار و دار السرور پشاور کہ از مضافات رقبات ایران است تسخیر کردم ہندوستان سلطنت علیحدہ است قصد آن نیست مگر آنکہ چہار کرور روپیہ کہ ہمایون شاہ از شاہ طہماسپ ماضی گرفتہ است بدہند۔ تعرضی نخواہم کرد والا مقرر نمایند کہ بکدام محل و مکان تیغ بیدریغ خون افشان و خدنگ جان ستان پران گردد۔ بیت:۔

عروسے ملک کسے در کنار گیرد چست
کہ بوسہ بر لب شمشیر آبدار زند

چون این مرتبہ ہم از محمد شاہ جوابے نرسید نادر شاہ نفاق سلطنت او معلوم کردہ فرصت غنیمت دانست و با جیش و لشکر آراستہ رو بہ ہندوستان نہادہ

۴۳ یازدہم سال ۱۱۴۹ھ از راہ سندھ روانۂ دیار ہند گردید (تاریخ جہانکشای نادری قلمی ورق ۱۹۱)۔
۴۴ لہ نزد رستم علی شاہ آبادی صاحب "تاریخ ہند" شمارۂ افواج ایرانی پنجاہ و پنج ہزار سوار بود۔ از "تاریخ

از آب نیلاب عبور نمود و از دریای جہلم و چناب با جمعیت عسکر و دواب و اسباب گذشته در دو آ اُلسرو در لاہور میان شمله باغ[1] نزول اجلال فرمود۔

خدایار خان[2] پسر سیف الدوله عبدالصمد خان که حکمران لاہور بود بیست لک روپیه نقد و جنس و چند زنجیر فیل با نفائس و ہدایای دیگر تحفۂ مقدم تشریف گذرانید۔ و از حضور مورد الطاف موفور گشته بر حکومت لاہور بدستور اقتدار یافت۔ و فخرالدوله تسخیر ملک کشمیر برخود ذمه گرفته بحکومت آنجا فائز گشت[3]۔ ناصر خان صوبه دار کابل و پشاور ہم برخلافت گاہ خود بدستور مامور شد۔ و خود از لاہور برای ملازمت حضور اشہب تیز گام را مہمیز داده در پانی پت شرف ورود ارزانی فرمود۔ ازین طرف کیوان جاه محمد شاه در حالت مدہوشی سرمست بادۂ عشرت بود امرای دولت مخمور

جہانکشای نادری" معلوم می شود که نادر شاه از ایران با ہشتاد ہزار فوج روانه شده بود۔ ازان این تعداد را بیک لک و شصت ہزار نفوس رسانیده است۔ بقولش درین شماره زیاده از شش ہزار زنان ہم بودند که خود را بلباس مردان نشان داده بودند۔ (لیٹر مغلس ص ۳۳۸)۔

[1] در تاریخ جہانکشائی نادری (ورق ۱۹۷) این نام " باغ شعله" آمده است۔ غالباً مراد از شالمار باغ است۔

[2] صحیح:۔ "ذکریا خان بہادر صوبیدار لاہور خلف سیف الدوله عبدالصمد خان مرحوم است (واقعات کشمیر صفحه ۲۵۳)۔

[3] صحیح این است که محرک این حمله برہان الملک سعادت خان صوبیدار لکھنؤ بود۔ و آنکه حسن نوشته است مبنی بر سہو است۔

(قاموس المشاہیر جلد اول صفحه ۲۹)۔

صہبای نخوت و خودکامی گشتہ آوازکسے نمی شنیدند۔ ایلچیان نادرشاہ ماہ ہا در دربار تباہ گشتہ سخنان آنہا کسے نشنید۔ و یک ایلچی در عرض راہ کشتہ شد۔

می گویند کہ آصف جاہ خان این حال دیدہ بجانب دکہن رفت و نادرشاہ را پیغام ساخت (داد) کہ تا دروازہ دہلی میدان خالی است اگر تشریف آرند مضائقہ نیست پس نادرشاہ کابل را قبضہ نمود۔ چون عرضی صوبہ داران کابل و پشاور بہ حضور رسید پادشاہ در مہتاب باغ سرمست نغمہ و خراب بود عرضی صوبہ داران در جام شراب انداختہ فرمود۔ ع این دفتر بے معنی غرق مے ناب اولیٰ۔

بعد فتح کابل نادرشاہ مراسلۂ دیگر فرستادہ جواب آن ہم نہ نوشتند می گفتند کہ جواب چہ می نویسیم اگر می نویسیم القاب چہ می نویسیم او ندرقلی است ذاتی پادشاہ نیست دران غفلت خبر رسید کہ نادرشاہ از اٹک عبور نمود۔ پس محمد شاہ بمقابلۂ او فوج شاہی تعئین فرمود اما فوج مذکور تا عرصہ دو ماہ در کرنال رسید چونکہ نادرشاہ از لاہور بطرف دہلی نہضت ساخت۔ امرای محمد شاہ از خواب نخوت بیدار شدہ و فکر تدارک افتادند و برہان الملک و خان دوران میر بخشی با فوج دریا موج[1] بہ مقابلہ و مدافعۂ نادرشاہ فرستادند۔ بمقام پانی پت بین الفریقین محاربہ و مقاتلہ واقع شدہ جم غفیرے از جانبین در چاہ عدم افتاد۔ و بسیارے از امرا القتل

---

[1] مرزا محمد مہدی "شمارۂ افواج محمد شاہ سی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرادہ توپ اژدر دہان، برق آہنگ" نوشتہ است۔

(تاریخ جہانکشائے نادری ورق ۱۹۸ ب)۔

رسید۔ از آنجا کہ امرای حضور خصوصاً برہان الملک با خان دوران متخاصم بود موجب آن در حالت محاربت یکدیگر را بامداد و اعانت معاونت نہ کردند نزدیک بود کہ شاہ مغلوب می شد۔

درآن اثنا بہ مخالفت برہان الملک خان دوران بقتل رسید و از مردمان کشمیر بموافقت او یادگار خان و ملا امان اللہ بدار الملک آخرت آرمیدند۔[1]

و نیز دراں حال برہان الملک بر ہودج فیل نشستہ ہر سو تیر می انداخت دراں اثنا فوج قزلباشاں او را گرد کردہ درمیان گرفتند و یکے از قزلباشاں دویدہ نزد برہان الملک رسید و ریسمان گرفتہ بر ہودج فیل عروج نمود۔ برہان الملک کمان از دست افکندہ خود را بجد تفویض ساخت و قزلباش فیل را جوش دادہ بحضور نادر شاہ گذرانید نادر شاہ او را جرم بخشی کردہ بوقت خوردن با خود شریک ساخت و برہان الملک سخنان دلاویز و صلح آمیز و فرحت انگیز با او بیان کردہ برایں سخن راضی ساخت کہ چیزے نذرانہ گرفتہ واپس برود۔ آنگاہ برہان الملک رقعۂ بجانب محمد شاہ فرستادہ کہ آصف جاہ خان را برائی فیصلۂ نذرانہ روانہ سازد محمد شاہ را بشنیدن ایں سخن اندک دلجمعی شد و آصف جاہ نزد نادر شاہ روانہ ساخت۔ و بعد گفتگوی بسیار دو کرو روپیہ نذرانہ نقدی دادن تقرر یافت و عہدنامۂ جانبین نوشتہ شد۔ آصف جاہ عہدنامہ گرفتہ پیش محمد شاہ رفت و بچاپلوسی و چالاکی کارگذاری خود بیان ساخت حسن خدمت برہان الملک بر زبان نیاورد و محمد شاہ آصف جاہ خان را خان دوران و امیر الامرا خطاب بخشیدہ خلعت بیش بہا عطا فرمود۔

---

[1] فی الاصل: "آرمید"۔

روز دوم محمد شاہ بکمال توزک و جاہ بملاقات نادر شاہ قدم رنجہ ارزانی داشت و نادر شاہ فرزند خود باستقبال او فرستادہ خود تا لب فرش تواضع نمود۔ چون بکمال تعظیم و تکریم ہم زانوی یکدیگر نشستند برادرانہ و دردمندانہ باہمدیگر بسخن پیوستند۔ و بعد اختلاط و ارتباط بسیار روز دوم نادر شاہ از محمد شاہ رخصت انصراف گرفتہ عزم قندھار نمود۔ و محمد شاہ ہم عازم دہلی شد۔ برہان الملک بجلدوی حسن خدمت خود متوقع خطاب امیر الامرائی بود۔ چون بشنید کہ آصف جاہ گرمی بازار خود کردہ بخطاب امیر الامرا کامیاب شد ہمان وقت نادر شاہ را گفت کہ حضور عجب کردند کہ در دہلی خزینہ ہائی قارونی موجود است ہمگی بر مواخذۂ دو کرور روپیہ راضی شدند و این قدر نقد ازین نیازمند خاکسار ہم ادا می تواند کرد خزاین شاہی و دولت امرا پدم ہا روپیہ موجود است ازین جا تا دہلی ہمگی چہل میل مسافت دارد ہرگاہ بتکلیف خود راضی شوند خوب لطف دہد۔ نادر شاہ بشنیدن این سخن خشنود شدہ ہمان لحظہ آصف جاہ طلبید و فرمان داد کہ محمد شاہ حاضر باشد ملاقات باز دہد ضرور دانست۔ آصف جاہ محمد شاہ را بپیغام فرستادوی فوراً با چندکس از امرا و خواجہ سرا ایدربار آمدہ متردد بود۔ نادر شاہ بدستور سابقہ او را بتواضع و تکریم جلوس دادہ فرمود برادرم محمد شاہ سامان و اسباب سلطنت و حرمخانۂ خود بطلبانید و بخاطر جمعی تمام درین جا قرار نمائید و لشکر خود را بگوئید ہر کہ می خواہد بہ دہلی می رود ہر کہ نمی خواہد بمرافقت شما درین جا بماند۔

محمد شاہ را ہوش و حواس پریدہ رفتہ سبب نظر بندی خود پرسید۔ نادر شاہ گفت کہ مقالید خزائن خود بدست من بدہند کہ فردا روانۂ دہلی خواہم شد

پس محمد شاہ کلید ہای دفاین بحضور گذرانید و نادر شاہ بدست معتبران خود دادہ
در دہلی روانہ ساخت کہ خزاین شاہی را تصرف نمایند باستماع این خبر عسکر شاہی را
زیر و زبر شدہ بطرف دہلی رجعت کردند۔ و قزلباشان دست غارت دراز کردہ
سپاہان را تاراج نمودند۔ ہر کہ از دست آنہا نجات یافت گو حیران کوہستان مال و
سامان آنہا بتطاول بردند۔

روز دوم نادر شاہ داخل دہلی شدہ بعد پنج شش روز عید قربان بود آن روز
خطیب در مسجد جامع خطبہ بنام نادر شاہ خواندہ در نفس شہر تا وقت عصر امن و امان بود۔
ہمان وقت از بنگی خانہ یک چرسی آواز داد کہ نادر شاہ در محل سرا بردہ بود ند یک
قلماقنی او را قتل کرد این افواہ در تمامی شہر مشتہر گشتہ چون سپاہان نادر شاہ
در میان شہر بے تردد فرادا فرادا سیر می کردند۔ مردمان دہلی بے محابا در قتل مغلان
مبادرت نمودند و از کوچہ و بازار ہر جا کہ مغلان دیدند از تیغ گذرانیدند۔ و از طرف
محمد شاہ ہیچ کسے ممانعت آنہا نکردہ بوقت شام خبر بہ نادر شاہ رسید وی افواج
خود را حکم داد کہ بجائی خود قایم باشند ہرگاہ فوج شاہی بشما متعرض گردد بمدافعۂ
آنہا پردازند ورنہ خاموش باشند۔ مردم عوام مغلان را ہر جا می کشتند تا صبح
فردا ہفتصد ترکی سپاہ از تیغ گذرانیدند[1] ارکان دربار تماشا می دیدند۔ نادر شاہ
علی الصباح استفسار این امر خطیر کردہ عمل بد تمرد بود نہایت تحسر نمود کہ در جنگ کرنال

---

[1] بقول حزین اصفہانی متوفی ۱۱۸۰ھ ہفت ہزار نفر از ایرانیان درین فساد مقتول شدند
و صاحب "البیان" عبد الکریم خان دہلوی تعداد ایشان سہ ہزار نوشتہ است کہ قرین
قیاس است۔ (بحوالہ لیٹر مغلس جلد دوم صفحہ ۳۶۶)۔

ہمگی سہ کس زخمی شدند و درمیان شہر صدہا تباہ گشتند۔ ہماں وقت بر سمند سبک خرام سوار شدہ خراماں خراماں درمیان اسواق و بازار سیر میکرد و لاشہای مغلان بر سر بازار افتادہ دید و از مردمان از دور بر سرا و سنگہا میزدند چنانچہ یک افسر زخمی شد بمعاینۂ این حال چشمان او سرخ گشتہ برائی قتل عام فرمان داد و خود در مسجد روشن الدولہ خونین دماغ نشستہ شمشیر خود یک حصّہ برہنہ کردہ پیش او گذاشت۔ سپاہان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ بر قتل عام اقدام کردہ جوی ہای خون[1] درمیان اسواق جاری کردند و عمارات شہر را آتش کشیدہ دودماں ہا تباہ نمودند۔ محمد شاہ با جمیع امرای خود در پیش نادر شاہ نشستہ بود و کسے را طاقت دم زدن نداشت ناگاہ یکے از خواجہ سرایان محمد شاہ را گریہ کناں بیان ساخت کہ اے محمد شاہ رعایای آباو اجداد شما تمام قتل شدند محمد شاہ آب دیدہ کردہ گفت۔ بیت :۔

دیدۂ عبرت کشا و قدرت حق را ببیں

شامتِ اعمال مردم صورتِ نادر گرفت

مدّعا کہ تا دو پہر روز احوال قیامت قائم بود ہر کہ از مردمان و زنان و طفلان

---

[1] بروایت مرزا محمد مہدی، "از دروازۂ اجمیری تا در مسجد جامع و چند محلہ دیگر صغیرًا وکبیرًا عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ ایں شعلۂ پر شور شر بہ ثریا می رسید۔ و در کند و کوب و رُفت و روب و قتل و نہب و اسر تقصیرے نشد۔ تا ہنگام شام کہ نصف المعمورہ لکد کوب جنود قہر و آتش جہل، برق خرمن زندگانی سی ہزار تن از خورد۔

(تاریخ نادری ورق ۲۰۵ الف)۔

دریا فتند از تیغ گذرانیدند مال و متاع و رخت و اسباب ہر کس بغارت بردند۔
عاقبت ہمہ ها رجوع به آصف جاه کردند۔ آصف جاه شمشیر عریان بگردن خود
آویخته و سر برهنه اشک فشان در پیش نادر شاه مدتے استاده ماند و نادر شاه را
در دل رحم آمده گفت چه می خواهی آصف جاه این بیت گذارش ساخت۔ بیت:

کسے نماند که دیگر به تیغ ناز کشی
مگر که زنده کنی خلق را و باز کشی

نادر شاه لحظهٔ سر فرو افگنده صمصام در نیام کرده فرمود که بریش سفید تو بخشیدم
همان لحظه نقیبان و چاوشان در شهر بر آمده امان امان غوغا بر داشتند بعد آن
هر دو پادشاه باہمدیگر بالتفات گفتگو میکردند و در حل و عقد امور ملکی بحث نامی فرمود
لطیفه:۔ روزے نادر شاه را در معده گرانی بود حکیم از دوائی خانه
گلقند طلبانید و یک دو ماشه وزن کرده به نادر شاه خوردن داد۔ نادر شاه مرتبان
بر داشته از دو انگشت گلقند کشیده می خورد تا یک نیم آثار هضم طبیعت ساخت و
گفت حلوائی خوبست دیگر بیارند۔
لطیفه:۔ روزے نادر شاه برائی هوا خوری بر آمده محمد شاه گفت
در ایران فیل عنقاست امروز فیل سواری پسند فرمایند۔ چون نادر شاه بر فیل سوار شده
بر فیلبان نظر افگند گفت این کیست پادشاه گفت فیلبان است فیل را می راند نادر
بجانب فیلبان گفت که عنان فیل بدست من بده وی عرض کرد که فیل را عنان ندارد
باشارهٔ من می رود خشمگین شده گفت فیل را ایشانید من فرود آیم هر که عنانش بدست
غیر باشد سواری را نشاید۔

لطیفہ:- نور بائی نام رقاصہ بود مشہور خوش پسند محمد شاہ روزے
نادر شاہ در حالت نغمہ و سرور از خوشنود شدہ انعامش افزود و فرمود اے نور بائی
روی ہندوستان سیاہ کن بیا تا کہ بہ ایرانت برم بمجرد شنیدن نور بائی این رباعی
در رقص سرودند۔ رباعی:-

من شمع جانگدازم تو صبح دلکشائی
سوزم گرت نہ بینم میرم چو رخ نمائی
نزدیک این چنینم دور آنچنان کہ گفتم
نے تاب وصل دارم نے طاقت جدائی

نادر شاہ را باستماع این سماع دل خوش شدہ از ارادۂ خود باز ماند۔
عاقبۃ الامر دختر محمد شاہ[1] را عقد ازدواج فرزند خود نامزد ساختہ در شہر
دہلی عرصہ پنجاہ و ہفت روز شور قیامت برداشتہ بجانب ایران رجعت نمودہ و
دفاین و خزاین از جواہرات و یواقیت و مروارید نقد و جنس چہ از مخزن شاہی
چہ از جرمانۂ امرا و اعیان شہر نقد سی کرور روپیہ[2] بر اشتران بار کردہ راہ خود گرفت

---

۱ درست این است کہ دخترے کہ بہ نصر اللہ خان فرزند خورد نادر شاہ متزوج شد صبیہ داور بخش
نواسۂ شہزادہ مراد پسر شاہ جہان بود۔ و آنکہ حسن نوشتہ است ظاہراً سہو است۔ (لیٹر مغلس
جلد ۲ صفحہ ۳۷۰)۔ ۲ آنند رام مخلص کہ بوزیر ہند متعلق بود می نویسد کہ نادر شاہ
شصت لک روپیہ چند ہزار اشرفی قیمتی یک کرور روپیہ و جواہرات مساوی پنجاہ کرور روپیہ
و تخت طاؤس کہ در تمام دنیا لاثانی بود از محمد شاہ عنیش بطور تاوان جنگ گرفتہ۔
(ایضاً صفحہ ۳۷۱)۔

وکابل و پشاور و ڈیرہ جات در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ پنجاب و ہندوستان بعلو محمد شاہ گذاشت۔ پس در ممالک افغانستان تدارک سرکشان افاغنہ بنحوبی ساختہ در ولایت خراسان رایت اقبال فراشت و از روی غرور و نخوت جبلی ارکان و اعوان سلطنت را باخذ جرمانہ و مصادرہ ہا بسیار رنجانید۔ و از فرزند خود رضا قلی بیگ متوہم شدہ او را نظر بند ساخت۔ چون آشوب و آسیب بحد اتم رسید ہر فردے از افراد او متوہم و متنفر گشت تا آنکہ در ۱۱۶۰ھ[1] جمعے از قوم افشار شبانہ بر سر او تاختہ در نہانخانۂ عدم انداختند۔ تاریخ:

مترس از کسے و بگو بید ریغ

جُدا شد سر و پای نادر ز تیغ

بالجملہ عنایت اللہ خان بعد واقعۂ ہائلۂ نادر شاہ بدستور بر ایالت کشمیر دستوری یافت۔ و از طرف او تا عرصۂ دو سہ ماہ ابوالبرکات خان نیابت میکرد عنایت اللہ خان بسبب مواخذۂ جرمانۂ نادر شاہ متغیر الاحوال شدہ بود فراغتے بہم رسانیدہ اواخر ذی قعدہ ۱۱۶۰ھ وارد خطہ گردید۔ و بنج

[1] نادر شاہ بروز یکشنبہ ۱۱ جمادی الثانی ۱۱۶۰ھ (۲۰ جون ۱۷۴۷ء) در عمر شصت و یکسالگی قتل شد۔ مدت حکومتش یازدہ سال و سہ ماہ بود۔ دکتر براؤن نام قاتلش صالح بیگ نوشتہ است۔ صحیح این است کہ درین سازش چہار کس موسوم بہ محمد خان قاچار، موسیٰ بیگ افشار، قوچہ بیگ، و صالح بیگ شامل بودند۔ بقول دکتر براؤن سبب قتل نادر شاہ میلانش بہ تسنن بود کہ مخالف اعتقاد ایرانیان باشد۔ (تاریخ ادبیات ایران در عہد جدید صفحات ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۱۲۱.)۔

شش ماہ انتظام ملکداری باتفاق ابوالبرکات خان بحسن تدبیر می ساخت حتی الامکان در نصفت و معدلت رعایا و تدارک و تنبیہ متمردان و خیر و سران و خدمت مشایخ و فقرا و اہل علم و فضلا بخوبی پرداخت۔

آخر الامر ابوالبرکات خان باغوای بعضی مفسدان در موافقت و مداخلت کردہ کار بر محاربت و مبارزت رسید و بعد نماز جمعہ فریقین بیرون مسجد جامع بحرب و ضرب پیوستند خون ہا ریختند۔ عاقبت عنایت اللہ خان منہزم شد و ابوالبرکات استقلال یافت۔

روز دوم در عیدگاہ مقابلہ و مقاتلہ فریقین روی داد۔ عنایت اللہ خان ہزیمت یافتہ در شہر اختفا پذیرفت۔ و پسرش خلعت اللہ[1] خان بجانب سوپور گریختہ رفت و ابوالبرکات خان بحکومت پرداخت بعد دو نیم ماہ خلعت اللہ خان از پسر ہیبت خان مظفرآباد کومک گرفتہ در ماہ ذی حجہ ترت علم محاربت افراخت۔ از ین ابوالبرکات خان با جمعیت خود برآمدہ سلخ شعبان ۱۱۶۲ھ بجنگ و قتال با ہمدیگر پیوستند۔ عاقبت برکات خان ہزیمت خوردہ مفرور شد و عنایت اللہ خان از محل اختفا برآمدہ باز استقلال یافت۔ اما عنان ملکداری گرفتن نتوانست۔ ابوالبرکات ہزیمت خوردہ در پنچہ رفتہ بود از آنجا محمد زمان و محمد ولی پسران عبدالرزاق چودھری کہ از کردۂ پدر ثروت و اقتدار پیدا کردہ بودند برائے معاضدت و معاونت خود با جمعے کثیر ہمراہ آوردہ در دوتہ تار رسید۔ عنایت اللہ از روی پست فطرتی خود بغفلت ماندہ آنہا بغیر مانعے داخل شہر شدند۔ و خلعت اللہ

[1] در واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۴ "خلت اللہ"۔

خان با جمعیت خود و جمعیت منصبداران مستعد شده در اطراف ہفت چنار بحرب و ضرب پیوستند۔ ہنوز دست بہ قبضہ نکردہ بودند کہ بعضے جماعہ از آن بہ مخالفان ملحق شدند۔ موجب آں خلعت اللہ خان از رزمگاہ بہزیمت خورده بگریخت۔

۱۹ شوال ۱۱۵۳ھ ابو البرکات خان با مردم پونچھ داخل شہر شد۔ و عنایت اللہ خان تا ہنگام نصف شب ہنگامۂ رزم آراستہ محاربۂ مردانہ ساخت۔ و از روی تہیدستی روی بہی دیدہ از راہ خانپور در قصبۂ سوپور جہر دم شد۔ از آنجا باتفاق بسر خود التجا بہ راجہ محمود خان نمود۔ و مردم بمبو کہ قلاش و اوباش ہستند ہمراہ عنایت اللہ خان بہ کشمیر آمدہ در حدود کامرج دست تاراج دراز کردہ مال و منال مردم و محصولات بغارت بردند۔ برکات خان دو سہ ماہ در شہر حکومت میکرد۔ عنایت اللہ خان بسبب ناموافقت مردم و ناتجربہ کاری کس و کوئے خود و غالب لوکی مردم بمبو و تقاضای دیگر بسیار تعب و خواری کشید عاقبت طرفین خواہان صلح شدند۔ عنایت اللہ خان در ماہ صفر موجب خواہش مردم پونچھ و سگالش ابو البرکات بشہر آمدہ محمد ولی محمد زمان ظاہراً باستقبال و از شہر آمدند و باطناً دیارام کہ از نوکران عمدۂ آنہا بود بقتل او گماشتہ شبانہ بہ شہادت رسانیدند۔ حکومت او دو سال و پنج ماہ بود۔

ابو البرکات خان مرتبۂ پنجم در ۱۱۵۴ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ و چہار بر حکومت کشمیر باستقلال یافت یکدو ماہ بسر خود سر انجام حکومت داده از حضور اسعد یار خان میر آتش بر صوبہ داری کشمیر سرفراز شدوی از جانب خود ابو البرکات خان نایب ساخت۔

ومردم پنوچہ بدغدغۂ اعانت ابوالبرکات خان مرتکب حرکات فاسد گشتہ از گریبان سرکشی سرکشیدہ درنطاولِ تاراجِ شہر و دِہ دستِ غارت انداختند و ابوالبرکات خان از حرکات ناشائستہ آنہا دل تنگ شدہ آں فرقۂ شریر حسن تدبیر از شہر بدر ساخت تا عرصۂ شش ماہ آسیبِ آشوبِ آنہا جائیکہ بود ہیچ کسے را آں نشینہ نگذاشتند و بعد چندگاہ آں فرقۂ بدخواہ از استعدادِ مخاصمت بہم رسانیدہ داخلِ شہر شدند جماعت ابوالبرکات و مردم شہر اتفاق کردہ آں فرقۂ لیام بجدّ و جہد تمام از شہر بدر کردند۔

چندگاہ بیرون شہر استقامت کردہ مدتے در جدال و قتال بسر بردند آخرالامر بروز غرّۂ شوال بوقتِ آخر شب برسر خانۂ ابوالبرکات ہجوم آوردند و ابوالبرکات خان برائی ملاحظۂ مورچال بندی و زیارتِ خانقاہ معلّیٰ از خانہ برآمدہ بود مخالفان خانۂ او خالی یافتہ دستِ بغارت انداختند اہلِ خانہ بہزار مشقت جان بسلامت بدر بردہ مال و متاع و اسبابِ خانہ سر بسر درباختند ابوالبرکات بمجرد اخبار متابعان و معاونان خود جمع کردہ بر درِ خانۂ خود آمدہ راہ برآمدن آنہا مسدود ساخت و ہیچ کسے را راہ برآمدن نداد بعد سہ روز بحیلہ بدر کشیدہ محمد زمان و محمد ولی و دیارام کافر کہ قاتل عنایت اللہ خان مرحوم بود ۱۶ شوال سنہ ۱۱۵۵ بقتل آوردند تا سہ چہار روز متابعان و سپاہان آنہا از ہر جا گرفتار کردہ بر چبوترۂ کوتوالی رسانیدہ زیادہ از پانصد نفر تہ تیغ آمدند قصاص عنایت اللہ خان بدینگونہ ظہور نمود۔ تاریخ ؎ خرد سال قتل ہمہ گوجران[1] ✢ بگفتا سزائے بدِ طاغیان

[1] در واقعات کشمیر (ص ۲۵۶) بجائے "ہمہ گوجران" "ولی زماں" آمدہ است۔

ابوالبرکات خان را بجلدوی این خدمت از حضور خطاب بہادری با تحسین فراوان در رسید و چندگاہ بے مزاحمت غیرے باقتدار حکمرانی میکرد درہمیں حالت مرضے صعب بہم رسانیدہ بتفرقہ ہای دیگر پریشان گشت۔ درہمیں سال ستارہ دُم دار ذوخونخوار و بلا ریز و فتنہ انگیز از اُفق طلوع میکرد مدتے ظاہر می بود منجمان و تجربہ کاران و محدثان اثر آں زحمت عامہ پندا شتند علامات آں فوراً بظہور آمدند چنانچہ توضیح آں این است کہ ابوالبرکات خان با وجود کمال فطرت و دانائی و ادعای فطنت و رسائی بر دقت غرض نفسانی رعایت ضوابط ملک رانی ملحوظ نمیداشت و ملازمان و متعلقان خود را در امور خورد و برد و خیانت و دستبرد مطلق العنان می گذاشت ۔ چنانچہ بیراللہ بیگ نبیرہ شکراللہ بیگ سیف خانی کہ از معتمدان دست پروردہ او بود در بعضے امور کارگذاری او پسند خاطر میداشت او را بر تھانہ داری کامراج استقلال داده زمام اختیار سپاہ و لشکر در دست او نہادوی از روی سفاکی و بے باکی پاس نمکخوارگی یکسو گذاشتہ علم بغاوت افراشت ۔

ابوالبرکات حرکات ناشائستہ او اوایل بہ تغافل و تکاسل گذرانیدہ در اطفای آتش فساد بوجہے نپرداخت ۔ رفتہ رفتہ کار بجائے رسید کہ بیراللہ بیگ با مردم مظفرآباد و پنوچہ سلسلۂ موافقت مستحکم کردہ دست تطاول و تاراج در مال و ناموس مردمان شہر و دیہات انداخت و بعد چندگاہ

صرم این بیت تاریخی از گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است و بحساب جمل ۱۱۵۴ اعداد می دہد۔

پردۂ حیا و مروّت ازمیان برداشته درمیانِ شہریان ولی نعمت خود علم منازعت و مخالفت افراخت و از روی خباثت باطنی رعایت مذہب خود نگذاشته برائے معاضدت خود با اہل شیعۂ حیدبیل سازش دوستی ساخت مردم خاص و عام و جمیع منصبداران بموافقت ابوالبرکات خان بای ہمّت بر کاب آورده ببر الله را بجریب سیوف و چوب و سنگ و خشت و فلاخن مضروب ساخته از شہر بدر کرده بطرف کامراج مہزوم ساختند۔ ابوالبرکات از روی ناتجربه کاری بتعاقب او پرداخت نکرده ہمگی عوام النّاس را بتاراج اہل تشیع اجازت داد و مردم عوام مال و متاع آنہا بغارت برده قصر و بیوت و دار و عقار را آتش کشیده ننگ و ناموس آنہا بباد دادند ہمیں روز اختر اقبال برکات خان منقلب شده اعتبار و اقتدار او درگذشت۔

ببر الله در حدود اندرکوٹ جمعیت بہم رسانیده دست تغلب و تسلّط افراشت۔ ابوالبرکات جمعے از پلاٹن شاہی و سپاہان خود بسرگروہی مُرادیاب خان پیشکار صوبه بمدافعت او تعیئن ساخت و در حد و شادی پوره و اندرکوٹ تلاقی فریقین روی داد[1]۔ مردم ابوالبرکات بسبب نفاق بعضے افسران دغا خورده بغیر وقت بمحاربه مجادله پیوستند و از روی جرأت بے محل تاب تقابل نیاورده وراه فرار یافته درمیان دریائے بہت که آن وقت طغیانی بود ہمه ما غرق شدند۔ مُرادیاب خان و بعضے اعیان و منصبداران و سران عسکر شاہی تباہی یافته معدودے چند ہمگی بشہر رسیدند۔

[1] ر۔ک۔ واقعات کشمیر صفحه ۲۵۷۔

بوقوع این واقعہ ببر اللہ رایت شوخ چشمی و خیرہ سری بفلک رسانیدہ مردم پہاڑ[1] و زمینداران کشتوار کہ برای معاونت ابو البرکات در شہر آمدہ بودند از روی طمع نفسانی و میل حکمرانی با ببر اللہ سلسلۂ موافقت مستحکم کردہ دست تاراج دراز کردہ و کامراج انداختند و مال و جان و ناموس مردم شہر را دہ بباد دادند شہر و رستاق براز غنیم شد "عام التشویش"[2] تاریخ است۔

مختصر کہ ابو البرکات لبیاآ زارمند بود از حکومت و ناموس مایوس گشتہ در خانۂ خواجہ میرزای نقشبندی مخفی نشست و ببر اللہ با جمعیت سپاہ در شہر داخل شد و از ابو البرکات سراغ یافتہ چندکس از اوباش و قلاش نزد او فرستاد تا کہ بخدیعت و فریب از خانۂ خواجہ میرزا کشیدہ در حویلی کہنۂ خود رسانیدہ باختیار خود نگہداشت و تمامی مردم کشتوار و بنوچیہ و پہاڑ در شہر جمع شدہ و دست تطاول دراز کردہ در میان شہر شور محشر برخاست علانیہ در خانہ ہای مردم در آمدہ مال و اسباب را متصرف می شدند صورت نان شبینہ بکسے نگذاشتند و در میان دیہات و پرگنات متاع و اسباب بغارت بردہ چہارپایان را تقسیم وا نمی کردند۔ احیاناً ہرگاہ کسے مال و مواشی و اسباب در جنگل ہا پوشیدہ میداشت او را آفتی دیگر در آنجا می رسید فی الحقیقت قہر باطنی بود از حضور بتغیر

---

[1] لغت ہندی بمعنی کوہستان۔

[2] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔

اسعد اللہ خان ابو المنصور خان بہادر صفدر جنگ بصوبہ داری کشمیر تقرر یافت و از جانب او جان نثار خان بہادر شیر جنگ بہ نیابت صوبہ مامور شد. این مرتبہ حکومت ابو البرکات چہار سال بود۔

جان نثار خان شیر جنگ در ۱۱۵۴ھ بہ نیابت صوبۂ کشمیر سرفراز شدہ در عیدگاہ رخت اقامت افگند۔ بمجرد رسیدن برکات خان را در دام خدعہ و فریب پیچیدہ روانہ حضور ساخت و زمرۂ باغیان و طاغیان از شہر بدر کردہ متمردان و مفسدان محبوس داشت۔ بہر اللہ بابا نامی مذا از کار مراج آوردہ در سلسلۂ کار گذاران خود داخل کردہ بعنایات وافر دلخوش ساخت تا چندے بہ تجدیت و فریب او را غافل کردہ بوقت سلام ناگاہ بقتل آوردہ سرش بحضور فرستاد۔ صوبہ دار مذکور چندگاہ در انتظام امور مملکت پرداختہ بحضور رفت و در تنبیہ نادیب سرکشان کوہستان بوجہے پرداخت نمود۔ ایام حکومتش ہمگی شش ماہ محسوب است۔

ابو البرکات خان بحضور رسیدہ یک دو ماہ در علالت طبیعت بسر بردہ دوم ماہ ذی قعدہ ۱۱۵۸ھ براہ آخرت بگذشت۔ مرد صاحب فطرت مروت و مدبر و منصف مزاج بود در املا و انشا و شعر و سخن و حسن خط و خدمت فقرا و مشائخ بر اقران خود فوقیت داشت۔ از طبع زاد اوست۔ رباعی

صوفی سخن تازہ و رنگین دارم | سرمشق خطے زیاد دیرینہ دارم
از طرز کلام من شکر می ریزد | فرہاد بیا کہ حرف شیرین دارم

۱۷۴۵ء۔

افراسیاب بیگ خان در ۱۱۵۸ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت

از جانب ابو المنصور خان بر نیابت خطۂ دلپذیر اقتدار یافت و در عہد حکومت او غلاءات بسیار بوقوع آمده ملک کشمیر رو بخرابی نہاد قبل ازیں دو سال بباعث بغاوت مردم کوہستان و فساد میر اللہ بخالی مزارعان اختلال و اغتلال رو داده اسباب زراعت و چارپایان و محصولات بغارت رفته بود۔ بعد ازاں چندگاہ بفقدان باران کار کشاورزی بکام دل نشد و در ماه ساون باران متواتر بکثرت باریده خامی فصل شالی بوقوع آمد و محتکران شہر از قہر خدا نترسیده آنچه غلات ممکن بود نہادند از روی بدنیتی ظاہر نکردند ما کولات بقیمت دُر و مرجان فروختند۔ ایام قحط بصعوبت و کرہت انجامید ہمچناں تنور باد قہر آلٰہی وزیدن گرفت کہ روپیہ داد و آثار برنج امکان نمی شد مردمان زیورات و آلات خاک بہا فروختند و مرده ہای قحط زده را اوایل کار پوشیده دفن میکردند بعد آں بدریا انداختند چندانکه بکثرت موتی آب دریا ہم متغیر گشت۔

عاقبت سگ و طیور و گربہ بخوردن مردگاں بر زندگاں منت نہادند و بعضے پدران و مادران از خوردن گوشت فرزندان پرہیز نمیکردند ہزاراں طفلان و دختران کہ قیمت آنہا زیاده از دو سہ تنگہ نمی بود در معرض بیع و شرا آمدند یک حصّہ بہلاکت رسید یک حصّہ مفرور گشت یک حصّہ تخمیناً باقی ماند تا عرصۂ ہفت ماه بیشتر شدت داشت بعد آں فصل پیدا شد و ابواب عنایات الٰہی مفتوح گشت۔[1]

---

[1] افغانان کشمیر صفحہ ۲۵۹۔

ہمدران ایام خواجہ علاء الدین نقشبندی معروف بہ خواجہ میرزا
کہ از خواجگان نقشبندیہ بود و حاجی عتیق اللہ قادری ملارٹی کہ از چند سال
بعد در بعضے امور مشہور شدہ بود بتر غیب مردم عوام کالانعام و بتحریص بعضی
مفسدان و اوباشان نافرجام علم شورش بر داشتہ بر سر غلہ داران تاختند
و مال و متاع و خانمان آنہا بغارت بردند باہتمام این کلام افراسیاب بیگ خان
برای تنبیہ متمردان افواج شاہی تعیین ساختند و حدود زینہ کدل تقابل فریقین
روی داد۔ شاہی دلاوران نامی غلبہ کردہ بسیارے از مردم عوام بقتل رسانیدند
در ضلعۂ زینہ کدل چند محلہ را آتش کشیدند۔ روز دیگر بتقریب مصالحہ و عدہ
معاہدہ خواجہ علاء الدین با اعوان خود سر دیوان طلبیدند[1]۔

حاجی عتیق اللہ کہ مفرور شدہ بود گرفتہ آوردند۔ ناظم سیاست اندیش
خواجہ علاء الدین را با جمعے از اعوان خویش و میر بہاء الدین قادری و خواجہ ہاشم
دہ بیدی کہ درین ہنگامہ دخلی نداشتند گرفتار کردہ بحضور فرستاد و حاجی
عتیق اللہ قادری کہ در جواب سوال ناظم تیز زبانی و سخت بیانی نمود بقتل رسانید۔
و درہمین ایام میر عمر داماد ابوالبرکات خان کہ بسبب شوخ طبعی خیرہ سری
جای اقامت در شہر نداشت در موضع سیر پرگنہ کھاہورپارہ در خانۂ محتشم بیگ
کاشغری کہ جد مادری او بود سکونت میکرد و از راہ بد اندیشی و کج فہمی
جمعے از اوباشان جمع کردہ شبانہ تھانہ دار اسلام آباد بقتل رسانید و چیل

---

[1] مجموع التواریخ مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو ورق ۱۹۹ ب –
نسخۂ قلمی نمبرہ ۱۴ در کتابخانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر۔

بغاوت بخاطر آوردہ علم تجبر افراخت۔ ناظم صوبہ عسکر شاہی برای تباہی او تعیین کردہ در اطراف مراج برج و مرج وہیں و بیس سخت واقع شد محتشم بیگ با پسران خود بقتل رسید میر عمر بجانب کشتواڑ راہ فرار یافت باین تقریب عالمی تباہ شد مدتے تعینات افواج و تخریب میداران باقی ماند غیر ازین تعرفات و تشویشات بسیار بمردم رسید "قہر مردم کشمیر"[1] تاریخ است۔

درسال یکہزار و یکصد و شصت قحط فرمایشے بعمل آمدہ خروار شالی بہفت ہشت روپیہ می فروختند۔ ہم درین پریشانی ناگہانی بروز دوم ماہ جمیدالاول[2] تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت و از دو پہر روز تا شام بسبب ہبوب صرصر و ہیجان گرد و غبار و غرش رعد و برق و ظلمت سحاب تاریکی بحدے رسید کہ مردمان چراغ ہا افروختند و بعد انقضای عرصۂ بیست روز باران موفور علی التواتر باریدن گرفت و طوفان بلا استیلا کردہ سر بفلک کشید زیادہ برسی ہزار خانہ خورد و کلان بسبب طغیان آب و ویرانی آورد وجسرہای دریای بہت خراب و محصولات تلف گشت بقولات واثمار بخاک آمیخت "طغیان ملک"[3] تاریخ است۔ درین سال بافضال ایزد متعال با وجود نقصان فصل فراخی غلہ دست داد و آفت قحط رفع شد۔

ہمدران سال پُر وبال نادرشاہ بعزم تادیب سرکشان اکراد و خبوشان مستعد بود و در مقام فتح آباد از دست قوم افشار کہ ہمیشہ بحراست سراپردۂ

---

[1] ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء۔ [2] جمادی الاوّل۔

[3] ۱۱۶۰ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

خاص خنصاص داشتند بہ ترغیب بعضی امرا[1] بوقت نصف شب دوازدہم[12] جمید الثانی ۱۱۶۰ھ[2] بقتل رسید۔ نظم

سرِ شب سرِ قتل و تاراج داشت
سحر گہ نہ تن نہ سر نہ تاج داشت
بیک گردش چرخ نیلوفری
نہ نادر بجا ماند و نے نادری

در عہد کشورکشائی نادرشاہ احمد شاہ[3] ابدالی را بہ عہدۂ یاولی

---

[1] مراد از علی قلی خان برادرزادۂ نادرشاہ است چنانکہ بیل صاحب می نویسد:

"شب سیزدہم جمادی الاوّل سال ۱۱۶۰ھ در حوالی بلدۂ قوچون کہ از شہد مفاصلہ سہ منزل است نوکران او (نادر) باغوائے علی قلی خان برادرزادہ اش بگولی تفنگ و طمنچہ و بضرب شمشیر و کاردکارش بآخر رسانیدہ عزدرشاہی عالم پناہی از سرِ شش بدر آوردند" (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۵، مات دوازدہم)۔

[2] مطابق ۱۰ رجون، روز چہارشنبہ ۱۷۴۷ء۔

[3] احمد شاہ درّانی پسر محمد زمان خان سدّوزئی بود۔ بعد از قتل نادرشاہ تسخیر کابل و قندہار نمودہ ہفت بار در ہندوستان آمدہ تاخت و تاراج کرد۔ بعد حکومت بست و شش سال در ۱۱۸۶ھ (۱۷۷۲ء) بعمر پنجاہ سال فوت گشتہ در قندہار مدفون شد۔ بر مرقد او این تاریخ مرقوم است ؎

شاہ والاجاہ احمد شاہ درّانی کہ بود　　　　در توانین امور سلطنت گیری منش
از نہیب قہرمانی بے نوں در عہد او　　　　شیر و آہو را بشیر خویش دادے پرورش

رتبۂ اعتبار بود۔ ہماں لحظہ از قتل نادرشاہ آگاہ گشتہ از قوم ابدالیان قریب سہ ہزار سوار جرار جمعیت خود استوار کردہ بر فرق افشار و قزلباش تیغ تابدار برکشید و در عرصۂ کارزار مانجیان اشرار خونبار گردانید۔ یکبار ہمہ را انہزام وانہدام ساختہ مال و اسباب ثروت شاہی را قبضہ کردہ در قندہار رایت اقتدار افراخت۔ فی الفور کابل و غزنین و کلات و ہزارہ جات و پشاور را قبضہ نمود۔ سردار جہان خان بامزئی کہ از عمائد بارگاہ او بود، از پشاور بنام افراسیاب بیگ خان بدیں مضمون شقۂ موزون برنگاشت کہ از زبان آیندگان آں دیار بوضوح پیوست کہ خطۂ کشمیر بلدہ الیست جنت نظیر از لطافت آب و ہوائے ہمتا اقتضای خاطر چنان است کہ سیرے دراں گل زمین نزہت آگین کردہ شود تاکہ ابواب مسرت و سرور و فرحت موفور بر روی دل مفتوح گردد۔

افراسیاب در جواب نوشت کہ دیار فرحت آثار کشمیر ہمچنین است بلکہ در خصوصیات مختصہ بہتر ازیں۔ ہرگاہ عنان عزیمت بایں سواد میمنت مواد معطوف دارند ایں ہواخواہ تا دریای مظفر آباد باستقبال خدمت مستفید گردد۔[۵]

پس ازاں در جواب ایں وثیقہ نسیم پیغامے ازاں طرف نوزید۔ چوں خبر شوکت و سطوت احمد شاہ دُرّانی اشتہار یافت اُمرا و اعیان ملک کشمیر

---

[۴۴] می رسید از ہر طرف در گوش بدخواہان او | از زبان خنجرش ہر دم ہزاراں سرزنش
چوں ولایش جانب دار البقا تاریخ بود | سال ہجری یکہزار و یکصد و ہشتاد و شش

(مفتاح التواریخ مات دوازدہم صفحہ ۳۵۰)

[۵] مجموع التواریخ بیربل کاچرو نسخۂ قلمی ورق ۲۰۰ ب۔

بمقتضای "کُلُّ جَدِیدٍ لَذِیذٌ" خواہندۂ حکومتش گشتہ بجانب او عرائض و مراسلات مرسل داشتند کہ افراسیاب با فوج معدودے دریجاست ہرگاہ از مقربان دربار کسے برنظامت کشمیر مامور شود ناظم اینجا بدست او دست بستہ خواہیم داد۔ ناگاہ قاصد نامہ بر بدست ملازمان افراسیاب بوجہے گرفتار آمدہ تمامی مکاتیب امرای کشمیر بنظر ناظم درگذشت۔ اما از روی فراخی حوصلہ بکسے گلہ نکردہ آں خطوط در پیش ایشاں انداخت و گفت کہ مردمان نفاق پیشہ می خواہند کہ درمیان ما و شما شرار سنگ عناد انداختہ نائرۂ فساد مشتعل گردانند۔ ناظم را در اظہار ایں سخن ہمیں مراد بود کہ اُمرای فساد اندیشہ شاید از خیال رخنہ اندازی باز آیند امرا برنگین خاطر خود ایں نقش ثبت کردند کہ ناظم بر افعال و اطوار ما واقف شدہ ایں وقت بنا بر مصلحت وقت تغافل گذرانید عاقبت موقع یافتہ در تخریب و تشطیح ما فرق نتوا اندساخت[1]۔ بنابراں پیشتر در تباہی ناظم صوبہ کوشش کردند و احمد شاہ را بابت تسخیر کشمیر ترغیب دادہ از پیشاہ عصمت اللہ خان برای صوبہ داری آوردند۔

چنانچہ در ۱۱۶۱ھ عصمت اللہ خان و محمد خان پسر مقتدی خان شہید با جمعیت سہ چہار ہزار سوار از راہ توسہ میدان وارد کشمیر شدہ بر کریوہ چیرہ اودر رایت تقابل فراختند۔ افراسیاب با عسکر شاہی و میر مقیم و خواجہ ظہیر وغیرہ منصبداران و اعیان شہر بمدافعت او عزیمت کردہ بمقابلہ و محاربہ پیوستند و بکمال جلادت و شجاعت نائرۂ مبارزت افروختہ بسیارے از جانبین

[1] مجموع التواریخ قلمی ورق ۲۰۱ الف

در آتش کارزار سوختہ شدند۔[1]

ہر چند اعیان و ارکان شہر خواہان عصمت اللہ خان بودند لیکن بموجب قضا و قدر افراسیاب مظفر گشتہ لشکر افاغنہ مضطر شدہ اعیان شہر بسبب ہزام عصمت اللہ خان از خواستہ خود ناکام ماندہ او را دلداری و استواری کردند عصمت اللہ خان تتقویت اعیان از موضع شالہ ٹینگ میان دریای بہت بپای آب عبور کردہ در موضع آنجا ر میان باغ خواجہ ظہیر معسکر ساخت و سرِ بادوت کہ بہ عبور دریا تر شدہ بود بآفتاب انداخت۔

افراسیاب باستماع خبر مضطر شدہ با جمعیت خود در باغ خواجہ موسیٰ استقامت کردہ با فوج افاغنہ بجدال و قتال پیوست بعد حرب و ضرب شدید افراسیاب مہزوم شدہ عصمت اللہ چہرہ نصرت افروخت و اشہب عزیمت را بجانب شہر جولان دادہ چون در نوشہرہ رسید یکی از سپاہان مہزوم در میان باغ سرِ راہ مخفی ماندہ بود از سوراخ دیوار تفنگ استوار کردہ عصمت اللہ خان را بہ گلولۂ آتشین شربت مسموم اجل گوارا ساخت و خواجہ جلال سرش بریدہ با اکثر افواج بجانب بادہ مولہ آوارہ گشت۔

افراسیاب در حالت ہزیمت طبل نصرت نواختہ عسکر مخالف را در چاہ نکبت انداختہ در تادیب و تدارک مفسدان علم تجبر افراخت و خواجہ جلال را از بادہ مولہ گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و محمد شاہ خان ہنگام جنگ

---

[1] ایضاً۔

[2] بقول پنڈت بیربل کاچرو معرکۂ دوم در موضع پاندچھ وقوع یافت۔

از چیرہ او بشہر آمدہ چیہ کہ دل را آتش کشیدہ در خانۂ خود نشستہ بود بعد قتل عصمت اللہ در خانۂ خواجہ ظہیر پناہ بردہ عاقبت بہ ہمند رفت و لاشۂ عصمت اللہ از نقش نگین معلوم کردہ ہماں جا بر سر راہ سوزہ دفن کردند۔ جان محمد بیگ سامی تاریخ گفت۔ رباعی۔

تاریخ چنیں واقع میکرد بیان
بالتعمیۂ ملیح ابں ابجد خوان
از خطۂ کشمیر شدہ فوج پٹھان
اسپ زدو نقد و اسلحہ ماند دراں"[۲]

ہمدریں سال[۳] محمد شاہ غازی مدت سی سال بحکومت بسر بردہ بعلت جگر انتقال نمود بموجب اتفاق اعیان مملکت فرزند او احمد شاہ بر تخت جلوس فرمود۔

مجاہد الدین احمد شاہ۔ چوں احمد شاہ در سال یکہزار و یکصد و شصت بعد انتقال پدر بر تخت جلوس نمود و فرمان حکومت کشمیر بنام افراسیاب بیگ خان بدستور مرسول داشت و افراسیاب خان انتظام مملکت کشمیر بخوبی میکرد لیکن سردار جہان خان بسبب قتل عصمت اللہ خان ہمیشہ در فکر تخریب او می بود عاقبت الامر طالب علی خان را بابت قتل افراسیاب در خفیہ پیغام فرستادہ آں بدکیش کہ از خویشان افراسیاب بود بعلت حطام دنیوی افراسیاب خان را زہر دادہ از جان گذرانید۔

---

[۱] متوفی ۱۱۹۵ھ مطابق ۱۷۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۲۹۷ الف۔

[۲] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔

[۳] یعنی ۱۱۶۱ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

تاریخ:۔ ہے افراسیابی شد تمام[1] + درمیان باغ خود جوار آثار شریف مدفون است۔ این رباعی بر لوح قبرش منقوش۔ قطعہ:۔

نواب بہادر و فلک قدر زین دار فنا چو روی برتافت
جبرئیل ز غیب گفت "بہ بہ زیر قدم رسول جا یافت"[2]

ہفت سال و دو ماہ بحکومت گذرانید۔

احمد علی خان پسر افراسیاب بیگ خان کہ از حرم کشمیری متولد شدہ بود در ۱۱۶۵ھ بر نیابت صوبہ بفرمان ابوالمنصور اقتدار یافت۔ ہمگی دو ماہ[3] بحکومت گذرانید۔

روزے برائی فاتحہ پدر خود فیل سوار در حضرت بل رفتہ بود ملک حسن ایرانی کہ از طرف ابوالمنصور خان نائب افراسیاب بود وی بہ معاونت آقا باقر و حسن علی ایلچیان حضور احمد علی خان را در تنگنائی دروازہ آثار مبارک گرفتہ از دست ہانجیان خود بقتل رسانید و لاشۂ او در شہر آوردہ میان خاک پنہان ساخت۔

ملک حسن ایرانی کہ از معتمدان ابوالمنصور خان بود بر نیابت صوبہ اقدام نمود و مدت دو ماہ[4] بزور بازوئی خود حکمرانی کردہ باغوای خواجہ ظہیر

---

[1] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء۔ [2] ۱۱۶۶ھ۔

[3] و بقول بیربل کاچرو "یک و نیم ماہ زمام حکومت در دست او بود"۔ (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف) + [4] و لے بقول بیربل کاچرو "سہ ماہ امورات ملک را دخل و تصرف نمود"۔ (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف)۔

دیدہ مری معزول شد و خواجہ مذکور در عہد افراسیاب صاحبکار و مدار الملک بود۔ چوں عرصۂ روزگار از تسلط حکام نامدار خالی ماند خواجہ ظہیر بدعوی خودسری خیال افسری بخاطر آوردہ در نفاذ امور مملکت بخوبی پرداخت واعیان ملک و ارکان شہریہ درخواست صوبہ دار جدید عرضداشت بحضور فرستادند۔ درآنجا بباعث نفاق و ابتری سلطنت ہیچ کسے بر حکومت کشمیر مستقل نگشت۔ عاقبت الامر الہ قلی خان پسر مہدی علی خان لقب صوبہ داری یافتہ از طرف خود میر مقیم کنٹ کہ رئیس شہر بود نائب ساخت۔

میر مقیم کنٹ در ۱۱۶۵ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافتہ

خواجہ ظہیر بجلادت خود مدار المہامی و حکمرانی میکرد و میر مقیم در رفاہیت و آسودگی خلق ہمیشہ ساعی می بود اما بموجب تقدیر و سوء تدبیر بعضے اہل مناصب و سپاہان پیش مواجب معزول ساخت و پلاٹن تفنگچیاں را تقلیل مشاہرہ فرمود۔ بعد انقضای عرصۂ پنج ماہ ابو القاسم خان پسر ابو البرکات خان کہ در محلۂ قلاشپورہ آوارہ و پریشان می بود بدعوی وراثت صوبہ خود را می ستود۔ باغوای بعضی منصبداران و بہمت و جمعیت معزولیان و جماعت تفنگچیان و بہ ازدحام بعضی اوباشاں لوای بغاوت افراشت و برادر خود نور الدین خان با جمعے کثیر بر سر لوکدل فرستادہ خود از راہ نالۂ ماردِ ضلعۂ دیدہ مر بر خانۂ میر مقیم تاخت آورد و خانہ اش را آتش کشید مال و اسباب بغارت داد و ایں بیت می خواند۔ فرد:۔

بعلاذین حسب من و دامانِ کوہ کے توں وارثِ فرنادم و دارم از و دعوائے خون

میر مقیم بوقوع این ماجرا تاب تقابل در خود ندیدہ بطرف کوہپایہ کہ سرحد زمینداری او بود گریختہ رفت وخواجہ ظہیر در زوایای اختفا مخفی نشست و ابوالقاسم بر مسند حکومت مستقل گشت۔ پس میر مقیم از مردم بمبؤ لشکرے فراہم کردہ بجا دبۂ ابوالقاسم علم افراشت و ابوالقاسم بوساطت بعضی مصلحان طرح مصالحہ اندختہ میر مقیم بجمعیت و فریب بشہر آوردہ۔

ابوالقاسم خان در ۱۱۶۵ھ[1] یکہزار و یکصد و شصت و پنج قلادۂ حکومت زیب گردن ساختہ بحکومت پرداخت۔ ہمدران ایام احمد شاہ درّانی رایت کشورستانی افراختہ وارد لاہور گردید میر مقیم وخواجہ ظہیر اورا برائی تسخیر کشمیر ترغیب دادہ ایلچی ہا فرستادند احمد شاہ دُرانی عبداللہ خان ایشک اقاصی را با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ بجانب کشمیر تعئین ساخت۔

چون ایشک اقاصی در راجوری رسید ابوالقاسم خان سید محمد عابد را نزد او وکیل فرستاد کہ بندہ یک لک روپیہ نقدی نذرانہ لعل ہندی ارسال دارد ایشان افواج شاہی را بمعاودت کابل رخصت انصراف بدہند۔ عبداللہ خان دو ماہ انتظار کشیدہ ناظم در ارسال زر موعود تغافل نمودہ جواب ہم نفرستادہ خواجہ ظہیر از نہان خانۂ نکبت کشیدہ بہ تہمت سازش مردم افاغنہ از تیغ گذرانید ولاشۂ او دفن کردن نداد۔ "ظہیر گل" تاریخ است۔

ایشک اقاصی بعد انتظار بسیار متوجہ این دیار گشتہ در قصبۂ شوپیان علم مبارزت افراشت و میر مقیم باستقبال وسبقت کردہ در سعید آباد با وملحق گشت۔ روز دیگر

---

[1] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء۔

در ہفت چنار معسکر ساخت ابوالقاسم با جمعیت خود بمقابلۂ او برآمده بمقام گند نعمت ۱۵ ذوالحجہ بحرب و ضرب پیوستند و تا عرصۂ پانزده روز آتش کارزار مشتعل بود.
عاقبت گل خان خیبری کہ سر فوج قاسم خان بود با فوج افاغنہ لاحق گشت و قاسم خان از روی کمی لشکر و بسبب نفاق امراء رو بہزیمت نہاد و لشکریان بتعاقب او دویده اسیر کردند. بعد چندگاه ایشک آقاصی او را ہمراه خود در کابل برده بحضور گذرانید بنا بر رشد و فطرت مقبول نظر جہابانی گشتہ در حضور می بود عاقبت رہند و سنان رفتہ از جہان درگذشت ہمگی سہ ماه بحکومت کشمیر گذرانید طبعے موزون داشت صافی تخلص میکرد این رباعی از دست۔ رباعی:۔

بر دور[1] عارضت خط ریحان نوشتہ اند
یا بوستان بگرد گلستان نوشتہ اند
ننوشت ہمچو من کسے اوصاف زلف تو
جمعے نوشتہ[2] لیک پریشان نوشتہ اند

اختتام سلطنت شاہان مغلیہ

در عہد احمد شاه جنت بسبب نفاق و بے پروائی امرای مملکت در انتظام سلطنت خلل پذیرفتہ سرکشان از ہر جانب سر برداشتہ ہمہ ها خود سر شدند

---

[1] در مجموع التواریخ قلمی ورق ۲۰۷ (الف) بجائے "بر دور عارضت" "بر گرد عارضت" مذکور است۔

[2] در مجموع التواریخ ورق مذکور این مصرعہ باینطور آمده است:۔

"جمعے نوشتہ اند و پریشان نوشتہ اند"

واز روی تساہل و تغافل امرای دربار و تکاسل و تجاہل شہریار رایت افلاس و ادبار مرتفع گشت ۔ احمد شاہ ہمگی شش سال بہ بے استقلالی حکومت میکرد ۔ پس اعیان سلطنت اور ا بے دخل نمودہ عالمگیر ثانی برادر محمد شاہ در ۱۱۶۶ھ [1] بر تخت شاہی نشاندند و در عہد او مخالفان از ہر سو دنداں تیز کردہ بر تخت دہلی یورش ہا آوردند ۔

[1] صحیح :- "۱۱۶۷ھ مطابق ۱۷۵۳ء" است چنانکہ میر اولاد محمد بلگرامی ذکا در تاریخ جلوس او گفتہ ؎ بر سریر سلطنت سلطان عزیز الدین نشست

کارہائے دین و دولت جملہ خاطر خواہ شد

سال تاریخ جلوس او ذکا تحریر کرد

پادشاہ ہند عالمگیر عالی جاہ شد (۱۱۶۷ھ)

"عزیز الدین محمد عالمگیر ثانی پادشاہ غازی ابن معز الدین جہاندار شاہ ابن شاہ عالم بہادر شاہ در ۱۰۹۹ھ یا کہ ۱۱۰۰ھ تولد پذیرفتہ و نام مادرش انوپ بائی بود ۔ بعد از انکہ عماد الملک غازی الدین خان وزیر احمد شاہ پادشاہ را مکحول ساختہ محبوس کرد، عزیز الدین ابن جہاندار شاہ کہ شصت و ہفت سالہ بود و از زمان فرخ سیر پادشاہ مقید بود از محبس بر آوردہ بتاریخ دہم شعبان ۱۱۶۷ھ موسوم بہ عالمگیر ثانی نمود و برائی نام بر سریر فرماں روائی نشانید ۔" چون در ایام غلبۂ مرہٹہ لبہا لبے از ہنود و مسلمانان عاجز آمدند، باتفاق نواب شجاع الدولہ صوبہ دار اودہ و دیگر امرایان ہندوستان عرضداشت بہ احمد شاہ ابدالی فرستادند، عماد الملک بخیال اینکہ داعی این حملہ عزیز الدین محمد عالمگیر شاہ ثانی است بخوف جان خود باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را کہ مشیر امور دولت او بودند اشارہ فرمود تا ایشان عالمگیر ثانی را روز پنجشنبہ بر وایتے بتاریخ ہژدہم ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۳ھ (۱۷۵۹ء) بکشتند و جسدش را

ازانجملہ در ۱۱۷۱ھ احمد شاہ دُرانی با جمعیت لشکر مغل بعزم جنگ جدال داخل دہلی گشتہ تمامی اُمرای سلطنت را مصادرہ ہا گرفت و ابنای شہر را غارت نمودہ خزاین شاہی خالی ساخت۔ عرصۂ چہل روز در دہلی قیام کردہ دختر[1] محمد شاہ را عقد از دواج خود در آورد و صبیۂ[2] صلبیۂ عالمگیر ثانی ہم بسنری تیمور شاہ نامزد کردہ عالمگیر ثانی را بدستور بر حکومت دہلی جلوس داد و فرقہ مرہٹیان را برائی مخالفت سلطنت دہلی قتل کردہ مغلوب مہزوم ساخت و نجیب[3] الدولہ کہ از ارکان دولت بود

از بالا بطرف دریا بر ریگ جمنا افگندند۔ لیکن نعش بہر بعض کسان لاشش را برداشتہ در مقبرۂ ہمایون پادشاہ مدفون ساختند۔ تاریخ وفات اوست ؎

شاہ عالی نسب عزیز الدین	کش بود در جوار رحمت جائے
گفت ہاتف چو رفت زینجا	داور عرش سمک مردے وائے ۱۱۷۳ھ

(مفتاح التواریخ فارسی تصنیف ٹامس ولیم چھاپ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲)

[1] حضرت بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفہ غلام علی خان، چھاپ کلکتہ و مفتاح التواریخ تصنیف ٹامس ولیم بیل صاحب صفحہ ۳۴۳ -

[2] نواب گوہر آرا بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفہ غلام علی خان) -

[3] نجیب خان المعروف بہ امیر الامراء نجیب الدولہ از قبیلۂ عمر خیل داماد دوندی خان روہیلہ بود۔ در ہنگام تشریف پذیرفتن شاہ عالم پادشاہ در الٰہ باد بخطاب نجیب الدولہ میر بخشی و امیر الامرائی مشرف شد۔ چوں بہ اشارہ غازی الدین عماد الملک نمک حرامان تیغ جفا بر گلوئے عالمگیر ثانی راندند و شاہزادہ محی السنۃ را کہ پسر کام بخش ابن خلد مکان بود برائے نام بر تخت جہانبانی نشانیدہ ملقب بہ شاہجہان ثانی نمودند، وضیع و

برائی محافظت عالمگیر و ر دہلی گذاشتہ خود بجانب کابل رجعت نمود تشریح آں در ذکر احمد شاہ دراں گفتہ شود و بعد معاودت او عماد الملک[1] کہ از امرای جنت بود با فرقہ

تشریف ہا نجیب خان پیوستند۔ و عماد الملک بکمال یاس و اندوہ پیش سورج مل جاٹ رفتہ در قلعۂ بھرت پور مخفی گردید۔ بعد ازاں در شاہ جہان آباد حکم نجیب الدولہ بر آب و باد رواں شد۔ در سال یک ہزار و ہشتاد و دو ہجری (۱۷۶۸ء) نواب نجیب الدولہ خواست کہ فرقۂ سکھ را کہ در ملک میانہ دو آبہ فتنہ و فساد برپا ساختہ بودند، بہ امداد مرہٹہ ہا دفع سازد، بایں ارادہ در خیمۂ ایشاں آمدہ خواست کہ بہ اتفاق ایشاں بر سر آں فرقہ رود کہ ناگاہ عارضہ مائل گردیبالش گرفت۔ لاچار پسر خود ضابطہ خان را ہمراہ مرہٹہ گذاشتہ خود بطرف روہیل کھنڈ شتافت۔ و در اثنائے راہ تا بہ ہاپڑ رسیدہ بود کہ فوت شد۔ و ایں واقعہ در سال یکہزار و یکصد و ہشتاد و چہار ۱۱۸۴ھ ہجری شاید کہ در ماہ رجب بوقوع آمدہ، لاش او را در نجیب آباد بردہ دفن کردند (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۱)۔

[1] غازی الدین امیر الامراء کہ اصل نامش میر شہاب الدین است نبیرۂ نظام الملک آصف جاہ اول والی حیدر آباد دکن بود۔ در ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء از طرف احمد شاہ ابدالی بخطاب امیر الامراء معزز گشت و بعد چندے از لقب "عماد الملک" نیز رتبۂ افتخار اندوخت۔ چوں در ۱۱۷۳ھ توجہ احمد شاہ ابدالی بہ سمت ہندوستان شد، عماد الملک بخیال بے ادبی ہا کہ نسبت عالمگیر ثانی از وظہور آمدہ و علاوۂ آں نجیب الدولہ را کہ دست گرفتہ احمد شاہ ابدالی بود، از دہلی بدر ساختہ بود بخوف جان باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را اشارہ فرمود تا ایشاں عالمگیر ثانی را روز پنجشنبہ تاریخ ہشتم و بہ روایتے تاریخ ہژدہم ۱۸ ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۳ھ بکشتند۔ صاحب شاہ عالم نامہ (ص ۲۳) غلام علی خان اورا

مرہٹیاں اتفاق نمودہ عالمگیر ثانی را قتل کردہ متصرف دہلی شد۔

بشنیدن این سانحہ احمد شاہ باز ایلغار آوردہ نزد دہلی رسید و مرہٹیان باتفاق راجپوتان قریب چہل ہزار سوار با یکہزار و پانصد ضرب زنبورک بمقابلۂ احمد شاہ رایت افراشتہ ہمہ ہا از دست احمد شاہ کشتہ شدند ہمگی سہ کس از سرداران زندہ ماندند۔

احمد شاہ بعد قتل مرہٹیان شاہ عالم ثانی موسوم بہ والا گوہر بر تخت دہلی نشانیدہ نجیب اللہ دولہ و شجاع الدولہ[1] نواب لکھنؤ بمعاضدت او مامور کردہ خود

[44] بدبخت ازلی قرار دادہ است۔ تاریخ وفاتش معلوم نشد (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۹)۔

[1] نواب شجاع الدولہ ابن نواب منصور علی خان صفدر جنگ است۔ اصل نام او جلال الدین حیدر بود۔ ولادتش در ۱۱۴۴ھ (۱۷۳۱ء) واقع شد۔ شجاع الدولہ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ھ در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بعد از فتح یافتن (در ۱۱۸۸ھ) بر حافظ رحمت خان روہیلہ و بند و بست ملک جدید کہ از دست روہیلہ ہا بر آوردہ بود از شدت درد خیارگی بیمار شدہ بہ فیض آباد مراجعت نمود۔ و ہر چند مرہم بر مرہم نہادند روبہ التیام نیاورد۔ یکماہ و سیزدہ روز در فیض آباد زیست۔ و بتاریخ بست و چہارم ذیقعدہ سال ہزار و یکصد و ہشتاد و ہشت ۱۱۸۸ھ کہ مطابق بست و نہم ماہ جنوری ۱۷۷۵ء بود کوس رحلت بعالم آخرت زد۔ صبح آن در گلاب باڑی کہ پیش ازین مدفن والد ماجدش بود مدفون گشت۔ تاریخ فوتش بطور تعمیہ این است ؎

چون شجاع صفدر منصور برہان جلال	رفت سوئے ملک باقی زین سرائے پر گزند
شد شجاعت بے سر و پا و سخاوت عزم ہم	تاج خود را بر زمین از گریہ و زاری فگند[44]

بطرف کابل رجعت نمود۔ و بعد چندگاہ مرزا قاسم مرزبان بنگالہ با صاحبان انگریز مخالفت نمود[1] و شجاع الدولہ و شاہ عالم ثانی بمعاونت او رفتہ بجنگ انگریز مستعد شدند و صاحبان انگریز متعرض شدہ الہ آباد و لکھنو فتح کردند۔ عاقبت صلح و صفا واقع شد و شاہ عالم در بنگالہ ملاقات گورنر جنرل فایز گشتہ صوبۂ بنگالہ و صوبۂ بہار و صوبۂ اوڈیسہ بعوض خرچہ جنگ دادہ متصرف لکھنو شد و شاہ عالم ثانی

یعنی اگر عبارت شجاعت را سر و پا بریدہ و لفظ عزم را سر جدا ساختہ عدد باقی حروف را با عدد حروف سخاوت بگیرند تاریخ فوت برآید۔ مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۴۔

[1] بقول ولیم طامس بیل صاحب "سبب کدورت نواب قاسم خان حاکم بنگالہ با رؤسائے فرنگ (انگریز) این بود کہ ایشان جعفر علی خان معزول را برائے مصلحت بار دیگر بحال ساختہ بر مسند ریاست نشانیدہ بودند۔ نواب قاسم خان تا چندے جنگ و محاربہ با ایشان داشت۔ آخر ہزیمت برہزیمت یافتہ و تاب مقاومت نیاوردہ در شروع سال ہزار و یکصد ہفتاد و ہفت[۱۱۷۷ھ] گریختہ در الہ آباد آمد و از شاہ عالم پادشاہ و نواب شجاع الدولہ استمداد خواست۔ چنانچہ نواب شجاع الدولہ و پادشاہ در اواخر سال ہزار و یکصد ہفتاد و ہفت ہجری با سپاہ عظیم بطرف مشرق کوچ نمودند و در عظیم آباد رسیدہ تا یکماہ بہ ارادہ جنگ مقام کردند۔ بعد گذشتن برشگال میجر منرو صاحب انگریز بموجب اشارہ صاحبان کونسل با فوجے قلیل کہ دران ایام داشتند در بکسر آمدہ طرح جنگ و پیکار با نواب شجاع الدولہ انداختند۔ نواب تاب مقاومت در خود ندیدہ بتاریخ ۲۶ ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۸ھ موافق ۲۳ اکتوبر ۱۷۶۴ء رو برتافت۔

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۴۶)۔

شجاع الدولہ را رتبۂ مدار المہامی خود بخشیدہ بمعاونت و مظاہرت او با قوم مرہٹیان جنگ کردہ بو ندیل کہنڈ از تصرف آنہا بدر کشید دراں اثنا ضابطہ خان روہیلہ باتفاق مرہٹیاں متصرف دہلی شدہ شاہ عالم ثانی بمصالحہ و مدافعہ تخت دہلی از قبضۂ آنہا باز انتزاع نمود۔

در سنہ ۱۱۹۹ھ غلام قادر[1] پسر ضابطہ خان با فوج گران بر دہلی خروج کردہ

---

[1] غلام قادر خان روہیلہ پسر ضابطہ خان و نبیرۂ امیر الامراء نجیب الدولہ روہیلہ بود۔ بعد کشتہ شدن امیر الامراء افراسیاب خان مادھوجی سیندھیا در شروع ۱۱۹۹ھ بزور و زر و چاپلوسی عہدۂ وکیل مطلق را از شاہ عالم پادشاہ بہ مادھو راؤ پیشوا دہانید خود نائب او گشتہ جملہ کار سلطنت و حکومت قلعۂ دہلی و اکبر آباد بدست خود در آوردہ پادشاہ را بجز نامے نمی گذاشت۔ چوں سہ سال بریں نمط گذشت و فتنہ ہا ہر طرف برپا گشت غلام قادر فرصت را غنیمت شمردہ در شروع سال سنہ ۱۲۰۲ھ لشکرے از افاغنہ جمع ساختہ شاہجہان آباد را محاصرہ نمودہ پادشاہ را چناں تنگ ساخت کہ عاجز آمدہ او را بحضور خود طلبید و خلعت امیر الامرائی بدو بخشید۔ بعد ازاں غلام قادر خواست کہ مرہٹہ ہا را بہر نوعیکہ تواند از ملک بدر سازد تا بلا مزاحمت غیرے بکار ملک پردازد۔ چوں پادشاہ می انست کہ از دست او ہیچ کارے نیاید و زر ہم مفت برباد خواہد رفت، در دادن مبلغ مذکور راضی نشد۔ غلام قادر ازیں سخن پیچ و تاب خوردہ خاموش ماند۔ اما روز دیگر کہ بست و دوم از ماہ شوال سنہ مذکور بود چندے از افغانان قوی ہیکل را ہمراہ خود آوردہ اول پادشاہ را مع نوزدہ شاہزادگان کہ پسران

قبضہ نمود شاہ عالم را بابت نشاندہی دفاین وخزاین نہایت محنت رسانید و چشمانش از حدقہ برکشید و بسیارے از ارکین سلطنت و رؤسای شہر بقتل رسانید و جمعے کثیر را بابت آتش دانہ معذب کردہ از جان گذرانید و اہل شہر را ترت و مرت کردہ بخوف مرہٹیان گریختہ رفت ۔ عاقبت در دست مرہٹیان گرفتار آمدہ کالبد اورا زندہ لخت لخت نمودند و شاہ عالم را درحالت نابینائی بدستور بر تخت جلوس دادند ۔

پس تمامی ملک از بنگالہ و دکہن و آگرہ تا دریای شور از تصرف شاہی بدر رفت اما کسے پادشاہ جبار نبود ورنہ سلطنتے عظیم قائم می شد ۔ چنانچہ

د نبیرگان پادشاہ بودند دستگیر ساختہ مقید نمود ۔ و شاہزادہ بیدا رنجت ابن احمد شاہ پادشاہ مرحوم را از محبس برآوردہ موسوم بہ بیدار شاہ ساختہ بر تخت نشانید ۔ بعد از این نمک حرام جفا کیش آنچہ مال و زر و زیور و جواہر چہ از خزانہ پادشاہی وچہ از پردہ نشینان محلسرائے پادشاہی بود بانواع جبر و توبیخ بدست آورد ۔ بالجملہ بعد فضیحت بسیار بتاریخ ہفتم ذیقعدہ سنہ مذکور بہ تیغ روہیلہ ہا را بفرفرمود تا بر سینۂ پادشاہ سوار شدہ ہر دو چشم را از نوک خنجر برآوردند ۔ بعد ازاں این نمک حراماں ناپاک ہا دیگر دست تظلم بر اولاد تیموریہ دراز داشتہ آنچہ مال و زر نوا بدست آوردہ بخوف مرہٹہ ہا دوازدہم ذی الحجہ بطرف غوث گڈھ شتافت مختصر اینکہ مرہٹہ ہا تعاقب غلام قادر خان نمودہ اورا در ماہ ربیع الاول ۱۲۰۳ھ دستگیر ساختہ بسزائے کہ لائق آں بود رسانیدند یعنی اول ہر دو چشمش برآوردہ و گوش و بینی و دست و پائے او بریدہ بشاہ جہان آباد فرستادند ۔ اما در اثنائے راہ بمرد ۔

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۶۲ و ۳۶۲) ۔

در ملک پونا و ناگپور و گجرات و گوالیار و سندھیہ و ہولکر حاکمان خودسر جُدا جُدا حکومت میکردند و نظام الملک در حدود دکھن علی وردی خان[1] در الکای بنگالہ و سراج الدولہ در قلمرو[2] لکھنو رنجیت سنگھ در ممالک پنجاب حاکم شدند

---

[1] نواب علی وردی خان مہابت جنگ بکشتن علاؤ الدولہ سرفراز خان ابن نواب شجاع الدین خان بتاریخ سیزدہم ماہ صفر سنہ ۱۱۵۳ھ (۱۷۴۰ء) ناظم بنگالہ و بہار و اڑیسہ گردید۔ بعد از حکومت شانزدہ سال بعمر شتاد سال در سنہ ۱۱۶۹ھ رہ گرائے آخرت گردید۔ تاریخ وفاتش "خدا بیش بیامرزد" ۱۱۶۹ھ یافتہ اند۔ صاحب تاریخ سیر المتاخرین می نویسد کہ اکثر مہابت جنگ می گفت کہ اسباب دلالت بران می کند کہ بعد از ما سواحل ممالک ہند در تصرف کلاہ پوشان یعنے انگریزاں خواہد آمد و چناں شد کہ او گفتہ بود۔ (ایضاً صفحہ ۷۳۲)۔

[2] صحیح:۔ "قلمرو بنگالہ" نواب سراج الدولہ فرزند کلان زین الدین احمد خان المخاطب بہ ہیبت جنگ بود۔ بعد وفات عم خود علی وردی خان مہابت جنگ در سنہ ۱۷۵۶ء مطابق ۹ رجب سنہ ۱۱۶۹ھ بر مسند ایالت بنگالہ و بہار و اڑیسہ متمکن گردید۔ چوں بتاریخ سیزدہم ربیع الاول نواب نوازش احمد خان شہامت جنگ کہ بخدمت دیوانی بنگالہ اختصاص داشت وفات یافت، نواب سراج الدولہ راجہ راج بلب پیشکار شہامت جنگ را بعلت محاسبہ گرفتار کرد۔ سراج الدولہ می خواست کہ عیال او را ہم دستگیر نماید، مہابت جنگ در حالت بیماری مانع شدہ بود کہ بالفعل موقوف دارند۔ بعد حصول صحت من عیال او را خواہم طلبید۔ چوں خود حاکم شد راجہ رام جماعہ دار را حکم کرد کہ در کلکتہ رفتہ عیال و اطفال راجہ بلب برآوردہ بیارد۔ انگریزاں معترض شدند۔ بمجرد اصغائے این خبر سراج الدولہ را آتش خشم گرفت۔ در ماہ رمضان با انگریزاں جنگ کردہ مظفر و منصور شد۔ بعد چندے مابین انگریزاں و سراج الدولہ مصالحت واقع شد۔ ولے کلایو سپہ سالار و قوماندان افواج انگریز با میر جعفر کہ یکے از معتمدان نواب بود خفیہ معاہدہ کرد۔ در ماہ جون ۱۷ فوج

ومردم حیات در رہیلہ بہ ممالک خود ما قابض گشتند واز ہر طرف آتش بغاوت و فساد وخونریزی مشتعل می بود مزارعان پریشان تاجران ہراسان باشندگان لرزان ہمی بودند ہرج ومرج وہیص وبیص نوعے بود کہ شرح آن تطویل است۔ دراں اثنا صاحبان انگریز یورش آوردہ درعرصۂ چند سال تمامی ہندوستان را قبضہ کردند توضیح آں در اوراق آیندہ مشروح گردد۔

مختصر کہ صاحبان انگریز صوبۂ دہلی از قبضۂ شاہ عالم ثانی در ۱۲۱۶ھ مطابق ۱۸۰۳ء نزع کردہ اورا ایک لک روپیہ درماہ پنشن مقرر کردند وی چہل وہفت سال در حکومت وہمی بسر بردہ انتقال نمود ودر ۱۲۱۹ھ پسرش اکبر ثانی[له] قائم مقام

[۴۴] عظیم از پایۂ تخت برآمدہ در پلاسی آمد۔ دریںجا جنگ عظیم تاریخی واقع شد۔ نواب سراج الدولہ بہ نمک حرامی وغداری میرجعفر دستگیر شد۔ روز دیگر میرجعفر بصوابدید انگریزاں سراج الدولہ را مقتول ساختہ لاش آن مظلوم را از ہودج آویزاں کردہ در شہر گردانیدند ودر خوش باغ بہ مقبرۂ نواب مہابت جنگ مدفون ساختند۔ نظامت نواب سراج الدولہ یک سال وچہار ماہ بود۔ وقتل او در آخر ماہ شوال ۱۱۷۰ھ (۱۷۵۷ء) واقع شد (ریاض السلاطین مصنفہ غلام حسین سلیم مطبوعہ رایل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۹۸ء از صفحہ ۳۶۳ تا ۳۷۴)۔ (برائے تفصیل مزید سراج الدولہ مصنفہ محمد عمر نور الٰہی مطبوعہ انجمن ترقی اردو ہند)۔

[له] صحیح: ۱۲۲۲ھ۔ ابو النصر معین الدین محمد اکبر ثانی ابن شاہ عالم پادشاہ غازی ولادت او بتاریخ شب چہارشنبہ ہفتم رمضان ۱۱۷۳ھ (۱۷۶۰ء) از لطن مبارک محل بہ فوع آمدہ وبعد وفات پدر بعمر چہل وہشت سالگی بتاریخ ۷ رمضان ۱۲۲۱ھ کہ ۱۹ ماہ نومبر ۱۸۰۶ء بود در دہلی بر تخت نشست۔ مولوی امام بخش صہبائی[۴۵]

مسند پریشانی گشتہ سی و یک سال بخوش اسلوبی گذرانید۔ و در سنہ ۱۲۵۰ھ یکہزار و دو صد و پنجاہ پسرش بہادر شاہ[1] جانشین شدہ عرصۂ بست و سہ سال بکامرانی بسر برد

در تاریخ جلوس او گفتہ

ببر چو کرد کباس خلافت اکبر شاہ	بشرف و دولت اقبال و عزت ناموس
سروش غیب زروئے بدیہہ یکناگاہ	جہیز عشرت پرویز گفت سال جلوس ۱۲۲۰ھ

بیت سکہ

بسیم و زر زدہ خوش سکہ جہانبانی	چراغ دودۂ تیمور اکبر ثانی

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۷۵)۔

[1] صحیح :- "۱۲۵۳ھ"۔ ابوالمظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ پادشاہ غازی ابن محمد اکبر ثانی پادشاہ غازی۔ ولادت بہادر شاہ بتاریخ ۲۸ شعبان سنہ ۱۱۸۹ھ (۱۷۷۵ء) روز سہ شنبہ از بطن لال بائی بوقوع آمد۔ عبارت ابوالمظفر تاریخ میلاد اوست۔ بعد وفات پدر بتاریخ ۲۸ جمادی الثانی سال ۱۲۵۳ھ مطابق ۲۸ ستمبر سنہ ۱۸۳۷ء در دہلی بر تخت نشست۔ یک لک روپیہ ماہواری برائے مصارف او از سرکار کمپنی مقرر شد۔ مولوی امام بخش صہبائی تاریخ جلوسش درین مصرعہ یافتہ است :-

۱۲۵۳ھ

آمد لب خرد چراغ دہلی

در سنہ ۱۸۵۷ء بنا بر سانحۂ کہ خلاف انگلیسیاں سرزد شد از تخت معزول گردیدہ در رنگون (برما) محبوس شد۔ و در آنجا بتاریخ ۷ نومبر سنہ ۱۸۶۲ء رہگرائے بقا گردید۔ یازدہ پسر داشت۔ (ایضاً صفحہ ۳۹۴)۔

صاحبان انگریز بہ نسبت آنہا بسیار تعظیم و تکریم مرعی میداشتند بموجب تقدیر در ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۷ء) غدر دہلی واقع شد و بہادر شاہ را بہ تہمت موافقت باغیاں محبوس داشتہ پسران و متعلقان او بقتل رسانیدند و دولت خانۂ شاہی کہ از عجایب روزگار بود مسمار کردند "دہلی کا غدر"[1] تاریخ است۔ بہادر شاہ در ۱۸۶۲ء در حبس خانہ وفات یافت و سلطنت شاہان چغتہ باختتام رسید۔

تسلّط یافتن احمد شاہ دُرّانی بر ممالک خراسان و ہندوستان و کشمیر

صاحب واقعات دُرانی رقمطراز است کہ احمد شاہ ابدالی ولد محمد زمان خان بن عبداللہ خان بن حیات سلطان از قوم سدوزئی مشہور بہ ابدالی است وطن مالوف ایشاں از قدیم ملتان بود۔

در ۱۱۲۹ھ عبداللہ خان با قوم و تبار خود از ملتان ہجرت کردہ در حدود ہرات بود و باش خود اختیار نمود و در آنجا از قوم ابدالیان قریب شصت ہزار خانہ از قدیم سکونت میداشتند۔ عبداللہ خان بموجب شجاعت ذاتیۂ خود سرغنۂ این قوم شدہ بر حاکمان ہرات بارہا خروج نمود و چندگاہ در دست مخالفان اسیر ماند۔ عاقبت در دست زمان خان والیٔ ہرات کشتہ شد۔

وقتیکہ نادر شاہ تسخیر خراسان کردہ در ہرات رسید احمد شاہ ابدالی منظور نظر او گشتہ بمشاہرۂ شایان در حلقۂ یساولان خود در آورد

---

[1] ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء۔

داز حُسن اوضاع واطوار او دلخوش شدہ مفارقت او گاہے منظور نمیداشت چنانچہ بارہا دراجلاس عام می فرمود کہ من در توران وایران وہندوستان ہیچکسے مثل احمد خان نیک محضر ندیدم۔

روزے نادر شاہ برکرسی زنگار نشستہ بود احمد شاہ را گفت اے احمد خان ابن سخن ازمن یاد داری کہ بعد ازاں مالک این سلطنت تو باشی دراں وقت حقوق نعمت من یاد آری کہ فرزندان مرا بلکنف حمایت خود نگہداری۔ چوں نادر شاہ بعد تسخیر ہندوستان در ملک خبوشان بمقام فتح آباد رسید بدغای مردم قزلباش وافشار از دست محافظان خود در ۱۱۶۰ھ[1] مرزبان شہرستان عدم شد۔ ہماں وقت احمد شاہ ابدالی از قوم ابدالیان دو سہ ہزار سوار ہمراہ گرفتہ قوم افشار وقزلباش را قتل کردہ مردم گرد اینہ وتمامی مال واسباب وخزینہ از اردوی نادر شاہ باخود برداشتہ بجانب قندہار ایلغار نمود وصابر شاہ نام فقیرے[2] دیوانہ وضع ہمراہ او

---

[1] شب یکشنبہ، ۱۱ رجمادی الثانی مطابق ۹ رجون ۱۷۴۷ء۔

[2] بروایت منشی عبدالکریم خان صاحب تاریخ احمد ایں درویش از سکنائے لاہور بود واکثر درخیمۂ نادر شاہ آمد ورفت می داشت۔ ہرگاہ احمد شاہ برائے سلام نادر شاہ ازاں راہ می گذشت بر درویش مذکور ہم سلام می گذارد۔ می فرمود اے احمد خان من بہ تیاری سلطنت توام۔ احمد شاہ ازیں سخن ہا اعتقاد تمام بخدمت آں درویش داشت۔ چنانچہ در روز مقتول شدن نادر شاہ آں درویش را ہمراہ گرفتہ بہ قندہار روانہ شد ودر آنجا از تحریک ہمیں درویش اعلان پادشاہی خود نمود۔ بعد چندے در لاہور درمیان خویش واقربائے خود آمدہ بطور مجاذیب در کوچہ وبازار بآواز بلندی می گفت کہ من نشان علم ہائے احمد شاہ

می رفت روزے فقیر مذکور خاک تودۂ افراخت و احمد شاہ بران خاک تودہ بنشانید و چند برگ کاہ برسر او نہادہ گفت کہ ترا پادشاہ کردم این تخت و این تاج بر تو مبارک باد ترا پادشاہ دُرانی خطاب دادم۔

بعد ازاں او را ہیچ کسے ابدالی نمیگفت۔ ہماں روز احمد شاہ دُرانی با جمعیت پنج شش ہزار سوار در قندھار رسید۔ اتفاقاً ہماں روز تقی خان[1] آختہ بیگے خزاین مداخل خراج شاہی از ناصر خان حاکم کابل و پشاور گرفتہ در خدمت نادر شاہ میرفت احمد شاہ خزاین ازو اخذ کردہ آختہ بیگی محبوس داشت او خود در دار الامارۂ قندھار در بار شاہی فرمود و امیران و خانان خود را خلاع فاخرہ بخشید و سکہ خود رائج ساخت۔ سکہ :-

حکم شد از قادر بیچوں بہ احمد پادشاہ سکہ زد بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ[2]

اَلْحُکْمُ لِلّٰہِ یَا فَتَّاحُ اَحْمَدْ شَاہ دُرِّ دُرَّانِیْ[3]۔ سجع مہر نہاد۔

آنگاہ برائی تسخیر ممالک رایت عزمیت افراختہ حاکم غزنین را مغلوب و مقہور ساخت۔ پس بجانب کابل نہضت فرمودہ صوبہ دار آنجا ناصر خان بجانب پشاور

---

[44] دُرانی در اینجا استادہ خواہم کرد۔ در آن زمان شہنواز خان ابن خان بہادر زکریا خان کہ صوبیدار لاہور بود از روئے تعصب نفسانی آں درویش مظلوم را قتل کنانید و بعد چندے خود نیز بمرد۔ (تاریخ احمد مطبوعہ سنہ ۱۲۶۶ھ صفحہ ۶)۔

[1] در تاریخ احمد "تقی خان"۔

[2] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "سکہ زن بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ" آمدہ است۔

[3] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "الحکم للّٰہ یا فتاح احمد شاہ دُرِّ دُرانی"۔

مفرور شد و پادشاہ ضبط و ربط اطراف کابل نمودہ کمیت عزم را بجانب پشاور جولان داد۔ ناصر خان[1] در کوہستان ہزارہ پنہان گشت و سردار جہان خان دنبال او تاختہ در لاہور رسانید و مال و اسباب او را قبضہ کرد پادشاہ بعد انتظام پشاور بجانب قندہار ایلغار نمودہ بندوبست ممالک خراسان و ہرات و کابل و قندہار بکام دل ساختہ برای تسخیر ہندوستان رایت عزمیت افراشت۔

در ۱۱۶۱ھ ہمگی دوازدہ ہزار سوار ہمراہ گرفتہ بجانب لاہور نہضت فرمود و شہنواز خان صوبیدار لاہور استعانت از محمد شاہ چنت نمودہ ہنوز افواج شاہی از دہلی متحرک نشدہ بود کہ احمد شاہ قلعۂ لاہور فتح نمود و شہنواز خان بجانب دہلی مفرور شدہ تمامی اسباب محاربہ در دست احمد شاہ افتاد و محمد شاہ چنت خود بیمار بود فرزند خود احمد شاہ بمحاربۂ احمد شاہ درانی مامور ساخت و بمقام سرہند محاربۂ فریقین رو داد۔ قمر الدین خان وزیر الممالک[2] دہلی کشتہ شد۔ کثیرا سنگھ راجہ جے پور با جمعیت ہفتاد ہزار سوار از حربگاہ مفرور گشت۔ ہمگی معین الملک پسر قمر الدین خان استقامت کردہ داد شجاعت میداد نزدیک بود کہ احمد شاہ درانی غالب می شد لیکن بموجب تقدیر در بارود خانۂ احمد شاہ شرر افتادہ بصاعقۂ آسمان

---

[1] صوبیدار کابل و پشاور از طرف نادر شاہ درانی (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

[2] طامس ولیم بیل صاحب تاریخ وفات وزیر قمر الدین خان در جملۂ "ہائے نواب قمر الدین خان" ۱۱۶۱ھ یافتہ است (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۶)۔

لشکر او تباهی یافت[1]۔

احمد شاه مغلوب گشته بجانب قندهار رجعت نمود و معین الملک تا لب دریای سنده لشکر غنیم را تعاقب کرده از پنجاب بدر کشید۔ احمد شاه چون از سرهند خبر انتقال پدر خود محمد شاه شنیده برجناح تعجیل بدهلی رفته بر تخت شاهی مباهی گشت و نواب صفدر جنگ بر منصب وزارت استقلال یافت و معین الملک را حکومت پنجاب و ملتان بخشید۔ احمد شاه درانی خبر انتقال محمد شاه و کشته شدن قمر الدین خان شنیده بسیار تاسف نمود و سامان حرب و ضرب درست ساخته در ۱۱۶۴ھ عنان عزیمت بجانب هند باز معطوف داشت و از لاهور معین الملک بمقابلهٔ او برلب دریای راوی محاربهٔ عظیم واقع شد۔ عاقبت احمد شاه رایت فیروزی افراخته داخل لاهور گردید۔ معین الملک نیز دامان امان در آمده جان بخشی یافت۔

گویند احمد شاه از و پرسید که اگر من در دست تو می افتادم در حق من چه میکردی معین الملک گفت سرت بریده بدهلی میفرستادم احمد شاه گفت حالا تو در دست من افتادی در حق خود چه میگوئی معین الملک گفت اگر جناب رحیم هستند مرا ببخشند و اگر ظالم هستند مرا بکشند[2]۔ احمد شاه از حق گوئی او محظوظ شده بخلاع فاخره سرفراز نمود و بخطاب خان بهادر رستم هند موسوم ساخت۔ پس معین الملک نذرانه کثیر نقد پنجاه لک روپیه داخل خزینهٔ عامره کرده بر حکومت لاهور باز منتقل گشت۔ و احمد شاه

[1] تاریخ احمد صفحه ۸ ۔ [2] ایضاً، ایضاً ۔

پنجاب و ملتان داخل ممالک محروسہ خود کردہ بجانب قندہار رجعت نمود بر وقت نہضت موجب تحریص و ترغیب رؤسای کشمیر عبداللہ خان انشاک آقاصی برای تسخیر خطۂ کشمیر با جمعیت افواج کثیر مامور ساخت کیفیت آں در اوراق گذشتہ گفتہ شد۔

آنگاہ پادشاہ بذات والا در خراسان رفتہ امصار و بلاد بسیار قبضہ نمود و فرزندان نادرشاہ را قدر و منزلت افزود و در قندہار نادر آباد ویران کردہ بجای آں اشرف البلاد احمد شاہی معمور ساخت۔ بعد چندے معین الملک بمرض ہیضہ انتقال نمودہ زوجۂ او مغلانی بیگم در ضبط و ربط انتظام مملکت پرداخت۔ و آدینہ بیگ حاکم دوآبہ بر سر او خروج نمود و مغلانی بیگم دو دستہ افواج شاہی از سردار جہان خان طلب نمودہ آدینہ بیگ را شکست داد۔

چوں احمد شاہ از وفات معین الملک و روگردانی آدینہ بیگ خبر یافت با عسکر موفور بار سیوم در ۱۱۷۰ھ در لاہور رسید و مغلانی بیگم بواسطۂ سردار جہان خان باریاب حضور گشتہ مورد الطاف جہانبانی گردید۔[1]

پادشاہ چند روز انتظام مہام پنجاب نمودہ نور الدین خان با میرزئی با لشکر شصت ہزار سپاہ برای سرکوبی سوکھہ جیون کہ در کشمیر باغی شدہ بود مامور ساخت و بذات والا جانب دہلی نہضت فرمودہ خرامان خرامان بے مزاحمت کسے در شاہجہان آباد رسید و نجیب الدولہ ناگرنال و عماد الملک و عالمگیر ثانی تا دہ میل استقبال نمود آنگاہ باتفاق یکدیگر داخل دار الخلافت شدہ دولتخانہ عالی برای جہان خالی

[1] تاریخ احمد صفحہ ۸ –

گشت و احمد شاہ بمعرفت سردار جہان خان مبلغ پنجاہ لک روپیہ از انتظام الدولہ پسر قمر الدین خان وزیر درخواست نمود۔ وی از روی خساست جبلّی از نفاذ فرمان شاہ دراں سر پیچید۔ سردار جہان خان محرم خان را حکم داد کہ دولتخانۂ انتظام الدولہ را تصرف نماید وی تمامی مال و اسباب و ظروف طلاء و نقرہ و یواقیت و نگین وغیرہ قبضہ کردہ از تحت دیوار خانہ یک حوض اشرفیہا بقدر یک کرور[1] روپیہ زر و کشیدہ داخل خزینۂ شاہی ساخت۔

بعد آں بصلاح عالمگیر ثانی تلاشی خانہ ہائی امرا و اعیان کردہ ہر چہ دریافتند بردند و مغلانی بیگم[2] زوجۂ معین الملک را از احوال امرای شاہی آگاہی بودہ کیفیت و حیثیت ہر یک در پیش جہان خان حالی کردہ ہر کس را غارت کنانید و از خوشدامن خود زوجۂ قمر الدین خان دُر و جواہر و طلا تمام گرفتہ بخدمت پادشاہ گذرانید و احمد شاہ ہمگی چہل روز در دہلی قیام کردہ و دختر محمد شاہ غازی در عقد ازدواج خود در آوردہ دختر عالمگیر ثانی بعقد فرزند خود تیمور شاہ نامزد ساخت۔ انگاہ سردار جہان خان را برای قتل باغیان متھرا با لشکر بے انتہا تعین فرمود و سردار مذکور در نواحی متھرا رسیدہ از اہل ہنود و مرہٹیان ہزاران ہزار بقتل رسانید و بتخانہ موفور مسمار ساخت و امصار و بلاد را غارت کردہ بدرگاہ رسید۔

احمد شاہ بعد ترتیب و مرمت امرایان دہلی عالمگیر ثانی بدستور بر تخت نشانیدہ خود بجانب قندہار رجعت نمود و خان محمد را حکومت سرہند و سرفراز خان افغان را حکومت

---

[1] در تاریخ احمد صفحہ ۹ بجائے "یک کرور روپیہ" "دو کرور اشرفی" مذکور است۔

[2] مراد از "شولاپوری بیگم" است (ایضاً، صفحۂ مزبور)۔

دوا به بخشید و شاہزادہ تیمور را صوبہ داری کشمیر عطا[1] نمود۔

پس در شہر امرتسر نہضت کردہ از طایفۂ سنگان ہزاران باغیان بقتل آوردہ تالاب امرتسر از خاک پُر کردہ و تعمیرات آن تمام برہم زدہ بقندھار رفت۔

چون مردمان پنجاب دانستند کہ پادشاہ در قندہار رسید آدینہ بیگ سر از جیب بغاوت کشیدہ باتفاق فرقۂ سنگان تیمور شاہ و جہان خان را از لاہور بدر کردہ در امین آباد در چار محال رسانید انگاہ عماد الملک باتفاق راجہای مرہٹہ خروج کردہ عالمگیر ثانی و انتظام الدولہ را از تیغ گذرانیدہ قابض مملکت دہلی شد و نجیب الدولہ در سہارنپور محصور گشتہ و باغیان مرہٹہ عبد الصمد خان را قید کردہ تا سرہند ملک را غارت نمودند و باتفاق آدینہ بیگ تیمور شاہ در پشاور رسانیدہ ملک پنجاب را تا آب نیلاب متصرف شدند و افواج سنگان بہ نسبت مسلمانان غدر و قہر کردہ بانواع عقوبت و محنت مقہور کردہ ہر جا منع اذان نمودند و تالاب امرتسر کہ از خاک پُر شدہ بود باز صاف کنانیدند۔ مدعا کہ در ہند و پنجاب عجب ہرج و مرج برخاست۔

چون این خبر وحشت اثر بسمع پادشاہ رسید فی الفور بالشکر جرار و خونخوار بجانب ہند ایلغار نمود۔ وقتیکہ بہ ساحل دریای اٹک خیام دولت افراشت فوج مرہٹیان از اٹک مفرور شدہ در دہلی رسید و احمد شاہ بے مزاحمت اغیار وارد لاہور شدہ عماد الملک بالشکر مرہٹیان در حدود سرہند بہ نیت تقابل فراخت و با فوج احمد شاہ داد محاربت و شجاعت دادہ عاقبت مہزوم گشتہ و در حدود شاہجہان آباد

---

[1] صحیح:۔ صوبہ داری لاہور است و آنکہ در متن مذکور است سہو است۔ برائے تفصیل رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۱۰۔

پای استقامت افشرد۔

پس احمد شاہ در سہارنپور رفتہ نجیب الدولہ از محاصرہ کشید باتفاق افواج ہندی و مغل و پٹھان متوجہ دہلی گشتہ محاربۂ عظیم واقع شد و ہزاراں مرہٹیان بقتل رسید۔ پس احمد شاہ مظفر و منصور داخل شاہجہان آباد گردیدہ فرزند عالمگیر ثانی مسمی والا گوہر بر تخت نشاند[1]۔

بعد آں برای سرکوبی مرہٹیان بملک جاٹ عزیمت کردہ سورج مل جاٹ را املاک دولت بغارت رفت و مرہٹیان بطرف دکہن آوارہ گشت۔

احمد شاہ از آنجا رجعت کردہ ایام برسات در دہلی گذرانید دراں اثنا عماد الملک و راجہ ہای مرہٹہ با فوج یک لک پیادہ و چہل ہزار سوار و پانصد ضرب توپ قلعۂ شاہجہان آباد را محاصرہ کردہ فتح نمودند و از آنجا بر قلعۂ گنج پور تاختہ بسیارے از سرداران بقتل رسانیدند۔

بشنیدن ایں واقعہ پادشاہ ایلغار کردہ با افواج بیشمار بر دریائے جمنا قیام ساخت چوں دریائے جمنا طغیانی بود احمد شاہ حرز یمانی خواندہ تیرے بدریا انداخت و ہماں وقت جیش خود را فرمان داد کہ بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ خواندہ عبور کنند مطابق حکم عسکر شاہی با سامان و اسباب توپ و تفنگ از دریا عبور کردہ بر ساحل سلامت رسید و ہیچ کسے را جلہای اسپان تر نشد[2]۔

جنگ اوّل باہتمام پسند خان قریب سرای سنبہالک و جنگ دوم بمقام کرنال

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۱۱ و ۱۲ ۔

[2] ایضاً، ایضاً ۔

بعمل آمدہ مرہٹیان را قتل عام کردند بیست ہزار کلہ را منارہ افراشتند دران حالت گوبند پنڈت وملکم راؤ با جمعیت چہل ہزار سپاہ از راہ دیگر بر غارت دہلی دویدہ رفتند و بحکم پادشاہ حاجی عطا[1] اللہ خان و حاجی کریم داد خان بمقابلہ آنہا یورش آوردہ ہمہ ما تہ تیغ آوردند۔ گوبند پنڈت وملکم راؤ کشتہ شدند۔

مختصر کہ بعد جنگہای بسیار مخالفان تہ ار مقتول و منہزم و مفرور گشتہ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ متوجہ دہلی شد و رحمت اللہ خان و سرداران افواج را خلاع فاخرہ بخشید بعد استحکام و انتظام ہندوستان بجانب قندہار نہضت فرماشدہ اطراف و اکناف را ضبط و ربط نمود۔

پس ازان چیلہ ہای گورو گوبند سنگھ در پنجاب علم بغاوت افراشتہ اہل اسلام را در لاہور و امرتسر وغیرہ جا ہا ضررہای شدید رسانیدہ والی لاہور را در قلعہ چینڈالہ محاصرہ کردند دران وقت احمد شاہ در قندہار بود ناگاہ بوقت نصف شب از خواب بیدار شدہ با سہ صد سوار دستہ غلامان خاص بطرف پنجاب ایلغار نمود و شاہ ولی خان وزیر را پیغام فرستاد کہ مع افواج شاہی در لاہور برائی جہاد حاضر باشد و خود بعجالت تمام در عرصہ سہ روز وارد لاہور گردید چون از محاصرہ چینڈالہ خبر شنید ہمان وقت در چینڈالہ رفت ہمگی یکصد بیست سوار ہمراہ داشت چون فوج سنگان از قدوم احمد شاہ خبر یافتند ہمہ ما مفرور شدند قلعہ گیان از محاصرہ برآمدہ بعز باطوس فائز گشتند و ہمان وقت شاہ ولی خان وزیر با فوج شاہی حاضر دربار شدہ

---

[1] در تاریخ احمد "عطائی خان"۔

بتعاقب فرقۂ سنگان کوشش بردہ چہل ہزار باغی بقتل آورد و پادشاہ چیندروز درلاہور قیام کردہ بجانب قندہار رجعت فرمود شاہ ولی خان از شاہ دوران سبب استعجال و اضطراب این نہضت پرسید پادشاہ گفت کہ من سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ والتحیات و حضرت محبوب سبحانی در خوابے بدم فرمودند کہ سنگان بمقام چنداله مسلمانان را ایذا میرسانند بمسارعت تمام رفتہ خلاصی آنہا نمائید چون از خواب بیدار شدم برائے تعمیل فرمان بغیر تامّل و درنگی مسارعت کردہ رسیدم[1]۔ فقط۔

بعد چیندگاہ سنگان باز خروج کردہ بتاخت و تاراج رعایا مشغول شدند باستماع اخبار پادشاہ مرتبہ ششم در سنہ نہضت فرمای پنجاب شدہ بمقام انبالہ قیام ساخت باغیان تاب تقابل در خود ندیدہ در حدود کوہستان مفرور شدند و پادشاہ صوبہ داری سرہند بہ نجیب الدولہ بخشید وامر سنگھ[2] را خطاب راجگی عطا نمودہ بر حکومت پٹیالہ مامور ساخت فتوو باجاہ و جلال بجانب قندہار رایت نہضت افراشت۔

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۱۷۔ [2] راجہ امر سنگھ پسر راجہ سردول سنگھ بود۔ حسب سپارش شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ بہ عطائے خلعت فاخرہ و خطاب راجگان سرفراز شد۔ چنانچہ تاحال پٹیالہ در عمل اولاد ہمین راجہ امر سنگھ است۔ گویند کہ او بنا بر اظہار خلوص و عقیدت نسبت شاہ ولی خان وزیر مرئی خود در مہر خویش امر سنگھ بامرئی کندہ کردہ بود زیراکہ وزیر مذکور قوم بامرئی داشت۔

(تاریخ احمد صفحہ ۱۷)۔

انتباہ[1]:- تا اینجا بر خے از احوال پادشاہ نامدار زیب تحریر یافت اکنون کیفیت صوبداران او کہ در کشمیر حکومت میکردند نگارش شود۔

اورنگ سیزدہم در بیان حکومت و استقلال شاہان درّانیہ

در خطۂ کشمیر سلطنت احمد شاہ درّانی

عبداللہ خان اشک آقاسی - در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و شش فتح کشمیر ساختہ بنظم و نسق و ضبط و ربط و جور و جفا و ظلم و دغا و تطاول و تاراج و اخذ مصادرہ و نذرانہ در ملک شور و شر بر داشت و خزاین و دفاین شاہان چغت و اسباب فرش و ظروف طلا و نقرہ ہرچہ در دولت خانۂ شاہی و میان باغات موجود بود در قبضۂ خود در آورد و اعیان و ارکان و منصبداران شہر را بزجر و قہر مصادرہ ہا گرفت۔

چنانکہ یکے از منصبداران جلیل القدر بشدّت و حدّت سیخ داغ از دست زبانیان از قالب تہی گشت و فرزندان این فعل را انعام بخشید۔ از قاضی خان یک لک روپیہ مصادرہ گرفت باز ہم فرزند او در دست موکّلان شدید معذب بود چون از انواع عذاب بیتاب گشت لاچار خود را از زینہ کدل بدریا انداخت و در آن زمان نرخ اشرفی بشش روپیہ و نرخ روپیہ بہ بیست تنگہ و قیمت مس بہ نیم روپیہ رسید۔

گویند در عہد شاہان چغت قریب ہشتاد نفر کوٹھی دار نامدار از امصار بعید آمدہ درین جا تجارت میکردند و بسبب ظلم عبداللہ خان ہمہ ہا بیدل گشتہ باقالیم خود ہا در گذشتند موجب آن در تجارت و معیشت مردم ہر نوع خلل آمدہ در ملک و رعایا تزلزل افتاد۔ بیت:-

پرسیدم از خرابیٔ گلشن ز باغبان
افغاں کشید و گفت افغاں خراب کرد

مختصر کہ عبداللہ خان برہنمونی میر مقیم[1] تا شش ماہ از جور و جفا ظلم و ایذا دقیقۂ فرو گذاشت نمود۔

عاقبت خواجہ عبداللہ خان کابلی در ینجا بر عہدۂ صوبہ داری و سوکھہ جیون مل برانتظام صاحبکاری مقرر گذاشتہ خود مرافقت میر مقیم و ابوالقاسم خان و سایر اعیان بحضور رفت گویند یک کرور روپیہ نقد و جنس[2] ہمراہ برد۔

خواجہ عبداللہ خان۔ بعد رفتن عبداللہ خان بحکومت کشمیر مستقل گشتہ باسوکہہ جیون مل[3] کہ صاحبکار او بود طرح خصومت انداخت سوکہہ جیون مل

---

[1] درباۂ ہمیں میر مقیم کنٹھ کہ بقول پنڈت بیربل کاچرو محرک آوردن افغاناں و موجب فتنہ و فساد در کشمیر بود کسے بطور ایہام چہ خوب گفتہ است ؎

اے دل ہمہ خوف و ہمہ بیم است دریں شہر
کن عزم سفر فتنہ مقیم است دریں شہر

(مجموع التواریخ ورق ۲۰۶ ب)۔

[2] "از نا قلان آن آوان بہ ثبوت رسید کہ مبلغے خطیر عبارت از کرور روپیہ نقد سوای اثاث و اسباب دولتخانہ شاہان چغتائیہ کہ در درون قلعۂ کوہ ماراں بود و ہنوز آثارش ہویداست از کشمیر ہمراہ بردہ" (تاریخ کشمیر بیربل کاچرو ورق ۲۰۷ (الف))۔

[3] راجہ سکھہ جیون مل کھتری در کابل متولد شد، خانوادہ اش از بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب) بود۔ وقتیکہ شاہ ولی وزیر اعظم احمد شاہ ابدالی بود، سکھہ جیون نظامت کشمیر یافت۔ در آغاز حکومت خود سکھہ جیون بعدل و انصاف حکومت میکرد۔ بعد چندے بہ تحریک

باستصواب ابوالحسن خان باندی خواجہ عبداللہ خان رامع دو فرزند احمند بقتل رسانید۔ مدت حکومتش ہمگی چہار ماہ وہفت روز بود۔

راجہ سوکھہ جیون کہ نمک پروردۂ جہان خان بود در ۱۱۶۷ھ

رایت صوبہ داری افراشتہ ابوالحسن خان ذرتیۂ صاحبکاری و مدار المہامی بخشیدو باستصواب او شور وغوغائی صوبہ داران سابقہ اندک فرونشانیدہ در پرورش رعایا وقدردانی اہل فضل وبلاغت بہمت خود مصروف داشت۔ دران اثنا

۴۴ جہانند جو مشیر خاص ومدارالمہام سلوکش بامسلمانان متغیر شد۔ مصنف خزینۃ العامرہ میر غلام علی آزاد بلگرامی می گوید کہ "مشارالیہ جوان خوش رو، متصف باوصاف شائستہ، قریب اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگان وباغات کشمیر را ترمیم نمود۔ وہر روز لعد فراغ از دیوان دوصد کس مسلمین را برائے خورد اوان اطعمہ می خوراند۔ ودر ہر ماہے دوازدہم ویازدہم طعام بیازپختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد وصادر راچہ درویش وچہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتے میکرد۔ ودرہر ہفتہ یک بار مشاعرہ مقرر کردہ بود کہ در وجمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ وپنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازیں ہا دہ دہ کس از مستعدان ملکی معین کردہ بود امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص میکند ونام اصلی او "لالہ جو" است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونان کشمیر نظیر ندارد (خزینۃ العامرہ مطبوعہ نولکشور کانپور، ۱۸۷۱ء صفحہ ۱۱۵)۔

خواجہ کیچک خسر[1] عصمت اللہ خان برائی اصلاح سوکھہ جیون و نیابت او وارد خطہ گردید و بر تربت عصمت اللہ خان مقبرہ و مسجدے افراخت و چند بیت بر لوح قبرش منقوش ساخت۔ بیت:-

کشمیر را ندید و نفس ہم نکرد راست
خود را ازیں جہاں بجہان دگر کشید

بعد چندگاہ پادشاہ جم جاہ فرمان فرستادن مبلغات خطیر فرمایشات کثیر کہ از کردۂ دخل کشمیر دہ چند افزوں بود بنام سوکھہ جیون ہمدست ایلچی مرسول داشت و سوکھہ جیون بعدم استطاعت و قلت بضاعت خود در نفاذ حکم پادشاہ عاجز آمدہ لاچار بعد کنکاش بسیار باستصواب ابو الحسن خان باندی از متابعت ظل سبحانی سرپیچیدہ رایت بغاوت افراشت اما خواجہ کیچک و ملک حسن خان ایرانی و اعظم خان و میرہ خان در بغاوتا و موافقت نکردہ بلکہ برعایت حقوق شاہی از وے گردان شدہ با جمعیت دو سہ ہزار کس در بارہ مولہ لوائی مقابلت و محاربت بر داشتند ازیں طرف سوکھہ جیون با جمعیت عوام مبادرت آنہا تاختہ در بارہ مولہ جنگے عظیم واقع شد۔

عاقبت الامر ملک حسن ایرانی و اعظم خان و میرہ خان بقتل آمدہ خواجہ کیچک از ملک بدر کردند و سوکھہ جیون مظفر و منصور بشہر آمدہ فرمان خواندن خطبہ بنام شاہ والا گوہر[2] پادشاہ دہلی در مسجد جامع فرستاد و باستماع ایں اخبار احمد شاہ درانی

---

[1] بقول دکتر صوفی "کیچک" مخرب "کوچک" است کہ بمعنی نائب باشد۔ (کشمیر جلد اول صفحہ ۳۰۹)۔
[2] و بروایت دکتر صوفی "عالمگیر ثانی" (ایضاً - ایضاً)۔

عبداللہ خان ایشک آقاصی را با جمعیت سی ہزار سپاہ برای گوشمالی سوکھ جیون از راہ پکھلی در موسم سرما تعیین ساخت۔ ازیں طرف سوکھ جیون با جمعیت افواج بمقام حیدرآباد علم تقابل فراخت دراں زمان باریدن برف و باران شدت نمود و سوکھ جیون با عانت بیرہ خان کھکہ بقتال و جدال پیوستہ فوج شاہی را شکست داد و جمع غفیرے اسیر کردہ کلاہ کاغذی پوشانیدہ بشہر رسانید و نیز پادشاہ دالاگہر ابواب ذلالت برایں مفتوح داشتہ با نعام یک زنجیر فیل و یک پالکی جالردار و خطاب راجگی امتیاز یافت و ابوالحسن خان باندی بخطاب خانی سرفراز گشت۔ ملا محمد توفیق[1] در توصیف پالکی ایں رباعی گذرانیدہ صلۂ مناسب دریافت۔ رباعی:-

ایں پالکی طاق کہ مطبوع نکوست چشمے است کہ از بانش فرازش ابرو ست

---

[1] از قبیلۂ جد و ہا است کہ در جوار مسجد جامع سمت مغرب سکونت می داشت۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا ساطع زیست میکرد و ابعد ازاں باستعداد خداداد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمودہ ملک الشعرا وقت شد۔ و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطر نشین اصحاب یقین است۔ و غیر ازیں رسالہ ہائے بسیار مثل رسالۂ تشبیہ سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دہ ہزار بیت از عہد یوسف شاہ چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھ جیون سر دفتر شعرائے مجلس بود۔ در ۱۱۹۷ھ رحلت نمود۔ "آبرو بودہ بگلزار سخن" تاریخ است (تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۳۰۰)۔

چترش پلکِ دیدہ و مژگاں حائلہ
چوں مردمکِ دیدہ مہاراجہ رویت

پس سوکھہ جیون محافظان کوہستان کہ باشندگان آں طرف بودند برطرف کردہ بجای آنہا لشکریان خود قریب سی ہزار سپاہ مامور ساخت و سی نفر منصبداران سوای تقصیر اسیر نمودہ و مال و منال آنہا بردہ جور و جفا کردن گرفت۔

ہمدران زمان در ۱۱۶۸ھ[1] بخواہش ربانی بسبب نزول برف در ماہ میزان گرانی غلہ بوقوع آمدہ کافۂ انام را تباہی و پریشانی رسید و خواجہ ابوالحسن خان کہ مختار مالیہ بود متکفل ایں امر گشتہ محلہ بہ محلہ و خانہ بہ خانہ نفر شماری کردہ موجب حیثیت و کفایت ہر کس را تا شش ماہ آذوقہ رسانید۔ ہمدراں ایام بقدرت ایزدی ملخہای وافر و متکاثر دریں ملک وارد شدہ بفرمان مفتیان مردمان در خوردن جرادہا مبادرت نمودند و ایام سختی بسر بردند و در میان سغاین بر سر شہا مثل شالی جرادہا میفروختند و مردمان شہر می خوردند دریں جا قول سعدی راست آمد۔ ع:۔ ملخ بوستاں خوردہ و مردم ملخ۔[2]

ابوالحسن خان را در ماہ چیتر ۱۱۶۹ھ بضاعت غلات ہمگی دو لک خروار موجود بود منجملۂ آں یک لک خروار در شہر تقسیم داد و یک لک خروار از منیدار پرگنات بابت تخم و تقاوی مساعدہ فرستاد باین شرط کہ سال دیگر بجنس بازیافت نماید و در سال دیگر رعایا را استعداد ادای آں ندیدہ بازمعطل داشت رفتہ

---

[1] مطابق ۱۷۵۴ء۔ [2] مصرع دوم است کہ اول وایں است۔
ع:۔ نہ در باغ سبزہ نہ در کوہ شخ۔

رفتہ مقدار مذکور تا سنہ ۱۲۵۰ھ[۱] مدت ہشتاد و دو سال نزد زمینداران باقی بود و ہر سال فی خرواریک ترک بابت رسوم میگرفتند۔ کرنیل میان سنگھ بباعث قحط سر بسر معاف نمود۔ مختصر کہ بحسن انتظام خواجہ ابوالحسن ہیچ فردے را آزار جان نرسید آسیب قحط ہم چنداں معلوم نشد۔

شبے راجہ سوکھ جیون با اعاظم علما مباحثہ صحیح بخاری میکرد ناگاہ در اصطبل او آتش واقع شدہ خود او طفائی آن سعی بلیغ نمود اما بارودخانہ شاہی کہ در غایت متانت و سنگینی از محل آتش یک تیر پرتاب بعید بود و جمعے کثیر بر سر آن آب میریختند ناگاہ درجوف آن شرر قہر الٰہی فروختہ یکبار شعلہ آتش ہا ریطارم چرخ دوا صعود نمود و سنگ و خشت بارودخانہ و گوشت و استخوان مردم در اطراف شہر لختہ لختہ فرو امد آمد و در میان شہر تزلزل افتادہ دروازہ ہای عمارات شہر خود بخود مفتوح شدند گویا صدمۂ قیامت بود جمعے کثیر کہ در آنجا جمع شدہ بودند چند ساعت بیہوش افتادند۔

سوکھ جیون چند گاہ بصلاح فلاح ابوالحسن خان کار میکرد ناگاہ بنابر اجاج بعضے امورات ملکی فیما بین آنہا بیادہ گوئی میر مقیم مخالفت و منازعت افتادہ ابوالحسن خان طرح مصالحہ انداختہ سوکھ جیون را برای دفع کلفت خاطر در باغ خود بجانب ڈل تکلیف ضیافت داد۔ سوکھ جیون بسواری سفینہ بداں سو نہضت کردہ معاندان در اثنای راہ او را تشنک انداختند کہ ابوالحسن خان در مکان ضیافت زیر فرش باروت گستردہ است بمجرد نشستن آں را آتش دادہ ہمہ ہا را نابود سازد۔ راجہ باستماع این خبر وحشت اثر برجعت قہقری باز آمدہ در تواب بازار بہ مکان خود

---

[۱] مطابق ۱۸۳۴ء۔

قرار یافت و ابوالحسن خان را قید کردہ یک لک روپیہ از متابعان و متعلقان او مصادرہ گرفت و میر مقیم بر منصب وزارت مختار ساخت بعد یک سال با میر مقیم نرد مخالفت باختہ محبوس نمود و ابوالحسن خان را بدستور سابقہ رتبہ و اعتبار افزود۔ ہمدران ایام در ۱۱۷۱ھ[1] اقوام مرہٹیان و سنگان خروج کردہ ملک پنجاب از تصرف شاہ درّان نزع کردند و سوکھ جیون موقع دانستہ قریب چہل ہزار سپاہ فراہم کردہ برای تسخیر ممالک اطراف کشمیر مثل سیالکوٹ و بمبر و اکھنور وغیرہ ایلغار فرمود و یار خان کہ از طرف شاہ درّان حاکم سیالکوٹ بود محصور نمود۔ عاقبت بہ مخالفت راجہ جموں محروم و مغلوب گشتہ خایب و خاسر رجعت نمود و افواج و خزاین بیہودہ تلف فرمود و در ہنگام یورش سیالکوٹ مردم بیموقع دانستہ اطراف کامراج را تاراج کردند و ابوالحسن خان مدافعت آنہا در بارہ مولہ رفتہ بود در آنجا خبر ہزیمت سوکھ جیون شنیدہ بشہر آمد و سوکھ جیون بعضی اہلکاران خود بے صدور قصور محبوس کردہ ابوالحسن خان ہم بزندان فرستاد و میر مقیم بجای او بامختار ملک شدہ جور و جفا رواج داد بعد چندگاہ ابوالحسن رہائی یافتہ میر مقیم بجای او در زندان فتاد

[1] مطابق ۱۷۵۷ء۔

[2] مراد از "رنجیت دیو متوفی ۱۷۸۱ء" است۔ برائے تفصیل زندگانیش رجوع کنید بہ "ہسٹری آف دی پنجاب سٹیٹس جلد دوم از صفحہ ۵۴۰ تا ۵۴۶ تصنیف ہچی سن، چاپ لاہور ۱۹۳۳ء۔ و تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصۂ اوّل مصنفہ کاہن سنگھ بلاوریہ مطبوعہ پرکاش سٹیم پریس لاہور ۱۹۸۶ بکرمی صفحہ ۶۹ تا ۷۱)۔

دراں ایام میر خان کہکہ باز خروج نمود فوج سوکھ جیون بمدافعت او دربارہ مولہ بلغار نمود ابوالحسن موقع دانستہ بر مخالفت و منازعت راجہ سنتوس گشتہ و پلہای دریای شہر بریدہ کشتی ها بطرف خود کشیدہ گذاشت۔

بعد چند روز سوکھ جیون میر مقیم را از بند کشیدہ شوکت و شان او مردمان شہر را نشان داد۔ فردا جیو سنا سیان بقدر دہ ہزار مردم نبرد شناوری بہ سہ جا از دریا عبور کردہ صمصام انتقام از نیام بر کشیدند و جام عوام کہ سر بشورش داشتند از ہم پراگندہ و پریشان کردند و اعوان و متعلقات ابوالحسن خان از تیغ گذرانیدہ خانۂ او را آتش کشیدند و ابوالحسن آوارہ و ناکامی گشتہ در کوہستان پنوچھ بقیۂ ایام عمر خود بسر بردہ از جہان درگذشت و خواجہ ابوالحسن پسر خواجہ اسحاق پسر خواجہ بلاقی بن ملا عبدالحکیم باندی بود۔

بالجملہ بعد تخریب و ترہیب ابوالحسن سوکھ جیون طبل فیروزی نواختہ مہانند پنڈت در رئیس ملک مدار المہام خود گردانید و بہ نیمونی او علم تعصب افراشتہ در زجر و بے حرمتی اہل اسلام راغب گشت و بانگ نماز در گاؤ کشی ممنوع ساخت موجب آں مردم قشونے از وی دل تنگ شدہ در صدد آزار شان بود

چنانچہ شاہزادہ بلخی کہ با جمعیت پنجاہ سوار در سایۂ پناہ او ایام می گذرانید۔ سوکھ جیون را در محل خلوت ضرب کارد بر شانہ زدہ مجروح ساخت و ہماں ساعت فوج سنگان و سنا سیان دنبال و تاختہ شاہزادہ را با تابعین با توابع خود بقتل آوردند از ذالگر تا پاندان نفس شہر را غارت کردند و مولوی شرف الدین پسر مختوی خان کہ بعد واقعۂ عصمت اللہ خان بہوس ریاست مدتہا

فتنۂ خود بکشمیر باز آمده بدست لشکریان راجہ از سنگان، در حدود شاه آباد

شهید شد۔

باستماع این اخبار احمد شاه درّان آتش افشان خود در لاهور آمده

از راجۂ جمّوں و از راجهای کوہستان بیست ہزار سپاه کومک گرفته بافسری

نورالدین خان بامیزئی برای سرکوبی سوکھ جیون پنجاه ہزار سپاه مامور ساخت۔

نورالدین خان از راه توسه میدان هفتم ماه ذی حجّه سنه یکهزار و یکصد و

هفتاد و پنج (۱۱۷۵ھ)[۱] داخل کشمیر شده در پرگنۂ دیسو پای استقامت

استوار نمود از ین طرف سوکھ جیون مل با جنود شصت ہزار سپاه[۲] بدبدبۂ

بسیار بر آمده بر کریوۂ جیره اُوڈر علم تقابل فراشت فردا در معرکۂ جدال بازار

قتال گرم کرده بخت مل افسر لشکر راجه از جناح بر آمده بالشکر شاهی ملحق گشت

بظهور این قصور در لشکر سوکھ جیون فتور افتاده یکبار مغلوب و منکوب از حربگاه

منهزم شدند و سوکھ جیون در دست آسیابان زینی گام گرفتار آمده

فی الفور در پیش نورالدین خان رسانید۔ وقتیکه نورالدین خان در دار الامارت

بجای سوکھ جیون جلوس نمود سوکھ جیون را باستره حجامی هر دو چشم جهان بین

از حدقه بیرون ساخت۔

گویند آنچه نکشید بعد آن اسیرش بخت مل را چشمان از حدقه بر آوردند

وی جزع بسیار نمود۔ می آرند که سوکھ جیون را طبعے موزون داشت پیش از

---

[۱] مطابق اکتوبر ۱۷۶۲ء۔ [۲] در تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (الف)

"با جمعیت پنجاه ہزار سوار و پیاده" مذکور است۔

وقوع این واقعه این غزل گفته بود بوقت کندن چشم زمزمه می ساخت ۔

غزل

چشم از وضع جهان پوشیده به | سر بسر احوال آن نادیده به
هر که چو من داشت جا بر فرق گل | عاقبت در خاک و خون غلطیده به
چند روزی خود تماشا کرده ام | زین چمن گلهای عبرت چیده به
گردهی شیرش دهد زهرت عوض | زین سیه مار جهان ترسیده به
باز اگر چشم جهان بینم دهند | چون گدایان در بدر گردیده به

درحالت نابینائی بسیار می نالید و این رباعی سرود میکرد ۔

رباعی

هر چند گفتم نفس دنی را | باید نه کردن ناکردنی را
این نفس سرکش نشنید از من | تا دید آخر نادیدنی را

نورالدین خان بعد چندگاه سوکه جیون را درحالت نابینائی روانهٔ حضور ساخته در هنگام سواری بنظر پادشاه رسید و پادشاه چشم عنایت از و پوشیده در زیر پای فیلان انداخته از جان گذرانید ۔

سوکه جیون مردی خوش طبع و سخندان و شاعر و باذل بود علما و فضلای اسلامیه را قدردانی و مهربانی بسیار میکرد ۔ بروز جمعه در مسجد جامع حاضر می بود بزیارت مقابر اولیا فایز می گشت بروز سه شنبه با شعرا مشاعره میکرد جشنهای

ے در تاریخ بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲ ب) "دزیر لکد کوب اسپان" مذکور است ۔

عیدِ نوروز بکمال شوکت و شان ادامی ساخت۔ از شعراء کشمیر ہفت کس[1] انتخاب کردہ برای نظم کردن تاریخ کشمیر ہر کس را حصۂ جداگانہ تفویض نمود ہمیں کہ چند چند جزو نظم کردہ بودند واقعۂ مائلہ او بظہور پیوست شاہنامہ کشمیر ناتمام ماند۔ مدّت حکومت او ہشت سال[2] و چہار ماہ و ہشت روز است۔

نورالدین خان در ۱۱۷۵ھ بر مسند صوبہ داری کشمیر جلوس نمودہ سرکشان و متمرّدان را بہ ترہیب و تخریب تادیب کردہ در نظم و سیاست و عدل و نصفت ہمگی سہ ماہ[3] بسر بردہ روانۂ حضور شد۔

بلند خان بامیزئی در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و شش[4] ۱۱۷۶ھ خلعت صوبہ داری

---

[1] میر غلام علی آزاد در خزینۃ العامرہ (۱۱۵) چنانکہ در فوق گذشتہ تعداد شعراء پنج کس ضبط کردہ است۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (ب)۔ [3] دربارۂ نظامت نورالدین خان بامزئی با راول مابین مؤرخان اختلاف بسیار است۔ لفٹنٹ نیوآل (جے۔ اے۔ ایس۔ بی، نمبر ۵، ۱۸۵۴ء، ص ۴۴۷) این مدت را ہشت سال، و پنڈت بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲) و ملا خلیل مرجانپوری در دیوان گوہر عالم در چہار گلزار کشمیر دو سال نوشتہ اند۔ (کشیر جلد اول صفحہ ۳۱۳)۔ درین ضمن روایت بیربل کاچرو این است:—

"نورالدین خان بامزئی مدت دو سال باحسان و نیکنامی و دشمن گدازی و دوست کامی حکمرانی راندہ از فرط طلب حضور روانہ شد۔"

[4] مطابق ۱۷۶۳ء۔

پوشیدہ بسیار عالی ہمت و خوش مزاج بود اوقات خود در عشرت میگذرانید۔ میر عبادالله و خواجہ عطاء الله را قدر و منزلت افزود۔ میر مقیم در حسن خانہ محفوظ داشت ملا قوام الدین بہ نیابت قاضی عبدالرحیم قاضی ملک شد و در عہد بلند خان بارش باران چند ماہ مسدود بود مردمان برای صلوٰۃ استسقاء در عیدگاہ میرفتند و بابا ہائے نوشہرہ اعلام آستانۂ خود گرفتہ در عیدگاہ آمدند۔ در اثنای راہ شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب نوشہری[۱] کلام بیادبانہ گفتند و مردم عوام بشور آمدہ محلہ جڈی بل را آتش کشیدہ شیعہ ہا را غارت کردند۔ بلند خان تحقیق این امر نمودہ بعضی شیعہ را قطع گوش و بینی کردہ بعضی ہا را مصادرہ گرفتہ بسزا رسانید۔ و در ۱۱۷۷ھ[۲] موجب صولت برودت دریای بہت و تمامی تالاب ہا یخ بستہ شدند بلند خان دو سال حکومت کردہ موجب طلب حضور از کشمیر بدر رفت و در جموں رسیدہ از جان درگذشت۔

نورالدین خان مرتبۂ ثانی در ۱۱۷۸ھ[۳] بفرمان شاہ درانی بانی میانی

---

[۱] خواجہ حبیب الله نوشہری از طبقۂ تجار بود۔ چون داعیۂ طلب حق در دلش جا کرد، توفیق ارادت در جناب حضرت شیخ یعقوب صرفی یافتہ بامر حق قیام نمود۔ بعد ازاں بایشان و حضرت میر محمد خلیفہ رسیدہ کسب سعادت کردہ در اندک مدت قسرابِ جم عرفان نوش کرد۔ در غلبات شوق بہ نظم و اشعار می پرداخت۔ در سال یکہزار و بست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمود۔ آستانۂ متبرکۂ اش در محلۂ نوشہرہ مرجع و مطاف آفاق است۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۱۲۸ و خوارق السالکین قلمی ورق ۱۲۵)۔

[۲] ۱۷۶۴ء۔

[۳] ۱۷۶۵ء۔

حکمرانی گشته قاضی خان بر عهدهٔ قضا یا سربلندی یافت میر مقیم کنت و کیلاس دَر بر منصب صاحبکاری مدار المهامی ممتاز گشت۔ تا عرصهٔ چندگاه هر دو صاحبکار در سرانجام مهام انتظام مملکت متفق بوده کارروائی میکردند لیکن کیلاس پنڈت در که بیشتر در ملازمت میر مقیم معتبر شده بود اکنون بر سر او فوقیت خود می جست ازین در میان آنها عناد و فساد افتاده قابو جوی یکدیگر شدند۔ کیلاس دَر مالیهٔ کل کشمیر را ذمه دار شده بود ادای آن در سال بدو قسط می ساخت۔

میر مقیم نورالدین خان را آموزش داده ماه بماه قسط بندی و مقرر نمود کیلاس دَر را اگرچه قسط ماهواری دشوار شده لیکن در ادای آن اهمال نورزیده بعد آن میر مقیم تجویز قسط یومیه مقرر ساخته کیلاس دَر را ادای قسط یومیه نهایت مجبور گشت۔

بنابران حکیم میر قالوگوی پرگنهٔ کوهامه که از معاندان میر مقیم بود برای کشتن میر مقیم آماده کرده و طمانچهٔ خود بدستاو داده بر قتل میر مقیم مامور ساخت۔ و حکیم میر شبانه بکاشانهٔ او در آمده میر مقیم را در خواب استراحت طمانچه از راه سوراخ گوش سر کرده از جان گذرانید و طمانچه اش در آنجا از دست افتاد۔ فردا چون طمانچه دیدند بر سر آن نام کیلاس دَر منقوش بود۔ نورالدین خان بر قتل او بسیار افسوس نمود و نعش او در عیدگاه حاضر شده و بستگان او را دلدهی ساخت اما قاتل او را هیچ نگفت۔

میر مذکور از احفاد حسین کنت بن کمال کنت بود که در پیشگاه اکبر شاه دم مصاحبت میبداد[1]۔

[1] صحیح: "دم می زد"

گویند میر فقیر اللہ روز واقعۂ پدر در پنوچھہ بود چون بخانہ رسید در پیش ناظم صوبہ مستغیث شدہ وی بحیلہ و عذر گذرانید۔ انگاہ برای استعانت و امداد نزد راجہ رستم خان در پنوچھہ رفتہ در آنجا نیل مرام نیافت۔ پس بہ امید معاضدت نزد محمود خان در مظفر آباد رسیدہ در آنجا بانتظار رونت اوقات گذاری میکرد۔ کیلاس در از شر مخالفان وارستہ بکمال کروفر احکامات صاحبکاری ولوازمات ملکداری بسر می برد۔

لعل خان نام شخصے از قوم کھکھک[1] در سلسلۂ مصاحبان نور الدین خان جاگیر دار معتمد علیہ بود اغنیاو اقتدار بسیار بہم رسانیدہ بخیال خیرہ سری در موضع چل براس پرگنہ بیروہ قلعہ متین استوار نمودہ قوم وقبیلۂ اعوان خود در آنجا ساکن ساخت۔

نورالدین خان بعد انتظام و اہتمام امور مملکت وتحصیل خراج واموال دولت جان محمد خان خواہرزادہ خود گورکھداس را در ینجا بر حکومت کشمیر قایم مقام ساختہ خود برای رفع غبارکدورت کہ در ضمیر خاطر جہانبانی شدہ بود در لاہور رفت و در آنجا بسبب بعضے مقدمات پنہانی مورد عتاب سلطانی گشت۔ لعل خان کہ سرآمد ارباب دولان بود جان محمد خان را از میان برداشتہ خیال خودسری بخاطر آوردہ بر مسند حکومت بنشست۔ این مرتبہ حکومت نور الدین خان یک و نیم سال بود۔

لعل محمد خان در ۱۱۷۹ھ بسریر بغاوت جلوس نمودہ بازار جور وجفا و ظلم وغا رواج داد ودر تاخت وتاراج مردم کشمیر لوچھے کوتاہی نمود خصوصاً طبقۂ

---

[1] صحیح :۔ "خٹک"۔ قبیلۂ ای از قبائل سرحد آزاد مابین افغانستان و پاکستان است۔ ۱۱۶۵ھ ۱۷۶۵ء۔

ہنود دراں جشن و آزار سخت رسانید۔ دراں ایام حافظ عبداللہ نام شخصے از علمای ہر واعظ اہل شہر فی الحقیقت شیعہ سنی نما بود کہ بسبب اظہار بعضے الفاظ رفض از وعظ خوانی معزول کردہ بودند و در ایام ہرج و مرج لعل خان در مسجد جامع رفتہ ہنگامۂ وعظ خوانی گرم نمود۔ و بعضے علما و فضلا بخدمت خواجہ کمال الدین نقشبندی[۱] شکایت او گذرانیدند و حضرت خواجہ او را بحضور طلبانیدہ و علما و مفتیان شہر جمع کردہ بشہادت بیست و دو کس سبّ و تبرا بر و ثابت گشت و حضرت خواجہ بر ایوان خانقاہ نقشبندیہ آں تیرہ باطن را از دست خود قتل فرمود۔

ہمدراں سال بسبب نقصان فصل قحط غلات بوقوع آمدہ خواص و عوام در پنجۂ شاہین جوع و آلام گرفتار شدند مدعا کہ تا عرصۂ شش ماہ استیلای لعل خان بر عموم رعایا و برایا خصوصاً بر طبقۂ ہنود سخت جانکاہ بود۔ چوں خبر طغیان لعل خان بسمع شاہ درّان

---

[۱] خواجہ کمال الدین نقشبندی شہید فرزند ارجمند خواجہ نورالدین محمد آفتاب نقشبندی بود۔ در پیش حضرت خواجہ عبدالرحیم الملقب بہ شیخ کمان متوفی سنہ ۱۱۲۰ھ مشرف شدہ منازل سلوک را طی نمود۔ صبیۂ صفیۂ ایشاں در عقد نکاح خواجہ پاکباز خواجہ شاہ نیاز نقشبندی بودہ است۔ چوں خواجہ موصوف بنا بر ثبوت سبّ صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین حافظ عبداللہ واعظ را بدست خود بقتل رسانیدہ بود، امیر خان کہ مذہب شیعہ داشت بقصاص حافظ مذکور حضرت خواجۂ موصوف را بدست آوردہ بتاریخ ۳۰ رجب ۱۱۸۸ھ (۱۷۷۵ء) شربت شہادت نوشانید و در حظیرہ آبائے کرام خود مدفون شد۔ مصرعہ:

"شد شہید آں سید و سنی کمال الدین حسین" تاریخ است۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۴۳ (الف))۔

رسید خورم خان خواجہ سرا بر صوبہ داری کشمیر مامور ساخت حکومت لعل خان شش ماہ بود۔

۱۱۸۰ھ

خرّم خان در سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد رایت صوبہ داری افراشتہ گرمک داس نائب او شد چون با عسکر شاہی در بارہ مولہ رسیدند لعل خان تاب تقابل افواج شاہی در خود ندیدہ از شہر بدر رفتہ در قلعہ خود محصور ماندہ مدّت سہ ماہ در آنجا بسر رسانید خورم خان داخل شہر شدہ کیلاس در را رتبہ صاحبکاری بخشید۔ و اہل ہنود را مدارج افزود از بسکہ سست مزاج بود و سفیہ بود در تدبیر ضوابط حکمرانی و قلع و قمع متمردان چندان کوشش ننمود۔

فقیر اللہ کنٹ کہ در مظفر آباد منتظر وقت می بود باتفاق محمود خان بمبو در قصبۂ سوپور لوای بغاوت افراشت و لعل خان از قلعہ برآمدہ با جمعیت خود نزد فقیر اللہ شتافت۔

خرّم خان با جمعیت لشکر خود باتفاق اعیان شہر و کیلاس در ندٹ در غایت کرّ و فر بمقابلۂ مخالفان بیدا دگر بجانب سوپور ایلغار نمود امیر خان جوان شیر کہ جرنیل لشکر بود بابت محافظت راہ بارہ مولہ تعین فرمود و محمود خان و فقیر اللہ و لعل خان باستماع خبر آمدن خرّم خان از راہ کوہہامہ یورش کردہ بعجالت تمام در دودرہامہ قیام کردند خرّم خان از قصبۂ پٹن بازگشت معاودت کردہ از راہ شہر سمت دودرہامہ نہضت ساخت۔

روز دوم کدام کاذی پوشاک مردمان شستہ کردہ آفتاب گذاشتنہ

بود متصل آن رمۂ گوسفندان بجانب ییلاق میرفت۔ خرم خان آن ہر دو صورت دیدہ بجائے خود سنجید کہ مخالفان بجنگ و محاربہ پیش قدمی میسازند بنا بر آن رعب و ہراس بخاطرش مستولی گشتہ بغیر مقابلہ و مقاتلہ با جمعیت خود بجانب شہر گریختہ رفت[1]۔ و روز دوم در موضع رامو رفتہ بال ہزیمت افشاند و تا عرصۂ سہ روز مخالفان او جرأت رفتن شہر نکردہ چون دانستند کہ شہر خالی ست یکبار داخل شہر شدہ بتطاول تاراج دستبرد نمودند۔

روز دوم بمدافعت خرم خان در موضع رامو رفتہ بجنگ پیوستند خرم خان از آنجا منہزم گشتہ در شوپیان پای استقامت افشرد لعل خان در اثنای جنگ زخمی بچشم رسیدہ از معرکہ کنارہ کشیدہ در قلعۂ خود متحصن گشت امیر خان کہ برای محافظت راہ بارہ مولہ مامور بود خبر انہزام خرم خان شنیدہ از راہ کرہ وہن ایلغار کردہ در شوپیان با خرم خان و کیلاس دل لاحق گشت و ہر سہ اتفاق کردہ از راہ جموں بحضور رفتند حکومت خرم خان ہمگی یکسال بود۔

میر فقیر اللہ کنٹھ در آخر سنہ ۱۱۸۱ھ[2] متمکن و سادۂ حکمرانی گشتہ باستقلال تمام رایت حکومت افراشت لعل خان را پیغام آمدن شہر کردہ بود وی در آمدن خود تغافل نمود۔ پس میر فاضل کنٹھ با جمعیت سپاہ برای گرفتار کردن او تعیین ساخت و بعد محاربہ و مقاتلہ لعل خان مغلوب گشتہ قلعۂ خود را آتش کشید و با اہل و عیال خود بجانب پونچھ مفرور شدہ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۷ (الف)۔ [2] مطابق ۱۷۶۸ء۔

از آنجا بحضور رفت۔

پس میر فقیر اللہ در تنبیہ تدارک مخالفان خود بجوبی پرداخت و باتفاق مردم مبو طبقۂ ہنود را نجیال قصاص پدر تربت و حرمت کردہ ہمہ ہا را در ورطۂ ابتلا انداخت و بمصادرہ ہای سخت مبتلا ساخت و بسیارے از اکابران ہنود بقتل رسانید قریب دو ہزار کس سر آسمان نمود۔ بعضیہا بہ عذابہای گوناگون معذب کردہ دقیقۂ از دقایق جور و جفا و ظلم و ایذا فرو گذاشت ننمود کہ سرگذشت این واقعہ ناگفتن و ناشنفتن اولی است۔

میر مذکور چند ماہ خراج کشمیر بتوسط شاہ ولی خان بہ وکلای شاہ دوران ادا میکرد۔ عاقبت جوشش بغاوت پوشیدہ از تشریب شراب ارتکاب امور نامشروع ہمیشہ مخمور می بود و از سفاکی و بے باکی ہمہ ما مجبور و مقہور نمود چنانچہ خالوی خود زیر کرہ گرفتہ از جان گذرانید۔ چون اخبار شرارت و بغاوت او بحضور رسید لعل خان ہم از حد واویلا ساخت۔ موجب آن از پیشگاہ جم جاہ نور الدین خان بامیزئی برای سرکوبی آن باغی دستوری یافت۔ وقتیکہ نور الدین خان با عسکر فراوان در قصبۂ نوجہرہ رسید بنام میر فقیر اللہ رقعہ نوشت کہ بندۂ درگاہ بفرمان پادشاہ کج کلاہ درین جا وارد است در میان ما و شما از قدیم رابطۂ محبت و اتحاد و ضابطۂ خلت و سداد مضبوط است لہذا لازم است کہ بہ ورود خط برای استقبال سبقت نمایند و در اثنای راہ ملاقات خود مسرور سازند انتظام ملک داری و صاحبکاری تفویض شماست و این جانب را ہمگی نام نظامت زیبا۔ فقط۔

میر فقیر اللہ کہ از بادۂ غرور مخمور بود درجواب نامۂ او تغافل و تجاہل کرد و در جمعیت سپاہ و سامان جنگ مشغول گشت۔ نور الدین خان لعل محمد خان را از راہ گلمرگ با جمعیت افواج پیشتر رفتن تجویز داد وی در موضع چھاندل رسیدہ میرزا ملک را کہ از ملکان گنڈ سرسنگھ بود بوقت صبح مقتول ساخت و نور الدین خان خود از راہ توشہ میدان عبور کردہ در موضع گوری پورہ[1] عسکر فرمود و میر فقیر اللہ جمعے کثیر مقابلۂ او مامور کردہ بمجادلہ مقاتلہ پیوستند۔ عاقبت لشکر فقیر اللہ منہزم گشتہ بجانب شہر رجعت نمود۔ نور الدین خان در موضع راولپورہ خیام استقامت افراخت۔ میر فقیر اللہ با جمعیت لشکر ہا و مردم خود در مایہ سومہ مستعد محاربہ شدہ بود ناگاہ بسبب تجرع شراب بتیاب گشتہ بعلالت طبیعت در ورطۂ قلق و اضطراب افتاد لاچار با جمعے از خاصگان خود بجانب مراج فرار اختیار نمود و مردم بمبو در شہر در آمدہ چند محلہ را غارت کردہ بمقامات خود ہا در گذشتند و نور الدین خان یکماہ در عیدگاہ توقف نمودہ میر فقیر اللہ تن باطاعت او نداد عاقبت از حدود مراج شبانہ در میان کشتی نشستہ بجانب کامراج نہضت ساخت و افواج شاہی بتعاقب او دویدہ وی در کوہستان کرنا پناہ یافت و در آنجا بطوالت علت جگری حیات خود را پدرود نمود۔ حکومت او ہمگی یازدہ ماہ بود۔

نور الدین خان مرتبۂ ثالث در سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو ۱۱۸۲ھ[2] خلعت صوبہ داری پیراست و باصلاح لعل محمد خان با مورات ملکی و مالی بخوبی پرداختہ

---

[1] گوری یا گنڈی پورہ در تحصیل پلوامہ، شمارۂ آبادی ۲۱۲ نفر۔

[2] مطابق ۱۷۶۹ء۔

متمردان و مفسدان را در چاہ سیاہ انداخت۔ بعد چندگاہ از حضور محمد خان خزانچی رقم صوبہ داری حاصل کردہ در مظفر آباد رسید نورالدین خان حسن بغاوت پوشیدہ با جیش و لشکر خود بمقابلہ او برآمدہ او را مہزوم ساخت۔ پس پنڈت کیلاس در کہ ہمراہ خرم خان در کابل رفتہ بود باتفاق خرم خان با امرای دولت سازش کردہ از پیشگاہ جہاہ تسخیر کشمیر ذمہ خود گرفتہ با لشکر دلپشا ورد رسید۔

وقتیکہ نورالدین خان از آمدن خرم خان آگاہی یافت خود بخوف قہر جہانبانی از راہ جموں برآمدہ لعل خان را بنیابت صوبہ مقرر گذاشت و لعل محمد خان برتاجران و منصبداران و پنڈتان دست تطاول دراز کردہ در خیال جمعیت لشکر بود کہ خرم خان از مظفر آباد عبور نمود۔

پس لعل خان با جمعیت افواج خود در بارہ مولہ رفتہ رایت تقابل افراخت و میر حسین کمنٹ مع برادران خود مسلسل کردہ ہمراہ ہر دو سیف اللہ خان برادر خود بمقابلۂ خرم خان در کوارمست فرستاد در آنجا محاربۂ جانبین بوقوع آمدہ سیف اللہ خان مہزوم شدہ در بارہ مولہ با برادر خود پیوست و لعل خان از روی قلت سپاہ خود را طاقت مقاومت ندیدہ در قلعہ خود متحصن گشت و خرم خان داخل شہر شدہ بر مسند حکومت جلوس نمود۔ حکومت نورالدین خان این مرتبہ سہ سال بود۔

خرم خان مرتبۂ دوم در ۱۱۸۲ھ حاکم کشمیر شدہ میر حسین کمنٹ کہ از قید لعل خان نجات یافتہ بود رئیس الملک و پیشکار خود با اختیار ساخت و امیر خان جوان شیر کہ سردار عسکر شاہی بود بمدافعۂ لعل خان در بیروہ رفتہ مدت محاصرہ او

بطوال انجا مید۔ امیر خان عاجز شدہ بشہر آمد و لعل خان را مدد از بنو چپہ میر سید گاہ و بیگاہ از گڈی برآمدہ دہہات بیروہ و بانگل را غارت کردہ و آتش داد و می رفت۔

عاقبت از دوی پست فطرتی خرم خان استحکام انتظام مملکت نشد امیر خان شکایت او بحضور نوشت[1]۔ و از حضور فرمان صوبہ داری بنام امیر خان رسید خرم خان ہمگی شش ماہ حکومت کردہ از راہ جموں بدر رفت و نور الدین خان کہ در جموں بود یک روز پیش از ورود خرم خان شنقار شدہ روز دوم خرم خان در انجا رسید۔

امیر خان جوان شیر در ۱۱۸۴ھ[2] بر بساط حکمرانی جلوس نمودہ در انتظام مملکت منظم و سیاست پرداخت۔ لعل خان از گڈی برآمدہ در قصبہ ناگام لوای بغاوت افراخت۔ بفرمان امیر خان میر فاضل کنٹھ پسر میر حسین بمدافعت در رفتہ بجنگ پیوستند و بعد جدال و قتال بسیار لعل خان منہزم شدہ در گڈی خود متحصن گشت۔ بعد چند روز سیف خان برادر لعل خان بقصد شبخونی آمدہ حویلی

---

[1] ولے بروایت بیربل کاچرو "امیر خان جوان شیر بعد انقضائی اندک مدت از بس شیر دلی و مردانگی خود و کم حوصلگی و نامردی خرم خان تاب تحکم و فرمان برداری نیاوردہ سر از متابعت آں بزدل باز پیچید۔ بمعاینہ این رفتار سرو سامان شجاعت و مردانگی در بار خود ندیدہ، لاچار بار سفر بستہ، با دل غمگیں و خاطر خستہ از کشمیر بدر جست"

(مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۱۸ (الف))۔

[2] مطابق ۱۷۷۰ء۔

سوکہ جیون راکہ در محلۂ زالدگر بکمال تزئین و تمتین ہمرنگ فردوس برین بود بآتش کینہ افروختہ خاکستر گردانید و از لشکریانِ شاہی بعضی مردم خیبری راکہ در ضمن بالعل خان سازش پنہانی میداشتند امیر خان بران واقف گشتہ قریب صد کس درمیان نور میدان از تیغ گذرانید۔

عاقبت لعل خان بامراض صعب گرفتار گشتہ از جان درگذشت و بیرون قلعہ دفن کردند و اہل و عیال و سمت پنوچہ گریختہ رفتند۔ امیر خان لاشۂ لعل خان از گور کشیدہ در شہر رسانید و بر جنازۂ او خود حاضر آمدہ بر شجاعت او تحسین بلیغ نمود و در صحن خانقاہ معلی بر لب دریا مدفون ساخت۔ در عہد او میر فاضل کنٹ مدار المہام جز و کل بود وی برای قصاص میر مقیم کیلاس در راسر دیوان گرفتار کردہ بہ عذابہائے درشت بکشت و ہنود دہنود لسبر پنجۂ جور و جفا رنجانیدہ باخذ مصادرہ و جرمانہ ہا بہ نہایت نرسانید۔ امیر خان امورات ملکی و مالی فرمہ فاضل کنٹ نہادہ خود در محفل عیش و عشرت نشستہ در نغمہ و رقص و سرود و شرب شراب لہو و لعب مشغول ہمی بود و درمیان ڈل جزیرہ سونہ لنک احداث کردہ بر سر آں کاشانہ ہفت آشیانہ بنقش و نگار آراستہ بذریعۂ دولاب بر سقف آں آبشار و فوارہ بہ ترتیب عجیب و آئین دلفریب افراشت و درمیان آں مدام در شرب دوام و استماع ساز و سرود و چنگ و رود صبح و شام خوش وقت و شادکام ہمی بود بعضے اوقات کارروبار ہم در آنجا می ساخت۔

دراں ایام دختر ماہیان نندہ بود کہ در غایت رعنائی و دلربائی و خوش الحانی صاعقۂ آسمانی بود در عقد آوردہ و در آنجا طرح دولت خانہ خود انداخت و از جروگہ شاہی از باغات حویلی ڈل سنگہای حیاض و فوارہ و آبشار بغارت آوردہ

به مصالح آن باغ امیرآباد[1] ترصیص نمود و عمارات سنگین و برجهای رنگین احداث فرمود و هانجیان نشده بوده بدغدغهٔ صهرت سردار در باغات جلی ڈل که از معتقد افزون بوده اند دست اندازی کرده سنگها و اسباب آن بغارت برده باغات ویران کردند۔

امیرخان بعد تعمیر امیرآباد قلعهٔ شیرگڈھ معمور ساخت۔

گویند مقام شیرگڈھ پیشتر کهنه باغی بود۔ از ملک موروثی دارها که آن را داره باغ می گفتند و امیرخان بعضی اوقات برای کار دربار و نفاذ امورات ملکی از امیرآباد آمده در باغ مذکور اجلاس میکرد۔ و بعد چندگاه عمارت دیرینهٔ آن منهدم کرده دیوان خانهٔ عالی افراشت و آن عمارت فی الفور بواقعهٔ آتش افروخته شد۔

همدران ایام در ۱۱۸۴ھ بسبب کثرت باران حادثهٔ سیلاب بعمل آمده دریاها سربسر طغیانی گشت و پلهای بهت خراب شده عمارات و مزروعات را تباهی پذیرفت و امیرخان در تجدید تعمیر داره باغ ثانیاً پرداخته برای دفع مضرت سیلاب حوالی آن قلعهٔ متین سنگین افراخت و در ضمن آن عمارات رفیع و مکانات وسیع برای دربار خاص و فرودگاه سران عسکر و امرای دیگر معمور ساخت و قلعهٔ شیرگڈھ نام نهاد و بالاتر از شیرگڈھ جسر امیراکدل برای عبور و مرور مردم احداث نمود۔

همدران زمان مطابق ۱۱۸۶ھ به قضای ربانی احمدشاه درانی بیست و پنج سال حکمرانی کرده از جهان فانی بعالم جاودانی بشتافت[2]۔ تاریخ۔ فردوس زمقدمش مزیّن گردید۔

---

[2] بروایت محمدخان ابن موسیٰ خان "وفات احمدشاه درانی در شب جمعه ۲۰ ماه رجب المرجب ۱۱۸۶ھ (۱۳ اپریل ۱۷۷۲ء) از مرض آکله که عبارت از ناسور بینی باشد واقع شد" (تاریخ سلطانی مطبوعه بمبئی سنه ۱۲۹۸ھ)

[1] [illegible] ... الفضل ... تاریخ حسن جلد اول صفحه ۲۰۶۔

بچہار فرزند نامدار از و یادگار ماند۔ تیمور شاہ و سلیمان شاہ و سکندر شاہ
و پرویز و احمد شاہ سہ فرزند در حین حیات خود محبوس کردہ بود۔ تیمور شاہ
در ہرات صوبہ داری میکرد۔ و شاہ ولی خان وزیر بعد انتقال پادشاہ داماد خود
سلیمان شاہ از حبس کشیدہ بمسند تخت بند و سکہ و خطبہ او در قندھار جاری
ساخت۔ تیمور شاہ بہ استماع واقعہ با در نامدار از ہرات بجانب قندھار رسیدہ آورد۔
شاہ ولی خان مع یکصد و پنجاہ سوار بہ استقبال او سبقت نمود۔ تیمور شاہ خبر پیشوائی
او از دور شنیدہ بہ مصلحت قاضی فیض اللہ خان وغیرہ انکو خان درانی را فرمان داد
کہ وزیر شاہ ولی خان را ہر جا کہ بیابد بقتل رساند۔ وی حسب الحکم پادشاہ شاہ ولی
خان را مع دو فرزند ارجمند و خواہر زادہ دلبند سر راہ از تیغ گذرانیدہ در ان جا
فی الفور مدفون ساخت۔[ا] و تیمور شاہ بعد فراغت ازین بہ قندھار رسیدہ بر تخت
جلوس نمود۔ و امیر خان جوان شیر را خطاب دلیر جنگ عطا کردہ فرمان صوبہ داری کشمیر
بدستور مرسول داشت۔ و امیر خان چند ماہ در متابعت تیمور شاہ گرم جوشی میکرد
عاقبت باغوائی مردم الجیف غاشیہ مطاوعت از دوش انداختہ بنای بغاوت
و خودسری افراخت و تعصب مذہبی بروی کار آوردہ فرقہ اہل سنت را بہ انواع
عقوبت برنجانید و جمع کثیر از صغیر و کبیر بقتل رسانید۔ چنانچہ خواجہ کمال الدین نقشبندی
بقصاص حافظ عبد اللہ از دست نور ملک بلوچ در شب چہارم شعبان ۱۱۸۶ھ

[ا] بقول منشی عبد الکریم خان "سبب مقتول شدن شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ
درانی این بود کہ شاہ ولی خان می خواست کہ سلیمان شاہ برادر علاتی تیمور شاہ را
کہ داماد او بود بر تخت نشانیدہ خطبہ و سکہ بنام او جاری کند" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸)۔

درخانہ نقب داده شهید کنانید۔ و نورالدین خان پسر ابوالبرکات خان و عالی ملک شاه آبادی وغیره چند اشخاص که صاحب ثروت بودند خفیه بقتل آورد۔ وخواجه فتح الله گرو ئیس باره موله به تهمت توهین شیعه های آنجا درجای خلوت گرفته کالبد او را ریزه ریزه کنانید وخیمۂ سیاهے درباغ امیر آباد برای ماتمداری شهدائی کربلا به اسراف زر کثیر نصب کرده بود۔

روزے شیخ الاسلام و قاضی خان و مفتیان شهر را با جمعے از عوام جمع کرده برائی خواندن لفظ علیؑ ولی الله در اذان تجویز داد و مفتیان بخوف سیاست ساکت شدند ناگاه بخاطر او رعبے افتاده هر کس را رخصت نمود۔

چون خبر بغاوت او بحضور رفت از پیش گاه تیمور شاه علی اکبر خان بر انتظام صوبه مامور شده با جمعے قلیل در مظفر آباد رسید و مردم بمبه او را سد راه گشته بازگشت بکابل برگشت۔ امیر خان دغدغه بیدا کرده با محمود خان بمبه در سوپور ملاقات نمود و دختران ولی خان و امیر خان کهکه در عقد ازدواج خود در آورده میرزا کاظم از نیابت خود معزول ساخت و در راه تبت سه قلعه متین افراشته بهمین بهانه زمینداران گنڈ سرسنگه از تیغ گذرانید۔

و بعد چندگاه از پیش گاه والاجاه برائی سرکوبی امیر خان حاجی کریم داد خان با لشکر گران دستوری یافت و امیر خان برادر کریم داد خان مسمی زمان خان را با تحائف وارمغان فراوان بحضور فرستاد و در آنجا اصلاح امر بخوبی ساخته موجب آن کریم داد از پکهلی واپس بردند۔ و امیر خان چندگاه به متابعت پادشاه گذرانیده باغوای بعض مفسدان با زلوائی بغاوت و خودسری برداشته مردم عام و خاص را

از جور و جفا مضرت و ایذا رسانید۔ بنابراں اہل شہر و پرگنات از ناظم متنفر و دلگیر
گشتہ درصدد تخریب او افتادند۔ و امیرخان ہر چند در استرضای مردم جہد بلیغ
میکرد چوں سررشتۂ کار در دست ہنود و پانچیاں بود نتیجہ بر عکس مدعا رو نمود۔
عاقبة الامر چند کس از اعیان ارکان شہر مثل عبدالنبی و ملا مجید وغیرہ در پیشگاہ
تیمور شاہ مستغیث شدہ برای سرکوبی آں مخذول حاجی کریم داد خان ہمراہ آوردند۔
چوں افواج شاہی در مظفرآباد رسید محمود خان مرزبان مظفرآباد کہ از دوستان امیرخان
بود افواج شاہی را سد راہ گشتہ اکثر اسباب بغارت برد۔ کریم داد بہ ہزار محنت و
اشتداد از آسیب ہمہ ہا نجات یافتہ در بارہ مولہ رسید۔
از یں صوب امیرخان بہ تقابل او داعیۂ تقاتل بخاطر آوردہ تارقلی خان افغان
با فوج بسیار بہ مقابلت او در بارہ مولہ تعین کردہ در گوریں یونی قیام ساخت
و حاجی کریم ازجا نباز پورہ با چہل ہزار سوار میان دریای بہت پای آب عبور کردہ
در قصبۂ پٹن رایت افراخت و تارقلی خان با جمعیت خود در پٹن آمدہ با فوج شاہی
ملحق گشت و میر فاضل کنٹ از کوہپایہ آمدہ با کریم داد خان بعہد و پیمان پیوست
امیرخان بے بال و پر شدہ بہ کمال حسرت و نکال جانب شاہ آباد معزول گشت[1] نمبردارانِ
آں طرف او را بغیر رہنمونی کردہ در یک درۂ کوہستان بند نمودند تا آں کہ
از فقر و فاقہ بہلاکت رسید۔ کریم داد بتعاقب او معروف خان و علی اکبر خان مامور
ساختہ آنہا از شعاب جبال گرفتار کردہ نزد کریم داد رسانیدند فی الفور او را
بدست پایندہ خان بہ محافظت تمام روانہ حضور ساخت و در آنجا چندگاہ
محبوس ماندہ رہائی یافت۔ مدت حکومت او شش سال و چہار[2] ماہ بود۔

---

[1] واقعاتِ ... کا چہرہ حکومت امیرخان فقط شش سال و دوام داشت (مجموعۃ التواریخ ورق ۲۱۹)۔

سلطنت تیمور شاہ دُرّانی

تیمور شاہ بعد انتقال احمد شاہ و مدافعۂ برادراں و قتل شاہ ولی خان در اشرف البلاد قندہار دیر اریکۂ جہانبانی در ۱۱۸۶ھ جلوس نمود سکہ و خطبہ جاری ساخت سکہ این است :-

چرخ می آرد طلا و نقرہ از خورشید ماہ
تا زند بر چہرۂ نقش سکۂ تیمور شاہ

سجع نگین چنیں یافت :- بیت :-

علم شد از عنایات الٰہی بعالم دولت تیمور شاہی

شاہ سلیمان را بے گناہ دانستہ بالطاف خسروانہ مرہون ساخت۔ بعد انتظام مہام سلطنت بجانب کابل نہضت کردہ دیوان بیگی با منایعان او از تیغ گذرانید۔ عبدالخالق[۱] برادر احمد شاہ بدعوائی وراثت چہل ہزار[۲] سپاہ جمع کردہ بر قندہار خروج نمود و تیمور شاہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ باغیاں را قتل عام کردہ عبدالخالق را نابینا ساخت۔ دریں مقدمہ پایندہ خان جانفشانی کردہ مورد عنایات شاہی گردید و قاضی فیض اللہ را وزارت و عبدالغفار خان را عہدۂ مدار المہامی بخشید۔ ایام تابستان در کابل و موسم زمستان در پشاور می گذرانید۔

فیض اللہ خان خلیل کہ از رؤسائی پشاور بود خیال خودسری بخاطر آوردہ

---

[۱] وے بقول عبدالکریم خان "عبدالخالق درانی خود را عموئے احمد شاہ درانی می شمرد" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸) ۔ [۲] در نزد عبدالکریم خان "قریباً شصت ہزار سوار" (ایضاً ۔ ایضاً) ۔

درخدمت تیمور شاہ التماس نمود کہ در نواحی پنجاب طایفۂ سنگان فرقۂ اسلامیہ را مضرت و محنت می رسانند۔ اگر حکم اقدس باشد این خاکسار جمعیت فوج بہم رسانیدہ با فرقۂ سنگان غزا کردہ ہمہ ہا نابود خواہم ساخت۔ پادشاہ این امر مبارک پسندیدہ اورا اجازت بخشید۔ وی قریب چہل پنجاہ ہزار سپاہ از قوم پٹھان وغیرہ جمع کردہ علم نجابت [1] افراشت۔

روزے تیمور شاہ بوقت چاشت در قیلولہ بود۔ آن باغی داخل حرم سرا گشتہ دست و بازو بقتل و غارت بکشاد و تیمور شاہ از خواب بیدار شدہ دستۂ غلامان خاص را فرمان داد کہ تمامی دستار بندان را قتل سازند آنہا صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ باغیان را در صحن خانہ وایوان قتل عام نمودند۔ فیض اللہ با فرزندان و معاونان او اسیر کردند۔ میان محمدی پیرزادہ فرزند شیخ عمر چمکنی و یعقوب خان خواجہ سرا بہ ثبوت سازش فیض اللہ خان از تیغ گذرانیدہ و موضع چمکن [2] را غارت کردند۔

بعدازان قوم سنگان در حدود ملتان مستعد بغی و عناد گشتہ اہل اسلام را زحمت و آزار می دادند تیمور شاہ لشکر درانی و مغل و قزلباش و یوسف زئی را بقدر ہژدہ ہزار بہ افسری زنگی خان خارجی باشی برای تنبیہ سنگان مامور ساخت [3]۔

---

[1] بقول عبدالکریم خان "بست و پنج ہزار سوار" (تاریخ احمد صفحہ ۱۹)۔

[2] صحیح "موضع چمکنا" (ایضاً۔ ایضاً)۔ [3] بقول منشی عبدالکریم خان سبب لشکر کشی تیمور شاہ خلاف سکھان این بود کہ قوم مزبور شصت ہزار فوج جمع نمودہ ارادہ تسخیر ڈیرہ اسماعیل خان و غازی خان وغیرہ از ممالک محروسہ خاندان درانیہ می داشتند۔ تیمور شاہ اولاً حاجی علی خان نامی سردار را برائے فہمائش سکھان فرستاد۔ سکھان بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را دست بستہ

چوں فوج دریا موج از دریای اٹک عبور نمود بغتۃً بر فوج سنگان ریختہ بہ جدال و قتال پیوستند۔ گویند افواج سنگان چہل ہزار بود بہ اعانت ایزدی سی ہزار زیر تیغ آمدند دو سہ ہزار در آب غرق شدند۔ زنگی خان غازی سی ہزار کلۂ باغیان بر شتران بار کردہ بروز چہارم نزد پادشاہ گذرانید جم جاہ افسران فوج را انعام بخشیدہ خود بجانب ملتان نہضت فرمود افواج سنگان کہ در ملتان بود میان قلعہ متحصن گشتہ بہ جنگ پیوستند۔ عاقبت عاجز آمدہ قلعہ خالی کردند۔ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ بطرف پشاور عجلت فرمود شجاع خان سدوزئی بر حکومت پشاور مستقل داشتہ خود برای تسخیر بہاول پور نہضت فرمود۔ بہاول خان[1] عباسی تاب تقابل در خود ندیدہ در قلعہ متحصن گشت و افواج شاہی شہر مذکور را تاخت

بضرب گولۂ تفنگ کشتند۔ این امر زبانہ کش آتش سلطانی گردید۔ (تاریخ احمد صفحہ ۲۰)۔

[1] مراد از رکن الدین محمد بہاول خان بہادر دوم نصرت جنگ حافظ الملک سردار قوم داؤد پوترہ عباسی است کہ خود را از اولاد عباس بن عبدالمطلب عمّ جناب رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم می شمرد۔ ہنگامیکہ نادر شاہ بعد تسخیر ہندوستان از راہ کابل بملک سندھ داخل شد، ملک پہلوئے سندھ را تا نواح ملتان بخوانین داؤد پوترہ عنایت کرد۔ بعدہٗ بہاول خان اول کہ بانی شہر بہاول پور است از آنجا تا نواح بیکانیر و کنارۂ لکھی جنگل ملک بتصرف خود در آورد و بعد فوت او بہاول خان دوم برادر زادہ اش سردار الوس و حاکم ملک شد در تمام امور مالی و ملکی گوئے سبقت از عمّ خود ربود۔

(تاریخ احمد ص ۲۲ و تاریخ سلطانی ص ۱۵۵)۔

و تاراج کردہ عمارات شہر را آتش کشیدہ تسلط حاصل نمودند و بر موقع محاصرۂ بہاولپور مدد خان نوعے تیز دستی نمود کہ درمیان باروت خانۂ قلعہ گولہ انداختہ بہ ہیجان آتش ہمہ ما بباد داد و بہاول خان بہ عجز و نیاز پناہ گزین گشتہ امان یافت پادشاہ او را بدستور بہ حکومت بہاولپور منتقل داشتہ باج شاہی مقرر فرمود۔

ہمدراں ایام مراد بیگ[1] والی بخارا خروج کردہ شہر ہائی بسیار از اطراف خراسان تا مرو مفتوح ساخت۔ تیمور شاہ بالشکر ظفر پیکر بہ جانب بخارا یورش کردہ با والی بخارا جنگ نمودہ جم غفیرے از جانبین بقتل رسانید۔ عاقبت صلح و صفا واقع شدہ تیمور شاہ با تحایف و نفایس بسیار بجانب کابل رجعت نمود۔

ہمدراں سال آزاد خان[2] از صوبۂ کشمیر علم بغاوت افراشتہ سکہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت و پادشاہ مدد خان کو کہ برائے تدارک آن طاغی[3] مامور فرمود۔ پس از ان ارسلان خان مہمند شورش بغاوت برداشتہ میان درۂ خیبر در قلعۂ خود نشستہ قوم آفریدی وغیرہ باخود متفق ساختہ تاجران و مسافراں را نہب و غارت می ساخت و برائی تدارک آں بدکیش فیض اللہ خان وزیر مامور شدہ باغیاں را بہ پاداش کردار خود در عالم عدم[4] رسانید۔

---

[1] برائے تفصیل زندگانی مراد خان رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۲۳ ۔

[2] پسر خورد حاجی کریم داد خان متوفی ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء است۔

[3] برائے تفصیل رجوع کنید بتاریخ احمد صفحہ ۲۵ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۵ ۔

[4] رجوع کنید۔ بتاریخ احمد صفحہ ۲۶ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۶۰ ۔

اِنتباہ :- تا ایں جا شمۂ از کارنامہ ہای تیمور شاہ گفتہ شد اکنوں ذکر صوبہ داران کشمیر کہ در عہد او منتظم ایں دیار شدہ بودند گفتہ شود۔

سنہ ۱۱۹۰ھ

حاجی کریم داد خان بعد فتح و دفع امیر خان در سنہ یکہزار و یکصد و نود بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمودہ میرزا فاضل کہنہ مختار مالیہ و متکفل امورات ملکیہ گردانید بعد چند ماہ بہ تہمت تساہل مالیہ ۶ محرم سنہ ۱۱۹۱ھ بقتل رسانید و بہ طفیل او تمامی قوم کنہ ہا را تباہی ساخت۔ لہ محمد برادر قاضی عبدالرحیم بر عہدہ قضا یا ممتاز شدہ دلارام قلی را عہدہ صاحبکاری بخشید۔

ہمدراں سال پسر کلان خود مرتضیٰ خان از کابل طلبید ہنگام ورود او ۱۵ ماہ شعبان بصدائے توپ دو طاق از دیوان خانہ کلان افتاد مرتضیٰ خان و صدارت خان و قاضی خان و ملا قوام الدین از صدمہ آں نجات یافت آغا میرزا ناظم میر عدل مجروح گشتہ بعد یک ماہ شنقار شد۔ انگاہ مرتضیٰ خان برای تسخیر اسکردو با جیش پر طیش مامور ساخت۔ مرتضیٰ خان از مراد خان راجہ اسکردو باج و خراج و یرغمال گرفتہ با فتح و نصرت رجعت نمود کریم داد فتح نامہ بحضور فرستادہ از پیش گاہ والا جاہ بہ جلدوئے ایں فتح بخطاب شجاع الملکی سرفراز گشت۔

ہمدریں سال راجہ رنجیت دیو والی جموں بقدر سی ہزار سوار و پیادہ انداہ بانہال بہ ارادہ تسخیر کشمیر تعین ساخت۔ کریم داد بہ مقابلہ آنہا لشکر کشیدہ ہمہ را دچار شکست و ہزیمت انداخت و طایفہ کنہ ہا بہ بہانہ سازش رنجیت دیو ماخوذ کردہ ہمہ ہا از تیغ گذرانید و از مردم کھکھہ بمبہ نیز دریں باب شکہا پیدا کردہ بنا براں در صدد تدارک آنہا افتاد۔ سوای آں محمود خان مرزبان مظفر آباد ہنگام یورش کشمیر کریم داد در اثنائے

راہ مزاحمت و مداخلت از حد کردہ بود بنا براں در ۱۱۹۷ھ تارقلی خان با جمعیت ہفت ہزار سپاہ برائے تدارک آں کینہ خواہ مامور ساخت۔

چوں لشکر سردار در بولیاسہ رسید فتح خان مرزبان کھکہ آنہا را فریب کردہ درمیان دشت تنگنا محفوظ داشت۔ عاقبت تمام اسلحہ و امتعہ از آنہا گرفتہ رہا نمود۔ کریم داد برتارقلی خان خفہ خاطر گشتہ فی الحال اورا خفہ کردہ بکشت و ریسمان در پای او انداختہ بر جیہ کدل آویزاں ساخت۔ و در عہد خود کریم داد از جور و جفا و ظلم و دغا در ملک شورہ غوغا برداشت کہ مردم اعلیٰ و ادنیٰ در شکنجۂ مضرت و ابتلا مبتلا کردہ باخذ مصادرہ و جرمانہ ہر کس را مضرت شدید بیابید خصوصاً پردۂ ناموس مردمان دریدہ یک ہزار دختر و شیرہ را بکارت زایل ساختہ فرقۂ ہنود و اسلامیہ در چاہ خجالت انداخت و بر طبقۂ منصبداران و جاگیرداراں علت در نیاز اختراع نمود کہ از کردہ آمدنی جاگیرات دو چند و سہ چند افزوں بود و در تحصیل آں منصبداراں را ترت و مرت کردہ نان شبینہ نگذاشت چنانچہ اکثر مال و متاع فروختہ ازیں ملک مفرور شدند و بنام متمولان تاجران و اعیان شہر زر اشخاص ابداع نمود کہ بہ عذابہائے شدید وصول مے کرد۔ و بر طبقۂ زمینداراں ترجیوبات احداث نمود کہ مطالبۂ آں مردم زمیندار نہایت عاجز آمدہ تالان شدند و مردمان شہر ودہ بہ علت حبوبات تمامی درختان میوہ دار قطع کردہ ہیزم آں در بازار فروختہ قیمت آں بسرکار می دادند۔

۱؎ ولے زن بیوہ حاجی کریم داد خان بعد از مرگ شوہرش بہ تیمور شاہ پسر احمد شاہ گفت "(حاجی کریم داد خان) . . . . گاہے دہن بحرام نیالودے" (تاریخ سلطانی ص ۱۵۹)۔

افسوس درختان باغات شاہان و اعیان کہ در حوالی تالاب ڈل و اطراف
شہر لاتعد و لاتحصے از عرصۂ دو صد سال معروس شدہ بود بعلت ندجوبات تمام
قطع کردہ شہر و دہات از اشجار مثمرہ و غیر مثمرہ خالی کردند و از مقدمان و ریبان دہ
مصادرہ ہا و جرمانہ ہا اخذ نمود ہیچ کسے را صورت نان یکے وقت نگذاشت۔
گویند اسلم ہرکارہ شخصے امّی بود کہ برای تحصیل نذرانہ و زر اشخاص و ندجوبات
پالکی سوار می رفت آں بکیش مظلوماں را در شکنجہ عذاب و عقاب کشیدہ تاخت و تاراج
می کرد۔ مردم اخاصی و ادانی از اقاصی و ادانی مفلس بے نوا کردہ خاک نشین گردانید۔
کریم داد حیلہ گیر بشابہ بود کہ روزے اسلم ہرکارہ و بابو ہرکارہ مصلحۃً پنہاں داشت
و جمعے از صنادید ہنود ماخوذ ساخت کہ اسلم ہرکارہ و بابو ہرکارہ از دست شما
کشتہ شدہ اند پیدا کردہ بدہند بہمیں بہانہ ہمہ ہا در چبوترہ کوتوالی محبوس داشتہ
بود سرگین گاؤ معذب کنانید چوں آں ہردو ظاہر شد ند پنجاہ ہزار روپیہ
بر طایفۂ پنڈتاں مصادرہ نمود و ہر سال ایں قسم از اہل ہنود وصول میکرد آں را
زرِ دود نام کردہ بود و در حق پیشہ وراں بدعات موفور اختراع نمود۔ و طایفۂ
شالبافاں را بہ صلاح دلارام قلی کہ پیشکارہ او بود داغ پشمینہ ایداع نمود و قسط
یومیہ از باجگذاراں گرفتن معمول ساخت از میدان مایسومہ درختان توت
قطع کردہ صفہای درختان سفیدار غرس نمودہ برائے اسپ دوانی راہ مسطح وہموار
احداث فرمود۔
و در ۱۱۹۳ھ[1] زلزلۂ سخت واقع شدہ خانہ ہای کثیر ویران گشت و جابجا

---

[1] مطابق ۱۷۸۰ء۔

بے شمار ضایع شد مدت شش ماہ جهان کاه بود بعد یکسال رفع شد و در سنہ ۱۱۹۴ھ

دریای بہت و جمیع نالا بها یخ بستہ گشتہ مردمان را مضرت افزود۔

و در سنہ ۱۱۹۵ھ حاجی کریم داد برائے تادیب محمود خان جانب مظفر آباد

یورش ساختہ زمینداران پرگنات را بابت یساق مظفر آباد بہ طمطراق مالا یطاق

آسیب سخت رسانید و با جنود عسکر فراوان چندے و زیرے گورس بوتی در بارہ مولہ

قیام ساختہ بیرہ خان کھکہ را بہ خدع و فریب گرفتار کردہ بشهر فرستاد و پسرش

بہادر خان مسلسل کردہ با خود برداشت۔ چوں بکمال طمطراق در مظفر آباد رسید

محمود خان تاب مقاومت در خود ندیدہ فرار اختیار نمود و کریم داد جمعے کثیر از

متابعان و متعلقان او گرفتار کردہ رجعت نمود۔

چوں بمقام کٹھائی رسید بہادر خان کھکہ بہ بہانہ غسل بر لب دریا رفتہ

و بر سرناچہ سوار شدہ از دریا عبور نمود۔ روز دوم با جمعیت پنجاہ شصت کس

مسلح و مکمّل از دریا بزور شنا وری عبور کردہ بسان شیر ژیان بر لشکر کریم داد

خان ریختہ بسیارکساں از تیغ گذرانید۔ از ان جملہ دیوان سنگھ افسر لشکر بخاک

آمیخت و لشکر شاہی را بہ خوبی تباہی نمودہ باز از دریا عبور کردہ بگریخت۔

کریم داد یکّی ہفت سوار ہمراہ گرفتہ در گورس بوتی رسید۔ روز دوم

بشهر آمدہ بیرہ خان کھکہ را در صحن شیر گڑھ قتل کردہ در حظیرہ سید منصور مدفون

لہ سید منصور برادر سید جعفر راولپوری بود۔ بزیارت شریف حرمین معظمین فائز گشتہ

و سیر اطراف و اکناف نمودہ با جمعے از اولیائے کرام و علمائے عظام صحبت نمودہ در عہد سلطان

فتح شاہ بتاریخ پنجم شعبان المعظم سنہ ۹۰۳ھ (۱۴۹۸ء) از دست موسیٰ رینہ در قریہ بانجی دیرہ ۱۴۰

ساخت۔ وجماعتے کہ از مظفرآباد محبوس آوردہ بود از روئے سفاکی ہر دو زدہ
دکس میان تالاب ڈل غرق آب میکرد۔ تاریخ ہزیمت او "ظالم ادبار زدہ"
گفتہ اند۔ در ۱۱۹۶ھ فتح کشتواڑ نمود۔

مختصر آنکہ کریم داد خان از جور و جفا و ظلم وایذا دقیقہ فرو نگذاشت
واز افعال خیر ہمگی مسجد جامع را مرمت بام کردہ ہفت ہشت ہزار روپیہ
صرف نمود و بام مسجد عالی را نیز ترمیم ساخت و نیز الور ملک قاتل خواجہ
کمال الدین شہید بقتل رسانید و لاشہ او سر دروازہ خانقاہ نقشبندی آویزان
ساخت۔ اہل تشیع را زجر و توبیخ نمود و امیرآباد ہم ویران فرمود۔

او آخر عمر خود برائے زیارت مقابر اولیای کبار و دیدن چشمہ سار
در ملک کشمیر سیر نمود و در اثنای راہ بیمار افتادہ چندے بہ معالجہ گذرانید
و آزاد را وصیت نمود کہ خبر وفات من بکابل انتشار نسازد مقارن آن حال
سکندر شاہ برادر تیمور شاہ ظاہر شدہ در کامراج شورش برداشت و
آزاد خان پدر خود ہمیں طور گذاشتہ بہ مدافعت و ممانعت نمود۔
سکندر شاہ از جنگ مفرور شد و حاجی کریم داد ۱۲ ماہ محرم ۱۱۹۷ھ
از جہان رفت امرا تا رجوع آزاد خان فوت سردار پوشیدہ داشتند
چون آزاد خان رسید نعش او برداشتہ در جوار خانقاہ معلی دفن کردند۔
"ظالم گور، ظالم بدرگ"[ف] تاریخ است۔ مدت حکومتش ہفت سال بود۔

[۲۲] بدرجۂ شہادت رسید۔ در محلۂ زالڈگر برکنار کٹہ کل قریب راہ عام مدفون است۔
(تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۷ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۱)۔
[ف] ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء برائے ہر دو۔

آزاد خان بعد انتقال پدر در ۱۱۹۷ھ رایت حکمرانی افراشتہ پنڈت دلارام را رتبۂ مدار المہامی بخشید۔ آزاد در جور و بیداد از کردۂ پدر صد چند سفاک و بیباک بود روزمرہ یک دو کس را حق و ناحق بقتل می رسانید و از روی جلادت با شیر و پلنگ عمداً جنگ می ساخت و خود را لباس حقیری می پوشید۔ لیکن غلامان و ستادگان درگاہ را کمر بندہای زرین مرصع بہ یواقیت و نگین کارد ہای مطلا و تیغہای مرصع و محلا میداشت و بکمال شوکت و شان و سامان فراوان اکثر اوقات بہ شکار می رفت کہ از ہیبت جہالتش دام و دد می لرزیدند و ہنگام جلوس بوساطت ارکان دولت فرمان نظامت کشمیر بنام خود حاصل کردہ در ضبط و ربط اطراف مملکت پرداخت نخست عنان عزیمت برای تسخیر دیار کشتواڑ معطوف داشتہ راجہ کشتواڑ بعد محاربات بسیار گرفتار کردہ در شہر رسانید و دریں جا خلاع فاخرہ بخشیدہ مرخص نمود بعد آں بطرف پونچھ کوشش کرد۔ راجہ رستم خان والی آں جا تاب مقابل نیاوردہ مفرور شد و آزاد مدت یک ہفتہ نہب و غارت ساختہ رجعت نمود و در آنجا گوبند پنڈت بقتل رسانید۔

و در سال دوم باز بطرف پونچھ ایلغار نمودہ با راجہ رستم سلسلہ مصالحہ محکم ساختہ نذرانہ بیشمار و فیل کوہ و نقارہ ازو گرفتہ رجعت نمود۔

ہمچنیں راجہ راجور نزد و طلبیدہ مشمول عنایات بے غایات فرمود و بموجب جہالت جوانی خیالے بخاطر آوردہ کہ در میدان مایسومہ آب جاری سازد اولاً از نالہ ڈل جوی کشیدہ آوردہ بہ سبیل آں آب جاری نشد۔ بعد آں فرمان داد

کہ دریائے بہت پائین بٹہ وارہ مسدود کردہ نہر آب میان مایہ سومہ جاری گردد واز مراج وکامراج زمینداراں بہ بیگاری آوردہ از کوہ اتھ واجن سنگھا آوردہ درختان چنار وسفیدار از ہر جا قطع کردہ در میان بہت انداختہ سدے مرتفع افراختہ اما سدِ مذکور اصلاً استحکام نہ پذیرفتہ آب مطلقاً جاری نشد بہ ہمیں بہانہ ناحق عالمے تباہ ساخت۔

چوں کہ پدرش از دست راجہای پہاڑ مغلوب شدہ بود بنا براں برائے تلافی وتدارک آں عنانِ عزیمت بداں سو معطوف داشتہ وتمامی زمینداران پرگنات برائے باربرداری بہ بیگاری آوردہ شور محشر برداشت۔

چوں فوج دریا موج در حدود مظفرآباد رسید راجہای کوہستان در مغارہا پنہاں گشتند وآزاد خان بعضے ناکسان را گرفتار کردہ رجعت نمود دراں اثنا از روی جہالت جوانی خیال حیوانی در سر آوردہ از اطاعت شاہ درانی روگردانی کردہ رایت بغاوت افراشت برادر خود محمد خان محبوس داشتہ عفور خان وعسکر خان اخراج نمود وشیر علی خان شیعہ کمان افسر لشکر کہ ناصح او بود مع خواجہ محمد گاگی بقتل رسانید وخزائن دفاین کہ پدرش از خون مردماں جمع کردہ بود بہ امیران وفہران وسپاہیان رائیگان بخشید وسکہ وخطبہ بنام شاہ دوم خواندہ خود را نادر ثانی[1] نام نہاد۔

چوں خبر بغاوت وسفاہت بسمع پادشاہ رسید از پیش گاہ او میرزا محمد علی المخاطب بہ کفایت خان[2] برائے توبیخ وتفہیم او بطور سفارت دستوری یافت وکفایت خان سفیروار در کشمیر شدہ آزاد خان را بہ اندرزہای شافی ونصائح کافی از کردار واطوار

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۲۱ ـ [2] کفایت خان موسوی۔

خود باز آوردہ سہ لک د پیغتد و جنس باج شاہی ازو گرفتہ روانۂ حضور گشت۔
ہنوز در راہ بود کہ تیمور شاہ مرتضےٰ خان و زمان خان برادران آزاد خان[1] را مع سی ہزار
سوار جرار برائے سرکوبی آں طاغی مامور ساخت۔

چوں بر کنارۂ دریای کرشنہ گنگا خیام قیام افراشتند ازیں طرف آزاد خان
با جمعیت و سامانِ فراوان بہ کمال اضطراب انقلاب مانند سیلاب در قصبۂ مظفر آباد اول ماہ
شوال نزول جلال فرمودہ بہ ہمراہی چند سوار برای ملاحظۂ افواج شاہی بر لب دریا
گذر کرد۔ ازاں سو کسے آواز داد کہ اے ایستادگان کیستید چہ می بینید۔ آزاد جواب داد
کہ بد شما آزاد است چند بندوق بجانب آنہا سر کردہ رجعت نمود و لیکن دو سہ روز بازار
ہیجا گرم گشتہ از جانبین جمعے کثیر بقتل رسید۔

گویند روز اول فوج آزادی اندک مغلوب گشت در روز دوم باز استقامت کردہ
بہ جنگ پیوستند و علی محمد خان عملہ باشی و ملا اعظم سر لشکر فوج آزاد خان در جنگ کشتہ شدند
و قریب دو ہزار سپاہ غرق دریا گشتند۔ عاقبت آزاد خان از صف مصاف روی برتافتہ عزم
گریز نمود۔ پہلوان خان کہ برادر عموی او بود طپانچہ بر روی او زدہ از گریختن باز داشت
و سپاہاں را ہمت و جواں مردی ساختہ حملہ ہای رستمانہ نمود تا کہ امرائی لشکر شاہی منہزم
شدہ برہاں خان پوپل زئی گرفتار گشت و آزاد خان مظفر و منصور طرف بارہ مولہ رجعت نمود۔
پس امرای عسکر شاہی چند روز در پکھلی گذرانیدہ باز سامان حرب و ضرب درست
کردہ بجانب کشمیر متوجہ شدند و آزاد خان در بارہ مولہ بود کہ مرتضےٰ خان من مقام پیرنہ از
دریا عبور کردہ در موضع کچھامہ قیام ساخت و عسکر شاہی از راہ رسیدن سامان و رسد

[1] برادران کلاں (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۸)۔

مسدود مانده بقحط غله مبتلا گشتند و یک سیر به یک دو پیه نیافتند۔

همدران روزها آتش وبای هیضه در پهاڑ و کشمیر مشتعل گشته قریب بیست هزار کس قضا شدند۔ مردمان لاشه های مردگان خود بعدم اندفان بدریا می انداختند و بسیاری از علما و فضلای وقت رحلت نمودند و در حدود کوهیامه و پهاک ازین بلا علامتی ظاهر شد۔

همدران ایام قحط نمک بجدی رسید که نمک هم وزن مس میفروختند۔ آزاد چند روز فوج شاهی را قافیه تنگ کرده اکثر سپاهان بعدم نان جان دادند۔ عاقبة الامر فریقین به محاربه و مقاتله پیوسته جمعی کثیر از فوج شاهی تباهی پذیرفت و نورجنگ و قلی خان و قاضی محمد نور پسر خان علوم وغیره چند کس از سران عسکر گرفتار شدند۔ و مرتضی خان هزیمت خورده از راه پونچهه به پشاور در گذشت۔ و آزاد خان مظفر و منصور به شهر آمده به محمد رسیدن شهر دیوان سنگه کلان که مدار المهام او بود در هفت چنار بقتل رسانید۔ و شیخ عبدالغنی و آیت الله بانڈے بهمان جا بعدم فرستاد۔ بعد آن فیض الله خان را بحضور فرستاد و به شفاعت کلام الله عفو تقصیرات سابقه التماس نموده منظور حضور نشد آنگاه بعد چندگاه پادشاه کفایت خان را برای تخلیص نورجنگ قلی خان و محبوسان دیگر نزد آزاد مامور ساخت و آزاد کفایت خان را نهایت عزت و حرمت نموده روبروی او نورجنگ قلی خان و نبیرهٔ او در مایه سومه کشیده از تیغ گذرانید و ملا محمد نور شبانه از دست حسن پیش خدمت برابر نور باغ غرق آب کنانیده باز ریغی و عناد گرم ساخت۔

همدران ایام محمود خان مظفرآباد که در عهد پدرش طاغی شده بود به پای خود وارد کشمیر شده استعفای جرایم گذشته نمود و از پیشگاه ناظم به خلاع فاخره ممتاز گشت و بعد دو سه روز بقضای موعود از جهان درگذشت نعش او در مظفرآباد بردند۔

مدعا که آزاد خان مردمان این دیار را از جور و اعتساف در شکنجۂ بیداد
تنگ کرده لاف گزاف انصاف و مروت میداد و بوفور نخوت و غرور مصاحبان و متابعان
خود را بهر لحظه به تهمت قصور و نکبت و فتور میداشت۔

بنابران پهلوان خان و ملوک خان از جهالت و سفاهت او هراسیده در صدد
معدومی او افتادند چنانچه عظمت قاپچی که محافظ شبستان او بود برغلانیده بر قتل او
مستعد کردند و قاپچی مذکور بوقت فرصت در خوابگاه او درآمده حملۂ جانکاه
بر بندش سر کرده بازگشت رفت آزاد خان را از زخم گوله همگی بن ران زخمی شد و بکمال
اضطراب برخاسته از فصیل قلعهٔ شیرگڑھ براه دریچه خود را بزیر انداخت و از ان جا در کشتی
نشسته خود را بر شرب رام قلی رسانید و همان جا پهلوان خان ظاهر شده و بر کشتی
او گوله باری کرده رام قلی مجروح ساخت و آزاد را آزاری نرسید۔ پس آزاد خان
بر جنپان سوار شده بدریا سوپور رفت و دران جا جمعی از سپاهیان خود جمع کرده به پرخاش
مخالفان خود مستعد گشت۔ ازین سو پهلوان خان و ملوک خان با جمعیت سپاهیان از قلعه
برآمده بجنگ پیوستند۔ عاقبت از جنگ و تنگ آمده باز در قلعه متحصن شدند پس آزاد خان
با جمعیت خویش در اونتی پوره رفته دران جا پای استقامت افشرد و مخالفان از قلعه
برآمده در موضع اونتی پوره با او به مبارزت و محاربت پیوستند۔

گویند در حین قتال جلال عظمت درانی تیغ کین آخته بر سر آزاد خان تاخت آورد
چون بر روی او نظر افگند دستش باطل و فرو مانده از معرکهٔ کارزار رو بفرار نهاد۔
پهلوان خان و ملوک خان هزیمت خورده بشهر آمدند و در میان شیرگڑھی دروازه ها بند کرده
محصور نشستند و آزاد خان در تعاقب آنها عجلت کرده شیرگڑھ را محاصره نمود و تا هفت

شبانروز از جانبین گوله باری متواتر و متراکم بود۔

عاقبت محصوراں از روی قلت غلات مجبور گشتہ شبانہ از قلعہ برآمدہ معرور شدند و آزاد خان دنبال آنہا تعاقب کردہ تا سرائے خانپور ہمہ را دستگیر کردہ وردند و پہلوان خان و ملوک خان و متابعان ایشان بیست کس از تیغ گذرانیدند و عظمت دانی را در آتش سرگین خاک نمودند۔

ہمدراں سال آتش قہر آلہ در محلہ ٹنکی پورہ افروختہ از دریائے بہت بطرف مشرق یک برگ تو زسوزندہ بواسطۂ باد دیور دریوا عبور کردہ تا سید قاضی زادہ قریب بیست ہزار خانہ سوختہ شدند۔

ودر سنہ ۱۱۹۹ھ بحادثۂ زلزلۂ جانکاہ خانہ ہای بسیار ویران شدہ جا ہای مردم ضایع گشت و در نفس شہر بیشتر ولولہ انداخت تا عرصۂ سہ ماہ زلزلہ شدت بود و تا نہ ماہ تاثیر آں رفع نشد۔

چوں آوازۂ ظلم و بیداد آزاد خان بمسامع حضور رسید از پیشگاہ والا جاہ سیف الدولہ مدد خان اسحاق زئی برائی تدارک آں باغی ماموری یافت۔ و مدد خان با عسکر پنجاہ ہزار سوار و پیادہ بکمال استعجال در مظفر آباد ورود نمودہ از فوج شاہی یک حصہ براہ بارہ مولہ پیشتر راہی ساخت و حصۂ دوم قریب سی ہزار پیادہ ہمراہ خود گرفتہ از راہ کرناہ یلغار کردہ در موضع چاگل رسید و ازیں طرف آزاد خان بکمال شور و شر از شہر بدر شدہ در موضع دلنہ ہنگامۂ محاربہ آراست و بوفور غرور ورود غنیم گرد بادے شمردہ ہجوم اورا اعتبارے نگذاشت۔

پس مدد خان یک حصۂ افواج بمقابلۂ آزاد خان در بارہ مولہ نہادہ خود

باجمعیت سپاہ بہ بدرقگی سیف الدین کنٹ وغیرہ اندراہ کوہیامہ ولار بتاریخ ۲۴، ماہ صفر سنہ ۱۱۹۹ھ در شہر سری نگر داخل شدہ در ہفت چنار معسکر ساخت و عبدالعزیز خان نائب صوبہ از شیرگڑھ کشیدہ بقتل رسانید۔ آزاد خان باستماع خبر تغلب مدد خان اہل و عیال را بہ چیچہ فرستادہ خود بہ سازش تمام از دلنہ برخاستہ در موضع خوشی پورہ بہ جنگ پیوستند۔

چون نائرہ کارزار مشتعل گشت آزاد خان بہ دلاوران خود فرمود کہ سر مدد خان ہر کہ بریدہ پیش من بیارد یک لک روپیہ از من انعام بگیرد و ہر کہ او را زندہ اسیر گرداند دو لک روپیہ اکرام من بپذیرد۔ باستماع این نوید از بہادران نامی بہادر سنگھ نام شخصے برای ارتکاب این امر خطیر مستعد گشتہ اسپے درا درمعرکہ جولان دادہ بر سر مدد خان رسید و مدد خان در آغوش خود کشیدہ از اسپے اری خودش بر داشتہ بر اسپ جہندہ خود نہادہ چند قدم بشتافت تا کہ او را زندہ بہ آزاد خان بسپارد دران دو داووی مبارزان مدد خان تگاوران بہادر راپے بریدہ تیغ بران بر سر بہادر سنگھ انداختہ بے سر کردند۔

بہر حال بعد مجادلہ و مقاتلہ بسیار بعضے امرای نامدار کہ از جنگ آزاد خان دل تنگ شدہ بودند بے درنگ بافوج مدد خان پیوستند[1] و آزاد خان را برگشتگی روزگار بر روی کار آمدہ فی الحال از حربگاہ رو بہزیمت نہاد و مدد خان بافوج ظفر موج خود بمقام زالڈگر پائے ثبات افشردہ مورچال مسدود ساخت۔ آزاد خان بر سر او شبخونی آوردہ بہ حرب و ضرب شور محشر برداشت۔ عاقبت بناکامی مہزوم شدہ در راہ بدست سپاہان غنیم افتاد و عند الاستفسار گفت کہ من رجب بن مہدی حجام شاہ ولی خان ہستم۔ موجبان

[1] تاریخ احمد صفحہ ۲۵ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۹ -

رہائی یافت۔ انگاہ برہمونی خان بہادر کھکہ بجانب پنوچہ مغرور گشت و از آنجا بخوف مددخان با جمعیت سہ صد سوار مع اہل و عیال بہ طرف راجور رفت و راجہ آنجا تن بمرافقت او ندادہ بیان بخت برگشتۂ خود باز گشت برگشتہ در پنوچہ قیام ساخت و در آنجا خیال کرد کہ راجہ رستم را حبس کردہ خود متصرف ملک گردد۔ امّا راجہ بر خطور خاطر او آگاہ گشتہ فی الحال او را محاصرہ نمود۔ و ہماں روز اسلام خان با فوج شاہی در آنجا وارد شدہ گرد او محاصرہ کردند۔ آزاد از بیداد چرخ نامرد بجان آمدہ طمانچۂ جانکاہ بر جان خود زدہ از جان در گذشت[1] و اسلام خان سرش از تن جدا کردہ چشمانش از کارد بدر کشیدہ پیش مددخان گذرانید و مددخان سر آن مغرور در پیشگاہ حضور راہی ساخت و پادشاہ بر کشتن او نہایت افسوس کردہ دو لک روپیہ از مادرش مصادرہ گرفت۔

واز افعال خیر آزاد خان خانقاہ شاہ نعمت اللہ یادگار است و خانقاہ[ساختہ] را تجدید نمود و ارباب شرع را احترام میداشت۔ و در عہد او محمد اکرم متو قاضی بود۔ ہمگی دو سال و پنج ماہ در حکومت گذرانید۔

مددخان اسحاق زئی در ۱۱۹۹ھ بر سر یر صوبہ داری جلوس نمود

---

[1] امّا نزد صاحب "تاریخ احمد و تاریخ سلطانی" سبب خودکشی آزاد خان غدّاری خسرش راجہ رستم خان بود کہ از غضب شاہی ترسیدہ داماد ش آزاد خان را بدست اسلام خان پوپلزئی نائب مددخان گرفتار کنانید۔ نزد مؤرخان مذکور چون نامبردہ خود را درحال دید، مرگ را بر زندگی بہتر دانستہ تفنگچہ کہ با خود داشت بر آوردہ بر جگر خود سرداد و مُرد۔ (صفحات مذکورۂ بالا)

سرکشان و باغیان را طغیان ساخت و رعیت پروری و دادگری رعایا و در تعظیم و توقیر علما بخوبی پرداخت و ہر شب جمعہ علما و فضلا را مائدہ مکلف می داد۔

خیال داشت کہ رسومات و بدعت آزادی و کریم دادی رفع کند اما در آں روزہا ملا غفار خان میر سامان برای تحصیل مالیہ دریں جا رسید اہل ہنود با او پیوستند و بدعات معمولی بدستور نوشتہ دادند۔ موجب آں تباہی رعایا بوقوع آمد و مدد خان ہمگی نہ ماہ در حکومت کشمیر بسر بردہ روانہ حضور گشت و میرداد خان کہ از حضور بہ صوبہ داری کشمیر مامور شدہ بود در حدود دچھنہ با او ملاقی شد۔

میرداد خان در سنہ یکہزار و دو صد [۱۲۰۰] بر مسند صوبہ داری جلوس نمود۔ ملا غفار خان رایت نیابت افراشت و ملا حبیب اللہ قاضی شد۔ و ملا قوام الدین[۱] بعدالت نشست و دلارام قلی دیوانی یافت۔

بعد چندگاہ سردار صوبہ و نائب صوبہ را موجب نفاق دلارام اتفاق نماند

---

[۱] شیخ الاسلام مولوی قوام الدین خلف ارشد مولانا سعد الدین صادق بود۔ در خدمت شیخ رحمت اللہ و ملا نعیم و مولانا نور الہدیٰ تحصیل علوم نمودہ در علوم ظاہری و باطنی از ہمہ فائق شد۔ در حکومت بلند خان حسب الحکم احمد شاہ درانی بر منصب قضا و امینی عدالت تسلط نمود و بخطاب شیخ الاسلامی ملقب گشت۔ جمیع حکام ایں دیار تا عہد سردار عبد اللہ خان متابعت و مطاوعت آں جناب می کردند با وجود اشتغال ظاہری استفادہ فیوض باطنی از خدمت شاہ زین الدین قادری و میاں محمد زکریا لاہوری کہ شیخ الاسلام احمد کدلی می فرمود۔ بتاریخ پنجم ماہ ذی قعدہ ۱۲۱۹ھ (۱۸۰۵ء) ازیں عالم فانی بعالم باقی رحلت کردہ جوار خانۂ خود آسود۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۴۷ و ۲۴۸)۔

خشونت ایشان بخصومت انجامید واز حضور نشان خان درانی برای تحقیقات آمده چیزے فیصلہ نمود و بعد چندگاہ با مداخل شاہی بحضور رفت۔ و بستیم ذی حجہ درسنہ ۱۲۰۲ھ مرتضیٰ قلی خان مع خلاع و ارقام وارد گشتہ مطابق فرمان حضور اعلان ساخت کہ از صوبہ دار و نایب ہر کس کہ ذمہ دار مالیہ کشمیر گردد بر حکومت مستقل ماند۔ ملا غفار خان از تحریر حجت باز ماندہ روانۂ حضور گشت و میر داد خان استقلال کامل حاصل نمودہ نرخ شالی تا پنج دو پیہ افزودہ مبلغات بسیار از احتکار و بدعات بہم رسانید۔

دراں زمان حافظ کمال نام شخصے واعظ شہر در محلہ ملا دٹہ می بود۔ وے درعہد حاجی کریم داد بصدور بعضے کلمات رفض آلود از وعظ خوانی معزول شد ہمگی در خانۂ خود احیانا بوعظ می پرداخت و مردماں را از زیارت مقابر اولیا و دادن نذر و نیاز بنام آنہا منع می ساخت۔ رفتہ رفتہ در حق صحابہ کرام و اولیاء عظام سب و تبرا کردن گرفت و بہ استغاثہ بعضے صلحا قاضی حبیب اللہ او را بشہادت جمعے کثیر سب و تبرا ثابت کردہ خر سوار نمودہ در شہر تشہیر شدہ در ہفت چنار از تیغ گذرانید۔

ہمدراں زمان دلارام قلی مالک و مشیر سلطنت شدہ بود و وے بہ نسبت اہل اسلام ابواب مخالفت مفتوح داشتہ بدعات وا فرافزود۔ موجب آں بعضے علما و فضلا بروز جمعہ دروازۂ مسجد جامع و خانقاہ معلی مقفل کردہ دیوان دلارام را دعوی تبرا خوانی نمودہ بچوب و سنگ مجروح کردند۔ میر داد خان ہماں وقت کسان خود فرستادہ دروازۂ مسجد جامع و خانقاہ معلی مفتوح کنانید و علما و فضلا را

استمالت و مدارا کردہ بہ رعایت قاضی حبیب اللہ ہمہ را سرفراز نمود۔

همدران ایام خبر رسید کہ میر جعفر کنٹ درکامراج قصد اجتماع و سرکشی دارد سپاہان موجب فرمان سردار او را گرفتار کردہ محبوس داشتند۔

عاقبۃ الامر میر داد خان مریض صعب مبتلا گشتہ ۱۵ ربیع ماہ رجب ۱۲۰۲ھ[1] انتقال نمود و در حظیرۂ سید منصور مدفون است۔ بعد انتقال او اسمٰعیل خان کہ از اقربائی او بود تا ورود صوبہ دار نو بفر حکومت رسید۔ مدت فرمان دہی میر داد خان دو سال و یکماہ بود۔

ملا غفار خان بعد انتقال میر داد خان در ۱۲۰۲ھ یکہزار و دو صد و دو خلعت حکومت پوشیدہ میر جعفر کنٹ از بند رہا ساخت و ہمگی چہار ماہ بحکومت پرداخت۔

جمعہ خان الکوزئی ۲۷ ذی قعدہ سنہ مذکور بر صدر صدارت جلوس نمودہ فی الجملہ بعدالت و نصفت پرداخت امّا بداد و دہش و بذل و بخشش کارے نداشت۔ بعد چندے پسرانش عبداللہ خان و رحمت اللہ خان و محبت خان دریں جا وارد شدند۔ از انجملہ عبداللہ خان قاضی بود و بہ تائید او بشیر خان در قضایا و عدالت اجارہ نمود۔ چند روز گذشتہ ملا قوام الدین از روی غیرت اجارۂ عدالت برخود گرفتہ بشیر خان معزول ساخت۔

و اوایل حکومت جمعہ خان در ۱۲۰۲ھ بکثرت باران طغیان آب سیلاب کردہ سدّ قاضی زادہ شکست و در ضلع خانیار و رعناواری خانہ ہای بسیار

---

[1] مطابق ۱۷۸۸ء۔

فرو ریخت و بعد سالے ملا فاضل دُرانی حسب الحکم جہانبانی از پشاور برای طلب
سردار رسیدہ سردار فرزند خود محبت خان روانہ حضور نمود کہ بعد چندے بالعنت
خاص بازگشت رسید۔ آنگاہ پادشاہ در پشاور آمدہ عبدالرحیم خان را برای
تنقیح حساب روانہ کشمیر فرمود و سردار ہمراہ او برای گذارش محاسبہ مع میر جعفر ہ
دلازم روانہ حضور شدہ محبت خان درین جا رایت نیابت افراخت۔

دراں ایام مردم شیعہ در حدی بل و حسن آباد ماتم سرا نمودہ رواج ماتمداری
افزودند نایب صوبہ اسلام خان را برای تحقیق این امر مامور فرمود۔ چوں درست بود
فردا روز جمعہ محبت خان بہ ازدحام عوام سر موقع رفتہ بنیاد ماتم سرا از یاد در انداختہ
طبقۂ شیعگاں از نہیب غارت و احراق ماموں ساخت۔ و بعد سہ ماہ جمعہ خان
بازمرۂ اہل کاراں بہ کمال اقتدار وارد ایں دیار شدہ بہ انتظام امور حکمرانی پرداخت۔

دراں ایام حسن علی خان بمبہ در کامراج علم بغاوت افراختہ جمعہ خان برای
سرکوبی او خود متوجہ شدہ آں باغی مغلوب و مہزوم ساخت۔

ہمدراں زمان راجہ رستم خان مرزبان پنوچہ سر بغاوت افراشتہ رمۂ مواشی
گوسفندان از کوہستان بغارت برد۔ بنابراں سردار با لشکر بسیار بداں سو ایلغار
نمود و رستم خان در ذیل امان در آمدہ صاحبان اموال خوشنود ساخت و بہ وکلای
عالی نعل ہندی پیشکش فرمود۔

ہمدراں ایام راجہ کرم اللہ خان مرزبان راجوریرہ خان گکھہ را مغلوب کردہ
محبوس داشت۔ سردار شہیب عزیمت را بداں سو جولان دادہ راجۂ مذکور خود بعمل
و پیشکش بشہر رسانید۔

و در ۱۲۰۶ھ سردار موجب مطالبۂ شاہ دُران رحمت اللہ خان در ینجا نایب کرده خود بحضور رفت و بعد نہضت اُو مردم کھکھہ و بمبہ در حدود کامراج باز شورش بر داشته بتاراج مردم شاغل شدند و رحمت اللہ خان به مدافعت آنہا مسارعت کرده ہمه را مغلوب و منکوب ساخت۔

و جمعه خان ۱۳ محرم ۱۲۰۷ھ از راه کرنا وارد شہر شده در ماه ربیع الاول[۱] بمرض اسہال از دنیا در گذشت و در مقبرۂ سید قمر الدین اندفان پذیرفته بعد چندے نعش اُو لقندہار بُردند۔ مدت حکومتش چہار سال و ہفت ماه بود۔

رحمت اللہ خان بعد انتقال پدر خود در ۱۲۰۷ھ قایم مقام شده مدت سه ماه و دوازده روز به حکومت بسر برده تغیر یافت و از حضور میرزا خان خلعت صوبه داری پوشیده وارد شہر شد۔ زمام اختیار حکومت بدست فرزند خود میر ہزار تفویض نمود۔

میر ہزار خان ہفتم رجب ۱۲۰۷ھ بکہزار و دو صد و ہفت بر اریکۂ حکمرانی جلوس نموده خواجه علیمی دیوانی بر عہدۂ صاحبکاری مختار ساخت و ملا قوام الدین را عہدۂ قضا یا بخشید۔

بعد چندگاه خبر رسید که تیمور شاه را در توقف پشاور مزاج مبارک به علالت ماؤف گشته بصواب دید امرا جانب کابل نہضت ساخت و شاه زمان که در ولایت کابل حکمران بود به شنیدن خبر علالت پادشاه بدیدن گرم عنان گشته مسافت چہل کروه در یک پہر طے کرده به مقام چار باغ[۲] استقبال

---

[۱] مطابق ۱۷۹۲ء - [۲] چار باغ از کابل بر فاصلۂ چہل کروه سمت پشاور

نمود و دو سمند خوش خرام او زیر سواری بے جان شدہ پادشاہ بدیدن او مسرور
گشتہ فرمود کہ من پیش ازیں در واقعہ دیدم کہ جماعۃ از دو جانبان کلاہ از سر من
برداشتہ بر فرق تو گذاشتند۔[1]

انگاہ پادشاہ در کابل سینہ ہفتم ماہ شوال ۱۲۰۶ھ رحلت فرمود۔[2]

تاریخ :۔ ع "محمد شاہ فتح تیمور بادا"۔

ہفت پسر از و یادگار ماند یکے ہمایوں[3] کہ بسیار عیاش بود و در قندہار
حکومت میکرد۔ دوم محمود شاہ کہ در عہد پدر والی ہرات بود۔ سیوم زمان شاہ
کہ در کابل حکمرانی میکرد۔ چہارم عباس شاہ۔ پنجم شجاع الملک۔ ششم شاپور شاہ
ہفتم فیروز شاہ[4]۔ ازانجملہ زمان شاہ باتفاق اعیان دولت بر تخت جلوس نمود۔

دریں جا میر ہزار خان باستماع ایں ماجرا چند روز بہ تعزیہ و سوگواری
پرداختہ او آخر ماہ ذوالحجہ بجانب کامراج نہضت ساخت و دراں جا ناصر علی خان
و صفدر علی خان و ابراہیم خان و سربلند خان راجہای کوہستان دچھنہ و کھاورہ
بعز بساط بوس فایز گشت و بہ خلاع فاخرہ و عنایات متکاثرہ سربلندی و افتخار
حاصل کردہ بجدود خود مراجعت کردند۔ ازاں جا سردار با شوکت بسیار دیر گنہ لار

واقع است (تاریخ احمد ص ۲۰)۔ [1] ایضاً، ایضاً۔

[2] مطابق ۱۸ رمئی ۱۷۹۲ء۔ [3] شہزادہ ہمایوں کہ از ہمہ کلاں بود از
حکم شاہ زمان نابینا شدہ تا سال یکہزار و دو صد و دوازدہ ہجری زندہ بود۔
(تاریخ احمد ص ۲۷)۔ [4] شاہزادہ فیروز الدین بعد حج کردن بہ حاجی
فیروز الدین مشہور شد (تاریخ احمد ص ۲۷)۔

رسیده برلب دریای سند مع چراغانه روشن ساخت و در ماه ربیع الاول ۱۲۰۸ھ از پیشگاه زمان شاه خلعت صوبه داری به صحابت شکر الله خان و ملا عبدالغفار خان بنام میر هزار خان در رو بخشید۔

بعد چندگاه زمان شاه رونق بخش سواد پشاور گشته فرمان عالی شان بنام میر هزار خان برای ارسال مال دیوان همدست کاظم خان پیش خدمت خود مرسول داشت و میر هزار خان به رهنمونی یاران حماقت نشان سر اطاعت از جیب بغاوت برکشیده در ارسال خراج سلطانی روگردانی نمود۔ و در جور و جفا و ظلم و ایذای مردم خاص و عام علم تجبر افراخته ساکنان شهر و ده و در ورطۂ تحسر انداخت۔ خصوصاً در حق جنود هنود و اهل تشیع از روی تعصب کینه پروری دست تغلب دراز کرده از اکابر هنود جمعی کثیر بقتل رساید و بعضی را در بوریا پیچیده میان گرداب ل غرق گردانید۔

و دیوان دلارام قلی بر چارسوی خانیار گرفته ۱۲ ذوالحجه از تیغ گذرانید و بر هنود را به سر هر صغیر و کبیر بزناد پیر جزیه مقرر کرده در مواخذهٔ آن هر کسی مقهور و مجبور ساخت و از کردهٔ تغلب میر فقیر الله نسبت بطایفه بشتر و اویلا برداشت۔ خواسته بود که دفتر دیوانی موقوف سازد و حساب مالیه بزبهی را درج نماید و طفلان هنود را علم فارسی خواندن ندهد۔ چون ایام حکومتش و فا نکرد خیالات او فاسد گشت۔

چون خبر بغاوت او به سمع اعلی رسید از حضور پدرش میر داد خان برای نصیحت و استمالت او مامور شد۔ لیکن میر هزار از نشأ غرور در سر داشت به مواعظ و اندرزهای او اصلاً موثر نگشت بلکه پدر ناصح خود در بند زندان اسیر کرده لوای بغاوت افراشت

بہ اصغای این واقعہ از پیشگاہ والاجاہ احمد خان شاہنچی باشی و رحمت اللہ خان فرزند جمعہ خان بنا بر تادیب آن کج اندیش مامور شدہ در بارہ مولہ رسیدند و میر ہزار باجمعے از فرقۂ اشرار در بارہ مولہ صفوف محاربہ آراستہ چند کس از کابران ہنود کہ از شدائد مکابد او در بند زندان محبوس بود فی الحال غرق آب نمود۔ و فردا فریقین بوادی محاربہ مقاتلہ افراشتہ بہ قتال جدال پیوستند و در عین محاربہ جنگو خان و علم خان و میان غلام علی خان از لشکر سردار منحرف شدہ با فوج شاہی لاحق شدند۔

پس میر ہزار تاب تقابل در خود ندیدہ بجانب شہر گریختہ آمدہ در خانقاہ معلی اختفا پذیرفت و احمد خان سیوم ماہ رمضان ہم عنان فتح و ظفر داخل شہر شد و میر ہزار خان از محل اختفا بر آوردہ در پہرۂ سپاہان محفوظ داشت۔ مدت حکومت میرزا ہزار خان یک سال و دو ماہ بود۔

سلطنتِ زمان شاہ دُرّانی

بعد انتقال تیمور شاہ اُمرای عظام مثل قاضی فیض اللہ خان و امیر الملک وفادار خان[1] و عبد الغفار خان خزانچی و پاینده خان بارکزئی مصلحۃً خبر وفات پادشاہ مخفی داشتہ تمامی امرا و رؤسای شہر سر دیوان حاضر کردہ دروازہ ہا مسدود کردہ خبر وفات پادشاہ

[1] رحمت اللہ خان سدوزئی کامران خیل مخاطب بہ معتمد الدولہ وفادار خان بہادر پسر فتح اللہ خان است کہ در عہد احمد شاہ مغفور مخاطب بہ وفادار خان بود و در اواسط سلطنت تیمور شاہ قضا کرد۔ این امیر بعد فوت پدر خود دو بروئے تیمور شاہ رتبہ نداشت۔ دخترش در عقد شجاع الملک برادر حقیقی زمان شاہ پادشاہ بود۔ مردے بود عیاش و خوشامد دوست۔ بہ ظاہر خوش خلق و سلیم الطبع و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۸)۔

افشا کردند و جمعے از امرا بر تخت نشینی شاہ زمان متفق شدند و بعضے رؤسا و شاہزادہ ہا بر حکومت شاہ عباس کنگاش نمودند۔ عاقبت ہمہ ہا بہ خیال خود دن چاشت از ہم متفرق شدند و اعیان وقت یکدستہ پیادہ ہا بر دروازۂ شاہ عباس نصب کردہ ہیچ کسے را بحکم درآمد و برآمد ندادند۔

فردا وزیر وفادار خان باتفاق اعیان شاہ زمان را بر تخت جلوس دادہ گذرانیدند۔ تاریخ :-

دو نقش چہ دلخواہ و چہ جانکاہ نشست

خورشید برآمد از افق و ماہ نشست

از گردش مہر و ماہ تیمور ز تخت

برخاست نواب زمان شاہ نشست

سکہ :- طراز یافت بحکم خدائے ہر دو جہاں

رواج سکۂ دولت بنام شاہ زمان

سجع نگین :- قرار داد ز الطاف خویشتن یزداں

نگین حکم جہاں را بنام شاہ زمان

بعد سہ چہار روز شاہزادگان از خیال خودسری سرد شدہ در متابعت زمان شاہ سر فرو نہادند و زمان شاہ بہ اندیشۂ شورش شاہزادہ ہا بغیر شجاع الملک کہ برادر خورش بود نظر بند کنانیدہ در رتق و فتق امور مملکت پرداخت و وفادار خان[1] را خطاب امیر الملک و رحمت اللہ خان را خطاب معتمد الدولہ و شیر محمد خان[1] را خطاب مختار الدولہ

[1] اشرف الوزرا حافظ شیر محمد خان بامزئی پسر شاہ ولی خان بامزئی وزیر مقتول بود۔ بعد

عطا فرمود و دختر وفادار خان در عقد ازدواج خود در آورد۔ بعد چند گاہ قاضی فیض اللہ قید کردہ خانمان او ضبط فرمود۔

دراں اثنا ہمایوں شاہ کہ در قندہار صوبہ دار بود از متابعت پادشاہ سر پیچیدہ بہ جنگ برخاست و زمان شاہ با لشکر و سپاہ بر سر او تاختہ فریقین بحرب و ضرب پیوستند۔ و در حالت جنگ تمامی امرای ہمایوں شاہ بعز ب طلوس پادشاہ فایز شدند۔

عاقبت ہمایوں شاہ خایب و خاسر در کوہستان قلات نزد نصیر خان[1] پناہ گرفت و شاہ زمان مال و اسباب او با خیل و حدم در قبضۂ خود در آوردہ بہ جانب کابل متوجہ شد۔۔ و فرزند خود قیصر شاہ در قندہار حاکم ساخت و محمود شاہ صوبہ دار ہرات قلادۂ متابعت در گردن انداختہ در انقیاد فرمان سرموئی تجاوز ننمود۔

امّا ہمایوں در بلوچستان نزد جمعیت می ساخت بنابراں شاہ زمان شیر محمد خان و امین الملک[2] و سید خداداد را نزد ہمایوں فرستاد تا کہ او را بہ استمالت

کشتہ شدن پدر خود مثل غربا در گوشہ بسر می برد۔ و زمان شاہ بعد جلوس بر سریر سلطنت او را بخطاب مختار الدولہ و بہ اعلائے رتبۂ وزارت سرافراز ساختہ سردار کل ایلات درانیہ فرمود۔ مردے بود خدا ترس، رعیت پرور، کریم النفس و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۹)۔

[1] نصیر خان بلوچ متوفی ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء۔

[2] امین الملک نور محمد خان بابر امیر سوم زمان شاہ پادشاہ بود۔ از زمان تیمور شاہ بدیوانی کل ممالک محروسہ سرافرازی داشت و صاحب دستۂ چہار ہزار غلام و معتمد علیہ پادشاہ بود۔ کل داروغہ و شرف کستوقیان و اہل بیوتات باو رجوع داشتند۔ دختر خود را در عقد

ومدارا در کابل بیایند و خود برائے انتظام پنجاب به پشاور نہضت ساخت شیر محمد خان و سیّد خداداد ہمایوں شاہ را دلاسا نمودہ ہمراہ خود بکابل آوردند۔ و در اثنائے راہ سیّد خداداد با ہمایوں شاہ متعہد گشتہ کہ من ترا پادشاہ گردانم بشرطیکہ رتبۂ وزارت بمن خواہی بخشید۔ بریں سخن با ہمدیگر عہد کردہ متفق شدند و شیر محمد خان بقیافہ دانستہ کہ ایں ہا فساد خواہند کرد و بخوف بدنامی کنارہ کشیدہ در نزد زمان شاہ تشرف اندوز صحبت گشت و بعد رفتن شیر محمد خان سیّد خداداد موقع دانستہ ہمایوں شاہ را خطاب سلطانی داد و از جوانب اطراف لشکرے گرد کردہ بجانب قندہار یلغار نمود و شاہزادہ قیصر کہ ہنوز ہفت سالہ بود با جمعیت سپاہ دلیرانہ بہ جنگ شیرانہ در آمدہ لشکر ہمایوں را درہم برہم ساخت۔[1] چوں لشکر شاہزادہ بغارت مشغول شد دراں اثنا ہمایوں شاہ باتفاق چند سوار بر شاہزادہ قیصر تاخت آورد اما معاونان شاہزادہ موجب بے عایت بر ہمایوں خنجر زدن نتوانستند۔ بنابراں ہمایوں موقع دانستہ بر شاہزادہ قیصر شمشیر سر کردہ سر و دستش مجروح ساخت و شاہزادہ قیصر با وجود غلبہ مغلوب گشتہ در دست ہمایوں اسیر افتاد پس ہمایوں در قلعہ قندہار داخل شد و سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت و امرای زمان شاہ بہ پشاور رسانید۔

مقارن آں حال احمد خان نورزئی از فساد ہمایوں شاہ سر راہ آگاہ گشتہ

---

[44] پادشاہ مذکور آوردہ بود۔ مردے بود رفقا پرور، اشراف دوست و محاسب یاق داں (ایضاً صفحہ ۳۹)۔

[1] تاریخ احمد صفحہ ۳۰۔

بہ رعایت حقوق زمان شاہ با جمعیت سپاہان خود بمجادبہ ہمایوں شاہ تلاش بسیار نمود۔ عاقبت مغلوب شدہ با ہمایوں شاہ منعہد گشت۔ فقط

چوں خبر ہزیمت افواج و گرفتاری قیصر و تسلط ہمایوں شاہ شاہ زمان اصغا نمود بہ مسارعت و عجالت تمام خود را در کابل رسانیدہ با جمعیت تمام بہ جانب قندہار متوجہ گشت۔ ازاں طرف ہمایوں با جمعیت لشکر خود بہ عمل مسابقت کردہ رایت تقابل فراشت۔ احمد خان نورزئی کہ ہنوز زخمش بہ نشدہ بود ہراول فوج کردہ بہ مقابلۂ زمان شاہ تعئین ساخت۔

احمد خان نورزئی کہ از ہوا خواہان زمان شاہ بود با او لاحق گشت۔ بنا بر ہمایوں مغلوب بہ عرب و سواس شدہ بغیر کارزار فرار اختیار کردہ بہ مقام "فراہ" قرار یافت و زوجۂ پائندہ خان مسلح و مکمل بر آمدہ شاہزادہ قیصر را از محبس کشیدہ بر تخت قندہار جلوس داد۔ روز دوم زمان شاہ داخل قندہار گشتہ طبل فیروزی نواخت و فتح خان پسر پائندہ خان بہ تعاقب ہمایوں مامور شدہ پیغام او از ہیچ جا نشنید

پس شاہ زمان شاہزادہ قیصر را بدستور در قندہار نصب کردہ خود بجانب کابل متوجہ گشت و ازاں جا در ۱۲۱۰ھ با عسکر و حشمت و اجلال برائی سرکوبی سنگاں و انتظام پنجاب بجانب لاہور ایلغار کردہ بہ مقام حسن ابدال خیام دولت افراشت و چند روز در ہوس شکار بسر برد۔

ہمایوں شاہ در حالت آوارہ گردی با جمعیت یکصد سوار کہ ہمہ ما شاہزادہ و امیرزادہ بودند در حدود ملتان در قصبۂ "لیہ"[۱] زیر درختے فرش ساختہ خیال رفتن

۱؎ بقول عبد الکریم خان صاحب تاریخ احمد (صفحہ ۳۲) قصبۂ لیہ از ملتان بفاصلۂ بست و پنج کروہ

کشمیر بخاطر میداشت۔ محمد خان مدوزئی کہ از جانب شاہ زمان حاکم قصبہ "لیہ"
بود باجمعیت پانصد سوار بر سر او تاختہ پسرش سلطان احمد با جمیع رفقا از تیغ گذرانید
و ہمایوں شاہ بحالت تباہ گرفتار کردہ محبوس داشت۔

بہ استماع این خبر شاہ زمان حسن خان قزلباش را فرمان داد کہ ہمایوں شاہ
را چشمان از حدقہ کشیدہ بحضور حاضر سازد۔ قزلباش مذکور ہمایوں شاہ را چشمان
از حدقہ کشیدہ در حسن ابدال نظر گذرانید و از ہر سو شورش شر برخاستہ ہمان وقت
ہمایوں شاہ روانہ کابل شد۔ بعد سہ روز خبر رسید کہ محمود شاہ از ہرات بغی کردہ
علم فساد برپا ساخت موجب آن شاہ زمان مہم سرکار معطل داشتہ بجانب قندہار
ایلغار نمود۔ و از آن جا جیش و لشکر آراستہ در ہرات رسید محمود شاہ
بہ مقابلت او مبادرت کردہ فریقین بہ مبارزت پیوستند۔

بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار محمود شاہ منہزم گشتہ بجانب ہرات رجعت
کرد و سرداران لشکر او با زمان شاہ موافقت کردہ عہد و پیمان بستہ بخانہای
خود در گذشتند۔ پس محمود شاہ پا بہمت ریختہ بہ مادر خود وسائط شفاعت
انگیختہ نزد زمان شاہ پنہان فرستاد چون مادرش نزد زمان شاہ رسید بکمال
التجا عفو جرائم خواستہ عہد و پیمان موثق کردہ دختر محمود شاہ در عقد پسر شاہ زمان
و صبیۂ زمان شاہ در عقد نکاح پسر محمود شاہ مقرر کردہ فرمان شاہی بری کو استقلال
محمود شاہ حاصل نمودہ بہ ہرات رفت۔[1]

جانب ڈیرہ اسماعیل خان و مابین رود سندھ و جہلم واقع است۔

[1] تاریخ احمد صفحہ ۳۴۔

زمان شاہ بر عہد و پیمان ما در محمود شاہ اعتماد کردہ برائے سرکوبی سنگاں بجانب لاہور رایت عزیمت فراشت۔ چند گاہ در پشاور گذرانیدہ در ۱۲۱۱ھ مختار الدولہ با جمعیت بیست ہزار سوار ہراول کردہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ با ستماع خبر آمدن زمان شاہ جماعت سنگاں از لاہور و دوابہ وغیرہ متفرق شدہ در کوہستانہای چمبہ متواری شدند۔ و افواج شاہی بہ تعاقب آنہا دویدہ باغیان را قتل عام کردہ سرہای سنگاں زیادہ از سی ہزار بہ حضور گذرانیدند ہنوز انتظام پنجاب با تمام بود کہ پیغام بغاوت محمود شاہ در ہرات بسمع اعلیٰ رسید۔

پس شاہ زمان تنبیہ باغیاں و رفتن ہندوستان معطل داشتہ روانہ کابل شد و از کابل با جمعیت جیش و عسکر بقصد ہرات رفت و سلطان قیصر فرزند خود و سردار احمد خان داروغہ اصطبل با جنود کثیر بہ مقام فراہ تعیین ساخت۔ از آں طرف محمود شاہ در فراہ مسابقت کردہ فریقین بہ مبارزت و محاربت پیوستند و ایام قتال بطول انجامید بسبب نایابی غلہ فوج شاہی تباہی پذیرفت۔

دراں اثنا وزیر وفادار خان با ذربان ہرات رابطہ موافقت و دوستی درست نمود و صادق خان سپہ سالار ابراہیم خان مختار بہ فریب قلعہ در آوردہ دروازۂ قلعہ مسدود ساخت و محمود شاہ را در قلعہ آمدن نداد۔

چوں لشکر محمود شاہ را ایں حال تباہ معلوم شد ہمہ ہا متفرق گشتہ محمود شاہ تنہا گذاشتند و بے مغلوب و منکوب بہ کوہستان ترکستان مفرور گشتہ مال و اسباب و لشکر او بقدر دہ ہزار سوار در دست زمان شاہ افتاد۔ پس رؤسائے ہرات با زمان شاہ متفق شدہ عہد کردند کہ بار دیگر تابعت محمود شاہ نکنند۔

پادشاہ انتظام آں دیار مستحکم کردہ بپنجم ماہ رجب ۱۲۱۲ھ در شہر کابل رسیدہ
چندگاہ برائی آسودگی سپاہ در کابل و پشاور قیام کردہ بجانب لاہور نہضت فرمود[1]
از آنجا عزم رفتن ہندوستان جزم شدہ بود کہ اخبار بغاوت و سرکشی محمود شاہ
ورود نمود۔

شاہ زمان بہ سنوح این سانحہ فی الفور بجانب ہرات یورش کردہ در فراہ رسید
و بعضے سرداران کہ شاہ محمود را متحرک بغی شدہ بودند بقتل رسانید و محمود شاہ بحال
تباہ از فراہ گریزانید و بعضے سرداران کابل کہ خیال محمود شاہ بخاطر میداشتند بہ صلاح
پایندہ خان از تیغ گذرانید۔ موجب آں وزیر وفادار خان در قفا بوجوی پایندہ خان
و متعلقان او افتاد تا آں کہ زمان شاہ از مخالفت پایندہ خان و بعضے امرائی دیگر
شک ہا بخاطر انداخت۔ بنا براں موجب کنگاش وفادار خان بیست کس از اعیان و
ارکان مع پایندہ خان برسر دیوان از تیغ گذرانیدند۔ ہمگی فتح محمد خان پسر پایندہ خان
رہائی یافتہ در شہر کشں با محمود شاہ ہمعنی گشت و ازاں جا در جمعیت افواج و استقلال
محمود شاہ مشغول شد و زمان شاہ از مخالفت مخالفان دلجمعی ساختہ شاہزادہ
حیدر در قندہار صوبہ دار نصب کردہ بجانب ہندوستان نہضت فرمود۔

و فتح محمد خان از قوم خود و از فرقۂ پٹھان فوجے شایستہ جمع کردہ و
محمود شاہ را تاج شاہی برسر نہادہ متوجہ قندہار گشت و بہ اندک جنبشے قندہار را
قبضہ کردہ با جمعیت چہل ہزار سپاہ بجانب کابل ایلغار نمود۔

زمان شاہ از لاہور خبر بغاوت محمود شاہ اصغا کردہ مضطرب و سراسیمہ

---

[1] برائے تفصیل ایں اجمال نگاہ کنید ص ۳۷۶ -

بکابل متوجہ گشت و از امرائی خودش ہیچ کسے صوبہ داری لاہور دمنہ نگرفت ضرورتہً چیت سنگھ و مہر سنگھ و صاحب سنگھ سہ کس بر صوبہ داری لاہور مستقل داشتہ خود مبادرت تمام در پشاور نزول فرمود پیش از ورود او محمود شاہ کابل فتح کردہ منتظم مملکت شدہ بود و بہ استماع خبر کوچ زمان شاہ با فوج گران در کوہستان دو دہ خیبر مسابقت کردہ فریقین بہ محاربت و مبارزت پیوستند بعد حرب و ضرب شدید محمود شاہ الویۂ نصرت افراشتہ شاہ زمان اسیر کرد و میل در چشمان کشیدہ نزد ہمایون شاہ فرستاد و شجاع الملک برادر حقیقی زمان شاہ در خانۂ خسر خود کہ سردار خیبر بود متواری گشت۔

در زمانے کہ زمان شاہ خود را آفتاب تخلص کردہ بود در حسب حال خود این دو[1] بیت موزون ساخت۔ رباعی

ز نرگس کسے کے بگیرد گلاب
ز چشمان من چوں گرفتند آب

ز احوال چشمم چو پرسد کسے
بگو کور شد دیدۂ آفتاب

مدت پادشاہی او دہ سال[2] بود۔

انتباہ:۔ تا این جا شمۂ از احوال زمان شاہ مجملاً گفتہ شد اکنون ذکر صوبہ داران او کہ در کشمیر فرما نروا شدہ بود گفتہ شود۔

رحمت اللہ خان پسر جمعہ خان سیوم رمضان ۱۲۰۸ھ	بعد العدام

---

[1] ر۔ک۔ تاریخ سلطانی ص ص ۱۷۱ ؛ ۱۷۳ ۔ [2] حدوث این قضیہ در سال دہم جلوس کہ مطابق ۱۲۱۶ھ (۱۸۰۱ء) است بود (تاریخ سلطانی ص ۱۷۳) ۔

میر ہزار در ضبط و ربط امور مملکت پرداختن و با احمد خان شہنچی باشی سلسلۂ موافقت گسستہ ترد مخالفت در باختن چون خبر منازعت آنہا بہ حضور رفت ہر دو طلب شدند رحمت اللہ خان عرصۂ چہار ماہ بحکومت گذرانیدہ بہ مرافقت میر ہزار خان و احمد خان و خواجہ عیسیٰ و نندہ رام نیکو بحضور رفت۔ خواجہ عیسیٰ فی الفور رجعت کردہ نندہ رام در پیش وزیر وفادار خان بر عہدۂ دیوانی مستقل گشت۔

کفایت خان[1] مدت در سنہ نہ کہزار و دو صد و ہشت [۱۲۰۸ھ] از پیشگاہ حضور بر حکومت کشمیر مامور شدہ میر زاہد الدین و میرزا رضا مدار المہام ملک فرمود۔ و ملا مسعود قاضی و ملا عبد اللہ مفتی شد۔ کفایت خان مردے نیک اندیش و سخاوت پیشہ بود مدت سہ ماہ بآئین خاطر خواہ گذرانیدہ ہیچ کسے را آزارے نرسید۔ بعد آں موجب مطالبۂ حضور میر زاہد الدین در ایں جا قائم مقام ساختہ خود بکابل رفت۔

دراں ایام شخصے آقا رحیم نام کہ بالتجار رفت بود خواجہ عیسیٰ دیوانی را بدعوی قصاص محمد تقی بہ فریب بخانۂ خود بردہ میان حمام تنہا نشانیدہ حمام را

---

[1] مرزا محمد علی خان موسی المخاطب بہ کفایت خان پسر مرزا ہادی علی خان لاری است کہ از منشی باشیان عہد احمد شاہی و تیمور شاہی بود۔ و بعد فوت پدر در زمان تیمور شاہ خود او بخدمت منشی باشی و بہ خطاب کفایت خان سرفراز شد۔ بعد ازاں نوبتے صوبہ دار کشمیر و پشاور شدہ رعایای ہر دو صوبہ از حسن سلوک خود راضی داشت۔ گویند کہ در زمان تمان شاہ بسبب زبان درازی خود نسبت بہ وفادار خان از پایۂ اقتدار افتادہ دس بہ تنگی کشیدہ بود مگر باز در سال ۱۲۱۲ھ بشفاعت مریم دورانی والدۂ ماجدۂ خاقان ممدوح از سر نو کارش رونق یافت و بہ خان زاد خان مخاطب گشت (تاریخ احمد ص ۳۹)۔

بہ آتش ہمچناں گرم ساخت کہ خواجہ عیسیٰ ازحمام کشیدہ در عیدگاہ بردند و عوام ازدحام کردہ از دودمان آقا رحیم دود کشیدند۔[1]

پس اہل تشیع ہجوم کردہ بر خانۂ خواجہ عیسیٰ ریختند و اہل اسلام ازدحام کردہ اہل تشیع مغلوب و منکوب ساختہ خانۂ خواجہ عیسیٰ محفوظ داشتند۔ و خوانین عظام خواجہ عیسیٰ را از دست عوام بُردہ در شیر گرھ رسانیدند۔

و بعد پنج شش ماہ کفایت خان از حضور رخصت انصراف یافتہ در شہر رسید و در نفاذ امور مملکت بکام دل عامل شد و در ضلعۂ خانیار بلغی وسیع احداث نمود۔

ہمدراں ایام مردم بمبہ سر شورش بر داشتہ حدود کامراج را غارت کردند و سردار نامدار محمد صلاح و میرزا عبدالرحیم و میرزا ابوالحسن را برائے اصلاح کوہستان مامور ساخت۔ جہان خان و ناصر علی خان و صفدر علی خان در حدود سوپور رسیدہ با میرزا بدرالدین بہ جنگ پیوستند و جہان خان در حالت شبخونی کُشتہ شد۔ عاقبت بوساطت میرزا رضا مقدمہ بصلح انجامید و سردار مدت یک سال این و پیش گذرانیدہ تغیر یافت و از پیشگاہ زمان شاہ ارسلان خان بن امیر خان بر حکومت صوبہ مقرر گشت وے از جانب خود محمد خان جوان شیر نایب فرستادہ میرزا کاظم صاحبکار و تحصیلدار همراہ داد و کفایت خان بہ استماع این خبر در خانیار میان باغ خود سکونت اختیار نمود و یوم عید فطر سنہ ۱۲۰۹ھ صادق خان ولد سلیمان خان در مسجد جامع رسیدہ رقم ایالت امیر ارسلان خان بر منبر خواندہ شایع ساخت و محمد خان پنجم شوال وارد شہر شد۔

محمد خان جوان شیر در سنہ ۱۲۰۹ھ[2] بر مسند صوبہ داری جلوس نمود و کفایت خان

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۵۔　[2] مطابق ۱۷۹۵ء۔

از نادہ بودہ بجدبعیت و فریب در شیرگرھ آوردہ محبوس داشت۔ بعد چند روز کفایت خان را از حضور ایلچی آمدہ ہمراہ بکابل برد۔ محمد خان ہنوز دست از امورات ملکی نکردہ بود کہ میان خان بہلوچ و خداداد خان و مومن خان نورزئی کہ در پلاٹن جوانشیران بہ سرداری اقوام خود ہا امتیاز داشتند خیال خود سری بخاطر آوردہ با جمعیت خود بر سر محمد خان تاختہ قلعۂ شیرگرھ در محاصرہ گرفتند و محمد خان با جمعیت جوانشیران درہای قلعہ بستہ کردہ بالای حصار بہ تفنگ اندازی مشغول شد و میان خان و مومن خان نردبان طلیابیدہ بالای قلعہ عروج کردہ محمد خان با اعوان خود اسیر کردند۔ عاقبت مخالفت آنہا بہ مصالحت انجامید ہر سہ کس باتفاق حکومت میکردند و بدین منوال سالے بہ پریشان حالی گذرانیدند۔

چون خبر وحشت اثر بہ سمع والا رسید شیر محمد خان مختار الدولہ باتفاق عبد اللہ خان پسر جمعہ خان برائی اطفای نائرہ فساد مامور گشت و بہ مجرد ورود این جا آتش کینۂ مفسدان را تسکین دادہ دوازدہ روز درین جا توقف نمود۔ پس محمد خان و میان خان ہمراہ بر داشتہ بحضور رفت و درین جا عبد اللہ خان الکوزئی حاکم شد۔

عبد اللہ خان در سنہ یکہزار و دو صد و دہ ۱۲۱۰ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافتہ پنڈت رام سہرام در راتبۂ صاحب کاری بخشید و بعد چند روز رحمت اللہ خان برادر خود درین جا قایم مقام نہادہ خود ہمراہ مختار الدولہ روانہ حضور شد و چند ماہ در پیشگاہ والا جاہ گذرانیدہ رجعت نمود۔ یک سال در بسط بساط معدلت و ضبط و ربط مملکت پرداختہ موجب مطالبۂ حضور گلستان خان برادر خود

درین جا قایم مقام کردہ میرزا رضا ہمراہ بہ داشتہ در کابل رفت۔

ہمدران ایام صفدر علی خان و سربلند خان ہمیہ اطراف کامراج را غارت کردند و گلستان خان بہ مقابلۂ غنیم رایت محاربت افراشتہ از فوج شاہی باران خان و مومن خان با چند نفران بیجان گشتند و از اعیان کہکوان علی خان مقتول و بعضے دستگیر شدند۔ سردار در سنہ ۱۲۱۳ھ[1] از حضور مرخص شدہ وارد خطہ گردید و بیرون ایام خوانین و سرکردہ ہای عظام آہستہ آہستہ بے دخل کردہ از شہر بدر نمود و چند کسان از ابنای فرومایہ بہ دستہ داری کاربرداری ممتاز فرمود و مردم ہندی و کوہستانی بہ مناصب عالی سرفراز کردہ رتبۂ آنہا افزود و قریب سی ہزار سپاہ پیادہ و سوار از مردم بومی نگاہداشتہ در پرداخت و پرورش آنہا اہتمام و انتظام واجبی می ساخت و بجانب مضافات کشمیر لشکر کشی کردہ علاقۂ پنوچھہ و راجور و مظفر آباد و دچھنہ و کھاورہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ ہر کس را باج سلطانی مقرر نمود۔ و راجہ کرم اللہ خان راجۂ راجور[2] کشمیر آوردہ بکمال شوکت و شان مرخص فرمود و بہادر خان راجۂ پنوچھہ مرتبۂ اول رہا کردہ بار دوم باز آوردہ محبوس داشت و بعد چندگاہ

---

[1] مطابق ۱۷۹۹ء۔ [2] راجہ کرم اللہ خان پسر سوم مرزا رحمت اللہ خان بود۔ در ۱۱۷۷ھ (۱۷۶۳ء) بعد وفات برادر کلان خود مرزا عزت اللہ والئی راجور شد۔ رائے صائب داشت و مدبر عاقل بود۔ در ۱۲۲۳ھ (۱۸۰۸ء) بعد از حکومت ۴۷ سال پدرود عالم گفت۔ (رجوع کنید بہ تذکرہ رئیسان راجگان راجور مطبوعہ جالندھر از صفحہ ۱۲۱ تا صفحہ ۱۴۱)۔

مسموم کردہ از جہان گذرانید بجای او وزیر روح اللہ خان را تسلّط بخشید و فتح خان ہمہ را تا مظفر آباد عہدہ مرزبانی عطا نمود و دختر نیک اختر او شمع شبستان خود ساختہ اخوان او را قدر و منزلت افزود۔

ہمدران سال دختر شاہباز خان بلوچی با فیل و سامان فراوان بدلشتنۂ رسید و سردار در امنیت و آسایش رعایای کشمیر فی الجملہ راغب گشتہ ابواب لطف و مرحمت و عدالت و نصفت بر خاص و ادانی مفتوح داشتہ اقاصی و ادانی را دل خوش ساخت۔

ہمدران ایام دیوان نندہ رام را ایام اقبال بکام دل پیش آمدہ بود کہ در پیش وزیر وفادار خان اعتبار و اقتدار کلی داشت و برادرش دیوان ہرہ داس در کشمیر بکمال شوکت و ثروت حکومت میکرد و باج و خراج شاہی بہ معرفت او در حضور می رفت۔

و در ۱۲۱۵ھ عبد اللہ خان را ہمراہ ہرہ داس گونہ رنجش و کدورت واقع شدہ شاید بہ تحریک دیوان نندہ رام عبد اللہ خان را مطالبہ حضور رسید۔ و عبد اللہ خان مطابق فرمان برادر خود عطا محمد خان درین جا نائب کردہ خود بدرگاہ رفت ہنوز در کابل نہ رسیدہ بود کہ وکیل خان برادر دوش کہ در کشمیر بود با وزیر وفادار خان رشتہ ہمزلفی داشت بر حکومت صوبہ کشمیر از حضور مامور شد و عبد اللہ خان در کابل رسید۔ وزیر وفادار خان او را بہ بہانہ حساب عتاب کردہ در بالا حصار محبوس داشت و ملا احمد خان با فوج گران برائے

لہ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۷۔

گرفتار کردن برادرش عطا محمد خان و مسلط کردن کبیل خان بجانب کشمیر مامور ساخت و عبداللہ خان در باطن برادر خود عطا محمد خان را پیغام بغاوت روگردانی فرستاد۔

وقتیکہ ملا احمد خان بہ دریای مظفر آباد ورود نمود عطا محمد خان موجب پیغام برادر خود عبداللہ خان لوای بغاوت افراشتہ اولاً برادر خود کبیل خان کہ صوبہ دار کشمیر شدہ بود از تیغ گذرانید۔ بعد آں سامان جیش و لشکر آراستہ بمقابلۂ غنیم از شہر برآمدہ در بارہ مولہ قیام ساخت۔ از آنجا عسکر ظفر پیکر بمقابلۂ ملا احمد خان در مظفر آباد تعیین ساخت و بر ساحل دریای کرشنہ گنگا تلاقی فریقین روی داد۔ عاقبت لشکریان این طرف از ساحل دریا بازپس آمدہ در مکان کٹائی پای ثبات افشردند و ملا احمد از دریا عبور کردہ در میان درۂ بولیاسہ داخل شد۔ فتح محمد خان بمبہ او را اسیر کردہ نزد عطا محمد خان فرستاد و مال و اسبابش در قبضۂ خویش در آوردہ افواج او مقتول و منہزم ساخت پس عطا محمد مظفر و منصور رخت معاودت بربستہ وارد خطہ گردید و بہ مجرد ورود دیوان ہرہ داس را محبوس داشت۔

دراں اثنا اوائل سنہ ۱۲۱۶ھ بہ سبب بغاوت محمود شاہ در کابل حبس و بیعس واقع شدہ بود عبداللہ خان ہمراہ جاں نثار خان داروغہ بالاحصار ساز کردہ با اتفاق او از قلعہ گریختہ ہردو وارد کشمیر شدند[1]۔ عبداللہ خان بہ رسیدن این جاں نثار خان را قدردانی و مہربانی کردہ یک لک روپیہ نقد و جنس

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۰ -

انعام بخشید چندگاه گذشته بخوش دلی تمام مرخص فرمود۔ بعدآں سردار در رتق وفتق امورات ملکی ومالی وامنیت و آسایش رعایا متوجہ شدہ در پرگنہ بیروہ قلعۂ متین ترصیص نمود واز متابعت و مطاوعت محمود شاہ سر پیچیدہ رایت سرکشی افراخت۔

ودرہنگام نیابت عطا محمد خان در ۱۲۱۶ھ اہل تشیع بروز عاشورا درماتم سرا علانیہ سب وتبرا بنام اصحاب کبار ظاہر کردہ در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند مردم عوام وخوانین کابل را آتش غیرت بجوش آمدہ بموافقت اوباشاں وقلاشاں شہر دست غارت دراز کردہ مال و دولت و ننگ و ناموس آنہا بباد دادند وخانمان آنہا بہ آتش کینہ افروختند وپردۂ شرم و ناموس آنہا دریدہ از افعال شنیعہ دقیقۂ فرونگذاشتند۔

ہمدراں سال مسجد عالی بواقعۂ آتش افروختہ یکدم سوختہ شد وسردار در تجدید تعمیر آں کوشیدہ بہ اہتمام گل محمد خان باز ترصیص یافت ودر ۱۲۱۸ھ پنجم ماہ محرم زلزلۂ سخت واقع شدہ اکثر جاہا زمین ترقید وخانہ ہای بسیار شکست وریخت گردید وبعضے عورات حاملہ را وضع حمل شدہ جمعے در زیر جدار و دیوار بدار القرار درگذشت وخانقاہ معلی را کلس کنگرۂ بام غلطید۔ دراں وقت نرخ شالی چندگاہ بحساب دوازدہ آنہ وچندے بقیمت یک روپیہ و زیادہ ہریں ترقی نکرد ازیں رو عموم رعایا وبرایا در عہد او بہ خوشحالی و فراغ بالی اوقات گذاری میکردند[1]

امّا بموجب تقدیر سردار تیرہ ضمیر را علت درد گردہ عارض شدہ حکیم جو

[1] تاریخ بیربل کاچرد ورق ۲۳۰۔

کہ شیعہ بدنہاد بود موجب تعصب ذاتی مباشرت دختران دوشیزہ او را معالجہ نمود۔
بنابراں سردار "خوشہ بی بی" نام زنے برائے آوردن دختراں مامور ساخت
و آں عجوزہ بہمیں بہانہ مردم اشراف و عالی خاندان را رشوت ہا مے گرفت
ہر روز یکی دختر باکرہ در شبستان سردار می رسانید سردار با او عقد نکاح بستہ
صبح طلاق میداد و پانصد روپیہ نقدی و جوڑہ عروسانہ عوض کابین ہر کس را
عطا میکرد۔ تا عرصہ دو سال ہمیں احوال بود۔

در ۱۲۱۹ھ بہ سبب کثرت باراں سیلاب از ہر سو طغیان کردہ اہل شہر را
چنداں آسیب نرسید و در ۱۲۲۰ھ دریا ہا و جویبار ہا یخ بست شدہ مردم ما
بر سطح دریای بہت بار ہای گراں بر سر گرفتہ می رفتند۔

و در ۱۲۲۰ھ شجاع الملک از قندہار در پشاور آمدہ شیر محمد خان مختار الدولہ[1]
را با لشکر ظفر پیکر برائی گوشمالی عبداللہ خان تعئین ساختہ در مظفر آباد ورود
نمود و عبداللہ خان را بدست ابراہیم خان پیغام فرستاد کہ اگر حلقہ مطاوعت
در گوش انداختہ در فرستادن باج و خراج شاہی قصور نکند ملک کشمیر بدستور
تفویض او خواہد شد ورنہ بر محاربہ و مجادلہ مستعد ماند۔ عبداللہ خان را پیغام او
از روی غرور بہ خیال نیامدہ برائی مقابلہ او لشکر خود در مظفر آباد مامور ساخت
و مختار الدولہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ عاقبۃ الامر بہ اتفاق راجہ ہای بہا[2]
یلغار کردہ با فوج عبداللہ خان بہ جنگ پیوست و بعد مقاتلہ کبیا لشکر عبداللہ خان
پس پا گشتہ در بارہ مولہ زیر گوریس بوئی قرار یافت و مختار الدولہ با عسکر خود

[1] از تاریخ بیربل کاچرو این امر محقق نشدہ۔ [2] امرائے کوہستان۔

از دریای کرشنه گنگا عبور کرده بهفتم ماه ذی قعده در موضع کذ (؟) قیام ساخت
و جهان داد خان فرزند مختار الدوله هنگام عبور دریای مظفرآباد زخمی شده
در پشاور واپس رفت و عبد الله خان با جمعیت افواج خود در موضع سیر
نشسته بود از آنجا به استصواب زبردست (؟) الله خان بر دریای بهت جسر
کشتی ها درست کرده از دریا عبور نمود و به مقام دوابگاه با فوج مختار الدوله
به محاربه آمیخته آویزشهای سخت بکار برد۔

دران اثنا قشون او را رعب و هراسے غالب گشته روی عزیمت
بهزیمت برتافت و در اثنای عبور جسر بکثرت ازدحام بوقوع آمده از لشکریان
او اکثر ها در دریای بهت غرق گشته تباه شدند و تاریخ هزیمتش "شکست تام"
گفته اند۔

عاقبة الامر عبد الله خان خود از مهلکۂ بحر ژرف نجات یافته در قلعه
بیروه محصون گشت و مختار الدوله ششم ذوالحجه ۱۲۲۰ھ[1] بر سمند نصرت سوار
شده در شهر سرینگر بر مسند حکومت جلوس نمود و تا یکدو ماه عبد الله خان
مردمان بانگل و بیروه را مزاحمت بسیار می رسانید۔

انگاه مختار الدوله فرزند خود عطا محمد خان را برای مدافعۂ عبد الله خان
در بیروه مامور ساخت و عبد الله خان در گڈی خود متحصن گشته عطا محمد خان
او را محاصره نمود و در ایام محاصره بسیار کشت و خون واقع شد که جانبین
بجان آمده بودند۔ دران اثنا عبد الله خان را پیک اجل رسیده ۱۵ ماه ربیع الاول

[1] ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۷ء۔

۱۲۲۱ھ[1] بعالم جاودانی شتافت۔

گویند حکیم جواد بر عابت مختار الدوله[2] اورا زهر داده بود۔ پس توابع و لواحق او چند گاه ابواب قلعه مسدود داشته انتظار ورود محمد خان که در پنجچه بود می کشیدند۔

عاقبت مادر عبد الله خان مع نعش فرزند خود بخدمت مختار الدوله مشرف گشته نعش او چند روز در خطیرۂ سید منصور امانت داشتند و در ماه رجب کشمیری خان و ولی محمد خان حیدر یا همراه نعش او داده با جمیع اہل بیت به کابل فرستادند۔ مدت حکومت عبد الله خان پس و پیش یا زده سال و شش ماه بود۔

سلطنت محمود شاه و شجاع الملک

محمود شاه بعد تعطیل بصارت زمان شاه در ۱۲۱۶ھ[3] بر تخت کابل جلوس کرده فتح محمد خان[4] را رتبۂ وزارت بخشید و بعد قلع و قمع سرکشان برائی انتظام ممالک خراسان و هرات بجانب قندهار نهضت فرمود و فتح محمد خان را برائی انتظام پشاور و پنجاب دستوری داد وے بر سیدن پشاور محمد رضا مع خراج

---

[1] مطابق ۱۸۰۷ء۔ [2] مختار الدوله مذکور در جنگ نزد دوآبۂ پشاور از دست شجاع الملک در ۱۲۲۱ھ مقتول شد (تاریخ سلطانی صفحه ۱۸۸)۔

[3] یعنی بروز پنجشنبه سیزدهم ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مطابق ۲۴ جولائی ۱۸۰۲ء (ایضاً صفحه ۱۷۹)۔ [4] فتح محمد خان وزیر پسر سرفراز خان ابن حاجی جمال خان منظم دولت احمد شاه درانی جد محمود شاه بود (ایضاً صفحه ۱۷۷)۔

شاہی روانۂ حضور ساختہ خود بجانب ملتان و سندھ نہضت ساخت۔

بعد انتظام آں سُو در قندہار آمدہ بہ مصاحبت شاہزادہ کامران فاینہ گشت و از یحییٰ خان برادر زادۂ مختار الدولہ از رحمت اللہ خان خزاین اموال اخذ کردہ ہر دو محبوس داشت۔ مختار الدولہ بہ استماع ایں خبر نہایت متردد و ملول گشتہ بہ اتفاق بعضے امرائے نامدار شجاع الملک را من قبل اختفا کشیدہ بہ سلطنت برداشت و از مردم خیابرہ و بامی زئی لشکرے آراستہ بہ مقابلہ محمود شاہ رزمِ منازعت افراختہ در قلعۂ کابل محصورین ساخت۔ فتح محمد خان بہ استماع اخبار نگار بہ مسارعت تمام در غزنین رسید۔ اثقال و احمال ایں جا گذاشتہ با سہ ہزار مقام تکیہ قیام ساخت و سید لخان و عطاء اللہ خان را حکم اطلاق داد و در منزل قاضی رسیدہ بالشکر مختار الدولہ بہ محاربت پیوست۔ عاقبت مغلوب گشتہ بجانب قندہار فرار اختیار نمود و ہجوم عوام محمود شاہ را از حصن حصین کابل کشیدہ مغلول و منکول تفویض شجاع الملک نمودند۔ شجاع الملک بہ تعطیل باصرۂ او مستعد شدہ بود۔ امّا مختار الدولہ و زمان شاہ از یں فعل شنیع او را منع ساخت و گفت کہ ایں امر قبیح را در دودمان خود سنّت نگذارند۔ پس شجاع الملک از چشم کندن او اغماض کردہ بہ مسند سلطنت جلوس نمود و سکّہ خود جاری ساخت۔ سکّہ:[1]

سکّہ زد از حکم حق بہ سیم و زر
شہ شجاع الملک شاہ بحر و بر

بعد رتق و فتق انتظام مملکت شاہزادہ حیدر را بہ مرافقت احمد خان نورزئی

---

[1] تاریخ سلطانی صفحہ ۱۸۴۔

برائی تسخیر قندہار مامور ساخت و فتح محمد خان بہ اتفاق شاہزادہ کامران چندروز
پائی استقامت بہ محاربت استوار نمود۔ عاقبت ہزیمت خوردہ کامران[1] نزد عموی
خود فیروزدین بہ ہرات رفت۔ و فتح محمد خان در تیول خود قیام ساخت شجاع
الملک قندہار را قبضہ نمودہ شایستہ خان کہ بخوف محمود شاہ در جاگیر خود ساکن
بود بہ مصاحبت حضور فایز گشت۔

بعد چندگاہ شاہ شجاع از کابل بجانب پشاور نہضت فرمودہ انتظام
ملک میکرد ازیں سو فتح محمد خان فرصت یافتہ در قندہار شورش برداشت
شاہ شجاع بہ استماع این حرکت مدد خان میر آخور را بہ مدافعت او فرستادہ وے ہنوز
در راہ بود کہ فتح محمد خان از قندہار بطرف ہرات ایلغار کردہ و بعضے مسافران و تاجران را
در راہ غارت نمودہ باتفاق احمد خان نورزئی شاہزادہ قیصر را تاج بر سر دادہ در ہرات
علم تقابل و تقاتل افراخت و شاہ شجاع باستماع این خبر از پشاور بعجلت کردہ بہ اتفاق
مختار الدولہ و محمد اکرم خان عرض بیگی در حدود قندہار آمدہ بین الفریقین جنگے عظیم واقع
شد۔ عاقبت کامران از دوی کامی مفرور شدہ قیصر در پیش شاہ شجاع قدمبوسی حاصل نمود۔

شجاع الملک بعد رتق و فتق آں سواد رجعت کردہ در ماہ شعبان ۱۲۲۰ھ شہر
پشاور مضرب خیام ساخت و سردار عبد اللہ خان کہ از صوبہ کشمیر طاغی و باغی شدہ بود برائے
سرکوبی او مختار الدولہ با جمعیت افواج مامور ساخت و مختار الدولہ بعد محاربۂ بسیار
عبد اللہ خان را دفع کردہ فرزند خود عطا محمد خان حاکم ساختہ خود بجانب پشاور متوجہ
گشت۔

[1] کامران پسر محمود شاہ۔

و ہمدراں زمان میر احمد واعظ ہمراہ شاہزادہ عباس و جان فشان خان کہ محافظ بالاحصار بودند موافقت کردہ محمود شاہ وجہان نثار خان را از راہ غرفہ بہ اعتصام حبل المتین نشیمن رہائی دادہ مفرور شدند و مختار الدولہ بعد مہم کشمیر در پشاور بہ ملازمت شاہ شجاع فایز گشتہ از حضور جہانبانی بصدور بعضے قصور پنہانی مستوجب قہر و نامہربانی شدہ از وزارت معزول گشت و شاہزادہ قیصر ہم از شہریار دوی مروت و قدردانی ندیدہ بہ شارۂ مختار الدولہ بطرف کابل گریختہ رفت و شاہ شجاع خود بجانب سندھ و ملتان نہضت فرمود ہنوز در راہ بود کہ شاہزادہ قیصر در کابل رسیدہ بہ اتفاق اعیان ملک بر مسند شاہی جلوس نمود۔ و بعد انتظام کابل خواجہ محمد خان و زال بیگ خان را برائی تسخیر پشاور مامور ساخت و گلستان خان کہ حاکم پشاور بود تاب تقابل نیاوردہ بجانب پکھلی مفرور گشت و مرتضیٰ خان محافظ قلعۂ اٹک بہ اجل طبعی درگذشت۔ شاہ شجاع در سندھ و ملتان رسیدہ چون از فساد قیصر خبر یافت ازاں جا بہ سبیل کوہاٹ از سندھ عبور کردہ جانب پشاور نہضت ساخت و شاہزادہ قیصر از کابل آمدہ بہ اتفاق خواجہ محمد خان و مختار الدولہ با شاہ شجاع چہرہ گشتہ بہ جنگ پیوستند بعد جدال و قتال بسیار خواجہ محمد خان و مختار الدولہ مقتول شدند و متابعان و متعلقان آنہا بعضے بجانب تبت بعضے بطرف کشمیر پریشان گشتند و شاہزادہ قیصر و فیض اللہ خان و یحییٰ خان از ہم متفرق شدہ ہر یکے براہے رفتند و شجاع الملک و اکرم خان و افضل خان و اعظم خان مظفر و منصور بجانب پشاور نہضت کردہ گلستان خان را بر حکومت کابل فرستادند مختار الدولہ مردے عالم و فاضل و محدث و مفسر و متصوف و حافظ قرآن بکمالات علمیہ و عملیہ موصوف

بود - فقط -

بعد چندگاہ شجاع شاہ قلمرو کابل را مضرب خیام ساختہ میر احمد واعظ را بہ علت رہائش محمود شاہ و بہ بہانۂ سازش وزیر مختار الدولہ مورد قہر جہانبانی ساختہ ابعد ایذا ہائی شدید بقتل رسانید۔ وسر او چند روز در دیوان آویزاں بود و لاشہ او طعمہ سگاں گشت وخانمان او بغارت رفت وپسر او از قندہار آوردہ مکحول شد پس شجاع شاہ چندگاہ در قندہار بہ نظم ونسق گذرانیدہ عنان یکران بجانب پشاور معطوف داشت -

وعطا محمد خان صوبہ دار کشمیر چوں واقعۂ قتل پدر شنید کسوت بغی پوشیدہ از احکامات شاہی انحراف ورزید۔ موجب آں شجاع شاہ در ۱۲۲۴ھ محمد اکرم خان و میر افضل خان را با عساکر موفور برائی تنبیہ آں مغرور مامور ساخت۔ آنہا از دست عطا محمد خان ہزیمت خوردہ رجعت نمودند -

مقارن آں حال در ۱۲۲۵ھ[1] محمود شاہ و کامران و فتح محمد خان در حدود ہرات جمعیت بہم رسانیدہ برائی تسخیر کابل عزیمت کردند و شجاع شاہ و اکرم خان بہ مقابلت آنہا مسارعت کردہ بہ جنگ پیوستند۔ اکرم خان و عبدالغفور خان بقتل رسیدند۔ شجاع الملک و میر افضل خان بہ اطراف پریشان گشتند و محمود شاہ رایت اقتدار افراشتہ از قندہار بجانب پشاور یورش ساخت۔ ہمیں کہ در تہیۂ سامان فتح قلعۂ اٹک کہ در تصرف عطا محمد خان بود تردد مے کرد۔ ناگاہ خبر شنید کہ اعیان کابل اتفاق کردہ شاہ عباس ولد تیمور شاہ بر تخت نشانیدند۔ بفحوای این فساد وزیر فتح محمد خان بہ عجالت تمام در کابل رفتہ

---

[1] مطابق ۱۸۱۰ء -

جمعیت شاہ عباس منتشر ساخت۔

مقارن ایں حال غلام محمد صوفی در کوہستان کابل علم نزاع افراشتہ منازعت و مخالفت اُو بطول انجامید ازیں طرف شاہ شجاع از کوہستان سوات و نیبر سر کشیدہ متصرف پشاور گردید و سردار عظیم خان برادر فتح محمد خان از کابل بہ مدافعت اُو مسارعت نمود۔ بعد حرب و ضرب شدید شجاع شاہ ہزیمت خوردہ موسیٰ خان الکوزئی حاکم ہزارہ در جنگ کشتہ شد و عظیم خان بر حکومت پشاور تسلط گشت۔ و در ۱۲۲۷ھ شجاع شاہ بہ معاضدت جہان داد خان و سمندر خان و نو محمد خان نورزئی جمعیت فوج بہم رسانیدہ پشاور فتح نمود و عظیم خان از راہ جلالآباد بہ کوش آوردہ ملک پشاور را متصرف شد۔ و شجاع شاہ نزد رنجیت سنگھ رفتہ در موضع "تلنبیہ" قرار یافت۔

و بشنیدن ایں خبر عطا محمد خان صوبہ دار کشمیر دیوان نندہ رام ٹیکو و برادر خود جہان داد خان را در تلنبیہ فرستادہ آنہا بوساطت وزیر جہان داد خان و سمندر خان شجاع الملک را برائے آمدن کشمیر ترغیب و تحریص دادند۔ بنا براں شجاع الملک بہ خیال جہانداری بمرافقت حسن خان و ملا ہدایت اللہ بجانب کشمیر نہضت ساختہ غرہ شوال ۱۲۲۸ھ وارد خطہ گردید عطا محمد خان بہ قصاص قتل پدر خود مختار الدولہ اُو را در قلعہ کوہ ماران نظربندی ساخت و محمود شاہ بے مزاحمت مخالفاں بہ معاضدت وزیر فتح محمد خان در خراسان و افغانستان چندسال بہ استقلال تمام رایت حکومت افراخت۔

انتباہ:۔ اکنوں احوال صوبہ داران کشمیر کہ در عہد محمود شاہ و شجاع الملک دریں جا حکومت میکردند نگارش باشد۔

شیر محمد خان مختار الدولہ بعد انہزام و انعدام عبداللہ خان در ۱۲۲۱ھ صدر نشین بزم حکومت گشتہ در عدل و بذل و انصاف ہمگی پنج ماہ بسر بردہ فرزند خود عطا محمد خان در یں جا بر حکومت نصب کردہ روانۂ حضور گشت و دراں جا ہمراہ شجاع الملک نرد مخالفت باختہ در جنگ کشتہ شد ذکر آں گذشت۔

عطا محمد خان در سنہ یکہزار و دو صد و بیست و یک ۱۲۲۱ھ اواسط ماہ رجب بر مسند حکومت جلوس نمودہ پنڈت سہج رام در را عہدۂ دیوانی بخشید۔ "افضال رحمانی"[1] تاریخ جلوس اوست بوفور عدل و احسان و بذل و امتنان خلق خدا را دل خوش ساختہ۔

و در ۱۲۲۳ھ پدرش مختار الدولہ از دست شجاع شاہ در جنگ پشاور مقتول شد۔ بنا براں عطا محمد خان قلادۂ متابعت شجاع شاہ از گردن انداختہ علم بغاوت و سرکشی افراخت[2]۔ لاجرم در ۱۲۲۴ھ از پیشگاہ شجاع شاہ اکرم خان بامزیئی و میر افضل خان با عساکر موفور برائی سرکوبی آں مغرور مامور گشتہ بمقام شاہ درہ رسیدند۔ ازیں طرف عطا محمد خان با جمعیت بر آمدہ در بارہ مولہ قیام ساخت چند گاہ باہمدگر بہ حرب و ضرب کشاکشی آویزشہا بکار بردند۔ موجب مشیت الٰہی افواج شاہی تباہی پذیرفت و اکرم خان منہزم شدہ بکابل رفت عطا محمد خان خلعت نصرت پوشیدہ بدار الخلافت خود رجعت نمود۔[3]

و سردار مذکور ہمیشہ در آبادی رعایا و ترقی مزروعات مصروف ہمّ د

---

[1] ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء۔ [2] تاریخ سلطانی ص ۱۹۳۔

[3] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۲۔

کہ بہ سبب امنیت و احسان او آمدنی محاصل و چند ترقی یافت و خود بلباس سادہ می رفت تکلیف پوشاک و رعونت حکومت اصلا نمیداشت مقدمات عدالت فیصلہ میکرد و در عہد او بعضے شوربختاں خزینہ ہا یافتند سردار طمع یک فلوس از کسے نداشت و در مقدمات وراثت خود سر و قعہ تنہا رفتہ وارثاں را قسمت کردہ میداد من جملہ آں ہمگی یک روپیہ بہ مشعلچی خود مے بخشید تعظیم و تکریم علما و فضلا و مشائخ و فقراء بجا می آورد و خیال خودسری و سرکشی مبلغ بسیارے در تیاری توپ و تفنگ و سامان جنگ صرف نمود۔

و در ۱۲۲۶ھ برقلۂ کوہ ماران قلعۂ متین و سنگین تعمیر ساخت و در قصبۂ سوپور دو بارہ موّلہ بر جہای متین استوار کردہ کدل بارہ موّلہ را تجدید نمود و در ہر جا اسباب جنگ مہیا داشت کہ بوقت کار چیزے بکار او نیامدہ از کردار خود بیزار گشت[1]۔

دراں زماں شجاع الملک از سلطنت افغانستان دست شستہ در تلنبیہ اوقات بسر می برد۔ عطا محمد خان دیوان نندہ رام نیکو و برادر خود جہانداد خان در موضع تلنبیہ فرستادہ آنہا بوسالت وزیر جہانداد خان و سمند خان شجاع الملک را فریب دادہ بمرافقت حسن خان و ملا ہدایت اللہ غرۂ شوال ۱۲۲۸ھ در کشمیر رسانیدند و عطا محمد خان بخیال قصاص پدر او را در قلعۂ کوہ ماران نظر بند ساخت[2]۔

پس جہانداد خان و عبد الکریم خان را با جمعیت دو سہ ہزار سپاہ در قلعۂ اٹک برائی محافظت راہ و تسدید طریق عبور و مرور مخالفان مامور ساختہ

[1] ایضاً ورق ۲۳۳۔ [2] ایضاً ورق ایضاً۔

موجب آن ہیچ کسے از دلاوران کابل جرأت تسخیر کشمیر نمی کرد وزیر محمد خان[1] در کابل
و قندہار استحکام و انتظام سلطنت بکام دل ساختہ خیال تسخیر کشمیر بخاطر آورد۔
و غرۂ شعبان سنہ ۱۲۲۹ھ[2] با جمعیت سپاہ و لشکر یورش آوردہ بر ساحل دریای اٹک
قیام ساخت و از رنجیت سنگھ شہریار لاہور استعانت و استمداد نمود۔ رنجیت سنگھ
بعد استقرار نذرانۂ سالانہ بقدر ہشت لک و بینۂ توثیق عہود دستانہ دیوان محکم چند
با جمعیت دہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بہ معاونت او فرستاد و فتح محمد خان با جمعیت
افواج خود و کومک شہریار لاہور از راہ بہرام گلہ یورش آوردہ ازین طرف عطا محمد
خان با عسکر خود بہ مقابلۂ مخالف بر آمدہ خود در موضع ملہ پورہ قیام کردہ لشکریان
بہ مقابلۂ غنیم بر فرق پیر پنجال مامور ساخت و دران جا دو سہ کس از افسران لشکر
عطا محمد خان بہ موافقت پنجاہ شصت از سپاہان لباس نمک حرامی پوشیدہ با فوج
وزیر فتح محمد خان ملحق گشتند و پس ماندگان بجنگ پیوستہ بسیار کس از لشکریان وزیر
بقتل آوردند۔ عاقبت جام ہزیمت نوشیدہ پس پا شدند[3]۔
چون عطا محمد خان شکستگی افواج و برگشتگی ایام دریافت بجانب شہر روی برتافت
و شجاع الملک از محبس کشیدہ مالک سلطنت کردہ بہ مقابلت مخالفان مستعد ساخت
و افواج وزیر در موضع راولپورہ رایت اقامت افراخت و شجاع شاہ در قلعگاہ
بر آمدہ انتظام لشکری فرمود و فرمان ہا بر سر افسران عسکر و امرا جاری می ساخت
دران اثنا معلوم کرد کہ بر سم سمند سواری او میخ آہنین دادہ با سطح زمین سفتہ

---

[1] یعنی وزیر فتح خان۔ [2] مطابق ۱۸۱۴ء۔

[3] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۴۔

بودند کہ مبادا بجانب لشکرِ وزیر گریختہ می رود۔ درین حالت انتظام شاہی نوعےصورت پذیر نشد۔ افسران لشکر عطا محمد خان فراداً فراداً بسلامی وزیر فتح محمد خان می رفتند۔ ہماں روز ستارۂ دُم دار از افق طلوع نمود کہ تا عرصۂ دو سہ ماہ ظاہر می بود۔

عاقبت الامر عطا محمد خان بالِ ہمت ریختہ در قلعۂ شیر گڑھ متحصن گشت و برادر خود غلام محمد خان بر محافظت قلعۂ کوہ ماران تعیین ساخت و وزیر فتح محمد خان در چھچہ بل پائے استقامت افشرد۔[1]

بعد پنج شش روز عطا محمد خان معاون و مستظہر خود کسے ندیدہ برائے رہایش خود با شجاع الملک مصلحت سنجیدہ و ہر دو اتفاق کردہ با حکم چند پنہانی سازش کردند شجاع الملک با او وعدہ نمود کہ ہرگاہ مرا از جنگِ وزیر رہائی بخشند رنجیت سنگھ را جوہر گراں مایہ "کوہ نور" پیشکش گذارم و عطا محمد خان عہد فرمود کہ ہرگاہ من از وزیر فتح محمد خان سالم و غانم خلاصی یابم تصرف قلعۂ اٹک کہ در قبضۂ من است بہ ملازمان مہاراج بسپارم۔ موجبِ آں حکم چند ہمراہ آنہا عہد و پیمان موثق کردہ محاصرہ خود برداشت فرداً عطا محمد خان و شجاع الملک از شیر گڑھ بر آمدہ بالشکر حکم چند پیوستند۔ بصدور این فتور وزیر فتح محمد خان را برہمی خاطر شد خواست کہ حکم چند را غرق دریا کردہ لشکر او را تباہی سازد لیکن بصلاح اعوان مرتکب این فعل نشد و در مواخذۂ مخالفان خود نپرداخت۔ فرداً عطا محمد خان بحمایت حکم چند بہ مقام چھچہ بل در خیام وزیر فتح خان قیام کردہ باہمدیگر ملاقات صلح نمودند و عطا محمد خان چند خریطۂ جواہرات جعلی کہ بر پایۂ طلا[2] نصب کردہ بود وزیر فتح خان را پیشکش نہاد و اشیای گراں مایہ از قسم جواہرات و نقرہ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۴ (ب)۔ [2] تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۵۔

وطلا وغیرہ ہمراہ برداشتہ با اہل وعیال خود بجانب پشاور نہضت ساخت. حکمرانی او ہمگی شش سال بود. چوں بمقام اٹک ورود یافت تصرف قلعہ در بدل یک لک روپیہ بہ رنجیت سنگھ بخشید۔

وزیر فتح محمد خان در ۱۲۲۸ھ رایت ایالت کشمیر افراختہ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت و دیوان محکم چند را ہنڈوی ہشت لک روپیہ نوشتہ دادہ مرخص نمود. شجاع الملک ہم برفاقت دیوان بہ لاہور رفت. وزیر تا عرصۂ سہ ماہ[۱] انتظام ملک را استحکام نمودہ برادر خود محمد عظیم خان را دریں جا حاکم کردہ خود بہمراہی بندہ ام تیکو بہ کابل رفت از آں جا بالشکر گراں یورش آوردہ بابت انتزاع تصرف قلعۂ اٹک با رنجیت سنگھ بہ جنگ پیوست و بعد مجادلۂ بسیار ہزیمت خوردہ بہ کابل رجعت نمود۔

سردار محمد عظیم خان در سنہ یکہزار و دوصد و بست و ہشت ہجری ۱۲۲۸ھ سر برآرای مسند کامگاری گشتہ در انتظام مملکت پرداخت و پنڈت سہج رام در را بدیگر تولہ بر منصب دیوانی اعتبار دادہ دیوان ہیرہ داس را رتبۂ صاحبکاری بخشید و از دست او مردمان خطہ را آسیب جانکاہ رسید۔

عظیم خان در سال دوم رنجیت سنگھ را موجب فساد اٹک ہشت لک روپیہ موعود سالیانہ نفرستاد ازیں رو رنجیت سنگھ بہ آتش کینہ در سینہ مشتعل گشتہ اوائل ۱۲۲۹ھ[۲] رایت عزیمت تسخیر کشمیر افراختہ لشکرے فراواں بہ افسری ڈل سنگھ وید رقہ گی نامدار مکھرا ازراہ شدہ[۳] "تعین ساختہ بذاتِ خود در قصبۂ پونچھ آمدہ طرح اقامت انداخت. محمد عظیم خان

---

[۱] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۳۳۵ - [۲] مطابق ۱۸۱۴ء - [۳] بقول صاحب عمدۃ التواریخ سرگروہ افواج سکھاں "جیون مل" بود۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم ص ۳۶)۔

با جمعیت لشکر جرار و امرای نامدار از شهر برآمده در موضع سید باد لوای مقابلت افراخت و لشکر سنگاں به سبیل غیر مسلوک محافظان شوارع را بے خبر گذاشته بر کریوه موضع سده ورود یافت. بمقتضای آسمانی ناگهانی باران متواتر و متراکم متقاطر گشته برودت سرما مضرت افزای لشکر سنگاں شده در جامه های بهاری همه را پریشان کاری افزود و فتیله توپ و تفنگ بے دود شد و سنگ چقماق شرر نیفروخت و دلاوران سفاک را درخاک چه بے قدر نمناک بسبب پای بندی زبونی و سرنگونی حاصل شد. لاچار از رفعت کریوه سده رجوع به اسفل نموده زیر دامنهٔ کریوه صفوف محاربه آراستند.

و محمد عظیم خان از طرف خود بابا خان با جمعیت دو سه هزار سوار جرار به مقابلهٔ آنها فرستاد. و بابا خان به مجرد ورود آن مکان مصام خون آشام از نیام برکشید و قریب سه هزار سپاه تا هنگام شام طعمهٔ صارم اجل نمود و لشکر سنگاں که از گله باری باران افسرده و پژمرده شده بود آه سردے از دهان ایشان ظاهر نشد. شبانگاه از حربگاه هزیمت خورده بر فرق کریوه قیام کردند.

دوم ماه شعبان عظیم خان را خبر آمده که فوج دوم سنگان براه توسه میدان در موضع راهیا زخواهد رسید. عظیم خان همان وقت عبد الله خان اچکزئی و فتح محمد خان و سلطان محمد خان و فیض الله خان را با جمعے از نامداران براه راهیا به معاضدت روح الله خان[1] تعیین ساخت. روز دوم خود بر سمند جلادت سوار شده بر کریوه سده عروج نمود. فوج سنگان در پناه درختاں بشدت برودت مفلوج و مسکون نشسته بود و بدیدن افواج عظیم خان طبل و غا نواخته از صبح تا شام شلک توپ و تفنگ جانگاه بود و بسیارے از سران و

---

[1] یعنی وزیر روح الله خان حاکم پونچهه۔

افسرانِ فریقین بقتل رسیدند یا ماخان هم بیک ضرب گوله از جان درگذشت. شبانگاه
لشکر عظیم خان با توپ شاهین از کریوه فرود آمده بقرارگاه خود آرام یافت. همان وقت عبدالله
خان و فیض الله خان وغیره به شتاب نزد وزیر فتح الله خان در توسه میدان به سر مخالفان ریخته
پس پا کشیدند. روز دوم باز بحرکت ضرب پیوسته انهار خون جاری کردند.[1]

درآن اثنا رنجیت سنگه را خبر رسید که تمامی فوج مامورهٔ راه هیره پوره ته تیغ آمده
فردی برائے پیغام زنده نگذاشتند. و رنجیت سنگه به اصغای این ماجرا بال هزیمت افشانده
بجانب لاهور نهضت فرمود و عبدالله خان تا درّهٔ کوتلی تعاقب کرده بسیار از مال غنیمت بدست
آورد. از آن جمله اسپ سواری رنجیت سنگه بدست کرده نزد عظیم خان پیشتر فرستاد
میگویند که اسپ مذکور مشکی بود. وقتی که پیش عظیم خان رسید از هر دو چشم مانند ژاله اشک
می ریخت.

مدّعا که روز دوم لشکر محمد عظیم خان با افواج سنگان به جنگ پیوسته از جانبین
خونهای بیدریغ ریختند. همچنین تا عرصهٔ هشت روز لشکر سنگان با وجود هزیمت روز
اوّل به محاربه و مقاتله مستعد بودند. چون که رنجیت سنگه از قضیهٔ پونچه بجانب راجور
معاودت فرمود و فوج متعیّنهٔ توسه میدان هم هزیمت خورده برگشته رفت بشنیدن
این خبر لشکر سنگان را پشت طاقت شکسته از قتال و جدال باز مانده دهم ماه شعبان بجانب لاهور
رجعت کردند و محمد عظیم خان طبل فیروزی نواخته بجانب شهر نهضت ساخت. دیوان هیره داس
که صاحب ثروت و دماغدار بود به علّت سازش رنجیت سنگه از تیغ گذرانید. تاریخ قتل او
"جود عظیم"[2] گفته اند.

[1] سلطان محمد خان درّانی (تاریخ سلطانی صفحه ۱۹۴) تعداد مقتولین سکهان درین معرکه ششش هزار نفوس می نویسد۔ [2] ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔

سوائی آں از سایر اکابران فرقۂ ہنود بخاطر او شنکہا افزود کہ رنجیت سنگھ
بہ تحریک و ترغیب آنہا متوجہ ایں حدود شدہ بود۔ بنا براں در تخریب و تذلیل ہر کس جسارت
می فرمود ازاں رو بعضے صنادید ہنود کہ مشیر مملکت شدہ بودند سردار را ضبطی جاگیرات
علما و فضلا و اہل مناصب برطرفی سپاہان بومی معقول ساختہ شعلۂ فساد افروختند۔
عاقبت سردار دید کہ ایں فعل خوض کردہ جاگیرات را واگذار نمودہ سپاہان بومی برطرف
فرمود۔

و در عہد حکومت او ہر سال خامی فصل شالی بوقوع آمدہ قحط سالی واقع شد و
نرخ یک خروار شالی تا شانزدہ روپیہ عروج نمود تا پنج شش سال صعوبت قحط رفع
نشد۔ مردم غربا و مساکین بباد رفت و ہزاراں جان بابت نان ضایع گشت۔
"قحط سال عظیم"[1] تاریخ است۔

و شجاع الملک از زندان کشمیر خلاصی یافتہ ہمراہ دیوان محکم چند[2] بہ خیال اعتضاد
و استمداد در پیش رنجیت سنگھ بہ لاہور رفت مدتے دراں جا بسر برد۔ رنجیت سنگھ
او را اولاً بیا قدر دانی نمود۔ عاقبت برائی مواخذۂ کوہ نور کہ در کشمیر وعدہ کردہ
بود چندگاہ محبوس داشت و کوہ نور و جواہر موفور ازو گرفتہ مرخص نمود۔

بعد ازاں در لودیانہ رفت و عیال و اطفال دراں جا گذاشتہ بہ جانب
کشتواڑ نہضت کرد و از راجۂ آں جا قلیلے فوج کومک گرفتہ در موضع گوہن پرگنۂ
برنگ رایت محاربت افراشت۔ ازیں سو سردار عظیم خان امیر محمد خان را با فوج

---

[1] ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔ [2] دیوان محکم چند صاحب کار مہاراجہ رنجیت سنگھ
متوفی ۱۸۱۴ء (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۳۵ و ۳۶)۔

فراوان بہ مدافعت او مامور ساخت۔ ثانیاً خود ہم بہ مقابلت او مبادرت نمودہ او را ہزیمت دادہ کشتواڑ رسانید۔[1]

پس ازاں شجاع شاہ بخواہش استمداد پیش صاحبان انگریز رفتہ لارڈ آکلینڈ والیسرائے ہند او را افواج کثیر ہمراہ دادہ کابل و قندہار فتح نمودہ دو سال دراں جا حکومت عاریتی کردہ از دست شجاع پسر زمان شاہ کشتہ شد۔

و آخر حکومت عظیم خان پنڈت بیربر و میرزا پنڈت در دو سوکھ ام مغا را ہر کس اجارہ دار کل مالیۂ کشمیر شدہ بودند ازاں جملہ بسبب خامی محصولات یک لک روپیہ نزد پنڈت بیربر مابقی ماند و سردار العلت باقیات پنڈت موصوف را نہایت تنگ طلبی فرمود و پنڈت مذکور سردربار دعوی کرد کہ من خامی فصل از خدای تو مجرا میگیرم سردار بہ سبب موافقت رنجیت سنگھ ازو متنفر شدہ بود موجب آں در مطالبۂ باقیات او تشدد فرمود و یکصد قزلباش در خانۂ او برای مواخذۂ مالیہ موکل فرستاد۔ بعد دو سہ روز سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیربر قصد گریختن دارد۔ میرزا پنڈت گفت اصلاً نتواند گریخت اگر میگریزد من ضامن او ہستم سردار خط ضمانت ازو نوشتہ گرفت و شبانگاہ میرزا پنڈت برادر عموی خود بیربر پنڈت را گفت کہ امروز پیش سردار ترا ضامن شدہ ام اگر ایشاں را قصد گریختن است ہمیں وقت بگریزند کہ فردا موقع گریختن نباشد۔ انگاہ پنڈت نامور عزم سفر نمود و زوجہ اش کہ دختر منشی بھوانی داس

---

[1] لہ بقول سوہن لعل سوری شاہ شجاع را با افواج عظیم خان معرکۂ منعقد بلکہ بوجہ شدت برف و باران کوہ پیر پنچال ہزیمت خورد۔

بود موجب بے عایت ناموس مرافقت سفر او نتوانست کرد۔

موجب آں پنڈت بیربر در واسہ کاک ہرکارہ باشی را آوردہ زوجہ وکیلن خود بہ معرفت او در خانہ قدوس گوجاری پنہان داشت و خود بغیر زین اسپ سوار شدہ در دیوہ سر رسید کاردار دیوہ سر سیرش راجہ در بود او را ہمراہ گرفتہ بہ رہنمونی ملکان گھوری در عین پارس برف از کوتل عبور نمودہ بہ ہزار مشقت در جموں رسید و راجہ گلاب سنگھ او را قدر دانی کردہ سفارش خود بنام راجہ دھیان سنگھ[1] نوشتہ داد ازاں جا رفتہ در لاہور بہ ملازمت رنجیت سنگھ فایز گشت۔

وقتیکہ عظیم خان از گریختن پنڈت نامو خبر یافت بتعاقب او سپاہان تعین کردہ خانہای ملکان گھوری را غارت کردہ آتش کشیدند پس سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیربر کجا رفت میرزا پنڈت گفت اگر او را ہوس دنیا ماندہ باشد بہ گنگا خواہد رفت اگر ہوس دنیا باقی باشد پس پیش رنجیت سنگھ رفتہ فوج گرفتہ می آید سردار گفت پس چہ صلاح دے گفت کشتن میرزا پنڈت! ازیں سخن سردار را دل خوش شدہ میرزا پنڈت را بوجہے تعرض نہ کرد بعد آں سردار واسہ کاک ہرکارہ باشی را باعث نشاندہی اہلیہ پنڈت بیربر سخت مواخذہ نمودہ تا نہ رود نہ ہزار روپیہ از مصادرہ گرفت۔

دراں اثنا منشی تیلوک چند کہ داماد بیربر بود از زوجہ خود سراغ اہلیہ بیربر دریافتہ فی الفور بسردار راخبر نمود۔ ہماں وقت اہلیہ بیربر وکیلن او سپرد کردہ بہ شیرگڈھ بردند آں ضعیفہ درمیان کشتی زہر ہلاہل خوردہ از جان درگذشت پس

[1] راجہ دھیان سنگھ برادر اوسط جہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی متوفی ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء بود۔

واسہ کاک ہرکارہ را شکم چاک کردند وزوجۂ داج کاک بہ کابل بُردند۔

وقتیکہ فتح محمد خان فتح کشمیر ساختہ بہ قندہار رفت محمود شاہ بہ حسن انتظام اُو چند سال بہ استقلال بسر بردہ پرکرش حاجی فیروزدین حاکم ہرات بُود شاہزادہ کامران ہمیشہ خار خار حکومت ہرات بخاطر میداشت و پدرش محمود شاہ برعایت فیروزدین منظور نمیکرد۔ عاقبۃ الامر کامران با وزیر فتح محمد خان رشتۂ موافقت مستحکم کردہ بوساطت اُو متمنای خاطر خود بخدمت پادشاہ معروض داشت و پادشاہ بہ کراہیت تمام وزیر فتح محمد خان را برائی خالی کردن قلعہ ہرات دستوری داد۔

چوں فتح محمد خان با فوج گراں در ہرات رسید از اں طرف فیروزدین با جمعیت خود بہ مقابلت برآمدہ فریقین بہ جنگ پیوستند۔ و دوست محمد خان[2] براہ دیگر داخل شہر شد دربانان را بہ حرب و ضرب مغلوب کردہ متصرف قلعہ شد و مال و اسباب حرمخانہ شاہی کہ درمیان قلعہ موجود بُود بغارت بُرد از انجملہ ہمشیرہ کامران شاہ کہ در قلعۂ مذکور ہمیشہ ساکن می بُود اُورا بواسطۂ خواجہ سرا ایزاربند زرین مکلل بہ یواقیت و نگیں بُود از شلوار کشیدہ قبضہ نمود گویند قیمت آں دو لک روپیہ افزوں بُود۔ روز دوم فیروزدین ہم اسیر کردند۔

دراں اثنا علی قلی خان قاچار شہریار ایران دیار بہ معاونت فیروزدین[1] با عسکر جرار الیغار آوردہ رایت پیکار افراشت و وزیر فتح محمد خان و حاجی خان کاکر با لشکر ایران مقاتلہ و محاربہ نمودہ ہمہ را مغلوب و مہزوم کردند۔

---

[1] بقول سلطان محمد خان ایں جنگ در ۱۲۳۲ھ مطابق ۱۸۱۷ء روئیداد (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۸)۔ [2] یکے از برادران کہین وزیر فتح محمد خان یکے از بیبیٔ یکے پسران سردار پایندہ خان بُود۔

چوں خبر تاراج کردن دوست محمد خان وحرمخانهٔ شاہی و احوال کشیدن ازار زنان خاہر نامدار بہ سمع کامران رسید بہ آتش غضب فروختہ شد و بعد چند روز وزیر فتح محمد خان نذرانهٔ فتح ہرات در پیش کامران گذرانیده بہ خلعت و انعام متوقع بود شاہزاده را بسبب طعن و تشنیع مردماں جگر می سوخت فی الفور او را سر زده با زمیل در چشماں کشیده[1] نابینا ساخت و محمود شاه را بہ استماع این خبر زیر و زبر شده شاہزاده را تحسین[2] نمود۔ وزیر فتح محمد خان را دلاسا و مدارا کرده بہ عہده وزارت بدستور معزز داشت۔

چونکه وزیر فتح محمد خان از بصارت محروم شده بود حسب ضرورت برادر خورد محمد عظیم خان را برائی انصرام مہام وزارت در قندهار طلب نمود و عظیم خان حسب مطالبه برادر خود تمامی مال و اسباب زیور و آلات نقد و جنس را بہ تعداد آں از یک کرور روپیه

---

[1] ولے بقول سلطان محمد خان درانی "شاہزاده کامران کینه ہای گذشته را در جبال خود مجسم نموده دانست که تا وزیر فتح خان برپاست ما را از حکومت بجز اسمے نیست بناءً خفیه با پدر خود شاه محمود اظہار شوخی و جراری کرده گفت۔ قطعه:۔

مخالف تو یکے مور بود ماری شد — بر آور از تن آں مور مار گشته دمار

مده زمانش ازیں بیش ای ز غفلت مست — که اژدها شود از مہلت تو یابد مار

وبہر صورت که توانست پدر بے تمیز را نیز بر استیصال مخلص عزیز راضی ساخت روز دیگر که وزیر فتح خان بخدمت ایشاں رفت شاہزاده کامران او را معاتب ساخته بہ بہانه گرفتن را شاہزاده گرفت و در عوض آں خدمات شایسته از مردی چشم پوشیده گوہر چشمش را میل کشید"۔

[2] ایضاً صفحهٔ مذکور۔

افزون بود مع حرمخانہ ہمراہ سہج رام پنڈت در کہ مدار المہام او بود پیشتر روانہ کابل ساخت[1]۔ و بعد چند روز برادر خود جبار خان بر حکومت کشمیر نصب کردہ عنان عزیمت بجانب قندہار معطوف داشت۔ مدت حکومتش درین جا شش سال بود۔

سردار جبار خان در ۱۲۳۴ھ متمکن وسادۂ حکمرانی گشتہ نہایت حلیم و منصف مزاج بود۔ چوں رنجیت سنگھ خبر رحیل عظیم خان شنید و پنڈت بیربر ہم ہر لحظہ ابرام و الحاح میکرد موجب آں بیربر پنڈت را ذمہ داری نقصان فوج و مصارف آں نمودہ فرزند او پنڈت راج کاک نامعاودت لشکر پیش خود بیرغمال گرفتہ دیوان مصر چند و راجہ گلاب سنگھ و سردار ہری سنگھ و جوالا سنگھ پدانیہ و حکما سنگھ چمنی و سرداران اٹاری والا و ڈیرۂ شاہزادہ کھڑک سنگھ و دیگر چند افسران نا[illegible]دار با لشکر جرار زیادہ از سی ہزار برائی تسخیر مامور ساخت۔

چوں فوج دریا موج بہ اہتمام پنڈت بیربر در کوہستان تھنہ ورود یافت ازاں جا بنا بر تنگی راہ و کثرت سپاہ جمعے کثیر از راہ دار مال و جمعی غفیرے از معبر پوشانہ دستوری یافت۔ ازیں طرف سردار جبار خان و ولی محمد خان و عبد اللہ خان با لشکر فراوان و جمعیت اعیان شہر برآمدہ در سہیرہ پورہ رایت تقابل افراختند و ازاں جا جمعے از عسکر برائی تدید راہ پیرپنچال پیشتر مامور ساختند و فوج خالصہ بر فرق پیرپنچال رسیدہ با لشکر افاغنہ بہ سرب ضرب پیوستند و بسیارے از مبارزان بہ قتل آوردہ فوج افاغنہ را ازاں جا برداشتہ بر کریوۂ شوپیان رسانیدند۔

روز دوم جبار خان کمر ہمت چست بستہ بقتال و جدال مشغول شدہ

[1] مطابق ۱۸۱۹ء۔

از جانبین جمعے کثیر بقتل رسید و عبدالرحمن کشتہ شد۔ دراں اثنا میا رزان جبار خان بہ معاینۂ کثرت وازدحام سنگان متردد و متوحش شدہ آوارۂ دشت ہزیمت گشتند و جبار خان با جمعے از دلاوران شیر جنگ برعایت ناموس و ننگ بہ آہنگ جنگ پیش قدمی کردہ بہ انداختن تیر و تفنگ مخالفان خود را قافیہ تنگ کردہ بود ناگاہ از دست بہادران فیروز جنگ زخمے شدید بر بازوئے آں پلنگ رسیدہ در میدان مبارزت لنگ گردید لاچار از معرکۂ گیرو دار کنارہ کردہ بغیر تامل و درنگ مایوس و لنگ در شہر ورود یافت و مال و اسباب گراں مایہ ہمراہ بردا شتہ براہ بارہ مولہ جانب کابل نہضت ساخت[1] و سپاہان افاغنہ عربان وگریان از ملک بدر رفت و عسکر سنگان ہشتم ماہ ماڑ ۱۸۷۶ء بہ شیر گڈھ داخل شد۔ تاریخ بکرمی "بولوجی واہ گروجی کا خالصہ۔ بولوجی واہ گروجی کی فتح"[2]۔ شاہ نعمت اللہ قادری نیز فرمودہ بود۔ فرد:۔

در سال "غلرد"[3] اگر بماند بینی

ملک و ملک و ملت و دیں برگردد

چوں فتحنامۂ کشمیر در پیش رنجیت سنگھ رسید پنڈت راج کاک را خلعت بخشیدہ مرخص نمود۔

تسلط یافتن مہاراجہ رنجیت سنگھ بر ممالک پنجاب و کشمیر

مؤرخان پنجاب مے نگارند کہ بعد انتقال گورو نانک کہ تذکرۂ او

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۷۔ [2] ۱۸۷۶ بکرمی مطابق ۱۸۱۹ء۔

[3] یعنی سال ۱۲۳۴ھ مطابق ۱۸۱۹ء۔

در حصۂ اوّل[1] مذکور است چیلۂ او گورو انگد سیزده سال بر متابعت مرشد خود راسخ بود۔ بعدازاں امرداس و رامداس بیست و نہ سال در اختراع مذہب سکھی کوشیدند و از مردمان پنجاب وغیرہ خلقے انبوہ داخل ملت کردند و تالاب امرتسر را قبلہ گاہ خود دانستہ مرمت نمودند۔

بعدازاں در عہد عالمگیر گورو ارجن[2] ادعائے حکومت بخاطر آورد عالمگیر او را شریر دانستہ محبوس داشت وے بہ بہانۂ غسل بروزے برلب دریا رفت و درمیان آب غوطہ دادہ غائب شد۔ بعدازاں گورو ہرگوبند و گورو ہررائے و گورو ہرکشن بیست و چہار سال جانشینی کردہ در نشر ملت کوشیدند۔

در سنہ ۱۱۲۱ ہجری تیغ بہادر راہین مسند نشینی افراشتہ از مریدان و شاگردان خود جمع غفیرے جمع کرد و عموی او رام رائے بدعوی وراثت پیش عالمگیر استغاثہ نمود و از حضور تیغ بہادر را فرمان احضار رفت وے از متابعت پادشاہ سر پیچیدہ یعنی ورزید پادشاہ بمواخذۂ او لشکر کشید و تیغ بہادر تاب تقابل در خود ندیدہ بدیدن معابد و منادر در ہند رفت و بعد چند سال از سیر ہند باز آمدہ بدہلی رسید و لکھا مردم در پیش او جمع شدند چوں دغدغہ حکومت بہ خاطر آورد عالمگیر او را شریر دانستہ بہ حسن تدابیر

---

[1] رجوع کنید بہ صفحہ ۲۴۲ تا ۲۵۶۔

[2] صحیح این است کہ ظہور گورو ارجن (دیو) در عہد جہانگیر بود و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر سہو است۔ رجوع کنید "ہسٹری آف جہانگیر" مصنفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸۔ و نیز حاشیہ نمبر ۳۴۸ جلد اول تاریخ حسن صفحہ ۲۴۸۔

اسیر کرده در ۱۷۳۲ء بہ سرآں بہادر از تیغ جدا ساخت[1]

بعد ازاں پسرش گورو گوبند سنگھ جانشین پدر شده از فرقۂ سنگاں لشکرے انبوه جمع کرده ہر کس را حکم داد کہ شمشیر و خنجر با خود نگاہ دارند و موی تراشی نکنند و "واہ گورو جی کی فتح" در دزبان سازند۔[2]

چوں شکوه سلطنت بہم رسانید با اورنگ زیب بادشاہ بنائے محاربت افراشتہ بعد مجادلہ بسیار در قلعۂ آنند پور متحصن گشت و چہار فرزندان او کشتہ شدند آخرا از قلعۂ آنند پور خروج کرده در میدان مکت سر بہ جنگ پیوست و بعد آویزشہای بسیار لشکر او پریشان و خود پنہاں گشت۔[3] بعد چندے از عالمگیر امان گشتہ بہ سیر ہند نہضت کرده در "اچیلانگر"[4] از دست متابعان خود کشتہ شد۔[5]

بعد انتقال عالمگیر در سلطنت شاہان مغلیہ روز بروز سستی و پستی راہ یافت و از روی ضعف سلطنت اجناد سنگاں خیال خودسری بخاطر آورده در حدود پنجاب جا بجا دست تطاول دراز کردند۔ چنانچہ در عہد

---

[1] برائے توجیہ اسباب قتل گورو تیغ بہادر نگاہ کنید بہ حاشیہ ص ۳۴۵ جلد اول تاریخ حسن

[2] یعنی فتح و نصرت برائے ایزد متعال۔

[3] بروایت مورخان سکھ شکست گورو گوبند سنگھ در سال ۶/۱۷۰۵ رو داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۷۹)۔ [4] صحیح: "اچپالانگر" قصبہ ایست در وسط ہند بنام گوردوارہ (معبد سکھاں) شہرت دارد۔ دبہ "ناندیر" نیز موسوم است۔

[5] سال وفات گورو گوبند سنگھ بقول کننگھم ۱۷۰۸ء است۔

عالم بہادر و فرخ سیر و محمد شاہ بارہا فساد کردند و بروز معرکۂ نادر شاہ و احمد شاہ درّانی مال و اسباب عسکر شاہانِ دہلی بغارت بردند۔

بعد ازاں در عہد حکومت احمد شاہ و تیمور شاہ درّانی تا حدود ملتان و اٹک ملک پنجاب تاراج نمودند و احمد شاہ در مقدمۂ جنڈیالہ یورش آوردہ پنجاہ ہزار کس از قوم سنگاں بقتل آورد و در ۱۱۷۶ھ قریب بیست ہزار کس از تیغ گذرانید و تالاب امرتسر از خاک انباشتہ عمارت آں ویران کرد۔

و در ۱۱۷۸ھ سنگاں مسلمانان پنجاب را غارت کردند و از دست آنہا تالاب امرتسر صاف کنانیدند۔ احمد شاہ بہ اصغای این ماجرا بغار پانزدہ ہزار سکھ از تیغ گذرانید و در عہد تیمور شاہ زنگی خان درّانی سی ہزار سر سنگاں بر شتراں بار کردہ در پشاور رسانید۔

---

[۱] برائے تفصیل این محاربات ملاحظہ کنید کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس ص ۸۵ تا ۱۰۴۔ [۲] مطابق ۱۷۶۴ء۔ [۳] منشی عبدالکریم خان در نتیجہ این مہم میگوید کہ سکھاں در صوبۂ ملتان دخل نمودہ شہر و قلعۂ نواح آں را متصرف شدہ بودند۔ تیمور شاہ بہ سبب منازعت و بغاوت قوم خود ہم سکھاں را معطل گذاشتہ بود۔ ناگہاں خبر رسید کہ فوج سکھاں قریب شصت ہزار از دریائے چناب و راوی عبور کردہ قصد تسخیر ڈیرہ اسماعیل خان و غازی خان دارد ...... شاہ اول حاجی علی خان نامی سردار را برائے فہمائش سکھاں کہ پا از حد اعتدال بیروں نگذارند، فرستاد۔ سکھاں بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را بہ درخت بستہ بضرب

و در سنہ ۱۲۱۱ھ[1] اشرار سنگان ملک پنجاب باز غارت کردند و حاکم لاہور را طاقت مدافعت آنہا نہ بود بنا براں زمان شاہ خود یورش کردہ سی ہزار کس از جنود سنگان بقتل آورد۔ ہنوز انتظام و انتقام ناتمام بود که خبر بغاوت محمود شاہ بسمع اعلیٰ رسید چار تنبیہ باغیان معطل داشتہ پنجاب قندہار عجلت کرد و بعد مراجعت او سرکشان سنگان شہنچی باشی[2] حاکم لاہور بقتل آوردند و مال و اسباب شاہی بغارت بردند۔

و در سنہ ۱۲۱۵ھ[3] زمان شاہ باز بجانب پنجاب نہضت کردہ فرقۂ سنگان بیان موشاں در زمین پنہاں گشتہ ہیچ کسے در محاربت مقابلت نہ کرد۔ بعد چندگاہ خبر بغاوت محمود شاہ بسمع پادشاہ رسید۔ اُمرائے درگاہ افزود

---

۴۲ گلوئے لفنگ گشتند کہ ما را پادشاہ می ترسانند و ما از شاہ کڑاہ گرد ئے خود می خواہیم۔ یعنی پادشاہ از ما ترسیدہ بپاس خاطر ما حلوا برائے گروئے ما دکڑاہ آہنی کلاں بپزد۔ جاسوساں ہمراہ عفیر مقتولاں بغزنہ آمدند و ایں حال را بحضور تیمور شاہ ظاہر ساختند۔ بمجرد شنیدن ایں خبر آتش غضب سلطانی زبانہ کشید۔" (تاریخ احمد صفحہ ۲۰)۔

[1] صحیح ایں است کہ عزیمت شاہ زمان برائے تادیب سکھاں دو مرتبہ بود یکے در سنہ ۱۲۱۰ھ و دیگر در سنہ ۱۲۱۱ھ۔ اما حسن بنا بر سامحت معتادہ دو واقعہ را یکجا جامع کردہ است۔ برائے تفصیل رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۳۲ و ۳۴۔

[2] مراد از " احمد خان شاہنچی باشی بارک زئی " است۔

[3] مطابق ۱۸۰۰ء۔ ولے درست ایں است چنانچہ کننگھم ولالہ سوہن لعل اثبات دارند کہ عزیمت شاہ زمان بطرف لاہور بار دوم در سنہ ۱۲۱۴ھ مطابق سنہ ۱۷۹۹ء واقع شد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۱۲۰ و عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۳۹)۔

که هر کس که از شما حکومت لاهور منظور خواهد کرد او را خلعت صوبه داری خواهم بخشید و
از مقربان حضور هیچ کسے حکومت لاهور منظور نکرد۔ بادشاه در فتور سلطنت مجبور بود حسب
ضرورت سه کس از سنگاں چیت سنگھ و مہر سنگھ و صاحب سنگھ[1] که از باریافتگان حضور
بودند بر نظامت لاهور مستقل داشته بود. بجانب کابل رفت و دراں جا از دست برادرش
بصارت زائل گشت پس هیچ کسے از شاهان دراں یورش پنجاب نکرد۔

بداں که بعد انتقال عالمگیر تا ایں زمان قریب یکصد سال در حدود پنجاب و هندوستان
انقلاب سنگاں بود و سرغنه آنها در دهات و قصبه جات جابجا قوت و ثروت بهم رسانیدند۔
از انجمله شخصے "دلیو"[2] نام از قوم "سانسی"[3] در حدود گوجراں واله سکونت میداشت و

---

[1] مراد از سوبها سنگه کانهیه نیاز بیگی پسر گوجر سنگه بانی "قلعه گوجر سنگه" لاهور است (اے شارٹ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ تیجا سنگھ و گنڈا سنگھ صفحه ۱۸۲)۔ [2] دلیو اسم صفتی است بودھ را که مردمان عوام به مادیانے بایں نام او استی کرده بودند۔ ایں بدھ سنگھ یا دلیو در ۱۷۰۰ء متولد شد در سال ۱۷۱۶ء فوت شد (اے ہسٹری آف دی رنجیت فیملی آف لاہور صفحه ۵ مطبوعه ۱۸۴۷ء)۔ [3] "سانسی" قومے است از اراذل الناس که پیشه قطاع الطریقی اختیار نموده مانند خانه بدوشاں از جائے بجائے می روند و به صید افگنی اوقات بسر می برند۔

میجر سمتھ صاحب درباره تحقیق نسب مہاراجه رنجیت سنگھ آنجہانی رقم طراز است که جدّماں
بھی یکے از اجداد دلیو (که از غلطی از فرقه سانسی خیال کرده می شود) در اصل پسر کالو جٹ است که
به حوالی [illegible] در قریه پنڈی بھٹی (قریباً ۴۰ یا ۵۰ میل جنوب مغرب لاهور) سکونت میداشت۔
کالو در جوانی با دوستان خود جنگید و با زن خود از قریه بیروں آمد و نزد فرقه "سانسی" که
۴۴
حوالی امرتسر قیام می داشت پناه گرفت۔ دراں ایام زوجه اش از خدومان حامله بود و ولادت

فرزند او نودھ سنگھ[1] دختر گلاب سنگھ مجیٹھیہ[2] بعقد آورد۔ سہ[3] پسر ازو متولد شد، چرت سنگھ۔ ڈل سنگھ۔ جودھ سنگھ۔ وبعد وفات پدر چرت سنگھ باتفاق برادران ومتعلقان خود در موضع گوجراں والہ قلعۂ قصیر تعمیر ساخت وبہ مساعدت اقبال اکثر دہات را متصرف گشتہ در بغاوت وراہ زنی از اقران خود سبقت برد وبعد انتقال او پسرش مان سنگھ[4] ابن غارتگری افراشتہ ملک جموں و رام نگر را تاراج نمود۔

ودر ۱۸۳۷ بکرمی مطابق ۱۱۹۴ھ[5] از صلب او رنجیت سنگھ تولد یافت۔

میداشت کہ برائے سیر وتفرج بیروں می رفت ناگاہ روزے بدرد زہ مبتلا شد مجبوراً خود را در خیمہ سانسیاں رسانید وہمانجا جدّ ومان ہٹی متولد گردید۔ سانسیاں از راہ شفقت مولود را "جدّو مان سانسی" نام دادند (ایضاً صفحہ ۳، ۴)۔

[1] یعنی شکرچک۔　　[1] متوفی ۱۷۵۲ء۔

[2] ہمیں گلاب سنگھ مجیٹھیہ بانی خاندان رؤسائے مجیٹھیہ است (ہسٹری آف دی رنگیت سنگھ فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔ [3] ولے میجر سمتھ صاحب تعداد پسران نودھ سنگھ چہار کس نوشتہ است بدیں تفصیل:۔　　ا۔ چرت سنگھ متولد ۱۷۲۲ء۔

ب۔ دھول سنگھ متولد ۱۷۲۴ء۔　ج۔ جیت سنگھ متولد ۱۷۲۷ء۔

د۔ تانو سنگھ متولد ۱۷۳۲ء۔　　(ایضاً صفحہ ۶)۔

[4] صحیح "مہا سنگھ" (۱۷۵۹ء تا ۱۷۸۰ء) است۔ [5] ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء سال وفات مہا سنگھ پدر رنجیت سنگھ است۔ بنابریں بقول میجر سمتھ صاحب درست این است کہ رنجیت سنگھ در سال ۱۷۶۰ء متولد گشتہ بوقت وفات پدر عمر او پنج سال بود (ملاحظہ ہسٹری آف دی رنگیت فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔

چون بعمرِ پنج سال رسید یک چشم اُو به آزارِ چیچک غایر گشت و در سنہ دوازدہ[۱] سالگی سایۂ پدرش از سر گذشت۔ و مادرش سدا کور[۲] بہ تدبیر دیوان لکھپت رائے امورات ملکی سرانجام میداد۔ وقتے کہ سنین عمرش بر اَوج ہفدہ سال عروج نمود مادر خود دیوان لکھپت را بقتل آورد و بذات خود در انصرام مہام ملکداری پرداختہ در شجاعت و جلادت از اقران دوران بقت بُرد۔ چون جمعیت لشکر بہم رسانید اطراف و قصبہ جات در قبضۂ تصرف در آورد۔ و در وقتے کہ زمان شاہ از لاہور بہ کابل نہضت اخیر کرد دریائے چناب طغیانی بُود۔ ہنگام عبور دریا دہ عدد اتواپ از توپخانۂ شاہی در قعرِ دریا غرق شدند۔ چون رایت کوکبۂ خسروی در گوجران والہ رسید رنجیت سنگھ بعزّ بساطبوس فائز گشت۔ پادشاہ اُو را خلعت و اعزاز بخشید برائی کشیدن اتواپ از دریا تجویز داد۔ رنجیت سنگھ توپہا از قعر دریا برآوردہ فی الفور بدست معتبر خود در پیشگاہ حضور رسول داشت و پادشاہ بہ جلدوی این خدمت عظمیٰ صوبہ داری لاہور لوے بخشید و رنجیت سنگھ با جمعیت لشکر خود بہ جانب لاہور عزیمت کردہ از خوشدامن خود سدا کور کہ مرزبان بٹالہ بُود استمداد نمود و باشندگان لاہور کہ از تطاول سہ صوبہ داران شکستہ و

---

[۱] صحیح "پنج سالگی" است و آنکہ حسن نوشتہ است سہو فنیج است (حوالہ تذکرہ صدر)۔ [۲] صحیح این است کہ "سدا کور" خوشدامن رنجیت سنگھ بود کہ در ۱۸۲۷ء بحالت نظربندی وفات یافت۔

(ایضاً صفحہ ۱۵)۔

خستہ شدہ بودند بہ معاونت رنجیت سنگھ مستعد شدند۔

و در ۱۸۵۶ب مطابق ۱۲۱۳ھ رنجیت سنگھ بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار برسہ[1] صوبہ دار ہجوم کردہ بر تخت لاہور جلوس نمود و مال و اسباب موفور کہ در حصار لاہور زیر زمین مخفی بود بدست آورد و خود را بہ خطاب مہاراجگی مشہور ساخت مقارن آں حال سردار گلاب سنگھ بنگی[2] با جمعیت افواج سنگاں رایت تقابل افراشت و مہاراج با جیش پرطیش بہ مقابلہ آو چہرہ شدہ در علاقہ بھسین[3] مقاتلہ عظیم

---

[1] رجوع شود بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۴۲ مصنفہ سوہن لعل سوری اما در وے بجائے "سہ" نام دو صوبیدار یعنی چیت سنگھ و موہر سنگھ آمدہ است۔

[2] برائے برقرار داشتن اتحاد فیما بین، مذہبا سنگھاں خود را بدوازدہ گروہ کہ ہر یک ازاں بمثل معروف است منقسم کردہ بودند۔ تفصیل ایں امثال چنانچہ کننگھم مذکور کردہ است درج ذیل است :۔

۱۔ بھنگی منسوب است بہ بنگ زیرا کہ سردارشاں بخوردن ایں عقاقیر بکثرت معتاد بود۔ ۲۔ نشانی منسوب بہ نشان کہ بمعنی پرچم باشد۔ ۳۔ نہنگ ایں فرقہ برائے سرفروشی و جانبازی برائے حفاظت مذہب خود بوجود آمد۔ ۴۔ رامگڑھیہ۔ منسوب بہ قلعۂ رام گڑھ حوالی امرتسر است۔ بانی ایں مثل سردار جبا سنگھ نجار است۔ ۵۔ نکی منسوب بہ علاقۂ در جنوب لاہور۔ ۶۔ اہلو والیہ ایضاً نام دہ۔ ۷۔ کنہی۔ ایضاً۔ ۸۔ فیروزپوریہ یا سنگھ پوریہ۔ ایضاً۔ ۹۔ شکر چکیہ۔ ایضاً۔ ۱۰۔ ڈالی والیہ۔ ایضاً۔ ۱۱۔ پنج گڑھیہ۔ ایضاً۔ ۱۲۔ پھلکیہ۔ ایضاً۔

[3] بھسین قریہ ایست نہ کردہ از لاہ

روی داد۔ گلاب سنگھ بروز ہیجایہ باعث کثرت نوشیدن شراب از جان درگذشت و مہاراج مظفر و منصور بجانب لاہور نہضت ساخت۔

و در ۱۸۵۶ بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ متولد شد[1]۔ و در ۱۸۵۹ بکرمی مہاراج نامدار صاحب سنگھ مرزبان گجرات و ڈال سنگھ والی اکال گڑھ باجگذار نمود پس لوائی عزیمت افراختہ والیان جہنوٹ وکپورتھلہ وقصور وکانگڑہ و سوجان پور و ہوشیارپور وغیرہ اطراف بعید بہ حرب و ضرب شدید مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در ۱۸۶۰ بکرمی بدیدن مقامات متبرکہ ہردوار وغیرہ نہضت کرد بعد مراجعت آں طرف در شہر قصور با نواب قطب الدین خان بابت قصور قتل نظام الدین خان والی آں جا جنگ کرد[2]۔ عاقبت جرم بخشی ساختہ شہر قصور بوے ارزانی داشت۔ ازاں جا بہ تسخیر ملتان رفت و نواب مظفر خان مرزبان آنجا در جہادنہ و محاصرہ تنگ گرفتہ باجگذار نمود[3]۔

و در ۱۸۶۱ بکرمی گوردت سنگھ خلف گلاب سنگھ بھنگی در امرتسر باغی مہاراج مال و اسباب اُورا تاراج کردہ شہر امرتسر در قبضۂ اقتدار خود درآورد و ہمدریں سال مہاراج علاقۂ جھنگ و اُدج فتح کرد و مرزبانان نابہہ و جیند

بطرف مشرق (عمدۃ التواریخ صفحہ ۴۶)۔ [1] و لے بقول لالہ سوہن لعل در سمت ۱۸۵۷ بکرمی در ماہ پھاگن مطابق ۱۸۰۲ء۔ [2] برائے تفصیل این جنگ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۴۔ [3] بقول لالہ سوہن لال سوری تسخیر ملتان در سمت ۱۸۶۳ بکرمی مطابق ۱۸۰۶ء روی داد۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۵)

پٹیالہ مطیع ساخت۔

و در سنہ ۱۸۶۳ بکرمی راجۂ نیپال بہ تسخیر پنجاب لشکر کشید سنسار چند والی کانگڑہ در قلعہ بند نمود و مہاراج برجناح استعجال یلغار کردہ افواج غنیم مغلوب و منہزم ساخت و دو دختر سنسار چند درعقد آورد۔ ازاں جا بہ نیابش جوالا مکھی مستفیض گشت و در ہمیں سال شاہزادہ شیر سنگھ و تارا سنگھ توام از بطن دختر سداکور مرزبان پٹیالہ[۱] تولد یافت۔

و در سنہ ۱۸۶۴ بکرمی مظفر خان والی ملتان و قطب الدین خان مرزبان قصور کہ باجگذار شہریار بودند بغی ورزیدند مہاراج ملک قصور را نہب غارت ساختہ عمارات شہر ویران نمود۔ عاقبت قطب الدین خان در ذیل امان درآمدہ ملک خود را باز متصرف شد بعد ازاں بجانب ملتان روی آورد و قلعۂ ملتان را محاصرہ نمود پیانہ مظفر خان عاجز آمدہ نذرانہ و جرمانہ و سالیانہ برخود قبول کرد۔ ازاں جا فقیر عزیز الدین در بہاولپور رفتہ والی آنجا باجگذار نمود۔ در سموت[۲]..... مہاراج در پٹیالہ رفتہ صاحب سنگھ والی آں جا یک توپ کلاں و یک مالائی مروارید پیشکش نمود۔ ازآنجا کوچیدہ ملک کوٹلہ و نراین گڑھ و پٹھان کوٹ بہ حرب و ضرب مفتوح ساخت ازاں جا بطرف جسروٹہ[۳] و چنبہ رایت افراخت و راجگان آں حدود باجگذار فرمود۔

---

[۱] یعنی مہتاب کور۔ [۲] کذا فی الاصل۔ و نے از عمدۃ التواریخ معلوم شدہ کہ عزیمت رنجیت سنگھ بطرف پٹیالہ در سنہ ۱۸۶۴ مذکور واقع شد۔

[۳] ضلع کٹھوعہ در جنوب شرقی صوبۂ جموں ریاست کشمیر۔

بعد ازاں بر قلعۂ سیالکوٹ یورش آوردہ جیون سنگھ در قلعہ متحصن گشت۔ عاقبت در محاصرہ عاجز آمدہ مفرور شد و ملک او ضبط خالصہ گشت۔ ازآنجا بطرف گجرات نہضت کردہ راجۂ آنجا توپ احمد شاہی کہ بسیار کلان بود پیشکش ساخت و نذرانۂ شایاں بنظر گذرانید۔ پس بجانب اکھنور نہضت کردہ عالم خان[1] حاکم آنجا در پناہ آمد۔ پس رایت منصور را بجانب لاہور جولان داد۔ و در سموت ۱۸۶۵[2] بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ برائے تسخیر شیخوپورہ دستوری یافت و از تردد ات او فتح نشد۔ پس مہاراج خود متوجہ آں سوا گشتہ بضرب ہائی توپ احمد شاہی بادۂ قلعہ فرو ریخت و ازیل سنگھ حاکم آنجا محبوس داشت و شیخوپور کھڑک سنگھ را جاگیر بخشید۔ و در سنہ؟[3] مسٹر مٹکف صاحب سفیر گورنمنٹ عالیہ در لاہور رسید و تحائف عجیبہ بنظر گذرانید۔ ہماں روز مہاراج نامدار با گورنمنٹ انگریزی رابطۂ اخلاص اتحاد مستحکم نمود و نفائس و لطائف غریبہ بدرگاہ گورنمنٹ عالیہ بدست سفیران خود مرسول داشت۔ و توقف مٹکف صاحب بطور وکالت در دربار لاہور مصمم گشت۔

پس مہاراج بہ مرافقت مٹکف صاحب در فیروز پور نہضت کرد ازاں جا بر حصار فرید کوٹ محاصرہ نمود و ضبط خالصہ فرمود و ازاں جا بطرف کوٹلہ و پٹیالہ

---

[1] صحیح "عالم سنگھ" (ایضاً صفحہ ۶۸)۔ [2] کذا فی الاصل ذیلے در عمدۃ التواریخ "در ۱۸۶۴" (مطابق ۱۸۰۸ء) مذکور است۔ [3] کذا فی الاصل۔

[4] ۱۸۰۹ء۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰۔

وجینیڈ نابہ سیر کردہ از والیان آں حدود خراج معمولی اخذ نمود و ملک انبالہ ضبط خالصہ فرمود۔ پس بطرف لاہور راجع شد در ہماں سال حوالی شہر لاہور قلعہ شہر پناہ ترصیص نمود و نیز پیرامون شہر امرتسر قلعہ گوبند گرہ محصور ساخت۔

و در سنہ[1] راجہ ہای پٹیالہ وجینید و نابہ و فرید کوٹ وغیرہ از تغلب مہاراج عاجز آمدہ در پناہ گورنمنٹ عالیہ مامون شدند۔ موجب آں افواج انگریزی آمدہ آنروئے دریائے ستلج را متصرف شدند۔ و لارڈ کنٹرولی" صاحب کماندار فوج در قلعہ لودھیانہ معسکر ساخت۔ بہ اصغای ایں ماجرا مہاراج را برہمی خاطر شدہ در صلح و جنگ متردد ماند۔ دراں اثنا مٹکف صاحب از طرف سرکار انگریزی مراسلۂ معذرت آمیز بنظر گذرانیدہ مہاراج را بہ استمالت و مدارا دلخوش کرد ہماں وقت فیمابین سرکارین بمواثیق و شرائط عہدنامہ موثق گشت و درمیان سلطنتین فاصلہ سرحدات دریائے ستلج مقرر شد یعنی آں روئے دریائے ستلج را سرکار انگریزی قابض گشت و ممالک ایں روی دریا در تصرف مہاراج داخل ماند۔

مقارن آں حال راجۂ نیپال بازیورش آوردہ سنسار چند در قلعہ نگرکوٹ تحصن یافت، بہ استماع ایں خبر مہاراج بطرف کانگرہ یلغار نمود بعد محاربہ و مجادلہ بسیار در ربعۂ نیپال ہزیمت خورد۔ و مہاراج قلعہ نگرکوٹ در قبضۂ خود گرفت و از ساکنان کوہستان خراج شاہی اخذ کردہ در امرتسر رسید۔

ہمدراں زمان مہاراج افواج خود را قواعد انگریزی تعلیم داد۔ بعد ازاں

---

[1] ۱۸۰۹ء۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰۔ [2] متوفی ۱۸۲۴ء۔

دیوان بھوانی داس کوہستان جموں فتح کرد۔ متعاقب آں حال مرزبان و زیر آباد از دنیا نقل کردہ ملک او منضبط شد۔ ہمدراں سال فقیر عزیز الدین ملک گجرات از تصرف صاحب سنگھ بنگی نزع کردہ دفاین و خزاین بنگیاں ضبط نمود۔ پس ازاں بر ملک خوشاب یورش رفت آں ملک ہم شامل خالصہ شد۔

و در ۱۸۶۵ [1] زمان شاہ و شجاع الملک از کابل مہزوم شدہ در راولپنڈی رسیدند وہر دو پادشاہ معزول با مہاراجہ ملاقات کردہ بہ الطاف و اعطاف خسرانہ ممنون و مرہون شدند۔ زمان شاہ اعمیٰ در راولپنڈی و شجاع شاہ در تلنبیہ متوقف گشت۔ ہمدریں سال شہر ممبر از سلطان جان گرفتہ شد و نیز ملک جالندر از تصرف بدھ سنگھ انتزاع یافت در سمونت ۱۸۶۶ شاہزادہ کھڑک سنگھ کتخدا شد۔

و در ۱۸۶۸ [2] بکرمی وزیر فتح محمد خان برائے تسخیر کشمیر استمداد نمود و از آمدنی کشمیر نذرانہ سالیانہ ہشت لک روپیہ مقرر کرد۔ مہاراج دیوان محکم چند و دیسا سنگھ مع دہ ہزار سپاہ بہ اعانت فتح محمد خان مامور ساخت تذکرہ آں در اوراق گذشتہ مسطور است [3]۔

ہمدریں سال ۱۲۶۹ عطا محمد خان قلعہ اٹک در بدل مبلغ یک لک روپیہ بشہریار لاہور بخشید فتح محمد خان را ایں حرکت مضر خاطر گشت و فسخ معاہدہ کردہ از کابل باشکر کثیر یورش آورد و قلعہ اٹک را محاصرہ نمود۔ مہاراج از لاہور شہزادہ کھڑک سنگھ و دیوان محکم چند را بہ مقابلہ فتح محمد خان تعین ساخت و بعد محاربہ

---

[1] مطابق ۱۸۱۰ء۔ [2] ۱۸۱۳ء۔ [3] در احوال وزیر فتح محمد خان در بیان صوبیداران افاغنہ ہمیں جلد۔

و مقاتلۂ بسیار لشکر فتح خان بسبب شکست گرما مغلوب و منہزم گشت و کھڑک سنگھ مظفر و منصور بجانب لاہور رجعت کرد و مہاراج بشکرانۂ این فتح عظمیٰ بہ درشن جوالا مکھی[۱] در کانگرہ رفت۔

و در سموت ۱۸۷۱[۲] مہاراج از لاہور و اطراف دور لشکرے موفور فراہم کردہ بہ افسری دیوان محکم چند و سرفرازان ارجمند برائی تسخیر کشمیر از راہ بہنبرپور مامور ساخت و بذات والا در شہر پونچ توقف کرد و عظیم خان ناظم کشمیر در شوپیان سبقت یافت دران جا تلاقی فریقین روی داد و بہ موجب تقدیر افواج مہاراج مغلوب و منہزم شد۔ ہم درین سال افغانان مکھڈ شورش کردہ بسرکوبی افواج مہاراج مغلوب شدند۔

و در سموت ۱۸۷۲ بکرمی مہاراج لاہور شاہزادہ کھڑک سنگھ و دیوان چند را برائے فتح ملتان مامور ساخت و در محاصرہ و مقاتلۂ آں جا جمعے کثیر بہ قتل رسید۔ نواب مظفر خان مع چہار فرزند جوان شہید شد و شہر ملتان را غارت کردہ عمارات ویران کردند۔

در سموت ۱۸۷۴[۳] بکرمی مہاراج از لاہور با عسکر موفور بجانب پشاور یورش کرد۔ چوں برلب دریائی سندھ رسید سیلابے بود۔ مہاراج بر سمند اقبال سوار شدہ با لشکر اجلال از دریا عبور نمود۔ گویند گجری اشہب و راد من نرشد گویا کہ پایاب یافت پس قلعۂ خیرآباد و حصن جہانگیرہ بہ یک حملہ مفتوح کرد یار محمد خان[۴] والی

[۱] یعنی برائے زیارت صنم کدۂ جوالا مکھی۔ [۲] ۱۸۱۵ء۔ [۳] مطابق ۱۸۱۹ء۔

[۴] متوفی ۱۸۲۹ء۔

پشاور در کوہستان یوسف زئی اختفا پذیرفت و مہاراج دیار پشاور را بہ جہاندار خان بخشیده و خود ہمگی سہ روز در پشاور توقف کرده بجانب لاہور راجع شد۔ چون بر لب دریای سندھ سید یار محمد خان یک لک روپیہ نذرانہ فرستاده یک لک روپیہ سالیانہ برخود نہاده از حضور بہ عنایات موفور ملک پشاور لوئے تفویض یافت۔

و در سموت ۱۸۷۶ بکرمی مہاراج بہ الحاح واہرام تہذّت بیرد بجانب کشمیر لشکر کشیده جبار خان ناظم کشمیر از رزمگاه سپر پوره منہزم شده در کابل رسید و دیار کشمیر در قبضۂ اقتدار شہریار لاہور در آمده تشریح آں در اوراق گذشتہ گذشت[1]

و در سموت ۱۸۷۸ ملک منگیره و ڈیرہ غازی خان و بھکر ایل شد۔

ہمدرین سال سید احمد خان[2] و مولوی اسماعیل بہ اتفاق غازی خان یوسف زئی در حدود ہزاره برامر جہاد مستعد شدند و مہاراج لاہور شاہزاده شیر سنگھ و دیوان رامدیال و گلاب سنگھ بہ مقابلت اہل جہاد مامور ساخت۔ و بعد حرب و ضرب شدید رام دیال کشتہ شده سید احمد خان با زمرہ غازیان در زوایائی کوہستان مخفی گشت۔

و در سموت ۱۸۸۲[3] محمد عظیم خان با فوج گران از کابل نہضت کرده مہاراج

---

[1] ۱۸۲۰ء۔ برائے تفصیل فتح کشمیر بدست مہاراجہ رنجیت سنگھ رجوع کنید بہ کننگھم ہسٹری آف سکھس صفحہ ۱۵۹۔ [2] برائے تفصیل احوال حضرت سید احمد بریلوی و مولانا محمد اسماعیل شہید و جہاد ایشان با سکھاں رجوع کنید بہ حواشی ۱۳۱۷، ۱۳۱۸ تاریخ حسن جلد اول از صفحہ ۴۳۸ تا ۴۴۰۔ [3] مطابق ۱۸۲۵ء۔ ولے صحیح این است کہ این واقعہ در ۱۸۲۳ء چنانکہ در کننگھم ہسٹری آف

از لاہور یلغار نمود و از دریائی سندھ بسواری فیل دلبند پائے آب عبور کرد تا کہ فیل سواری در دریا بود واحد بضائع نشد و فتنہ کہ بر کنار دریا فیل عروج نمود یا نصد سوار در آب غرق گشت پس رایت منصور در پشاور رسیدہ با فوج عظیم خان محاربات سخت واقع شد۔ عاقبت عظیم خان ہزیمت خوردہ بطرف کابل رجعت کرد و یار محمد خان بر حکومت آنجا بدستور قائم ماند۔

در ۱۸۲۸ء[۱] مہاراج نامدار از یار محمد خان خواستگاری اسپ لیلے کرد او ان مجنون در دادن سمند لیلی عذر آورد و مہاراج شہزادہ شیر سنگھ[۲] راجہ گلاب سنگھ و بدھ سنگھ با عسکر جرار برائے حصول اسپ لیلے مامور ساخت۔ یار محمد خان بہ معاضدت سید احمد خان غازی در محاربہ سنگان سبقت کردہ بعد جدال و قتال بسیار سید احمد خان مہزوم شد و یار محمد خان دامان امان بگرفتہ بر فوت اسپ لیلی حلف کرد و از حضور بر حکومت پشاور بدستور دستوری یافت۔ چون افواج منصور در لاہور رسید مہاراج از موجودگی اسپ لیلی خبر شنید و باز لشکر کشید۔ دران اثنا سید احمد خان خروج کردہ یار محمد خان را قتل نمود

دی سکھس صفحہ ۱۶۱ مذکور است رو نما شد۔ نیز وفات محمد عظیم خان کہ در اثنائے ۱۸۲۳ء واقع شد ہم مؤید این خیال است۔ [۱] مطابق ۱۸۳۱ء۔ اما صحیح این است کہ تحصیل اسپ لیلی از سلطان محمد خان برادر یار محمد خان در اواخر ۱۸۲۹ء بود زیراکہ یار محمد خان بنا بر زخمے کہ در جنگ خلاف مجاہدان اسلام یافت در اثنائے سال ۱۸۲۹ء فوت کرد۔ نزد کننگھم محصلان این اسپ جنرل ونتورہ و شہزادہ شیر سنگھ بودند (کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۱۸۹)۔ [۲] متوفی ۱۸۴۰ء۔

وپشاور را انصرف کرد و از حضور بمدافعت او شیر سنگھ ماموَر شد بعد جنگہائی بسیار سید احمد خان[2] و مولوی اسمعیل در بارہ کوٹ[1] شہید شدند و سلطان خان اسپیلی بدرگاہ گذرانیدہ بر حکومت پشاور تسلط یافت شیر سنگھ بالشکر شاہی بجانب لاہور رجعت کردہ اسپیلی در اصطبل خاص داخل ساخت۔

و در ۱۸۹۰ء لارڈ بینٹنگ[3] وایسرای ہند بمقام روپر با مہاراج ملاقات نمود۔ و در ۱۸۹۱ء سردار ہری سنگھ[4] برائی تنبیہ سرکشان یوسف زئی و ستھیال سلطان خان مرزبان پشاور ماموَر شد بعد قلع و قمع باغیان یوسف زئی در دفع سلطان خان[5] متوجہ گشت و از حضور شاہزادہ نونہال[6] و جنرل ونتورہ بمعاضدت ہری سنگھ راہی شد۔ چوں سلطان خان در خود تاب مقاومت ندید کنارہ کشید و ملک پشاور ضبط خالصہ شد پس دوست محمد خان از کابل یورش آوردہ ازیں طرف مہاراج در پشاور رفت و بعد محاربۂ شدید دوست محمد خان مہزوم شدہ مہاراج بجانب لاہور رجعت نمود[7]۔

---

[1] "بارا کوٹ" کذا فی الاصل سہو کاتب است۔ [2] یعنی سلطان محمد خان برادر یار محمد خان۔ [3] لرڈ ولیم بینٹنگ نائب السلطنۃ ہند از ۱۸۲۸ء ..... تا ۱۸۳۵ء۔ متوفی ۱۸۳۹ء۔ [4] ہری سنگھ نلوہ متوفی ۱۸۳۷ء برائے تفصیل رجوع کنید بہ کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۱۔

[5] ہمیں سلطان محمد خان۔ [6] متوفی ۵ ر نومبر ۱۸۴۰ء۔

[7] برائے تفصیل ایں محاربات نگاہ کنید کننگھم ہسٹری آف دی سکھس از صفحہ ۲۰۷ تا ۲۱۳۔

انتباہ:- اکنوں برخے از حالات صوبہ داران کشمیر کہ در عہد مہاراجہ رنجیت سنگھ در ینجا حکومت می کردند گفتہ شود فقط۔

اورنگ چہاردہم در بیان حکومت سنگاں

دیوان موتی رام در سنہ یکہزار و دو صد وسی و چہار ۱۲۳۴ھ[1] ہجری بار اول بصوبہ داری کشمیر جلوس نمود و بفرمان شہریار[2] لاہور پنڈت بیر در[3] متکفل مالیہ گشتہ اختیار گرفت و گذاشت در قبضۂ اقتدار او بود۔ و فرقۂ ہنود بعد انقضای عرصۂ چہار صد و دو چہار سال شمسی از ورطۂ زبونی بر آمدہ بر ساحل مراد رسیدند و اہل اسلام را ایام نکبت در پیش آمدہ از اوج بسیرت بحضیض عسرت افتادند۔ بیت:-

چنین است رسم جہانِ درشت	گہی پشت بر زین گہ زین بہ پشت

بحکم نافذ ابواب مسجد جامع[4] مسدود شدہ بانگ نماز ممنوع گشت و برای

---

[1] مطابق ۹/۱۸۱۸ء۔ [2] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی۔

[3] پنڈت بیر در یا بیربل در فرزند پنڈت گلاب جُو در بود۔ چوں در سنہ ۱۲۳۴ھ (۱۸۱۸ء) دیوان مصر چند خطۂ کشمیر را از جبار خان افغان فتح کرد۔ پنڈت بیربل برائے تہنیت نزد مہاراجہ رنجیت سنگھ آمد و بصلۂ ایں بکفالت مالیۂ پرگنات فائز گشت۔ بیربل در بعد ازیں تاحین حیات مشیر خاص مہاراجہ رنجیت سنگھ بود۔ پسر او پنڈت راجہ کاک در در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ سر دفتر محکمۂ داغشال بود (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۲۷۷، تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۴۱، تاریخ اقوام کشمیر مطبوعہ ۱۹۳۴ء صفحہ ۲۹۴)۔ [4] ولیم مورکرافٹ ابواب مسجد جامع را در یاتنائے سیاحت کشمیر (از ۱۸۱۹ء تا ۱۸۲۵ء) مقفل یافتہ است (سفرنامہ جلد سوم، فصل دوم، ص ۱۲۰)۔

از تکاپوگ کاوشی قتل قبیلہ وخیلا م و انہدام قوم تجویز یافت و مسجد و دیگر مسجدہای بسیار شال نزولات گشت۔ فولا سنگھ توپخانہ فرستاد کہ خانقاہ معلی را شہید گرداند لیکن پنڈت بیربر در بخوف بلوہ عام ازین ارادہ بازآورد۔ و در ۱۲۳۵ھ حادثہ وبا بوقوع آمدہ جمعی کثیر از برنا و پیر بملک آخرت بشتافت و مونی رام یکسال و دو ماہ در حکومت بسر بردہ معزول شد۔

سردار ہری سنگھ در ۱۲۳۵ھ خلعت حکومت پوشید و بفرمان شہریار

۱۔ برائے "نزول" ببینید تاریخ حسن جلد اول صفحہ ۳۲۳، حاشیہ ۱۰۴۳۔

۲۔ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۰۷۔ ۳۔ سردار ہری سنگھ نلوہ فرزند سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ است کہ در گوجرانوالہ متوطن شدہ بود۔ ہنوز ہری سنگھ ہفت سالہ بود کہ از سایۂ پدر محروم گشت۔ ازاں وقت رنجیت سنگھ او را مثل پسر خود پرورش می نمود۔ مسٹر سنہا و داش نگاشتہ اند کہ ہری سنگھ اوقات خود بطور پرستار زادگان بسر می برد۔ در محاصرہ قصور و بعد ازاں در مہمات ملتان و کشمیر و پشاور ہری سنگھ ناموری بسیار حاصل کرد۔ ہری سنگھ بہ لقب نلوہ ملقب بود زیرا کہ او وقتی یوزے را بدو حصہ شگافتہ بود۔ از باقیات او قلعۂ اوری و نروچی و گوردوارہ ہائے مٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سری نگر است۔ ہری سنگھ نلوہ در ۱۸۳۷ء در محاربہ با امیر دوست محمد خان نزد خیبر کشتہ شد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۷۲۹، ۷۳۰)۔ ملا حمید اللہ شاہ آبادی بر قتل ہری سنگھ مرثیۂ ذیل از زبان مہاراجہ رنجیت سنگھ منظوم کردہ است:۔

ز مرگ ہری سنگھ و قتل سپاہ	برنجید و رنجیت می کرد آہ
ز نرگس ہم از غنچۂ نرگسین	چو شبنم بیفشاند اشک از جبین

۴۴

مناصب جاگیر کہ از عہد شاہان چغتہ بنسبت علماء و فضلا و بزرگ خاندان ہا معمول بود ضبط نمود شش ماشہ نقرہ و شش ماشہ نحاس مغشوش کردہ روپیہ ہری سنگی بقیمت ہشت آنہ چہرہ شاہی مسکوک ساخت۔ سکہ ؎

دیغ تیغ و فتح و نصرت بید رنگ یافت از نانک گورو گوبند سنگ

روپیہ مذکور تا حال در تجارت و معاملات اینجا مروج و معمول است۔ و در سال دوم حکومتش مطابق فرمان شہریار لاہور ریسان خطۂ کشمیر بیربل پنڈت در و میرزا پنڈت و سہجرام پنڈت در خواجہ منور شاہ دیوانی وغیرہ اہل کاران روانہ حضور شدند میرزا پنڈت در مقام دولتا نگر رسید بحادثۂ وبائی ہیضہ با جمعے از پنڈتان کشمیر رہگرای عالم بقا شدند۔ و پنڈت سہجرام در از فوت برادر نامور غمگین شدہ از صاحبکاری کشمیر استعفا نمود موجب آں پنڈت بیربل در بار یاب حضور گشتہ بر موقع گذارش محاسبۂ دو سالہ کشمیر مورد الطاف جہانبانی گردید و برای آیندہ ذمہ دار ملک شدہ حجت خود نوشتہ داد و برای

---

٤٤ ہمی گفت اے وائے سر لشکری چناں تند شیری و کند آوری

دریغ آں دلیری و مردانگی دریغ آں امیری و فرزانگی

چہ بودی کہ تنہا ہماں یک سوار ہمی زیست بر جای چندیں ہزار

دریغ آں قوی بال دشمن فگن ہزبر ژیاں شیر لشکر شکن

چو او میر شمشیر و لشکر پناہ نہ بینیم دگر اندریں بارگاہ

بدینگونہ افسوس بسیار خورد حق خدمتش یک بیک می شمرد

(اکبر نامہ قلمی مصنفہ ملا حمید اللہ شاہ آبادی صفحہ ٦٦)

سلہ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۲۔

اختصاص لتبہ صاحبکاری خلعت فاخرہ و یک زنجیر فیل و مالای مروارید و بندی مرصع انعام یافتہ بکمال شوکت بکشمیر آمدہ وارد کرالہ پورہ گردید۔ گنیش پنڈت در فرزند سہجرام پنڈت در کہ از بنی اعمام پنڈت بیکنام بود باستقبال و سبقت نمود۔ و پنڈت نامدار از روی غرور تفقد احوال او بوجہی ننمودہ بلکہ علاقہ جات مستاجری او بہانہ تو فیر ضبط فرمود ان عزیز بکمال شکستگی خاطر از مجلس او برخاستہ در شیرگڈھ رسید و ہری سنگھ را ذہن نشین ساخت کہ پنڈت بیربر در را از روی غرور و فلک نخیال نمی آید بجای خود منیمز نمود کہ ہری سنگھ قلعہ دار است او را با صوبہ داری چہ کار۔ دران اثنا بیربر در بیرون شیرگڈھ وارد شدہ از روی تقدم ساعت سعید ملاقات ہری سنگھ معطل داشتہ بسواری پرندہ روبروی ہری سنگھ از دریا عبور کردہ بروقت سعید داخل خانہ خود گردید و گنیش پنڈت سر دیوان پیش ہری سنگھ نشستہ بود اعتناد استغنای او صوبہ دار را مرکوز خاطر ساختہ آتش مخالفت ایشان را ہیجان داد۔ رفتہ رفتہ مخالفت صوبہ دار و صاحبکار بمنازعت انجامید و ہری سنگھ در حضور عرضداشت کہ پنڈت بیربر در الحال با راجہ ہای پہار سازش کردہ است خیال بغاوت و فساد بخاطر دارد بلکہ ثبوت تحریری بمہر و دستخط بیربر در بہم رسانیدہ بحضور گذرانید۔ رنجیت سنگھ از اطوار او بیزار گشتہ بحضور طلبید و بہ احتمال سازش راجہ ہا از حکومت کشمیر بیدخل گردانید۔ بلیت:۔

نرنجی تا نرنجانی کسے را | برنجی چون برنجانی خسے را

دران ایام غلام علی خان کہکہ[1] دالنیاد فرمان صوبہ دار نوعی قصور کردہ ہری سنگھ اقطاع او ضبط خالصہ نمود و درعوری[1] قلعہ منین ترصیص فرمود و غلام علی خان

---

[1] صحیح: "اوڈی"۔

بمرافقت خود در لاہور برد۔ مدّت دو سال در حکومت گذرانید۔

دیوان موتی رام[۱] بار دوم در سنہ یکہزار و دوصد وسی و ہفت ہجری ۱۲۳۷ھ فرمان صوبہ داری یافتہ ہمراہ بیربر پنڈت نردمخالفت باختہ بہ بہانۂ باقیداری ماخوذ ساختہ و از تحصیل کل جایداد منقولہ او پرداختہ مع فرزند عزیز خود دربند زندان انداخت بقضای کردگار مزاج پنڈت نامدار در زندان منحرف شدہ دنیائے غدار را پدرود نمود۔ بیت:-

بترس از دست از ہنگامۂ خویش کہ پیلہ جان دہد در جامۂ خویش

در سنہ ۱۲۳۸ھ[۲] کرنیل مورکرافٹ[۳] میرآخور باشی سرکار انگلیسیہ بمرافقت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی[۴] بسفارت یارکند و کاشغر رفتہ سیاحت اطراف ترکستان کردہ رجعت نمود و خواجہ شاہ نیاز را بجلدی حسن خدمت از شہریار لاہور موضع بربن جاگیر دہانید و موتی رام چہار سال جام حکومت نوشیدہ بہ لاہور رفتہ در اثنائی راہ

۱؎ مطابق ۱۸۲۱ء۔ ۲؎ مطابق ۱۸۲۲ء۔ ۳؎ ولیم مورکرافٹ باشندۂ لنکاشائر انگلستان بود۔ بعد تحصیل علم طب در لورپول دانہ سیاحت عالم شد۔ در سنہ ۱۸۰۸ء بہند رسیدہ در سلک ملازمان ایسٹ انڈیا کمپانی بحیثیت مفتش و نگران داخل گشت۔ در سال سنہ ۱۸۲۰ء براہ کشمیر بہ لداخ کہ دارالخلافۂ لداخ است۔ بعد از سیاحت بخارا در سنہ ۱۸۲۵ء مورکرافٹ می خواست کہ براہ کابل افغانستان رجوع بہند کند کہ اچانک در راہ بمقام اندخوئی بیمار گشت و بعد از چند یوم راہ فنا پیمود۔

(ملخص از تمہید سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول صفحہ ۳۷)۔

۴؎ رجوع کنید بتاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق

وفات یافت۔

دیوان چونی لعل در ۱۲۴۱ھ[1] از دربار لاہور صوبہ دار و صاحبکار مقرر شدہ گورمکھ سنگھ بر قلعہ داری و تحصیل مالیہ دستوری یافت۔ دریں جا گورمکھ سنگھ با دیوان نرد مخالفت باختہ بامور حکمرانی دخیل گشت۔ موجب آں چونی لعل را در امور جزوی و کلی خلل آمد در تحصیل مالیہ حرج واقع شد و از حضور ہر دو متغیر شدند۔ چونی لعل در عرض راہ بخوف قید زہر خوردہ از جہان در گذشت حکومت او دو سال بود در عہد او مدین کاوسو[2] داماد او مامہ کلو کہ از اعیان شہر بودند بتہمت گاوکشی ناحق گرفتار کردہ بدار آویختند و لاشہ آنہا در بیابان شہر بگردانیدند۔

دیوان کرپا رام[3] در سنہ یکہزار و دوصد و چہل و سہ ہجری ۱۲۴۳ھ خلعت حکومت پوشید در رفاہ رعیت و امنیت خلق نہایت کوشید صاحب فہم و فراست و عالی ہمت و عیاش و دماغدار بود ہموارہ اوقات خود در عیش و نغمہ و نوش بسر می برد و ماہیگیران پرندہ خود را کسوت گلناری در بر کردہ بر مجلہ ہای منقش و ملون زنگولہ بستہ اکثر بسیر دریا تفرج

---

[1] مطابق ۱۸۲۵ء۔ [2] صاحب جیز التواریخ (ص ص ۱۸۱ و ۱۸۲) نام اب ہر دو مظلوماں خواجہ محی الدین کاؤسہ و مرزا کلو پسر خواجہ صدیق کاؤسہ نوشتہ است بقول شے ایں ہر دو مقتولاں از تاجران نامور ملک کشمیر بودند (بحوالہ کشیر جلد دوم صفحہ ۷۳۰)۔

[3] دیوان کرپا رام فرزند موتی رام و نبیرۂ دیوان محکم چند بود۔ اصل آناں از کنجاہ ضلع گجرات پنجاب (پاکستان) است۔ رام باغ بر کنارہ دودھ گنگا از آثار کرپا رام است کہ بعہد خاندان ڈوگرہ آباد ساخت۔

(کشیر جلد دوم صفحہ ۷۳۱)۔

می کرد و شیخ غلام محی الدین صاحبکار او بود کہ انتظام ملک و مالیہ باہتمام او می شد
و تشخیص شالی پرگنات و اجارہ مستاجران از مخترعات اوست۔ در سنہ ۱۲۴۳ھ[1] سنہ ۱۹۸۴ب
۲۱، ذوالحجہ ساون سدی دہم پاسی از شب گذشتہ جنبش زلزلہ بشدت و تولہ
ہمچنان استیلا یافت کہ اکثر خانہ ہا از بیخ و بن برکندہ و بعضی ہا را شکستہ ریخت گردانید
و بصدمہ جنبش اول جمعی کثیر شربت اجل نوشیدہ اکثرہا زخمی و پژمردہ گردید و خانقاہ معلی
را کلس کنگرہ بام غلطید تا سہ ماہ زلزلہ متراکم بود بعد آں خفت پذیرفتہ را عرصۂ نہ ماہ
زمین متحرک بود۔

و در ماہ صفر ۱۲۴۳ھ وبای ہیضہ علیہ استیلا نمود کہ ہزاران مردم راہگرای
عالم آخرت شدند و بسبب نایابی اکفان کاہ پوشیدہ تدفین مردگان نمودند تا شش ماہ
آشوب آں جان کاہ[2] بود۔ در آں زمان راجہ زبردست خان مرزبان مظفرآباد خیال
خیرہ سری بخاطر آوردہ دیوان باعسکر دلاوران کورس تنرہ باغبان از مغارہ ہای
کوہستان سرکشیدہ فوج خالصہ را تباہی کردند دران اثنا گنیش پنڈت در نبرد تدبیر
باختہ میان راجہای رہا تفرقہ انداختہ جمعیت آنہا پریشان ساخت موجب آن زبردست
خان درپناہ آمدہ نذرانہ شایان گذرانید و دیوان یورغمال گرفتہ بجبت نمود سہ سال
و دو ماہ حکومت کردہ بمطالبہ حضور بہ لاہور رفت[3]۔ و درین جا مہاں[4] سنگھ نائب

۱؎ مطابق ۱۸۲۷ء۔ ۲؎ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۳۔

۳؎ ایضاً ورق ۲۴۳ و ۲۴۴۔

۴؎ وے بقول پنڈت بیربل کاچرو جی۔ ٹی۔ واین "مہاسنگھ"

(تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۴ب و سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم ص...)۔

گذاشت در عہد او دو زن سنی شدند۔

بہماسنگہ اردلی[۱] در سنہ ۱۲۴۶ھ رایت حکومت افراشتہ گنیش پنڈت[۲] در که افسر نوسای نامور بود بر عہدہ صاحبکاری ممتاز ساخت و بہ استصواب و دربط و کشا حکمرانی پرداخت۔

در سنہ ۱۲۴۷ھ مردم شہر آتش کینہ و فساد افروختہ اہل تشیع را غارت کردند و اخانمان و مال و متاع و ننگ و نام آنہا بباد دادند قصۂ آن در حصۂ اول[۳] گفتہ شد۔ بہماسنگہ یک سال حکمرانی کردہ معزول گشت۔

شاہزادہ شیر سنگہ در سنہ یکہزار و دوصد و چہل و ہفت ۱۲۴۷ھ[۴] ہجری بر صوبہ داری کشمیر از لاہور مامور شدہ دہم ماہ مالہ ۱۸۸ در موسم سرما کہ دریای بہت و تالاب ولر یخ بستہ شدہ بود در بارہ ملا... و دمود و ما نجیان[۵] و زمینداران ہزاران جمع کردہ یخ بندی

---

[۱] مرزا مہدی مجرم و پنڈت بیربل کاچرو در بہ خصوص مثنوی ہای بیربل گفتہ اند مطلعہای ہر دو بالترتیب این است۔

ترا و حرف عشق از نامہ من	فتند در دہر شور نالہ من
الہی شمع جانم را بر فروز	منور کن دلم چون مشعل روز

(دیوان مجرم قلمی مملوکہ کتاب خانہ محکمہ تحقیقات و اشاعت ورق ۱۱۹ – ۱۳۱ و تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۱ تا ۲۵۵)۔

[۲] در نسخہ پنڈت بیربل کاچرو "بہمان سنگہ اردلی" (تاریخ کشمیر قلمی ورق ۲۵۵)۔ [۳] ص ۱۹۱۔

[۴] مطابق ۱۸۳۱ء۔ [۵] مانجیان جمع مانجی بفتح ہا و سکون الف و نون و کسر جیم و سکون ہر دو آخر در کشمیری بمعنے ملاح و کشتیبان باشد۔

تالاب و بهت شکنانیده داخل شهر شد۔ شاهزاده موصوف عیاش و جوان[1] و بے پروا بود شب و روز در بادهٔ عشرت و غرور مخمور مانده در انتظام امور ملکداری بوجهی پرداخت نفرمود۔ و بیشاکا سنگه[2] بر تحصیل مالیه صاحب اختیار نمود و بے در تحصیل مالیه نهایت دار و گیر تشدد کرده از جور و جفا و اخذ مصادره و اختراع بدعات بحال رعایا هر نوع تباهی و خرابی افزود و از روی خیره سری خیال خودسری در سر آورده به شاهزاده تفوق می جست۔ بصدور علامات فتور فیما بین شاهزاده و صاحبکار قصور و برهمی باطن و رنجش خاطر ظاهر گشت و انتظام ملک برهم خورد۔ بیت:۔

بود در زبان اہل خراج دهرم کا راج ملک کا تاراج[3]

دران اثنا گنیش پنڈت در که تعین مامور بود برائے استمالت راجه اسکردو و برآوردن کان سنگهای بلور رشیم بجانب حصوره مامور شد۔ موصوف الیه از راجهٔ اسکردو باج و خراج گرفته و سنگهای بلور از کوهستان حصور کشیده بکمال اعتزاز و اهتزاز رجعت فرمود و شاهزاده به نسبت او ابواب عطوفت مفتوح داشته مشیر و وزیر خود گردانید۔ پس پنڈت موصوف برای مدافعت و یشاکا سنگه روانه لاهور گشته در پیشگاه شهریار از خیره سری و خودرائی و یشاکا سنگه ملتمس شده از عهده موقوف ساخت۔ و شیخ غلام محی الدین بر منصب او همراه آورده بجلدوی حسن خدمات خود موضع سیر جاگیر یافت۔

---

[1] بقول جی۔ ٹی۔ وائن "شیر سنگه باوجود این اوصاف طالع از حد بود۔ شیر سنگه و ندیمانش آن قدر از خروسان و ماکیان کشتند که هیچ یک در وادی نماند۔

(سفرنامه جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحه ۷۶)۔

[2] وساکھا سنگه (عمدة التواریخ دفتر سوم صفحه ۱۷۰)۔

[3] یعنی ادعا این است که حکومت مطابق احکام دین (هنود) است ولے ملک نذر تاراج است۔

جمعداراں ایام اوائل بہار شہریار لاہور بعزم سیر و شکار کوہسار کشمیر رایت عزیمت افراختہ چوں در حدود راجور سایۂ نزول انداخت جمعدار خوشحال سنگھ[1] و شیخ غلام محی الدین برائے انتظام ضروریات مثیر بجانب کشمیر مامور ساخت و بذات والا باجمل خدم و جاہ و حشم در کوہستان بتوجیہ سیر و شکار مصروف و مشغول شدہ خوشحال سنگھ اوّل جیٹھ سنہ ۱۲۴۸ھ[2] در شہر رسید تا آں وقت میان ملک کشمیر علامت قحط بوجہی ظاہر نبود خرواری شالی بقیمت پانزدہ آنہ ہر جا میسر می شد۔ خوشحال سنگھ بمجرد ورود اینجا دست جور و جفا دراز کردہ در طبقۂ زمینداران از جور و جفا مصادرہ ہا حیص و بیص انداخت۔ و غلات در ہر جا ضبط نمود اگر جائی غلّہ ظاہر می شد بغارت می برد موجب آں یکبار غلّہ نایاب شدہ آتش قحط مشتعل گشت[3]۔ و از ہر سو شور و واویلا برخاست

[1] جمعدار خوشحال سنگھ سہارنپوری متوفی ۱۸۴۵ء۔ [2] مطابق ۱۸۳۲ء۔

[3] صورت حال ناخوشحالی قحط کشمیر کہ در وقت خوشحال سنگھ جمعدار روئداد "مرزا مہدی مجرم در قحط نامۂ منظومہ کہ مشتمل بر ۱۹۶ ابیات است بیان کردہ است۔ چند اشعار ابتدائی بر سبیل نمونہ دریں جا ایراد کردہ می شود ؎

بیا ساقی کہ دوراں تند و تیز است   فلک بے مہر و عالم فتنہ خیز است

بدہ جامے کہ خشک از تر ندانم   شوم سرمست و پا از سر ندانم

نمیدانم کہ در بالا چہ شور است   کہ گردوں با ہزاراں دیدہ کور است

نمیدانم کہ آباد چہ کاراند   کہ یکسر امہات اندر غبار اند

مگر از عرشیاں شد داد پرسی   کہ یک فریاد نشنید بکرسی

(دیوان مجرم قلمی ورق ۸۸ تا ۹۲)۔

رنجیت سنگھ اخبار ہیجان قحط و نایابی غلہ از ینوجہہ اصغا کردہ بجانب لاہور رجعت نمود۔ و خوشحال سنگھ دو سہ ماہ در ملک اردگیر و نہب غارت ساختہ بمطالبۂ حضور روانۂ لاہور گشت و شاہزادہ بعادت خویش در عیش و عشرت مشغول ماندہ شیخ غلام محی الدین در انتظام امور مفوضۂ خود بکام دل نکوشید۔ دران ثنا ۱۸ ماہ کتک ۱۲۴۸ھ که فصل شالی قبلی درو شدہ بود نیمہ دعۂ برف شبانہ بر زمین افتادہ تمامی فصل زیر برف محجوب شد آنچه که درو کردہ جمع شدہ در خرمن ها رسانیدند آنچه که در وطلب بود ضائع گشت و ہوائی دمہ استیلا کردہ تالاب ها و نہر ها را یخ بند[1] ساخت و چهارپایان بعدم علف تلف گشت حالتی بر ساکنان این دیار گذشت که نصیب کس مباد مردمان بسبب نایابی نان و بصدمۂ سرما و عدم امکان سامان مستان از جان بیجان شدند و مانند سگان در اسواق و شوارع و میدان ها افتادند۔ و ما دران گوشت طفلان خود غنیمت دانستند در سال دوم آبادی عمل نیامدہ تا ماہ بیساکھ برف موجود بود و آتش قحط بیشتر ہیجان ساخت که قصۂ آن در حصۂ اول[2] مشروح است۔

در آن زمان بمقام ہوّل[3] از خانۂ ممہ میر کاوکشی واقع شدہ دوازدہ کس در سرگین سوختند۔ ہمدران ایام دو زن از نسوان ہنود اکستی شدند۔ چون از تباہی و خرابی ملک و بے انتظامی شاہزادہ شکایت بحضور رفت رنجیت سنگھ از جمیع

---

[1] مرزا مہدی مجرم در کیفیت این یخ قصیدۂ طویل دارد که مطلعش این است ؎

فصل دی ست دورۂ سرما زمان یخ — برخاست از زمین و زمان الامان یخ

(دیوان مجرم ورق ۳۰)۔

[2] ص ۴۶۳۔ [3] محلۂ معروف سرینگر در شمال جامع مسجد۔

اعیان مملکت کرنیل میان سنگھ انتخاب کردہ برصوبہ داری کشمیر مامور ساخت و شاہزادہ دو سال و دو ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

میان سنگھ کرنیل[1] در سنہ ۱۲۵۰ھ یکہزار و دو صد و پنجاہ بر اریکۂ صوبہ داری

خطۂ دلپذیر ۲۰ ماہ بیساکھ یوم چہارشنبہ جلوس نمود شبانہ بالائی بام شمن برج برآمدہ درمیان شہر جائی روشنی چراغ ندیدہ تمام شب در غم و اندوہ بسر برد۔ آخر شب از ہیچ جا آواز مرغ سحر نشنید۔ فردا بسیر شہر برآمدہ میان بازارہا بنگ و شوکران و قنطوریون روئیدہ دید پائی ہمتش بلغزید و نہایت متفکر و متردد گردید سہ شبانہ روز ہیچ نخورد شبانہ می نالید و می گفت داور حقیقی ملک ویران خلق پریشان بمن بخشید این مرد ضعیف راچہ یارا کہ ملک ویران کردہ او را آباد سازد۔ روز سیوم در پیش حکیم شاہ مجذوب[2] رفتہ مستانہ خدا فرمود کہ طراوت مزروعات سقا نتواند ساخت آب بصفات ذاتیۂ خود مزروعات را شادابی می بخشد سقا چرا خود را محزون دارد۔ پس آب بینی افشاندہ گفت این بحر محیط برائی طراوت کافی

---

[1] کرنل میان (مہان) سنگھ کمیدان فرزند امیر سنگھ ساکن قصبۂ مان ضلع گجرات پنجاب بود۔ از ۱۸۳۴ء تا ۱۸۴۱ء ناظم کشمیر بود۔ سیاحان انگلیسی مانند جی۔ ٹی۔ وائن و بیرن ہیوجل ہا در اخلاق و عادات مہان سنگھ اختلاف دارند۔ جی۔ ٹی۔ وائن مہان سنگھ مجموعہ اضداد قرار دادہ است۔ بقول او مہان سنگھ زن خود را کہ مادر پسر یگانہ او بود خفہ کردہ قتل نمود۔ ولے ہیوجل او را بعداز دیوان کرپا رام از بہترین ناظمان کشمیر پنداشتہ است۔ (سفرنامہ ہیوجل صفحہ ۲۸۷ و سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحہ ۲۷)۔

[2] مراد از حکیم شاہ دوم متوفی ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء است۔ برائے تفصیل حالات او رجوع کنید بہ تحایف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۳۶ و ۲۳۷۔

است بشنیدن این سخنان میان سنگھ را دل قوی شده بجان و دل در تردد آبادی افتاد و گنیش پنڈت در کہ نیک اختر بود بر عہدۂ صاحبکاری مختار ساخت و از پنجاب بیست ہزار من از قسم غلات ہمراہ خود آوردہ بود و نیز از اطراف راجوری و مظفر آباد و کرنا و وکشتوار بقیمت شانزدہ روپیہ اقسام غلات طلبانیدہ در اینجا بہ قیمت سہ روپیہ دہ بدہ تقسیم ساخت[1]۔

میشان و گاوان و مرغان و تخم مرغان از اطراف و اکناف آوردانیدہ میزارعان قسمت فرمود و بذاتِ خود در ملک دورہ کردہ زمینداران موجودہ را دلدہی نمود و ہر کس و ناکس را قطعات زمین ٹھیکہ کردہ بخشید و قرار داد بمُہر و دستخط پنڈت گنیش در ہر کس را نوشتہ دادہ عاقبت بران عمل نمود و ہیچ کسے را تخلف نورزید و از نہان خانہای غلہ داران غلات موفور کشیدہ در بازار فروختن انداختن[2]۔

چون ہنگام دورہ در پرگنۂ اسلام آباد رسید دران حدود ناگرناتھ نام سادوئی[3] عالی مقدار جاگیردار بود فی روپیہ دو ترک ارزن میفروخت۔ میان سنگھ بسلامی و رفتہ یک دو روپیہ را بنات و چند روپیہ نذر گذرانید و بوقت برخاستن التماس نمود کہ ایشان بقیمت ہشت روپیہ غلہ میفروشند بعد ازین بعنایت این زمند بقیمت چہار روپیہ باید فروخت سادوئی مذکور منظور نمود۔ و کرنیل یکی از مخبران در آنجا جاسوس گذاشتہ خود بطرف ناگام رفت و در توقف بڈگام خبر شنید کہ سادوئی مذکور بدستور غلہ می فروشد۔ و کرنیل علی الصباح نزد سادو رسیدہ رسید

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۲۔ [2] از مؤرخان ہمعصر تصدیق این واقعہ نشدہ۔ [3] سادو یا سادھو در ہندی بمعنے درویش تارک الدنیا باشد۔

کہ چرا برخلاف حکم من غلہ میفروشند ساد گوفت کہ ترا برمن و جاگیر من اختیار نیست کرنیل بغضب آمدہ ریسمان طلبید ساد وئی مذکور بریک سفیدہ بدار آویختہ و خود دوال در کف گرفتہ گریہ می کرد و تا موضع شمشان[1] پا برہنہ طفیل او می رفت۔

ہمچنین ظالمان و خائنان و غلہ داران را سیاست مالی و جانی از قطع دست و بینی و گوش و جرمانہ و تاراج می نمود حکم نوشیروانی جاری ساخت۔ در عہدا فاغنہ و سنگان گروہ گلبانان خیرہ سرشدہ در تطاول و تاراج مردم غربا دست اندازی میکردند و از قسم مواشان و ایان و محصولات ہرچہ می یافتند علانیہ بغارت می بردند۔ و ہمراں مسافران را کالا و متاع نمی گذاشتند[2]۔ و ہیچ کسے از حاکمان وقت تادیب آنہا نمیکرد و سرغنۂ این قوم خیرہ گلبان بود کہ با جمعیت دو سہ صد سوار براہ میرفت نو عروسان دوشیزہ جبراً می برد چون میان سنگھ از تغلب این قوم آگاہ گشت چندگاہ باستمالت و مدارا پرداختہ آنہا شیوۂ خود نگذاشتند۔ پس در ایام خریف خود بجانب مراج نہضت کردہ و بطرف کامراج دیوان کان سنگھ فرستادہ قوم گلبانان[3] از ہرجا گرفتار کردہ بسزا رسانیدند و بعضی کسان را از تیر و خنجر بند از بند جدا ساختہ اعضائی آنہا جا بجا بر درختان آویزان داشتند و بسیار کسان بر شوارع عام بدار آویختند بعضیہا را دست و بینی و گوش قطع کردہ

---

[1] شمشان بہندی جائی باشد کہ دراں ہنود مردگان خود را می سوزند۔ [2] از مورخان ہمعصر تصدیق این افعال نشدہ۔ [3] گلوان قومے است از اراذل الناس در کشمیر۔ منشی محمد الدین فوق اصل "گلوان" "گلہ بان" پنداشتہ است کہ در آغاز بہ پرورش ایان و دقان بسر می کردند۔ ولے بعد از ان چون دانستند کہ دزدیدن مفید تر از چرانیدن است، پیشۂ اول الذکر را بر ثانی ترجیح دادند بدین سبب این قوم تا امروز بنام اصلی خود معروف ہستند (تاریخ اقوام کشمیر جلد اول صفحہ ۲۱۸ و ۲۱۹)

جان بخشی نمودند و طفلان ہم خالی از نسق نگذاشتند و برائی گرفتاری خیرہ گلیان بارہا فوج شاہی مامور شدہ بود ماخوذ نگشت۔ عاقبت یکے از مقدمان شکروہ بعزیمت و اخلاص آں طاغی گرفتار کردہ بحضور گذرانیدپس اورا بر زینہ کدل بدار آویختند۔ موجب آں در ملک من و امان واقع شد کہ سر موئی بکسے خیانت نمی رسید۔[1]

چوں فصل ربیعہ جمع شد بقیمت چہار روپیہ فروختن تجویز داد و در موسم آبادی دو مرتبہ در ملک دورہ کردہ زمینداراں را حصانت استمالت نمود۔ یک لک خروار تخم تقاوی کہ از عہد راجہ سوکھ جیون در نزد رعایا باقی بود ہر سال رسوم آں فی خروار یک ترک می گرفتند۔ کرنیل موازی مذکورہ مع رسوم معمولی سربسر معاف نمود۔[2] چوں بحر محیط افضال ایزدی بجوش آمدہ فصل کامل پیدا شد کرنیل برائی دورہ برآمدہ باہتمام گنیش پنڈت در انتظام مالیہ درست نمود و بہر جا محصولات را تشخیص فرمود شالی را در صحرا چنبہ کردہ وصاف نمودہ بوزن آورد و بابت خارہ فی خروار شش منوٹہ[3] تخفیف ساختہ بتاجراں تفویض نمود۔ و مطابق نمونہ جنس صاف از کارداراں گرفتہ حوالۂ تحویلداراں فرمود۔ ہمچناں بوقت فروختن از تحویلداراں وصول نمود۔ و در سال نخستین بقیمت دو روپیہ فروختن تجویز داد ہرگاہ کسے تحویلدار شالی ناصاف میکرد قطع دست و مصادرۂ او واجب میدانست۔

روزی برائی ملاحظۂ کشتیہای شالی در بہت سیر میکرد یک کشتی شالی مغشوش دیدہ ماجھی را فرمود کہ دست خود در آب غرق کند پس ہماں دست تر درانبار

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۳ ۔

[2] ایضاً ورق ۳۶۲ ۔ [3] منوٹہ: کشمیری یک و نیم سیر است۔

شالی داخل ساز دست او اندک گرد آلود شده فی الفور دست او مقطوع ساخت۔
روزی میان شہر در جنپان[2] سوار میرفت یک عورت را سبد شالی بر سر دید شالی مذکور در آنجا وزن کنانیده چہار ترک شالی را یک و نیم پاو کم شد ہمانوقت ترازو دار آورده بینی او از کار د قطع کنانید قطعہ بینی در گلویش آویختہ بر دو سائل دریائی بہت تشہیر ساخت۔ و مقدمات عدالت بہ رای رزین خود در یک مجلس فیصلہ میکرد۔ و در بعضی مقدمات خود سر موقع رفتہ فوراً انفصال میفرمود۔ در پرگنات بیست تھانہ دار مقرر کرده بود کہ مقدمات عدالت در یکروز فیصلہ کرده بر روز دوم نمی گذاشتند۔ و سنگہای اوزان و درعہ از آہن درست کرده و مُہر چسپانیده مروج ساخت۔ و رزنکاح کہ از عہد زنگان معمول شده بود معاف نمود۔
و در سنہ ۱۲۵۱ھ[4] تردد آبادی بخوبی نموده فصل کامل ظہور یافت و بدستور پار سال تشخیص کرده بقرار عمل قدیم چہار ترکی از حصۂ رعایا باز یافت نمود و عملداران را طاقت نبود کہ از حصۂ رعایا یکدانہ واخوست می نمودند و نرخ شالی فی روپیہ ہری سنگی یکخروار رواج یافت و برائی رفاہ رعیت صورت گذران مردم بی زراعت دہ بدہ بقدر حیثیت مبیعۂ زمینداری معمول ساخت کہ بواسطۂ آن آسودگی مردم غربا و ضعفا حاصل می شد۔ و غلات در شہر دہ وافر و ارزان می بود این رسم را راجہ رنبیر سنگھ

[1] مؤرخین ہمعصر در تائید این واقعہ خاموش اند۔

[2] جنپان بفتح جیم و سکون نون و فتح باءِ فارسی و سکون الف و نون در کشمیری بمعنے محافہ باشد۔ [3] مؤرخین ہمعصر در تائید این واقعہ خاموش اند۔

[4] مطابق ۱۸۳۵ء۔ [5] تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۶۳ –

برطرف نمود گویند ارزانی غلہ بجدی رسید کہ اسپاں را جو بعلتِ نرخ گوارانمی شد ناظم قرار داد خودرا گاہی خلاف نمود موجب آں در عرصۂ دو سال رعایا آسودہ حال شدند ومفروریاں از ولایت ہا باز آمدند۔ وجاگیرات مردم اکابر واصاغر ہنگام تسلط سنگان ضبط شدہ بود رنجیت سنگھ بالتماس میان سنگھ قریب یک لک خروار بہ برہمنان وفقیران ودرویشان جاگیر عطا نمود[1]۔

ودر ۱۲۵۱ھ بسبب ہوائی دمہ نرخ بندی تالابہا ودریا بہت بعمل آمد ودر ۱۲۵۲ھ بعد نوروز چہل روز بارش باران شدت نمود دریا بہت طغیانی شدہ پلہای کہنہ پل بیچبارہ وپانپور منہدم ساخت۔ ومیان سنگھ چوبہای پلہا از امیرکدل برداشتہ بساحل رسانید وبعد سیلاب پلہائی منہدمہ باز درست نمود وبسبب انقلاب حکومتہا فاغنہ وبی انتظامی عہد سنگاں سدبندیہا دآبجو ہا منہدم شدہ بود میان سنگھ درہر جا سدبندیہا ومرمت آبجو ہا نمودہ برائی مصارف آن سال بسال اخراجات نقد وجنس معمول داشت[2]۔

ودر ۱۲۵۳ھ سردار ہری سنگھ نلوہ کہ صوبہ دار پشاور بود برائی تسخیر کابل ایلغار نمود از آنطرف امیر دوست محمد خان[3] رایت تقابل افراشتہ بجنگ پیوستند وسردار ہری سنگھ مغلوب گشتہ درجنگ کشتہ شد۔ ہمدرین سال میان سنگھ پیشروی

---

[1] از تواریخ معاصر تائید این دفعہ نمی شود۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۷۔

[3] بروایت کننگھم افواج افغاناں دراں وقت بسرکردگی محمد اکبر خان کہ یکے از فرزندان جنگ جو امیر دوست محمد خان بود واقع شد۔ ومحل وقوع این جنگ حوالی جمرود بود۔

(کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۱)۔

شیر گڈہ بر ساحل شرقی دریای بہت بسنت باغ ترصیص نمود و شربتگین نو مسجد برداشته
در آنجا نصب فرمود۔ و طائفۂ شالبافان بسبب قحط تلف شدہ ہمگی دو ہزار دوکان
موجود بود۔ در ۱۲۵۴ھ چہار ہزار دوکان آباد شدند فی نفر چہل و یک روپیہ باج
مقرر کردند۔ در ۱۲۵۴ھ زینہ مور گنیش پنڈت در برای گذارش حساب سہ سالہ
کشمیر در لاہور بار یاب حضور گشتہ جمع و خرج حساب خطۂ دلپذیر بحسن تدبیر و
تقریر ادا کردہ مورد الطاف جہانبانی گردید و بخلاع فاخرہ ممتاز گشتہ موضع ازوہ
و کچھی پورہ جاگیر یافت و بعد پنج ماہ بکمال اعتبار رجعت نمود۔

و در سال ۱۲۵۵ھ لارڈ آکلنڈ[1] ویسرای کشور ہند ہمراہ مہاراجہ رنجیت سنگھ
در مقام فیروز پور ملاقات کردہ رابطۂ موافقت و محبت درست فرمود و از رنجیت سنگھ
بابت مقدمۂ کابل دو چیز درخواست نمود۔ یکی امداد و اعانت افواج۔ دوم اجازت
رفتن لشکر انگریزی در کابل از راہ پنجاب و سندھ سرکار پوز رنجیت سنگھ ہر دو امر برعایت
گورنمنٹ برخود گرفتہ منظوری ساخت۔ بعد فراغت ملاقات لارڈ آکلنڈ در
امرتسر نہضت کردہ در آنجا محفل ضیافت منعقد شد ہمان وقت برای انصرام مقدمۂ
کابل شاہزادہ نونہال سنگھ[2] و جنرل ونتورہ و الم طبل با عسکر شش ہزار سپاہ و شش
توپ مامور شدند۔ بعد فراغت ضیافت و تعیین افواج و پیشکشی لارڈ آکلنڈ رنجیت سنگھ
را دفعۃً مرض فالج عارض گشتہ بعد چند گاہ در ماہ مار ۱۸۹۶ھ بہ مطابق[3] ۱۲۵۵ھ

---

[1] درست ۔ آکلینڈ (از ۱۸۳۶ء تا ۱۸۴۲ء)۔ [2] نونہال سنگھ فرزند مہاراجہ
کھڑک سنگھ (۱۸۲۱ء و ۱۸۴۰ء)۔ [3] مطابق ۲۷ جون ۱۸۳۹ء۔ بروایت
کننگھم مہاراجہ رنجیت سنگھ بعمر ۵۹ سال ازین جہان درگذشت (کننگھم ہسٹری آف دی

از عالم فانی بعالم جاودانی شتافت. چهل و دو سال حکومت گذرانید. در مصرف لوازمات تعزیت و یک کرور و ده روپیه نانک شاهی نقد و جنس صرف نمودند و چهار رانی و یازده کنیز ستی شدند[1]. تاریخ:-

چون شه پنجاب شد از شش جهت
سال فوتش کرد با من عقل نقل

بے سر و پا شد ز فوت شاه حیف
«بخت و تخت و تاج و ملک و حکم و عدل»[2]

بعد انتقال رنجیت سنگه شاهزاده کهرک سنگه[3] بر تخت جلوس نمود و افواج متعینهٔ کابل را هر گونه امداد و اعانت کرده خاطر گورنمنت عالیه خرسند ساخت و بعد چند ماه کهرک سنگه از وزارت راجه دیان سنگه[4] متنفر شده بجای او چیت سنگه[5] را

[illegible] صفحه ۲۲۱). مرزا مهدی مجرم بر وفات مهاراجه رنجیت سنگه مرثیهٔ طویل گفته است.

مطلعش این است ؎

دریغا که خورشید گیتی فروز   نهان گشت و شد بر جهان تیره روز

(دیوان مجرم ورق ۶۸).

[1] بقول پنڈت بیربل کاچرو «هفت کنیزک سیمین بر و یک خدمتگار جان سپار پروانه سان در جان‌فشانی بال افشانی نموده خود بخود در آتش سوزان درآمده بانوار مطلق ملحق گردیدند» (تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۱). [2] ۱۲۵۵ھ مطابق ۱۸۳۹ء. [3] فرزند کلان مهاراجه رنجیت سنگه (۱۸۰۱ء - ۱۸۴۰ء). [4] راجه دهیان سنگه متوفی ۱۸۴۳ء برادر کلان مهاراجه گلاب سنگه والی جموں و کشمیر بود.

[5] صحیح: چیت سنگه سندهیاوالیه.

رتبۂ وزارت بخشید۔ اعیان مملکت ازیں حرکت متغیر گشتہ نونہال سنگھ را در امورات ملکی دخیل کردند و چیت سنگھ[1] را از تیغ گذرانید۔ ازیں ور بر خاطر کھڑک سنگھ اندوہ وافر افزود و ترک سلطنت نمود و بہمیں تردد مدقوق شده مدت یکسال و دو ماه بحکومت بسر برده خرق کسوت حیات نمود[2]۔ چوں شاہزاده نونہال و امرائی ستوده افعال بعد فراغت شمشان بجانب دولتخانہ معاودت کردند کنور نونہال سنگھ و میان اودہم سنگھ فرزند راجہ گلاب سنگھ ہردو دوش بدوش براه میرفتند چوں بر سر ڈیڈی[3] رسیدند از کمانچہ دروازه گران سنگی ناگاه بر سر آں ہر دو گوہر گرانمایہ افتاده شہر یار ملک عدم شدند۔ رباعی:-

ازنونہال عمر ثمر ہم نخورده رفت
در بوستان حکم گذر ہم نکرده رفت
بر ماه پیکران محلی بہ لعل و دُر
از حسرت و دریغ گذر ہم نکرده رفت

تاریخ:- نہ ملک و ملک شہاں مضارع و ماضی است
نہ ارث مردم دیگر کاتۂ و قف
اجل چو کوفت سر نونہال تاریخش
سروش گفت "فخر علیہم السقف"[4]

---

[1] برائے تفصیل قتل چیت سنگھ ملاحظہ کنید "تاریخ راجگان جموں و کشمیر اردو جلد اول صفحہ ۱۴۰ و ۱۴۱ مصنفہ ٹھاکر کاہن سنگھ صاحب بلا وریہ چاپ سنہ ۱۹۸۶ بکرمی"۔ [2] وفات مہاراجہ کھڑک سنگھ بتاریخ ۵ نومبر سنہ ۱۸۴۰ء واقع شد۔ (کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۳۱)۔ [3] ڈیڈی بکسر دال و راء ہندی و سکون ہردو یا در لغت کشمیری و ہندی بمعنے "دہلیز" باشد۔ [4] ۱۲۵۶ھ مطابق سنہ ۱۸۴۰ء

بعد شنقار راو رائی چند کور مادر نونہال باتفاق بعضے اعیان سلطنت بر تخت حکومت جلوس کردہ مدت سہ ماہ باجرائی حکومت پرداخت۔ و دراں اثنا مطابق سنہ ۱۲۵۶ھ شیر سنگھ دارگ غیرت بجوش آمدہ باتفاق بعضے اُمرا باجمعیت افواج از بٹالہ یورش کردہ در لاہور محاصرۂ قلعہ نمود و قلعہ گیان ابواب قلعہ مسدود کردہ بضرب توپ و تفنگ بجنگ پیوستند و بسیاری از ہا دراں غم می تلف شدند عاقبت از حرب و ضرب بجاں آمدہ درہائی قلعہ برکشادند۔ و شیر سنگھ اندرون قلعہ در آمدہ بپای رانی چند کور افتادہ ہر گونہ او را بر اسم فرزندی دلجوئی نمود۔ انگاہ در شہر منادی امن و امان دادہ بقرا غدل در ماہ ماگھ سنہ ۱۸۹۷ب بر تخت جلوس نمود و رانی نامبردہ را ہوائی حکمرانی در سر و خیال دو گردانی در دل مضمر بود۔

دراں اثنا بعضے کنیزگان روسیاہ بطمع مال و جاہ آں ماہ خورشید کلاہ را در خوابگاہ بے سر کردند و راجہ دھیان سنگھ کہ مدار المہام دولت بود آں بدکاران وخیم العاقبت را بند از بند جدا ساختہ بدریا انداخت۔ ہمدریں سال در کشمیر رسم زمتان را برف کمتر باریدہ یک عورت ہنود ستی شد۔

در سنہ ۱۲۵۷ھ مطابق سنہ ۱۸۹۸ب ہشتم ماہ بیساکھ تیلک سنگھ کمیدان باتفاق چند نفر جمعداران و سپاہیان پلاٹن خود علم بغاوت افراشتہ چہار پنج گھڑی شب گذشتہ میان سنگھ را در خوابگاہ در آمدہ بشمشیر نمک حرامی از ہم گذرانیدند۔ تاریخ:-

---

[۱] بقول جی۔ ٹی۔ وائن باعث قتل میہان سنگھ ایں بود کہ عسکریاں در مواجب خود مطالبہ از زیادی کردہ بودند۔ میہان سنگھ در قبول ایں مطالبہ بغیر از اذن حکومت مرکزی اظہار معذوری کرد۔ بنا بریں سالاران افواج مشتعل شدہ در سنہ ۱۸۴۱ء بغتۃً او را کشتند (سفرنامہ جلد دوم ص ۲۷۳)

جنرل میان سنگه از شغب شد گشته امش بے سبب
افتاد از جور و تعب مخلوق در چاره قلق
از بهر تاریخش ببین بے پا و سر شد در زمین
عدل و رجا صلح و صفا عقل و وفا نظم و نسق[1]

بعد آں باغیان باہمد یگر متعرض شده روزمره چندچند کس را شربت مرگ می نوشانیدند و با اہل شہر بوجہی تعرض نمودند۔ کابنجان گوله انداز از قلعه ماری بست برائی سرزنش آں تیره درونان تیر توپهارا در شیر گڈھ آماج میکرد که اکثر گوله ها بر قصر و بام های مردم شہر افتاده هراس بے قیاس افزود۔ بعد انقضای بیست و چهار روز یکی از نمک بپروردگان نہال سنگه را در خلوت در آمده بقتل رسانید۔ و سردار سنت سنگه بروز واقعه پدر در قلعه کوه ماران متحصن شده بود بصلاح گنیش پنڈت از آنجا برآمده در شیر گڈھ نشست۔ و بعد قتل نہال سنگه از دست باغیان مضرت بسیار کشید۔ همدراں ایام گنیش پنڈت را چندی در علالت طبیعت عارض شده جاده پیمائی سر منزل آخرت گردید۔

چوں اخبار بغاوت[2] افواج و قتل میان سنگه شہریار لاہور را صغا نمود۔ شیخ غلام محی الدین که سابقه دو مرتبه[3] بر صاحبکاری کشمیر فائز شده بود الحال بر صوبه داری

---

[1] ۱۲۵۷ھ مطابق ۱۸۴۱ء۔ [2] مرزا مهدی مجرم دریں فتنه و فساد "شہر آشوب" طویل دارد که مطلعش این است ؎ فاجران شہر را پیرایه تا لانست و بس ٭ تاجران دهر را سرمایه تا دانست و بس ٭ (دیوان مجرم قلمی ورق ۱۵۷)

[3] بار اول در ایالت دیوان کرپارام (از ۱۸۲۷ء تا ۱۸۳۱ء) بار دیگر در ایالت شہزاده شیر سنگه

آنجا مامور ساخت وکنور پرتاب سنگھ و راجہ گلاب سنگھ با جمعیت لشکر برائی سرکوبی باغیان ہمراہ او تعین فرمود۔ اوّل ماہ مارشاہزادہ و راجہ گلاب سنگھ در کرالہ پورہ قیام ساخت دراں زمان ہفتاد روز باران متواتر بارید و دریائی بہت طغیانی گشت و سد قاضی زادہ بریدہ ضلع خانیار و رعناواری وکاوہ ڈارہ وغیرہ محلات بسیار را طوفان ساخت و پائین فتحکدل پلہا برہم خوردہ بیوت بساتین را نقصان کلی رسید تا پانزدہ روز آب با خانہا موجود بود۔ سپاہیان بغاوت کیش از شیرگڈہ برآمدہ بمقام ٹیہ مالنہ با فوج شاہی بجنگ پیوستند تا یکدو روز آتش محاربہ مشتعل بود۔ عاقبت مغلوب گشتہ شبانہ از راہ توسہ میدان فرار شدند۔ چون بمقام پنوچہ رسیدند در آنجا افواج راجہ گلاب سنگھ آن گروہ بدنہاد را درمیان یکدرہ محاصرہ کردند آنچہ کہ مال و متاع و سلاح و سلب ہمراہ داشتند بگیونہادند و قاتلان میان سنگھ حوالہ کردہ رہائی یافتند۔ بعد ترتیب مخبئ دلان حال موجودی توشخانہ کہ بمبادی سی لک روپیہ نقد و جنس بود قلم بند کردہ حوالہ بہائی گورمکہ سنگھ نمودند۔ پس شاہزادہ والاتبار و راجہ نامدار سنت سنگھ پسر میان سنگھ ہمراہ گرفتہ روانۂ لاہور شدند۔ حکومت میان سنگھ ہفت سال و چہار روز بود۔[1]

شیخ غلام محی الدین در سنہ ۱۲۵۷ھ[2] یکہزار و دوصد و پنجاہ و ہفت لوائی حکومت افراشتہ منشی تیلوک چند را برعایت دیانتداری سابقہ رتبہ صاحبکاری بخشید و خود در انتظام مملکت و نصفت و آسودگی مردم نہایت کوشید لیکن رفا

(از ۱۸۳۷ء تا ۱۸۴۱ء) تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۹۔

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۸۔ [2] مطابق ۱۸۴۱ء۔

رعیت و سنیان اہل بدعت مثل میان سنگھ توفیق نیافت۔ و در خدمت شیخ احمد[1]
تارہ بلی رحمہ کہ از مشایخ کبار این دیار بود روی ارادت آوردہ بسفارش ایشان یک لک خروار
بمردم مساکین و مشایخ و فقرا و سادات وغیرہ اقطاع بخشید۔ و در افعال خیر و حسنات
بتہذیب آنجناب بنہایت کوشید۔ و مسجد جامع کہ از اول حکومت سنگان[2] مسدود شدہ بود
مفتوح ساختہ مبالغات کثیر در ترمیم آن صرف نمودہ و آبجوی بدستور سابقہ در صحن آن
جاری ساخت۔ و اہل ہنود و مسلمین را بدو چشم پنداشتہ ہر کس را بلا تعصب رعایت و
حمایت میفرمود۔ و غلات مال موجودی میان سنگھ بحساب دہ آنہ خروار در بازار
فروختن تجویز داد در حکومت او ہمیشہ یک نیم خروار شالی در میان دہات بقیمت
یکروپیہ میفروختند۔ و در سال اول حکومتش برف بشدت بارید و چار پایان بعدم
علف تلف شدند و ہیزم گرانی یافت۔

و در کمال صعوبت زمستان ۱۲۵۷ھ وزیر زورآور سنگھ[3] سپہ سالار گلاب سنگھ

---

[1] شیخ احمد تارہ بلی خلف شیخ محمد نعیم تلمیذ قاضی جمال الدین عالیکدلی بودند۔ در علم قرأت از شیخ یحیٰ داؤد قاری استفادہ نمودہ اند۔ "افضل الطرائق" در علم تصوف و رسالہ در علم تجوید از تصانیف ایشان ست۔ طبعے موزون ہم داشتند۔ بتاریخ ۱۴ رجب المرجب ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۲ء رحلت فرمودہ در محلہ تارہ بل آسودند (برائی تفصیل مزید رجوع کنید بہ تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۲۸ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۸۰ و ۲۸۱)۔ [2] یعنی از ابتدا سال ۱۸۱۹ء۔

[3] وزیر زورآور سنگھ فاتح لداخ از سکان موضع کوسل ضلع ریاسی صوبہ جموں بود۔ از درجہ ادنی عسکریہ ترقی نمودہ بعہدہ سپہ سالاری رسید۔ بقول کے۔ ایم۔ پانیکر وزیر زورآور سنگھ از طماعی و خودغرضی پاک بودہ وفاداری آقائے خود پیش نہاد خود میداشت۔ چیزیکہ از تحفہ و تحائف موصول می شد

دومان تلاو کشته شده برای سرکوبی متمردان لشکر راجه گلاب سنگه بافسری دیوان هری چند[1]
قریب شش هزار سپاه در عین زمستان براه لار روانهٔ لداخ شده ده هزار نفر زمیندار از بیگاری
میدند در ملک وادیلا برخاست و بسیار مردمان تلف شدند.

شیخ غلام محی الدین لشکر جموں را رسد پانزده روز همراه داده در بجا آوری
خدمات بجان کوشید راجه گلاب سنگه اوایل بهار ۱۸۴۹ء در باغ نسیم قیام کرده برای
معاونت هری چند چهار هزار سپاه بجانب لداخ مامور ساخت و شش هزار زمیندار برای
باربرداری همراه داد و دیوان هری چند راجه قلعه قمع مخالفان بخشی اجنجوٹ کرن شاه
افسران لشکر را بحضور گذرانید و راجه گلاب سنگه آنها را خلاع فاخره بخشیده رخصت داد
و بذات والا در ماه مگهر بجانب جموں رجعت نمود.

همدرین سال کریم خان نبیرهٔ سلیمان خان مرزبان یاسین از شیخ غلام محی الدین استمداد
نمود بنابران برای معاونت او نطوشاه[2] و شهزاده حسن با فوج خالصه در گلگت رفته بعد معرکه و جدال

---

۴۴ بخدمت ولی نعمت خود مهاراجه گلاب سنگه سالها کرد و همیشه در لباس ساده زندگی بسر می برد.

(گلاب سنگه از کے. ایم. پانیکر مطبوعه ۱۹۳۰ ص ۱۶۷).

[1] دیوان هری چند یکے از سپهسالاران افواج مهاراجه گلاب سنگه بود. بعد از وفات وزیر زوراور سنگه
فتح تبت بدست دیوان هری چند تکمیل یافت. در ۱۸۴۵ء چون افواج خالصه جموں را محاصره کردند،
دیوان مزبور بحکم مهاراجه بر دفاع فائز بود. در ۱۸۵۷ء چون بغاوت هندیان برخلاف انگلیسیان
در دهلی رونما شد، هری چند نیز همراهی مهاراجه رنبیر سنگه برای فرو کردن این هنگامه بدهلی رفت
و در آنجا در معرکه کشته شد (ایضاً صفحه ۱۶۶) — [2] نطوشاه یا نتهو شاه از سادات گوجرانواله
۴۵ (پنجاب) بود. مدت العمر افواج سکهان منسلک بود و در فتح گلگت و هونزه و نگر کوشید. بعد از

گوہرامان در پونیال معزول شدہ کریم خان بحکومت گلگت مسلط گشت۔ و نطوشاہ قلعہ ۱ و مددگار او در آنجا ماندہ متہر داس بجانب کشمیر رجعت نمود و قصّۂ آں در حصّۂ اول مذکور است

ہمدریں سال حوض چشمۂ شاہی را ناظم صوبہ مرمت ساختہ ۱ "چشمۂ شیخ" تاریخ است۔ ہمدریں سال متصل امیراکدل شیخہ باغ احداث نمود۔

و در سنہ ۱۲۵۹ھ ۲ یکی از سادھوان ریاضت کیش در بتخانہ کوہ سلیمان بعبادت مشغول بود دو کس زساکنان دارد و کہ بکیش اسلام بودند برای دیدن بتخانہ در آنجا رفتند سادھوی مذکور آں دو شخص سیّاح را درون بتخانہ دخول نداد چوں مردم دارد و مجہول مطلق ہستند سادھوی مذکور را بسنگ و چوب قتیل کردند و آں بت سنگین کہ از عہد دیرین در آنجا بود بشکستند بوقوع این امر از شہریار لاہور تشدد شدید رسید و قاتلان زمیان پریدہ رفتہ باین تشویر مردمان شہر را آزار کثیر عاید گشت۔ عاقبت شیخ محی الدین پیکر شولنگ تیار کنانیدہ در آنجا نصب فرمود۔ آخر این سال در ماہ پوہ ستارۂ ذات الاذناب از جانب مغرب ظاہر شدہ شعاعی طویل و وسیع داشت مردماں نہایت متردد شدند۔

ہمدریں سال مہاراجہ شیر سنگھ فرزند خود کنور پرتاب سنگھ قائم مقام کردہ عرصۂ شش ماہ در سیر شکار کوہسار گذرانید۔ و در ماہ ۳ اسوج وارد لاہور شدہ تمامی

---

۴۴ عروج راجہ گلاب سنگھ ہم بر خدمات سابقہ فایز ماند۔ و بالآخر در معرکۂ در حمایت مہاراجہ گلاب سنگھ دریا سین (گلگت) جان داد۔ (گلاب سنگھ ص ۱۶۹)۔

۱ از صفحہ ۷۱۹ تا ص ۷۲۶۔ ۲ ۱۲۵۹ ہجری مطابق ۱۸۴۳ء۔ این تاریخ از گفتہ ہائے مرزا مہدی مجرم است بیت این است ؎

سال تاریخ حال "چشمۂ شیخ" گفت مجرم ز روی آگاہی

۳ مطابق ماہ ستمبر و اکتوبر تقویم انگلیسی۔

فوج خالصه را برائی حاضری دسان فرمان داد و اکثر ملازمان قدیم ببهانه پیری برطرف
نمود - چون نوبت حاضری فوج سندهانوالیه رسید آنها را در عهد مهاراج حاضری گرفتن
معمول نبوده درین امر مجبور شدند و عذرها کردند راجه شیر سنگه که هنوز ناتجربه کار بود از مآل کار
نیندیشیده بمقام شاه بلاول در باغ جمعدار خوشحال سنگه برائی حاضری سندهانوالیان مع فرزند
خود اجلاس نمود - سردار اجیت سنگه[1] سندهانواله از روئی بدخصالی طمانچه دو نالی که اعجوبه
صنعت فرنگستان بود در دست گرفته پیش شیر سنگه استاده ماند - و شیر سنگه طمانچه ازو
درخواست نمود اجیت سنگه طمانچه پیش برده پنهانی چقماق را حرکت داده بر پیشانی
او سر کرده سرش[2] از تن برداشت - و همان لحظه لهنا سنگه[3] کنور پرتاب سنگه را ذبح نمود -

بیت :- لرزه بر جان مرد و زن برخاست
خلق را شور محشر آمد یاد

مقارن آن حال جماعه سندهانوالیه بجانب قلعه میرفتند و راجه دهیان سنگه را
در راه دیدند لهنا سنگه و کیهرا سنگه سندهانوالی از روئی بدرگالی او را برائی اصلاح
صلاح جهانداری اندرون قلعه بردند و بر ڈیڈی گریالیان[4] رسانیده بقتل آوردند - و در
خزائن و حرمخانه غارت کردند و مال و متاع را متصرف شدند - در آن حال پر و بال هیرا سنگه
پسر دهیان سنگه که پسر خوانده رنجیت سنگه بود افسران عسکر را فهمائش داده که شاهزاده

---

۱ اجیت سنگه - ۲ تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۸ - بروایت کننگهم قتل
شیر سنگه بتاریخ ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء روی نمود - (کننگهمس هسٹری آف دی سکھس صفحه ۲۵۶) -
۳ یعنی لهنا سنگه مجیٹھیه عم اجیت سنگه سندهیانوالیه -
۴ تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۹ حاکم کلو و منڈی -

دلیپ سنگھ را بر تخت بنشانند و مراد زیر گردانند پس شمارا انعام و اکرام داده تمامی فوج را تنخواہ مضاعف خواہم ساخت۔ پس افسران افواج مہاراج با او متفق شدہ عہد نمودند و با جمعیت لشکر قلعہ را محاصرہ کردند بصدمۂ توپہائی سرکوب پارۂ از بارۂ قلعہ فرو بشکستند و بجلادت و عجالت درون قلعہ درآمدہ اجیت سنگھ و لہنا سنگھ و کیہا سنگھ از تیغ گذرانیدند و کالبدہائی آن تبہ کاران در میان شہر تشہیر کردند۔ فرد۱

ہر کہ بدی کرد و بہ بدیار شد　　او بہ بد خویش گرفتار شد

انگاہ باتفاق امرائی نامی شاہزادہ دلیپ سنگھ[2] فرزند رنجیت سنگھ کہ بعمر نہ سالگی بود بر تخت نشانیدند و ہیرا سنگھ را خلعت وزارت پوشیدند و بایفائی موعود در تنخواہات خود تضاعف و تزائید بدند۔ مقارن آنحال بہائی گورمکہ سنگھ کہ سرکردہ مجاوران امرت سر بود و مصر بیلی رام خزینہ دار گوبند گڈھ بہ ثبوت سازش بدسگالان بقتل[3] آوردند فقط و پیش از وقوع این واقعہ شیخ غلام محی الدین زبردست خان مرزبان مظفرآباد گرفتار کردہ در شہر محبوس داشت و برادرزادہ اش حسین خان را بر حکومت مظفرآباد تسلط دادہ تھانہ دار خود در قلعہ مظفرآباد تعئین ساخت۔ و بعد ورای فتور اکہائی پہاڑ و زمینداران آن دیار بمقام بغی و عناد ایستادہ دست تطاول بکشادند

لہ کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۵۶ و ۲۵۷۔

ٮہ۲ دلیپ سنگھ فرزند مہاراجہ رنجیت سنگھ از بطن رانی جنداں بود۔

(کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۳۳)۔

ٮہ۳ بروایت کننگھم مصر بیلی رام در دربار مہاراجہ رسوخ عظیم داشت۔ این امر ہیرا سنگھ را بسیار ناگوار بود و از راہ حسد و کینہ او را قتل کنانید۔ (ایضاً صفحہ ۲۵۷)۔

حاکم صوبهٔ شکسے جرار برای سرکوبی قوم شرار بافسری میرزا ایوب و پنڈت راجه کاک[1] مأمور ساخت. راجه نجف خان و شیر احمد خان افواج خالصه را قتل عام نموده میرزا ایوب در کاغان محبوس داشتند. و افسران افواج را موی سر تراشیده و ختنه کرده و بینی و گوش بریده در پیش ناظم صوبه فرستادند و اطراف کامراج را تاخت و تاراج نمودند. و در قصبهٔ سوپور عمارات شهر را آتش داده اهل هنود را ضرر شدید رسانیدند.

مهاراجه شیر سنگه را با صغای این ماجرا آتش غضب بجوش آمده ناظم صوبه را چهار لک روپیه مصادره نمود و شیخ امام دین[2] بن سردار کشن سنگه با جمعیت چهار هزار پیاده از راه پونچهه و سردار گلاب سنگه پوه وندی مع چهار هزار پیاده براه هزاره برای تدارک متمردان مأمور ساخت. وقتیکه شیخ امام دین در پونچهه رسید خبر گشتگی تخت لاهور و قتل شیر سنگه بوقوع آمد و شیخ امام دین افسرده و دلخسته در شهر رسیده بغیر مصالحه چاره دیگر نه سنجید. پس زبردست خان را پنجاه هزار روپیه جرمانه کرده و خلعت پوشیده رها داد و کیلین او زوجهٔ رحمت الله خان در عقد نکاح خود در آورد و با قبیلهٔ بمبه رابطهٔ کلی بهم رسانیده شور و غوغای مردم بمبو رفع ساخت. قصهٔ آن در حصهٔ اول[3] مشروح است.

---

[1] پنڈت راجه کاک در فرزند پنڈت بیربل در بود. در عهد مهاراجه گلاب سنگه رتبهٔ پیشکاری داشت. بعد از آن بر محکمهٔ داغشال فائز گشته شهرتی عظیم حاصل کرد. پنڈت راجه کاک در شاعر هم بود و فرخ تخلص میکرد. راجه کاک در سنه ۱۸۰۶ء متولد گشته در سنه ۱۸۶۶ء وفات یافت.
(ز تاریخ اقوام کشمیر جلد اول صفحه ۹۴)

[2] شیخ امام الدین پسر شیخ غلام محی الدین متوفی سنه ۱۲۶۲ھ.

[3] صفحه ۲۳۵ و ۲۳۶.

در سنه ۱۲۶۱ھ[1] حادثه وبا ظهور یافته تا دو سه ماه جمعی کثیر بوادی عدم رفت
همدرین سال سنگان خالصه صمد بابای چچه‌ریل بتهمت گاوکشی ماخوذ کرده مع عیال و اطفال
هفده کس در بهرگین گاو سوختند[2]. فقط۔

چون هیرا سنگه در اجرای قوانین سلطنت پرداخت پنڈت جلا[3] از طرف خود
مختار کار و صاحب اختیار نموده وی از روی سفاهت با جمیع اعیان بدسلوکی و بدخواشی
میکرد۔ و مهارانی[4] از افعال و اطوار وزیر و امیر دلگیر شده برادر خود جواهر سنگه را
اختیار و اعتلا بخشیده وی اعیان و ارکان دولت را تحت کردن نمیداد۔ هیرا سنگه در اصلاح
پنڈت جلا جواهر سنگه مغلول کرده محبوس داشت۔ و مهارانی ازین سخن رنجیده شده
پنهانی بطرف راجه سوچیت سنگه[5] پیغام فرستاد که هیرا سنگه وزیر جوان است و پنڈت
جلا امیر شیطان و مهاراجه طفل ناتوان از دست آنها تمشیت امور ملکداری اصلا منظور
نیست و ایشان بعجلت تمام بیایند و مسند وزارت را رونق بخشند۔ سوچیت سنگه
را با هیرا سنگه سابقه معاندت جبلی بود بنابران برای تذلیل و بکمال تعجیل بر ساحل دریای
راوی رسید و فوج شایسته خود را آنجا گذاشته خود بمرافقت یکصد سپاه از دریا

---

[1] مطابق ۱۸۴۵ء۔ [2] وجیز التواریخ بحواله کشیر جلد دوم صفحه ۷۴۵۔ نزد دیگران این سانحه تا عهد بهولا ناته قضا بندار بود۔ [3] پنڈت جلا از برهمنان شهر جموں بود۔ بنا بر مرشدی خانواده راجگان جموں مخصوصاً اتالیقی پسر راجه دهیان سنگه شهرت و رسوخ عظیم حاصل کرد۔ در حکومت راجه دلیپ سنگه فرزند مهاراجه رنجیت سنگه اقتدارش بپایه رسید که راجه هیرا سنگه هیچ امر بدون رای او طی نمی کرد و بالآخر همی پنڈت جلا در ماه دسمبر ۱۸۴۴ء سبب هلاکت خود و راجه هیرا سنگه شد (ملخص از کننگهم هسٹری اف دی سکهس صفحه ۲۶۵ و ۲۶۶)۔ [4] مقصود از ملکه "جندان" بیوه مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی است۔ [5] عم هیرا سنگه۔

عبور کرده در مقبرهٔ شیخ اسمٰعیل قیام ساخت و خیال محال بخاطر آورد که افسران افواج خالصه پیشوائی کرده مرا باعزاز و اکرام خواهند برد۔

چون هیرا سنگه از قدوم میمنت لزوم عمّم[1] بزرگوار خود خبر شنید ... افواج را بزیر پا غلطید و بعجز و لابه بیان ساخت که راجه سوچیت سنگه برای کشتن ... از جموں آمده است اگر ایشان در معاونت و معاضدت من همت خواهند کرد ... را یک یک اشرفی طلا انعام خواهم بخشید۔ پس لشکریان بطمع زر با او متفق شده فردا در مقبرهٔ شیخ باستقبال راجه سوچیت سنگه سارعت نمودند و در یک دم سر آن محتشم زیر قدم فدا کردند و معاونان همراهیان او در ملک عدم فرستادند[2]۔ هیرا سنگه بوقوع این فتح نمایان هر یک سپاه را یک یک اشرفی از خزینهٔ شاهی انعام بخشید که تعداد آن از هشتاد هزار افزون شد۔ بعد این واقعه سردار عطر سنگه سندانوالیه هنگام قتل شیر سنگه نزد انگریز بهادر پناه گزین شده بود بخیال استحصال سلطنت و از آن رخت معاودت بر بسته در مقام ترن تارن نزد بابا بیر سنگه فقیر روشن دل بود قیام ساخت۔ و بابا بیر سنگه را بالحاح و ابرام نمود که مرا بر مسند وزارت بنشانند۔ بابا بیر سنگه بجانب افسران فوج که منقاد او بودند تحریر ساخت که سردار عطر سنگه را معاونت و معاضدت نمایند و بر کرسی وزارت بنشانند که پادشاه سکه را وزیر هم سکه باید بود۔

باستماع این خبر هیرا سنگه را زیر و زبر شده سرگروهان افواج را زرپاشی

[1] یعنی از سوچیت سنگه۔ [2] بقول سید محمد لطیف این محاربه بمقام "میاں ووڈر" از حوالی لاهور واقع شد۔ (لاهور اٹس آرکی ٹیکچر اینڈ اینٹی کوئٹی ص ۸۲ مصنفه سید محمد لطیف)

کردہ بر آن آورد کہ فرداً بمقام نزن تارن لخفتہ با وا ہیرا سنگہ را با جمیع مجاوران
بتخانہ و سردار عطر سنگہ مع توابع و لواحق خود شلک توپہا در چاہ عدم انداختند
و در سنہ ۶۲ جواہر سنگہ خالوی دلیپ سنگہ کہ در بند زندان اسیر بود
با افسران عسکر با عطاء سیم و زر سازش کردہ بوثوق ایمان پیمان ساخت کہ ہرگاہ
ہیرا سنگہ و پنڈت جلا را از میان بردارند مرا بر منصب وزارت مستقل داراند لشکر
شاہی ہر یک سپاہ را یک یک گلوبند زرین بقیمت یک یک صد روپیہ عطا خواہم ساخت
عسکر سنگان بطمع زر مانند اخگر افروختہ شدہ ہیرا سنگہ را پیغام فرستادند کہ اگر
با زوئی پنڈت جلا بدست ما ندہد از جان خود دست بشوید۔ ہیرا سنگہ بنا بر
غیرت جبلی دست پنڈت جلا بدست مخالفان دادن نتوانست۔ موجب آں لشکریاں
را آتش قہر بجوش آمدہ بر قتل و زیر مستعد شدند و از چھاؤنی ہا خروج کردند۔ چوں
ہیرا سنگہ اصلاح ایں امر خطیر بوجہی کردن نتوانست با جمعی از معاونان خود بجانب
جموں گریختہ رفت۔ چوں بر لب دریای راوی رسید مخالفان در عقب و تاشش
میل تعاقب کردند چوں تلاقی فریقین روی داد بمقاتلہ پیوستند۔ و در ازدحام افواج
ہیرا سنگہ و پنڈت جلا و سوہن سنگہ پسر راجہ گلاب سنگہ با جمیع متعلقان خود مقتول
شدند۔ و جواہر سنگہ بر منصب وزارت عروج یافتہ یک لک گلوبند زریں بہ قیمت
یک صد ہزار روپیہ بہ لشکر مظفر بخشید و خزینہ شاہی خالی شد۔ و لعدہ وقوع ایں واقعہ

---

[۱] مطابق ۱۸۴۴ء۔ [۲] دریا در راوی جندراں۔ [۳] چھاؤنی بہندی عسکرگاہ۔ [۴] قتل پنڈت جلا و ہیرا سنگہ ہر دو بتاریخ ۲۱ دسمبر ۱۸۴۴ء واقع شد۔ (کننگھمس ہسٹری آف دی سکس صفحہ ۲۶۶)۔

اندر بار لاہور لشکر مغرور برای گرفتار کردن جواہر سنگھ برادر ہیرا سنگھ و ضبطی مال و دولت جاگیرات راجہ دہیان سنگھ و راجہ سوچیت سنگھ بافسری لعل سنگھ و جرنیل میوا سنگھ و الطوبیہ وکور صاحب بطرف جموں دستوری یافت۔ چون لشکر جرار از چار سو بر ملک جموں یورش آورد، چند گاہ آتش ہیجا در چند جا مشتعل بود۔

عاقبت راجہ گلاب سنگھ افواج خالصہ را باستمالت مدارا ذرپاشی کردہ با خود متحد و متعہد ساخت و خود را بدست ایشان سپردہ بطرف لاہور نہضت فرمود و در آنجا چند گاہ نظر بند شد۔ چون افواج شاہی و بعضی اعیان دربار مددگار او بودند دست استیلای مخالفان برسر او نرسید۔ عاقبت بحسن تدبیر و حمایت تقدیر بجانب جموں رجعت نمود۔

و ہمدران ایام پشورا سنگھ[1] پسر رنجیت سنگھ بدعوی وراثت در حدود سیالکوٹ شورش برداشت و در آنجا افواج راجہ گلاب سنگھ او را بجبر و ضرب دفع کردہ در قلعۂ اٹک پناہ یافت و در ملک ہزارہ غارت کردہ رایت تغلب افراشت و اندربار لاہور چتر سنگھ و فتح خان[2] با لشکر فراوان بمدافعت او مامور شدہ پشورا سنگھ در قلعۂ اٹک محصور ماندہ۔ ایام محاصرہ بطول انجامید آخر پشورا سنگھ بنام افسران عسکر خالصہ بہر جا خطہا فرستاد کہ این ضعیف پسر رنجیت سنگھ وارث ملک و تخت و بہیم ایشان نمک خوار پدر من بودہ اند و بکلام دلیل قتل من مستعد شدہ اند۔ باصغای این ماجرا لشکر خالصہ از محاربات او باز ماندہ بلکہ دربار لاہور را برای دادن حصۂ وراثت او مدعی شدند۔ جواہر سنگھ درین امر خطیر دلگیر و درماندہ فروماندہ عاقبت باتفاق اعیان دربار پشورا سنگھ را وثیقہ

[1] یکے از فرزندان مہاراجہ رنجیت سنگھ است کہ بوقت تسخیر پشاور پیدا شد و بدین مناسبت بنام پشورا سنگھ موسوم شد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۵۸)۔ [2] فتح خان ٹوانہ۔

جاگیر یک لک روپیہ فرستادند و آں کوتہ اندیش ہا مید حصول جاگیر خویش کلاہ وار نژ قلعہ مفتوح ساختہ افواج خالصہ بصلح و صفا داخل قلعہ شدند۔ از آنجا کہ جواہر سنگھ را در شایعت پشورا سنگھ مراغب بنود بنا براں بنام فتح اللہ خان دارا کہنگ پیغام فرستاد کہ پشورا سنگھ بہر نوع کہ داند کار با ختتام رساند۔ فتح اللہ خان کہ از جان نثاران و زیر بود در حالت بیخبری پشورا سنگھ را از تیغ گذرانید[1] و از دربار لاہور بجائے این خدمت بر نظامت ہزارہ مسلط گشت۔ چوں خبر قتل پشورا سنگھ بسمع افواج خالصہ رسید ہمہ ہا بر قتل جواہر سنگھ مستعد شدند و مہارانی را پیغام فرستادند کہ اگر با زوئی جواہر سنگھ بدست ما نہ سپارد زمین لاہور را از خون سرشان رنگین گرداند۔ مہارانی دریں امر مجبور شدہ از مداہنت و مراقبت درگذشت فردا بمرافقت دلیپ سنگھ و جواہر سنگھ برہودج فیل سوار شدہ درمیان لشکر بنیت ساخت خیال داشت کہ افسران عسکر را باستمالت و مباسطت دلاسا نمودہ از قتل جواہر سنگھ باز دارد۔ چوں مہارانی درمیان عسکر رسید لشکریان مہارانی و دلیپ سنگھ را از ہودج برداشتہ درمیان خیمہ در آوردند۔ و جواہر سنگھ را بر ہودج فیل قتل کردند[2] رانی و راجہ محروم و مایوس در حیرت و افسوس فرو ماندند۔ فقط۔

چوں در سلطنت لاہور ہمچنین فساد و عناد راہ یافت عسکر سنگان خالصہ تقریباً یک لک سپاہ جرار خونخوار بود ہمہ ہا خود سر شدند و خیال متابعت بخاطر نیاوردند و در ملک خود در تطاول و تاراج و خونریزی مبادرت نمودند۔ پس اعیان و ارکان سلطنت

---

[1] بروایت کننگھم (ص ۲۷۰) قتل پشورا سنگھ ما بین ماہ اگست و ستمبر ۱۸۴۵ء واقع شد۔

[2] جواہر سنگھ بتاریخ ۲۱ ماہ ستمبر ۱۸۴۵ء مقتول شد۔ (ایضاً صفحہ ۲۷۱)۔

دریں امر ستوه آمده کنگاش کردند که این فوج خونخوار و جرار را بغیر سرکار انگریزی هیچکسی
سرکوبی نتواند ساخت بنابران ارکان سلطنت از مآل کار نیندیشیده تمامی افواج را
فهمایش دادند که شما را در عهد رنجیت سنگه فی نفر همگی شش روپیه تنخواه بود اکنون فی نفر
دوازده روپیه از خزانهٔ عامره مقرر دارند و بر جلادت و شجاعت شما افسوس است که گورنمنٹ[1]
انگریزی زیر ممالک محروسهٔ سرکار لاهور اندازهٔ تصرف دارد چنانچه دیروزها قضیهٔ
موران[2] را قبضه کرده آینده خیال پیش قدمی می کنند اگر این آفت عظمی از دست شما
رفع نگردد عنقریب زوال سلطنت خواهد شد. افواج خالصه از بادهٔ غرور مخمور بود و بتحریک و
تحریص آنها از چهاونی ها برآمده بمقام میان میر لام[3] بستند و بر جنگ گورنمنٹ انگریزی
مستعد شدند۔

تسلط یافتن شاهان برطانیه بر ممالک قلمرو هندستان و پنجاب و کشمیر

در سنه ۱۳۰۰ء خاصیت سنگ جاذبهٔ آهن[4] با تجربه حکمای فرنگ لقا گشته و بنیروی
آن مخترع آلهٔ قطب‌نما شدند و به رهنمونی آن در سیاحت بحر محیط باطراف و جهات بعیده
جهازرانی مبادرت نمودند۔

حکومت اهل پرتگیز

اولاً در سنه ۱۴۹۸ء ۲۲ ماه مئی واسکوڈیگاما از ساکنان پرتگیز[5] بسبیل

---

۱ حکومت ـ ۲ موران در ریاست نابه ـ برائے قضیهٔ موران رجوع کنید به کننگهم
هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۶۲ ـ ۳ "لام" لفظ هندی بمعنے جنگ ـ ۴ برائے
تحقیق دریافت سنگ آهن ربا رجوع کنید به تاریخ حسن جلد اول حاشیه ۵۳، صفحه ۲۹ـ
۵ صحیح :ـ "پرتگال" در یورپ جنوبی ـ

خوش اُمید[1] عزیمت ہندوستان نمودہ بصد محنت ابتلاعلی مسافت بحر محیط کردہ بمقام کالی کٹ نزول یافت و تحقیق و تفتیش حالات این طرف کردہ بعد دو سال و دو ماہ بملک خود بازگشت رسید پس یہ رہنمونی او تاجران ملک پرتگیز بجانب ملک ہند ابواب تجارت مفتوح داشتند و اکثر جا ہا کوٹھی ہا انداختند بعضے مقامات ہندوستان در قبضۂ حکومت در آوردند پس برائے انتظام امورات ملکی و مالی از طرف شاہ پرتگیز وبسرائ[2] مقرر گشتہ در توسیع حکومت و توفیر تجارت نہایت کوشیدند۔ عاقبت بسنہ ۱۶۵۶ء (سنہ۱۰۶۶م) حکومت آنہا را تنزل پدید آمدہ از قلمرو ہند بدر شدند[3]۔

حکومت اہل ڈچ

در سنہ ۱۵۹۲ء شخصے از ساکنان ملک ڈچ ہوٹ مین[4] نام کہ زبان ہندی خوب ماہر بود بطور تجارت در ملک ہند رسید۔ در این جا محرمیت کلی بہم رسانید و رجعت نمود و بہ تحریک و ترغیب او تاجران ملک ڈچ آمد و رفت خود در ہند جاری کردہ ممالک بسیار در قبضۂ اقتدار در آوردند۔ و در سنہ ۱۶۵۶ء اہل پرتگیز بہ مخالفت و منازعت آنہا میادرت

---

[1] بزبان انگلیسی Cape of the good hope

[2] وائسرائے لفظ انگلیسی یعنے نائب السلطنت۔

[3] صحیح این است کہ اخراج پرتگالیان از ہند بالکلیہ نشدہ است بلکہ تا حال سہ مقامات یکے گوا و دوم دمن و سیوم جزیرۂ دیو در تحت تصرف این قوم بالترتیب مشتمل بر رقبہ جات ۱۳۰۱، ۱۶۹، ۲۰ مربع میل است۔

(دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۳۳۶)۔

[4] Cornelius Houtman

نمودہ جزیرۂ لنکا و ملاکاس[1] وغیرہ از تصرف آنہا بدکشیدند و درین اثنا معاندان قدیمی اہل پرتگیز صاحبان انگریز رسیدہ بعضی اطراف مثل سیرام پور[2] و ٹرنیکوبار کہ در تحت اہل ڈچ باقی ماندہ بود خرید کردہ قبضہ نمودند[3] و نام و نشان اہل پرتگیز در ملک ہند نگذاشتند۔

حکومت اہل فرانس

در ۱۶۰۴ء اہل فرانس آمد و رفت خود در ہند شروع نمودند و در ۱۶۶۴ء کالبرٹ صاحب در ملک سورت فرنچ کمپنی قائم ساختہ[4] رفتہ رفتہ علاقہ جات بسیار از حاکمان ہندوستان خرید کردہ توسیع ملک و ترقی حکومت خود بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند و در فرقۂ آنہا بہادران نامی و عہدہ داران گرامی ہمچنان عالی حوصلہ بودند کہ در جنود انگریزان مثل آنہا یافتہ نمی شود و پانڈیچری و چندرنگر و کریکل و ماہی اضلاع نظام وغیرہ در قبضۂ حکومت فرنچ کمپنی داخل شدند[5]۔ دران اثنا نیر اقبال دولت برطانیہ طلوع نمودہ ممالک مقبوضۂ آنہا فتح کردند و در ۱۷۶۹ء[6] حکومت فرنچ

---

[1] در اصل نسخہ "بلاکاسی" مذکور است۔ [2] نزد کلکتہ (بنگال)۔ [3] انگلیسیان شہر سیرامپور و ٹرنیکوبار را از ولندیزیان در ۱۸۴۵ء خرید نمودند (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۷۳۳)۔ [4] انڈین امپائر صفحہ ۴۳۵ مصنفہ سر ڈبلیو۔ ڈبلیو ہنٹر۔ بقول ہنٹر قیام "فرنچ کمپنی" در ۱۶۶۴ء با رنجم بود۔ [5] ہنٹر تعداد این مقبوضات پنج عدد نوشتہ است کہ رقبۂ آنہا ۲۰۳ مربع میل باشد (ایضاً صفحہ ۴۳۶)۔ [6] بقول ہنٹر آخری منسوخی کمپنی مزبور یازدہ سال بعد ازین در ۱۷۹۰ء بقرار داد مجلس ملی واقع شد (ایضاً)۔

کمپنی از ملک ہند سر بسر برداشتہ عملداری خود قایم کردند۔

حکومت سرکار کمپنی انگریز بہادر

اوّلاً در سنہ ۱۶۰۱ء[1] سٹوینز[2] نام یک انگریز از ولایت آمدہ در تمامی بلاد و اصقاع قلمرو ہندوستان سیر و سیاحت نمود و تحقیق حالات جزو و کل کردہ رجعت فرمود پس مردمان انگلستان را باستماع محاسن ہندوستان شوق سیاحت افزودہ بنابران بعضی کسان از ملکہ خود الزبتھ مراسلات محبت آمود در بارہ استحکام و ارتسام سلسلہ محبت و اخلاص بنام اکبر شاہ نوشتہ گرفتند و بجانب ہند نہضت کردند اکبر شاہ نسبت آنہا لوازمات خاطر داری بجا آوردہ تا کہ فیما بین السلطنتین رابطہ محبت و استیناس استحکام و ارتسام پذیرفت۔

بعد از آن مدت رفت انگریزان بطور تجارت در ملک ہند معمول شد چراغ تجارت فروغ یافت۔ اوایل سنہ ۱۶۰۰ء چند شخص سوداگر باہم اتفاق کردہ برای تجارت ہند جہاز مقرر کردند و از ملکہ الزبتھ کہ در آن ایام فرمان روای انگلستان بود اجازت خواستند ملکہ مذکورہ آنہا را کمپنی تجارت ہند شرقی خطاب بخشید[3] و شرائط عہود با ہمدیگر مضبوط کردہ مرخص فرمود و در ملک خود اشتہار داد کہ بغیر کمپنی مذکور ہیچ کسے از تاجران انگلستان تا عرصہ پانزدہ سال بجانب ہندوستان مسابقت ننماید۔

---

[1] صحیح: ۔ ۱۵۷۹ء ۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۲۷)۔ [2] صحیح: سٹیفنس اولین سیاح معتمد مشرق زمین است کہ از قوم انگلیسیان بہ ہند سفر نمود۔ این مرد در نیو کالج آکسفورڈ تعلیم حاصل نمودہ منتظم جسویٹ کالج (مدرسۂ عیسوی) شد۔ در سنہ ۱۵۷۹ء بطرف ہند مسافرت نمودہ شہرت عظیم حاصل کرد (ایضاً صفحہ ۴۲۷)۔ [3] بقول ولیم ہنٹر تشکیل کمپنی جدید بتاریخ ۳۱ دسمبر سنہ ۱۶۰۰ء بعمل آمد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۲۸)۔

تاجران مذکور تا انقضای میعاد در قلمرو ہند ترویج تجارت و ترقی شوکت نمودہ بشرائط قدیمہ و جدیدہ آمد و رفت خود ہا بدستور سلوک داشتند۔

و در سنہ ۱۶۱۲ء باجازت جہانگیر پادشاہ بمقام سورت و احمد آباد و کہمبایت و سواحل کارومنڈل کوٹھی ہا انداختند و ترقی تجارات بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند۔ و در سنہ ۱۶۴۰ء در شہر مدراس باجازت راجۂ آنجا کوٹھی سنٹ جارج[1] بطور قلعہ بنا کردند۔ و نیز بتجویز شاہ جہاں در ملک بنگالہ کوٹھی عجیب افراختند۔ دراں زمان حاطۂ بمبی در قبضۂ اہل پرتگیز بود چوں شاہزادہ چارلس ثانی دختر شاہ پرتگیز در عقد ازدواج خود در آورد شاہ پرتگیز حاطۂ بمبی عوض جہیز دختر[2] بہ چارلس ثانی بخشید بتقریب آں صاحبان کمپنی حاطۂ بمبی را متصرف شدند[3]۔ و نبیرۂ عظیم الشان[4] سنہ ۱۶۸۹ء کلکتہ و سوتانٹی و گوبند پور

---

[1] قلعۂ سینٹ جیورج و حالا مدراس از تعمیر فرانسیس ڈے است۔ در سنہ ۱۶۵۳ء اہمیتے بزرگ حاصل نمودہ یکے از بنادر ممالک شرقیہ گشت۔ اہمیت تمام در جا دا از بنائش معدوم شد۔ مدراس یا مدراس پٹم ۲۳۰ میل جنوبی سولی پٹم است کہ قبل از وجود اول الذکر اہمیتے بزرگ داشت (ہسٹری آف دی برٹش انڈیا انڈر دی کمپنی اینڈ کراؤن صفحہ ۳۷ و ۳۸ مصنفہ جی۔ ای۔ رابرٹس صاحب)۔ [2] کیتھرائن براگانزا۔ [3] اگرچہ عروسی چارلس ثانی با شہزادی کیتھرائن دختر شاہ پرتگال در سنہ ۱۶۶۰ء منعقد شد و شہر بمبی از طرف آنہ در جہیز دختر خود بہ شاہ چارلس دادہ شد لیکن انتقال بمبی بہ نوشتہ قبل از سنہ ۱۶۶۵ء واقع نگشت۔ چارلس حاطۂ بمبی را سہ سال بقبضۂ خود داشتہ بردہ پونڈ سالیانہ حوالہ ایسٹ انڈیا کمپنی کرد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۳۳)۔ [4] عظیم الشان پسر دوم بہادر شاہ پادشاہ دہلی بود۔ در عہد اورنگ زیب عالمگیر ناظم بنگال شد و شہر پٹنہ را دار السلطنت خود

خرید کردہ قبضہ نمودند۔ و در ۱۶۹۸ء از پیشگاہ شاہ انگلینڈ کمپنی دوم[۱] مقرر شدہ آنہا در ہند آمدہ تجارت و حکومت را ترقی بخشیدند۔ و در ۱۷۰۸ء باجازت ولیم سوم ہر دو کمپنی باہم ملحق[۲] ساختہ کمپنی متحد نام کردند۔ و در عہد فرخ سیر[۳] ۱۷۱۳ء تقویمی کہ در ذکر فرخ سیر گفتہ شد عنایت و حمایت اسبابِ بحالی کمپنی عاید گشتہ کہ باجازت او سی و ہفت ضلع خرید کردند و بمقام کلکتہ قلعۂ ولیم فورٹ باستحکام تمام بنیاد نہادند۔ و دران ایام میان ہندوستانیان با ہمدیگر منازعت و مخالفت ہمی بود از صاحبان کمپنی ہر کسی استعانت و استمداد می نمود موجب آن کمپنی در نگہداشت فوج متوجہ شدہ جمعیت افواج بہم رسانید۔ و اندران زمان بر ساحل کارومنڈل[۴] کمپنی اہل فرانس باستقلال بود موجب تقدیر شاہ فرانس و انگلستان با ہمدیگر در ولایت متنازع شدند و درین حال کمپنی فرانس مخالفان کمپنی متحد را امداد و اعانت میکردند۔

ساختن و نامش عظیم آباد نہاد۔ در ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۲ء بعد وفات خود برائے سلطنت برخاست۔ ولے برادر کلانش جہاندار شاہ با دو برادر خود متفق شدہ ہشتم ماہ صفر ۱۱۲۴ھ عظیم الشان را از میان برداشت (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۲)۔

[۱] بقول ہنٹر این کمپنی جدید چنان قوی شدہ بود کہ بمقابلۂ او کمپنی قدیم یعنی ایسٹ انڈیا از دہ آراء در مجلس ملی ناکام شد۔ راس المال این کمپنی بد و ملیون سٹرلنگ رسیدہ بود۔ بالآخر از مساعی لارڈ گاڈلفن در ۱۷۰۸ء ہر دو جدید و قدیم کمپنی دوبارہ یک شدہ رونق دہندۂ ایسٹ انڈیا کمپنی شدند۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۲۸)۔

[۲] این الحاق بمساعی لارڈ گاڈلفن چنانکہ در حاشیۂ سابق مذکور شد بعمل آمد (ایضاً صفحہ مزاد ا)

[۳] ۱۷۱۲ء تا ۱۷۱۹ء ۔ [۴] نزد مدراس ۔

چنانچہ اہل فرانس خواستہ بودند کہ مظفر جنگ[1] پسر نظام الملک[2] را حاکم دکھن
خواہند ساخت و اہل انگلستان میخواستند کہ ناصر جنگ[3] پسر دوم نظام الملک را برصوبہ داری
متمکن دارند۔ و محمد علی[4] نواب را کرناٹک خواہند داد ازیں رو میان ہر دو کمپنی محاربہ
مقاتلہ[5] بوقوع آمدہ اہل فرانس ہزیمت خوردہ مفرور شدند۔ و اہل انگلستان علاقہ جات
متفرقۂ آنہا را در مدراس و غیرہ متصرف شدند و طاقت و ثروت بہم رسانیدند۔ و در سنہ ۱۷۵۶ء[6]

۱؎ نواب ہدایت محی الدین خان المعروف بہ مظفر جنگ نواسۂ نظام الملک آصف جاہ بود
نام پدرش متوصل خان است۔ مدتے حاکم بیجاپور بود۔ بعد وفات جد خود نظام الملک
بارادۂ تسخیر مملکت نظام دکن بخیال خود ناصر جنگ بجنگ آمد و بخت فرانسیسیان ہم معاون او
گشتند چنانچہ در سنہ ۱۷۴۹ء بر ارکاٹ حملہ آوردہ حاکم آنجا نواب انور الدین را قتل نمود۔ مظفر جنگ
بعد از سلطنت دو ماہ از دست ہمت خان بندوقچی کہ قبل ازیں ناصر جنگ را در سنہ ۱۷۵۰ء
قتل کردہ بود مقتول شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۱۹)۔

۲؎ نظام الملک آصف جاہ متوفی سنہ ۱۷۴۸ء۔ ۳؎ صحیح: "ناصر جنگ" خال نواب
مظفر جنگ متوفی سنہ ۱۷۵۰ء۔ ۴؎ محمد علی خان المعروف بہ والاجاہ نواب کرناٹک پسر نواب
انور الدین خان بود۔ بعد فوت پدرش نواب ناصر جنگ در سنہ ۱۷۵۰ء او را نواب کرناٹک تسلیم
کردہ باعانت انگلیسیان تخت نشین شد۔ بعمر ۷۸ سال بتاریخ ۱۳ اکتوبر سنہ ۱۷۹۵ء فوت
شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۹۷)۔ ۵؎ برائے تفصیل محاربات فیما بین
انگلیسیان و فرانسیسیان رجوع کنید بہ ہسٹری آف برٹش انڈیا انڈر دی کمپنی اینڈ دی کراؤن
از صفحہ ۱۰۷ تا ۱۱۱۔ ۶؎ سنہ ۱۷۵۶ء اولین سال تخت نشینی سراج الدولہ است۔
درین وقت سراج الدولہ ہیجدہ سالہ بود (انڈین امپائر صفحہ ۴۴۸)۔

سراج الدوله ناظم بنگاله بمحاربت انگریز لشکر کشیده قلعهٔ فورت ولیم را قبضه کرده مال تجارت آنجا تمام بغارت برد. صاحبان انگریز برکشتی ها سوار شده مفرور شدند و از افسران فوج انگریزی یکصد و چهل و شش نفر در دست نواب اسیر شده در محل مضیق محبوس گشتند فردا همگی بیست و سه نفر از آن مهلکه زنده برآمدند[1]. چون خبر این واقعه در مدراس رسید از آنجا کرنیل کلائیو با فوج گران به پیش آورده مخالفان را قلع و قمع کرده قلعه مفتوح ساخت. پس مخالفان سراج الدوله با کرنیل کلائیو متفق شده در میدان پلاس[2] بجنگ پیوستند. سراج الدوله منهزم شده در مقام راج محل بقتل[3] رسید. و میر جعفر[4] بر حکومت بنگاله استقلال یافت. بعد چندگاه میر جعفر معزول کرده بجای او میر قاسم را اقتدار بخشیدند. و میر قاسم رشتهٔ معاهده گسسته حقوق تجارت کمپنی ضبط نمود و آتش فساد مشتعل گشت. بعد ترتیب ضرب شدید میر قاسم که داماد میر جعفر بود

---

[1] نزد محققین صحیح این است که واقعهٔ "منفذ تاریک" (Black hole) مطلقاً بوجود نیامده و آنکه حسن نوشته است مبنی بر روایات مورخین متعصبین انگلیسی است که هندیان را در انظار عالم اسفل ترین از حیوانات مصور کرده اند. غلام حسین سلیم مصنف ریاض السلاطین (تصنیف ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء) با وجود توصیف انگلیسیان و تنقیص سراج الدوله از ذکر سانحهٔ مزبور کلیةً خاموشی اختیار کرده است.

[2] صحیح: "پلاسی" هفتاد میل بطرف شمال از کلکته. [3] بروایت غلام حسین سلیم قتل سراج الدوله در آخر ماه شوال ۱۱۷۰ھ واقع شد (ریاض السلاطین صفحه ۳۷۴). برای احوال مزید سراج الدوله رجوع کنید بصفحات ۶۳۷ و ۶۳۸ از همین جلد. [4] جعفر علی خان که در تاریخ به میر جعفر مشهور است بعد از وفات نواب سراج الدوله در ماه شوال ۱۱۷۰ھ مطابق ۱۷۵۷ء از مدد انگلیسیان بر تخت بنگال نشست.

معزول شدہ بجائی او میر جعفر بہ تسنور استقلال یافت۔ و در ۱۷۶۵ھ[1] میر قاسم از شجاع الدولہ[2] و شاہ عالم ثانی معین مددگار شدہ در مقابلت انگریز لوائی محاربت افراختند چون صاحبان انگریز غلبہ ورزیدند الہ آباد و لکھنو از شجاع الدولہ گرفتند و صوبہ بہار و بنگالہ واڑیسہ از شاہ عالم نزع کردند شجاع الدولہ اخراجات جنگ داکردہ بر ممالک خود باز قابض شد۔ و شاہ عالم ہر سہ صوبہ بہ صاحبان انگریز بخشیدہ ہمگی صوبۂ دہلی قابض ماند۔[3] دران زمان سلطنت برطانیہ در ہند قائم گشت۔ چون پادشاہ انگلینڈ دانست کہ کمپنی ممالک بسیار از قلمرو ہند فتوح ساخت از محفل پارلیمنٹ باجتماع جمیع اُمراء و وُزراء و شرفا بدینگونہ تجویز قرار یافت۔ یکی آنکہ صاحبان کمپنی در امور ذات

۱؎ صحیح "۱۷۶۴ء" است۔ این محاربہ در تاریخ بنام بکسر مشہور است و بتاریخ ۲۳ را کتوبر ۱۷۶۴ء مابین افواج انگلیسی و افواج اتحادیان میر قاسم رو داد۔ بقول سنہ از طرف انگلیسیان میجر منرو کماندار بود کہ ما بعد بہ سر کیکٹر مشہور گشت۔ درین جنگ از ہندیان دو ہزار و از انگلیسیان ۸۴۷ افراد طعمۂ اجل شدند (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۵۰۰)۔ ۲؎ نواب شجاع الدولہ فرزند نواب منصور علی خان صفدر جنگ ملقب جلال الدین حیدر در ۱۱۴۴ھ متولد گشت۔ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ھ در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بتاریخ ۲۹ ماہ جنوری ۱۷۷۵ء فوت شدہ در گلاب باڑی فیض آباد مدفون شد۔ "رفت نواب شجاع الدولہ" تاریخ است (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۴۵) برائے مزید احوال شجاع الدولہ نیز رجوع کنید بہ عماد السعادت مصنفہ میر سید غلام علی خان میر منشی جان بیلی۔ ۳؎ انگلیسیان در عوض این صوبہ جات ادائیگی ۲۶,۰۰۰۰ روپیہ سالیانہ بشاہ عالم وعدہ نمودند (ایضاً صفحہ ۵۰۳)۔

جنگ و انتظام معاملات ملکی و مالی اوّلاً از محکمۂ وزرائی دولت انگلستان مجاز شوند پس درنفاذ آں پردازند۔ دوم آنکہ از جانب پادشاہ سوپریم کورٹ یعنے عدالت در حکومت آنہا شامل باشد سیوم آنکہ در مملکت ہندوستان از طرف سرکار انگلستان ہمیشہ گورنر جنرل مستقل ماند ہمراہ او کونسل علیحدہ مقرر باشد۔ پس حسب منشاء پالیمنٹ صاحبان کمپنی منظوری دفعات نوشتہ دادند اولاً۔

وارن ہیسٹنگز[1] در ۱۷۷۴ء وسیرائی ہند مقرر شدہ نظام الملک نواب دکھن برائی حمایت خود ضلع کرناٹک و بعضی اضلاع شمالی بصاحبان کمپنی پیشتر دادہ بود اکنون نواب حیدرعلی اضلاع مذکورہ باریاست میسور شامل کردہ آتش فساد مشتعل گشت۔ وسیرائی ہند نواب حیدرعلی[2] را شکست دادہ مرہٹیان را قتل عام نمود۔ در ریاست میسور مع اضلاع مذکور ضبط کرد و از آصف الدولہ[3] ملک بنارس خرید ساخت۔

---

[1] از ۱۷۷۴ء تا ۱۷۸۵ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا سمتھ از صفحہ ۵۱۰ تا ۵۲۰۔ [2] حیدرعلی فرزند فتح محمد خان است۔ بقول پروفسور محب الحسن اسلافش از قریش اند در اواخر قرن شانزدہم میلادی وارد ہند (جنوبی) شدند۔ حیدرعلی در ۱۷۲۱ء متولد شد۔ اُمّی محض بود ولے در زیرکی و ذہانت عدیم المثال بود۔ بعمر ۲۷ سال منسلک عساکر میسور گشتہ بعقل خداداد و حسن خدمات برتبۂ سپہ سالاری فائز گشت۔ در وقت ن جارج در مملکت میسور مختار کل بود۔ حیدرعلی بتدریج اثر و رسوخ پیدا کرد و بالآخر در ۱۷۶۱ء بر تخت میسور قابض شد۔ مدۃ العمر بر مقاومت انگلیسیان کمربستہ ماند۔ در ۱۷۸۲ء بعمر شصت سال بعارضہ سرطان درگذشت و بجایش پسر او سلطان طیب (ٹیپو) بر تخت نشست۔ (ہسٹری آف سلطان ٹیپو از صفحہ ۳ تا صفحہ ۲۵)۔

[3] صحیح این است کہ الحاق بنارس از راجہ چیت سنگہ پسر بلونت سنگہ در ۱۷۷۵ء بوقوع آمد۔ چیت سنگہ

لارڈ کارنوالس[1] در ۱۷۸۶ء[2] خلعت گورنری پوشید در عہد او با نواب حیدر آباد و لکھنو عہد نامۂ جدید منعقد گشت۔ و ہمراہ ٹیپو سلطان[3] بعد محاربہ مقاتلہ صلح شدہ علاقہ جات بسیار از ممالک سلطان ٹیپو و نظام الدولہ بدست کمپنی افتاد و سرنگا پاٹام مفتوح شد[4] و در عہد لارڈ مذکور قانون ملکی و مالی کہ تا حال در قلمرو ہند جاری است ترویج یافت۔

لارڈ سر جان شور در ۱۷۹۲ء[5] بر مسند گورنری جلوس یافت و با رؤسای ہند صلح و صفا نمود۔

لارڈ مارنگٹن[6] در ۱۷۹۸ء گورنر جنرل مقرر شد۔ و سلطان ٹیپو بقتال و جدال[7]

---

[44] در سال ۱۸۱۰ء در گوا بحالت جلاوطنی فوت کرد۔ برائے تفصیل نگاہ کنید امپریل گزیٹیر آف انڈیا جلد ہفتم صفحہ ۱۸۸ چاپ ۱۹۰۸ء۔ [1] از ۱۷۸۶ء تا ۱۷۹۳ء۔

[2] صحیح:- ۱۷۸۶ء۔ [3] سلطان میسور از ۱۷۸۲ء تا ۱۷۹۹ء۔

[4] آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صاحب صفحہ ۵۶۰۔ [5] صحیح:- ۱۷۹۳ء۔ (ایضاً صفحہ ۵۷۴)۔ [6] یعنی لارڈ ولزلی۔ [7] اما تحقیق آنست کہ ذمہ دار این قتال و جدال لارڈ ولزلی بود کہ با وجود روش مصالحت آمیز سلطان ٹیپو جنگ را مابین ہر دو فریق لازم و حتمی خیال کرد۔ پروفیسر محب الحسن اثبات دارد کہ ولزلی بلا انتظار نامۂ سلطان کہ بتاریخ ۱۸ دسمبر بہ او نوشتہ شد۔ جنرل ہیریس را برخلاف ٹیپو سلطان آمادۂ جنگ کرد سلطان بہر نوع می خواست کہ نائرۂ جنگ مابین ہر دو فریق فرو شود، ولے ولزلی کہ سرشار بادۂ غرور بود مساعی سلطان را کان لم یکن انگاشتہ بہ بہانۂ سازش مبینہ مابین ٹیپو سلطان و فرانسیان بتاریخ ۲۸ اپریل ۱۷۹۹ء بر مملکت وے حملہ کنانید۔ برائے تفصیل مزید بہ بینید "ہسٹری آف ٹیپو سلطان" از محب الحسن، چاپ ۱۹۵۱ء، صفحہ ۳۱۴ —

پیش آمده در جنگ کشته شد[1]۔ و ملک او سرنگاپاٹم در قبضۂ سرکار کمپنی[2] افتاده ملک میسور به راجۂ قدیم باز تفویض یافت[3]۔ و با نواب لکھنؤ عہدنامۂ جدید موثق گشت داد ممالک محروسۂ او چند ملک در قبضۂ سرکار کمپنی داخل شد۔ فوج انگریزی در دوابۂ شرقی برای دوام قرار یافت۔ پس سرداران مرہٹہ و سیندھیہ و راگوجی و بھونسلہ و راجۂ برار علم مناز[عت] افراشتہ بمحاربت پیوستند۔ گورنر جنرل غلبہ آورده راجہای مذکور مغلوب ساخت[4] و در حدود شمالی لارڈ لیک صاحب غلبہ کرده مخالفان مقتول شدند و ملک دہلی و دوابۂ غربی دگنگ و گجرات وغیره ممالک بسیار در قبضۂ سرکار کمپنی[5] افتاد۔ پس با راجۂ ہولکر جنگ عظیم واقع شد۔ راجۂ مذکور غلبہ کرده در ملک دوابه بعد احراق عمارات غارت نمود۔ لارڈ لیک

---

[1] شہادت سلطان ٹیپو بتاریخ ۴ مئی ۱۷۹۹ء دقتیکہ در قلعہ سرنگاپٹم بہ انگلیسیان محاربہ می کرد واقع شد۔ دریں وقت از عمر وی پنجاه سال گذشتہ بود۔

(آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا از سمتھ صاحب ص ۵۸۵)۔

[2] نزد محب الحسن سبب سقوط قلعہ سرنگاپٹم ہمکلامی و غداری میر صادق دکنی و پورنیہ و قمرالدین خان بود کہ عمائد و ارکین سلطنت سلطان ٹیپو بودند (ہسٹری آف سلطان ٹیپو صفحہ ۳۲۵)۔

[3] پروفیسر محب الحسن اثبات دارد کہ بعد از سقوط سرنگاپٹم انگلیسیاں ملک سلطان را به حصہ منقسم کردند۔ حصۂ مرکزی وی کہ عبارت از مایسور باشد بہ قبضہ کشن راج کہ پسر پنج سالہ راجۂ قدیمی ایں ملک بود درآمد و بقیۂ وی کہ عبارت از مضافات است و معظم بود مابین نظام دکنی منقسم شد۔

[4] برای تفصیل ایں محاربہ رجوع کنید بہ انڈین ایمپائر صفحہ ۴۶۸۔

[5] ایضاً، ایضاً۔

صاحب کمال شجاعت و جوانمردی اُو را ہزیمت کرده[1] ملک و تمام ضبط شد۔ عاقبت بصلح و صفا پیش آمده ملک خود را باز متصرف گشت۔

لارڈ کارنوالس در ۱۸۰۵ء[2] وایسرائی ہند مقرر شده در رفاہ خلق و امنیت ملک مستعد بود در غازی پور رسیده بقضا پیوست پس سر جارج بارلو صاحب بجای او قائم مقام شد و در عہدا و افواج ہندی در پوشیدن وردی انگریزی سرکشی کرده[3] بسیزده انگریز بقتل آوردند۔

لارڈ منٹو صاحب در ۱۸۰۷ء برعہده گورنری مسلط گشته چون بمدافعت اہل فرانس کمر ہمت بربست جزیره فرانس و موریشش و جاوا و کیه چین و انبوینا و مرا انگو از تصرف آنها نزع کرده نام و نشان اہل فرانس نیست و نابود ساخت و ہمراه رنجیت سنگھ حاکم پنجاب عہدنامه موثوق کرد[4]۔

مارکویس آف ہیسٹنگز در ۱۸۱۳ء[5] گورنر جنرل آمده از راجۂ نیپال ممالک بسیار بجدال و قتال فتح کرد۔ عاقبت مقدمۂ بصلح انجامید۔ پس راجہ

---

[1] بقول صاحب "انڈین ایمپائر" لارڈ لیک در محاصرۂ بھرت پور از راجہ جسونت راؤ ہولکہ ہزیمت یافت و شہر بھرت پور تا ۱۸۲۷ء بقبضۂ انگلیساں نیامد (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۶۹)۔

[2] در ۱۸۰۵ء کارنوالس باردوم برعہدۂ نائب السلطنۂ ہند فائز گشت۔

[3] بقول سر ولیم ہنٹر این بغاوت در ویلور (مدراس) در سال ۱۸۰۶ء واقع شد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۶۹)۔ [4] انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۰۔ [5] مسٹر مٹکاف دلیر سفیر انگلیسی که بدربار رنجیت سنگھ بار یافت (ایضاً صفحہ ۴۷۰)۔ [6] صحیح: "۱۸۱۴ء"۔

[7] برای تفصیل رجوع کنید به انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۰ و ۴۷۱۔

پنڈارہ[1] در راجۂ ناگپور و پیشواجی سر بشورش بر داشتہ خودسری اختیار کردند۔ لارڈ موصوف بہ گوشمالی آنہا پرداختہ ہمہ را مطیع و منقاد خود گردانید۔

بعد از آں سرداران ہولکر خروج کردند و بعد مجادلہ و مقاتلہ ملک آنہا ضبط شدہ عاقبت کار بصلح رسید[2] و ملک پونا و بعضی علاقہ جات در جاگیر راجہ بخشیدند و باقی ملک و درمیان اولاد ان سیواجی قسمت کردند بجائی راجۂ ناگپور فرزند راجۂ سابقہ متقل داشتند۔ پس تمامی راجگان و سرداران و رئیسان ملک ہند را حسب مدارج و حیثیت صورت معیشت مقرر گذاشتہ تمامی قلمرو ہندوستان در قبضۂ اقتدار خود در آوردند۔

لارڈ مہرسٹ[3] در ۱۸۲۳ء بر مسند گورنری استقلال یافتہ با شاہ برما

[1] پنڈارہ یا پنڈارا بکسر با و فارسی و سکون نون و فتح دال ہندی و سکون ہر دو الف و فتح را در ہندی بمعنے غارتگر و رہزن باشد۔ ایں گروہے بود کہ در عقب افواج مرہٹیاں قتل و نہب میکردند اکثریت ایں گروہ از مسلماناں بود۔ بعد از شکست مرہٹیاں ایں طائفہ مابین سالہای ۱۸۰۲ و ۱۸۰۴ء در مالوہ آباد شدہ در اطراف وسط ہند بہ تاراج و غارتگری بسر می بردند۔ در ۱۸۱۷ء لارڈ ہیسٹنگز برایشاں یورش کرد و سرگروہ ایشاں امیر خاں بدیں شرط با انگلیسیاں مصالحت نمود کہ علاقہ ٹونک بدو حوالہ کردہ شود۔ (جامع اللغات اردو صفحہ ۱۰۸ و انڈین ایمپائر ص ۴۷۲)۔ [2] یعنی در ۱۸۱۷ء و ۱۸۱۸ء۔ (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [3] صحیح :- "لارڈ امہرسٹ"۔ لارڈ امہرسٹ از سال ۱۸۲۳ء تا ۱۸۲۸ء نائب السلطنۃ ہند قبل از تقرری خود بریں عہدہ بچند ماہ از مسٹر آدم پیشروی کردہ بود (ایضاً صفحہ ۴۷۳)۔

بمحاربہ ومجادلہ پیوستہ ملک رنگون و آوا فتح نمود بعد صلح و صفا از عملداری آسام واراکان و تناسرم ضبط شدہ بعمرت پورہم [1] در عہد او شامل خالصہ گشت۔

لارڈ ولیم بینٹینگ در ۱۸۲۷ء [2] رایت گورنری افراختہ عرصۂ پنج سال در رفاہ خلق و انتظام ملک پرداخت و رسم ستی شدن زنہای ہنود ممنوع ساخت۔ و اخبار نویسان ہندرا آزادی بخشید۔ ہماں وقت خیر آمد و رسیاں بر ہندوستان شہرت یافت۔

لارڈ اکلنڈ [3] در ۱۸۳۶ء ویسرائی ہند آمدہ برائی تدید راہ روسیاں بر تسخیر افغانستان عزمیت کردہ افواج کثیر براہ پشاور و سندھ شکار پور بر کابل تعئین ساخت۔ بعد محاربات بسیار دوست محمد خان والی کابل موجب دغای حاجی کاکر و بعضی اعیان ملک مغلوب و منہزم گشتہ در بخارا رفت و ملک افغانستان را سرکار کمپنی متصرف شد لیکن بخوف ملکیان شجاع الملک را بر تخت شاہی جلوس [4] دادند و خود در انتظام مہام مملکت پرداختند شاہ بخارا در غبطہ بود کہ دوست محمد خان را مثل شجاع الملک جواہرات ہمراہ خواہند بود بنابراں اسیر زندان ساخت دوست محمد خان از محبس گریختہ در پناہ صاحبان انگریز بنا بر مصلحت وقت او را مع عیال و اطفال در کلکتہ جا دادند۔ متعاقب آنحال اکبر خان پسر دوست محمد خان از محبس بخارا گریختہ

---

[1] ایضاً، صفحۂ مزبور۔ [2] صحیح:- ۱۸۲۸ء (ایضاً صفحۂ ۴۷۴)۔
[3] صحیح:- "آکلینڈ" (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۶)۔ [4] سبب نشاندن انگلیسیاں شجاع الملک را بر تخت کابل این بود کہ امیر دوست محمد خان دوستی روس و ایران را بر معاہدۂ انگلیسی ترجیح می داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۹ حاشیہ ۳)۔

آمدہ در کابل بمعاونت اہل شہر رایت مخالفت افراخت و لارڈ میگ و سکٹر بن و جنرل کانلی را قتل کردہ افواج شاہی را تباہی ساخت[1] و میم صاحبان را بند انداخت و شجاع الملک از جہان گذرانیدہ ملک افغانستان از باز متصرف گشت۔ ہمدران زمان عسکر ظفر پیکر برای تسخیر چاین مامور شدہ بعضی ممالک چین را فتح کردہ رجعت نمودند۔

لارڈ النبرا در ۱۸۴۲ء خلعت گورنری پوشیدہ بر شہر کابل دوبارہ فوج کشی کردہ محبوسان آنجا از بند رہانیدہ دوست محمد خان را دوازدہ لک روپیہ سالیانہ تنخواہ مقرر کردہ ملک خود واپس داد۔ بس بر ملک سندھ و گوالیار یورش کردہ از وی بدنامی معزول شد۔[2]

لارڈ ہارڈنگ در ۱۸۴۴ء مطابق سمت ۱۹۰۰ بکرمی گورنر جنرل کشور ہند مقرر شدہ وی ٹامس کالج رورکی شائع کرد و عمارات شاہان دہلی را مثل تاج محل وغیرہ در دہلی ترمیم ساخت۔ لارڈ موصوف را خواہش قلبی بود کہ با راجگان و رئیسان ملک ہند راہ صلح و صفا مفتوح دارد لیکن در عہد او حسب تقدیر فساد خانہ جنگی سلطنت سنگاں بعمل آمدہ عسکر سنگاں کہ قریب یک لک سپاہ بود ہمہ ہا خود سر شدند و در قتل و غارت مبادرت نمودند اعیان سلطنت عاجز آمدہ لشکر خود سر را در مقابلت و محاربت برٹش گورنمنٹ ترغیب و تحریص نمودند بنا بر آں لشکر سنگان از چھاونی ہا برآمدہ بر جنگ انگریزان نادر شدند و با جمعیت سی ہزار سپاہ[3] و بیست و دو صد ضرب توپ ہا از دریای ستلج عبور کردہ لام بستند۔ از آں طرف اعیان سرکار کمپنی از ایں حرکت بیجا بے خبر مطلق بودند و از وی بے سر و سامانی بجانب دربار لاہور مراسلہ ہا نوشتند کہ بغیر وقوع سبب چرا بر محاذ

---

[1] بقول سر ولیم ہنٹر ۱۶۰۰۰ افراد ہمگی ڈاکٹر برائی ڈن بمشقت جان سلامت بردہ بجلال آباد رسید (ایضاً صفحہ مذبور)۔ [2] ایضاً صفحہ ۴۷۹۔ [3] بقول سر ولیم ہنٹر ۶۰۰۰۰ سپاہ و ۱۵۰ عدد توپ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۸۱)۔

ومقاتلہ مستعد شدند اما آواز آنہا کسی را گوش نرسید۔ پس کارگذاران سرکار انگریزی سامان سرسری بہم رسانیدہ بر مدافعت مخالفان مستعد شدند۔ ۱۸ ماہ دسمبر ۱۸۴۵ء مطابق ۲ ماہ پوہ سمت ۱۹۰۱ ب بمقام مدکی جنگ پیوستند افسر عسکر سنگان لعل سنگھ[۱] بود۔ بیت:۔

بظاہر بُدند اویار و دمساز شان
بباطن مگر بدتر از دشمنان

بعد حرب و ضرب شدید بارلونٹ صاحب جنٹ کشتہ شد و قریب صد کس از افسران فوج انگریزی بقتل رسید۔ عاقبت لشکر سنگان مغلوب و لعل سنگھ منہزم گشتہ چند ضرب توپ در دست انگریزان افتاد۔ جنگ دوم بمقام پیرو شاہ[۲] ۲۱ دسمبر واقع شدہ سردار تیجا سنگھ[۳] با جمعیت پنجاہ ہزار و یکصد ضرب توپ آتش محاربہ افروختہ از آتش فشانی سنگان لشکر انگریزی را چشم زخم شدید رسید کہ بعدم سرب و باروت توپخانہ آنہا سرد شدہ بود پسانہ افسران عسکر انگریزی حملہ آوردہ فوج سنگان پسپا کردند و ہفتاد و دو توپ از فوج خالصہ بردند۔

جنگ سیوم ۲۸ جنوری ۱۸۴۶ء بمقام علی وال العمل آمدہ دریں جنگ بسیاری

---

[۱] لعل سنگھ یا لال سنگھ یکے از سرداران افواج سکھ است بعد وفات جواہر سنگھ رانی جنداں بیوہ مہاراجہ رنجیت سنگھ او را بوزارت عظمٰی فائز کرد۔ در محاربات پنجاب بقبضۂ انگلیان آمدہ محبوس شد و در ۱۸۶۷ء بمقام دیرہ دون درگذشت۔

(قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۶۷)۔

[۲] صحیح:۔ "فیروز شاہ"۔ ایضاً۔ [۳] صحیح:۔ "تیج سنگھ"۔ بقول کے۔ایم پانیکر "سردار تیج سنگھ سالار عام افواج سکھاں بود (گلاب سنگھ صفحہ ۹۰)۔

از افسران انگریز مجروح و مقتول شدند۔ عاقبت لشکر سنگان ہزیمت یافته جمعی کثیر درمیان دریای ستلج غرق آب گشتند۔ جنگ چهارم بمقام سوبران[1] دهم فروری روی داده سرلشکر سنگان شام سنگه در جنگ کشته شد[2] و افواج سنگان بی سر مانده شکست خوردند[3] و عسکر انگریزی از دریای ستلج عبور ساخته در قصبهٔ قصور قیام کردند[4]۔ چون عسکر سنگان را یارای مقاومت و دبدبهٔ جبروت نمانده اثر و اکراجی فتح پدیده رفت پس رانی[5] صاحبه اعیان و مملکت از خیال امارت درگذشته راجه گلاب سنگه از جموں طلبیدند و بر منصب وزارت و وکالت مختار نمودند[6]۔ و راجهٔ موصوف را از قتل برادران و پسران خود دل پرخون بود و از اوضاع و اطوار اهالیان دربار نفرین داشت۔ بنابران در بجاآوری خدمات سرکار انگلیس بجان و دل کوشیده مراتب و مدارج خود به درجهٔ اعلیٰ رسانید۔ و برای مباسطت و مشایعت خود موجب موافقت لاحقه و سابقه همراه مسٹر لارنس صاحب بخواهش مصالحه سلسله جنبانی نمود۔ و لوزده نفر گروه که در روز دغا اسیر شده بودند رها فرمود۔ پس بذات و الا با اتفاق دیوان دینا ناتھ و فقیر نورالدین و دیوان دیوی سهای و سردار گلاب سنگه در معسکر لارڈ هارڈنگ ویسرای هند موکب همت جهانیده بمعرفت سرهنری لارنس صاحب و سر فریڈرک کری بارنٹ صاحب فارن سکرتر با لارڈ گورنر جنرل بهادر سلسلهٔ مصالحت و

---

[1] صحیح "سوبراؤں"۔ برای تفصیل حالات این محاربه به بینید کننگهم هسٹری آف دی سکهس صفحه ۳۱۲ تا ۳۱۴۔ [2] ایضاً، صفحه ۳۱۵۔ [3] بقول گیرٹ تخمینهٔ افواج سکهاں در جنگ سوبران ۴۲،۶۲۶ افراد بود (ایضاً صفحه ۳۱۶)۔ [4] بقول کننگهم قلعهٔ قصور بلا مزاحمت بقبضهٔ انگلیسیان آمد (۳۱۶)۔ [5] یعنی رانی جنداں۔۔

[6] راجه گلاب سنگه بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۸۴۶ء بر منصب وزارت عظمیٰ فائز گشت (گلاب سنگه از پانیکر صفحه ۹۲)۔

موافقت جنبانید و بعد گفتگوی بسیار با جلاس دربار اہل اقتدار عہدنامۂ خاص متضمن شانزدہ دفعہ فیما بین سرکار کمپنی و دربار لاہور حسن انعقاد پذیرفت۔ ازآنجملہ ہمگی چہار دفعہ کہ درینجا مفید است ایراد کردہ شود۔[1] فقط۔

دفعۂ سیوم عہدنامہ این است کہ مہاراجہ صاحب علاقۂ ملک مابین ہردو دریای ستلج و بیاس مع کوہستان متعلقہ ہردو دریای مذکور بسرکار دولت مدار کمپنی انگریز بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعۂ چہارم این است کہ سرکار انگلیسیہ از ریاست لاہور بجہت تلافی اخراجات جنگ و محاربہ مبلغ یک و نیم کرور روپیہ طلب ساخت۔ و سرکار لاہور بدادن زر نقد کلی استطاعت واستعداد نداشت۔ لہذا مہاراجہ دلیپ سنگھ قلعہ جات و ممالک و حقوق علاقۂ مملکت کوہستانی کہ مابین دریای بیاس و سند جانب ہزارہ واقع اند مع دیار کشمیر و ہزارہ متعلقۂ آن بعوض کرور روپیہ منجملۂ زر مطلوبہ بسرکار دولت مدار کمپنی بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعۂ پنجم مہاراجہ صاحب وقت انعقاد یافتن عہدنامۂ ہذا و ماقبلش مبلغ پنجاہ لک روپیہ بسرکار انگلیسیہ خواہند رسانید۔

دفعۂ دوازدہم بجلدوی خدمتگذاری راجہ گلاب سنگھ رئیس جموں کہ درباب ازدیاد روابط دوستی و اتحاد فیما بین سرکار لاہور و سرکار انگلیسیہ از راہ نمک حلالی در قیام ریاست لاہور بتقدیم رسانیدہ مہاراجہ صاحب قول و قرار می نمایند کہ اقتدار بالاستقلال راجہ گلاب سنگھ را در ہمچنین علاقہ جات کوہستانی کہ از روی قرارنامۂ علیحدہ فیما بین راجۂ موصوف و سرکار انگلیسیہ براجۂ مذکور الیہ تفویض خواہد یافت مع متعلقان

---

[1] برای تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۳۴۹ تا ۳۵۵۔

آں کوہستان کہ از عہد مہاراجہ کھڑک سنگھ تحت قبضۂ راجہ گلاب سنگھ است مقبول و منظور خواہند داشت وہم سرکار انگلیسیہ بلحاظ حسن روّیہ راجہ گلاب سنگھ اعتراف میفرمایند کہ استقلال راجۂ موصوف در ہمچنیں علاقہ جات قبول پذیرا خواہند نمود۔ و راجہ موصوف را در زمرہ متعہدان ایں سرکار گردون فار دانستہ بعطای عہدنامہ علیحدہ ممتاز خواہند فرمود۔ مرقوم بمقام لاہور نہم مارچ ۱۸۴۶ء مطابق دہم ربیع الاول ۱۲۶۲ھ ۲۹ پھاگن ۱۹۰۲ب ملخصاً۔

بعد انعقاد عہدنامہ راجہ گلاب سنگھ را دیار کشمیر و علاقہ جات کوہستان در بدل مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سوائی ہزارہ تفویض یافت[1] و پنجاہ لک روپیہ از خزانۂ لاہور نقدی مواخذہ شدہ راجہ لال سنگھ وزیر و مدار المہام مقرر گشت۔ و افواج انگریزی برای محافظت در لاہور قایم ماند۔ و افواج خالصہ را کہ خود سرشدہ بود سلاح و سلب گرفتہ اخراج کردند و توقف رزیڈنٹ[2] انگریزی در لاہور مقرر گشت۔ ہمدران ایام شیخ غلام محی الدین ناظم صوبۂ کشمیر بتاریخ ۲۶ ربیع الاول ۱۲۶۲ھ[3] مطابق ۱۴ ماہ چیتر ۱۹۰۲ب

[1] مطابق دفعۂ اول "عہدنامہ سرکار کمپنی با مہاراجہ سنگھ" (گلابنامہ صفحہ ۳۶۰) ہزارہ نیز در تفویض و حوالگی شامل کشمیر و علاقہ جات کوہستان بود۔ ولے چوں ہزاریاں خلاف ایں قبضہ بغاوت نمودند، مہاراجہ بمطابق عہدنامہ ۵ رمئی ۱۸۴۷ء ہزارہ را از گڑھی ناندو تبدیل کرد۔ تبادلہ مزبور بہ پیش سرہنری لارنس ایجنٹ گورنر جنرل بدستخط نائب دیوان دینا ناتھ و کشن چند وجوالا سہائے و قاضی محکم الدین بعمل آمد۔ دریں حال استثنائے ہزارہ از کشمیر سہو قبیح است۔　　(گلابنامہ صفحہ ۳۷۰)۔

[2] یعنی سر فریڈرک کری بارنٹ صاحب ایجنٹ گورنر جنرل (گلابنامہ صفحہ ۳۷۱)۔

[3] مطابق ۱۸۴۵ء۔

از جہان فانی بہ ملک جاودانی انتقال نمود و در حظیرۂ حضرت محبوب العالم سمت مشرق آسود۔

تاریخ:۔

شیخ افضل غلام محی الدین | بود بے مثل در سخاوت و داد
کرد پدرود دار دنیا را | سوی عقبے چو روی خود بنہاد
ملہم غیب گفت تاریخش | "سید المرسلین شفیعش باد"[1]

ایضاً فی تاریخہ

ہاتف غیب سال تاریخش | داد "شیخ ارم مکان"[2] آواز

حکومت او پنج سال دہ ماہ بود۔

شیخ امام الدین[3] بعد انتقال پدر حسب فرمان دربار لاہور در سنہ ۱۲۶۲ھ بر مسند حکومت کشمیر جلوس کردہ در رفاہ و آسودگی رعیت پرداخت۔ شالبافان که در دست کارخانداران مجبور و مغلوب شدہ بودند مطلق العنان نمود و حکم نافذ داد که شالبافان بمرضی خود ہر جا که میخواہند کار کنند۔ و از طرح شالی معمولی آنہا دو آنہ فی خروار تخفیف نمود و از کارخانداران سر نفر سہ روپیہ انعام داد نیلہ و از طرح شالی حصۂ سیوم بذمۂ کارخانداران مقرر کرد و بر مزدوری ہر کس چہارم افزون ساخت۔ و با مردم بمبو از رابطۂ مصاہرت موافقت کردہ علاقۂ کامراج در رواگذار آنہا واگذاشت۔

ہمدران ایام برگشتگی تخت لاہور بعمل آمدہ صاحبان انگریز در سلطنت لاہور

---

[1] ۱۲۶۲ھ [2] ایضاً۔

[3] متوفی ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۵۹ء۔

داخل شدند و ملک کشمیر به راجہ گلاب سنگھ عطا کردند۔ چنانچہ اوّل ماہ مارس ۱۹۰۳ ب وزیر
لکھپت با جمعیت لشکر در خطۂ کشمیر داخل شدہ در میدان مایسومہ قیام ساخت۔ و بتاریخ
ششم ماہ ساون وزیر رتنون بر نظامت کشمیر وارد گشت۔ شیخ نامدار موجب انقلاب
روزگار از حکومت این دیار دست بردار بود لیکن وزیر لکھپت ذخیرہ مداخل کشمیر و محبت
با قیداران ملک از شیخ امام دین درخواست نمود۔ وی برای دادن این وجیز از لال
سنگھ کہ در ان روزہا وزیر الملک شدہ بود استمزاج فرمود وی در تفویض کردن تصرف
کشمیر بہ ملازمان مہاراج منع ساخت موجب آن شیخ امام دین را با وزیر لکھپت گفتگوی
سخت درمیان[1] آمدہ کار بجائی بمقاتلہ رسید چنانچہ ۱۵ ماہ بھادون عسکر خالصہ
بر فوج لکھپت وزیر شبخون آوردہ جمعی کثیر بقتل آوردند۔ و وزیر لکھپت و رام سنگھ
کمیدان درین جنگ تا زجا بناز شدند۔ وزیر رتنون[2] لشکر بقیۃ السیف ہمراہ گرفتہ در
کوہ ماران متحصن گشت و افواج خالصہ تا چہل روز قلعہ را محاصرہ کردند۔ چون راجہ گلاب
سنگھ شر این خبر بسمع لارڈ گورنر رسانید حسب الحکم حضور عیال و اطفال شیخ در دوابہ
نظر بند شدہ[3] لارنس صاحب با عسکر موفور برای اخراج آن مغرور مامور گشت۔ و از
طرف او فتح اللہ خان و حاکم راجوری آمدہ شیخ امام الدین را بتہدید و وعید بینہ
از گوش شیدہ با حشمت و دولت ہمراہ بردند و بمقام تہنہ در خدمت لارنس صاحب
گذرانیدند۔ از آنجا لارنس صاحب ہمراہ راجہ گلاب سنگھ بہ کشمیر آمدہ امام الدین را بہ لاہور
فرستادند۔ و در آنجا کری بارنٹ صاحب شیخ امام الدین را برای رفع اعلام فساد
بازخواست فرمودہ وی سہ قطعۂ وثیقۂ دستخطی لال سنگھ بنظر گذرانید۔ لال سنگھ

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۶۴۔ [2] ایضاً۔ [3] ایضاً، ایضاً۔

دریں باب ملزم شدہ بسزای کردار ناہنجار زا فند اروافعی معزول شدہ در اکبرآباد محبوس گشت[1]۔ حکومت شیخ امام الدین در ملک کشمیر ہمگی شش ماہ بود۔ ایام حکومت سنگان لاہور در کشمیر بیست وہفت سال وچہار ماہ شمسی محسوب است۔

بدانکہ بعد بس لال سنگھ مہارانی در خیال تحسر وحیرانی پریشان می بود وازاعیان دربار ہرکسی مخالف خود انگاشتہ حرکات نامعقول ومقول مجہول کردن گرفت۔ رزیڈنٹ لاہور او را بے شعور دانستہ باتفاق رای ممبران دربار برای اخراج او تجویز داد۔ چنانچہ ۲۰ ماہ اگست ۱۸۴۷ء از نشیمن خاص کشیدہ در شیخوپور فرستادند۔

ہمدران ایام در ماہ جنوری ۱۸۴۸ء لارڈ ڈلہوزی صاحب[2] خلعت گورنری پوشیدہ مہارانی درحالت حسرت وپریشانی بمقام شیخوپورہ اوقات بسر می برد۔ بموجب رای ناقص خود و باغوای منشی گنگارام وکاہن سنگھ خیال محال بخاطر آورد کہ افسران انگریزی را پنہانی مسموم کردہ ہلاک گرداند۔ بنابراں با ہتمان سکوٹ سازش نمودہ برای انصرام این امر خطیر مبلغات کثیر آں ہا پیشگی بخشید۔ وبعد انجام این مرام انعام وعطیۂ موفور وعدہ فرمود۔ چنانچہ سخن بریں قرار یافت کہ بروز اجتماع انگریزان وتناول ضیافت شایان در ماکولات زہر قاتل انداختہ ہمہ را معدوم سازند۔ ما پیش از وقوع این واقعہ اسرار مکنوم مکشوف شدہ منشی گنگارام وکاہن سنگھ وغیرہ تمام اہل منصوبہ بدار آویختند۔ ومہارانی بطرف کاشی اخراج کردند چند ماہ در آنجا گذرانیدہ بطرف نیپال گریختہ رفت وچند سال در آنجا بسر بردہ باز آمد۔ ودر ۱۸۶۳ء برای

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۶۷۔　[2] متوفی ۱۸۶۰ء۔

ملاقات فرزند خود در ولایت رفت و در آنجا از جان درگذشت۔

مدّعا کہ کری بارنٹ صاحب ریذیڈنٹ لاہور کاروبار سلطنت موافق زمانہ انصرام میکرد۔ دراں ثنا مولراج[1] حاکم ملتان در فرستادن خراج معمولی عذر لی کردہ کرد و از دربار لاہور راہ در شتہ دیبر فرستادہ کی استعفائی حکومت بدرگاہ گذرانید۔ موجب آں از دربار لاہور سردار کاہن سنگھ[3] بحکومت ملتان مامور شدہ برائی امداد و اعانت او مسٹر ونگیون صاحب[2] و انڈرسن صاحب ہمراہ رفت۔ وقتیکہ ناظم جدید در ملتان رسید مولراج از جیب بغاوت سر کشیدہ ہر دو انگریز بقتل رسانید۔ چوں اثر این خبر

---

[1] مولراج پسر دیوان ساون مل ناظم ملتان بود۔ چوں بعہد راجہ ہیرا سنگھ ساون مل از دست سفاکی جان بجان آفرین سپرد (۱۸۴۴ء) فرزندش مولراج بر صوبہ داری ملتان مقرر گشت۔ چوں حساب چند سالہ بنام دیوان مسطور باقی بود، اہالیان دربار لاہور مطالبہ آں بمیان آوردند و بطلب باقی و نذرانہ مواخذہ کردند۔ دریں اثنا مابین مولراج و دربار لاہور نزاع افتاد و کار بدینجا رسید کہ انگلیسیاں بمعاونت آخر الذکر بر قلع قمع مولراج کمر بستہ شدند۔ بعد از محاربات متعددہ ملتان بتاریخ ۲ جنوری ۱۸۴۹ء از تصرف مولراج بدر رفت۔ انگلیسیاں خواستند کہ بالزام قتل ونس اگینو صاحب و انڈرسن صاحب مولراج را بدار کشند ولے بعدہ سزایش بعبور دریائے شور مبدّل گشت (گلاب نامہ از صفحہ ۳۸۳ تا ۳۹۰ و آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸ و امپریل گزیٹیر جلد بیستم صفحہ ۲۷ و ۲۸)۔

[2] مراد از Vans Agnew است (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸)

[3] کاہن سنگھ مان (گلاب نامہ صفحہ ۳۸۴)۔

بسمع کری بارنٹ رزیڈنٹ لاہور رسید راجہ شیر سنگھ پسر چتر سنگھ اٹاری والہ با جمعیت
دہ ہزار سپاہ خالصہ برای سرکوبی آن باغی تعین ساخت۔ مولراج در قلعۂ متین محصور
ماندہ بین الفریقین ۱۸ ماہ جون ۱۸۴۸ء و یکم جولائی و ہفتم نومبر سہ مرتبہ جنگہای
عظیم واقع شد و افواج شاہی را البیہ زنباہی رسید۔

دراں اثنا چتر سنگھ اٹاری والہ کہ از طرف دربار لاہور در علاقۂ ہزارہ
ناظم بود بغی نمود و پسر خود شیر سنگھ را در ملتان پیغام فرستاد کہ با مولراج اتفاق
کردہ با لشکر انگریزی مقابلت نماید۔ شیر سنگھ موجب پیغام پدر با فوج مولراج
لاحق گشت و چتر سنگھ لشکری انبوہ از سنگان جمع کردہ بجانب پشاور نہضت
کرد[1]۔ و از کابل دوست محمد خان با لشکر فراوان آمدہ بموافقت چتر سنگھ منطقۂ
محاربت بربست[2]۔ ۲۰ ماہ اکتوبر در پشاور آتش بغی فروختہ شد از صاحبان
انگریز چندکس بقتل رسیدند۔ و لارنس صاحب[3] و بوی صاحب اسیر شدند و در حدود
پنجاب بہر جا آتش بغاوت مشتعل شدہ افواج سنگان از جان برخاستہ جنگ میکردند۔
و شیر سنگھ را از مولراج بوجہی غصہ پیدا شدہ بنابراں از معاضدت او کنارہ
گرفتہ قلعۂ اٹک و حسن ابدال را فتح کردہ تاخت و تاراج نمود۔

چون آتش ہیجا بہر جا مشتعل گشت افواج انگریزی از بمبئی براہ کراچی آمدہ
۲۷ دسمبر در ملتان رسیدہ و فوج دریا موج بجوش آمدہ بر سر مولراج حملہ آوردند
و از جانبین بسیاری مقتول و مجروح شدند۔ عاقبت الامر ۲۱ ماہ دسمبر اتفاقاً

---

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۸۷۔ [2] ایضاً صفحہ مزبور۔

[3] صحیح: "جارج لارنس" (گلاب نامہ صفحہ ۳۹۴)۔

یک گولۂ آتش بار در بارودخانۂ مولراج افتادہ بصدمۂ آن جنوبی دیوار قلعہ منہدم شد لشکر انگریزی درون قلعہ داخل گشت مولراج را طاقت مقاومت نماندہ در ذیل امان در آمدہ شہر ملتان را انگریزیہا در تصرف شدند۔ و مولراج را بحکم دربار لاہور در کلکتہ فرستادہ در اثنای راہ از جان گذرانید۔

بعد فتح ملتان چہل ہزار سپاہ بمقابلۂ چتر سنگھ و شیر سنگھ از دربار لاہور مامور شدہ برلب دریای چناب جنگ اول روی داد از جانبین جمعی کثیر بقتل رسید جنرل کیورٹن صاحب کشتہ شد۔ جنگ دوم در موضع رسول[۱] واقع شدہ در آنجا افواج سنگان شکست رسید و جنگ سیوم بمقام چلیانوالہ وقوع یافت فریقین را نقصان فراوان عائد گشت۔ و بسیار انگریز قتل[۲] شدند۔ جنگ چہارم ۲۱ فروری ۱۸۴۹ء بمقام گجرات بعمل آمدہ دریں معرکہ سلسلۂ استحکام سنگان گسستہ شدہ شصت ضرب تواپ در دست انگریز افتاد[۳]۔ اکرم خان پسر دوست محمد خان کشتہ[۴] شد۔ بعد ازاں افواج انگریزی بافسری کپتان گلبرٹ صاحب بتعاقب سنگان مامور شدہ بسیاری از افسران سنگان گرفتار کردہ بقتل آوردند۔ و ہیچ کسے را خیال آشوب بخاطر نگذاشتند و از ہر کسے سلاح و سلب[۵] اخذ کردند۔ چتر سنگھ و شیر سنگھ مع شانزدہ ہزار سپاہ و چہل و یک ضرب

---

۱ در ضلع گجرات پنجاب نزد چلیانوالہ۔ ۲ بقول اے سمتھ در معرکۂ چلیانوالہ از افواج انگلیسی ۲۳۳۸ نفر مقتول و مجروح شدند و چہار توپ از دست ایشان بدر رفت۔ (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۹)۔ ۳ و از انگلیسیاں ۹۶ نفر مقتول و ۷۰۰ نفر مجروح شدند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ ۴ از گلاب نامہ قتل اکرم خان فرزند امیر دوست محمد خان محقق نشدہ۔ ۵ بقول سر ولیم ہنٹر تخمینۂ اسلحہ کہ بعد الحاق پنجاب از مردمان این دیار

توپ ہا در ذیل امان درآمدند۔ ودر حدود پشاور واٹک مردم افاغنہ شورش برداشتہ بودند از خودسری یکبار سرد شدند۔ ۲۹ مارچ[۱] ۱۸۴۹ء لڑائی[۲] باختتام رسیدہ ملک پنجاب بقبضۂ اقتدار سرکار برطانیہ داخل شد۔

پس بمقام لاہور باجلاس ایلیٹ صاحب سکرتری ولارنس صاحب رزیڈنٹ و اجتماع جمیع اعیان ملک دربار عام منعقد گشتہ اولاً عہدنامۂ مہاراجہ رنجیت سنگھ سردربار بآواز بلند خوانانید۔ بعد ازاں اشتہاریکہ از پیشگاہ لارڈ گورنر جنرل بہادر مشعر بر ضبطی پنجاب بمعزولی مہاراجہ دلیپ سنگھ نافذ شدہ بود گوش گذار اہل روزگار نمودند[۳]۔ وبعد چندگاہ لارڈ گورنر جنرل[۴] در لاہور رسیدہ دلیپ سنگھ را چہار لک[۵] روپیہ مقرر کردہ روانۂ انگلستان[۶] فرستادند۔

سلب کردہ شد یک لک وبیست ہزار سلاح بود" (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔

۱ بقول ولیم ہنٹر الحاق پنجاب با ممالک مفتوحۂ انگلیسیہ بتاریخ ۲۹ مارچ ۱۸۴۹ء واقع شد (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ ۲ "لڑائی" بفتح لام و را ہندی وسکون الف ویاء وکسر ہمزہ بہندی بمعنے معرکہ باشد۔

۳ گلاب نامہ صفحہ ۳۹۶۔ ۴ یعنی لارڈ ڈلہوزی۔

۵ بقول سر ولیم ہنٹر "۵۸،۰۰۰ پونڈ سالیانہ وظیفہ مقرر کردند"۔ (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔ ۶ بقول ڈاکٹر صوفی دلیپ سنگھ در سنہ ۱۸۵۰ء اول بہ فتح گڑھ یوپی وبعد ازاں در سنہ ۱۸۵۳ء بطرف انگلستان منتقل شد۔ دلیپ سنگھ دین مسیحی قبول کردہ دوبار (اولاً در سنہ ۱۸۶۱ء وثانیاً در سنہ ۱۸۶۳ء) وارد ہند گشت دلیپ سنگھ در سنہ ۱۸۹۳ء در شہر پیرس فوت شد۔ (کشیر جلد دوم صفحہ ۷۵۰)۔

مہاراجہ گلاب سنگھ

مصنّف گلاب نامہ[1] رقمطراز است کہ راجہ اگنی برن از قوم سورج بنسی فرمانروای ملک اجودھیا[2] بود و از روی مخالفت برادر پیش از سنہ کلجوگ نہصد سال جلای وطن کردہ در ملک کشمیر بر کنارہ دریای گنگ بلباس فقیری اوقات بسر می برد از آنجا رخت اقامت برداشتہ از راہ نگرکوٹ در کوہ سوالک بود و باش اختیار نمود و از روی جلادت ذاتیہ خود جمعیت و ثروت بہم رسانیدہ ملک کوہستان را قبضہ نمود۔ و از ذریتاو در پشت ہفتم جامبو لوچن[3] متولد شدہ وی راجہ چندرہاس[4] والی پنجاب را قتل کردہ ملک پنجاب را قابض شد۔

روزی برای شکار در کوہستان میرفت جائیکہ الحال شہر جمّوں واقع است در آنجا دید کہ بر لب دریا شیر و آہو باہم آب می نوشیدند راجہ نہایت متحیر شدہ پس بصلاح ارکان دولت در آنجا شہر جمّوں آباد ساخت[5]۔ و بعد ازان حال و پسرش پورن کرن بنام راجہ جمبو شہرت یافت۔ دیاکرن و دہرم کرن دو پسر ازو متولد شدہ دیاکرن موجب درخواست اعیان کشمیر بر حکومت کشمیر اقتدار یافت۔ چنانچہ فرزندان او نسلاً بعد نسل تا پنجاہ و پنج پشت قریب شش صد پنجاہ و سال در خطہ کشمیر پیش از کلجوگ طبل حکومت نواختہ اند۔ و دہرم کرن را از مطلع پشت پنجم شب پرکاش طلوع کردہ وی تا حدود قندہار دیار بسیار قبضہ نمود۔ بعد انتقال وی تا عرصۂ چہار ہزار و سہ صد و ہشتاد سال اولاد او نسلاً بعد نسل در کوہستان جمّوں راج میکردند[6]۔

---

[1] یعنی کرپارام دیوان و وزیر اعظم مہاراجہ رنبیر سنگھ۔ [2] حالا اودھ۔

[3] گلابنامہ صفحہ ۵۰ و ۵۱۔ [4] ولے در گلابنامہ نام "چندرہاس" بہ شین منقوطہ درج است (صفحہ ۵۰)۔ [5] گلابنامہ صفحہ ۵۰ و ۵۱ [6] ایضاً صفحہ ۵۲۔

ودر ۱۷۶۰ء اب ازین تبار نامدار دیبرت دیو بر سریر جمّوں جلوس یافت وی بیست و دو سال حکمرانی کردہ درگذشت. واز فرزندان او چہار کس در دنیا باقی ماندند رنجیت دیو کنار دیو، صورت سنگھ، بلونت سنگھ. رنجیت دیو اولاً بر کوہ ترکٹا سکونت میداشت. ازآنجا برای ملاقات خان بہادر در لاہور رفتہ تا عرصہ دوازدہ سال در آنجا نظر بند شد. وبرادرش کنار دیو در جمّوں کاروبار سلطنت میکرد. چون رنجیت دیو از حبس رہا شدہ بزور شجاعت و جلادت ملک محروسہ خود را باز متصرف گشت پنجاہ و ہفت سال حکومت کردہ درگذشت. بعد وفات او بسبب اختلاف برادری وغلبۂ مخالفان در حکومت جمّوں ابتری واقع شدہ از راجہای آنجا ہیچ کسے را طاقت ضبط ممالک نبود.

بعد ازان از بطن صورت سنگھ برادر رنجیت دیو چہار فرزند متولد شدند موٹا سنگھ، زور آور سنگھ، و پہولا سنگھ، و بہوٹا سنگھ. پس از صلب زور آور سنگھ میان کشور سنگھ ظہور یافت و میان کشور سنگھ راسہ پسر نامی بود گلاب سنگھ و دھیان سنگھ و سوچیت سنگھ. از آنجملہ نیر اقبال گلاب سنگھ در ۱۸۴۵ء اب طلوع یافت وی در شجاعت و جلادت بی ہمتا بود. پدرش کشور سنگھ از روی زوال حکومت و انقلابات

۱؎ یعنی ۱۸۱۷ء بکرمی مطابق ۱۷۲۵ء. ۲؎ گلاب نامہ صفحہ ۱۷.

۳؎ سال ۱۸۳۹ بکرمی مطابق سال ۱۷۸۲ء. ۴؎ صحیح: "دلّا سنگھ" و "جلا سنگھ" بالترتیب (تاریخ راجگان کشمیر حصہ اوّل صفحہ ۷۷). ۵؎ متولد ۱۷۹۳ء متوفی ۱۸۵۷ء.

۶؎ متولد سال ۱۷۹۷ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء.

۷؎ متولد سال ۱۸۰۱ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء.

زمانہ در تشتت احوال بود۔ چون گلاب سنگھ بعمر شانزدہ سالگی رسید روزی سمند
سواری جدّ خود زورآور سنگھ بسواری برد آن خنگ تیز آہنگ بضرب سنگ لنگ
شدہ ازین رو زورآور سنگھ در خشم آمدہ گفت ہرگاہ ایشان از پامردی خود
اسپی بہم رسانند البتہ قدر آن میدانند آن دلاور جرار ازین طعن دشوار خونبار شدہ
ہمان روز باتفاق دو سہ کس بجانب پشاور عزم سفر کرد خیال داشت کہ در کابل رفتہ
بملازمت شجاع الملک مبادرت نماید چون بر لب دریای سند رسید عزیمت کابل
فسخ کردہ در پرگنہ سوکہو نزد خوشوقت رای کہ از طرف نہال سنگھ اٹاری والہ جاگیر
او مختار بود بمشاہرۂ دو صد روپیہ مع سپاہان ہمراہی خود ملازم شد و بعد
انقضای چند ماہ حکما سنگھ چمنی اوصاف شجاعت و جلادت او بسمع رنجیت سنگھ رسانید
مہاراج اورا بحضور طلب کردہ آن عالی جاہ در سنہ ۱۸۶۷ ب ہمردیف میان موٹا سنگھ بنظر
مہاراج رسید۔ و در پیشگاہ حضور بمشاہرۂ شصت روپیہ ملازم شدہ بموجب جرأت
و جسارت جبلّی روز بروز تقرب توقیر حاصل نمود۔[۱]

پس بوسالت او در سنہ ۱۸۶۹ ب دہیان سنگھ و سوچیت سنگھ در ملازمت
حضور مشرف شدند۔ و زورآور سنگھ و کشور سنگھ در حلقۂ سواران داخل گشتند۔ پس
گلاب سنگھ در اکثر مقدمہ و معارک افسر عسکری بود بارہا در محاربات و مقدمات جلادت و
شجاعت او منظور نظر مہاراج می شد۔ چنانچہ بجلدوی حسن خدمت جنگ اٹک
با وزیر فتح محمد خان و برائی صلہ جنگ کشمیر با عظیم خان موضع کہروٹی و بیول و پہنڈمان
مہاراج بوی جاگیر بخشید۔ و بعد ازین بہ نیروی اقبال قلعۂ سنگینی و حصار

۱؎ گلاب نامہ از صفحہ ۹۸ تا ۱۰۴ —

کهو ماله فتح کرده در انعام آن علاقهٔ رام گڈھ[1] جاگیر یافت۔ و برای نگاهداشتن دو صد سوار از حضور مامور شد۔ و در ۱۸۲۴ء ریاستی علاقهٔ جهان در قبضهٔ اقتدار در آورده حکومت آنجا به زیر زور آور سنگه بخشید۔ و در ۱۸۲۵ء دهیان سنگه بر محافظت ڈیوڑهی حضور مهاراج لاهور استقلال یافت۔ و راجه گلاب سنگه را قلمرو جموں بطور اجاره تفویض شد۔ و در نگاهداشتن فوج سوار و پیاده مجاز گشت۔ و در ۱۸۲۷ء به ترغیب وزیر بکهیپت ملک کشتواړ و مضافات آن از تصرف راجه تیغ سنگه نزع کرده در قبضهٔ حکومت خود در آورد۔

پس ازاں گلاب سنگه در محاربات و مقدمات فتح کشمیر و محاربهٔ ڈیرهٔ غازی خان و منکیر[2] و کوهسار های پشاور و یوسف زئی وغیره داد شجاعت و ولولهٔ جلادت خود را آشکارا نموده در پیشگاه مهاراج افتخار و اقتدار کلی حاصل نمود و سرکشان و باغیان کوهستان را قلع و قمع کرده نابود فرمود۔ چنانچه میان ڈیڈو[3] که در کوهستان جموں قطاع الطریق مطلق بود۔ روزی ناظم کشمیر چند ڈالی[4] اثمار برای رنجیت سنگه ارمغان فرستاده بود میان ڈیڈو میوه جات بجود هضم نموده میان ڈالی ها نجاست پر کرده بحضور شهریار لاهور مرسول داشت مهاراج را از افعال آن بدکیش خون جگر بجوش آمده در تدبیر اسیری او اندیشه ها میکرد گلاب سنگه بعرض رسانید که شرزهٔ شیری را هنگام خواب شوکی بروت ها قطع کرده شیر در مقام انتقام او

---

۱ صحیح "رام گڑه"۔ رجوع شود به گلاب نامه صفحه ۱۴۰۔

۲ صحیح "منکیره"۔ ایضاً صفحه ۱۴۰۔ ۳ برائے تفصیل حالات میاں ڈیڈو و قتل وے رجوع کنید به گلاب نامه صفحه ۱۴۸ تا ۱۵۵۔ ۴ ڈالی بفتح دال فارسی و سکون الف و یاء و کسر لام در هندی بمعنی سوغات آمده۔

ہر چند می تاخت اما در اخذ او دست نمی یافت گربۂ شیر گفت کہ اگر این گربۂ مسکین را حکم شود در اندک فرصت تدارک او ممکن است۔ مہاراج بحُسن تقریر راجہ گلاب سنگھ نہایت محظوظ شدہ دو شالۂ ملبوس خود باو بخشید و ہماں لحظہ بموافقت چند فسران نامی[1] برای مواخذۂ میان ڈیڈو مرخص نمود راجہ گلاب سنگھ بعد تعاقب بسیار آں بدکردار را در میان درۂ کوہسار سانجی[2] محاصرہ کردہ از دست آں دزد طرار دلاوران بسیار در جنگ ضایع شدند۔ عاقبت بر سر سنگے نشستہ تما کومی کشید بہادران نامی از ہر سو گولہ باری کردہ ترکتازی او تمام کردند۔[3]

ہمچنیں در کوہستان پونچھ کہ در حوزۂ تصرف راجہ دہیان سنگھ بود شمس خان و ملی سودن و سبز علی سودن در تاخت و تاراج مشغول بودند اہل حکام راجائی آرام نمی دادند۔ واز پیشگاہ مہاراج راجہ گلاب سنگھ برای تدارک این گروہ مامور شد بعد تعاقب بسیار و جستجوی بے شمار ملی سودن و سبز علی سودن ماخوذ کردہ از بدن آنہا زندہ پوست کشید و دم آبی نوشیدن نداد[4]۔ گویند میان اودہم سنگھ پسر گلاب سنگھ

---

[1] از انجملہ یکے سردار عطر سنگھ کلاں و دیگر جگت سنگھ اٹاری والا است (گلاب نامہ صفحہ ۱۵۱)۔

[2] صحیح:۔ سانجی چھت (ایضاً صفحہ ۱۵۳)۔ [3] بقول کے۔ ایم پانیکر قتل میاں ڈیڈو در سال ۱۸۲۰ء واقع شد (گلاب سنگھ صفحہ ۲۹)۔ [4] کرپا رام در تفصیل این ہر دو قتل نگاشتہ است:۔

"چوں ملی و سبز علی سودن کہ رفیق طریق شمس بودند و بدست مبارزان پیکار گرفتار آمدند، قامت ہر دو را بسراپائے سرخ دیبائے سلخ پوست از سر تا پا لعل گوں گردانیدند۔ چوں پوست ملی سودن تا بسینہ مسلوخ گردید رمقے از جانش باقی بود۔ غرض نمود کہ دریں دم واپسیں با بچہ و زن دمے زنم"

از دیدن این حال ترسیده بدیگر سوسر پیچید راجہ گلاب سنگھ برای اطفای چنین دادہ سرکشی رابداں سو بگردانید و گفت ہرگاہ این سیاست در ملک نباشد ہیچ کسے از غربا در دنیا نبامد [1] پس در پوست مسلوخ کاہ پرکردہ سر راہ انداختند۔ و شمس خان و راج ولی بہزار کوشش گرفتار کردہ بدار آویختند [3] بعضی ہا را دست و پا قطع کردہ برطرق و شوارع آویختند۔

مدعا کہ راجہ نامدار بدریا کوہپایہ سرکشان ناہنجار را از تیغ آبدار خونبار کردہ امنیت و رفاہ ملک حاصل کرد۔ چنانچہ تادم حال توجہات ستیا او در ذیل مان محفوظ اند۔

در ۱۸۷۹ء ایبہ آغر خان [4] مرزبان راجور طوق متابعت از سر کشید از پیشگاہ مہاراجہ گلاب سنگھ بمواخذۂ او مامور شد و آغر خان بخوف جان در شعاب کوہستان پنہان گشتہ گلاب سنگھ او را اسیر کردہ برلب پای اکھنور در پیشگاہ حضور گذرانید مہاراج او را گولہ در گردن انداختہ محبوس داشت۔ و از حسن خدمات گلاب سنگھ نہایت محظوظ شدہ ہمانجا برسا حل

مقبول درگاہ قہرمان شد۔ . . . . . . لاخرہ آن ہر دو از خنجر تراش ساختہ پوست را باسر تلصیق داشتہ از کاہ گندم انباشتہ بہ چہار سو برائے عبرت سرکشان بردار گذاشتند" (گلاب نامہ صفحہ ۲۰۲)۔

[1] ایضاً صفحۂ مزبور۔ [2] برادر زادۂ شمس خان (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

[3] ولے نزد کرپارام " بہ تیغ بیدریغ این ہر دو را قتل نمودہ بحضور خدایگانی (گلاب سنگھ) فرستادند۔" بقول ہمیں مصنف گرفتار کنندہ و قاتل شمس خان و راج ولی شیر باز خان و اللہ داد سر انداز خان سدرونیہ است کہ بامتثال فرمان مہاراجہ گلاب سنگھ این خدمت لائقہ بجا آورد (گلاب نامہ صفحہ ۲۰۴)۔

[4] رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۵۶ تا ۱۵۸۔

دربار اکہنور نشسته گلاب سنگه را خطاب جگی عطا کرده تاج ... گذشد
و سوچیت سنگه را خطاب راجگی بخشید علاقه رامنگر جاگیر ...
خطاب راجه راجگان عطا ساخت و راجه گلاب سنگه را سند جاگیر به پیچ رعفران ...
کیته مرحمت فرمود که نقل آن[1] این است۔ سند جاگیر۔

"درین وقت[2] فرخنده رخت از راه تفقدات و تلطفات راج ملک چکله جموں که از آباواجداد ملک موروثی و ملکیت بزرگان اوجل دیدار نرمل[3] بده مقرب بارگاه سلطانی خیرخواه بلااشتباه راجه گلاب سنگه و اوجل دیدار نرمل بده (مقرب بارگاه سلطانی) راجه دہیان سنگه و راجه سوچیت سنگه بود و از خوردسالگی که قریب دوازده سال عمر شان الیهان بود که در جناب فیض مآب شرفیاب گردیده اند و هم آباواجداد موی الیهان از قدیم الایام پشت در پشت در بجا آوری (حسن) خدمات سنگه صاحب (فیاض) سرگباشی[4] ابوی صاحب امہان سنگه جیو از

---

[1] رجوع کنید به گلاب نامه از صفحه ۱۶۲ تا ۱۶۴ – [2] الفاظ در خطوط وحدانی از گلاب نامه است۔ [3] "اوجل دیدار نرمل بده"۔ اوجل بضم الف وسکون واو ولام و تشدید جیم در سنسکرت بمعنے روشن و دیدار لفظ فارسی و نرمل بکسر نون وسکون راء ولام و فتح میم بمعنے بے نقص و بدھ بضم باء وسکون دال ثانیه هوز در سنسکرت بمعنے عقل و دانائے آمده است۔ درینجا ترکیب "اوجل دیدار نرمل بده" بحیثیت لقب استعمال شده است که در فارسی مراد از "روشن دیدار و دانائے بے نقص" باشد۔

[4] سرگباشی مرکب است از سرگ بضم سین وسکون راء و گاف فارسی بمعنے جنت و فردوس و باشی لفظ معروف فارسی بمعنے باشنده۔ و درینجا سرگباشی بمعنے فردوس مکان با

صدق دل حاضر مانده بودند و هم برسم اصلد بارا ان نمائش عبودیت و فرمان داری (و خیر خواهی و خیراندیشی و حاضر باشی) پیش پیش جان کشیده دقیقه از وفائق نمک حلالی و جانفشانی (و نوکری) فرو گذاشت نه نموده در هر جنگ و معرکه مثل فتح ملتان و تیر و اقتتال نقدان بدانیش آن سوی آب دریای سنده و افواج آمد کابل و پشاور وغیره از سرگذشتگی جان نثاری و مردانگی فرق و تفاوت میان نیاورده لهذا ملک چکله[1] مذکور در وجه راجه موصوف نسلاً بعد نسل عطا و مرحمت شده و قشقه راج مذکور از دست مبارک اوجلدیدار (نرمل بده مقرب بارگاه خیرخواه بلا اشتباه) راجه گلاب سنگه مهربان فرموده و ازراه کمال توجهات (و مهربانی) و بجا آوری حسن خدمات سرکار والا قشقه راج ملک بندرالته[2] در وجه اوجلدیدار نرمل بده راجه سوچیت سنگه جیو[3] از حضور فیض گنجور عطا و مرحمت شده که حاصلات آن را در مایحتاج خود آورده نسلاً بعد نسل می خورده باشند و بجا آوردن (و خیرخواهی و نمک حلالی) سرکار والا سرگرم باشند که بفضل سری اکال پورکهه جیو هر کس که از خاندان عالیشان سرکار فیض آثار خواهد بود بموجب همین پروانه حضور والا نور عمل آورده بوجهی فرق و تفاوت نخواهد ساخت و

فردوس آشیان است۔ [1] چکله بفتح جیم فارسی و لام و سکون کاف و ہائے ہوز در ہندی بمعنے احاطه و ضلع می باشد۔ [2] "راج ملک بندرالته" ترکیبیست مرکب از راج بمعنے حکومت و ملک عربی معروف و بندرالته بفتح با و سکون نون و دال و فتح را و تا و سکون لام و ہائے ہوز علاقه ایست در شمال مشرق جموں که حالا به رام نگر موسوم می شود۔ [3] "جیو" بکسر جیم و ضم یا و سکون آخر در سنسکرت بمعنے صاحب، مرد ذی رتبه باشد۔

ہرکس کہ از پشت راجہ ہائے (میاں) موصوف بودہ باشد کمر ہمت بستہ در نوکری خیرخواہی سرکار فیض آثار حاضر و رجوع باشد۔ لہذا پروانہ والا صحیح و پنجہ زعفرانی بدست مبارک مزین (فرمودہ) عطا شد تحریر بتاریخ چہارم ماہ ہاڑ سنہ ۱۸۷۹ب۔ پروانگی حضور"۔

بعد ازاں راجہ نامدار در سنہ ۱۸۸۱ب قلعہ سمرتہ[1] کہ در کوہستان امر نگر واقع است مفتوح ساخت[2]۔ پس در سنہ ۱۸۹۰ب وزیر زور آور سنگھ کلوریہ کہ منتظم ریاست کشتوار بود با لشکر دوازدہ ہزار کشادہ و پنجاہ نفر سپاہان قواعد دان برای تسخیر تبت ہا از راہ زنسکار مامور ساخت و زیر مذکور باندک یورشی تبت کلان و تبت خورد مع مضافات و علاقہ جات لاحقہ آں ضبط نمود و مال و منال وافر بدست آوردہ استحکام انتظام آں سواد بمراد دل کردہ رجعت نمود کیفیت این واقعہ در جلد اول مبسوط است[3]۔

و در سنہ ۱۸۹۵ب[4] مہاراج لاہور باکوکبہ خسروی در جموں رسیدہ راجہ گلاب سنگھ یک لک و بیست و یکہزار روپیہ و یک زنجیر فیل بعماری زرکار و اسپان باد رفتار نذر خدمت ساخت۔ و در سنہ ۱۸۹۶ب[5] مہاراج رنجیت سنگھ از عالم فانی بملک جاودانی

---

[1] قلعہ سمرتہ جاگیر خاندان سومتریہ بود۔ ایں قلعہ امروز منہدم است۔ حالا ایں مقام میدانیست وسیع بفاصلہ ۸ میل از قلعہ بھڈو بطرف شمال مغرب۔ تاریخ راجگان جموں و کشمیر مصنفہ ٹھاکر کاہن سنگھ بلاوریہ مطبوعہ سنہ ۱۹۸۶ بکرمی صفحہ ۲۳۔ [2] برائے تفصیل فتح قلعہ سمرتہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۷۰ تا ۱۷۲۔ [3] ہمیں کتاب صفحہ ۲۱۲۔ [4] مطابق ۱۸۳۸ء برائے تفصیل ورود مہاراجہ رنجیت سنگھ در جموں مراجعہ شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۵۔

[5] ۱۵ ماہ ہاڑ سنہ ۱۸۹۶ بکرمی روز پنجشنبہ مطابق ۲۷ جون سنہ ۱۸۳۹ء (گلاب نامہ صفحہ ۲۰۹ و کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۲۱)۔

انتقال نمود۔ ہمدرین سال راجہ گلاب سنگھ بدیدن کانشی رفت[۱]۔ ودر ۱۸۹۷ء ب رانی صاحب چند کور راجہ گلاب سنگھ را بنابر حسن خدمات ایام محاصرۂ شیر سنگھ[۲] علاقۂ منا و رجاگیر بخشید۔ ودرہمان سال دیوان ہری چند قلعۂ منگلا[۳] مفتوح ساخت۔ ہمدرین سال کرنیل میان سنگھ ناظم کشمیر از دست سپاہان خود کشتہ شدہ راجہ گلاب سنگھ بحکم شیر سنگھ برای تدارک باغیان در کشمیر نہضت کردہ باغیان را اسلاح و سلب گرفتہ از شہر بدر کشید۔[۴] از آنجا در حدود پشاور رفتہ فوج انگریزی را بطرف کابل راہ داد و ہمراہ مسٹر لارنس صاحب رابطہ محبت و اخلاص راسخ نمود۔ ودر ۱۸۹۸ء ب وزیر زور آور سنگھ با فوج کثیر برای تسخیر مان تالای تعین ساخت۔ وزیر مذکور در حدود مان تلاو از دست غنیم لاسہ کشتہ شد۔ پس لشکر لاسہ پیش قدمی کردہ ملک لداخ را تا کرگل متصرف شدند۔ و راجہ گلاب سنگھ دیوان ہری چند و وزیر رتنو را با جمعیت دہ ہزار سپاہ در ماہ پھاگن بسبیل کشمیر راہی ساختہ بذات خود در باغ نسیم توقف نمود۔ و دیوان ہری چند لشکر غنیم را قلع و قمع ساختہ از ملک اخراج نمود۔ و کرن شاہ و بخشی ہیچو فسران افواج لاسہ اسیر کردہ بحضور فرستاد راجہ تا مدارا آنہا را خلاع فاخرہ بخشید و رخصت انصراف بخشید تشریح آن در حصۂ اول[۵] مشروح است۔ ہمدرین ایام نافرجام در سلطنت لاہور

---

[۱] گلاب نامہ صفحہ ۲۱۴۔ [۲] قلعۂ لاہور (ایضاً، صفحہ ۲۲۳)۔ [۳] صحیح: "قلعہ منگلا ماہی"۔ قلعۂ منگلا از جاگیر خاندان منگلا بود و امروز منہدم است۔ این قلعہ بر سر حد میرپور و گڑھی بر کنار رود جہلم بر کوہ بلند بود۔ از پائین این کوہ نہرے بہ "اپر جہلم" نام حفر کردہ اند۔ (تاریخ راجگان جموں و کشمیر صفحہ ۲۵)۔ [۴] گلاب نامہ صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

[۵] از ہمین کتاب از صفحہ ۲۱۴ تا ۲۱۶۔

هرج و مرج در پنجاب واقع شد و مهاراجه کهرک سنگه و نونهال سنگه از دنیا درگذشت[1]
و مهاراج شیر سنگه و دهیان سنگه و هیرا سنگه و سوچیت سنگه و سوهن سنگه و جواهر سنگه
و کشورا سنگه از تیغ بیداد کشته شدند[2]. و از افواج خالصه خودسر گشتند و امرای دربار
لاهور راجه گلاب سنگه را از جموں بسرزنش برده در قلعهٔ سمن چند روز نظربند کردند۔
وی بزور اقبال رهائش یافته در جموں رسید و در جمعیت سپاه و تیاری اسباب و
توسیع ملک ساعی شد تا آنکه لشکر خالصه از روی خودسری بتعبیر سیب آتش فساد افروخته
با سرکار انگریزی بجنگ پیوستند و از روی نفاق و بی‌سری مغلوب و منهزم شدند چنانچه
توضیح آن در اوراق گذشته گذشت[3]. بعد حصول هزیمت و تباهی سلطنت رانی جندا
و اعیان دربار راجه گلاب سنگه را برای انتظام مملکت و دفع مخاصمت در لاهور بردند
و بر منصب وزارت و وکالت مختار نمودند۔ راجهٔ موصوف برای استحکام سلطنت ترک
مخاصمت مصلحت دانسته با سرکار انگلیسیه طرح موافقت انداخت و در بجا آوری
خدمات و انجاح مطالب و مقاصد آنها بجان و دل پرداخت[4]. بعد تشیید مبانی مباسطت و

---

[1] یعنی هر دو بتاریخ ۵ نومبر ۱۸۴۰ء۔ [2] ماسوای کشورا سنگه که تاریخ وفاتش
دستیاب نشده شهزاده شیر سنگه و دهیان سنگه بتاریخ ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء و هیرا سنگه
و سوهن سنگه بتاریخ ۲۱ دسمبر ۱۸۴۴ء و سوچیت سنگه بتاریخ ۲۸ مارچ ۱۸۴۴ء و
جواهر سنگه بتاریخ ۲۱ ستمبر ۱۸۴۵ء مقتول گشتند (کننگهم هسٹری آف دی سکهس
از صفحه ۲۵۶ تا ۲۶۷)۔

[3] از همین کتاب در ذکر لارڈ هارڈنگ (از ۱۸۴۴ء تا ۱۸۴۸ء)۔

[4] ایضاً، ایضاً۔

مراقبت بذات والا با جمیع اعیان دربار دراں دوی لارڈ ہارڈنگ صاحب ولسرای ہند مسابقت کردہ بوسالت سر ہنری لارنس صاحب و کری بارنٹ صاحب منظر انوار فایز گشت لارڈ موصوف از حسن نیت و خلوص و عبودیت او بنہایت محظوظ شدہ بجلدوی خدمات شائستہ و تردّدات بایستہ ممالک کوہستان جموں و پونچھ و چھبہ و ہزارہ و کشمیر و گلگت و تبت ہا وغیرہ مع مضافات آں بعوض ہفتاد و پنج لک روپیہ تا روجہ راجہ نامدار بخشید و بخطابات عالیہ مہاراجگی ملقب گردانید۔ و بعد انعقاد شرائط و ضوابط جہانداری عہدنامہ جانبین موثق گشت۔ چنانچہ نقل آں این است:۔

نقل عہدنامہ:۔ "عہدنامہ ہذا فیما بین سرکار (دولتمدار) کمپنی انگریز بہادر و سرکار مہاراجہ گلاب سنگھ رئیس جموں بواسطہ فریڈرک کری بارنٹ صاحب بہادر و میجر لارنس صاحب بہادر کہ سفارۃً بصاحبان ممدوح اختیار کل دریں باب از طرف نواب مستطاب معلی القاب رایٹ آنریبل سر ہنری ہارڈنگ صاحب بہادر جی سی۔ بی گورنر جنرل بہادر کہ یکی از مشیران خاص حضور فیض معمور ملکہ معظمہ رفیع الدرجہ انگلستان خلد اللہ ملکہا و از طرف (سرکار) دولتمدار کمپنی انگریز بہادر بنا بر انتظام و سرانجام تمامی امور جزو کل ہندوستان مامور اند حاصل شد۔ و اصالۃً مہاراجہ گلاب سنگھ بدفعات تکمیل یافتہ۔ فقط"۔

دفعہ اول۔ سرکار انگلیسیہ یا کشمیر و ہزارہ و جمیع ملک کوہستانی کہ جانبین دریای راوی و سندھ جانب ہزارہ واقع اند (بہ) مع متعلق آں کوہستان

۱؎ ایضاً، ایضاً۔ ۲؎ گلاب نامہ از صفحہ ۳۵۹ تا ۳۶۲۔

۳؎ الفاظ درخطوط وحدانیہ از گلاب نامہ است۔

واقع جانب مشرق دریای سندھ جانب مغرب دریای راوی مع علاقہ چنبہ سوای الاہل منجملہ ملک سرکار لاہور کہ سرکار انگلیسیہ ازروی دفعہ چہارم عہدنامہ مرقوم نہم مارچ ۱۸۴۶ء تفویض و تسلیم ساختہ اند بہ مہاراجہ صاحب الابعدنسل بطناً بعد بطن برای اولاد ذکور صلبی شان باختیار مستقل برای دوام عطا نمودند۔

دفعہ دوم۔ حدود شرقی علاقہ جات کہ بموجب دفعہ اول این عہدنامہ بمہاراجہ گلاب سنگھ مفوض شدہ بتجویز امین ہائیکہ از طرف سرکار انگلیسیہ و مہاراجہ گلاب سنگھ مقرر خواہد شد تعیین و تشخیص خواہد یافت۔ و بعد ملاحظہ مندرج اقرارنامہ علیحدہ خواہد شد۔

دفعہ سیوم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ بعوض عطا شدن ملک مندرجہ دفعات مذکور الصدر مہاراجہ موصوف ہفتاد و پنج لک روپیہ (سکہ) نانک شاہی بسرکار انگلیسیہ خواہد داد۔ یعنے پنجاہ لک روپیہ بروقت حسن انعقاد یافتن عہدنامہ ہذا۔ و بیست و پنج لک اندرون شش ماہ از تاریخ ہذا۔ فقط۔

دفعہ چہارم۔ حدود ملک مہاراجہ گلاب سنگھ بلا استرضای سرکار انگلیسیہ گاہی تبدیل و تغیر نخواہد یافت۔ فقط۔

دفعہ پنجم۔ احیاناً اگر فیما بین مہاراجہ گلاب سنگھ و سرکار لاہور یا دیگر کدام سرکار قرب جوار علاقہ مہاراجہ صاحب موصوف نزاع و تکرار رو دہد مہاراجہ موصوف اقرارنامہ می نمایند کہ نزاع مزبور را پیش عالی سرکار کمپنی انگریز بہادر رجوع خواہد ساخت و عالی مذکور (ممدوح) ہرچہ ازروی ثالثی رفع انفصال خواہد نمود مہاراجہ موصوف آن را بطوع و رغبت قبول و منظور خواہد داشت۔ فقط۔

لہ گلاب نامہ صفحہ ۳۵۱ -

دفعہ ششم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خود از طرف اولاد خود اقرار می نمایند کہ وقتیکہ فوج ظفر موج انگریزی در ملک کوہستانی و یا ملکی کہ ملحق علاقہجات مہاراجہ صاحب موصوف باشد مامور و متعین گردد مہاراجۂ موصوف مع کل فوج خود عند الطلب شامل فوج انگریزی خواہد شد۔

دفعہ ہفتم۔ مہاراجہ صاحب اقرار می نمایند کہ بدون استرضا و استجازت اعالی سرکار کمپنی انگریز بہادر کسی از مردمان ولایت انگلستان را یا دیگر مردم فرنگ و از متوطنان امریکہ ملازم و نوکر نخواہد داشت۔

دفعہ ہشتم[1]۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نمایند کہ شرایط دفعات پنجم و ششم و ہفتم اقرار نامہ علیحدہ کہ فیما بین سرکار انگلیسیہ و دربار لاہور مورخہ یازدہم ماہ مارچ سنہ ۱۸۴۶ء زیب توثیق یافتہ در بارۂ ملکی کہ مفوض مہاراجۂ موصوف شدہ ملحوظ خواہد داشت۔

دفعہ نہم۔ سرکار انگلیسیہ اعتراف می نمایند کہ امداد مہاراجہ گلاب سنگھ در حفاظت راج و ملک مہاراجۂ موصوف از دشمنان بیرونی خواہند کرد۔

دفعہ دہم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نمایند کہ نظر بر علو و عظمت و اقتدار سرکار انگریزی سال بسال یک راس اسپ و دوازدہ شاخ بز پشمین قسم اعلیٰ شش نر و شش مادہ باشد و دو زوج دوشالہ کشمیر بطریق نذرانہ بسرکار انگلیسیہ خواہد رسانید۔ فقط۔

بعد توثیق عہد د موثیق مہاراجہ گلاب سنگھ از دربار عالی شرف ترخیص یافتہ قدحسبرو طہ نہضت فرمود و در آنجا بجلدوی حسن خدمات قدیم دیرای کارگذاری عظیم دیوان جوالا سہای دادہ ہزار روپیہ نسلاً بعد نسل جاگیر بخشیدہ و رسوم دیوانی سہ ہزار چہار چہار روپیہ مقرر داشت۔ و مدار المہام و صاحبکار جزو کل گردانید[2]۔ و دیوان

---

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۵۶ و ۳۵۷ ۔ [2] گلاب نامہ صفحہ ۳۶۲ ۔

ہری چند برای تصرف ہزارہ و وزیر لکھپت و وزیر رتنون بہ انتظام کشمیر تعین ساخت[1] چون وزیر لکھپت و رتنون در کشمیر رسیدند شیخ امام الدین موجب تجویز راجہ لعل سنگہ کہ مدار المہام دربار لاہور بود وزیر لکھپت را تصرف کشمیر نداد و بعد گفتگوی بسیار کار بقتال و جدال رسید[2] وزیر لکھپت در جنگ کشتہ شد۔ و وزیر رتنون تا چہل روز محصور گشت۔ مہاراج با صفای ایں ماجرا در دربار لاہور التجا کردہ از آنجا بنا بر اخراج امام الدین ہنری لارنس صاحب با فوج خالصہ مامور شد۔ چون فوج دریا موج در کشمیر رسید شیخ امام الدین بی دست و پا شدہ ملک خالی کرد و بمقام تھنہ با کرنیل لارنس و مہاراج گلاب سنگہ ملاقات نمودہ بجانب لاہور عجلت ساخت و لارنس صاحب افواج خالصہ را رخصت انصراف بخشید و خود بمعاضدت و مرافقت مہاراج سمت کشمیر نہضت فرمود[3]۔ و بتاریخ ششم ماہ کتک سنہ ۱۹۰۳[4] بکرمی رایت دولت سایہ انداز خطۂ دلپذیر برگردید۔

اورنگ پانزدہم در ذکر عملداری راجگان جموّن

مہاراج گلاب سنگہ در سنہ ۱۲۶۲ھ یکہزار و دو صد و شصت و دو بر سریر جہانبانی کشمیر جلوس یافتہ در رتق و فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت و نظم و نسق اہل نکبت بخوبی پرداخت۔ و انتظام امور ملکی و مالی جزوی و کلّی برای رزین خود منتظم

---

[1] ایضاً، ایضاً۔ [2] رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۳۶۴ تا ۳۶۷ و تاریخ حسن ہمیں جلد ذکر نظامت شیخ امام الدین۔

[3] مطابق ۱۸ اکتوبر سنہ ۱۸۴۶ء۔

[4] مطابق سنہ ۱۸۴۶ء۔ بقول کے۔ ایم۔ پانیکر تاریخ ورود مہاراجہ گلاب سنگہ در شہر سرینگر ۹ نومبر سنہ ۱۸۴۶ء است (گلاب سنگہ صفحہ ۱۱۹)۔

می‌ساخت. مقدمات عدالت بنفس نفیس خود در یک مجلس بلا امثله و بیّنه فیصله می‌کرد و
مستغیثان را بوجهی تکلیف حاجب و دربان نمی‌بود با مردم ادنیٰ بالمشافهه مکالمه میفرمود.
مردم بمنو که همیشه قطاع الطریق و باغی می‌بودند بخوف سیاستِ او در سوراخ موشان خزیده
در لبهای کهکه و بُمبه را حسب حیثیت وجه کفاف مقرر داشته ملک آنها بخالصه پیوست. و
طایفه گلبانان که در رهزنی و غارتگری معروف بودند ماخوذ کرده از صغیر و کبیر هر کسی
پا بزنجیر بهبر داشت. فرقهٔ دزدان را از هیبت او پشت طاقت بشکست. در ملک امن و
امان واقع شد. اهل هنود را ایام مسعود پیش آمده بر صدر مناصب بنشستند. و فرقه
اسلامیه از امورات ملکی بی‌دخل شده در متابعت و فرمان برداری منطقهٔ استکانت
بر بستند. پس بصوابدید اعیان پنڈتان[1] ضبطی اقطاع عالی خاندانها و تضاعف و تزاید
باج طایفه داران و تقرری خراج اراضی بساتین و ساگزارها و بازیافت باقیات عهد
رنجیت سنگه و احداث زر نکاح و ترقی نرخ شالی از یک روپیه تا دو نیم روپیه اختراع
بدعات موفور و ایداع رسومات نامحصور بعمل آمد. و در سابقه زمان باج شالبافان چهار لک
روپیه معمول بود. پنڈت راجه در اجارهٔ آن دوازده لک روپیه مع طرح شالی برخود
گرفت. و آمدنی محال نواره سابقه چهارده هزار شخص بود ٹھیکهٔ[2] آن از صد هزار ترقی
یافت. همچنین در هر محال ترقی و تضاعف بعمل آمده جائی غبن و توفیر نماند. زمینداران را
از یک خروار و پنج ترک و دو آثار حصهٔ زمینداری معمول شد و منجمله آن سه ترک خرج عمّال میرفت.
و روپیهٔ هری سنگی که بقیمت هشت آنه ڈبل[3] نافذ بود قلب کرده روپیه چلکی مسکوک

---

[1] برهمنان۔ [2] ٹھیکه بفتح تاء هندی و هائے هوز هندی بمعنے اجاره آمده است۔

[3] ڈبل بفتح دال هندی بمعنے دوچند۔

نمود کہ مادۂ آں ہفت ماشہ نقرہ و پنج ماشہ نحاس بود سکہ آں از یکسو "رگھو ناتھ جی سہائے"[1]
- از طرف دوم "ضرب سرینگر" منقوش شد - روپیہ مذکور در بیع و شرا و معاملات تجارت
یکروپیہ چہار آنہ مروج بود اما در آمدنی خزینۂ عامرہ ہمگی یکروپیہ محسوب می شد - ازیں رو
در باج معمولی باجگذاران و خراج زمینداران خمس مالیہ ترقی یافت - و تمامی کاروبار امور
سلطنت و اشیای مطلوبہ مملکت از رعایا بغیر اجرت و قیمت گرفتہ می شد - و بر سر یکی زمیندار
از اہل عملہ زیادہ از شصت کس حکم نافذ میکردند - و در ۱۲۶۳ھ[2] مستر نیلبرن صاحب برای
تفحص احوال کشمیر و اصلاح انتظام مہاراج بکشمیر آمدہ چندگاہ تحقیقات قوانین و ضوابط مالگزاری
نمودہ در میدان مایسومہ دربار عام منعقد ساخت و بہ بانگ بلند آواز داد کہ ای مردمان
خطۂ کشمیر شما از حکومت مہاراج خشنود ہستید یا نہ بعضے کساں موجب آموزش پنڈت راجہ کاک در
غوغا بر داشتند کہ راضی ہستیم نیلبرن صاحب باستماع ایں سخن از کردار مردم کشمیر بیزار شدہ
بطرف ہند رجعت نمود - ہم دریں سال بتخانۂ گدادہر[3] متصل دولتخانۂ خاص ترصیص یافتہ
در تلمیع قبۂ آں دو ہزار تولہ طلا مصروف شد - و در ۱۲۶۵ھ[4] راجہ جواہر سنگھ خلف راجہ

---

[1] "شیوہ ناتھ جی سہائے". کذا فی الاصل - سہو کاتب است - معنی ایں جملہ سنسکرتی "خدائے بزرگ حامی شود" است - رگھوناتھ یکے از القاب راجہ رام چندر جی است کہ ہندواں اورا حلول الٰہی تصور کردہ می پرستیدند و راجگان جموں اورا مورث اعلی خویش شمرند۔

[2] مطابق ۱۸۴۷ء - مطابق روایت دکتر صوفی (کشیر جلد دوم صفحہ ۷۸۰) از بیانش مستر ٹیلر صاحب (معاون ریجنٹ لاہور) محقق شد کہ آخر الذکر در کشمیر برائے تحقیقات احوال اینجا دوبار بتاریخ ۱۴ جون ۱۸۴۷ء وارد گشت - [3] در محلۂ شیر گرامی، امیرا کدل، سرینگر۔

[4] مطابق ۱۸۴۹ء -

دہیان سنگه باغوای چند اوباش بدعوی وراثت حصۂ مملکت در محکمۂ گورنمنٹ پنجاب
مقدمه بر پا نموده بعد مباحثات بسیار حکام حرمان نوشیده در شہر انباله از جان درگذشت
برادرش راجه موتی سنگه مورد الطاف جہانبانی گشته علاقۂ پونچه[1] جاگیر یافت۔
مدعا که مہاراج بنفس نفیس خود در انتظام مہام مملکت متوجه مانده ضوابط ملکگیری
و قواعد دادگستری بکمال نصفت و عدالت مضبوط ساخت۔ و در ۱۲۶۵ھ ماه مگهر
سنه ۱۹۰۵ ب بتقریب ملاقات لارڈ گورنر جنرل ڈلہوزی صاحب که دران سال معطل ماند
بطرف جموں نہضت کرده در پنجاب پنڈت راجه دد تا عرصۂ شش ماه فرایض نیابت صوبه
بجا آورده اعالی و ادانی خوشنود ساخت۔ ہمدرین سال[2] دلیپ سنگه معزول
کرده در ولایت فرستادند۔ و در ۱۲۶۶ھ[3] مہاراج پنجم ماه جیٹھ وارد شہر شده
برای فرودگاه صاحبان سیاح برکناره دریای بہت از امیرا کدل تا منشی باغ بنگلہا
ترصیص یافت۔ و در نبیر سنگه ہفتم کتک روانۂ جموں شده مہاراج براه ہیره پور در
سیالکوٹ نہضت فرموده در آنجا بملاقات لارڈ ڈلہوزی صاحب فایز گشت۔
و در کشمیر میاں ہتو فرزند[4] مہاراج قایم مقام مانده انتظام ملکداری بدیانت داری
نمود۔ ہمدرین سال مردمان دارد و ساکنان حصوره را غارت کردند موجب آں
مہاراج را رگ غیرت بجوش آمده اول جیٹھ ۱۲۶۷ھ رونق بخش این دیار شده
لشکر جرار بافسری دیوان ہری چند وزیر زورآور سنگه و کرنیل بیجی سنگه وغیره

۱؎ برای تفصیل منازعت راجه جواہر سنگه با مہاراجه گلاب سنگه رجوع شود به گلابنامه
از صفحه ۳۷۱ تا ۳۸۰ و از صفحه ۴۱۴ تا ۴۱۶ ۔ ۲؎ یعنی ۱۸۴۹ء۔
۳؎ مطابق ۱۸۵۰ء۔ ۴؎ که از کنیزک زرخرید بود۔

برای تسخیر چلاس[1] و تنبیہ و تدارک باغیان دار دو مامور ساخت رنبیر سنگھ ولی عہد سلطنت خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای باربرداری بہ بیگاری بردند خلقی انبوہ بر قلال کوہ تلف شدند۔ اساس قلعۂ چلاس از بسکہ سنگین و استوار بود مخالفان در میان آں محصون ماندہ تا عرصۂ یکماہ در جنگ و جدل رد و بدل میکردند۔ ازیں سو یکہزار و پانصد سپاہ و کمیدان گیگرا کشتہ شدند۔
عاقبۃ الامر محصوران بعدم آب بیتاب گشتہ شبانہ گریختہ رفتند و ہری چند تصرف قلعۂ چلاس نمودہ با چندکس از باشندگان آں سواد بفتح و فیروزی رجعت نمودہ در آنجا تھانہ دار قلعہ قائم ساخت۔ بعد فتح چلاس مہاراج ۲۰ ماہ ماگھ بجانب جموں نہضت کردہ میان رنبیر سنگھ[2] بر حکومت کشمیر مستقل داشت۔
و در ۱۲۶۸ھ[3] گوہراماں از گلگت باغی شدہ میان بوپ سنگھ کمان دار فوج و سنت سنگھ تھانہ دار بر کوہ نیلہ دار مع یکہزار و یکصد سپاہ جرار بقتل رسانید و دو صد سپاہ مسلمان کردہ در بدخشان فروخت نمود۔ باستماع ایں خبر مہاراج بر جناح تعجیل از جموں آمدہ ۲۰ جیٹھ افواج قاہرہ بسرکوبی آں طاغی تعین ساخت و فرقۂ زمینداران عموماً برای باربرداری بہ بیگاری بردہ اسپان مردم توسن و غیر توسن نر و مادہ جبراً زیر بار آوردہ اکثرہا در راہ سقط شدند۔ چوں افواج مہاراج در گلگت

---

[1] رجوع شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۰۶ ۔ [2] میاں رنبیر سنگھ بعدہ مہاراجہ رنبیر سنگھ پسر سوم مہاراجہ گلاب سنگھ بود۔ [3] ۲/ ۱۸۵۱ء ۔ برائے تسخیر و فتح گلگت رجوع شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۱۱

رسید گوہر امان بجد و چترال مفرور شد و لشکریان بعدم نان عاجز آمده در بونجی قیام کردند و کوہستان گلگت چند گاہ از قبضۂ والی جموں بدر رفت مہاراج در ماہ کتک بجانب جموں معاودت کردہ زبیر سنگھ بر حکومت کشمیر بدستور قائم ماند۔ و در سنہ ۱۲۶۹ھ مہاراج ۹ ماہ ساون جادہ فرسای این سواد شدہ عرصۂ یکسال و چہار ماہ بذات خود در انتظام مہام جہانبانی پرداخت۔ و برای افواج متعینۂ گلگت غلات موفور بر بیگاریان بار کردہ روانہ ساخت۔ نہم ماہ مگھر سنہ ۱۹۱۱ب از راہ بہیر پور روانۂ جموں شد و میاں زبیر سنگھ منتظم کشمیر بدستور گذاشت۔

و در سنہ ۱۲۷۱ھ[1] بسبب کثرت بارش باران نقصان محصولات بعمل آمدہ اما بتفضلات غیبی آثار قحط ظاہر نشد۔ مہاراج بنظر انصاف مساعدۂ معمولی عہد سرکار که رعایا را در موسم بہار کومک خوراک و تخم میدادند مع رسوم شش منوتی[2] معاف نمود۔ و ابتدای عملداری مہاراج سراسامی یک یک ترک شالی بابت صرف پوشاک مہاراج معمول شدہ بود معاف فرمود۔ و ہفتم ماہ کتک سنہ ۱۹۱۲ب راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ بر حکومت کشمیر مقرر شدہ وزیر پنون بر منصب صاحبکاری او دستوری یافت۔ و ہمانروز میاں زبیر سنگھ بجانب جموں بشتافت چہارم ماہ پوہ آتش قہر آلہ شبانہ در دولتخانۂ عالی میان شیر گڈھ افروختہ اسباب و آلات و خزینۂ اندوده بقدر بیست و شش لک روپیہ مع دفتر دیوانی یکدم سوختہ شد۔ چہارم ماہ ماگھ دیوان کرپارام از جموں رسیدہ خزاین نقدی از خاک فراہم

[1] مطابق ۵/۱۸۵۴ء۔ [2] منوتی بفتح میم و سکون نون و تشدید تاء ہندی در کشمیری پیمانہ ایست که مساوی ۱/۲ سیر انگریزی میباشد۔

کردہ ہمگی پانصد روپیہ ضائع گشت۔ و مطابق دفتر صدر دفتر دیوانی اختراع نمود چوں بتقضای ایزدی دفتر گاو خورد اہل کاران ریاست لکھا روپیہ نوش جان کردند و از علت باقیات سالہا فارغ شدند۔

ہمدر آں[1] ایام مہاراج بتاریخ ہشتم ماہ پھاگن ۱۹۱۲ء با جمع راجگان دڑئیان پنجاب و غیرہ دربار راذہ سی[2] آراستہ میان رنبیر سنگھ را تمغای راج تلک[3] بخشید و بخطاب عالیۂ مہاراجگی ملقب گردانید۔ و دیوان کرپارام فرزند دیوان جوالا سہای برمنصب وزارت و مدار المہامی ادبنشانید۔ بتاریخ ششم ماہ جیٹھ جان لنگس صاحب از پیشگاہ گورنمنٹ عالیہ خلعت شاہی و یک طمانچہ و یک شمشیر مباہی و دو رشتہ مروارید تابدار و یک سمند صبا رفتار با زین زرکار برای تہنیت و مبارکبادی آوردند۔ و در ۱۲۷۲ھ گوہرامان مرزبان گلگت از جہان درگذشت۔ و مہاراج ۲۰ ماہ مارچ ۱۹۱۳ء از راہ بارہ مولہ آمدہ در کوہامہ قیام ساخت از آنجا افواج کثیر بسرلشکری کرنیل دیوی سنگھ برای سرکوبی فرزندان گوہرامان بجانب گلگت مامور ساخت و تمامی زمینداران برای باربرداری بہ بیگاری بردند و فرزندان گوہرامان تاب تقابل نیاوردہ مفرور شدند۔ و افواج قاہرہ ملک پونیال و یاسین را قبضہ کردند۔

---

[1] برائے تفصیل جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۴۱۷ تا ۴۲۲۔ [2] "راذہ سی" بفتح را و سکون الف و زا و ہائے ہوز و کسر سین و سکون یاء، در سنسکرت بمعنے پادشاہت باشد۔

[3] راج تلک مرکب است از راج بمعنے حکومت و تلک بمعنے قشقہ کہ ہندواں بر جبین می کنند۔ در زبان ہندی در مفہوم تخت نشینی مستعمل است۔

عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نصب کردہ عیسیٰ بہادر را تصرف یونیال بخشیدہ رجعت نمودند۔ ہمدرین سال تعمیر دولت خانہ و ترمیم شیرگڈھ تجویز یافت و از کردۂ سابقہ تمنیغ و تزئین و ترفیع و توسیع آن بعمل آمد۔ و در ماہ مگھر طبیعت مہاراج بعلت ذیابیطس کہ از عرصۂ شش سال عارض شدہ بود از جادۂ اعتدال برگشتہ بر بستر مایوسی افتاد۔ و باستماع این خبر مہاراج رنبیر سنگھ بر جناح تعجیل از جموں آمدہ بعیادت عیادت مشرف شد۔ و بعد چند روز مزاج مہاراج باز بدرجۂ اعتدال رسید۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ در ماہ ماگھ بطرف جموں رجعت کرد۔

و در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء[1] مقدمۂ غدر دہلی بوقوع آمدہ از پیشگاہ مہاراج دیوان ہری چند مع شش پلاٹن افواج بمعاونت سرکار انگریزی دستوری یافت آن دلاور جرار ہنگام ہنگامۂ باغیان در عین محاربہ مقتول شد۔ و از گورنمنٹ عالیہ افواج مہاراج را بعد نصرت و فیروزی تمغای نقرہ بقیمت دہ دہ روپیہ بخشش یافت۔ و بعد ازین فتور سایۂ حکومت کمپنی بہادر از قلمرو ہند برخاستہ خورشید جہانداری ملکۂ معظمہ وکٹوریہ[2] دامت اقبالہا بر مملکت ہند و پنجاب و کشمیر طلوع نمود۔

ہمدران ایام ۲۰ ماہ بہادرون مطابق ۱۱ ماہ ذوالحجہ ۱۲۷۳ھ[3] مہاراجہ گلاب سنگھ دہ سال دہ ماہ حکومت کشمیر بسر بردہ از دار فانی بملک جاودانی انتقال فرمود و درمیان

---

[1] رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۲۴۔

[2] متوفیہ ۱۹۰۰ء۔

[3] ولے بقول دیوان کرپارام بتاریخ بیستم ماہ ساون سموت ۱۹۱۴ بکرمی بروز یکشنبہ چار گھڑی روز انتقال کرد (گلاب نامہ صفحہ ۴۲۷)۔

رام باغ از چوب صندل شمشان[۱] ادا فروختہ کالبد عنصریش سوختند۔ ہنگام احراق شمشان
زلزلۂ شدید واقع شد باستماع این خبر وحشت اثر مہاراجہ رنبیر سنگھ برجناح تعجیل ایلغا آوردہ
۱۵ ربھادرون درخطۂ دلپذیر ورود دریافت ومراسم سوگواری بجا آوردہ قریب پنج لک روپیہ
نقد وجنس درخیرات ومبرات صرف نمود۔ و بر شمشان او مندری عالیشان افراختہ مبلغ شش ہزار
روپیہ نقد وجنس صرف لنگر آں بطور دہرم[۲] ارتھہ مقرر گذاشت۔ و مہاراجۂ موصوف بسیار
مقبل و مدبر و مستقیم المزاج و محنت پسند و فیروزمند و اتخاذ و طامع[۳] و قانع و اشجع بود کہ از

[۱] شمشان بفتح ہر دو شین وسکون بقیہ حروف در سنسکرت بمعنی جائے باشد کہ دراں ہنود مُردگان
خود رامی سوزند۔ [۲] "دہرم ارتہہ" مترادف بیت المال محکمہ بود کہ از سخاوت وداد و دہش
مہاراجہ گلاب سنگھ و فرزندش مہاراجہ رنبیر سنگھ بتشکیل آمدہ بود۔ مقاصد ایں محکمہ اشاعت دین
ہنود وحفاظت بت خانہ ہا بود۔ رقوم ایں محکمہ بوظائف طلبائے ہنود و تراجم کتب ہائے عربی و
فارسی بہ سنسکرت وہندی ہم صرف می شد۔ بسیارے از اراضی وجاگیرات موقوف بایں محکمہ بود۔ برائے
احوال تفصیلی راجع بہ "ایں ادارہ" رجوع کنید بہ آئین دہرم ارتہہ ترجمۂ انگلیسی از زبان فارسی
صفحہ ۱۵۴۔ [۳] جان۔ بی۔ آئرلینڈ امریکی کہ در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ سیاح کشمیر بود بعد از
ملاقات سکان ایں دیار نسبت مہاراجہ مزبور چنیں نوشتہ است:۔

"آمدنی جنگلات کلیتہً اجارہ داری حکومت است۔ علاوہ ازیں ہر کسے مجبور است کہ بشرح
ذیل کہ مقابلش نام چیزے مذکور است خراجے در خزانۂ عامرۂ حکومت داخل کند و الّا مستوجب سزاو
عتاب خواہد شد:۔ (۱) بزغالۂ نومولود۔ یک آنہ۔ (۲) گوسالہ چہار آنہ۔ (۳) خراج
نوعروسی یک روپیہ۔ (۴) خراج دوکان دو آنہ یومیہ۔ (۵) خراج زورق شکاری چہار آنہ یومیہ۔
واگر بدبختانہ سالے فصل تباہ وبرباد گردید بر مزارع لازم است کہ بعوض غلہ ثمن مساوی بہ قیمت اوبہ

شجاعت و جلادت او نقلهاست مشهوراست۔ و در اواخر عمرش یک روز دیدم که در صحن تبخانه یک زنبورچۂ نو ساخته بزانوی چپ نهاده بر آماجگاه سر کرد و خود او را نوعی حرکت و جنبش نشد خانسامان او نقل میکرد که خوردن و نوشیدن او روزمره از پنج شش آثار افزون بود۔ و در معارک و محاربه ها گاهی روی هزیمت ندید هر جا که تاخت رایت نصرت افراخت خزاین و دفاین و اسباب و آلات و اذوقه از نذر و تعلق آنقدر جمع ساخت که در حساب نگنجد هفتاد سال[1] عمر کرد از انجمله پنجاه و پنج سال در جلادت و جهانداری بسر برد۔ تاریخ از مصنف۔ رباعی:۔

چون رفت راجه ما از دار دهر دلگیر ۔۔۔ در مال و جاه و شوکت بود دست راجه نبیر
از بهر سال نقلش گفتم ز صدر کشمیر ۔۔۔ "برخاست راجه گلاب بنشست راجه نبیر"[2]

اندر مهندر گرند کماندر آف دی موست اکزالٹڈ آرڈر آف دی سٹار آف انڈیا سپر السلطنت و جنرل عساکر و مشیر خاص علیا قیصر هند مهاراج رنبیر سنگه

جهان را زمان سعادت رسید ۔۔۔ زمان را ضمان سیاست رسید

مختصر این که از پیداوارشه بخزانه گلاب سنگه می رود" (وال سٹریٹ ٹو کشمیر چاپ نیو یارک ۱۸۵۹ء صفحه ۳۹۶ و ۳۹۷)۔ ے جان۔ بی۔ آئرلینڈ نیز مؤید این رائے است چنانکه گفته:۔

"یکماه پیشتر سه سرینگان بعلت ذبیحه گاؤ زیر تازیانه آمده هلاک گردیدند۔ از باشندگان این ملک کسے جرأت نمی کند که پیش مهاراجه گلاب سنگه در لباس نو و قیمتی بیاید و هدف حرص و تکار دست نعلی حکمران باشد" (ایضاً صفحه ۳۹۸)۔ [1] و لے بقول کاهن سنگه بلاوریه "بعد از حکومت سی و سه سال بعمر شصت و چهار سال و نو ماه و پانزده روز فوت شد" (تاریخ راجگان کشمیر اردو حصۂ اول چاپ ۱۹۸۶ء صفحه ۱۷۹)۔

[2] ۱۲۷۴ھ۔ مطابق ۱۸۵۷ء۔ تاریخ وفات از جمله "بنشست رنبیر" ماخوذ است۔

یدھشٹر[1] گہ سرزدہ درجہان ویا آمدہ باز نوشیروان

بعد انقضای ایام ماتمداری و مراسم سوگواری مہاراجہ رنبیر سنگھ بر اریکۂ جہانداری جلوس نمود۔ و از کردۂ پدر نامدار در حسن صورت و سیرت و اخلاق و اطوار دماغ دادہ نادرۂ روزگار بود و خزاین اندودۂ پدر در بذل و عطا وجود و سخا صرف نمود۔ و از روی لطافت و نزاکت طبیعت خود دیوان کرپا رام را اختیار جزو کل بخشیدہ بط و کشاد امور جہانبانی بطور او گذاشت۔ و دیوان موصوف نہایت نیک سیرت و عالی ہمت بود کافۂ انام از خواص و عام در دام استمالت آوردہ ایام حکومت در نیک نامی و ستودہ فرجامی بسر برد و با ستشارۂ یکدیگر برای ارتسام انتظام حکومت در جموں و کشمیر صوبہ داران با تدبیر مقرر کردند و در ممالک محروسہ از نہا و تحصیلات مشخص فرمودند۔ و در محکمہ جات سرکار انگریزی جابجا وکلای ہوشیار فرستادند۔ و با دولت انگلیسیہ رابطۂ متابعت و مباسطت مستحکم نمودند و در مدارات و خدمات آنہا باقصی الغایت کوشیدند و درمیان شہر و دہات برای دادرسی مظلومان عدالتہا نصب کردند۔ و دانشوران نامدار از امصار و بلاد انتخاب کردہ بر مدارج مناصب مناسب برگماشتند و افواج خود را برکٹ و کالم ہا[2] مقرر کردہ جرنیل و سینا ریس مشخص نمودند۔ و درمیان شہر و دہات شفاخانہ جات معمول شدند۔ و در مدرسہ ہای شاستری و فارسی در جموں و کشمیر جاری کردند و کتابہای علمی را ترجمہ ہا کنانیدند[3]۔ و راہہای آمد و رفت مسافران را مرمت

---

[1] یدھشٹر راجۂ پانڈواں کہ در کتاب "مہابھارت" مذکور است۔ [2] برکٹ و کالم ہردو لفظ انگلیسی بمعنی حصص۔ [3] تعداد کثیر ازین تراجم در کتابخانۂ مخطوطات محکمۂ تحقیقات علمیۂ حکومت جموں و کشمیر

افزودند۔ وبرای آمد و رفت صاحبان انگریز بهر منزل و بهر مکان که فرودگاه ایشان بود بنگله ها تعمیر کردند۔ وشکار ماهیان در هر جا منع فرمودند[1]۔ و در امور جهانبانی همچنان امن و امان واقع شد که سر موئی کسی نقصان مالی و جانی نمیرسید۔

مدعا که مهاراج بعد استحکام انتظام کشمیر وزیر پنون بر حکومت این دیار مستقل گذاشته بذات والا جانب جموں نهضت فرمود واز آنجا ملاقات لارڈ گورنر جنرل کیننگ صاحب بهادر در لاهور نائز گشته بخطاب ستاره جی۔ ایس۔ آئی استار آف انڈیا افتخار یافت۔

وزیر پنون[2] در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء بر صوبه داری کشمیر علم اقتدار افراخته بکمال جودت و جلادت در ربط و کشاد حکومت پرداخت۔ و در ماه پوه هوای هیضه در ملک ظاهر شد و عرصه یکنیم ماه سخت جانکاه بود۔ و در ماه پهاگن رفع شد در ماه بیساکه ۱۹۱۵ب باز عود نمود قریب دو ماه خلق الله را تباهی ساخت۔ همدرین سال (۱۲۷۵ھ)[3] میان هتو برادر مهاراج همراه بعضی اوباش کنگاش کرده بر قتل مهاراج مستعد شدند عاقبت بعلت افشای راز همه ها گرفتار کرده به سزا رسانیدند و کمیدان گلاب و شادی خان بدار آویختند۔ و میان هتو در قلعه ڈوڈی[4] محبوس داشتند۔ و بعضی میان طی

سرینگر موجود است۔ [1] گلدستهٔ کشمیر حصه دوم چاپ ۱۸۸۳ء صفحه ۲۱۲ مصنفهٔ پنڈت هرگوپال کول خسته۔ [2] وزیر پنون متوفی ۶ ستمبر ۱۸۸۵ء۔ [3] مطابق ۱۸۵۸ء۔

[4] گلدستهٔ کشمیر حصه دوم صفحه ۲۱۰ چاپ مطبع فارسی آریه پریس لاهور ۱۸۸۳ء۔ قلعهٔ دوڈی یا ڈوڈا از تعمیرات شاهان کشتوار برلب رودخانهٔ چناب بر سرحد بهدرواه واقع است (تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصهٔ اول صفحه ۲۵)۔

کانی چک درا سکردو قید کردند و مردم بسیاری بسبب شتا تباہ شدند۔ ہمدرین سال مردم گلبان کہ مہاراج گلاب سنگھ محبوس داشتہ بود در پونچھ فرستادند و درآنجا بکار کشاورزی مشغول داشتند۔[1] و در ۱۲۷۶ھ بسبب بارش باران خامی فصل شالی بوقوع آمدہ ہمگی دوازدہ لک خروار پیدا وار بود بفضل ایزدی علامت قحط مطلقاً ظاہر نشد۔ و ہمدرین سال ملک امان فرزند گوہر امان[2] در حدود گلگت علم بغاوت افراشتہ مستر ہیپت را قتل نمودہ مہاراج عسکر ظفر پیکر بافسری جنرل ہشیارا[3] تعئین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام کردند ملک امان در چترال مفرور شد ہشیارا بکمال اقتدار رجعت نمود و ہمدرین سال ۲۶ ماہ مار در محلہ حبہ کدل آتش افروختہ جسر حبہ کدل سوختہ شد۔

و در ۱۲۷۷ھ[4] مہاراج خطۂ کشمیر را بقدوم خود نضارت بخشید ذخیرہ غلات کہ از عہد سابقہ موجود بود بقیمت دو آنہ و چہار آنہ خروار شالی فروخت کنانید چنانچہ شخصے یک خروار شالی بیک مرغ خرید ساخت۔ و اہل کاران دریں نیلام لکھا روپیہ بکار سازی دستبرد کردند۔ چونکہ ذخایر شالی خالی شدند غلات نایاب گشت علامات تنگی ظاہر شدہ قیمت خروار شالی فی الفور از قیمت چہار پنج روپیہ متجاوز گشت۔ و مہاراج سلسلہ بندی پرگنات کہ از عہد چغت معمول بود گسستہ ملک کشمیر را بیست و دو تحصیل مقرر فرمود زمینداران را

---

[1] ایضاً صفحۂ مذکور۔ [2] گوہر امان متوفی ۱۸۶۰ء۔

[3] جنرل ہوشیارا متوفی ۱۸۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم از صفحہ ۲۰۸ تا ۲۱۰۔ [4] مطابق ۶۱/۱۸۶۰ء۔

از باقیات عہد سابقہ شانزدہ لک و چہل ہزار روپیہ معاف نمود۔ و بذات والا اواخر ماہ مگھر بطرف جموّں نہضت فرمود۔ و در ۱۲۷۸ھ باز رونق بخش این دیار شدہ در ماہ مگھر رجعت فرمود۔ و در ملک بسبب تنگی غلہ علامات قحط ظاہر شدہ قیمت خروار شالی تا پنج شش روپیہ عروج نمود موجب آں دیوان کرپارام از جموں آمدہ بابت رفع قحط بسیار کوشش فرمود۔

و در ۱۲۷۹ھ سوم ماہ جیٹھ برخلاف عادت شہری از برف باریدہ بوقت عصر چنداں ظلمت و تاریکی واقع شد کہ مردماں چراغہا افروختند و ہوا غبارناک و سرخ رنگ شدہ چہارپایان بسیار سقط شدند۔ بیست و دوم ماہ مہاراج رونق بخش این دیار شدہ قریۂ رنبیرپور بر کریوۂ مٹن[1] احداث نمود۔ و باغ نشاط و شالمار و شیرگڈھ را ترمیم فرمود و در ماہ اسوج بطرف جموّں رجعت کرد۔ و در ماہ مگھر جسر زینہ کدل مع تعمیرات گرد و نواحی سوختہ شد۔

و در ۱۲۸۰ھ[3] راجہ کپور تھلہ بسیر و سیاحت کشمیر مسرور شد۔ و ہمدرین سال ۲۰ ماہ ہار وقت پاس اخیر زلزلہ سخت واقع شدہ در پرگنہ کروہن و بانگل زمین بتر قید و خانہ ہا لرزید تا شش ماہ زمین در جنبش بود اما آزار جانی بکسے نرسید۔ و ہمدرین سال ملک امان بر علاقۂ پونیال یورش آوردہ بخشی راہدی کشن از گلگت بمدافعت و عجلت کردہ مہزوم ساخت۔ ہمدرین سال

---

[1] مطابق ماہ نومبر تقویم انگلیسی۔　[2] کریوۂ مٹن در کشمیر جنوبی سہ میل بطرف مشرق از اسلام آباد۔　[3] مطابق ۱۸۶۳ء۔

[4] پرگنہ کروہن و بانگل ہر دو در شمال مغرب کشمیر بطرف بارہ مولہ و گلمرگ می باشد۔

سردیپنشی[1] بطریق سفارت در چترال رفتہ با امان الملک والی چترال رابطۂ صلح وصفا موثق کردہ رجعت نمود۔

ہماں روز با والی ہونزی[1] رابطۂ مصالحہ محکم شد و ہر کس را از جاگیر آں سواد انعام سالیانہ وخلعت فاخرہ مفتخر گشت۔ و در ۱۲۸۱ھ بسبب بارش ماہ بہادرون محصول شالی نقصان پذیرفتہ اوایل ۱۲۸۲ھ[2] آثار قحط ظاہر شد وجہانند پنڈت در فرزند گنیش پنڈت در حضور انور مشرف گشتہ از تغلب وستیزکاری وزیر پنون استغاثہ نمود و خورد و برد و خیانت او لکھا روپیہ ثابت فرمود۔ مہاراج بنابر انصاف آں ظالم ستمگر[3] را از حکومت معزول کردہ بجای او دیوان کرپارام مامور ساخت۔ وحکومت پنون وزیر ہفت سال وچند ماہ بود۔

دیوان کرپارام در ۱۲۸۲ھ ۱۹۲۲ب بر گورنری این دیار اقتدار یافتہ پیش از و وزیر پنون غلات موجودی عمداً ہبا و ہدر نمود کہ ہمگی شصت ہزار خروار در دہات موجود بود۔ و دیوان حسن انتظام نفر شماری

---

[1] غضنفر علی خان۔ [2] مطابق ۱۸۶۵ء۔ [3] پنڈت ہرگوپال خستہ نیز ہمیں الفاظ مذمت وزیر پنون کردہ است:-

"این مرد جفاکش ومنتظم وتجربہ کار است ولے مغرور وکینہ جو خودستا وعیاش و بے رحم و بخیل وسرکش وزشت خط۔ رعایای کشمیر از وے بسیار تنگ است اکنوں در کوہستان جموں است ولے بر زبان ہر کس کہ بعد تباہی کشمیر حالا بہ خرابی کوہستان آمدہ است۔"

(گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴)۔

درست کردہ رسد ہفتہ وار مقرر نمود۔ ہر کس را تا آخر ماہ اسوج آذوقہ رسانید۔ مہاراج از روی ہمت و دریا دلی چندین ہزار خروار گندم از پنجاب خرید کردہ روانہ ساخت۔ و دیوان مردم قحط زدہ را بہ بذل و نوال خوشحال کردہ گندم پنجاب بقیمت اینجا ارزان فروختہ بعضی مردم را مفت بلا قیمت بخشید، ہیچکس را آزار جان نرسید۔ و در ماہ کتک یکبار بقدر شصت ہزار خروار شالی از دہات طلبانیدہ بہر خانہ یک یک خروار رسانیدہ فی الفور قحط رفع شد۔ و ملک کشمیر را بہ پنج حصہ کردہ پنج وزارت مقرر نمود۔ وزارت شہر خاص وزارت شوپیان وزارت اننت ناگ وزارت کامراج وزارت پہار۔ و فصل شالی را تشخیص کردہ بہ کارداران اجارہ بخشید۔ و دریں سال بیست و دو لک خروار بعمل آمدہ مردمان بدیدن آں سیر شدند۔ و علاقۂ دراوہ و کرناو کہ در جاگیر راجہ شیر احمد خان[1] بود بہ پرچہ نویس آنجا از راجہ مزبور نوعی رنجیدہ خاطر شدہ چغلی او بحضور نوشت۔ و مہاراج بمواخذۂ او افواج قاہرہ تعیین ساخت و شیر احمد تاب تقابل نیاوردہ مفرور شد و ملک او ضبط خالصہ گشت۔ بعد دو سال باز پناہ گزین شدہ از پرگنۂ ناگام چند قریہ جاگیر یافت از آنجا بوجہی تشویش یافتہ باز مفرور شد۔

بعد چندگاہ باز در پناہ آمدہ مہاراج از پرگنۂ آدون چند قریہ بوی عطا ساخت۔ و ہمدریں سال[2] مردم شالباف از جور و اعتساف[3] پنڈت راجہ در در

---

[1] متوفی ۱۸۷۵ء۔ برائے تفصیل محاربات راجہ شیر احمد خان با فواج مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ بینید تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۹۲۸۔

[2] یعنی سال ۱۸۶۴ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۰)۔

[3] اعتساف بر وزن افتعال بمعنی جور و تعدی۔

پیشگاہ دیوان کرپا رام بحیثیت از دحام مستغیث شدند۔ و راجہ در نزد دیوان بیان ساخت کہ این وقت مردم شالیاف اجتماع بلوا کردہ اند مرا در ترا زندہ نگذ اند۔ دیوان حکم داد کہ آں گروہ شریر را اسیر کردہ بیارند۔ چوں جنود سپاہان در ہجوم شالباقان درآمدند ہمہ ما بخوف سپاہان ترسیدہ مفرور شدند و سپاہان تعاقب آنہا شتافتہ جمعے کثیر از روی غلبہ و ہجوم از جسر حاجی راتھر در میان رودخانہ کونہ کل غلطیدہ افتادند از انجملہ بیست و ہشت کس غرق آب شدند۔ و بعضی کارخانداران نامور محبوس داشتند و بمصادرہ جریانہ رنجانیدند۔ بعد انقضای عرصہ دو ماہ پنڈت راجہ در ہم بموت فجئہ از دار دنیا درگذشت۔ مردی سخندان و جواد و دانا بود طبعی موزون داشت و در شعر و سخن فرخ تخلص میکرد۔ و دیوان اشعار او مشہور۔ و ہمدرین سال فرزندان گوہر امان از گلگت شورش برداشتہ عاقبت منہزم شدند و زنان و طفلان آنہا اسیر آوردند۔ و در ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۹۲۳ب[1] مہاراج بہ کشمیر آمدہ طایفۂ شالباقاں را از جملۂ باج چہل و ہشت روپیہ دوازدہ روپیہ سر نفر معاف نمود۔ و در بدل آں کاغذ اشٹامپ دفتر اسناد مقرر فرمود یعنی تحریر عرضی و قبالہ و اسناد بغیر کاغذ اشٹام ممنوع شد۔ و نیز قوانین عدالت مطابق قانون انگریزی مروج گشت۔ و ہمدرین سال افواج قاہرہ با فسری زیرور آور سنگھ و کرنیل بیجی سنگھ برای تسخیر ملک دلیل کہ از گلگت سمت مغرب واقع است ماموز شدہ و قوم زمیندار بسبب بار برداری بسیار ضائع شدند۔ و مردمان دلیل تاب تقابل نیاوردہ مفرور گشتند و افواج مہاراج بعد انہدام مساکن و مزارع آنہا

---

[1] یعنی ۱۸۶۲ء۔

بازگشت رجعت نمودند. وہنگام معاودت بباعث بارش برف افواج را ضرر شدید رسیده بسیاری از سپاهان و بیگاریان و چارپایان تلف گشتند. وبعضی ها را دست و پا و چشمان سوختند شدند. لکها نقصان کرده حاصل چیزی ندیدند. بعد ورود افواج مهاراج در ماه گهر بجانب جموں نهضت کرده دیوان ٹهاکرداس بر حکومت کشمیر اختصاص یافت. وحکومت دیوان کرپا رام یک سال وشش ماه بود.

دیوان ٹهاکرداس در سنه ۱۲۸۳ھ[1] ۱۹۲۳ب در ضبط و ربط امور مملکت

پرداخت. ودر سنه ۱۲۸۴ھ وبای هیضه ظاهر گشته قریب هشت هزار مردم از شهر و ده رهگرای عالم بقا شدند[2]. ودرین سال بفرمان مهاراج تمامی کارخانداران و دوا فروشان برای انتظام پشمینه در جموں رفتند و در معاملات داغ شال جنس پشمینه گرفتن تجویز یافت. همدرین سال راه های شهر را سنگ بعمل آمد وتسکار ماهیان که از عرصهٔ ده سال ممنوع بود جائز گشت. ودر سنه ۱۲۸۵ھ[3] مهاراج رونق افروز این دیار شد و پنج وزارت را شش وزارت مقرر نمود. وهمدرین سال میر حسین قادری[4] وعظیم الدین در ابو بام مسجد جامع را

---

[1] مطابق ۱۸۶۶/۷ء۔ [2] گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۲۰۔ [3] مطابق ۱۸۶۸ء۔

[4] میر حسین قادری فرزند ارجمند میر بهاء الدین منطقی است. در طفولیت از مرزا غلام بیگ که خلیفهٔ والد ماجد او بود تعلیم وتلقین طریقهٔ قادریه مشرف گردید. در آخر شوق زیارت حرمین الشریفین وبغداد شریف غالب گشته عزم سفر کرد. ودر اثنای راه بسیار دادودهش کرده در بیت الله رسید وبعد ادائے مناسک حج ۲۲ ماه ذوالحجه سنه ۱۳۰۰ھ (مطابق ۲۴ اکتوبر سنه ۱۸۸۲ء) بعارضهٔ وبا رحلت فرمود (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۵۱) ۔ از تالیفات آن بزرگ کتاب فتوحات قادریه که مشتمل بر تذکرهٔ بزرگان سلسلهٔ قادریه است در کتابخانهٔ مخطوطات محکمهٔ تحقیقات علمیه حکومت جموں وکشمیر زیر نمره ۲۷ موجود است.

مرمت نمودند۔ و مہاراج برای ترمیم آں دو ہزار و دو صد روپیہ امداد فرمود و از روی قلت مصارف ترمیم آں با تمام نرسید۔ و در ۱۲۸۶ھ دارای جموں بطرف کشمیر نہضت کردہ زمینداراں را منجملہ چہار ترکی معمولی دو ترک معاف نمود کہ تعداد آں پنجاہ دو ہزار خروار بود و بعد انتظام ایں سواد در ماہ مگھر بطرف جموں رجعت فرمود۔ و در ۱۲۸۷ھ باز سایۂ نزول انداختہ در انتظام امور مملکت پرداخت۔ و ٹھاکر داس کہ بسیار سست کار و مرتشی بود از مزارعان و کارداران رسوم خود بزور میگرفت مہاراج از اوضاع و اطوار او بیزار شدہ برطرف نمود و بجای او باز وزیر پنون مقرر فرمود۔ حکومت دیوان چہار سال بود۔

وزیر پنون مرتبۂ ثانی در ۱۲۸۷ھ[2] رایت حکومت افراختہ از روی محرمیت سابقہ در معاملات و مقدمات جزو و کل بخوبی پرداخت اگرچہ مرد مستعد و چالاک و ہوشیار بود امّا از رعایا ہمیشہ کینہ در سینہ میداشت و با مردم شریف و عالی خاندان دوام نرد مخالفت می باخت۔ و در ۱۲۸۸ھ مہاراج ۴ ماہ چیت در بلاد کشمیر نزول یافتہ محال ترقیات ایجاد نمود۔ و در سا گزارہای مردمان تخم خشخاش افگندہ افیون کشیدند و طفلان نارسیدہ مردمان برائے کشیدن افیون بزور بردند و در ملک وویلا بر داشتند اہل عملہ باخذ رشوہ و مصادرہ ملک را غارت کردند۔ مہاراج را لکہا صرف شدہ چیزی ما حصل نیامد۔ ہمدریں سال ضلعہ داران شہرت ذور انداختند کہ مہاراج طفلان بی ختنہ را بزور بردہ ملازم خواہد ساخت۔ موجب آں مردم عوام در عرصۂ چند روز

---

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ ۔ [2] مطابق ۱۸۷۰ء ۔

۱۶۰۱/ب

طفلان خود مختون کردند۔ ہمدرین سال[1] سکۂ مروجۂ مہاراجہ گلاب سنگھ کہ در نافذ شدہ بود قلب شد۔ وجہ آن این است کہ بیوپاریان[3] از تقلیل نقرۂ آن کہ بموجب خیانت اہل کاران ہمگی تا شش ماشہ رسیدہ بود واقف شدند۔ بنابران قیمت آن ہفت نیم آنہ ڈبل[4] مروج نمودند۔ و مہاراج دریں امر مجبور ماندہ قیمت آن ہشت آنہ قبول کرد ازیں زر در خزینۂ عامرہ لکھا روپیہ نقصان عاید گشت و مردمان کشمیر را ضرر شدید رسید۔ بسیار بیوپاریان دیوالی شدند۔ پس مہاراج سکۂ جدید[5] کہ یک طرف آن حروف فارسی و یک طرف حروف دیگری است بر نقرۂ صاف مسکوک ساختہ بقیمت دہ آنہ ڈبل مروج کردند۔ ہمدرین سال[6] بازار مہاراج گنج درمیان شہر و مہاراج بازار در امیراکدل و عمارت لال منڈی بالا انزاز امیراکدل تعمیر یافت۔ واز عہد سلطان سکندر بازار خرید و فروخت اشیاء بروز جمعہ بیرون مسجد جامع ہمیشہ معمول بود مہاراج خرید و فروخت آنجا موقوف کنانیدہ مہاراج گنج را برای نام آوری خود رونق داد۔ و در سنہ ۱۲۸۹ھ آتش وبای ہیضہ مشتعل گشتہ خلقت بسیاری طعمۂ مؤکل اجل شد۔

---

[1] یعنی ۱۸۷۲ء   [2] مطابق ۱۸۴۷ء۔

[3] بیوپاریان جمع بیوپاری بمعنے بازرگان و تاجر۔

[4] ڈبل لفظ انگلیسی بمعنے دو چند۔

[5] این سکہ بنام چلکی موسوم بود (کشیر جلد دوم صفحہ ۸۰۱)۔

[6] دے بقول ہرگوپال کول تعمیر مہاراج بازار و مہاراج گنج و لال منڈی در سال ۱۸۷۱ء واقع شد۔ (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱)۔

بہاران ایام ۱۲ ماہ رجب ۱۲۸۹ھ یوم دوشنبہ فساد شیعہ وسنی بعمل آمدہ قصۂ آن درحصۂ اول[1] مشروح ست مختصر آنکہ بعضی مردم شیعہ بیرون مقبرۂ سید محمد مدنی[2] بنیاد مسجدے افراختند و بروز عرس حضرت سید بزرگوار بعضی اوباشان سنی دیوار مسجد آنہا براند اختند اما میان خروج کردہ شبانہ بجنگ و جدل پیوستند و سنیان مغلوب گشتہ از حکام بالا ہیچکسے پرداخت آنہا نمود۔ دران اثنا بعضی مفتریان شہرت انداختند کہ وزیر برای تاراج مردم شیعہ بما تجویز داد۔ موجب آن قلاش و اوباش جمع گشتہ خانہ ہای شیعہ را آتش کشیدند۔ و دریک پہر روز شش صد و نود خانہ بسوزانیدند و مال و منال آنہا را تاراج نمودند۔ وزیر پنون بوقت چاشت بر موقع فساد رفتہ افواج شاہی را برای مواخذۂ مفسدان فرمان داد بصد و کرم سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ خانہ ہای مسلمانان را غارت کردند و ہر کہ در راہ یافتند بستہ کردہ محبوس داشتند۔ ہزاران مردم ملزم و غیر ملزم گرفتار شدند۔ از آنجملہ سہ صد کس در جموں فرستادند و دیگران با خذ جرمانہ رہا کردند تخریب فرقۂ اسلامیہ از کرد شیعہ ہا دوچند بعمل آمد۔ و بصلاح پنڈتان خواجہ محی الدین گن رو کہ بسیار مالدار بود بتہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ ملزمان در جموں فرستادند۔ و اہل شیعہ مبلغات کثیر در دربار جموں صرف کردہ اہل کار سرکار رنجو دمایل کردند۔ محی الدین بخیال بے گناہی چیزی از دست نکشید تا کہ بشہادت شاہدان فرضی اورا ملزم ساختہ پنجاہ ہزار روپیہ از و مصادرہ گرفتند و یک صد و ہشتاد کس در حبس خانۂ رام نگری محبوس

---

[1] جلد اول از ہمیں کتاب صفحہ ۴۹۲ و گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ص ۲۱۰ و ۲۱۱ ۔

[2] سید محمد مدنی عرف مدین صاحب در نوشہرہ (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۱۰)۔

داشتند۔ ومولوی ناصرالدین را دو ہزار روپیہ جرمانہ کردند و مردم شیعہ را دو لک وہشتاد ہزار روپیہ بابت تعمیر خانہ ہا عطا نمودند "جگر سوخت"[1] تاریخ است۔ در ۱۲۹۰ھ مہاراج از خورد و برد اہل کاران افف شدہ ۲۹ ربیاکھ در شہر رسید و کھیوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر نمود۔ اہل کاران را کھیوٹ[2] زمینداری مرغوب نبود بنا براں انتظام کھیوٹ مردار شدہ اکثر زمیندار فرار شدند۔ و بعد انتظام کھیوٹ مہاراج اول ماہ مگھر بجانب جموں نہضت فرمود و در جموں رسیدہ رانی پرتاب سنگھ فوت شد۔ و ہمدریں سال وزیر پنون بابت طوی پسر در جموں رفتہ دریں جا دیوان بدری ناتھ نایب ساخت۔ و در ۱۲۹۱ھ مطابق ۱۹۳۱ب سکہ تنگہ ہا قلب شدہ بسیار کسان دیوالی شدند۔ و ہمدریں[3] سال باہتمام منشی ہر سکھرای مطبع تحفۂ کشمیر دریں جا جاری شد۔ و ہمدریں سال لفٹنٹ گورنر پنجاب از راہ بانہال بسیر کشمیر نہضت فرمودہ دیوان کرپارام ہمراہ بود ہمگی یک نیم پہر روز درمیان شہر توقف کردہ براہ بارہ مولہ رجعت نمود۔ و ہمدریں سال فورسائتھ[4] صاحب ۲۱ ربھادرون بسفارت یارقند نہضت فرمود۔ ۶ رکتک وزیر پنون دریں جا بدری ناتھ را نایب گذاشتہ خود در جموں رفت و ۷ رپوہ بازگشت رسید۔ و آخر ایں سال مہاراج بشرف ملاقات ویسرائے ہند لارڈ نارتھ برگ[5]

---

[1] ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء۔ [2] کھیوٹ لفظ ہندی یعنی خراج۔

[3] یعنی ۱۸۷۵ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱)۔

[4] مراد از طامس ڈگلس فورسائتھ صاحب سی۔ بی مصنف "رپورٹ آف مشن ٹو یارقند" است۔

[5] صحیح:۔ "نارتھ بروک" (۱۸۷۲ء تا ۱۸۷۶ء)۔

برکوہ شملہ محظوظ شد۔ و در سنہ ۱۲۹۲ھ ۲۰ رماد مہاراج وارد شہر شدہ کھیوٹ زمینداری کہ در ۱۲۹۲ھ منعقد شدہ بود بصلاح وزیر پنون فسخ نمود۔ وہمدریں سال نواب بہاولپور وراجہ دربھنگہ از سیر وسیاحت کشمیر محظوظ شدند۔ و بولر صاحب نام شخصی از ساکنان جرمن کتابہای دیرینۂ شاستری قریب ہشتصد جلد خرید کردہ ہمراہ برد۔ وہمدریں سال اشٹیمر یعنی خورد اگبوٹ عطیۂ ملکہ معظمہ کہ بعوض صلۂ انعام خدمات سفارت یارقند مہاراج را عطا فرمودہ بودند ۲۰ ماہ ساون بمقام حضرت بل جاری نمودند۔ وہمدریں سال وبای ہیضہ ظاہر گشتہ تا عرصۂ دہ ماہ مردم بسیاری دہ نوردِ عالم بقا شدند۔ ہمدریں سال در محلۂ ٹنکی پورہ بواقع آتش ہفت صد خانہ سوختہ شدند۔ و دریں سال ٹھیکۂ کاغذ اشٹام بیست ویک ہزار روپیہ چہرہ شاہی مقرر شد۔ ونیز سکۂ تنگہ ما قلب کردند مردمان را نقصان بسیار عاید گشت۔ ومہاراج در ماہ کتک بدار السلطنۃ جموں نہضت کردہ از آنجا در ماہ مگھر بکمال حشمت و اجلال برای ملاقات شاہزادہ آف ویلز فرزند ملکۂ معظمہ در کلکتہ رفت ودر آنجا بو فور اعزاز واکرام مراسم ملاقات بجا آوردہ ۲۳ پوہ بازگشت رونق افروز جموں گشت۔ وہمدراں ایام برای مہمانداری شاہزادۂ موصوف در شہر جموں باسرف مبلغان کثیر تعمیر عجایب گھر ترصیص یافت وبروقت رونق افروزی شاہزادۂ معروف

سلہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ ۔ سلہ ۱۸۷۵ء ۔

سلہ مراد از مستشرق معروف المانوی پروفسور بوہلر (دفتر فرہنگ حکومت بمبئی) است۔ سلہ یعنی کشتیٔ دخانی۔ سلہ موزہ (Museum) ۔

اہل کاروان مہاراج تواضع و تکریم و خدمات بلوازمات تحایف و نفایس عجیب و پیشکشہای دلفریب بجا آوردہ خوشنودی مہمان حاصل نمودند۔ فقط۔

سفارت یارقند

چون یعقوب خان[1] اتالیق غازی از حدود ترکستان ممالک کاشغر[2] و یارقند[3] و طرفان و اورمچی وغیرہ بلاد و امصار بتیغ بیدریغ مفتوح ساختہ سلطنتے وسیع در قبضۂ اقتدار خود درآوردہ۔ دران وقت شہنشاہ روس دیار بخارا و تاشکند[4] و

---

[1] یعقوب خان ملازم ملا خان حاکم خوقند متوفی سنہ ۱۹۲۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۸۶۴ء۔ (سفرنامۂ ترکستان اردو قلمی مہتہ شیر سنگھ رامپوری صفحہ ۴۰)۔

[2] کاشغر یا کاشغار شہریست خوب کہ بہ سہ طرفش رود "لسی کچی" می گذرد۔ این شہر مشتمل بر چہاردہ دروازہ و سراہای بسیار است۔ شہر پناہ و فصیلش بسیار سنگین و متین می باشد۔ برائے صنعت پارچہ بافی کہ بمقابل ترکستان بسیار ارزان می باشد خیلے مشہور است۔ از ہمہ اجناس پنبہ و نمک زیادہ پیدا می شود (ایضاً صفحہ ۴۸)۔

[3] یارقند شہریست کلان تر از کاشغار و بخوبی آباد۔ بازارہایش مسقف مثل بخارا۔ سائر اجناس خوردنی مثل غلہ و میوہ جات بکثرت پیدا می شود۔ در ایام حکومت یعقوب خان چند نفر از تاجران کشمیر نیز بود و باش میکردہ اند (ایضاً صفحہ ۴۹)۔

[4] تسخیر شہر تاشکند یا طاشقند بردست روسیان در ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی مطابق مئی و جون سنہ ۱۸۶۸ء حاصل گشت۔ مہتہ شیر سنگھ در وصف شہر طاشقند می نگارد:۔

"این شہر (طاشقند) بسیار عجیب کلان است۔ از ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی وقتیکہ شاہ روس او را تسخیر نمودہ است پایۂ تخت ملک ترکستان ساختہ ۴۴

سمرقند[1] و خوقند[2] را منصرف شدہ قصد کاشغر میداشت۔ اتالیق[3] غازی خواہر زادۂ خود سید یعقوب خان کہ از احفاد حضرت علی ثانی بود در پیشگاہ سلطان

۴۴ است۔ این شہر بر چہاردہ ابواب درج ذیل مشتمل است :۔ سمرقند،[1] کلانی،[2] دریچہ،[3] بیش کالی،[4] کیمیش،[5] کوہکانی،[6] کاشغاری،[7] میرکی،[8] پختہ بل،[9] پیشگی،[10] کادہ سرائے،[11] سیہ رری،[12] ہیلکی،[13] کوکچہ۔[14] شہر طاشقند سہ سرائی ہنود و اکثر سرائے اہل اسلام دارد۔ این شہر برائی میوہ جات انگور و سردہ و خربوزہ و ناشپاتی معروف است۔ تا ایام ہار (جون) سرسبز و شاداب می ماند۔ شہرستانیست خوب زیبا و دلپسند ولی در ایام سرما بشدت سردمی باشد۔

(ایضاً صفحہ ۳۶)۔

[1] سمرقند شہرستانیست عجیب دلپسند مشہور برائے انہار و باغات و مقبرۂ امیر تیمور متوفی ۱۷ شعبان ۸۰۵ھ کہ از سنگ یشم ساختہ اند۔ (سفرنامہ مہنت شیر سنگہ صفحہ ۳۴)۔

[2] خوقند شہریست لطیف کہ برائے کثرت میوہ جات و باغات در تمام ترکستان مشہور است۔ درین جا کار ابریشم بسیار می شود۔ اسپان آنجا عمدہ و لایق تعریف اند۔ از قسم پیداوار پنبہ از ہمہ اجناس زیادہ پیدا می شود۔ درین مقام کاشت گندم در ماہ چیت مطابق ماہ مارچ و اپریل می شود۔ و از ہمہ حبوب و غلات گندم با فراط می شود۔ این شہر علاوہ بر مسلمانان محل و سکن قوم موسوی (یہودی) نیز است۔ بوقت سیاحت مہنت شیر سنگہ حاکم خوقند خدایار خان (عمر ۳۵ سال) بود۔ دران وقت از ہنود ۱۲ نفر مقیم خوقند بودند کہ ہمگی از شکارپور (سندھ) تعلق داشتند (ایضاً صفحہ ۳۸)۔

[3] مراد از یعقوب خان حاکم یارقند است۔

عبدالعزیز خان[1] براہ بخارا در استنبول راہی ساخت۔ وسفیر مذکور چہار سال در دربار سلطان موصوف گذرانیدہ رابطۂ تقرب حاصل نمود۔ ودر ۱۲۸۵ھ[2] رجعت کردہ از راہ جموں وارد خطہ گردید وبسبب مسدودی راہ لداخ موسم زمستان در خانۂ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی[3] گذرانیدہ اوائل بہار سمت یارقند نہضت کرد ودر آنجا یک دو ماہ گذرانیدہ در ماہ محرم ۱۲۸۶ھ باز گشت آمدہ براہ بارہ مولہ در حسن ابدال ہنگام انعقاد جلسۂ گورنری ملاقات لفٹنٹ[4] گورنر پنجاب فائز گشت واز آنجا در کلکتہ رفتہ با گورنمنٹ عالیہ انگریزی دو یک جہتی مربوط ومضبوط ساختہ واز آنجا در استنبول رفتہ بخوف درمیان سلطنت کاشغر را مطیع ومنقاد دولت روم گردانید چنانچہ وکلای شاہ یورپ برعہد نامۂ او دستخط نمودند۔ عبدالعزیز خان تمغای شاہی وخلعت مباہی مع دو ضرب توپ و یکہزار تفنگ ودیگر اقسام اسلحہ وامتعہ نوازش کثیر سفیر مذکور را ہمراہ داد۔ چوں سفیر مذکور در کلکتہ رسید از پیشگاہ گورنمنٹ عالیہ برای انعقاد رابطۂ خلت وسداد سفیر سرکار انگلیسیہ سر ڈگلس فورساتھ صاحب ہمراہ خود کشیدہ۔ ودر ۱۲۸۷ھ ۱۹۲۷ب روانۂ یارقند گردید۔ واخراجات سفارت مذکورہ مہاراج

---

[1] عبدالعزیز شہنشاہ ترکیہ فرزند سلطان محمد بود۔ بتاریخ ۲۵ جون ۱۸۶۱ء (۱۲۷۷ھ) بجائے برادر خود سلطان عبدالمجید خان تخت نشین شدہ در ۱۸۷۶ء (۱۲۹۲ھ) معزول گشت۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۶۴)۔

[2] مطابق ۱۸۶۸ء۔ [3] متوفی ۱۲۴۵ھ مطابق ۱۸۲۹ء۔ [4] لفٹیننٹ لفظے است انگلیسی بمعنے نائب۔ گورنر بمعنے ناظم وحاکم۔

برخود گرفته بود اما از دست کارگذاران لداخ خدمات شایسته بعمل نیامد چنانچه سفارت مسطوره را از لداخ چهار منزل پیش قدمی ساخته لوازمات لابدیه میسر نشد همگی باعانت سیّد یعقوب خان معدودے چند در یارقند رسیدند۔ و در آنجا اتالیق غازی بمجاربهٔ مفسدان در اومچی رفته بود سفیر برطانیه را ملاقات میسّر نشده برجعت قهقری باز آمده در کشمیر رسید۔ و اکبر علی خان[1] حاکم لداخ بعلت نارسانی ضروریات را در یارقند یک سال محبوس گشت۔ و در یارقند سکّه و خطبهٔ شاه روم جاری شد۔ سیّد یعقوب خان سفیر بابت ادائی شکریهٔ آن و تقرری خراج مع تحایف بیشمار در ماه کتک سنه ۱۲۸۹ھ وارد شهر شده روانه استنبول گردید۔ و در سنه ۱۲۹۰ھ سنه ۱۹۳۰ب سفیر گورنمنٹ عالیه یعنی فورسائته صاحب بمراهی سیّد یعقوب خان براه کشمیر ۲۱ بهادرون روانه یارقند شده بحسن انتظام کارگذاران مهاراج بعیش و آرام در یارقند رسید۔ و با اتالیق غازی سلسلهٔ محبت و اتحاد مستحکم کرده کوٹهی تجارت در آنجا گذاشته و در سنه ۱۲۹۱ھ رجعت نمود۔ و بمرافقت او سیّد یعقوب خان در کلکته رفته باز با گورنمنٹ عالیه رابطهٔ محبت و موافقت درست نمود و بجلدوی حسن خدمات سفارت مذکور از پیشگاه گورنمنٹ عالیه سیّد یعقوب خان را بعوض سند جاگیر حضرت میر سیّد محمد همدانی[2] قدس سرّه که آنجناب را از عهد سلطان سکندر[3] در کشمیر بطور

---

۱ اکبر علی خان (وزیر) از ۱۸۶۸ء تا ۱۸۷۱ء۔ اکبر علی خان یا سید اکبر علی خان اوّلین حاکم لداخ است که بنام وزیر موسوم شد۔ در لداخ قانون جموں را رائج نموده سکّه بنام مهاراجه رنبیر سنگھ کرد۔ یک باغ در لیه ازو یادگار است۔ (تاریخ جموں و ریاستهائے مفتوحه صفحه ۴۲۴)۔

۲ متوفی ۸۵۴ھ مطابق ۱۴۵۰ء۔ برائے تفصیل زندگانیش مراجعه کنید تاریخ حسن جلد سوم ۴۴

دوام برائے مصرف خدام خانقاہ معلی مقرر بود مبلغ دوازدہ ہزار روپیہ چہرۂ شاہی از خزینۂ عامرۂ کشمیر مقرر داشتند از آنجا در استنبول رفتہ در ۱۲۹۲ھ از راہ روس بطرف یارقند رجعت کرد۔ و در ۱۲۹۳ھ ۲۱ ساون از یارقند واپس آمدہ بار بہ بعد در روم رفت۔ دراں اثنا ارکان دولت سلطان عبدالعزیز خان را معزول کردہ بر موقع عزل از جان گذرانیدند و عبدالحمید خان[1] را بر سریر سلطنت جلوس دادند۔ باستماع این خبر شاہ روس یورش آوردہ با دولت روم بجنگ پیوست و بعد محاربہ و مقاتلۂ بسیار فیما بین السلطنتین صلح واقع شد۔ ہمدران سال یعقوب خان اتالیق ہم اہل کاران خود قتیل آوردند موجب آن چینیان فوراً یورش آوردہ سلطنت یارقند را متصرف شدند۔ فقط۔

در ۱۲۹۳ھ[2] مہاراج با لارڈ لیٹن[3] ویسرای ہند در مادہو پور[4] ملاقات کردہ پنجہزار بندوق رفل و یک توپخانہ کچر باٹری[5] بابت حفاظت سرحد

[44] قلمی ورق ۱۴ و ۱۵ و ۱۶۔ سنہ از ۹۶ ۷ ھ مطابق ۱۳۹۳ء تا ۸۱۹ ھ مطابق ۱۴۱۶ء

[1] عبدالحمید خان ثانی سلطان ترکی فرزند سلطان عبدالمجید خان برادر سلطان عبدالعزیز خان بود۔ بتاریخ ۱۵ شعبان ۱۲۴۲ھ مطابق ۱۸۲۶ء متولد گشتہ در ۱۸۷۵ء سریر آرائے حکومت شد۔ در آخر چون غلبۂ دستوریان شد سلطان عبدالحمید خان در ماہ جولائی ۱۹۰۸ء از سلطنت معزول شد (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۵۸)۔

[2] ۱۸۷۷ء۔ [3] از اپریل ۱۸۷۶ء تا ۲۸ اپریل ۱۸۸۰ء۔ [4] مادہو پور قریہ ایست بر شارع پٹھان کوٹ، ۷ میل بطرف جنوب شرق از جموں۔ این قریہ بین ریاست جموں و کشمیر و جمہوریہ ہند حد فاصل است۔ [5] کچر پاٹری یا پاتری فوجے است کہ بر[44]

گلگت انعام یافت - و ہمدرین سال ۱۱ ماہ اسوج ۳۳ ۱۹ب دیوان کرپارام مدار المہام دولت جموں دنیای فانی را پدرود نمود[1] - مردی سخندان و عالم و فاضل و مدبر و موقر و مہذب الاخلاق بود در جود و سخا بی ہمتا - تاریخ -

دیوانِ صدرِ کاشمیر ذو الجاہ و ذو الجود و کرم
رفت از جہانِ لیذیر جان سوخت از نار الم
از بہر تاریخش عیان بی یا وسرشد در جہان
"عدل و عطا عقل و وفا فضل و حشم"[2] ای محترم

بعد انتقال او فرزند ارجمندش دیوان اننت رام کہ در علم و فطانت ممتاز بود بر منصب مدار المہامی اقتدار یافت - و در ۱۲۹۴ھ م ۱۹۳۴ب مہاراج ۸ ماہ جیٹھ بمقام اچھ بل[3] قیام ساخت و مردم زمیندار کہ از جور و جفای اہل کاران در زیر مقہور شدہ بودند برای استغاثہ آمدہ عریضہ ہا گذرانیدند مہاراج حکم داد کہ از چکلہ داران[4] و اہل عملہ مطالبہ حقوق خود بطور خود نمایند - وبصدور حکم مردم مستغیث چکلہ داران و عملداران را دست اندازی کردہ از بی مروتی دقیقۂ فرو نگذاشتند و چندکسان را رشوہ رسوم

خاطران سوار شدہ جنگ می کنند - [1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ - بقول ہرگوپال کول خستہ از تصنیفاتش گلابنامہ و گلزار کشمیر یادگار است -
[2] بعد از اخراج اعداد حروف اول و آخر سنہ ہجری ۱۲۹۳ مطابق ۱۸۷۶ء عیان می شود - [3] در کشمیر جنوبی قریباً پنج میل از اسلام آباد واقع است - [4] چکلہ دار بہندی بمعنی جاگیردار -

باز گشت گرفتند و چندکسان باستغاثۂ زمینداران محبوس شدند تا عرصۂ یک ہفتہ در اچھہ بل حبس و بیس بود۔ وزیر پنون کہ شریک خورد و برد ہر کس بود نہایت دلخون شد۔ عاقبت مہاراج را ازیں ارادہ بمکر و حیلہ باز آوردہ مستغیثان در چاہ حبس و جرمانہ انداختند و وزیر پنون ازیں حرکت از فرقۂ زمینداران رنجیدہ خاطر شدہ در فکر تخریب[۱] تعذیب آنہا افتاد چنانچہ وزیر موصوف اول بہار با فرقۂ زمیندار کھیوٹ مقرر کردہ بود و مردمان فصل ربیعہ بطور خود جنبہ کردہ قیمت آں بسرکار رسانیدند ہنگام خرلیفہ وزیر پنون بسمع اعلیٰ رسانید کہ زمینداران مال خوری کردہ بکدانہ ربیعہ بسرکار ندادند مہاراج دل تنگ شدہ فرمان داد کہ از رعایا فصل ربیعہ بجنس بگیرند و آیندہ ضبطی محصولات نمایند۔ موجب آں عملہ داران خانہ پالی[۲] کردہ ہر جاکہ جو و گندم یافتند جبراً بردند و ملک را برشوہ و مصادرہ غارت کردند[۳]۔ ہمدراں[۴] سال مندر رنبیر سوامی پایئن حبہ کدل و مندر پرتاب سوامی در رعنا واری تعمیر یافت۔ و محصول زر نکاح بہ نسبت خاص و عام شش روپیہ مقرر شد و مہانند[۵] پنڈت در از دفتر دیوانی معزول گشت۔

و مہاراج ۸ رماہ اسوج بطرف جموں نہضت فرمود و ہمدراں ایام دربار جلسۂ قیصری در شہر دہلی حسن انعقاد پذیرفت مہاراج بکمال شوکت و شان

---

۱ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۲ - ۲ خانہ پالی یعنی خانہ تلاشی۔

۳ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴ - ۴ یعنی سال ۱۸۷۵ء - ایضاً صفحہ ۲۲۲ - ۵ مہانند در فرزند گنیش پنڈت متوفی ۱۸۹۵ء۔

شایان شامل جلسۂ عالی گشته از حضور ملکۂ معظمہ اورا بخ خطاب مستطاب عطا شد ند سپر السلطنۃ جنرل عاکر انگلیطیرفدار شمالی مشیر خاص قیصر ہند ان لند بہند وبجای ۱۹ ضرب توپ ۲۱ ضرب توپ سلامی او مقرر فرمودند۔ ودیوان جوالا سہای را تمغای اسٹار آف انڈیا عطا کردند۔ مقارن آنحال بتاریخ ۳ رماہ سوج مطابق ۶ رشوال ۱۲۹۴ھ بارش باران اشتداد نمود۔ روز دوم شبری از برف بارید۔ ۱۱ رشوال بوقت چاشت تا شش دقیقہ زمین بجنبید۔ دار وجدر بسیار غلطیدند تا عرصۂ سہ ماہ وبیست روز بارش باران مثل تار از آسمان برابر متقاطر بود تاریخ آں "باران غم" گفتہ اند تا پنجماہ روی آفتاب کسی ندیدہ دریاہا طغیانی گشت وتالاب ولر سیلاب نمود اکثر اوقات زلزلہا متصادم بود۔ ودر موضع کوندہ بل[2] شانزدہ خانہ زیر زمین فرو رفت وفصل شالی واجناس در صحرا پوسیدہ گشت ودر شدت بارش ہر چہ درو شدہ بود جمع خرمن ہا کردند ودر آنجا ہم بخار کردہ پوسیدہ شد چہار پایان سقط شدند۔ وزیر در ہر تحصیل یک یک پلاٹن فرستادہ مردمان را کشش وآزار سخت کنانید۔ ہمدران ایام زمینداران وزارت کامراج برای تیاری تالہ برقی سمت گلگت بہ بیگاری بردند ودر وشالی معطل ماندہ موجب آں وزارت مذکور زیادہ تر ویران شد۔ مدعا کہ فصل شالی چنبہ کردہ ہر دو حصہ بسرکار بردند ہمگی ہفت لک خروار بعمل آمد ودر زمستان علامت قحط ظاہر نشدہ دو سہ لک خروار غلہ کہ ذخیرۂ سابقہ موجود بود غلہ داران بگار بسیاری

۱؎ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء۔ ۲؎ کوندہ بل نزد ماسبل۔

بردند۔ اول بہار آتش قحط مشتعل گشته زمینداران بابت تخم محتاج شدند و زیر
حکم داد که در ملک ہر کس را خانه پالی سازند ہر جا که شالی یابند بزور بکشند موجب آں
اہل عمله زمینداران را سه دفعه خانه پالی کردند و رشوت ہا گرفتند۔ بعد دراین دفعه
آتش قحط ہیجان یافته قیمت خروار شالی تا شانزده روپیه عروج نمود تاریخ
آغاز قحط از "سال غدر" یافته اند[1]۔ مدعا که بسبب ناخوشی وزیر و تاراج عمله در
ملک تباہی بوقوع آمده مردمان مثل سگان بر شوارع و جبال فوت شدند اکثر ہا
بعدم اندفان طعمۂ سگان گشتند راہہای پنجاب سر بسر مسدود بود۔ وزیر کسی را
گریختن نداد۔ بیت۔

چو خواہد که ویران کند عالمے　　دہد ملک در پنجۂ ظالمے

مردمان این دیار را قضا از حق بود لیکن بتیغ ظلم وزیر ہزاران از جان
درگذشتند۔ روزی چند زمیندار از تاراج اشرار در پیش وزیر[2] استغاثه کردند
وزیر گفت بروید این وقت مہاراج در اچھه بل نشسته است شما را واسی خواہد
کرد۔ روزی در مجلس او شخصی می گفت که الحال ملک کشمیر خراب است وزیر گفت
ہنوز خراب نیست دل من میخواہد که از ین جا تا رام بن آخر اگر امکان نشود۔
حاکمان وزارت کامراج بیشتر در تخریب مردم کوشیدند۔ چنانچه ٹھاکر کوٹھ
تحصیلدار زینه گیر کسی میر مقدم را عریان کرده آلتش را بریسمان بسته و ریسمان
بدست دخترش داده درمیان ده تشہیر ساخت۔ و مقدم بوٹینگو و زوجۂ او
عریان کرده وانبور از آہنگر طلبانیده بدست مقدم داد که زوجۂ خود را

---

[1] ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۸۷۸ء۔ [2] مراد از وزیر پنون است۔

شیرگاه از انبوره گرفته ببغشارد. از لولاب نیز وجه صابربٹ زمیندار را چوب چراغ افروخته درمیان شیرگاه داخل ساخت و رامچند ناظر شخصی را نشان در دهن انداخت. همچنین خلق خدا را عذابهای گوناگون کرده معذب داشتند که تشریح آن هیچکس نتواند کرد. هرکسی را که حیات مستعاره باقی بود دو ماه بر اکل گاسنی دشتی و اشیائی غیر ماکولی قناعت کرده دو ماه از توت قوت لایموت حاصل نمود و دو ماه بر ساگ و شلغم بسر برد پس در میان شهر نفر شماری کرده فی نفر نیم آثار شالی یوسیاره که بضاعت آن همگی نیم پاو برنج بوسیده حاصل می شد بعد ده یا نزده روز بطور رسد دادن مقرر نمودند. و در بازار فی روپیه چهار آثار برنج خاک آلوده میفروختند و خبازان یک آثار نان بیکروپیه میدادند. باوجود این قدر خرابی ملک و تضیع مخلوق هیچکس اطلاع آن بسمع مهاراج نرسانید و زیراو را هردم تشفی و تسلی میکرد. در ماه ساون مهاراج را از گورمنٹ عالیه در خصوص بی انتظامی قحط شکایت رسیده موجب آن برای تفتیش این فتنه حسب الحکم حضور راقم این سطور رساله در حالات قحط و خرابی ملک نظم و نثر تصنیف کرده بحضور فرستاد. و مهاراج را بدیدن آن جگرخون شده همان لحظه دیوان اننت رام برای انتظام قحط بجانب خطه مامور ساخته و شوارع پنجاب مفتوح شد. وزیر پنون هفت سال و دو ماه حکومت کرده بفرمان گورمنٹ عالیه معزول گشته ۲۱ اسوج بجموں رفت.

دیوان اننت رام ۱۵ بهادرون سنه ۱۲۹۵ھ[1] بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود و در حسن انتظام در رفع تشویش قحط اهتمام تمام بکار برده مردمان بخیر خوردن و بردن سیر شدند. و مستغیثان را بر کاغذ ساده سماعت میکرد و هرکس را بعدل و داد و نوال

---

[1] مطابق ۱۸۷۸ء۔

خوشحال می ساخت۔ و مهاراج از روی همت و جوانمردی بقدر یک لک و نود و پنجهزار و هفتصد و چهارده من غله بوزن انگریزی از اقصای پنجاب خرید کرده و مصرف قیمت و کرایه آن سی و نه لک و هفتاد هزار و چهل و چهار روپیه چلکی داده در کشمیر رسانید۔ و در پنجا قیمت آن شش لک و پنجهزار و هشتصد و چهل و نه روپیه چلکی وصول شد۔ نقصان این نرخ آن سی و سه لک و شصت و چهار هزار و دو صد روپیه چلکی بعمل آمد لیکن غلات مذکوره بموجب بدقسمتی مردمان کشمیر بعضی در راه افتاده پوسیده گشت۔ و بعضی بخورد و برد منتظمان سرکار درگذشت۔ و بعضی در مصرف مساکین و غربا بکار آمد مهاراج را موجب خیانت اهل کاران ناحق نقصان رایگان عاید شد۔ مدعا که دیوان انت رام در میان شهر و در زانهما و بر موقع شوالره پنجاب پنجاه و سه محتاج خانه مقرر بود که مصیبت زدگان قحط را در آنجا فراهم کرده آذوقه میدادند و مصارف آن هشتاد و هشت هزار روپیه چلکی می نویسند۔ دیگر اکابران شهر مردم قحط زده را بسیار پرورش کردند۔ از انجمله خواجه ثناءالله[1] شال زیاده از ده هزار روپیه در بذل و نوال محتاجان خرج نمود۔ و دیوان برای

---

[1] ملک التجار خواجه ثناءالله یکی از اکابر رؤسای کشمیر بود۔ اصلش از قوم گنائی است که در کشمیر بتوسل حضرت شیخ یعقوب صرفی و ملا فیروز و بابا داؤد خاکی مشهور است۔ در تجارت شال مرتبه بود که شاخهای شرکت تجارتش علاوه از شهرهای هند در کابل و بخارا یافت می شد۔ نزد مهاراجه رنبیر سنگه و پرتاب سنگه مرتبه بزرگ داشت۔ مهاراجه پرتاب سنگه در مراسلات و خطوط همیشه او را به "دولت مآب خواجه ثناءالله" خطاب می کرد۔ وفاتش در اخیر صفر ۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۲ء واقع شد۔ از خواجه ثناءالله سه پسر یکی خواجه غلام حسن و دوم خواجه نورالدین و سوم خواجه سعدالدین یادگار ماندند۔ ماسوائے آخرالذکر بقیه دو فوت شده اند۔

آسودگی قحطزدگان کارخانہ جات امدادی در شہر احداث فرمود و مردم بسیاری در حرفکاری مشغول داشتہ ہر کرا اجرت نقدی وجنسی عطا میفرمود۔ ومعتبران خود ہرسو فرستادہ سنگارہ واجناس از پرگنات طلبانیدہ بشہر رسانید وغلہ فروشان را مصادرہ فرمود وخبازان باخذ جرمانہ متنبہ ساخت۔ ۲۵ ر ماہ اسوج پنجاہ ہزار خروار شالی از پرگنات آوردہ عموماً فی نفر سہ ترک تقسیم داد وضبطی گذرات کہ در زیر کردہ بود رفع نمود۔ ومحکمۂ دیوان مال احداث فرمود وٹھیکۂ زمینداری فسخ کردہ فصل شالی را تشخیص کنانیدہ بستاجران تفویض نمود۔ وہم دران ایام[1] ۱۱ ر ماہ مگھر دیوان جوالاسہای وزیر اعظم جموں از دنیا درگذشت دیوان ہمگی تا پنجروز ماتمداری کردہ ۱۵ ر ماہ مگھر بتقریب ملاقات لارڈ لیٹن ویسرائے ہند کہ بر کوہ شملہ مقرر شدہ بود بر جناح تعجیل سمت جموں رجعت فرمود حکومت او دو نیم ماہ بود۔

دیوان بدری ناتھ[2] اول ماہ مگھر ۱۲۹۵ھ بر حکومت کشمیر استقلال یافت از بسکہ نرم دل ومتحمل بود سیاست کمتر داشت برعایت جبلی قوم خود را بیا روواج داد۔ ودرین سال فصل شالی ہمگی یازدہ لک خروار ہرد وحصہ بعمل آمدہ قحط رفع نشد۔ واز ہرسو غوغای الجوع الجوع ہمی بود مردم بسیاری از جان درگذشتند وتمامی اشیای خوردنی گران شدند۔ روغن زرد تیل سیاہ۔ عسل۔ شکر تری۔ زنجبیل۔ مرچ سیاہ۔ مرچ سرخ۔ پیاز۔ عناب نیلوفر۔ کاہزبان۔ ہلیلہ جات۔ سنای مکی۔ گل سرخ۔ قنیمون۔ تخم شلغم

ملخص از مشاہیر کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق ص ص ۲۰، ۲۱، ۲۲ وتاریخ اقوام کشمیر جلد اول صفحہ ۳۳۵ و ۳۳۶۔ [1] یعنی در سال ۱۸۷۸ء۔ [2] دیوان بدری ناتھ مدن۔

تخم خشخاش نیم پشم گوسفند - پختہ نان - گندم فی روپیہ یک آثار میفروختند و برنج و آرد گندم و آرد مکائی - و مغز سنگاره - و گوشت گوسفند فی روپیہ سہ آثار مروج بود - ساگ کرم دوازده آثار - شلغم خام نہ آثار - ترب شش آثار فی روپیہ غنیمت میدانستند - و زلزلہ ہا ہمیشہ متراکم می بود - و بواقعۂ آتش ہزاران خانہ ہا تباه شدند - در بعضی جاہا بغیر سبب آتش واقع می شد - و از ماه کتک بارش باران مسدود بود پنجم ماه چاگن ہمگی یک در برف بارید بعد ازان تا خشم ماه باز اسقاط باران بود و مرغان خانگی معدوم شدند - بیت :-

گشت یکرنگ کشور و وادی یوم در شہر کرد آبادی

ہمدران ایام ۲۰ ماه ساون از جموں تا سرینگر تار برقی جاری شد واوائل ۱۲۹۶[1]ھ بابو نیلمبر و مردان علی خان و غلام جیلانی و عبدالقادر مع چند کس از پنڈتان دہلی برائی رفع قحط بکشمیر آمدند - و موکل ہیضہ کہ از چندگاه وارد جموں شده بود مرافقت اہل کاران ناگہانی در شہر رسید نواب مردان علی خان کہ از عمدۂ کارگذاران بود ۲۱ جیٹھ منتظم ملک عدم ساخت و غلام جیلانی ہم بباد اجل داد - بعد آن تا چہل روز ہزاران جان ہمراه گرفتہ بجانب جموں رجعت کرد و موجب انتظام اہلکاران آتش قحط روز بروز ہیجان[2] یافت - عاقبت الامر مہاراج بذات والا ۲۵ ماه ہار در شہر نزول فرموده درباره رفع قحط بسیار کوشش نمود و از نرخ شالی کہ سابقہ یک روپیہ علاوه کرده بود معاف شده نرخ آن دو روپیہ

[1] مطابق ۱۸۷۸ء -

[2] برائے تفصیل مزید ببینید گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۲۳ -

بدستور قدیم معمول داشت۔ ومیوہ ہائے خام از دہات آوردہ درمیان شہر وافر گذاشت ورسد معمولی سابقہ موقوف کردہ یکصد و بیست دوکان در نفس شہر برای فروختن غلات مقرر نمود۔ حسب تجویز گورنمنٹ عالیہ رقم چہارترکی معمولی شاہان ماضی کہ رقم آں یک لک چہار ہزار و پانصد خروار بود معاف نمود۔ وفصل اجناس راعمل پنج تودہ کردہ رقم آں بیست ویکہزار ودوصد خروار تخفیف فرمود وزر نکاح مسلمانان بیست ویکہزار روپیہ اسقاط نمود۔ ومحصول اغشال کہ الحال چہار لک نود وشش ہزار روپیہ معمول بود معاف فرمود۔ وباج طائفہ داران دوکان داران ہفتاد وہفت ہزار روپیہ تخفیف یافت۔ ودر ملک نظر دید کردہ ہمگی یازدہ لک خروار ہر دو حصہ سوائی جاگیرات بعمل آمدند وآں را پنڈتان حجت دار شدند۔ پنڈت ہرگوپال خستہ[1] کہ از غرق کردن کشتی قحط زدگان سال گذشتہ در گورنمنٹ مخبر شدہ بود ومسٹر ہنوی[2] صاحب در تخفیفات آں بوجہی ثبوت کامل ندیدہ بنا براں از گورنمنٹ عالیہ انفصال ایں مقدمہ باختیار مہاراج گذاشتند۔ پس درین مقدمہ ہرگوپال بعدم وجہ ثبوت کامل ملزم گشتہ مع برادران ومعاونان خود در کوہستان جموں محبوس شد۔ واول ماہ کتک عدالت پنچایت در مہاراج گنج قرار یافت۔ بعد انتظام ایں مقام مہاراج ۲۰ ماہ مگھر بطرف جموں نہضت کردہ بدری ناتھ بر حکومت کشمیر بدستور استقلال یافت۔ وابتدائی مقدم مہاراج بارش باران مفقود بود ۲۵ ماہ مگھر در تمازت آفتاب ہوائی دمہ

[1] برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم از صفحہ ۲۲۴ تا ۲۲۶۔

[2] مراد از الیف۔ ہنوئی صاحب ریزیڈنٹ نیپال است (ایضاً صفحہ ۲۲۷)۔

پیدا شده تالاب اُولرو دریای بہت را یکبار یخ بندی نمود۔ ۵ ارپوہ نیم درعہ برف بارید واز بُرودتِ ہوا درختان انگور و انار وچہار مغز سوخت شدند۔ آخر ماه ماگه دریای بہت مفتوح گشتہ قحط ہیمہ زگال و کاه خشک بر قحط غلہ شاہی یافت و مردمان بسیار سختی کشیدند۔ و در ماه مگھر مسٹر ہوم صاحب برائی خرید کردن اسپان باربرداری بابت مہم کابل وارد و یافت و در خریدی اسپان مردمان را آسیب سخت رسید۔ ہمہ ما برشوه و مصادره و جرمانہ تباه شدند۔ و در سنہ ۲۹ الہ بمقتضای مشیت بیچون ۲ ماه بیساکھ زحل از خانۂ حوت بحمل آمده وسعت و فراخی بہم رسید۔ ۲۰ ماه جیٹھ باران رحمت زمین و زمانہ را سیرابی بخشید فصل ربیعہ غالباً چہار لک خروار پیدا شده آثار قحط رفع گشت۔ و مہاراج ۲۰ ماه ہا ردار دایں دیار شده شش و نارت را چہار وزارت مقرر ساخت و سکۂ فلوس را تجدید نمود۔ و در ماه بھادرون سنہ ۱۹۳۷ بکھیوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر شده در بعضی دہات بجای صد روپیہ پنجاه روپیہ مقرر نمودند۔ و در بعضے دہات بجای پنجاه روپیہ صد روپیہ مشخص فرمودند و زمینداران مجبور شده ذمہ گرفتند موجب آں بعضی دہات آباد و بعضی ما ویران شدند۔ بعد انتظام کھیوٹ مہاراج ۲۱ اسوج بطرف جموں رجعت فرموده از آنجا برای ملاقات لارڈ رپن صاحب وایسرائی ہند روانۂ لاہور گردید۔ ۲۰ مگھر مہارانی فوت شد۔ دراں اثنا ساکنان علاقۂ گلگت بابت مطالبۂ حقوق معمولی خود کہ در دادن آں اہمال شده بود شورش کرده چندکس از سپاہان شیر قلعہ بقتل آوردند۔ و باستماع ایں

سلہ از ۱۸۸۰ء تا ۱۸۸۴ء۔

خبر مہاراج برای سرکوبی باغیان سہ ہزار سپاہ مامور ساخت۔ و بابت باربرداری
و رسانیدن غلات تا حصورہ زمینداران بہ بیگاری بردند بسیاری از جان قطع
شدند و ہزاران مبلغ در مواخذہ رشوہ برای گرفت و گذاشت بیگاریان از زمینداران
گرفتند شوریطبعان گلگت حصول مطالب خود سرد شد و ناحق کشمیر را تباہی کردند۔
ہمدرین سال [1] وزارت ہا حفاظت تھانہ پولیس مقرر گشت۔ و در سنہ ۱۲۹۸ھ م سنہ ۱۹۳۶ب
مہاراج ۲۲ ماہ جیٹھ بکشمیر رسیدہ ترمیم کیبوت ہا فرمود۔ ہمدرین سال [2] مہاراجہ الور
برای سیر و سیاحت کشمیر آمدہ بعد دو ماہ رجعت نمود۔ و ہمدرین سال ۱۱ ماہ رجب
ستارہ تاجدار ہنگام صبح از مشرق طلوع نمود و بعد چہار ماہ غایب شد۔
ہمدرین سال جنس غلات را پنجاہ ہزار روپیہ محصول گذر قرار یافت و درختان
زرد آلو را دوازدہ ہزار روپیہ باج مقرر شد و ترقیات را ترقی کردہ بدعات
موفور احداث گشت۔ و در ماہ ساون مزاج مہاراج بعلت ذیابیطس ناموافق
شدہ بنابراں ۲۰ ماہ اسوج بطرف جموں نہضت کرد۔ و ہمدرین سال قلعہ
حصورہ را اہلکاران آنجا برای ہضم شدن خورد و برد خود آتش دادہ لکہا روپیہ را
غلات موجودی سوختہ شد بنابراں تمامی زمینداران برنج گرفتہ در حصورہ
بردند ہزاران روپیہ در رشوہ و مصادرہ از رعایا گرفتند۔ و در سنہ ۱۲۹۹ھ م
سنہ ۱۹۳۹ب مہاراج بسبب علالت طبیعت در جموں توقف ساخت۔ بدری ناتھ

[1] یعنی سال ۱۸۸۰ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۶)۔

[2] ولے بقول ہرگوپال خستہ تشریف آوری مہاراجہ الور بطرف کشمیر در سنہ [illegible]
واقع شد (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۰۳)۔

حسب الحکم حضور دکھیوٹ رعایا ترقی نمود۔ و در ماہ بھادرون سیلی وزباراں کردہ دہات لبیا کسیلابی شد واکثر حاما خامی فصل بوقوع آمد۔ فرد:-

چو نیت بد شود در قلب شاہی ... بمال و ملک او گردد تباہی

و در ماہ بھادرون در قلمرو جموں و کشمیر کونسل مقرر شد از آنجملہ در کشمیر شش کس شخص نمودند سورج بل و ہیرانند و اکبر بیگ و میرزا محی الدین وزنہ کاک در، و خواجہ ثناء اللہ شال۔ و پریزیڈنٹ[1] آنہا بدری ناتھ بود کہ باجلاس کونسل کاروائی ملکی و مالی میکردند۔ و ہمدرین سال[2] از کوہ پانکا پاڈر علاقۂ کشتواڑ کان نیلم ظاہر شد۔ مہاراج را لکھا روپیہ عاید گشت۔ و ہمدرین سال راجۂ فرید کوٹ از سیر کشمیر مسرور شد۔ و ہمدرین سال تار برقی از راہ لار تا اسکردو و از آنجا در گلگت بردند۔ و در ۱۳۰۱ھ م ۱۹۴۰ ب مارکوئیس آف لارڈ رپن صاحب ویسرای ہند مع نہ کس از صاحبان عالی شان مثل پرمروز صاحب پرائیویٹ سکرتر و لارڈ پرسفورڈ صاحب ملٹری سکرتر و کپتان ہوپ صاحب انڈر سکرتر و غیرہ صاحبان و لیڈی صاحبہ برای سیر و گلگشت خطۂ کشمیر نہضت فرما شدہ ۲۰ اکتوبر ۱۸۸۳ء در جموں رسید۔ ۳۰ اکتوبر در ویرناگ رونق بخشید۔ ۴ نومبر در اننت ناگ کوہ پہلگام فرو کش ساخت و یک روز در آنجا بشکار پرداختہ ۱۰ نومبر مطابق

---

[1] پریزیڈنٹ یعنی صدر۔ [2] یعنی سال ۱۸۸۲ء۔ پنڈت ہرگوپال کول خستہ محل وقوع کان نیلم دریں الفاظ بیان کردہ است:-

"ہشت منزل از کشتوار طرف سرحد لداخ کہ از آن تا لداخ چہار منزل می باشد جائیکہ رود ملنے جاگا و چندر باہم ملحق گردد۔" (گلدستۂ کشمیر المعروف تواریخ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۲۶)۔

۲۹ اکتوبر میاں لال منڈی رایت احتشام افراخت ہمگی چہار روز در نفس شہر توقف کردہ بسبب کثرت بارش سیر و سیاحت اطراف ملتوی ماند ہمگی در مسجد جامع تشریف بردہ پانزدہم نومبر براہ بارہ مولہ رجعت فرمود[1]۔ میاں پرتاب سنگھ ولیعہد ریاست و دیوان اننت رام بابت انصرام لوازمات خدمات ہمراہ داشت۔ و اہلکاران حضور زمینداران را بابت ضروریات ترشمرت نمودند و لکہا روپیہ از خزینۂ مہاراج ہضم فرمودند۔ و ہمدریں سال ۵ ماہ مارچ دولتخانۂ دیوان بدری ناتھ روزانہ افروختہ شد و مال و اسباب لکہا روپیہ سوختہ گشت و ہمدریں سال مہاراج در میان شہر سر ہر یک خانہ یک یک ترک شالی خیرات بخشید۔ مدعا کہ در عہد حکومت بدری ناتھ مبلغات بسیاری نزد اہلکاران باقی ماندہ در نفاذ امور مجوزۂ مہاراج تکاسل پدید آمد۔ بنا براں مہاراج بصوابدید وزیر پنون دیوان لچھمن داس فرزند دیوان جوالاسہای برای حکومت کشمیر انتخاب نمودہ بدری ناتھ بعد حکومت پنج سال و نہ ماہ معزول شد و در عہد او مردمان را چنداں مضرت جانکاہ نرسید اہلعملہ و کاردار در حکومت او محظوظ شدند۔

دیوان لچھمن داس در سنہ ۱۳۰۱ھ ۱۲ بھادرون برادیکۂ حکومت کشمیر

جلوس نمودہ در رفاہ رعیت و معدلت مصروف ماندہ ظالمان و خائنان و مرتشیان را تنبیہ مالی و جانی ساخت و مظلومان را دادرسی نمود و خوش آمدگویان را زرہا بخشید و در صفائی غلہ و انتظام آں نہایت کوشید۔ و تحویلداران را بابت ناصافی غلات و قصور آں ہر وقت زجر و جرمانہ فرمود چنانچہ یکی از ہانجیان جنس گندم

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ۲۲۷ و ۲۲۸۔ [2] ایضاً، ایضاً۔

ازآب و خاک مغشوش کرده بود فی الحال کشتی او کہ بقیمت ہفتصد روپیہ بود از دست تیرداران شاخ شاخ کنانیدند شاخہای کشتی او در ہر جا بر گھاٹ ہا فرستاد از کردۂ میان سنگھ در تحصیل شالی بسیار تشدد نمود۔ و برشوہ و رسوم ہیچکس پابند نشد چند ماہ در عدالت نوشیروانی بسر برد سالگاہ مزاج او بدرجۂ اعلی عاید گشتہ شب و روز در لہو و لعب و عیش و طرب و رقص و سرود و چنگ و رود مشغول شدہ در ماہ یک دو مرتبہ بدربار نشستہ بزجر و جرمانہ مردمان را حق و ناحق میرنجانید و اوقات خود در صحبت انسوان و ملاعبت سگان صرف میکرد۔ ہمدران ایام ۲۵ ماہ اسوج شاہزادہ کناٹ فرزند دوم ملکہ معظمہ از راہ بارہ مولہ وارد شہر شد چند روز در سیر و سیاحت بسر بردہ رجعت نمود۔ و در سنہ ۱۳۰۲ھ[1] از اول بہار باران شروع نمودہ گاہی روی آفتاب ظاہر نشد۔ دران ثنا ۱۵ ماہ شعبان سنہ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۹ ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۴۲ب بوقت ۳ بجے صبح زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست۔ و از جنبش اول اطراف کامراج را زیر و زبر نمود و خانہ ہای بسیار ویران شدہ سی و پنجہزار جاندار بیجان گشت از آنجملہ سہ ہزار و پانصد کس از نوع انسان در حدود کامراج از جان رفت۔ و در اطراف دیگر پنجاہ کس ضایع شدند۔ و دولتخانہ شاہی را نقصان شدید رسید مہاراج مصیبت زدگان زلزلہ را سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا فرمود۔ "زلزلۂ شدید شب برات"[2] تاریخ است قصۂ آن در حصۂ اول[3] مشروحاً گفتہ شد تا یکسال صدمۂ زلزلہ باقی بود و مردمان

---

[1] مطابق ۱۸۸۵ء۔ [2] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔

[3] صفحہ ۳۷۳۔

در صحراہا نشستہ بودند۔ بعد واقعۂ زلزلہ بتاریخ ۱۹ ماہ بھادرون ۱۹۴۲ سنہ بکرمی وزیر پنون از دنیا درگذشت "ظالم ظلم" تاریخ وی گفتہ اند۔ آنگاہ در عرصہ دہ روز گذشتہ ناگاہ خبر جانگاہ رسید کہ بتاریخ ۲۸ ماہ بھادرون مطابق دوم ماہ ذی الحجہ مہاراجہ نامدار از جہان فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ بوقوع این واقعۂ جان سوز ہر کس را غم والم افزودہ آہ دردناک سر بفلک کشید۔ مہاراجہ پرتاپ سنگھ ولی عہد ریاست ایام سوگواری در خونباری بسر بردہ قریب شش لک روپیہ در مراسم و مراتب ماتمداری صرف نمود موافق تاریخ ما گفت۔

تاریخ ہجری

دریغا از جہان امن و امان رفت	مہاراج زمان شاہ جہان رفت
شہ رنبیر سنگھ آن مصدر جود	ازین دنیا بملک جاودان رفت
گذشتہ آہ از سر بہر تاریخ	خرد گفتا بگو "نوشیروان رفت"

تاریخ بکرمی

بی سرو پا شد ز مرگ شاہ آہ	"بخت و تخت و بدل و ہمت دو جاہ"

تاریخ عیسوی

سرافگندہ برین آواز داد	"مہاراجہ رنبیر در سورگ رفت"

اوصاف مہاراج از تقریر و تحریر افزون است نہایت نرم دل و منصف مزاج

---

(۱) ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ (۲) مطابق ۱۲ ستمبر ۱۸۸۵ء۔ (۳) ۱۳۰۳ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔ (۴) ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ (۵) "سورگ" بضم سین و فتح واو و سکون راء و کاف فارسی در سنسکرت بمعنے بہشت باشد۔ (۶) ۱۸۸۵ء۔

و دانا و رسا و موقر و مدبّر و جواد و راسخ الاعتقاد و نیک سیرت و نیک نیت و رعنا و زیبا و مهذّب الاخلاق و خوش طبع و شیرین کلام بود۔ همیشه در بحث قابل معقول و منقول اوقات صرف میکرد۔ و از روی تلاقت طبیعت با علمای فخیم در هر علم مباحثه و مناظره میفرمود و فحش و غیبت و استهزا بر زبان نمی آورد۔ پاس آخرت همیشه در پوزش و پرستش بے نیاز و استماع نصایح پیشینیان بسر می برد۔ امّا از روی بد دیانتی اہل کاران که ظالم و متعصب و مرتشی و خایف بودند نیکنامی او در اطراف چندان شایع نه گشت۔ ورنه در عهد خود فرد لاثانی بود و عرصهٔ بیست و هشت سال و هشت روز در حکمرانی بسر برد۔ نظم

چنین است رسم این گذرگاه را　که دارد به آمد شد این راه را
یکی را در آرد به هنگامه تیز　یکی را ز هنگامه گوید که خیز
که داند درین دخمهٔ دام و دد　چه نازیها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان باخته است　چه گردن کشان را سر انداخته است
مکن زیر این لاجوردی بساط　بابی تیره کهربا گون نشاط

کند تهیپیں چند بازی بپیچ
سرانجام بازیش هیچست و هیچ

خاتمۂ منظومه

بحمد الله از فضل ربّ اکرام　دوم حصّه امروز شد اختتام
بترتیب و تزئین خاطر پسند　مرتب شد این نامهٔ ارجمند

عروسِ سخن باستانے نژاد   بتزئین نوشد مجلّیٰ سواد
پئے سالِ تماشش اے نیکخو   خرد گفت "تاریخ کامل" بگو
پئے نزہت خاطر دوستان   نہادم من ایں ارمغان رجہان
اگر فرصتم باشد از چرخ دوں   نگارش کنم جلد ثالث کنوں

الٰہی حسن را بفضلِ عمیم
ببخشا خطا و عطا کن نعیم

ؔ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔

(کتبۂ قاضی نظام الدین خانیاری)

فہرستِ اسمائے کساں

ب

پ

چ

ح

ذ

ر

ز

س

ش

ص

ض

ط

ظ

ع

غ

ق

ک

م

و

ی

تمام شد فہرست

اسمائے کسان

فہرست نامہائے جاہا

الف

ب

ت

ح

خ

د

ذ

ر

ز

س

ک

گ

ی

تمام شد فہرستِ نامہائے جاہا

غلطنامه تاریخ حسن حصه دوم

باوجود اهتمام کاملی که در تصحیح و چاپ این حصه مبذول شد با کمال تأسف بیان کرده میشود که بعضی اغلاط دران راه یافته است آنچه ذیلاً ذکر میشود درست آنست

م = متن ح = حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست	صفحه	سطر	نادرست	درست
۲	۱۱ م	همگی .... باجهات	همگی چهار کرور باجهات	۱۷۸	۱۶ م	سکونت	حکومت
۴	۱۵ ″	زعیم	مسب او	۱۷۹	۲ ″	عاقبت بنیاد	عاقبت از بنیاد
۵	۸ ″	گرده	کرده	۱۸۷	۱۹ ″	تاریخ ...	تاریخ بود
۱۱	۴	بعضی .... برنگال	بعضی ایام بنگال	۱۸۸	۱۹ ″	سمات	مهمات
۲۴	۱۶ ″	حکومت ..	حکومت کرد	۱۹۰	۱۹ ″	بریعل	برفعل
۴۲	۸ ″	ازینجا	ازینجا	۱۹۴	۱۳ ″	که ده	کرده
۵۳	۹ ″	و ..... حمله	و در حمله او	۱۹۶	۱۷ ″	سلطان	سلطان بازیدین
۵۴	۸ ″	تمشیت	تمشیت	۱۹۸	۱۲ ″	طاهر	ظاهر
″	۱۸ ″	شکوفه	شگوفه	۲۰۹	۶ ″	شاید	شدید
۵۵	۱۵ ″	اینجا	انجب	۲۱۴	۱۶ ″	کرسوار	کرشوار معسکر
۵۷	۷ ″	تمشیت	تمشیت	۲۳۸	۷ ح	وجے	وجہے
″	۱۰ ″	پرداخت	برداخت	۲۴۵	۲ م	گلاب نامه	×
″	۱۵ ″	آنعار با	آنعار را	۲۶۶	۱۱ ″	جبادی رینه	عیدی رینه
″	۱۷ ″	گذبانید	گذرانید	۲۷۶	۶ ″	سواری	سوائے
۶۰	۱ ″	بیا	بیدا	۲۸۱	۱۰ ″	(دهوبی)	×
″	۳ ″	که ..ن	که این	″	۱۷ ″	(دهوبی)	×
۸۱	۱۸ ″	انکنده	انگنده	۳۳۷	۱۱ ح	ناشپاتی	ناشپاتی
۸۲	۲ ″	بابر	بنابر	۳۴۵	۳ م	برقتل	بقتل
۸۴	۶ ″	پیگار	پیکار	۳۴۶	۷ ح	تائید	بتائید
۱۲۲	۱۷ ″	بوافقیت	بوافقیت	۳۵۹	۵ م	۹۹۴ھ	۹۴۹ھ
۱۳۱	۱۷ ″	بیجباره یک	بیجباره را یک	۳۶۸	۶ ″	توده بدرگاه	توده حقیقت بدرگاه
۱۳۴	۱۸ ″	بو	بود	۳۸۴	۱۰ ″	مجلس	محبس
۱۵۸	۸ ″	را	×	″	۱۱ ″	اشرف الدین	شرف الدین
۱۶۸	۱۲ ″	همه ها .... تردد	همه هاے تردد	۴۰۳	۱ ح	کالستان	کالبستان

صفحه	سطر	نادرست	درست
۴۰۴	۱۱ م	کبیل	گبیل
۴۰۸	″ ۱۴	چندروز لاهور	چندروز از لاهور
۴۲۴	۱۰ ح	ذر مقدمات	در مقدمات
۴۲۹	۱ م	گرداگرد	گرداگرد او گرد
۴۳۱	″ ۱	قاسم را	قاسم خان را
″	″ ۵	بمقابله	بمقام
۴۳۶	″ ۱۲	امات	امانت
۴۳۷	″ ۸	بر قلهٔ آن	گرداگرد او
۴۴۰	″ ۵	فوجے	با فوجے
″	″ ۱۲	خان نثار	جان نثار
۴۴۳	″ ۱	برابا سیب	برابا که سبب
۴۴۸	″ ۴	بود نزول	بود سایهٔ نزول
۴۵۰	″ ۲	حلوس	جلوس
۴۵۳	″ ۱	مذهب	مذهبی
۴۵۶	″ ۶	آورند	آمدند
۴۶۳	″ ۳	علی قلی	علی قلی خان
۴۶۶	″ ۴	حکمت	حکمت
۴۷۲	″ ۸	فرزند	فرزانه
۴۸۴	″ ۱۶	و	×
۴۹۰	″ ۱۶	کوشیدن	کوشیدند
۵۰۰	″ ۹	بآن	بآن جماعت
۵۴۳	۸ ح	شهر سرینگر	از شهر سرینگر
۵۴۸	۱ م	میرزا حسین	میر حسین
۵۵۷	″ ۴	تلافی	تلافی
″	″ ۱۲	شاه	×
۵۷۹	″ ۳	تغال	تغافل
۵۹۰	″ ۸	مسعل	مشعل
۶۰۴	″ ۹	افکنده	افگنده
۶۳۶	۴ ح	جر	زجر
۶۳۷	۱ م	گوالیار	گایکوار
۶۵۱	″ ۱۰	برجز	بزجیر
۶۷۰	″ ۳	ستجویر	تجویز
۶۷۹	″ ۱۱	گذرانید	گذرانیدند
۶۸۱	″ ۸	رسانید	رسید

صفحه	سطر	نادرست	درست
۶۹۱	۱۳ م	ساخته	کرده
۶۸۹	″ ۱۳	زده	افگنده
۶۹۱	″ ۳	میداشت	می انداخت
″	″ ۸	اضطراب برخاسته	اضطراب انقلاب برخاسته
″	″ ۹	عشیر گڑھ	قلعه شیر گڑھ
۶۹۳	″ ۵	خوشی بوده بجنگ پیوستند.	خوشی بود پای استقامت افشرده سلام خان که از سران عسکر او بود با فوج مددخان لاحق گشت بر آزاد دو سه زخم خنجر او در دامنه عرق دریا کرده زد چه او را از دست سپاهان خود دامن عصمت آلوده ساخت و مددخان از شهر مقابله آزاد یورش آورده بجنگ پیوستند
۶۹۳	۱۴ م	از جنگ	از جنگ
۶۹۹	″ ۱۶	به علالت مأوف	به علالت طبیعت مأوف
″	″ ۱۷	بد بدن	×
۷۰۲	″ ۹	میرزا	میر
۷۱۳	″ ۱۶	رام سهزرام	سهزرام
۷۱۷	″ ۷	نمودند مردم	نمودند از زین و مردم
″	″ ۶	یک روپیه	یک روپیه بود
۷۲۱	″ ۸	هزار بمقام	هزار سوار بمقام
۷۲۲	″ ۱۷	حاکم	حاکم کشمیر
۷۲۷	″ ۴	نداشت	نگذاشت
۷۲۸	″ ۸	مله بوده	ملیه بوده
۷۳۵	″ ۱۴	از مصادله	از مصادره
۷۳۶	″ ۱۳	آن دولک	آن از دولک
۷۴۲	″ ۹	ایلغار	ایلغار آورده
۷۴۹	″ ۶	پٹیاله	پٹاله
۷۶۳	″ ۶	دا	تا
۸۰۵	″ ۱۴	انگریز	انگریز در آمد
۸۳۳	″ ۱	می کر	می کرد
۸۴۲	″ ۱۶	مدرسه	مدرسه
۷۹۰	″ ۲۱	دار	قلعه دار